

"FALSAFA VA INSONIYAT: O'TMISH, HOZIRGI ZAMON, KELAJAK"

TOSHKENT 2024

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI
ALFRAGANUS UNIVERSITETI
O‘ZBEKISTON FAYLASUFLARI ASSOTSIATSIYASI

“FALSAFA VA INSONIYAT: O‘TMISH, HOZIRGI ZAMON, KELAJAK”

mavzusidagi ilmiy-nazariy anjuman
materiallari

21-noyabr 2024-yil, Toshkent

Alfraganus Universiteti, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi hamda O‘zbekiston faylasuflari assotsiatsiyasi hamkorligida 2024-yil 21-noyabr kuni tashkil etilgan “Falsafa va insoniyat: o‘tmish, hozirgi zamon, kelajak” mavzusidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – T.: Alfraganus, 2024. 557 b.

Tahrir hay’ati:

f.f.d., prof. Ruzmatova G.M.

f.f.d., prof. Masharipova G.K.

f.f.d., dots. Muhamedov A.A.

f.f.f.d., dots. Po‘latov Sh.N.

f.f.f.d. PhD. Musametov B.E.

“Xalqaro falsafa kuni” munosabati bilan tabrik

Qadrli mehmonlar!

YUNESKO tashabbusi bilan har yilning noyabr oyi uchinchi payshanbasida nishonlanadigan an’anaviy “Xalqaro falsafa kuni” munosabati bilan O‘zbekiston faylasuflari assotsiatsiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi va “Alfraganus University” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti hamkorligida o‘tkazilayotgan “Falsafa va insoniyat: o‘tmish, hozirgi zamon, kelajak” mavzusidagi ilmiy-nazariy anjumanga xush kelibsiz!

“Xalqaro falsafa kuni” falsafaga bag‘ishlangan kun sifatida nishonlanadi, bu esa ushbu fanning ahamiyatini ko‘rsatadi. O‘tgan yili universitetimizda “Faylasuflar jamiyati”ni ochgan edik, mana oradan bir yil o‘tib, xalqaro miqyosda nishonlanayotgan falsafa kunini katta anjuman sifatida Respublikamizning ko‘zga ko‘ringan faylasuf olimlari bilan hamkorlikda katta bayram sifatida nishonlamoqdamiz.

Faylasuflar — o‘z nazariy va amaliy tajribalari bilan jamiyatga hissa qo‘shgan, bir vaqtning o‘zida ilmiy va ijtimoiy sohaga ta’sir qilgan shaxslardir. “Falsafa” atamasi yunoncha phileo – “sevaman” va sophia – “donolik” so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, mazkur atamaning dastlabki ma’nosini “donolikka muhabbat” deb talqin qilish mumkin. Falsafa so‘zini ilk bor qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda afsonalar, rivoyatlar, an’analar orqali avloddan avlodga o‘tuvchi bilim bilan inson o‘z aqliga tayanib, mushohada yuritish va tanqidiy fikrlash yo‘li orqali olishi mumkin bo‘lgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan.

Ammo ilk faylasuflar o‘zlarini donishmand deb hisoblamaganlar va donolikka da’vo ham qilmaganlar, zero, o‘sha davrda keng tarqalgan tasavvurga ko‘ra, haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros qolgan, asrdan asrga o‘tib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan. Donishmandlar deb, asrlar sinovidan, eng so‘nggi haqiqat manbai sifatidagi bilimlarga ega bo‘lgan bashoratgo‘ylar, kohinlar va oqsoqollar e’tirof etilgan. Ularning so‘zlari yagona haqiqat deb qabul qilingan. Faylasuf esa, qadimgilar fikriga ko‘ra donishmandlik muxlisi bo‘lishi, e’tiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki o‘z aqliga tayanib, ijodiy yo‘l bilan, shuningdek boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim bo‘lgan. Faylasuflarda bitta shior bor: “Falsafaning foydasi shundaki, u har qanday odam bilan so‘zlasha olish imkonini beradi”.

Falsafa o‘zining birinchi ma’nosida – “donolikni sevish” sifatida, haqiqatning tagiga yetish usuli sifatida, nihoyat, dunyoqarashning alohida shakli sifatida insoniyat turguncha mavjud bo‘ladi.

Buni falsafiy bilimning ayrim nisbatan yangi sohalar ham tasdiqlaydi, ba’zan ular mustaqil falsafiy fanlar maqomiga da’vogarlik qiladi. Ular falsafa yondashuvlari va metodlari jamiyat hayotining ayrim jabhalari, murakkab obyektlar, muayyan fanlar va shu kabilarni o’rganishga nisbatan qo’llanilishi natijasida yuzaga keldi. Ularning aksariyati falsafaning eng yangi tarixi bilan bog’liq bo’lib, asosan XX asrga tegishlidir. Bu yerda avvalo tabiat falsafasi, huquq, fan, tarix, siyosat, san’at, din, texnika falsafasi, tanatologiya, gerontologiya va boshqalar nazarda tutilmoqda. O’tgan asrning so’nggi o’n yilliklarida tadqiqotning yana bir yangi va o’ta muhim sohasi – globallashuv va u yuzaga keltirayotgan global muammolar falsafasi paydo bo’ldiki, uni o’rganish ham foydalidir.

Bir haqiqatni unutmasligimiz kerak-ki, o’rta asr Sharq falsafasida “Ikkinchi muallim” nomini olgan Abu Nasr Forobiy va islom olamining eng mashhur faylasuflari Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino bizning buyuk ajdodlarimiz sanaladi. Abu Nasr Forobiy, shubhasiz, o’zbek, umuman, o’rta asrlar jahon falsafiy tafakkurining asosiy yo’nalishlarini belgilab bergan bo’lsa, Ibn Sino o’rta asrlarda falsafiy tadqiqotlarning yangi va eng dolzarb standartini belgilab bergan buyuk alloma hisoblanadi. Bundan tashqari, barchamizga ma’lumki, universitetimiz o’zbek qomusiy olimi, nazariy falsafaning matematikaga oid qismi bilan shug’ullangan Ahmad al-Farg’oniy nomiga Alfraganus deb nomlangan. Ishonchim komilki, bugungi anjumanning o’tkazilishi bu buyuk bobokalonlarimiz ishlarini qaysidir ma’noda davom etayotganini ko’rsatadi.

Bugungi anjumanda falsafaning nazariy va amaliy sohalaridagi dolzarb muammolar o’rtaga tashlanmoqda. Ushbu anjumanda talabalar ham ishtirok etmoqda. Ular o’zlari uchun dunyoning paydo bo’lishi, olam, inson va tabiat munosabatlari, unga oid bo’lgan qadimgi davrlardan to bugungi XXI asr muammolarini o’z ichiga olgan masalalar, ularga faylasuflarning munosabatlari bilan tanishmoqda. Bugungi kunda ijtimoiy fanlar fakultetida ham qisqa muddatda falsafa fanlari bo’yicha fan doktorlari (DSc) va falsafa doktor (PhD)larining yetishib chiqayotgani diqqatga sazovordir.

Yangi O’zbekistonda amalga oshirilayotgan barcha sohalaridagi keng ko’lamli islohotlar, eng avvalo, aholining nafaqat moddiy, balki ijtimoiy-ma’naviy ehtiyojlarini qondirish, shuning barobarida, ularda tom ma’noda yuksak ma’naviyatli insonlarni tarbiyalash maqsadi bilan uyg’unlashgan. Davlat ijtimoiy siyosatining jadal rivojlanishida ma’naviy-axloqiy institutlar roli va ahamiyati muhim o’rin tutishini “jamiyatni yangilash va inson manfaatlarini ro’yobga chiqarish borasida olib borilayotgan islohotlar natijadorligini ta’minlashda muhim omillardan biri bo’lgan mafkuraviy-tarbiyaviy ishlarning samaradorligini yanada oshirish”ga qo’yilayotgan talablar isbotlab turibdi.

Bugungi kun “Xalqaro falsafa kuni”ga bag‘ishlangan tadbirimizni ochiq, deb e’lon qilaman va faylasuflarning dono fikrlari ila falsafaning dolzarb masalalarining barchasiga yechim topiladi, deb o‘ylayman. Sog‘-salomat bo‘linglar! Anjuman ishiga muvaffaqiyatlar tilayman!

Alfraganus Universiteti
geografiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori., dotsent
Maxmudov Muhammadismoil Muxitdinovich

TABRIK

O‘zbekiston faylasuflari assosiatsiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi va Alfraganus universiteti bilan hamkorlikda o‘tkazilayotgan **“Falsafa va Insoniyat: o‘tmish, hozirgi zamon, kelajak”** mavzusidagi ilmiy-nazariy seminarga xush kelibsiz. Bugun xalqaro miqyosda faylasuflar kuni, shu kun munosabati bilan barcha faylasuflarni, ustozlarni chin qalbidan tabriklayman. Alfraganus universiteti rahbariyati bilan kelishilgan holda Respublikamizning ko‘zga ko‘ringan faylasuf olimlari bugun mazkur dargohga yig‘ildik.

Falsafiy muammolar mohiyatini tushunib yetish, ularning eng muhimlarini aniqlash va nihoyat, falsafiy bilimlar bilan oshno bo‘lish – ko‘rsatilgan bilimlarni sinchiklab o‘rganish, bunda ularga yaxlit bir butunning tarkibiy qismlari sifatida yondashish demakdir. Pirovardida biz falsafaning o‘ziga xos tili, o‘z yondashuvlari va metodlari, nihoyat, tabiat, jamiyat va tafakkurga oid eng muhim aloqalar, xossalar va qonunlarni o‘zida aks ettiruvchi umumiy tushunchalar – kategoriyalar tizimi vujudga kelganining guvohi bo‘lamiz. Bunda falsafadagi har bir bo‘lim yoki yo‘nalish ham o‘z tushunchalar apparatiga, ya’ni bilimning faqat shu sohasiga xos bo‘lgan va uning asosiy mohiyatini yoritib beradigan kategoriyalar tizimiga egadir.

Falsafada ko‘rib chiqilgan mavzular bilan bir qatorda shunday bilim sohalari ham mavjudki, ular qolgan barcha bilim sohalariga kirib boradi, ular bilan uyg‘unlashadi va ularni to‘ldiradi. Mana bugun hayotimizga, ilm-fanga sun‘iy intellekt kirib kelmoqda. Sun‘iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish bizni falsafada axloq muammolarini o‘ylab ko‘rishimizga chorlamoqda. Falsafaning oldiga qo‘yilayotgan muammolar ko‘lami kengayib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan falsafa fani ilm-fanning eng dolzarb muammolariga javob izlaydi, yechimlar taklif etadi, ilmiy izlanishlar olib boradi.

Bugungi konferensiya har yili davomli ravishda o‘tkazilishini biz kelishib oldik. Ushbu anjumanda yosh tadqiqotchilarimiz o‘zlarining ilmiy muammolari yuzasidan ma’ruzalar qilishi, keng jamoatchilikka o‘z tadqiqotlari haqida ma’lumot berishlari mumkin bo‘ladi. Ushbu konferensiya ishiga katta muvaffaqiyatlar tilaymiz. Bugungi konferensiyani o‘tkazishda amaliy yordam bergan Alfraganus universiteti rahbariyatiga, faylasuf shogirdlarimizga o‘z minnatdorchiligimni bildiraman. Salomat bo‘linglar.

O‘zbekiston faylasuflari assosiatsiyasi raisi
Falsafa fanlari doktori, Professor
Saifnazarov Ismoil Saifnazarovich

МИЛЛАТНИНГ ЎЗЛИКДАН БЕГОНАЛАШУВ ЖАРАЁНИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo>.

С.Атамуратов

фалсафа фанлари доктори,

ТКТИ “ижтимоий-сиёсий фанлар” кафедраси профессори

Аннотация: Мазкур мақолада глобаллашув даврида миллатнинг ўзликдан бегоналашуви масаласи ёритилган. Глобаллашувнинг “оммавий маънавият” орқали миллатларнинг ўзлигидан бегоналашувига ўзининг таъсирини ўтказаетгани, иккинчи томондан тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатларда жамиятда содир бўлаётган моддий ва миллий-маънавий табақаланишга ҳам ўзининг катта ҳиссасини қўшгани таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Глобаллашув, бегоналашув, “оммавий маънавият”, табақаланиш.

XXI аср инсоният тараққиётида янги босқич бўлиб, унинг онги, дунёқараши ва интеллектуал салоҳиятининг юксак даражада ривожланганлиги билан характерланмоқда. Бугун инсоният ўзининг барча имкониятларини ишга солиб, фан, техника ва технологияни мисли кўрилмаган даражада ривожлантиришга муваффақ бўлди. Айни, пайтда улар қайси мамлакатларда ривож топаётган бўлса, уларда яшаётган аҳолининг аксарият кўпчилик қисми фаровон ҳаёт кечирмоқда. Шунинг билан бирга инсониятнинг барча соҳаларда эришаётган ютуқлари, унинг олдида янги муаммоларни ҳам юзага келтирмоқда.

Хайратланарли жиҳат шундаки, инсон бугун эришган ютуқлар салмоғи қанча бўлган бўлса, унинг олдида юзага келаётган муаммолар салмоғи улардан бир неча баробар катта бўлмоқда. Айниқса, бугун инсонларнинг моддий бойликка нисбатан иштаҳаси ошганидан ошиб бораётгани оқибатида юзага келган глобал инқирозлар, уларнинг истиқболи учун катта таҳдид эканлигини англаб етишга ва уларни бирлашиб ҳал этиш ёки ҳеч бўлмаганда олдини олишга оммавий ҳаракатлар шаклланиётганлиги катта муаммо бўлиб қолмоқда.

Ана шу муаммолар занжирида инсоннинг инсонийлигини белгиларидан бири, унинг миллий ўзлигидан бегоналашув жараёнини кечаётганлигидир. Миллат – бу инсоният учун улуғ қадрият ҳисобланади. Агар ана шу қадрият барҳам топадиган бўлса, инсон учун бошқа қадриятларнинг ҳам аҳамияти барбод бўлган бўлади. Чунки, миллатга мансубликни англаб етиш бу инсон

ўзига хос, тил, урф-одат, анъана ва қадриятлар умумийлиги асосида юзага келган этник ва ижтимоий уюшмадир. Бу уюшма баъзи назариётчилар айтаётганларидек, одамлар томонидан “ўйлаб чиқилган” ёки “йўқ” бўлиб кетадиган омил эмас.

Чунки, уни инсоннинг ўзи шакллантирилган ҳамда унга ўзининг ғурур, ифтихор ва ор-номусини сингдирган. Шу маънода ҳам миллат инсоннинг ўзи каби жуда мураккаб ва айни пайтда муқаддас қадриятдир. Унда инсоннинг ҳис, ҳаёжонлари, ўта нозик туйғулари мужассамлашган. Улар катта куч ва қудрат манбаи бўлиб, миллатнинг ривожланишида муҳим рол ўйнайди. Шунинг билан бирга миллатни инсонлар ҳаётида йўқотишга қаратилган ҳар қандай ҳаракатлар улар катта фожиаларни юзага келтириш омилига айланади. Шу маънода ҳам инсон бор экан миллатнинг барқарор бўлиши ҳам муқаррардир.

Бугун барча мустақил давлатларда давлат номи билан аталувчи яна ҳам аниқроғи уни шакллантирувчи титул миллат бор. Улар давлат суверенитетини асрашда асосий масъуллар ҳисобланади. Титул миллат ўзгаларга қўшилиб кетадиган бўлса, давлат суверенитети ҳам барбод бўлади. Титул миллат нафақат барча миллатлар ва элатларни ўз атрофига уюштириш, балки улар билан бир куч бўлиб мамлакатни тараққий эттириш, унинг суверенитетини мустаҳкамлашда етакчилик қилади.

Худди шу маънода ҳам бу ёруғ оламда инсон ва давлат мавжуд экан миллат ҳам мавжуд бўлади, у давлат каби доимо такомиллашувда давом этаверади. Агар миллат ўзлигидан бегоналашиб, ўзгаларга қўшилиб кетадиган бўлсаям бунга миллатнинг ўзи сабабчи бўлиб қолади. Унинг вакиллари ҳар доим ўз миллатини асраш маъсулиятини ўз зиммаларида эканлигини англамасдан ташқаридан кириб келадиган маънавий таъсирларга бепарво бўлсалар, уларни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилишга мойиллиги кучаядиган бўлса миллатнинг оламонга айланиши ҳам содир бўлади.

Агар ана шу жараён содир бўладиган бўлса, бу бутун инсоният учун фожа ҳисобланади. Инсонлар турли миллатларга мансублиги билан бир-бирларига интилиб яшайдилар. Агар инсонларда ана шу турли-туманлик бўлмас экан, уларда инсонларга хос бўлган ҳис ҳаяжон, гўзалликни ҳис этиш миллий ва умуминсоний қадриятларни шакллантиришга бўлган интилиш ҳам барҳам топади. Улар фақат қорни учун яшайдиган манқуртларга айланиб қоладилар.

Афсуски, глобаллашувнинг авж олиши учун таъсирида эришилаётган юксак тараққиёт миллатлар маънавий ҳаётининг барча соҳаларда ўзининг салбий таъсирини ўтказмоқда. Албатта, глобаллашувнинг инсоният тараққиётига ўтказётган ижобий таъсирларини ҳам инкор қилиб бўлмайди.

Хусусан, дунёда ягона иқтисодий маконнинг пайдо бўлиши, фан, техника ва технологиянинг бутун дунёда оммавийлашуви, ундан кўпгина халқларнинг манфаат кўраётганлиги бор гап. Аммо, унинг “оммавий маънавият”ни шаклланишига, “майда” миллатнинг юксак тараққий топган миллатларга боғлаб қўяётганлиги, миллий маънавиятларни иқтисодий манфаатларга қурбон қилаётганлиги кабилар миллат ва бутун инсоният учун катта таҳдид эканлигини ҳам таъкидлаш лозим. Юзага келган ана шу жараёнлар бугуннинг ўзидаёқ миллатларнинг ўзлигидан бегоналашувида ўз ифодасини топмоқда.

Миллий ўзликдан бегоналашув – деганда миллатнинг шаклланиши давомида яратган ўзига хос урф-одат, анъана, қадриятлари, менталитети, онги ҳамда руҳиятидан мустаҳкам ўрин эгаллаган маънавий бойликлардан узоқлашиб қолган ҳамда улардан баҳра олиш салоҳиятидан маҳрум бўлган ҳолати тушунилади. Бундай ҳолатда миллат охир оқибатда оламонга айланиб ўзга миллатларга қўшилиб кетади. Миллатнинг Оламонга айланиши унинг учун фожиа хисобланади. Зеро, Оламон – миллий ҳис-туйғуларидан, руҳиятидан, маънан гўзаллик, турли-туманлик, инсонга улуғворлик бағишловчи ягона мақсадлар атрофида уюшиш иштиёқидан, миллий-маънавий жозибаси, куч-қудрат ва илҳом бағишловчи олийжаноб туйғулардан севги, муҳаббат, ҳамкорлик, ўзгаларнинг оғир вазиятлардаги ҳолатларидан ҳамкорлик, қўллаб-қувватлаш, биродарликдан ва ўзлигидан маҳрум бўлган тарқоқ ҳаёт кечиришга мойил бўлган инсонлардир. Миллатнинг бундай ҳолатга келиб қолишида жаҳон миқёсида мамлакатларда кечаётган глобаллашув ўзининг таъсирини ўтказмоқда.

Глобаллашув объектив жараён, у инсоният тараққиёти давомида шаклланган интеллектуал салоҳиятининг хосиласи, шу маънода уни тўхтаб, ёки унинг олдида тўсиқ ҳам қўйиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам, унинг имкониятлардан фойдаланишдан бошқа йўл йўқ. Муаммо глобаллашув жараёнида эмас, балки, ундан фойдаланишда юзага келган имкониятлардаги тенгсизликдир. Хусусан, уни шакллантираётган юксак тараққий топган мамлакатлар бу жараёндан самарали фойдаланиб янада ривожланаётган бўлса, бундай имкониятларга эга бўлмаган мамлакатлар ва уларда яшайдилар миллатлар эса уларга ўз “иҳтиёрлари” билан боғланиб қолмоқдалар.

Яна аниқроғи, глобаллашув жараёнида юксак тараққий топган мамлакатлардан орқада қолаётган мамлакатларга ўзларининг фан, техника ва технология соҳасидаги эришган ютуқларини етказиб бермоқдалар. Бу ютуқлар билан бирга улар томонидан шакллантирилган “оммавий маънавият” ҳам шиддат билан кириб келмоқда. Бу ўз навбатида миллий маънавиятларнинг қашшоқлашувига ўзининг таъсирини ўтказмоқда. Бу масаланинг бир томони бўлса, иккинчидан тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатлар ўз интеллектуал

салоҳиятини ривожлантириб эҳтиёжлари учун зарур бўлган фан, техника ва технологияни тараққий эттириш ўрнига, тайёрини сотиб олишга мойил бўлиб бормоқдалар. Бу иқтисодий тежам бўлишини ҳисобга олганда тўғрилигини инкор қилиб бўлмайди. Аммо, бунинг оқибатида маънавиятни иқтисодга қурбон қилиб, миллатнинг охир оқибатда ўзлигидан бутунлай бегоналашиб кетишига олиб келишини ҳам назарда тутмоқ керак бўлади. Боз устига тараққиёт йўлига кириб бораётган мамлакатларда шаклланаётган бозор муносабатлари жамиятни нафақат моддий жиҳатдан, шунинг билан бирга миллий-маънавий жиҳатдан ҳам табақалашувини юзага келтирмоқда.

Шундай қилиб, бир томондан глобллашув “оммавий маънавият”ни миллатларнинг ўзлигидан бегоналашувига ўзининг таъсирини ўтказаетган бўлса, иккинчи томондан тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатларда жамиятда содир бўлаётган моддий ва миллий-маънавий табақаланишга ҳам ўзининг катта ҳиссасини қўшмоқда. Назаримизда худди ана шу иккинчи омил миллатларнинг мустақил субъект сифатида биринчига қараганда ҳам ривожланишига кучлироқ таҳдид солмоқда. Чунки, бозор муносабатлари шароитида моддий имкониятларга эга бўлган, қўлини узатган томонига етказишга қодир бўлган моддий жиҳатдан бақувватлашган “элитага” ўзининг кундалик ҳаёт кечириш, эҳтиёжларини қондира оладиган ўрта табақа ва аҳолининг асосий қисмини ташкил қиладиган ўртадан паст бўлган табақалар шиддат билан шаклланмоқда.

Жамиятда бундай табақаларнинг бозор муносабатлари таъсирида шаклланиши объектив қонуният, уни тўхтатиб бўлмайди. Чунки инсонлар ўз қобилиятлари, турмушга, меҳнатга муносабатлари, онги дунёқараши, тадбиркорлиги ва бошқа жиҳатлари билан бир бирларидан фарқ қилаганлари боис улар мулкӣ муносабатларга ҳам турли-туман бўлишлари табиий ҳол. Бозор эса тадбиркорлик қобилиятига эга бўлган, меҳнат қилишда тиниб-тинчимайдиган инсонларга кенг имконият эшикларини очиб берса, уларнинг акси бўлган инсонлар учун бешасқатдир. Албатта, давлат ўз фуқароларининг фаровонлигини таъминлаш борасида ўз имкониятларини ишга солган ҳолда фаолият олиб боради. Аммо, бу борада амалга ошириш зарур бўлган вазифалар қўлами нихоятда каттадир. Хусусан, аҳолининг иш билан таъминлаш энг муҳим вазифаларидан биридир. Уни амалга оширишда тадбиркорлар давлатга ёрдамчи бўлиши лозим. Улар ўз ишлаб чиқаришига миллатимиз вакиллари иш билан таъминлашга хисса қўшсалар маълум маънода табақаланишнинг кескинлашиб кетишини олдини олишга ёрдам берган бўлар эди.

Миллатнинг барқарор ривожланишида унинг ўзлигидан бегоналашувининг олдини олиш амалий аҳамиятга эгадир. Афсуски, бу жараён ўта мураккаблашиб

бормоқда. Бугун катта моддий, бойликка эга бўлган “элита”, ўзининг эҳтиёжларини қондириш имкониятларига эга бўлган ўрта табақа ва аҳолининг асосий қисмини ташкил қилаётган ундан паст бўлган табақалар ўртасида миллий ўзига хосликни асрашга нисбатан турлича муносабатлар шаклланмоқда. Ўрни келганда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, ана шу ўзининг ҳалол меҳнати, пешона тери, бутун куч, қуввати билан катта маблағга эга бўлаётган элитага хасад билан эмас балки, ҳавас билан қараш лозим. Ана шундай инсонлар қанча кўп бўлса, миллат бойиди ва мамлакат ривожланади. Шунинг учун уларга эришишга ҳаракат қиладиган инсонлар ҳар тамонлама қўллаб қувватланиши лозим.

Аммо, миллий-маънавият жиҳатдан табақаланишда уларнинг айримлари етакчилик қиладиганлиги ҳам бор гап. Ўзининг қайсидир миллатнинг вакили эканлигини эътироф этадиган, у билан ғурурланадиган бир хаводан нафас оладиган, унинг ютуқларидан фахрланадиган, камчиликларидан қайғурадиган бўлиш даражасига эришган бўлса, унинг қийинчилигини ўз имконияти даражасида ёрдам кўрсатадиган унинг мустақил миллат сифатида сақланиб қолишида маъсул эканлигини англаб этшиш зарурдир. Миллий ўзликдан бегоналашув эса охир оқибатда миллатнинг барбод бўлишига олиб келадиган энг хатарли йўл ҳисобланади. Зеро, миллий ўзликни асраш орқалигина, миллат тараққий қиладиган, миллатлараро муносабатлар барқарорликка амал қиладиган, мамлакатда тинчлик, барқарорлик ва ривожланиш жараёнлари кечади.

Бугун миллатнинг миллий-маънавий жиҳатдан табақаланиши жараёни кетаётганлигини эътироф этмаслик мумкин бўлмай қолмоқда. Бу жараёнда катта бойликка эга бўлган элита (табақавий ва моддий бойлик мезони нуқтаи назардан)нинг бир қисми етакчилик қиладигани ва унинг муаммога айланиб бормоқда. Бу жараёнлар, улар томонидан тўйлар ўтказиш, меҳмон чақириш, кундалик оилавий анъаналарни ўтказиш, қизни турмушга чиқариш, ўғил уйлантириш ва шунга барча тадбирларда ўз ифодасини топмоқда. Бундай тадбирларни олди олинмас экан табақаланиш кучайиб бораверади.

Кўриниб турибдики, миллий ўзликдан бегоналашув ўз-ўзидан содир бўлаётгани йўқ, балки бир томондан, у глобаллашувнинг “оммавий маънавият”ни миллатлар онги, дунёқараши ва турмушига сингдираётгани таъсирида, бўлса, иккинчи томондан эса миллатимиз айрим вакиллариининг мустақиллиги шарофати ила яратилган имкониятлардан самарали фойдаланиб катта бойликка эга бўлган ҳолда унинг бир қисмини, миллий ўзимизга хосликни асрашга, ҳеч бўлмаганда хорижий мамлакатлар бугун ўзлари эътироф этилаётган қашшоқлашган урф-одат, анъаналарини маънавий ҳаётимизга, олиб

киришдан, айниқса ёшлар ўртасида оммалаштиришдан ўзларини тийиб турмаётганликлари оқибатида содир бўлмоқда.

Бугун тобора авж олаётган жараённинг олди олинмас экан, эртага кеч бўлиши муқаррардир. Бу салбий жараёнларнинг олдини олиш учун эса: а) миллий-маънавий меросимизни тарғибот ва ташвиқот қилишни “оммавий маънавият” таъсир ўтказиши ҳамда унга нисбатан эҳтиёжни қолдирмаслик даражасига кўтариш; б) мамлакатимиз зиёлиларнинг “оммавий маънавият”нинг кириб келишининг олдини олишдаги фаоллигини кучайтириш. Уларнинг миллат тақдири ва истиқболи учун асосий маъсуллар эканлигидан келиб чиққан ҳолда уларни бу жараёнга оммавий сафарбарлигига эриш; в) оила, таълим ва тарбия жараёнларида фарзандларимизда “оммавий маънавият” таъсиридан огоҳлик руҳиятини кучайтириш. Улар чуқур билим эгаллаш, хунар ўрганиш, фан техника ва технологияларни чуқур эгаллаш билан бирга ўзимизникини яратиб дунёга олиб чиқиш руҳиятини шакллантиришга эътиборни кучайтириш; г) маҳаллаларнинг миллий ўзимизга хос бўлган илғор урф-одат, анъана ва қадриятларимизни аҳоли ўртасида оммалаштириш уларни асрашдаги ва маҳалладан бемаслаҳат “янги” урф-одат, анъаналарни, айниқса ёшларимизнинг ахлоқи ва руҳиятига салбий таъсир ўтказадиган “оммавий маънавият”ни ташвиқот қилувчиларга нисбатан маҳалланинг оммавий маънавий тазйиқини ташкил қилишдаги маъсулиятини ошириш, глобаллашувнинг миллатимиз ривожланишига ижобий таъсир этувчи жараёнлардан, замонимизда юзага келаётган илмий янгиликлар, техника ва технология соҳасида ютуқлардан унумли фойдаланишда ёшларни қўллаб-қувватлаш, аммо унинг таъсирида миллий маънавиятимизга кириб келаётган, миллий ўзлигимизни барбод қилишга қаратилган “оммавий маънавият”дан огоҳ бўлишлари ва миллий маънавиятимизни чуқур эгаллашлари учун барча миллатдошларимизни сафарбар этишимиз каби ўта муҳим амалий тадбирларни ҳаётга тадбиқ қилиш зарурдир.

ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ КЛАСТЕРИ - ФАН, ТАЪЛИМ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ЎЗARO УЙЎНЛАШУВИДА МУҲИМ АҲАМИЯТГА ЭГА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14509922>

Расулов Бахтиёр Махмуджонович,

Андижон давлат педагогика институти ректори,
тарих фанлари доктори, профессор.

Аннотация: Таълим шахс иқтидорини рўёбга чиқаришида асосий воситадир. Жоҳоннинг бир қатор илгор давлатлари - АҚШ, Хитой, Корея, Япония, Финландия ва Германияда бунинглаб етилганига анча бўлди. Шу сабабли ушбу мамлакатларда таълим тизими учун ажратилган маблағлар йилдан-йилга ортиб бормоқда. Асосийси, бундай эътибор натижаси ўлароқ, таълим савияси ва стандартлари йилдан-йилга ривожланмоқда. Мамлакатимизда ҳам таълим тизими ислоҳ этиши, уни замон талаблари даражасига олиб чиқиши бугун энг устувор вазифалардан саналади. Ушбу мақолада шу ҳақда фикр юритилади.

Калит сўзлар: миллий таълим тизими, ривожланган давлатлар тажрибаси, Таълим барча учун, мамлакат келажаси учун, Етук кадрларни етиштириши.

Бугунги кунга келиб, бир қатор ривожланган давлатларда таълим соҳасига йўналтирилган маблағлар ялпи миллий маҳсулот ҳажмига нисбатан икки баравар ошиб, ҳатто мудофаа учун ажратиладиган сармоялардан ҳам ортиб кетди. Айни пайтда таълим ва ишлаб чиқариш уйғунлашуви ҳам ҳавас қилгулик даражада. Зотан, ишлаб чиқаришни интенсив ривожлантириш, фан ва техниканинг, маданият ва санъатнинг тараққиёти — инсоннинг янада яхши яшаши, маънавий дунёсининг камолга эришиши учундир. Бу жараёнларнинг калити — таълим тизими ва инсонга бериладиган таълимнинг сифати ва ҳажмидир. Шу боис давлатлар ва жамиятлар ҳар бир инсон учун таълим олиш имкониятини яратиб беришга интилиши лозим. ХХI асрда бу ҳол аксиомадек ҳақиқатга айланмоқда.

Ўзбекистон таълим тизимидаги тараққиётнинг ўсиш суръатлари ҳам дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилаётир. Бу эса илм-фанни ривожлантириш, таълим соҳасини ислоҳ этиш, илмий ҳамда инновацион фаолиятни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро интеграциясига қаратилган кенг кўламли ислохотлар самарасидир.

Дарҳақиқат, ҳар бир халқ, ҳар бир миллатнинг эртанги куни бугун вояга етаётган авлод тақдири билан узвий боғлиқ. Шунинг учун юртимизда таълим тизимини ривожлантиришга давлат сиёсати даражасида эътибор қаратиб келинаётир. Айниқса, илм-фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси

бугунги кунда жамият тараққиётига хизмат қиладиган асосий дастурга айланди. Ўзбекистонда олиб борилаётган таълим соҳасидаги ислохотлар бевосита унинг демократик, бозор муносабатларига ўтиш жараёни билан биргаликда олиб бориляпти. Хусусан, талаба-ёшлар таълим-тарбияси учун қўшимча шароитлар яратишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ўз ичига олган бешта ташаббусни амалиётга татбиқ этиш, жумладан, талаба-ёшларни маданият ва санъатга жалб қилиш, талаба-қизларнинг касбий кўникмаларини ривожлантириш борасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати” тўғрисидаги Қонунда кўрсатиб ўтилганидек, ёшларни жисмоний, руҳий ва интеллектуал ривожлантириш ҳамда ҳар томонлама салоҳиятли ёшларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири этиб белгиланган.

Тараққиётнинг ҳозирги босқичида талабаларга таълим-тарбия бериш сифатини ошириш йўллари ва воситаларини излаб топиш замонавий педагогиканинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Чунки таълим, илм-фан ҳар қандай жамият, миллат ва давлатнинг келажагини белгилаб берадиган, унинг тараққиётига хизмат қиладиган муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бу эса қуйидаги кўринишларда намоён бўлади:

Биринчидан, таълим инсон капиталини шакллантиради. Таълим орқали инсонлар билим, кўникма ва малакаларни эгаллайди, бу эса уларни иқтисодий фаолиятда самарали иштирок этишга, жамиятга ҳисса қўшишга ва ўзини рўёбга чиқаришга тайёрлайди.

Иккинчидан, иқтисодий ўсишни рағбатлантиради. Билимли ва малакали ишчи кучи иқтисодий ўсишнинг муҳим омили ҳисобланади. Таълим орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, янги технологияларни жорий этиш ва иқтисодий рақобатбардошликни кучайтириш мумкин.

Учинчидан, ижтимоий тараққиётни таъминлайди. Таълим инсонларнинг онгини, маданиятини ва ахлоқий хусусиятларини юксалтиради, бу эса ижтимоий адолат, тотувлик ва барқарорликни таъминлашга ёрдам беради.

Тўртинчидан, демократияни мустаҳкамлайди. Таълим инсонларни ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини англашга, танқидий фикрлашга ва мустақил қарорлар қабул қилишга ўргатади, бу эса демократик жамиятнинг ривожланиши учун муҳим асос ҳисобланади.

Бешинчидан, жаҳон миқёсидаги муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Глобал муаммоларни ҳал қилиш учун эса билимли, масъулиятли ва инновацион фикрловчи шахслар керак. Шу маънода таълим бундай шахсларни тарбиялашга ёрдам беради.

Шунинг учун ҳам таълим ҳар қандай жамият, миллат ва давлатнинг келажаги учун муҳим асос ҳисобланади. Таълимга инвестиция қилиш, бу — келажак учун инвестиция, деганидир.

Мамлакатимиз Президентининг таълим-тарбия соҳаси вакиллари билан бўлган мулоқот чоғида таълим тизимидаги тараққиётни жадаллаштириш

мақсадида мактабгача, умумий ўрта таълим, олий таълим ва малака ошириш тизимида ягона узвий занжирни йўлга қўйиш учун педагогик таълим кластерларини ташкил қилиш тўғрисида кўрсатма берилди. Бу педагогик таълим сифатини ошириш билан бир қаторда таълим жараёнини замонавийлаштиришга ҳам ёрдам бериши муқаррардир.

Айни чоғда педагогик таълим кластери ҳали шаклланиш босқичида бўлса-да, унинг методологик асослари охирги беш йил давомида яратила бошланди. Бу борада бир қатор ишлар амалга оширилди.

Хусусан, педагогик таълим стандартлари замонавий талабларга мослаштирилмоқда, бунда таълим жараёнини рақамлаштириш, интерактив усулларни жорий этиш ва таълимни бозор талабларига мослаштиришга алоҳида эътибор қаратилди;

— педагогларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш курсларининг сифати яхшиланмоқда, замонавий таълим технологияларини ўргатишга алоҳида эътибор берилди;

— педагогик таълим йўналишларида ўқитиш сифатини ошириш, замонавий лабораториялар ва ресурс марказларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди;

— олий таълим ҳамда профессионал таълим ташкилотлари билан умумий ўрта таълим мактаблари ва мактабгача таълим ташкилотлари ўртасидаги ҳамкорлик ривожлантириляётир. Бу билан таълим стандартларини бирлаштириш, ўқув материалларини алмашиш ва ўқитувчиларни қайта тайёрлашга имконият яратилди;

— таълим муассасалари ва иш берувчилар ўртасида ҳамкорлик кучайтириляпти. Натижада таълим жараёнини иш берувчиларнинг эҳтиёжига мослаштириш, талабаларнинг амалиёт ўташини ташкил этиш ва ишга жойлашиш имкониятларини кенгайтиришга потенциал шарт-шароитлар яратилди;

— тизимга электрон ўқув материаллари ва платформалар жорий этилди. Бу эса, ўз навбатида, таълим жараёнини такомиллаштириш, ўқувчиларнинг ўқиш имкониятларини кенгайтириш ва таълим ресурсларига қулайлик яратишга ёрдам берди;

— масофавий онлайн таълим бериш тизими йўлга қўйилди. Албатта, бу таълим жараёнини замонавийлаштириш, масофавий таълим имкониятларини кенгайтириш ва таълимга бўлган қизиқишни ошириш имконини берди;

— таълим соҳасидаги илмий-тадқиқотлар рағбатлантирилмоқда. Ушбу жараён таълим тизимини ривожлантиришга ёрдам берадиган янги ғоялар ва технологияларни жорий этишга йўл очади.

Таълим жамиятимиз, миллатимиз ва давлатимизнинг келажагини белгилаб берадиган, унинг тараққиётини таъминлайдиган асосий омил бўлиб хизмат қилиши амалий ифодаланмоқда. Жамият ривожланишининг чуқур ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар рўй бераётган бугунги кунда янги

технологияларнинг пайдо бўлиши рақобатбардошликка бўлган талабнинг кучайишига олиб келди.

Аммо дунё миқёсида рўй бераётган кескин ўзгаришлар, глобаллашув натижасида ҳар бир соҳада вужудга келаётган муаммоларнинг тўғри ечимини топишнинг ўзи катта муаммо бўлиб қолмоқда. Шу жумладан, таълим тизимидаги мавжуд камчиликлар ҳам дунё ҳамжамияти томонидан ҳал этилиши зарур бўлган долзарб масалалардан биридир.

Демак, дунёда иқтисодиётнинг янги, замонавий йўналишлари пайдо бўлаётган экан, Ўзбекистонда ҳам замон талабларига жавоб берадиган етук кадрларни тайёрлаш устувор вазифага айланди. Яъни таълим ва ишлаб чиқариш уйғунлигини таъминлаш ҳаётий заруратга айланди. Шу жиҳатдан, 2019 йил 8 октябрдаги Президент Фармонида мувофиқ Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси тасдиқлангани айни муддао бўлди.

Ҳужжат олий таълим тизимини ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқлари эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг мустақам интеграциясини таъминлаш асосида таълим сифатини яхшилаш, илмий ва инновацион фаолиятни самарали ташкил этиш, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида ишлаб чиқилган. Қисқача айтганда, концепция Ўзбекистон Республикасида олий таълимни ривожлантиришнинг стратегик мақсадлари, устувор йўналишлари, вазифалари, ўрта ва узоқ муддатли истиқболдаги босқичларини белгилайди ҳамда соҳага оид дастурлар ва комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш учун асос бўлади.

Масалан, бундан бир неча йил аввал олий таълим тизимида технопаркларнинг яратилиши ҳақида тасаввуримиз йўқ эди. Ривожланган мамлакатларнинг олий ўқув юртларига ҳавас қилиб, қани энди бизда ҳам шундай имкониятлар бўлса, деб ўйлардик. Бугун эса ҳар қадамда қурилаётган технопарклар юртимиз тараққиётига хизмат қилмоқда. Бундай паркларда ишлаётган ёшларимиз билимини ошириш билан бирга даромад ҳам топмоқда. Илм бўлмаса, ривожланиш ҳам бўлмайди, деганидек, кейинги саккиз йилда мамлакатимизда барча ислохот мана шу қатъий тамойил асосида кечди. Давлатимиз раҳбари илм-фан ва инновациялар ривожини энг устувор масала сифатида кун тартибига қўяётгани ҳам шундан. Бугун юртимиздаги бизнес-инкубаторлар, акселератор ва коворкинг ўқув курслари, IT марказлар мана шу мақсадга қаратилгани билан диққатга сазовор. Илм-фан ва инновациялар янги Ўзбекистон тараққиётида стратегик аҳамиятга эга устувор соҳага айланди. Соҳага муносабат буткул ўзгарди. Олий таълим тизимининг вазифаси фақат ўқитишдан иборат эмас, деган ғоя шаклланди. Тизим изчил илмий фаолият олиб борапти, ёшларни илмий тадқиқотларга жалб қилиб, йирик лойиҳаларни амалга оширишга одатланмоқда.

Умуман, таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро манфаатли ҳамкорлик механизминини йўлга қўйиш, юқори малакали кадрлар тайёрлаш ва уларни иш ўринлари билан таъминлаш жараёнида ишлаб чиқариш корхоналари билан

алоқаларни кучайтириш устувор мақсадга айланди. Бу эса янги Ўзбекистонни бунёд этиш ва учинчи Ренессансга мустаҳкам замин яратиш борасида олий таълим тизимида ҳам шиддатли ислохотлар ривожланишнинг янги босқичига кўтарилаётганидан далолат беради.

СИНЕРГЕТИК ТАФАККУР ВА СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510012>

Тураев Бахтиёр Оманович

Фалсафа фанлари доктори (DSc), профессор, Ўзбекистон Республикаси ВМ
хузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори бош
маслаҳатчиси

Аннотация: Мазкур мақолада сунъий интеллект масаласи ёритилган. Сунъий интеллект тарихи ёритилган қисмда хорижлик ва ўзбекистонлик олимларнинг сунъий интеллект ривожланишига қўшган ҳиссалари таҳлил қилинган. Ўзбекча сунъий интеллект олдидан турган муаммолар тилга олинган.

Калит сўзлар: Сунъий интеллект, синергетик тафаккур, математик логика, микрочип.

Кириш

XXI асрнинг кейинги йилларида кундалик ҳаётимизда “сунъий ақл”, “сунъий интеллект” атамаларига тез-тез дуч келмоқдамиз. Уйингизга киришингиз билан сизни “сунъий ақл” машинаси кутиб олади. Унга “телевизорни ёқ !”, деб буйруқ берсак, у телевизорни ёқади, чирокни ўчир десангиз, ўчиради. У машинангизни сиз чиққунча “қиздириб” туради, керак бўлса у машинани ўзи бошқаради, фақат сиз унга борадиган жойингизнинг манзилини айтсангиз кифоя. Хуллас, бугунги ҳаётимиз сунъий интеллект билан тобора боғланиб қолмоқда. Хўш, сунъий ақл ёки сунъий интеллект нима? Унинг тарихий келиб чиқиши ва имкониятлари ҳақида нима дейиш мумкин? Сунъий интеллектга эга машиналар инсон сингари фикрлай оладими? Унинг фикрлаши қандай услубга таянади? Машиналар ҳам синергетик тафаккур юрита оладими? Ушбу мақолада ана шу саволларга баҳоли қудрат жавоб беришга ҳаракат қилдик.

Сунъий интеллект нима? Кенг маънода сунъий интеллект (СИ) (ингл. artificial intelligence; AI) – бу машиналар, компьютер системалари томонидан намоён бўлувчи ақл. Бу компьютер фанининг бир тадқиқот соҳаси бўлиб, у машиналарга ўз атроф-муҳитини идрок этишга ва ўз мақсадларига эришиш имкониятларини максимал даражада оширадиган ҳаракатларни бажариш учун ўрганиш ва ақлдан фойдаланишга имкон берадиган усуллар ва дастурий таъминотни ишлаб чиқади ва ўрганади¹.

¹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Искусственный_интеллект

Инсоният қадимдан инсон сингари фикрловчи машиналар ихтиро қилишни орзу қилиб келишган. Бу орзуни амалга ошириш учун олимлар хилма хил ихтиролар қилиб одамларнинг оғирини енгил қилишга, инсоннинг оёғининг тезлигини, қўлининг узунлигини, кўзининг нуруни, кулоқларининг сезгирлигини ва товушининг баландлигини оширувчи мосламалар ясади. Хотирасини кучайтирувчи хисоблаш ускуналари – арифмометрлар ва калькуляторлар ихтиро қилди. XX асрга келиб шароитга мосланувчи, ўзини-ўзи бошқарувчи машиналар пайдо бўла бошлади. Кибернетика фани ва ахборот технологияларининг ҳамкорлиги таъсирида сунъий интеллектни яратиш имконияти пайдо бўлди. Бугунги кунга келиб сунъий интеллект жамиятимизнинг барча соҳаларида кенг қўлланилмоқда ва уни такомиллаштириш ишлари жадал суръатда ривожланмоқда. Сунъий интеллектни синергетик тафаккурга ўргата оламизми? Бу ҳозирги замондаги энг долзарб ва энг қалтис муаммолардан бири. Фикримизни сунъий интеллект тарихига назар ташлашдан бошлайлик.

Сунъий интеллект тарихи.

Сунъий интеллект тарихи унинг асосчилари тарихидан бошланади. Шу сабабли, сунъий интеллектнинг асосчилари ким?- деган саволга жавоб бериб ўтайлик.

Сунъий интеллектнинг асосчилари деб Жон Маккарти, Марвин Минкс, Натаниэл Рочестер ва Клод Шеннонларни кўрсатиш мумкин.

Америакalik ахборотшунос (информатик) **Жон Маккарти** (1927 – 2011) 1956 йили “сунъий интеллект” атамасини ўртага ташлаган. У математикада функционал дастурлаш усулининг асосчиси, 1958 йили дастурлашда ишлатиладиган Лисп дастур тилини кашф қилган, сунъий интеллект соҳаси ривожига қўшган йирик ҳиссаси учун 1971 йили Тьюринг мукофоти, 1988 йили Киото мукофоти сазовор бўлган. Информатика (ахборотшунослик) ва когнитология соҳасидаги ютуқлари учун 2003 йили Бенжамин Франклин медалини олган. У математик мантиқ программасида ишловчи компьютер дастурлари яратишга ҳаракат қилади, аммо ўтган XX асрнинг 60 йилларида бундай дастур сифимини кўтара оладиган электрон ҳисоблаш машиналар яратилмаган эди. Унинг XX асрнинг ўрталарида айтган “келажакда уй-рўзгор ишларини ҳам сунъий ақлга эга машиналар бажаради, автомобилларни сунъий ақл бошқаради” деган фикрларини у даврда кўпчилик қабул қила олмас эди. Бугунги кунда бу фикрлар оддий кундалик ҳаётда айтиладиган гапга айланиб қолди.

Америка олими **Марвин Ли Минский** (1927 – 2016) сунъий интеллект соҳасида изланишлар олиб борган. У Массачусетс технология институтидаги сунъий интеллект лабораторияси асосчиларидан бири ҳисобланади. У америкада “Ақл-идрок жамияти” ташкилотчиларидан бири бўлган. У 1969 йили Тьюринг мукофоти, 1990 йили Япония мукофоти, 1995 йили компьютер техникаси пионери мукофоти ва Артур Ранк мукофоти, 2000 йили Вуд мукофоти, 2001 йили Бенжамин Франклин медали, 2014 йили Дэн Дэвид мукофоти сазовор бўлган. У умрининг охиригача ахборот санъати ва фанлари профессори, электроника ва электротехника профессори ва компьютер фанлари профессори бўлиб ишлаб келган.

Америкалик дастурчи **Натаниэль Рочестер** (1919-2001) дунёда **IBM 701** компьютерининг бош архитектори сифатида улуғланади. У 1948 йил омма учун биринчи илмий **IBM 701** компьютерини ва унинг савдо учун мўлжалланган **IBM 702** вариантыни ишлаб чиқади. У биринчи ассемблер тилида ишловчи дастурни ёзган, сунъий интеллектни яратиш соҳасида фаол ишлаган.

“Информацион аср отаси” номини олган америкалик инженер, криптоаналитик ва математик **Клод Элвуд Шеннон** (1916 – 2001) сунъий интеллектни яратиш ишларига катта ҳисса қўшган олимдир. У ахборотлар назариясининг асосчиси ва бу назарияни замонавий юқоритехнологик алоқа тизимларида қўллаган инженер. У 1948 йили “Алоқанинг математик назарияси” номли мақоласида информациянинг энг кичик қиймат бирлиги сифатида “бит” сўзини қўллашни таклиф қилади. Шу мақола ва 1949 йили «Bell System Technical Journal» номли журналда эълон қилган “Махфий тизимларда алоқа назарияси” мавзусидаги мақолалари криптография ва ахборот (информация) назариясини асословчи фикрлар сифатида фанга кирган. Шеннон математикада эҳтимоллар назариясига, ўйинлар назарияси, кибернетика фанига алоқадор бўлган автоматлар ва бошқарув тизими назарияси сингари эҳтимолли схемалар назариясига катта ҳисса қўшган. У жуда кўплаб университетларнинг фахрий профессори, фахрий доктори ва кўплаб мукофотлар лауреати, жумладан 1939 йили А.Нобель номидаги мукофотни олган.

Юқорида санаб ўтган олимларимиз сунъий ақл (сунъий интеллект) назариясининг асосчилари ва яратувчиларидир. Бу соҳага Ўзбекистон олимлари ҳам катта ҳисса қўшганлигини эслатиб ўтиш жойиздир.

1966 йили Ўзбекистон фанлар академиясининг Кибернетика институти ва унинг таркибида ҳисоблаш маркази ташкил этилади. Бу институтга таниқли олим Восил Қобулович Қобулов раҳбарлик қилади. Унинг атрофида тўпланган бир гуруҳ ёш олимлар Ўзбекистонда на фақат кибернетика илмининг ривожланишига, айти пайтда ахборот технологиясини, жумладан сунъий ақл

тараққиётини ривожлантиришга киришишади. У пайтлари электрон ҳисоблаш машинасининг хотираси ниҳоятда чекланган ва унинг ўзи кўп жой эгаллар эди. Ўзбекистонга 1959 йили олиб келинган дастлабки ЭХМ “Урал-1”нинг оператив хотираси сиғими 4,5 кБ тенг бўлиб, унда 1мингта электрон лампа ишлар, ЭХМнинг ускуналари хонанинг 70-80 м² жойини банд қилар эди. Бу лампалар 7-10 кВт қувватни сарфлаб, уларнинг ҳар бири 50 соатгина ишлай олар эди. Шундай шароитда ҳам ёш олимлар туни-кун тинимсиз ишлаб информацион назария асосларини такомиллаштиришга, сунъий интеллект имкониятларини кенгайтириш учун бош қотиришарди. Айни пайтда сунъий ақл имкониятларини қишлоқ хўжалигида ва саноат корхоналарида синаш йўналишлари бўйича ҳам изланишлар олиб боришди.

Мазкур институтнинг ташкилотчиси ва директори бўлган олим ҳақида озгина маълумот берайлик:

Восил Қобулович Қобулов (1921-2010) Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1977), Беруний номидаги давлат мукофоти лауреати (1971), “Эл-юрт хурмати” ордени лауреати (1998), физика-математика фанлари доктори (1964), профессор (1965), академик (1966). 1949 йили Тошкент темир йўллар институтини битирган. 1957-63 йиллари ЎзФА математика институти директори, 1963-66 йиллари ЎзФА Механика институти ва ҳисоблаш маркази директори, 1966-1979 йиллари “Кибернетика” илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси бош директори. У Украина ФА олимлари билан ҳамкорликда бир пайтлар сохта фан деб қувғин қилинган кибернетика фанини ривожлантиришга киришишади.

Академик В.Қ.Қобулов ҳисоблаш техникаси, ахборот технологиялари, алгоритмлар назарияси, амалий кибернетика, сунъий ақл математикаси йўналишларида кўплаб илмий монографиялар муаллифи. Умрининг охиригача информацион технологиялар назарияси, сунъий ақл назарияси ва амалиёти йўналишида изланишлар олиб борган.

Ўзбекистонда бугунги кундаги бу йўналиш ахборот технологиялари билан биргаликда олиб борилмоқда, чунки кибернетиканинг замирида информацион технология, рақамлаш-тириш жараёнлари ётади.

“Илм-фан ва ахборот-коммуникация технологиялари жадал тараққий этиб бораётган бугунги шароитда дунёнинг ривожланган мамлакатларида давлат ва жамият бошқаруви, иқтисодиёт, саноат, ижтимоий ҳимоя, таълим, тиббиёт, бандлик, қишлоқ хўжалиги, мудофаа, хавфсизлик, туризм ва бошқа соҳаларда замонавий ахборот технологиялари ва сунъий интеллект имкониятларидан кенг фойдаланиш урфга кирмоқда.

Ўзбекистонда ҳам ахборотлаштириш ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш орқали 2030 йилга қадар инновацион тараққий этган етакчи давлатлар қаторидан ўрин эгаллаш устувор вазифа сифатида белгиланган”² – деб ёзади “Тараққиёт стратегияси” маркази бўлим бошлиғи Фаррух Ҳакимов.. Ҳақиқатдан ҳам бугунги кунда Ўзбекистонда 2 мингга яқин ахборот технологиялари компаниялари ишлаб турибди, 30 минг дастурчилар иш олиб боришмоқда, 70 мингдан зиёд ёшларимиз мустақил равишда ИТ соҳасида фаолият юритмоқда. Яқин келажакдаги режамиз дастурчилар сонини камида 1 млн.га етказиш. Сунъий интеллект дастурларини яратиш ва қўллаш бўйича ҳам муваффақиятли иш олиб борилмоқда. Жумладан, биометрик идентификациялаш учун “Му ID” тизими ривожлантирилди. Бугунги кунда 28 та банк ва 5 та давлат ташкилоти мазкур тизимга уланди. У орқали 8 миллион 200 мингдан ортиқ фойдаланувчи рўйхатдан ўтди. “Muxlisa” номли ўзбек тилидаги овозли ёрдамчи ишлаб чиқилмоқда. Ушбу ишланмани турли замонавий техника воситаларига ўрнатиш мўлжалланган ³ . Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2021 йил 29 ноябрда “Сунъий интеллект технологияларини қўллаб-қувватлаш учун махсус режим ташкил этиш ва унинг фаолиятини йўлга қўйиш тартиби тўғрисидаги Низомни” тасдиқлаш учун 717 сонли Қарорни қабул қилган. Мазкур Қарорга мувофиқ “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 августдаги ПҚ-5234-сон қарорига мувофиқ сунъий интеллект технологияларига асосланган тажриба-синов ишларини амалга ошириш, дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ фаолият юритувчи ташкилотлар учун зарурий ташкилий-ҳуқуқий шароит яратиш, дастурий маҳсулотларни тажрибадан ўтказиш ва амалиётга жорий қилиш”⁴ назарда тутилган.

Сунъий ақл ёки сунъий интеллект нима?

Сунъий интеллект (инглиз тилида - *artificial intelligence*; AI) кенг маънода машиналар, шунингдек компьютер тизимлари воситасида намоён бўлувчи интеллектдир. Машиналарга, ўзининг атрофидаги муҳитни идрок этирадиган ва олдида юклатилган мақсадларга эришиш имкониятларини максимал даражада кучайтирувчи ҳаракатларни амалга оширишни ўргатиш ва ақл-идрокдан фойдаланиш имкониятини берувчи дастурий таъминотни ва

² ҲАКИМОВ Фаррух. Сунъий интеллект – тўртинчи саноат инқилобининг асоси // <https://strategy.uz/index.php?news=1198>. 2021 й. 11 янв.

³ <https://sputniknews.uz/20240514/uzbekistan-suniy-intellekt-shavkat-mirziyoyev-43862512.html>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 августдаги ПҚ-5234-сон Қарори

усулларни ишлаб чиқувчи компьютер фани соҳаси. Шундай машиналарни сунъий интеллект деб аташ мумкин.

Сунъий интеллект инсонга маълум бўлган мантикий қоидаларга биноан фаолият олиб боради. У рўй бериши мумкин бўлган хавф-хатарни олдиндан сезиши мумкин, ташқи муҳитда рўй бераётган ўзгаришларни кузатиб, уларга нисбатан жавоб реакциясини ҳам амалга ошира олади. Аммо у бу вазифаларни берилган дастур асосида бажаради. Бу машиналар унга юкланган дастур асосида кибернетикадаги қайта алоқа тамойили, диссипатив тизимдаги гомеостаз, яъни ўзини ўзи созлаш, муҳитга мослашиш механизми ва бир қанча статистик қонуниятларга биноан ишлайди. У ўз фаолиятини муайян даражада дастурини коррективировка қилиш асосида ташқи муҳитга мослай олади. Шу тарзда унга келаётган хавф-хатарни ҳам четлай олиши мумкин. Бу операцияларнинг барчаси чизиқли тафаккур талабларига мувофиқ келади. Шу сабабли ҳозирги замон сунъий интеллект машиналари чизиқли тафаккур асосида ишлайди, деган хулосага келишимиз мумкин.

Сунъий интеллект қандай мантиқ асосида фаолият кўрсатади?

Сунъий интеллект **математик мантиқ** асосида ишлайди. Бу мантиқ қанчалик такомиллашган бўлса сунъий интеллект ҳам шу қадар аниқ ва эътирозсиз ишлайди. Математик мантиқ фикрнинг математик символларда ифодаланишидир. Дастлабки ҳисоблаш машиналари иккилик санок системасида ишлар эди. Бу “ҳа – 1” ва “йўқ – 0” дан иборат сонлар кетма-кетлиги. Шу икки рақам орқали ҳар қандай натурал сонни ифодалаш мумкин. Лекин бу иккилик санок системасидан фойдаланишнинг жуда кўп қийинчиликлари ва вақтни исроф қилиш жиҳатлари бор эди. Бугунги машиналар белгилар хилма-хиллигига таяниб тез ва аниқ ишлайди. Уларни сўз билан ҳам, тасвир ва нур билан ҳам бошқариш мумкин. Ҳозирги машиналар товуш частоталари, ранг частоталарини жуда яхши, аниқ ва ўта нозик ажрата олади. Шу сабабли ҳозирги машиналарни гаплашиб ҳам бошқарса бўлади.

Математик мантиқ формал мантиққа таянади. Формал мантиқнинг фундаментал принциплари қадимдан, Аристотель – Фторобий даврларидаёқ такомилига эришган. Аммо кейинги даврларда формал мантиқнинг янги йўналишлари, янги қонунлари кашф қилинди. Г.В.Лейбниц (1646 – 1716) формал мантиқнинг 4-қонуни – етарли асос қонунини бу фанга киритди, математик логикага асос солди. Айнан шу олим 1673 йили механик калькулятор (арифмометр) ихтиро қилиб, сунъий интеллектга таянч механизм

яратди. Ҳозирги пайтда кўп маъноли мантиқ, эҳтимолдаги дунёлар мантиғи такомиллашмоқда.

Математик мантиқда ишловчи сунъий интеллектнинг механизми чизиқли тафаккурга таянади. Чизиқли тафаккур чекланган ва ўзини-ўзи такомиллаштиришдан анча йироқ. Шу сабабли бу тафаккурни бойитиш лозим бўлади. Кибернетикадаги тескари алоқа принципи машиналарга ўзини-ўзи созлаш имконини беради. Сув тегирмонининг дон ташлаш регуляторини кўз олдингизга келтиринг. Тегирмон тошлари орасига кўпроқ дон тушса, тошнинг ҳаракатланиши сусаяди. Бунинг оқибатида дон ташлайдиган мослама тинч туради, яъни ундан дон тушмайди. Дон тошлар орасига тушмаган бўлса, тошлар тезроқ ҳаракатланади. Бу ҳаракат тошларнинг ўқининг ҳам тез айланишига, тез айланган ўқлар дон ташлагич мосламага зарба беради ва бу зарба оқибатида донлар кўпроқ тушади. Кўп дон тушса, тегирмон тошлари секинроқ ҳаракатланади. Хуллас, шу тарзда тегирмон тошлари айланиши ўзини ўзи бошқариб боради. Бундай механизмнинг такомиллашган, электрон ва лазерли техника орқали ишлаши ўзини-ўзи регуляция қилувчи мосламаларнинг янада аниқроқ ва самаралироқ ишлашига имкон беради. Мана шундай регулятив функцияни ўтган асрда кашф қилинган транзисторлар ва ёруғликни сезувчан фото диодлар бажарар эди. Ҳозирги пайтда миллионлаб операцияларни бажарувчи микро чипларда ана шундай механизмларнинг такомиллашган турлари ўрнатилгандир. Микрочиплар электрон машиналарнинг мияси десак бўлаверади. Микрочиплар ҳам кам энергия сарфлайди, ҳам жуда кичик жой эгаллайди. Микрочиплар инсон миясидаги нейронлар бажарадиган ишларни амалга оширади. Олимлар ҳозирги пайтда тикланувчи, ўзини-ўзи бутловчи биочиплар яратиш устида изланишлар олиб боришмоқда. Бундай мосламалар сунъий интеллект тараққиётида янги инқилоб ясаган бўлар эди.

Ҳозирги пайтда ДНК-биочиплар молекуляр биологияда ва медицина соҳасида ишлатилмоқда. Аммо бу интилишлар такомиллашган сунъий интеллект талаби даражасидан ҳали узокда. Сунъий интеллектни такомиллаштириш борасида ҳозир Япония билан Хитой олимлари олдинги сафда бормоқда. Хитойда уй ишларини бажарувчи, ҳарбий топшириқларни адо этувчи, ҳатто эркакларнинг кўнглини олувчи роботлар ҳам ясалиб, бозорларда сотилмоқда.

Сунъий интеллектга эга роботлар энг мураккаб ишларни бажара олади, автомобилларнинг қисмларини аниқ ва тез ўрната олади, деталларнинг чокларини ишонарли қилиб пайвандлай олади, микрочипларни машина қисмларига адашмасдан улай олади, улар сиз билан суҳбатлашишни билади,

барча саволларингизга жавоб бера олади, чунки унинг хотирасида бутун дунё кутубхоналарида мавжуд бўлган барча китоблар жой эгаллаган. Роботлар ахборотларни бир тилдан иккинчи тилга синхрон тарзда таржима қила олади. Аммо бу машиналарда инсоний туйғулар, ҳиссиётлар йўқ. Бу машиналар бир моддани бошқасидан ажрата олади, ҳидларни ҳам таснифлай олади, рангларнинг бирини-икинчисидан аниқ қилиб ажрата олади. Аммо бу машиналар ночизиқли фикрларни, ўхшатиш ва сўз ўйинларини, турли фразеологик ибораларни тушуна олмайди. Аммо вақт ўтиши билан машинанинг (сунъий интеллектнинг) у доимо мулоқатда бўлган инсоннинг гапириш усулиги, ибораларига мослашиши, унинг хусусиятларини кўчириб олишга ўрганиб қолиши, одатланиши ҳам мумкин. Халқимиз “мол эгасига ўхшайди” деган иборани бежиз ишлатишмаган. Сунъий интеллект ҳам тобора ўз эгасига ўхшаб боради. Шу сабабли сунъий интеллектнинг миллий хусусиятлари, деган масала секин-аста кун тартибига киради.

Шу тарзда, балки сунъий интеллектни ҳам ночизиқли тафаккур юритишга, ходисаларни олдиндан башорат қилишга, ҳаёл суришга, хурсанд бўлишга ўргатиш мумкиндир. Бу энди келажакда, инсониятнинг кўпчилик қисми сунъий интеллект билан мулоқатга киришиб кетган бир даврларда содир бўлиш эҳтимоли бор. Ҳозирги сунъий интеллектнинг яхши томони унинг сизни ҳеч қачон алдамаслигида. Бажара олмайдиган топшириқни “бажара олмайман” деб, билмайдиган саволига “мен бу саволга жавоб топа олмадим” ёки “бунга билмайман” деб рўй-рост айта олишида. Сунъий интеллект турли тилларда сўзлаша олиши муҳим. У ҳар бир кишининг ўз она тилида мулоқотга кириша олиши муҳим аҳамиятга эга.

Ўтган асрда украиналик кибернетиклар украин тилида мулоқот қиладиган машина ясашга интилишган эди. Бунга хавфсизлик ташкилотлари вакиллари эътироз билдиришиб, бу олимларни “миллатчиликда” айблашганди. Аслида машина қайси муҳитда фаолият олиб борса, ўша муҳитдаги одатларга мослашиб боради. Бу сизнинг андроид смартфонингизда бир соҳага оид маълумотларни телефонингизнинг интернет тизимидан бир неча бор кетма-кет изласангиз, смартфоннинг ўзи сизга шу соҳадаги кўплаб материалларни тавсия этишни бошлашига ўхшайди. Бу ўринда ҳам ана шу “мослашиш” ходисаси рўй беради.

Шунга ўхшаш мисол. Ўтган асрнинг 70-йиллари биз фалсафа бўлими талабаларини Ўзбекистон фанлар академиясининг кибернетика институтидан келган ўқитувчимиз Неъматулла Абдуллаев мазкур институтнинг ҳисоблаш марказига экскурсияга олиб борди. Ўша пайтлари улар бизга “Кибернетиканинг фалсафий масалалари” деб аталган махсус курсдан дарс берар эдилар. Биз

борган институтда барча жойларда ўзбек тилида киришдан тортиб лаборатория номларигача, ЭҲМ қурилмаларининг қисмларига ҳам ўзбек тилида ёрликлар ёпиштирилган эди. Биз бу ходисадан жуда қувониб, улардан бу ёрликларни ўзбек тилида ёзилишининг сабабини сўрадик, чунки ўша даврларда ҳамма нарсалар рус тилида ёзилар эди. Шунда сунъий интеллект лабораторияси мудири, бизга бу ҳақда тушунтириб, шундай деган эди. «Биз ўзбек тилида мулоқат қилувчи “сунъий интеллект” устида изланиш олиб бормоқдамиз. Шу сабабли ҳамма атамаларни ўзбек тилига ўгирдик. Бу биз билан ҳамкорликда ишлаётган бошқа миллатга мансуб ҳамкасбларимизга ҳам ёқади. Улар шу баҳонада бизнинг шароитимизга мослашиб, тилимизни ўрганиб олишади. Биз яратаётган машина ҳам ўзбек тилини яхши ўзлаштириши ҳамда бизнинг шароитимизга кўникиб, мослашиб бориши лозим. Бундай мослашув кибернетика тилида “гоместаз” деб аталади», деб жавоб берган эди. Шунда биз улардан бу ақлли машиналар билан аслида қайси тилда тиллашасиз, деб сўраганимизда, «бу машиналар математика тилида дастурланган бўлиб, асосий командалар инглиз тилида берилади», деб жавоб қилишди. «Ҳозир эса бу машиналарни аввало рус тилига, кейин ўзбек тилига кўниктира бошладик», - деб қўшимча қилди экскурсовод. Бу лаборатория тақдири кейинчалик нима билан тугаганлигини билмаймиз.

Мустақилликдан кейин она тилимизни ҳар томонлама ривожлантиришга кенг имкониятлар йўли очилди. Бугунги дастурчиларимиз она тилимизда мулоқат қила оладиган сунъий интеллект машиналарининг хилма-хил вариантларини яратишмоқда. Бу уларнинг ватанпарварлик бурчидир.

Бугунги кунда айниқса ёш дастурчиларимиз томонидан ChatGPT боти муваффақиятли ишлатилмоқда. ChatGPT – бу GPT-3.5 архитектурасида қурилган сунъий интеллект (AI) боти бўлиб, у табиий тилларни ўрганади, қайта ишлайди ва матн яратади, саволларга жавоб беради ва муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Бу дастур мессенжер форматида тузилган бўлиб, сиз савол ёзасиз, чатбот эса жавоб қайтаради. Бот OpenAI компанияси томонидан генератив сунъий интеллект асосида ишлаб чиқилган.

Ҳозирги пайтда дастурчиларимиз, ChatGPT ботининг имкониятларидан фойдаланиб, бу ботдан анимациялар яшашда, ҳаётдан ўтган санъаткорларнинг овозини, қиёфасини тиклашда, бадий образларни жонлантиришда муваффақиятли фойдаланишмоқда. Яқинда улар сунъий интеллект ёрдамида ватанпарвар жадидларимизнинг қиёфаларини тиклашди. Бу ботдан кўпчилик ватандошларимиз интенсив фойдаланишса ва унинг ўзбек тилидаги имкониятларининг бойишига ҳисса қўшишса, сунъий интеллект ўзбек тилида муваффақиятли ишлай олади. Ундан қанчалик кўп киши, кўп фойдаланса, у

шунчалик фойдаланувчилар тилига ҳамда одатларига мослашиб боради. Тил шундай ходисаки, ундан қанча интенсив, қанча кўп фойдаланилса, у шу қадар жонланади, ишлатишга мослашиб, сайқалланиб боради. Тилдан қанча кам фойдалансангиз унинг ўлими шунчалик тезлашади. Сунъий интеллект тилнинг тараққиётига ижобий таъсир қилади. Бунинг учун ўзбек тилидаги ахборотларни кўпроқ интернет тизимига жойлаш ва сунъий интеллект билан кўпроқ ўзбек тилида мулоқат қилиш лозим.

Россияда «**Маданий-тил маконида сунъий интеллект**» номли компьютерлаштирилган лойиҳа амалга оширилмоқда. Бу лойиҳанинг долзарблиги шундаки, лойиҳа муаллифлари сунъий интеллектни ривожлантиришда табиий тилнинг аҳамияти катта деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича: «Сунъий интеллект ечадиган масалалар ичида табиий тил – инсон онгини моделлаштирувчи инструмент сифатида – катта ўрин эгаллайди. Айнан табиий тилнинг ўзи ҳам, инсон маданиятининг ажралмас қисми сифатида, асралишга, ҳимояга, тадқиқ этилишга ва ҳужжатлаштиришга муҳтож. Бу, яхлит олинганда, шу қадар кенг миқёсли вазифаки, унга сунъий интеллектни тадбиқ этмасдан ечиб бўлмайди. Унда шундай таянч соҳалар борки, унда табиий тил табиий интеллектнинг таркибий қисми эмас, балки унинг эътибор объекти бўлиб келар экан»⁵. Лойиҳа ижрочилари, мазкур лойиҳани бажариш учун ўз олдиларига қуйидаги иккита йўналишдаги вазифаларни қўйишган:

1. **Фундаментал илмий вазифалар:** генератив сунъий интеллектни жадал ривожлантиришга қаратилган вазифалар.

2. **Амалий вазифалар:** Россия тиллари ва маданиятини сақлаш, рус маданий ва тарихий меросини рақамлаштириш ва сақлаш, рус тилини глобал дунёга тарқатиш соҳасидаги ижтимоий аҳамиятга эга ташаббусларни бирлаштириш⁶.

Тадқиқотчилар бу вазифаларни амалга ошириш учун тўртта тадқиқот йўналишида изланишлар олиб боришган.

Улар қуйидагилар: 1. Табиий тилда матн яратиш муаммоларини ечишда лингвистик нутқ назариясини қўллаш. 2. Россиядаги кам ресурсли тилларни автоматик таҳлил қилиш воситалари ва маълумотлари корпуси. 3. Қадимги имло матнларини ва Пётрдан олдинги давр графикаларини автоматик аниқлаш. 4. Икки тилли ва рус тилини ўрганувчилар нутқини таҳлил қилишга автоматлаштирилган ёндашувлар.

⁵ Қаранг: https://cs.hse.ru/aicenter/language_culture

⁶ Ўша жойда.

Мазкур лойиҳа устида изланиш олиб борувчилар Россия халқлари тиллари учун сунъий интеллект технологияларини ишлаб чиқиш тилларни ҳужжатлаштиришда ва она тилида сўзлашувчилар томонидан улардан фойдаланишни фаоллаштиришда сарфланган саъй ҳаракатларнинг самарадорлигини тубдан ўзгартириши мумкин, деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича: «Россия халқлари тиллари учун сунъий интеллект технологияларини ишлаб чиқиш тилларни ҳужжатлаштиришда ва она тилида сўзлашувчилар томонидан бу тилардан фойдаланишни фаоллаштиришга сарфланган саъй ҳаракатларнинг самарадорлигини тубдан ўзгартириш мумкин»⁷. Ҳақиқатдан ҳам бу лойиҳа рус тили ва маданиятини тарғиб қилишда сунъий интеллект технологияларида фойдаланишнинг истиқболли йўлларида биридир. Агар шу лойиҳа доирасидаги тадқиқотларнинг тажрибасидан ўзбек тилини ривожлантиришда, туркий халқлар тилларини бир-бирига яқинлаштиришда фойдаланиш яхши натижалар бериши мумкин.

Ўзбекистон олимлари ҳам аввало ўзбек тили контентини ривожлантиришга, қолаверса бир-бирига қардош ва яқин бўлган туркий тиллар хусусиятларидан фойдаланиб ишловчи сунъий интеллект курилмаларини бунёд қилиш устида изланишлар олиб борса, тилимиз тақдири, маданиятимиз тақдири ҳозиргидек аянчли аҳволга тушиб қолмас эди. Ҳозирги пайтда республикамызда ўзбек адабий тилида тоза ва тушунарли қилиб гапирувчи миллатдош-ларимиз тобора камайиб бормоқда. Бунинг сабаби тил муҳитига аввало рус тилининг, кейин эса инглиз тилининг шиддат билан суқилиб кириши. Ўзларини маданиятли деб ҳисоблайдиган кўпчилик оилаларда рус тилида ва инглиз тилида гаплашиш одатга айланиб боришида. Бунинг оқибатида тилимизнинг мулоқат функцияси тобора сусайиб кетиш эҳтимоллиги бор. Бу масала устида на фақат тилшунослар, балки бутун миллат вакиллари фаол ишлашимиз керак. Акс ҳолда ўрта асрлардагидек олимлар арабча, шоирлар форсча, оддий халқ туркийда гапирадиган даврга ўхшаш ҳолат содир бўлиши кутилмоқда. Бизда ҳам олимлар инглизча, сиёсатчилар русча, рўзғорда эса чала ўзбекча гаплашадиган бўлиб қолишади. Бу миллий тил тараққиётига катта хавф солиши мумкин. Бугунги кунда имкон қадар интернетдаги ўзбекча контентни кучайтиришимиз. Ўзбекча сунъий интеллект тараққиётига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим.

⁷ https://cs.hse.ru/aicenter/language_culture

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ ВА ИНСОН ИЖТИМОЙ МОҲИАТИНИНГ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510040>

Раматов Жуманиёз Султанович,

Тошкент давлат транспорт университети,
Ижтимоий фанлар кафедраси мудири,
фалсафа фанлари доктори, профессор

Аннотация. Мақолада инсон муаммоси, унинг моҳияти, табиат ва жамиятдаги ўрни, ўзига хос хусусиятлари, инсон билан табиат ўртасидаги мувозанат масаласи, глобаллашув жараёнларининг инсон табиатига, маънавиятига таъсири, инсонлар ўртасидаги муносабатлар каби масалалар мутафаккирлар асарлари орқали таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. инсон, жамият, табиат, маънавият, муносабат, меҳр-оқибат, инсонийлик, самимийлик, урф-одат, ҳаётнинг маъноси.

Инсон – фалсафанинг бош мавзуси. Инсоннинг моҳияти, унинг табиат ва жамиятдаги ўрни, ўзига хос хусусиятлари, ҳаётнинг маъноси каби масалалар қадимги даврлардан бери алломалар, мутафаккирларнинг баҳс-мунозараларига, тортишувларига сабаб бўлиб келмоқда.

Билиш фалсафасида биз илмий билиш объектларини учтага ажратиб кўрсатамиз. Булар табиат, жамият ва инсон. Шу учала объект ичида энг мураккаби, энг қийини инсон ҳисобланади. Донишманд Сукрот «Ўзингни англа» деган ҳикматли сўзи ҳар бир тарихий даврда янгича аҳамият касб этади. У айтмоқчи, инсон оламини билишдан олдин ўзини билиши зарур. Мен кимман ўзи, нима учун яшайпман, яшашдан мақсад нима, ҳаётнинг мазмуни нима, деган саволларга жавоб топиши даркор.

Улуғ мутасаввуф Абдулҳолиқ Ғиждувоний инсонни «кичик олам» деб ҳисоблаган. Фалсафада баҳс юритиладиган барча масалалар инсон муаммосига бевосита дахлдордир.

Нима учун инсон мураккаб мавжудот? Унинг мураккаблиги нималарда кўринади? Бизнинг фикримизча, бу масаланинг 2 хил талқини мавжуд. Биринчиси. Инсон яратувчи, бунёдкор, ижодкор мавжудот. У ўз билими, тажрибаси ва меҳнати билан табиат ва жамиятни қайта қуради, ўзига мос шарт-шароит яратади ва уни такомиллаштиради. Биз ҳозирги даврда нимагаки эришган бўлсак, барчасининг яратувчиси инсондир. Кишилиқ

жамиятининг жимомий, иқтисодий, сиёсий, маънавий ва х.к. соҳаларидаги ўзгаришлар, янгиликлар, кашфиётлар, ихтироларнинг асосий сабабчиси – ИНСОН. Унинг ақл-идроки, фаҳм-фаросати, билими, кўникмалари, қобилияти, меҳнати туфайли булар амалга ошади. Қадимда ота-боболаримиз эшак-араваларда ҳафталаб йўл босиб, Самарқандга етиб боришган. Ҳозирги пайтда эса “Афросиёб” тез юрар поезде бу масофани 2 соат сал ортиқроқ вақтда босиб ўтади. Ўша давр кишисига “келажакда шундай ҳодиса бўлади”, деб айтсангиз, у сизга ўзингизни бир табибга кўрсатиб қўйишингизни маслаҳат берган бўлар эди. Ҳозирги замон кишисига “келажакда сайёҳлик фирмаларидан йўлланма олиб, ўзга сайёраларга саёҳат қилиш мумкин бўлади”, десангиз, бу ҳолатга таажжубга тушмайди ва шундай бўлиши мумкинлигини эътироф қилади. Ҳозирги кунда илм-фан ва техника тараққиёти шу даражада тез суръатлар билан ривожланаяптики, бирорта соҳада (автомобил, телефон ёки телевизор ишлаб чиқариш) 5-6 йилдан кейинги ихтироларни эмас, балки кейинги йилдаги янгиликларни ҳам башорат қилишнинг имконияти йўқ. Шу жойда бир латифа. Бир япон кишиси суҳбатдошига қўлини мушт қилиб, “қўлимда нима яширинган?”, деб сўрабди. Суҳбатдоши “японлар ҳар балони ўйлаб топишади”, деб ўйлаб, ҳазиллашиб “телевизор бўлса керак”, деб жавоб берибди. Шунда япон кишиси “Баракалла, тўғри топдингиз. Фақат нечта телевизор?”, деб сўраган экан.

Энди эса танганинг иккинчи томони. Дунёдаги энг ваҳший, энг вайронкор, энг ёвуз жонзот бу – инсон. Тирик мавжудотлар ўзига турдош ҳайвонларни ўлдиришмайди, масалан, айиқ айиқни, тулки тулкини. Фақат инсон ўзига ўхшаш инсонларни йўқ қилиш учун вақтини ҳам, маблағини ҳам, имкониятларини ҳам аямайди. Кишилиқ жамияти тарихини ўргансангиз, инсоният фақат жуда қисқа даврлардагина бир-бири билан урушмаган. Ҳар қандай давлатнинг бюджетини асосий қисми мудофаага ажратилади. Тинчлик даврида армия энг катта исроф қилувчи ташкилотдир. Армияга озиқ-овқат, кийим-кечак, ҳарбий техника, қурол-яроғ, ҳарбий кадрларни тайёрлаш учун сарфланадиган харажатлар жуда катта маблағни ташкил қилади. Статистик маълумотларга қараганда, барча давлатларнинг йиллик ҳарбий харажатлари 3 триллион долларга тенг экан. Ҳозирги кунда дунёнинг турли бурчакларида давом этаётган ҳарбий низолар, тўқнашувлар, урушлар натижасида қанча бегуноҳ инсонлар ҳаётдан кўз юмдилар, қанчаси ўз уйи, мол-мулки ташлаб, бошқа давлатларда сарсон-саргардон бўлиб юришибди, қанчадан-қанча тарихий-маданий иншоотлар ер билан яксон қилинди. Масалан, Сурия, Ироқ, Фаластин, Украина каби давлатлардаги аҳволни айтиш мумкин. Агарда ҳақиқатан ҳам инсон оламдаги энг ақлли мавжудот бўлса, барча давлатлар

ўзаро келишиб, бир-бирларига уруш қилмаслик, босқинчилик қилмасликка қарор қилишганда, ўша 3 триллион долларни мактаблар, шифохоналар, театрлар, кутубхоналар қуришга, ҳарбий соҳадаги йирик олимларни давоси йўқ касалларнинг давосини топишга жалб қилиш мумкин бўларди. Афсуски ...

Инсоннинг мавжудлиги учун энг зарур 3 та нарса бор: сув, ҳаво, тупроқ. Инсон ўзининг неча минг йиллик фаолияти натижасида, ўзининг битмас-туганмас эҳтиёжларини қондириш йўлида сувни ҳам, ҳавони ҳам, тупроқни ҳам расвосини чиқарди. Табиат инсон учун “омборхонага” айланиб қолди. Орол денгизи қуриб қолишининг сабабчиси ким, борган сари ўрмонларнинг камайиб кетиши, айрим ҳайвонларнинг “Қизил китоб”га киритилиши кимнинг айби билан бўлаяпти? Албатта асосий айбдор – ИНСОН.

Энди инсон мураккаблигининг иккинчи талқини. Бизга маълумки, инсон биоижтимоий мавжудот. Унда биологик организм сифатида барча тирик жонзотларга хос бўлган табиий эҳтиёлар мавжуд. Яъни овқат, сув, ҳаво, уйқу, насл қолдиришга бўлган эҳтиёжлар. Лекин инсон ижтимоий мавжудот сифатида тил, онг, тафаккур, дунёқараш каби хусусиятларга ҳам эга. Инсоннинг маънавий эҳтиёжлари ичида муомала, мулоқот қилиш эҳтиёжи ўта муҳим аҳамиятга эга. Инсон ҳеч ким билан мулоқот, муомала қилмаса, у руҳан эзилади. Чунки овқатланиш ёки уйқу инсонга қандай энергия, куч-қувват берса, яқинлари, дўстлари, қариндошлари билан мулоқот қилиш ҳам инсонга шунчалик энергия беради. Шу йил октябр ойида Урганч Мамун университетида илмий конференцияда иштирок қилдик. Конференция тамом бўлгач, Хоразмдаги укаларим, сингилларим, қариндошларим билан дийдор кўришдим, ҳол-аҳвол сўрашдик, кейин бобомнинг, отамнинг, онамнинг қабрларини зиёрат қилдим, уларнинг руҳларига тиловат қилдим. Хоразмдан Тошкентга қайтишда ўзимда шундай бир руҳий хотиржамлик, осойишталик, энергия сездимки, буни сўз билан ифодалашга тил ожизлик қилади. Лекин замонавий психологлар муваффақиятга эришган, омадли инсонлар билан иложи борица кўпроқ мулоқотда бўлишни ва, аксинча, омадсиз, иши юришмаган, ҳар доим ҳаётдан, турмушдан шикоят қилиб, нолиб юрадиган инсонлардан узоқда бўлишни тавсия қилишади.

Лекин цивилизация деймизми, жамиятлар ривожланиши деймизми, борган сари инсонлар ўртасидаги муомала, мулоқот, бир-бирларига оқибатли бўлиш каби хусусиятлар камайиб бормоқда. Ота-онамиз, ака-укаларимиз билан дийдор кўришидан кўра мобил телефон орқали икки-уч оғиз гапириш билан кифояланамиз. Баъзан эса телеграм орқали бир сатр хабар юборамиз, холос. Яқиндагина бошимиздан кечирганимиз пандемия давридаги ҳолатни эсга олсак. Ҳамма ўз уйида бўлиши, бозорлар, дўконлар, таълим муассасалари ўз

фаолиятини тўхтатган ҳолда, менимча, одамлар моддий қийинчиликлардан эмас, балки маънавий қийинчилик, яъни бошқалар билан мулоқотда бўлиш имконияти йўқлигидан қийналишди. Шу ўринда Ғарб давлатлари халқлари билан Шарқ халқларининг карантин шароитини, чекловлар ҳолатини қандай бошдан кечиришлари билан ҳам бир-бирларидан фарқ қилишини кўриш мумкин. Маълумки, Ғарб кишисига ўзини кўпроқ ўйлаш, фақат ўзи ҳақида қайғуриш, индивидуаллик, худбинлик хусусиятлари хосдир. Улар фикрича, ҳаёт Аллоҳи Таоло томонидан фақат унга берилган ва бу ҳаётни қай тарзда ўтказиш фақат унинг ўзигагина боғлиқ. Атрофдагилар, кўни-кўшни, ҳамкасбларнинг унинг ҳақидаги фикрлари уни умуман қизиқтирмайди, яъни уйланиш ёки бўйдоқ юриш, нима еб, қандай кийим кийиши, қандай уйда яшаши, қандай машинада юриши – булар унинг шахсий иши. Ҳар ким ўзи учун яшайди. Ҳеч кимнинг бу масалаларга аралашишга ҳаққи йўқ.

Шарқ халқларига эса кўпроқ жамоавийлик хусусиятлари хосдир. Кўпгина тадбирлар жамоа иштирокида ташкил қилинади. Масалан, олдинги пайтларда биронта ҳам одам қурувчиларни ёллаб, уй-жой қурмас эди. Оммавий ҳашар эълон қилинади ва барча инсонлар келиб, биргаликда, иш ҳақи олмасдан, уйни тиклашади. Иморат қуриш барчанинг олдида турган вазифа бўлганлиги учун одамлар оғринмасдан келиб ҳашарда қатнашар эдилар. Ҳашар қилиб ариқлар қазилар, боғ-роғлар барпо қилинар, масжид, мадраса, кўприklar қурилар эди. Бу азал-азалдан давом этиб келган. Тўй-ҳашам, турли хил маросимлар биргаликда ўтказилар эди. Ўша пайтлар тўйлар одатда ҳовлида ёки йўлнинг икки қисмини тўсиб қўйиб, кўчаларда ўтказиларди. Эрталаб бериладиган ошдан бир кун олдин кечки пайт тўй эгасининг уйида сабзи тўғраш деган тадбир бўлар эди. Одамлар ўзаро мулоқотда бўлишар, ҳол-аҳвол сўрашиб, бир-бирларининг ҳолидан хабардор бўлишарди. Бировнинг ахлоқсизлик қилган боласига танбеҳ бериш одатий ҳол бўлган. “Бир болага етти маҳалла ота-она”. Кўни-кўшнилари, қариндош-уруғлар билан муносабатларда ҳам самимийлик, бағрикенглик, тотувлик, оқибатлилик каби хислатлар устувор эди.

Илгари шундай гап бўларди: кўп қаватли уйларда яшайдиганлар кўшнисининг ким эканлигини билишмайди. Ҳозир эса участкаларда яшайдиган баъзи одамлар ҳам ён кўшнисини яхши билишмайди. Олдинлари хонадонда ўтказилган барча маросимлар, тадбирлар (тўй, туғилган кун, ақиқа, суннат, юбилей ва хоказо), кафе, ошхона ва тўйхоналарда ўтказилмоқда. Айрим хонадонларда ҳафталаб, ойлаб қозон қайнамайди. Тўғри, булар албатта аҳолимиз турмуш даражаси, даромади ошганлигини ҳам англатади. Лекин турмуш фаровонлигининг ошиши азал-азалдан мавжуд бўлиб келган, инсонлар ўртасидаги меҳр-оқибат, самимийлик, оқибатлилик, бағрикенглик каби

фазилатларни мустаҳкамлайдиган урф-одат, анъаналармизнинг йўқ бўлиб кетишига олиб келмаслиги керак.

“ЎЗБЕК ФАЛСАФАСИ” ФАНИ ШАКЛЛАНИШИ ВА УНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510088>

Қиём Назаров,

фалсафа фанлари доктори., профессор

Аннотация: Мазкур мақолада “Ўзбек фалсафаси” фани шаклланиши ва унинг долзарб масалалари таҳлил қилинган. “Ўзбек фалсафаси” атамасининг илмий муомалага киритилиши билан боғлиқ қийинчиликлар ёритилган.

Калим сўзлар: Ўзбек фалсафаси, фалсафа тарихи, ҳикмат. илм-фан тарихи.

Фалсафа инсониятнинг ўзи каби қадимий ва бой тарихга эга бўлиб, башариятга доир умумий муаммоларни камраб олади. Олис ва яқин ўтмишда қайси халқ ўзига хос цивилизация яратиб, илму ҳикмат бобида ютуқларга эришган бўлса, албатта у миллий фалсафа мактаби билан ҳам шуҳрат қозонган. Шу асосда шаклланган кўплаб миллий мактаблар жаҳон фалсафасининг таркибий қисмига айланган.

Ҳеч шубҳасиз, ана шундай мактаблар қаторида тарихда Турон, Туркистон, Мовароуннаҳр фалсафа мактаби деган номлар билан машҳур бўлган ноёб ижтимоий ҳодисанинг ўзагини ташкил этган ўзбек фалсафасининг борлиги ҳам айни ҳақиқатдир.

«Ўзбек фалсафаси» ибораси эса илм-фанда мустақиллик йилларида фаол қўллана бошлади ва умуминсоний тафаккурнинг таркибий қисми сифатида эътироф этилмоқда.

Бугунги кунда шу номдаги алоҳида фан, илмий тадқиқотлар йўналиши, миллий фалсафамизнинг алоҳида соҳаси шаклланмоқда. Ушбу фаннинг тарихи ва тадрижи, мақсад ва вазифалари, асосий мавзулари, тушунча ва категорияларини тавсифлаш ва аниқ-тиниқ баён этиш, мазкур соҳага доир масалаларни чуқур ва атрофлича таълил қилиш зарурати пайдо бўлмоқда.

Биз яшаётган дунё сўнгги йилларда ниҳоятда ўзгариб кетди. Хусусан, халқимиз XX асрнинг 90-йилларида мустақилликка эришди, кейинги йилларда эса, Янги Ўзбекистонни, ривожланган давлат ва етук фуқаролик жамиятини барпо этишга киришди. Президентимиз Шавкат Мирзиёев алоҳида таъкидлаганидек ушбу жараён ўз навбатида, жамият дунёқарашини тубдан ўзгартириш, янги даврга мос замонавий тафаккурни шакллантириш, халқ маънавиятини янада юксалтиришни тақозо этмоқда.

Албатта, ҳамма соҳалар қатори тафаккур, маънавий оламида ҳам рақобат кучайиб, шафқатсиз тус олаётган ҳозирги мураккаб ва таҳликали даврда ўзлиги ва маънавий мустақиллигини сақлаб қолишга интилаётган халқ ва давлатлар миллий фалсафасини тараққиёт модели талабларига уйғунлаштириш, шу орқали ривожланишнинг янги босқичига кўтарилишга ҳаракат қилмоқда. Бу борада дунёда муайян тажриба ҳам тўпланган.

Биз бугунги кунда «юнон фалсафаси», «хитой фалсафаси», «ҳинд фалсафаси», «араб фалсафаси», «инглиз фалсафаси», «француз фалсафаси» ёки «немис фалсафаси» каби атамаларга ўрганиб қолганмиз. Ана шундай номлар билан юритиладиган фалсафа мактабларининг ҳар бири инсоният цивилизацияси ҳақида алоҳида ёндашувларга эга бўлиши билан бирга, ўз халқининг бетакрор миллий қиёфаси, қадрият ва анъаналари, менталитети ҳамда маънавиятини ҳам теран акс эттиради. Айнан шунинг учун ҳам улар юксак эътирофларга сазовор бўлган.

Илм-фан соҳасидаги кўп йиллик кузатиш ва тадқиқотлар шундан далолат берадики, шонли тарихи, улуғ алломалари, беқиёс моддий ва маънавий бойликлари мавжуд бўлган юртда албатта юксак ривожланган фалсафа, ўзига хос дунёқараш, илғор тафаккур шаклланиши табиий ҳолдир. Бинобарин, бизнинг жаҳон фалсафасида ҳақли тарзда эътироф этиладиган ва унинг муҳим таркибий қисмига айланган миллий фалсафамиз бор ва унинг тараққиёти учун кенг уфқлар очилиши зарурлиги ҳаёт тақозосига айланди, деб айтишга барча асослар етарли.

Шу маънода, ўзбек фалсафаси минг йилликлар қаъридан келаётган ва узоқ маданий тарихга эга бўлган халқимиз билан бирга шаклланган этник дунёқараш шакли, жаҳон тафаккур тизимидан озиқланиб, асрлар давомида у билан уйғун ҳолда ривожланган, замонлар оша турли ижтимоий-сиёсий жараёнларда бойиб, муттасил янгиланиб ва такомиллашиб келаётган ноёб ҳодиса, миллий-маънавий феномендир.

Бугунги кунда «Ўзбек фалсафаси» тушунчаси илмий-академик доираларда кенг қўлланаётгани, ҳеч шубҳасиз, юртимизнинг мустақилликка эришганидан кейинги даври, айниқса, ҳозирги даврда амалга оширилаётган ислохотлар билан бевосита боғлиқ эканини алоҳида таъкидлаш лозим.

Айни пайтда «Авесто» китоби яратилган олис замонлардан токи ҳозирги давргача узоқ тарихий йўлни босиб ўтган ушбу фалсафанинг шаклланиш ва такомиллашиш босқичлари илмий-назарий жиҳатдан атрофлича таҳлил этилган тадқиқот ва изланишлар бармоқ билан санарли эканини таассуф билан қайд этишга тўғри келади.

Халқимизнинг замонавий тафаккури шаклланиши учун улкан аҳамиятга молик миллий фалсафамизнинг шаклланишида ҳал қилувчи ўрин тутган тарихий ва ижтимоий омиллар ҳақида фикр юритганда куйидагиларни алоҳида таъкидлаш ўринли бўлади, деб ўйлаймиз.

Биринчидан, азалдан инсон макон этган энг қадимий заминлардан бири бўлган азим Сирдарё ва Амударё ҳавзасида жойлашган юртимиз иқлимнинг мўътадиллиги, бу ерда табиатнинг тўрт фасли ҳам тўлиқ кузатилиши, деҳқончилик маданияти ва ўтроқ ҳаётнинг ривожлангани шу ҳудудда яшаб келган халқнинг ўзига хос турмуш ва тафаккур тарзи, онги ва дунёқарашининг шаклланишига кучли таъсир ўтказган. Шу асосда она заминга садоқат, кучли ватанпарварлик, ўзаро меҳр-оқибат ва мулоқотдаги оғир-вазминлик, ўзгаларга саховат ва меҳмондўстлик каби фазилатлар азалдан асосий миллий фалсафий қадриятлар даражасига кўтарилган.

Иккинчидан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди қадим замонлардан бошлаб буюк карвон йўллари устида жойлашган. Айниқса, илк қадамлари олис минг йиллар қаъридан бошланган Буюк ипак йўлининг энг муҳим чорраҳаларидан бири айнан шу ҳудуд бўлгани эса халқимизнинг турли маданият ва қадриятлар, илм-фан ютуқларидан баҳраманд бўлиши учун кенг имкониятлар яратган. Энг муҳими, ўлкамиз аҳолисининг қалби ва онгида бошқа халқ ва миллатларнинг турмуш ва тафаккур тарзи, санъати, адабиёти, уруф-одат ва анъаналарига ҳурмат руҳини, бағрикенглик ва мулоқот учун очиқлик, дўстлик ва олижаноблик фазилатларини шакллантирган.

Учинчидан, бу заминда азалдан турли элатлар ва миллатларнинг ўзаро иноқ, ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаши, қадимдан мавжуд бўлган зардуштийлик ва буддизм таълимотлари билан ислом динининг уйғунлашуви инсонпарварлик, болажонлик, оилапарварлик, илм-маърифат, ҳақиқат ва адолат учун фидоийликнинг бошқа минтақаларда камдан-кам учрайдиган юксак намуналари шаклланишига сабаб бўлган.

Тўртинчидан, диний ва дунёвий тасаввурларнинг ўзаро уйғун ва ҳамкорликда ривожланиши Марказий Осиёда «Авесто» маданияти, Монийлик ва Маздак таълимоти, Хоразм Маъмун академияси, Улуғбек академияси, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Урганч ва Шаҳрисабз каби илмий марказларнинг пайдо бўлиши, Биринчи ва Иккинчи Ренессанс каби ноёб ҳодисалар айнан шу ўлкада юқори чўққига кўтарилиши учун асос бўлиб хизмат қилган. Бу эса ўз навбатида, минтақада илм-фан ривожини ва ижтимоий- фалсафий тафаккурнинг тараққиёти учун мустаҳкам замин мавжуд бўлишига кенг имкониятлар яратган.

Табиийки, ана шу ва яна бир қатор бошқа омиллар ўзбек фалсафасининг кўп қиррали ва ғоят кенг кўламли маънавий-маърифий тизим сифатида

вужудга келиши, тадрижи ва такомилида бекиёс роль ўйнади. Шу билан бирга, жаҳон ва минтақа умумий таафаккури бағрида камол топган ушбу миллий фалсафа асрлар давомида ватандошларимизнинг барча авлодлари қалби ва онгига катта таъсир кўрсатиб келди, ҳалқимиз маънавияти ва дунёқарашининг ажралмас таркибий қисмига айланди.

Афсуски, ўтган асрда бизнинг онгимизга фалсафанинг халқдан йироқ ва кўпчилик учун тушунарсиз бўлган, аксарият ҳолларда мураккаб категория ва мавҳум тушунчалардан иборат шакли сингдирилди. Ушбу бир ёқламаликнинг таъсири мамлакатимиздаги фалсафий доираларда ҳалигача сезилади ва бу айрим кишиларда “Фалсафа мутлақо тушунарсиз илм соҳаси”, баъзи ҳолларда эса, “Фалсафа бутунлай кераксиз фан” деган нотўғри тасаввурлар ҳосил бўлиши ва уларнинг ҳали-хамон сақланиб қолишига сабаб бўлган.

Бу жиҳатдан, *ўзбек фалсафасининг тарихи ва тадрижига мутлақо янги методология асосида ёндашиш, яъни уни халқимизнинг олис минг йилликлар қаъридан давом этиб келаётган яхлит ва изчил дунёқараши, ўзига хос миллий тафаккур шакли, миллатимиз ҳаётининг ижтимоий-маънавий феномени сифатида тушуниш ва талқин қилиш эҳтиёжи бугунги куннинг муҳим заруратига айланди*, дейиш учун барча асослар етилди.

Бу борада янги методология асосланадиган қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор қаратиш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга:

Биринчи, инсоният тарихида барча истилолар билан боғлиқ бир қонуният борки, бу - истилочилар халқнинг ўзлари келганига қадар мавжуд бўлган барча осори-атиқалари, муқаддас қадамжолари, моддий ва маънавий бойликлари, миллий қадриятлари, урф-одатлари ва анъаналарини ҳам йўқотиб бораверадилар. Мазкур жараёндаги тадбирлар истило қилинган халқнинг тарихий хотирасини ўзгартириш, унинг тафаккурига истилочиларнинг тушунча ва тамойилларини, қадриятларини сингдириш ва шу асосда ўзларига мос янги ва таслимчи авлодни шакллантириш асосий мақсад бўлиб қолаверган.

Ушбу йўналишдаги иккинчи қонуният шундайки, истилочиларнинг узоқ вақт, яъни истило даври қанча давом этса, шунча чўзиладиган ва бўйсўндирилган халқнинг мард, ботир, билимли, миллатпарвар кишиларини пайдар-пай йўқотиб борилиши ва шу аснода палид ва майдакаш, миллат қайғусидан кўра амал ва қорин илинжидаги кишилар генини миллат қонида, унинг генофондида кўпайтириб боришга ҳаракат қилинишидир.

Бу вазифалар бир неча марта узоқ чўзилган истилолар домига тушган халқимизга нисбатан асрлар давомида шундай самарали бажарилганки, ўз ўтмишимизда яратилган осори-атиқалар, қадриятларнинг асл муаллифи бизнинг халқимиз эканлигига ишонмайдиганлар, яъни қадриятлармизни

қадрламайдиганлар, истилочиларга ишонадиганлар ва уларга хизмат қиладиганлар сафи тобора ортиб бораверган.

Аввалига Македониялик Искандар, истилоси, сўнгра эса кейинги босқинлар Авесто давридан ҳозирги давргача халқимиз ҳаётининг асл тарихи ва тадрижи ҳақида бизга етарли маълумотлар қолдирмаган ва аслида истилоларнинг мақсадларидан бири ҳам шу бўлган. Яъни, халқимизнинг осори-атиқаларини ғорат қилган, иложи борича йўқотган, хусусан “Авесто”нинг катта қисмини ёқиб юборган ва унинг қолган қисмини Юнонистонга юборган Искандардан кейинги босқинчилар ҳам унинг йўлидан борганлар. Уларнинг барчаси ўзларига мос келмайдиган осори-атиқаларни, миллий қадриятларни аёвсиз йўқ қилишган, уларни халқ хотирасидан ўчириш ва миллатнинг тарихий хотирасини йўқотиш ҳамда уни тубдан ўзгартириш истилочилар учун асосий вазифа бўлиб қолаверган.

Бу жиҳатдан, инсоният тарихининг қадимий қонунларидан бири, яъни муайян миллат узок давом этган истибдод давридан ўтиб, мустақилликка эришиши биланоқ, унинг тафаккури бир кунда ёки бир йилда тўла мустақил бўлиши ва бирданига тубдан янгиланиши қийинлиги мутахасисларга маълум.

Шу маънода истило этилган миллатнинг озод ва мустақил ҳаётга эришгани унинг тафаккури тезда ўзгариб, асл илдизларига қайтиши ва ўзлигини осонгина англаб, фалсафий ҳаётининг тарихий асосларини зудлик билан ва тезгина тўғри тушуниб олишини англатмайди. Ва бу соҳадаги мутлақ янгиланиш, тафаккурнинг тубдан ўзгариши жараёни бир неча йиллар, баъзида ўнлаб йиллар давом этиши мумкинлигини ҳам олимлар яхши билишади.

Фалсафанинг азалий қоидаларидан бирига кўра, давр ўтади одамлар қолади, замон янгиланади, аммо эски истибдод даврига хос тасаввурларнинг миллат генофондига сингдирилган таъсири қолади. Яъни, вақт, замон шиддат билан ўтаверади, аммо халқ, унинг онги, тафаккури, қадриятлари қолаверади.

Албатта, одамлар онгида эски даврда кўплаб мезонлар каби, кейинги асрларда сингдирилган фалсафий категория, тушунча ва тамойиллар ҳам бир муддат сақланиб қолади. Асл мезонларга қайтиш, тафаккур ва руҳиятнинг янгиланиши учун ҳам муайян муддат лозим бўлади.

Ушбу ўзгариш ва янгиланиш жараёнида асл тарих саҳифалари тикланиши, муҳим воқеалар илдизи ва тадрижи ҳақидаги тасаввурлар янгиланиши ва тарихий ҳақиқатлар ўз ўрнини топиши билан боғлиқ мураккаб ўзгариш жараёни рўй беради.

Бу жараёнда халқ ўзини ва ўзлигини англайди, ўтмишнинг узилиб қолган нуқталари орасидаги боғлиқлик, истилолар натижасида ва истилочилар томонидан атайлаб яратилган узлуклилиқ занжири янги даврга уланади,

тарихий воқеаларнинг узлуксизлик тамойили тикланади, тарихга янгича нуқтаи-назар шаклланади.

Бугунги кунга келиб, юртимизда ана шундай жараён яққол намоён бўлмоқда. Ушбу серкирра ва дориломон жараёнда тарихга янгича қараш учун кенг имкониятлар яратилмоқда. Мустақиллик тафаккурига эга бўлган янги файласуфлар, тарихчилар, адабиётчилар хуллас янги зиёлилар авлоди шаклланмоқда, ўтмишимизнинг узилиб қолган нуқталари қайта боғланмоқда, улар ҳақидаги асл ҳақиқатлар тикланмоқда.

Натижада ўзбек қадриятларининг асл илдизлари, миллий тафаккурнинг антик манбалари бўлган халқ оғзаки ижодининг қадимги намуналари ва мумтоз осори-атиқалар, халқимиз фалсафасининг Ренессанслар даври, ўрта асрлардаги ва ундан кийинги даври, хусусан ўтган асрдаги жараёнлар тўғрисидаги ҳақиқатлар ҳам қайта тикланмоқда.

Бу жиҳатдан, ҳозирги даврда олис тарих силсиларидан келаётган ва турли истилолар билан боғлиқ аянчли мероснинг халқ тафаккуридаги қолдиқларини бартараф қилиш, миллат генофондини янгилаш, унинг тафаккурини ҳақиқий мустақиллик дунёқарашига айлантириш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Бу эса ўз навбатида маънавий-маърифий фаолиятни янада кучайтириш, жумладан миллий фалсафа тарихи ва тадрижи, унинг такомил босқичлари, аҳоли, айниқса ёшлар онгида бу борадаги ҳолисона фикрларни шакллантириш, айниса фалсафий таълим-тарбия масалаларига янгича қарашни тақазо қилмоқда.

Иккинчи, бу жиҳатдан, ниҳоятда катта ўкинч ва афсус билан қайд этиш керакки, Ватанимиз тарихининг Биринчи Ренессансгача бўлган даврлар фалсафаси ниҳоятда кам ўрганилган. Турли босқинлар, мустамлакачи ва мутаассиб тузумлар бунга йўл бермаган, улар натижасида қадимги даврга оид манбалар, халқимизнинг жаҳон маданияти, инсоният тараққиётига катта таъсир кўрсатган бой маданий мероси аёвсиз йўқ қилинаверган. Юртимизда истилолга қадар устувор бўлган фалсафий ғоялар, маънавий ва маданий дурдоналар қадрини яхши англайдиган, уларнинг аҳамиятини тушунадиган кишилар эса, биринчи навбатда йўқотиб юборилган.

Бу масалада Беруний бобомизнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асари юртимизга ислом кириб келганидан олдинги замонлар маъно-мазмуни ва тарихий аҳамиятини тушуниш учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Асарда истилочиларнинг барча осору-атиқаларни аёвсиз йўқ қилиб юборгани, ерли аҳоли уларни миллий хотирадан бутунлай йўқолиб кетмаслиги учун ёдлаш ва эслаш қобилиятига зўр бера бошлагани ва буни англаган истилочилар фақат ўзларига хизмат қиладиган иқтидорларни

қолдириб ва уларни рағбатлантириб, бошқаларни қириб юборганлари ва бунини давом эттираётганлари тўғрисидаги аламли фикрлари бежиз ёзилмаган.

Бунинг натижасида маънавий қашшоқ ва тарихий хотирасиз кишилар тарбияланиши лозим эди. Бу тўғрида Беруний ўз асарида қуйидагиларни ёзган: "Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб ва буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди". Ушбу асарнинг бошқа саҳифасида улуг ватанпарвар олим юқоридагига ўхшаш яна бир фикрни қуйидагича ифода этган: "Қутайба хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларни қуйдиргани сабабли улар саводсиз бўлиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлдилар ". Беруний замонида халифалик даври ва ягона ҳукмрон мафкура мавжуд бўлганини эътиборга олсак, зикр этилган асар ва ундаги теран фикрларни бу қадар ўқтамлик билан айтиш ғоят улкан жасоратни талаб этгани аён бўлади.

Истилочиларнинг бундай вайронкор сиёсати кейин ҳам давом этди ва ҳар сафар ана шундай ҳол рўй бераверди. Ниҳоятда бой қадриятларимиз, фалсафий таълимотларимиз, умуман ўз меросимиздан бебаҳра бўлиб қолдик. Баъзи тушунча ҳамда атамалар, маънавий қадриятлар, фалсафий категориялар, кўплаб аллома ва мутафаккирларнинг номлари нафақат тилдан, балки дилдан ҳам чиқиб кетди ва бутунлай унутилди.

Бу жиҳатдан, бугунги ўзбек фалсафасида қадимдан шаклланган ва Биринчи Ренесансгача юртимиз фалсафасининг таркибий қисмлари бўлган мифологик ғоя ва қарашлар, халқ оғзаки ижоди, “Авесто” даври ва ундан кейинги асрларнинг маънавий–фалсафий осори-атиқалари чуқур ўрганилиши лозим ва зурур. Ушбу йўналишда, *олис асрлар қаъридан ҳозирги кунларгача халқимиз дилида ва тилида сақланиб келаётган, энг қадимги мифологик фалсафамизга хос “Тангричилик” ва «Кўк Тангри», “Оташпарастлик” ва “Зардуштийлик”, «Зардушт таълимоти» ва «Авесто фалсафаси», «Икки ибтидо», яъни “Эзгулик” ва “Ёвузлик», «Нур дунёси» ва «Зулмат дунёси» «Эзгу фикр», “Эзгу сўз”, “Эзгу амал» каби ижтимоий-фалсафий тушунча ва категорияларни ҳамда улар билан боғлиқ «Олов – олий қудрат», «Ёруғлик – илк асос», «Нур дунёси – яхшилик», «Зулмат дунёси – ёмонлик», «Рух – нур фарзанди», “Жон – абадий нур”, «Жисм – зулмат маҳсули» каби тамойилларни ўзбек фалсафасининг муҳим таркибий қисмлари сифатида талқин қилиш мақсадга мувофиқдир.*

Учинчи, Маълумки, ўтган асрда бизнинг онгимизга фалсафанинг қадимги Юнонистонда дунёга келган, халқдан йироқ ва кўпчилик учун тушунарсиз бўлган шакли сингдирилди. Аслида у авомнинг тушуниши учун эмас, балки тушунмаслиги учун, яъни юнон киборларининг халқдан устунлиги, тафаккурининг фуқаролардан кўра юқори даражада эканини исботлаш ва асослаш учун ўйлаб топилган мураккаб категория ва мавҳум тушунчалардан иборат фан сифатида вужудга келган ва унча кўп бўлмаган гражданилар орасида оммалашган эди.

Бу жиҳатдан, қадимги юнонларда “Философия” дастлаб бир ҳовуч гражданиларнинг касби ва вақт ўтказишга доир машғулоти сифатида эътибор қозонгани маълум. Ҳақиқатан ҳам, у илк бор халқ оммасидан йироқ, аҳолининг қуйи қатламлари тушуниши қийин бўлган мураккаб тил ва тушунчалар тўпламидан иборат машғулоти, асосан аристократлар шуғулланадиган касб, кейинроқ эса аристократик фан соҳаси сифатида шаклланган. Аллома бобомиз Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида таъкидланганидек ушбу фан «...авомдан йироқ ва авом учун тушунарсиз фалосуфо» эди. Бугунги кунгача ҳам Ғарбда ана шу анъананинг таъсири бор ва бу яққол кўзга ташланиб туради.

Орадан неча асрлар ўтсада, юнон философиясининг жаҳон фалсафасига катта таъсир кўрсатган ва ундан муҳим ўрин эгаллаган ана шу шакли-шамойили ва маъно-мазмунни сақланиб қолаверди. Кейинги асрлардаги воқеа-ҳодисалар туфайли яқин ўтган даврда фалсафа тарихига нисбатан бир томонлама ёндашув ва бу борада асосан ғарбона анъаналар устувор тамойилга айланди. Афсуски, бу жараён баъзи ҳолларда ҳалигача давом этмоқда.

Айни шу ҳолатнинг мавжудлиги, яъни қадимги юнонлардан бошланган онтогносеологик фалсафанинг мураккаблиги ва халқчил бўлмагани учун унинг халқимиз ҳаётидан йироқда қолиб, умумўзбек тафаккурининг таркибий қисмига айланмаслиги, тор илмий доиралар ва таълим тизимида тарқалгани ва ундан ташқарида яшай олмаслигига сабаб бўлди.

Лекин, ушбу масалада яна бир ниҳоятда муҳим жиҳат ҳам бор ва буни ҳам фалсафий виждон ва объектив ҳолислик жиҳатидан алоҳида таъкидлаш лозим. Яъни Фалес ва Пифагор, Эпикур ва Демокрит, Гераклит ва Сукрот, Афлотун ва Арасту каби кўплаб ёрқин намояндалари бўлган онтогносеологик фалсафанинг халқимиз фалсафий тафаккурининг Биринчи Ренессанс ва ундан кейинги тарихи ва тадрижига ниҳоятда катта таъсир кўрсатганлиги рад қилиб бўлмас тарихий ҳақиқатдир. Ва бу жиҳатдан, унинг нафақат аллома боболаримиз, балки замонавий ўзбек файласуфлари тафаккурида ўзига хос ўрни борлигини ҳам сўзсиз эътироф этиш зарурлиги шубҳасиз, албатта.

Бу жиҳатдан, бугунги кунда ўзбек фалсафасида жаҳон ва Ғарб тафаккури, хусусан, юнон фалсафасига хос «онтология» ва «гносеология», «логика» ва «риторика», «этика» ва «эстетика», «софистика» ва «апологетика», «метафизика», «эkleктика» ва бошқаларга доир «материя», «макон», «замон», «ҳаракат», «космос», «микрокосмос», «макрокосмос», «атом», «меъёр», «миқдор», «сифат», «зиддият», «инкор», «сабаб», «оқибат», «зарурият» ва «тасодиф», «имконият» ва «воқелик», «шакл» ва «мазмун», «моҳият» ва «ҳодиса» сингари кўплаб тушунча ва категориялар ҳам ўз аксини топгани табиий, албатта.

Тобора глобаллашиб бораётган бугунги дунёнинг кўплаб халқларига хос миллий фалсафалар учун муҳим таркибий қисмга айланган мазкур тушунча ва категориялар ўзбек фалсафаси учун ҳам бегона эмас ва уларнинг бугунги кунда ҳам ўрганилиши бизни жаҳон фалсафасининг катта қисми билан боғлаб туради ва замонавий цивилизациянинг муҳим жиҳатлари билан узвий алоқадорлигимизнинг ўзига хос диалектикасини ифодалайди.

Тўртинчи, Ғарб фалсафаси тарихчилари учун христианлик фалсафаси, апологетика ва патристика, реализм ва номинализм ғоялари, атоқли илоҳийётчи уламолар Флавий Иустин, Тертулиан, Александриялик Климент, Аврелий Августин, Кентилбериялик Ансельм, Аквиниялик Фома каби кўплаб дин уламоларининг ғоя ва қарашлари ўз минтақалари фалсафаси тарихининг таркибий қисми сифатида қаралиши одатий ҳолга айланган. Ушбу ҳудуд халқлари вакили бўлган қайси мутахассиснинг Ғарб ёки жаҳон фалсафаси тарихига бағишланган асари ёки диссертациясини олманг, ана шу анъана давом этиб келмоқда. Бу тарихий анъана жаҳон файласуфлари томонидан қабул қилинган ҳамда бугунги дунёнинг барча ҳудудларига кенг тарқалган.

Шундай экан, бизнинг миллий фалсафамизда ҳам шу тахлит анъана тўла-тўқис намоён бўлмоғи, яъни турли маслак ва қарашларга эга бўлган аллома боболаримиз, жамладан диний тафаккур вакилларининг мероси ҳам ўзбек фалсафасининг таркибий қисми сифатида қаралмоғи, айнан фалсафий нуқтаи назардан янада кенг ва атрофлича ўрганилмоғи лозим. Бугунги кунда нафақат Зардушт ва Форобий, Хоразмий ва Фарғоний, Беруний ва Ибн Сино, Улуғбек ва Али Қушчилар, балки улар қаторида Бухорийлар ва Термизийлар, Бужайрий ва Уструшонийлар, Замахшарий ва Кубролар, Яссавий ва Гиждувонийлар, Накшбанд ва Порсолар, Марғинонийлар ва Садрушшуаролар, Қаффол Шоший ва Аҳрор Валий каби юзлаб диний уламоларимизнинг бой меросини халқимизнинг миллий фалсафаси тарихи ва тадрижининг таркибий қисми сифатида эътироф этиш, фалсафий методология жиҳатидан янада чуқурроқ ўрганиш, тарғиб ва ташвиқ этиш муқаддас бурчимизга айланди.

Ушбу ҳақиқатни тушуниш эҳтиёжи аллақачон давр талабига айланган ва айнан ана шу заруратни англашгина бизни яқин ўтмишдаги адабиётлардан фориғ бўлиш ва асл фалсафамизга қайтиш имконини беради. Асл миллий фалсафамиз эса, бизнинг тилимиз ва қалбимиз, қадриятларимиз ва менталитетимиздан йироқ тафаккур тарзи эмас, балки айна аллома боболаримиздан илк ибтидосини олган тушунча ва тамойиллар, жумладан Ҳикмат илми таъсирида шаклланган миллий тафаккур экани шубҳасиз. Айнан ана шундай ёндашувгина аллома боболаримизни турли фанлар, дин ёки адабиёт каби хилма-хил соҳалар вакиллари сифатида эмас, балки халқимизнинг асл фарзандлари, умумий маънавий-маданий бойликлар ва яхлит этник фалсафий меросимизни шакллантирган Ҳикмат илми намояндалари, яъни Ҳикмат аҳли сифатида тушуниш ва талқин этиш имконини беради.

Бешинчи, «Ўзбек фалсафаси» тушунчасини қадимги Юнонистонда шаклланган ва камолга етган, ҳозиргача Ғарб тафаккурини белгилаб келаётган ва бизда кўпчилик дипломли фалсафа мутахассислари асосланадиган онтогносеологик философия тамойиллари нуқтаи назаридан ва унга таяниб шаклланган ғарбона методология жиҳатидан объектив инъикос этириш ва бутун мазмун-моҳияти билан тўла-тўқис тавсифлаш қийин. Яъни, ўзбек фалсафасини Ғарб фалсафасига хос бўлган ва кўпроқ қадимги Юнонистон ва Рим, кейинроқ эса Ғарб фалсафасига алоқадор «Онтология», «Гносеология», «Антропология», «Диалектика», «Софистика» «Этика», «Эстетика» кабилар, улар билан боғлиқ фалсафий қонунлар ва категориялар, тамойиллар ва тушунчалар тизимига асосланиб таҳлил қилиш кутилган натижани тўла-тўқис бермаслиги мумкин.

Негаки, методологик жиҳатдан, ўзбек фалсафасининг энг қадимги антик давридан ташқари, кейинги қарийб бир ярим минг йиллик тарихи ва тадрижи ота-боболаримиз юзлаб йиллар давомида эътиқод қилиб келган ананавий ислом тафаккури ҳамда Форобийдан бошланадиган Ҳикмат илмига асосланади ва унинг миллий заминимиздаги намоён бўлиш шаклларида биридир. Яъни ушбу фалсафанинг мазмун моҳиятини ва аҳамиятини аниқ-тиниқ тасаввур қилиш учун Форобийнинг фалсафани «Ҳикмат илми» дея тавсифлагани ва ундан кейинги ислом фалсафасида ана шу тавсиф умумэътироф этилганини назардан қочирмаслик лозим.

Аллома бобомизнинг фалсафага нисбатан қўллаган «Фалсафа – ҳикмат илмидир» деган лўнда ва сермазмун таърифи, у томонидан ишлаб чиқилган фалсафий категориялар, тушунчалар ва тамойиллар тизими ўша даврда бутун ислом олами илм аҳли орасида машҳур бўлиши ва эътироф этилишининг сабабларини англаш унчалик мушкул эмас, албатта. Чунки ўша даврда «Ҳикмат

илми» сифатида тавсифланган янги фалсафа эл-юртга танилмаган ёки тор доирада маълум бирор-бир шахс эмас, балки замонасининг энг машхур ва атоқли олими бўлган Форобий қаламига мансуб эди ва бу жиҳатдан ниҳоятда асосли ва ишончли таъриф сифатида тушунилар ва талқин қилинарди. Ўша даврда алломанинг номи шу даражада машхур эдики, уни мусулмон оламида «Шарқ Арастуси», «Иккинчи муаллим» деб атар эдилар ва у 160 дан ортиқ китоблар муаллифи сифатида даврининг энг етук ва энг баланд даражада эътироф этилган файласуфи эди.

Форобийдан кейин у томонидан ишлаб чиқилган тушунча ва таърифлар унутилмади, аксинча бутун Араб халифалиги мамлакатлари илм-фанида кенг миқёсда қабул қилинди. Халифалик тарқалиб кетганидан кейин эса, асрлар давомида кўплаб Шарқ мамлакатлари, ислом тарқалган ҳудудларда кенг қўлланди ва эътироф этиб келинди. Форобий томонидан янги фалсафа – «Ҳикмат илми» яратилганидан 300 йил ўтиб аллома Яссавийнинг ўз фалсафий девонига «Ҳикмат» номини бергани ҳам бежиз эмас. Ўз навбатида бу, Форобий фалсафа илмига киритган тушунча ва таърифларнинг нафақат илм-фанда, балки халқ орасида ҳам маълум ва машхур бўлгани, ўз даврининг энг етук алломаларидан бири, машхур файласуф бобомиз Ҳожа Аҳмаднинг «Ҳикмат» иборасини ўз девонига ном сифатида танлагани эса, асло тасодиф бўлмаганидан далолат беради.

Жаҳон фалсафасининг ҳар қандай минтақавий ёки миллий шакли каби, ўзбек фалсафасининг амалиёти ва тақомили билан узвий боғлиқ тадрижий жараёнда муайян фалсафий тушунча ва тамойиллар, категориялар халқимиз тарихи давомида аста-секин шаклланган ва тақомиллашиб борган. Олис асрлар қаъридан келаётган ушбу жараёнда Биринчи Ренессанс давридан бошлаб шаклланган кўплаб фалсафий онтологик ва гносеологик тушунча ҳамда тамойиллар халқимиз тафаккурига сингиб кетган.

Бу жиҳатдан замонавий ўзбек фалсафасида “Ҳикмат илми”га хос «Жавҳар» ва «Ораз», «Ваҳдат ул-вуҷуд», «Ваҳдат ул-вожиб», «Ваҳдат ул-мумкин», «Ваҳдат ул-шуҳуд», «Олами кубро» (Катта олам) ва «Олами суғро» (Кичик олам) ҳамда шунга уйғун бўлган «Олами акбар» ва «Олами асгар», «Офоқ» ва «Анфус», «Ақл» ва «Нақл», «Ақлий билим» ва «Нақлий билим», «Анал ҳақ», «Ақл ал-фаол», «Ҳалол ва ҳаром», «Дил ба Ёр», «Даст ба кор», «Вуқуфи замоний» каби тушунчалар, категориялар ва тамойиллар тизими ҳам ўз ифодасини топмоғи зарур. «Устози соний»дан бошланадиган «Ҳикмат илми», «Ҳикмат аҳли» каби тушунчалар, «Фалсафа – ҳикмат илмидир» деган тамойил ҳам мазкур тизимнинг муҳим жиҳатини ташкил этиши зарурлиги эса баҳс талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Олтинчи, ўз навбатида алоҳида таъкидлаш жоизки, ўз даврида ушбу фалсафий тушунча ва тамойиллар тизимининг ишлаб чиқилиши нафақат бизнинг ватанимиз, балки бутун Шарқ фалсафаси, ислом тарқалган халқлар тафаккури ва дунёқарашининг мазмун-моҳияти ва ўзига хослигини англашга доир кўплаб мумтоз ғоя ва қарашлар, таълимотлар ва назариялар яратилишида муҳим аҳамият касб этган.

Шу маънода, алоҳида таъкидлаш жоизки, Қадимги Юнон фалсафасидан кейин жаҳоннинг бирор-бир минтақасида ундан томомила фарқ қиладиган ва айни пайтда унинг кўплаб анъаналарини давом эттирган, ниҳоятда ўзига хос тушунчалар ва категориялар, тамойиллар тизимига эга бўлган, кенг ҳудудда тарқалган ва қатор оқимлар, ўнлаб йўналишларни қамраб олган, асрлар давомида сайқалланиб ва замоналар оша такомиллашиб келган Илми ҳикматдек яхлит ва ўзига хос фалсафий таълимотлар мажмуи шаклланмаган.

Форобийдан бошланган ушбу серқирра фалсафанинг кейинги ривожидан Ал-Берунийдан ибн Арабийгача, Ибн Синодан Насафийгача, Ғаззолийдан Ибн Рушдгача, Умар Хайёмдан Улуғбекгача, Алишер Навоийдан Аҳмад Донишгача ва улардан кейинги кўплаб Шарқ алломалари, жумладан жадидлар фалсафасига оид қарашлар ва таълимотларда ҳам Ҳикмат илмининг излари ва таъсири яққол сезилиб туради. Бугунги кунда истиқлол шарофати билан оёққа тураётган «Ўзбек фалсафаси» йўналишида яратилаётган асарларда ҳам ана шу меросга алоҳида аҳамият қаратилиши зарурлиги давр талабига айланганининг энг асосий сабабларидан бири ҳам ана шунда...

Юнон философиясига хос халқдан йироқлик билан боғлиқ камчиликни ютуқ сифатида идеаллаштириш собиқ Иттифоқ даврида авж олди, дипломли файласуфлар доирасида устувор ҳолатга айланди ва ҳозиргача сақланиб келмоқда. Бу тоифадаги аксарият кўпчилик юртимиз заминидан етишиб чиққан алломаларимизнинг жаҳон фалсафасига қўшган бебаҳо ҳиссаси сифатида баҳоланадиган фан соҳаси – «Илми ҳикмат»га хос тушунча ва категорияларни ҳалигача аллақандай олис тарих қаърида қолиб кетган ва замонавий фалсафага алоқаси йўқ, архаик воқелик тарзида тасаввур қилади. Холбуки бугунги кунда ҳам барча араб давлатлари, Покистон, Эрон, Туркия, Афғонистон ва бошқа кўплаб мамлакатларда ушбу тушунчалар кенг қўлланади ва халқ фалсафий тафаккурининг таркибий қисми сифатида ўз аҳамиятини сақлаб келади.

Дастлаб араб халифалигида шаклланган анъанага кўра, ислом дини ва унинг муқаддас китоби бўлган Қуръони Каримдан озикланган ва шу асосда аниқ йўналиш олган Ҳикмат илми аввало Яратганнинг иродаси ва яралганлар тақдири, борлик ва йўқлик, олам ва одам ўртасидаги муносабатлар, дунёни ва ўзликни англаш, замонга ҳамнафас бўлиш ва умрни мазмунли ўтказиш,

инсон камолоти, унинг ақли, тафаккури ва билиш жараёнлари каби масалаларга доир билимлар мажмуаси ва ҳаёт фалсафаси тарзида намоён бўлди. Аллома боболаримиз ҳикмат илмини қадимги юнон файласуфлари каби халқдан йироқ тамойил, деб эмас, балки айнан халқ учун, ислом аҳкомларини аҳолининг барча қатламларига сингдириш ва уларни Аллоҳ васлига етишиш йўлидаги умр бўйи саёҳатларида комил инсон даражасига кўтарилишлари учун тушунарли илмий тилда баён этиш мақсадида ишлаб чиққанлар ва асрлар давомида сайқаллаб борганлар.

Бу жиҳатдан, аллома боболаримиз нима сабабдан фалсафани «Ҳикмат илми» тарзида тушунганлари ва улар қайси илм соҳаси билан шуғулланганларидан қатъи назар, ҳикмат ва дониш аҳли сифатида эътироф этилганининг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини англаш муҳимдир. Шу маънода, «Фалсафа – фанларнинг отаси» деган мумтоз таърифнинг асл маъно-мазмунига етиш учун муайян давр мобайнида мустақиллик шароитида яшаш керак бўлди, десак, айтиш тарихий вазиятни ва фалсафий янгилашни жараёнини тўғри ифода этган бўламиз.

Ислом кенг тарқалганидан сўнгги дастлабки асрларда халифаликда юнон фалсафасига эътибор ортгани сабабли баъзи мусулмон алломаларининг ушбу тамойилни сақлаб қолишга интилгани ва уларнинг халқчил ислом илоҳиётчилари томонидан танқид қилингани асло бежиз эмас. Негаки, исломга халқдан йироқ бўлган бундай билим ва қарашлар тизими фойда бермас эди, чунки бу дин ва унинг аҳкомлари барчага тушунарли ва содда ифодалансагина кенг тарқалиши ва турли халқлар онига сингиши, тарқалиш ҳудуди кенгайиши ва тарафдорлари кўпайиши мумкин эди.

Юртимизда шаклланган ва буюк аллома бобомиз Абу Наср Форобийдан куч олган «Фалсафа – ҳикмат илмидир» деган таълимот ана шу тамойил асосида яратилди, унга хизмат қилди, уни мустаҳкамлади ва алломаларимиз орасида кенг тарқалди. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг отаси, Нажмиддин Кубронинг шогирди, «Султон ул-уламо» деган юксак эътирофга сазовор бўлган машҳур аллома Баҳоваддин Валаднинг ўз даврида Балхда 300 га яқин файласуфни йиғиб, юнон фалсафаси тамойилларига ортиқча берилмаслик ва халқчил Илми ҳикматни ўрганиш зарурлиги ҳақида ўзига хос илмий-амалий машғулотлар ташкил этгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Еттинчи, бу жиҳатдан «Ўзбек фалсафаси» тушунчаси тарихи ва тадрижи талқинида яна икки муҳим жиҳатга алоҳида эътибор бериш зарур. Аввало у халқимиз қадимдан яшаб келаётган Туронзамин, Сирдарё ва Амударё ҳавзасида шаклланган миллий тафаккур, фалсафий таълимотлар ва назариялар туғилган ушбу юртда истиқомат қилувчи кишиларнинг маънавий қадриятлари ва

умумфалсафий қарашларидан иборат умумэтник зоҳирийлик, яхлит ижтимоий ҳодисани англатади.

Айни пайтда, ўзбек фалсафаси ана шу миллий маконда туғилиб вояга етган ёки ўзга диёрлардан келиб, Ватанимизда яшаб ижод қилган мутафаккир боболаримизнинг турли тилларда яратган ҳикмат илми, хилма-хил уруғлар ва шажаралар вакиллари, атоқли алломаларнинг асарлари, фалсафий меросининг умумий мажмуаси ҳамдир.

Яна шуниси аниқки, гарчанд уларнинг баъзилари диний ирфоний ёки маънавий-маърифий йўналиш, бошқалари эса табиий-илмий ёки бадий тафаккур, наср ва назм вакиллари бўлсаларда, алал-оқибат барчалари ҳикмат аҳли сифатида умумфалсафий мезонларни чуқур эгаллаган ва ўз даврининг атоқли файласуфларига айланган беназир зотлардир.

Уларнинг даврида ақлий билимлар нақлий билимлардан, фалсафа ирфондан, бадий тафаккур фалсафий мезонлардан сунъий ажратилмас, илмнинг барча жабҳалари Ҳикмат илмининг таркибий қисмлари, бинобарин алломаларнинг ўзлари эса бири уламо ёки дин арбоби, бири ҳукмдор ёки пешқадам олим, бошқаси назм ёки наср вакили бўлишидан қатъи назар, «Ҳикмат аҳли» деган тоифага мансуб қатлам вакиллари ҳисобланар эдилар.

Шу маънода, юртимизда туғилган ёки яшаб, ижод қилган, аждодлари ватандошларимиз бўлган ва халқимизнинг асрий анъана ва қадриятларини ўз асарларида акс эттирган юзлаб мутафаккирлар, табиий-илмий фанлар, диний-ирфоний ва фалсафа илмлари, назм ва наср алломалари меросига айнан шундай ёндашув Ўзбек фалсафасининг илдизлари қанчалик чуқур, камрови кенг ва захираси эса нақадар бойлигини яққол кўрсатади.

Бу жиҳатдан оламга машҳур боболаримиз Хоразмий ва Фарғонийлар, Бухорий ва Термизийлар, Форобий ва Беруний, Ибн Сино ва Мотурудий, Уструшоний ва Бужайрийлар, Марғиноний ва Замахшарий, Насафийлар ва Кешийлар, Амир Хусрав Деҳлавий ва Ғиждувоний, Яссавий ва Кубро, Нақшбанд ва Порсо, Ҳаким Термизий ва Боҳарзий, Тафтазоний ва Журжоний, Чағминий ва Коший, Қафқол Шоший ва Аҳрор Валий, Улуғбек ва Али Қушчи, Жомий ва Навоий, Бобур, Бедил ва Машраб, Сўфи Оллоҳёр ва Аҳмади Дониш каби мутафаккирларни кўҳна Туронзамин аҳолисининг умумий аждодлари, улар қолдирган маънавий-маърифий ва диний-ирфоний бойликларни эса, минтақамиз халқларининг яхлит мероси сифатида қараш тарихий адолат нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқдир.

Гарчанд бу маънавий мероснинг шаклланиши ва такомили турли даврларда рўй берган бўлса-да, асл мазмун-моҳиятига кўра у яхлит ва бир бутун ўзбек фалсафасининг асоси, она заминимизда яшаган барча авлод ва

аждодларимизнинг умумий қадриятидир. Шу маънода, бу борадаги тадқиқотдан мақсад бирор-бир геоцентризм, европацентризм ва осиёцентризм, миллий маҳдудлик ёки этник мумтозлик даъвоси эмас, балки уни Ватанимиз ҳудудида яшаган аждодларимиз яратган яхлит мерос, инсоният тафаккурининг таркибий қисми сифатида холис ўрганиш ва ундан сабоқ олишдан иборатдир.

Саккизинчи, шу билан бирга, ислом тафаккури ва амалиёти доирасида шаклланган ва асрлардан буён сақланиб, турли шакл ва хилма-хил мазмунда намоён бўлган тасаввуф ҳамда унинг тариқатлари ҳам ўзбек фалсафаси тадрижга катта таъсир кўрсатган ўзига хос омиллардан бири эканини назардан қочирмаслик лозим. Баъзи фикрларга кўра, “Тасаввуф таълимоти билан шуғулланган уламолар тасаввуфни сунний ва фалсафийга бўлганлар. Фалсафий тасаввуфни барча йўналиш аҳллари қоралайдилар ва инкор қиладилар, Қуръон ва суннатга асосланган сунний тасаввуфни қувватлайдилар. Фалсафий тасаввуф кейинчалик пайдо бўлиб, турли фалсафалар таъсири остида исломга ёт бўлган фикр ва эътиқодларни олға сурган” деган қарашлар ҳам йўқ эмас.⁸

Аслида эса, бунда гап фалсафага диний-ортодоксал қараш ёки уни табиий-илмий ёндашувлар омили сифатида изоҳлашга интилиш устиворлик қилиши ҳақида бормоқда, дейиш мумкин. Ана шу нуқтаи назардан, диний-ортодоксал қараш тарафдорлари наздида фалсафа инсонни Яратгanning иродасига бўйсўниши даражасини пасайтириши ва илоҳий кучларга ишончини кучсизлантириши, уни охират қайғусидан бошқа йўлларга бошлаши, бу дунё ташвишлари ёки илм-фан амалиёти билан чалғитиши мумкин экан.

Фалсафага бундай қараш унинг тарихида янгилик эмас ва бу милоднинг 529 йилига келиб Рим императори Юстиниан томонидан Платон академияси ва барча философия мактабларини ёпиш, ўша давргача мавжуд бўлган ва христиан черкови хуш кўрмайдиган ҳамма кутубхоналарни йўқотиш ҳақидаги қарорга келиш учун асос бўлгани тарихдан маълум.

Асрлар давомида баъзи дин уламоларининг фалсафага нисбатан бундай ғайри қарашининг замирида инсониятга олам ва одам, борлиқ ва йўқлик, яралиш ва яратмиш, умрнинг мазмуни ва ҳаётнинг маъноси, илм-фаннинг ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ масалаларда диний ёндашувдан фарқ қиладиган фалсафий ёндашувнинг ҳам мавжудлигидир.

Ғарбда ҳам Шарқда ҳам ушбу тенденция мавжуд ва бу борада ҳар бир томоннинг ўз ғолиблари ва мағлублари, яъни Сукрот ва Платонлари, Фома Аквински ва Жордано Брунолари, Ғаззолий ва Ибн Рушдлари бор. Ортодоксал дин уламолари томонидан ўзбек фалсафасининг забардаст намоёндалари

⁸ Ислом манбашунослиги. - Тошкент: Қақнус медиа, 2019. – Б. 220.

Хоразмий ва Фарғоний, Форобий ва Беруний, Ибн Сино ва Мирзо Улуғбек, Али Қушчи ва Аҳмад Дониш каби алломалар меросига нисбатан муносабатда ҳам ана шундай ҳолатни яққол сезиш мумкин...

Тўққизинчи, инсон тафаккури ўзгариши, жамият дунёқарашининг янгича тамойилларга эга бўлиши давомли ва мураккаб жараёнлиги маълум. Ҳалигача «Ўзбек фалсафаси» мавзуида фундаментал тадқиқотлар, китоблар, ўқув ва ёрдамчи адабиётлар камлиги, шу номдаги кафедра ёки илмий марказ фаолиятини йўлга қўйиш ва ўқув фани бўйича дастурлар ҳамда дарсликлар яратиш зарурати сақланиб қолаётгани ҳам яқин ўтмишдаги йўқотишларнинг таъсирини яққол кўрсатади.

Холбуки, инглизларда нафақат «Инглиз фалсафаси» балки «Бекон фалсафаси» ва «Парсонс фалсафаси», немисларда «Немис фалсафаси»дан ташқари «Кант фалсафаси», «Гегель фалсафаси» ва бошқалар алоҳида, махсус ўрганилади. Француз ва испанларда, греклар ва итальянларда ҳам шундай ва бунга ҳеч ким ажабланмайди. Аслида ҳам шундай бўлиши, муайян миллат ўз фалсафасини аввал ўзи чуқур ўрганиши, дунёқарашининг асосига айлантириши, сўнгра эса, зарурат бўлса, бошқаларга ҳам тавсия этиши ва тарғиб қилиши мумкин.

Аввало, айтиш керакки, тоталитар даврда ҳам фалсафамиз тарихи бўйича муайян ишлар олиб борилган, лекин тарихий-фалсафий тадқиқот методологияси синфий мафкурага асосланганлиги учун, фалсафамиз тарихи бузилган ва сохталаштирилган ҳолда ёритилган бўлиб, унинг холисона ва тўлалигича тикланиши учун имконият бўлмаган. Бундаги субъектив омил шундан иборатки, яқин ўтмишда фалсафа тарихини тадқиқ этишдаги анъаналаримиз ҳисобга олинмасдан, давр руҳини белгилаб берган алломаларнинг фалсафий қарашларидаги муҳим қадриятлар ва концептуал маъно ва назарий мазмун четлаб ўтилди. Алломаларимизнинг ўтган асрнинг энг сўнгги ўн йиллигидан илгари чоп этилган асарларини нашрга тайёрлашда бундай бир ёқламаликка йўл қўйилгани маълум. Фалсафамиз тарихидан унинг муҳим компонентлари бўлган бир нечта оқимлар, диний-фалсафий таълимотлар, ҳукмрон мафкурага зид бўлган ғоялар олиб ташланган.

Шунинг учун ўша даврдаги методологик жиҳатдан бир томонлама тадқиқ этилган, сохталаштирилган, бузилган ва тақиқланган алломалар мероси янги даврга келиб қайта тикланди ва атрофлича ўрганилмоқда. Бу борада ҳозирги давр олдимизга қўяётган ўта долзарб вазифалар, ечимини кутаётган муаммолар талайгина. Ваҳоланки, аллома боболаримизнинг фалсафий ғоялари, тарихий тамойиллари ва услублари ҳозирги ёндашувларга мос келади ҳамда ушбу

соҳадаги тадқиқот ва изланишларда ишлатилиши, янада кенгроқ қўлланилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Ўнинчи, фалсафанинг моҳияти ва унинг тарихидан маълумки, бу борадаги ижод билан боғлиқ қонуниятлар насрий адабиёт, шеърят ёки журналистика соҳаларидан жиддий фарқ қилади. Яъни ушбу соҳаларда адабиётлар, асарлар кундалик турмуш, турли воқеа-ҳодисалар ва жараёнлар билан боғлиқ тарзда узлуксиз ёзилаверади, пайдар-пай чоп этилаверади.

Фалсафий асарлар ундай эмас. Бир фалсафий ғоя яратилдими ва у эътироф этилдими асрларга қолади, уни такрор яратиш шарт эмас. Турлича талқинлар бўлиши мумкин, аммо фалсафий ғояларнинг тарихий тақозоланганлиги қондасини ҳеч ким ўзгартира олмайди. Шунинг учун фалсафий асарлар сон-саноксиз ёзилмайди ва кўп миқдорни ташкил этмайди. Адабиётда аҳвол бошқа, дунёда ва бутун тарих давомида бир мавзуда, турли тилларда ва хилма-хил жанрларда минглаб асарлар, шеърлар ёзилган бўлиши мумкин ва бу одатий ҳол ҳисобланади.

Фалсафа тарихи нуқтаи назаридан, инсониятнинг ёки бирор-бир халқнинг фалсафий даҳоси, ижтимоий тафаккури кўплаб етук асарларни яратган улкан кўтарилиш даврлари бармоқ билан санайдиган даражада камёб феноменлар ҳисобланади. Айнан ана шундай даврларга нисбатан бирор-бир халққа мансуб муайян номдаги фалсафа мактаби шаклланган, унинг тамал тоши қўйилган замон сифатида қаралади.

Қадимги эллинлар даври «Юнон фалсафаси», ўша замонлардаги Хитой ва Ҳиндистондаги уйғониш даври «Хитой фалсафаси» ва «Ҳинд фалсафаси», ўрта асрлардаги Европа Ренессанси «Италия фалсафаси» ва «Инглиз фалсафаси», XVIII–XIX асрлардаги ривожланиш эса «Француз фалсафаси» ва «Немис фалсафаси» каби тушунчаларни илм-фан тарихига мустаҳкамлаганининг сабаби ушбу соҳадаги тарихий тақозоланганлик билан боғлиқ қонуниятнинг намоён бўлганини англатади.

Ўн биринчи, Ўзбек фалсафаси тарихига, унинг генезиси ва динамикасига доир яна бир замонавий жиҳат кузатилаётганини ҳам алоҳида қайд этмоқ керак. Бизда ўтган асрларда ва кейинги йилларда биринчи ва иккинчи Ренессанс даврлари, улардан ташқари асрларга оид ислом уламулари ва диний мазмундаги асарларга доир мавзуларда тизимли ва қатор тадқиқотлар амалга оширилмоқда, мутафаккирларимизнинг кўплаб китоблари чоп этилмоқда. Бу таҳсинга сазовор ва ниҳоятда зарур иш албатта.

Айни пайтда, ўша даврларда яшаган ва асосан табиий-илмий ва фалсафий мавзу-масалалар билан кўпроқ шуғулланган файласуф, мантиқшунос, астроном, математик ва бошқа соҳалар вакиллари бўлган алломаларнинг

меросига ҳам ана шундай алоҳида эътибор қаратиш эҳтиёжи пайдо бўлмоқда. Бу жиҳатдан, «Ўзбек фалсафаси қомуси», «Ўзбек фалсафаси антологияси», «Ўзбек фалсафаси алломалари» рукнида йирик асарларни тайёрлаш ва янги тафаккур асосидаги шарҳлар билан чоп этиш ҳам мазкур соҳадаги долзарб вазифалар сирасига кириши шубҳасиз.

Ҳозирги кунларда мамлакатимизда ижод аҳлига эътибор кучаймоқда. Тил ва адабиёт, журналистика соҳасида қанчадан-қанча минбарлар, нашриётлар ва таҳририятлар, телестудиялар, ижод мактаблари ва олий ўқув юртлирининг фаолияти йўлга қўйилган. Бу борада илмий марказлар, тадқиқот институтлари ишлаб турибди, ушбу соҳа вакиллари учун ижод уйлари ва бошқа шарт-шароитлар ҳозирланган. Қўплаб олий ўқув юртлири, факультетлар ва бўлимларда мазкур йўналиш бўйича минглаб кадрлар тайёрланмоқда.

Бундай шароит соҳа вакиллари учун ўтмишда орзу эди ва у ҳозирги даврга келиб амалга ошди. Ушбу ижобийликларнинг объектив ва субъектив сабаблари бор, албатта. Айни пайтда, ушбу соҳалар билан бир қаторда фалсафа ва бутун ижтимоий фанлар йўналиши учун ҳам ана шундай тизимли эътибор қаратилиши эса, бу жабҳанинг ҳам тубдан янгиланиши, илдам қадамлар қўйиши учун зарур шарт-шароитлар яратган ва имкониятларни янада кенгайтирган бўлур эди.

Хуллас, бугун замон ва тафаккур янгиланмоқда, Ўзбекистон ва ўзбек халқи янгиланмоқда. Узоқ ўтмиш, кечаги ва бугунги кун, ҳозирги авлоднинг миссияси ва келажакдаги устувор вазифаларини англашга нисбатан муносабат ва қарашлар ўзгармоқда. Халқимизнинг миллат сифатидаги ўзлигини англаши, ўз маконида эмин-эркин яшаши, маънавий қиёфаси ва миллий қадриятларини асраб-авайлаши, ўз тақдирини ва истикболини ўзи, мустақил ҳал қилиши учун муҳим асослар яратилиб, имкониятлар кенгайиб бормоқда.

Ҳар қандай миллий фалсафа каби, бугунги ўзбек фалсафаси ҳам ана шундай дориламон замон эҳтиёжлари, ҳозирги давр талаблари ва чорловлари эпкинидан четда туролмайди, албатта. Гарчанд, фалсафа, ижтимоий фанлар, ғоя ва мафкурага нисбатан қарашлар анча ўзгарган бўлсада, аммо бу ушбу фан соҳаларининг давр талаби ва ҳаёт нидоларига жавоб бермаслиги, замон билан ҳамнафас бўлмаслиги, ҳар қандай янгиланиш учун хос бўлган зиддиятли ва муаммоли жараёнлардан кўз юмиши зарурлигини англатмайди.

Бу эса, ўз навбатида, замонавий ўзбек фалсафаси умумбашарий муаммолар билан бирга, Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, илғор фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлида амалга оширилаётган ислохотлар тамойиллари, устувор йўналишлари ва долзарб вазифаларини акс эттириши зарурлигини ҳам англатади. Ўз навбатида бу, ҳозирги даврда ўзбек фалсафаси

тарихи ва тадрижини, унинг келажагини белгиладиган омилларни тадқиқ этишга қаратилган янги методологияни ишлаб чиқиш, уни махсус ва тизимли ўрганиш даври ва эҳтиёжи вужудга келганидан далолат беради.

Шу билан бирга, бу борада инсон ва жамиятни тараққиётга бошлайдиган эзгу ғоялар мазмун-моҳиятини аҳоли, айниқса, ёш авлоднинг қалби ва онгига сингдириш, жамиятимизда янги дунёқараш ва замонавий тафаккурни шакллантириш билан боғлиқ назарий ва амалий фаолият ҳам ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Буларнинг барчаси бугунги ўзбек фалсафасининг долзарб вазифалари бўлиб, уларни амалга ошириш зарурати барчамизнинг зиммамизга улкан масъулият юклайди

ГЕРМЕНЕВТИК МЕТОДОЛОГИЯ АСОСИДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ НАТИЖАЛАРИ ХУСУСИДА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510103>

Пўлатова Дилдор Акмаловна

Альфраганус Университети

“Ижтимоий фанлар” кафедраси профессори

Аннотация: Ушбу мақолада герменевтик методология асосида ўрта аср Ислom фалсафаси ахлоқий қадриятлари тадқиқ этилади. Тадқиқотнинг мақсади ахлоқий таълимотларга киритилган чуқурроқ маъноларни аниқлаш учун герменевтик методологияни қандай қўллаш мумкинлиги ҳақида тўлиқ тушунча беришидир. Матнларни таҳлил қилиш орқали буюк мутафаккирлар томонидан ахлоқий тушунчаларни ифодалаш ва контекстлаштириш усуллари ўрганилади, уларнинг асосий ахлоқий қадриятлари ва фалсафий асослари очиб берилади.

Калим сўзлар: Ўрта аср Ислom фалсафаси, герменевтик методология, рационализм ва илоҳий амрлар, Ислom фалсафасидаги ахлоқий қадриятлар.

REGARDING THE RESULTS OF THE RESEARCH OF MORAL VALUES OF ISLAMIC PHILOSOPHY BASED ON HERMENEUTIC METHODOLOGY

Pulatova, Dildor Akmalovna

professor Alfraganus University

of the Department of Social Sciences

Abstract: This article examines the moral values of medieval Islamic philosophy based on hermeneutic methodology. The aim of the study is to provide a thorough understanding of how hermeneutics can be used to discover the deeper meanings embedded in moral teachings. Through the analysis of texts, the ways of expressing and contextualizing moral concepts by great thinkers are studied, and their main moral values and philosophical foundations are revealed.

Keywords: Medieval Islamic philosophy, hermeneutic methodology, rationalism and divine commandments, moral values in Islamic philosophy.

КИРИШ

Ислom мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари азалдан илмий тадқиқотлар мавзуси бўлиб келган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ислom ахлоқий тафаккури Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф аъёнларида чуқур

илдиз отган, аммо у мусулмон олимларининг юнон, форс ва ҳинд фалсафалари билан интеллектуал ўзаро таъсирини ҳам акс эттиради. [1] [2] Турли интеллектуал анъаналарнинг бу мураккаб ўзаро боғланиши замонавий ахлоқ ҳақидаги муҳокамаларига таъсир кўрсатишда давом этаётган бой ва кўп қиррали ахлоқий тизимнинг шаклланишига олиб келди. [3][4]

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ушбу матнларнинг герменевтик жиҳатларини, айниқса уларнинг ахлоқий фикрлашни қандай шакллантиришини ўрганишга қизиқиш ортиб бормоқда. [5] [6] Герменевтика талқин қилиш усули сифатида фалсафий ва ахлоқий матнларда чуқурроқ, кўпинча яширин маъноларни аниқлаш учун кучли воситани таклиф этади. Шунга қарамай, адабиётда герменевтик усулларни Ислом мутафаккирлари томонидан шакллантирилган ахлоқий тушунчаларга қўллашда сезиларли бўшлиқ мавжуд [7] [8].

Ушбу тадқиқотнинг мақсади ўрта асрларда яшаган Марказий Осиёлик Ислом фалсафаси йирик намояндаларининг ахлоқий таълимотларига герменевтик ёндашувни қўллаш орқали бу бўшлиқни тўлдириш эди.

Тадқиқотнинг гипотезаси шундан иборатки, бу усуллар Ислом мутафаккирларининг ахлоқий тизимларида янги жиҳатларни очиб беради, турли тарихий даврларда ахлоқий ғояларнинг узлуксизлиги ва фарқларига янгича қарашни таклиф қилади [9] [10].

МЕТОДОЛОГИЯ

Ушбу тадқиқот ўрта аср Ислом фалсафаси контекстида, асосий Ислом мутафаккирлари томонидан баён этилган ахлоқий тушунчаларга эътибор қаратган ҳолда ўтказилди. Таҳлил биринчи навбатда фалсафий матнларни ўрганишни ўз ичига олган ўрта асрлар даври, Ислом олимлари, юнон, форс ва ҳинд фалсафий анъаналари билан ўзаро алоқада бўлган турли хил интеллектуал муҳит билан ажралиб туради.

Ушбу тадқиқотда ишлатиладиган асосий материаллар ўрта аср Ислом мутафаккирларининг фалсафий матнларининг кенг тўпламини ўз ичига олади. Ушбу матнлар ўрганилаётган ахлоқий тушунчалар билан боғлиқлиги асосида танланган ва исломшуносликка ихтисослашган таниқли академик манбалар ва кутубхоналардан олинган.

Тизимли таҳлилни осонлаштириш учун матнлар рақамлаштирилди ва тасаввурлар тўпламига айлантирилди. Маълумотлар тўпламига ал-Ғазолий, Ибн Сино ва Ибн Рушд каби таниқли олимларнинг асарлари киритилган бўлиб, улар ўрта аср Ислом фалсафасида ахлоқ фалсафасининг йирик намояндалари сифатида машҳур бўлганлар.

Герменевтик ёндашув ушбу тадқиқотда қўлланилган герменевтик усул танланган матнларда ахлоқий тушунчаларни талқин қилиш учун ишлаб чиқилган. Герменевтика талқин қилиш усули сифатида фалсафий ва ахлоқий асарларда чуқурроқ маъноларни очиб бериш қобилияти учун танланган. Жараён бир неча босқичларни ўз ичига олган:

1. Матн таҳлили: биринчи босқичда асосий ахлоқий тушунчаларни аниқлаш мақсадида матнларни тўлиқ ўқиш амалга оширилди. Бунинг ортидан контекстуал талқин қилинди, унда аниқланган тушунчалар ўша даврнинг кенгроқ фалсафий матн контекстида таҳлил қилинди.

2. Интерпретацион асос: асосий ахлоқий қадриятлар ва фалсафий асосларга эътибор қаратган ҳолда матнларга тизимли ёндошиш учун талқин доираси ишлаб чиқилди. Статистик ва математик процедуралар маълумотларни таҳлил қилиш сифат ва миқдорий усулларни ўз ичига олган. Сифатли таҳлил герменевтик ёндашувга мувофиқ амалга оширилди, миқдорий таҳлил эса частота таҳлили, Кластер таҳлили ва ассоциатив қоидаларни излаш каби статистик усулларга асосланган эди. Ушбу усуллар маълумотларни умумлаштириш ва ахлоқий матндаги муҳим маъноларни аниқлаш учун ишлатилган. Натижалар тематик хариталар ва жадваллар кўринишида тақдим этилди, бу эса асосий натижаларнинг визуал кўринишини таъминлади. Ушбу ёндашув Ислом мутафаккирлари томонидан тушунтирилган ахлоқий тушунчаларни ҳар томонлама ва тизимли таҳлил қилишни таъминлади, уларнинг ахлоқий фалсафаларини чуқурроқ тушунишга ёрдам берди.

НАТИЖАЛАР

Герменевтик таҳлил бизга Ислом мутафаккирлари томонидан шакллантирилган ахлоқий тушунчаларни туркумлашга имкон берди. Ушбу тушунчаларни алоҳида тематик тоифаларга ажратадиган, уларнинг ҳар бири Ислом ахлоқий тафаккурининг мураккаблигини акс эттирадиган таркиб таксономияси ишлаб чиқилган. Таксономия, шунингдек, асосий фалсафий ва диний ўлчовларни, шунингдек, турли мутафаккирлар ўртасидаги ўзаро ҳаволаларни очиб беради. (1-жадвал).

Жадвал 1. Ислом фалсафасида ахлоқий тушунчаларнинг батафсил мазмуни таксономияси

Мавзу тоифаси	Субкатегория	Ахлоқий тушунчалар	Фалсафий асослар	Мутафаккирлар	Муносабатлар
Ахлоқий	Шахсий	Адолат,	Фазилат	Ал-Ғаззолий,	Ижтимоий

фазилатлар	этика	Жасорат, Сабр-тоқат, Камтарлик	этикаси, ахлоқий рационализм	Ибн Сино	ахлоқ ва бошқарув билан боғлиқ; Аристотель ахлоқига ҳаволалар
Маънавий этика	Тасаввуф	Зоҳидлик, поклик, Худоба муҳаббат	Тасаввуф тариқатлари	Ибн Арабий, Ал-Ғаззолий	Метафизик этика ва фазилатнинг шахсий этикасига ҳаволалар
		Ўз-ўзини тарбиялаш, Рухни тозалаш, сабр-тоқат ички қаноат	Тасаввуф анъаналари, Неоплатонизм	Ал-Ғаззолий, Ал-Румий	Неоплатонизм таъсири тасаввуфий ғоялар билан кесишади
Ижтимоий ахлоқ	Бошқарув ва қонун	Адолат, Бошқарув, Фаровонлик, Куч	Ислом ҳуқуқшунослиги (фикҳ), Сиёсий ахлоқ	Ал-Марғиноний, Ибн Халдун	Ахлоқий фазилатлар рационализм билан боғлиқ; амалий бошқарувга ҳаволалар

Ушбу жадвал ахлоқий тушунчаларнинг батафсилроқ кўринишини беради, уларнинг ҳар бири маълум фалсафий асосларга қандай асосланганлигини таъкидлайди ва турли тоифалар ўртасидаги муносабатларни кўрсатади. Ўзаро ҳаволалар Ислом фалсафасидаги ахлоқий матндаги мураккабликларни очиб беришга ёрдам беради.

Таҳлилда Ислом мутафаккирларининг ахлоқий қадриятлар тизимини тушуниш учун муҳим бўлган бир нечта асосий хусусиятлар аниқланди:

1. **Адолат марказий ахлоқий тушунча сифатида:** Адолат бир нечта тематик тоифаларда, айниқса бошқарув ва қонунларда юқори вазнга эга бўлган марказий тушунчага айланди. Ушбу натижа Ислом мутафаккирлари тушунтирганидек, шахсий ва ижтимоий ахлоқда адолатнинг асосий ролини тасдиқлайди.

2. **Рационализм ва илоҳий қонун ўртасидаги ўзаро таъсир:** Мавзуни моделлаштириш рационализм ва илоҳий буйруқлар назарияси ўртасидаги яқин ўзаро таъсирни, айниқса қонун ва бошқарув ҳақидаги мунозараларда таъкидлади. Ушбу ўхшашлик шуни кўрсатадики, Ислом файласуфлари ахлоқий фикрлашга мувозанатли ёндашувни таклиф қилиш орқали оқилона фикрни илоҳий кўрсатмалар билан уйғунлаштиришга интилишган.

3. **Маънавий покликка урғу:** зоҳидлик ва тасаввуфга кучли урғу маънавий ахлоқ Ислом мутафаккирларининг фалсафий таълимотларида чуқур илдиз отганлигини кўрсатади. Бу руҳни поклаш ва маънавий маърифатни излаш муҳимлигини акс эттиради.

4. **Ижтимоий ахлоқ ва ижтимоий таъминот:** Ижтимоий масъулиятнинг такрорланадиган мавзуси Ислом ахлоқининг коммуникатив ўлчовини таъкидлайди, бу ерда индивидуал ахлоқий қадриятлар кўпинча кенг жамият фаровонлиги билан боғлиқ. Ушбу яхлит ёндашув шахсий фазилатларни ижтимоий масъулият билан бирлаштиришни таъкидлайди.

5. **Метафизик этиканинг мураккаблиги:** Теодиция ва ирода эркинлигини муҳокама қилиш Ислом фалсафасида метафизик ахлоқнинг мураккаблигини очиб беради. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ислом мутафаккирлари яхшилик ва ёмонлик, ирода эркинлиги ва илоҳий адолат масалалари билан чуқур шуғулланган ва уларнинг инсон ахлоқига таъсирини ўрганган.

Ушбу натижалар Ислом тафаккуридаги ахлоқий қадриятларни чуқурроқ тушунишга ёрдам беради, турли хил ахлоқий тушунчалар ва уларнинг кенгроқ фалсафий ва диний контекстлари ўртасидаги мураккаб алоқаларни таъкидлайди.

МУҲОКАМА

Ушбу тадқиқот натижалари ўрта асрларда Ислом мутафаккирлари томонидан шакллантирилган, тарихий таҳлил учун ҳам, замонавий ахлоқий мунозаралар учун ҳам долзарб бўлган ахлоқий қадриятлар ҳақида муҳим маълумотларни беради. Тадқиқотнинг марказий вазифаси Ислом файласуфларининг ахлоқий таълимотларини герменевтик методология орқали ўрганиш, уларнинг ғояларини мунтазам равишда таснифлаш ва асарларида тематик маъноларни аниқлаш эди. Натижалар адолат, рационализм, маънавий

поклик ва ижтимоий масъулият Ислом ахлоқ фалсафасининг марказий устунлари эканлигини аниқ кўрсатиб берди. Ушбу натижалар Ислом фалсафий тафаккурнинг тарихий тушунчасига мос келади, шунингдек, ушбу тушунчаларнинг турли тематик тоифалардаги ўзаро боғлиқлигини намойиш этди. Масалан, адолатнинг ахлоқий фазилатларда ҳам, ижтимоий ахлоқда ҳам аҳамияти унинг Ислом фалсафасидаги асосий ролини таъкидлайди. Ушбу хулоса адолатни Ислом ҳуқуқи ва бошқарувидаги асосий қадрият сифатида таъкидлаган олдинги тадқиқотлар натижаларида ўз аксини топган. [1] [2]

Анъанавий талқинлар кўпинча бу соҳада дунёвий ва диний ёндошувларни алоҳида ёки ҳатто қарама-қарши деб тасвирласа-да, ушбу тадқиқот натижалари оқилона фикр илоҳий амрларни тўлдирадиган ва мустаҳкамлайдиган янада интеграциялашган ёндашувни таклиф қилади. Бу нуқтаи назар нафақат ўрта аср Ислом фалсафаси ҳақидаги тушунчамизни бойитади, балки ахлоқий тафаккурда ақл ва эътиқоднинг уйғунлиги ҳақидаги замонавий мунозараларга ҳам таъсир қилади.

Маънавий ахлоққа, айниқса зоҳидлик ва тасаввуф мавзулари орқали эътибор Ислом фалсафий тафаккурида ахлоқнинг ички томонларининг аҳамиятини очиб беради. Маънавий покланиш ва тасаввуфий йўлга қаратилган бу эътибор нафақат тасаввуф анъаналарига мос келади, балки улардан ташқарига чиқиб, кенгроқ ахлоқий қадриятларга таъсир қилади. Маънавий ва метафизик ахлоқ ўртасидаги алоқаларга оид тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ислом мутафаккирлари яхшилик ва ёмонлик табиати, ирода эркинлиги ва илоҳий адолат каби ахлоқий хатти-ҳаракатларнинг метафизик оқибатлари билан чуқур шуғулланишган. Бу эса уларга Ислом ахлоқ фалсафасини янада кенгроқ маънода тушунишга ёрдам берган.

ХУЛОСА

Ушбу тадқиқот натижаларининг аҳамияти уларнинг Исломий ахлоқий қадриятлари ҳақидаги тушунчаларни ўзгартиришга таъсир кўрсата олишидадир. Турли ахлоқий тушунчаларнинг ўзаро боғлиқлигини намойиш этиб, Ислом ахлоқининг яхлит моҳиятини таъкидлаб, Ислом файласуфлари асарларини талқин қилиш учун янги асос яратади. Ушбу асос нафақат тарихий таҳлил учун, балки ахлоқнинг шахсий, ижтимоий ва маънавий жиҳатларини бирлаштириш долзарб масала бўлиб қолаётган замонавий ахлоқий мунозаралар учун ҳам муҳимдир.

Тадқиқот, шунингдек, рационализм ва илоҳий буйруқлар назарияси ўртасидаги динамик ўзаро таъсирга ойдинлик киритиб, Ислом файласуфлари ахлоқий фикрлашни бойитадиган тарзда ақлни диний тамойиллар билан уйғунлаштиришга интилишларини кўрсатди. Ушбу тизимли ёндашув Ислом

хуқуқшунослиги ва ахлоқида рационалликнинг роли бўйича янги истиқболларни таклиф этади ва бу соҳада давом этаётган мунозараларга ҳисса қўшади.

Адабиётлар рўйхати

1. Abou El Fadl, K. (2014). *Reasoning with God: Reclaiming Shari'ah in the Modern Age*. Rowman & Littlefield Publishers.
2. Arkoun, M. (2003). *Rethinking Islam: Common Questions, Uncommon Answers*. Westview Press.
3. Azadpur, M. (2011). *Reason Unbound: On Spiritual Practice in Islamic Peripatetic Philosophy*. SUNY Press.
4. Butterworth, C. E. (1992). *The Political Aspects of Islamic Philosophy: Essays in Honor of Muhsin S. Mahdi*. Harvard University Press.
5. Dabashi, H. (2012). *Islamic Liberation Theology: Resisting the Empire*. Routledge.
6. Hanafi, H. (1991). *Muqaddima fi 'Ilm al-Istighrab*. Al-Dar al-Fanniyya li'l-Nashr wa'l-Tawzi'.
7. Mohamed, Y. (1995). *Fazlur Rahman: A framework for interpreting the ethico-legal content of the Qur'an*. *Journal of Qur'anic Studies*, 1(1), 67-81.
8. Mohamed, Y. (1995). *Islamic Humanism: Foundations and Interpretations*. *The Islamic Quarterly*, 39(4), 225-245.
9. Zaman, M. Q. (2012). *Modern Islamic Thought in a Radical Age: Religious Authority and Internal Criticism*. Cambridge University Press.
10. Zayd, N. H. A. (2006). *Rethinking the Qur'an: Towards a Humanistic Hermeneutics*. Humanistics Press.

INSON KAMOLOTI, UNING IJTIMOIIY OMILLAR BILAN SHARTLANGANLIGI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510131>

G.M.Ruzmatova

Alfraganus universiteti,

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası professori,

falsafa fanlari doktori

Annotatsiya: Mazkur maqolada inson kamoloti ijtimoiy omillar bilan shartlanganligi masalasi yoritilgan. Avstriyalik psixolog va mutafakkir Alfred Adlarning qarashlari misolida insonning ichki ruhiyatining uning kamolotiga ta'siri tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: Inson kamoloti, Alfred Adler, individual psixologiya, maqsadga muvofiqlik.

Abstract: This article discusses the issue of the conditionality of human development by social factors. Using the views of the Austrian psychologist and thinker Alfred Adler as an example, the influence of a person's inner psyche on his development is analyzed.

Keywords: Human development, Alfred Adler, individual psychology, purposefulness.

Ta'kidlash joizki, o'zining ruhiyat haqidagi qarashlarini rivojlantirib, Alfred Adler shunday qarorga keladi, inson xulqining faqat ongsiz turtkilarini tatqiq qilib, inson tabiatining yaxlit manzarasini tasavvur qilib bo'lmaydi. Insonning ichki tabiatini, hayotiy faoliyat omillarini tushunish uchun, hammadan oldin, uni o'rab turgan tabiiy va ijtimoiy munosabatlar yig'indisini o'rganish zarur. Bu aloqalarni kuzatishni go'daklik chog'idanoq boshlash kerak. Agar Freydning fikriga ko'ra, go'dakning qiziqishlari faqat uning o'ziga qaratilgan bo'lsa, Adlarga ko'ra bola hayoti ijtimoiy munosabatlar bilan bog'langan va uning diqqati nafaqat o'ziga, balki boshqa odamlarga ham qaratilgan bo'ladi. Zero, inson munosabatlari boshqa odamlar bilan, tabiat bilan, ijtimoiy tuzilmalar, ijtimoiy aloqalar va munosabatlar bilan shartlanganligi uchun “ruhiy faoliyatni ijtimoiy munosabatlarni tushunmasdan turib anglab bo'lmaydi”⁹.

Demak, Adler fikriga asosan, inson o'zi yashaydigan ijtimoiy muhitdan ajralmagan holda erkin harakat qila oladigan mavjudotdir. Venalik shifokor insonlarning “ijtimoiy hayot mantig'i”ga, insonning ijtimoiy mavjudotligiga murojaat

⁹ Adler A. Understanding Human Nature. –P. 26.

qiladi. Shaxsning ichki dunyosi bilan tashqi obyektiv dunyo munosabatlarining o‘zaro aloqasining harakatdagi holatini o‘rganishni istaydi. Adler diqqatini mehnat taqsimotiga, insoniy munosabatlarning iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmalarning shakllanishiga, ulardagi insonning ichki ruhiy faoliyatiga, ma’naviy hayotiga qanday ta’sir qilishiga qaratadi. Mehnat taqsimoti ijtimoiy insoniy borliqning mohiyati sifatida ko‘riladi. O‘z mulohazalarida Adler zamonaviy sivilizatsiyaning o‘ziga xos ustuvor qadriyatlarini aniqlashga harakat qiladi. Xususiy mulk, pul hukmronligi inson xususiyatining shakllanishiga ta’sir qilishini ko‘rsatib beradi. Adler shunday dalilni aniqlaydiki, insonlar katta boylikka, pulga ega bo‘lishga intiladilar, ijtimoiy axloq esa shaxsning bunday xislatini yoqlamaydi. Shunga qaramay inson xususiyati hamda ichki ruhiy tuzilmasining shakllanishida ijtimoiy sharoit va iqtisodiy vaziyat asosiy rol o‘ynaydi.

Bu davrda ijtimoiy-ruhiy muammoga nafaqat Adler tarafdori bo‘lgan nazariyotchilar, balki ruhiyat tahlili tomonida bo‘lgan olimlarning ham qiziqishi ortgan edi. Hatto Freydning o‘zi mehnat jarayonidagi ijtimoiy munosabatlar va xususiy mulkning ahamiyati haqida, insonga xos bo‘lgan “ijtimoiy intilish” to‘g‘risida mukammal fikr bildirgan. U ayni paytda “ijtimoiy intilish” haqidagi masalani o‘rtaga tashlaydi, Adler bo‘lsa ijtimoiy hissiyot va ehtirolarni inson mavjudligining asosiga qo‘yadi, ya’ni *individ – ibtidosidan boshlab ijtimoiy mavjudotdir*. Inson tabiatiga nisbatan bunday yondashuv albatta, ruhiyat tahlili uslubidan ko‘ra mahsuldorroq edi.

Insonning ma’naviy dunyosi va xulqi omillariga ijtimoiy-iqtisodiy sharoitni belgilovchi ta’siri haqida gapirib Adler, o‘z diqqatini jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi bilan insonning yakka-shaxsiy borlig‘i o‘rtasidagi aloqasiga emas, balki insondagi iqtisodiy vaziyatga teskari tasavvurning tug‘ilishiga qaratadi. Bu masalalar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa ham Adler ularni alohida ajratadi. Uni begonalashgan ongning shakllanish tizimlari qiziqitirmaydi, balki shaxsning muayyan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga bildirgan ruhiy ta’siri qiziqtiradi. Shuning uchun ham Adler shaxsning axloqiy sifatlarini, xarakteriga xos bo‘lgan kibr-havo, hasad, bo‘ysinuvchanlik, ziqnalik kabi qirralarni tahlil qilish bilan cheklanadi. Shunday qilib, Adler fikricha, ijtimoiylik tug‘ma va vorisiy “ijtimoiy hissiyot”ni tan olish bilan cheklanadi. Insonning individual va ijtimoiy rivojida vorisiy o‘tadigan xususiyatlarni o‘zgarishi mumkinligi haqidagi masalani ham ko‘tarmaydi.

Adler fikriga ko‘ra, inson shaxsini, ichki ruhiy olamini tushunish – u mavjud bo‘lgan tabiiy va ijtimoiy muhitni ochishni anglatadi. Shunday ma’noda inson, bir tomondan, zaif, himoyasiz, biologik mavjudot sifatida o‘z “to‘liqsizlik hissi” o‘rnini “hukmronlikka intilish” bilan qoplaydi, boshqa tomondan, ijtimoiy mavjudot sifatida “samoviy hissiyot”ga ega va butun insoniyat zotiga dahldor bo‘lgan xilqatdir. Inson

mavjudligining ana shu tomonlari o‘rtasida uzilmas rishta mavjud, Adler fikriga ko‘ra, shuni yechish zarur. “Individual psixologiya” ongsiz ravishda “hukmronlikka intilish” tabiatini ochish, insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalarni yechish, umuminsoniy birdamlikni topish, insoniyat zotiga tegishli bo‘lgan ijtimoiylik hissiyotiga asoslangan nuqtani axtarish bilan shug‘ullanadi. Bu yerda asosiy mezonni “ijtimoiy hissiyot” (yoki “ijtimoiy qiziqish”) o‘ynaydi. “Ijtimoiy hissiyot” - insonlar va inson jamoalari o‘rtasidagi aloqani, insonni samoviy munosabatlar bilan aloqasini bildiradi. Adler fikricha, faqat “ijtimoiy hissiyot” yordamida ruhiy hayot hodisasini samarali o‘rganish mumkin”¹⁰.

“*Ijtimoiy hissiyot*” Adler uchun zaruriy, lekin inson tabiati sinoatini yorituvchi yagona mezon emas, ya’ni undan kam bo‘lmagan yana bir mezon - ongsiz holdagi “hukmronlikka intilish”dir. Xuddi shular “individual psixologiya”da inson mavjudligining umumiy, mohiyatliy omillarini tashkil qiladi. Bu inson ruhiy rivojining ikki yo‘nalishini shartlaydi hamda hayotiy faoliyatini yo‘naltiradi, hayotiy jihatlarini shakllantiradi. Shaxsning ichki dunyosi insonning ijtimoiy-ruhiy xususiyatini, inson xulqi turtkilarini ochishda yordam beruvchi asosiy rolni o‘ynaydi.

“*Ijtimoiy manfaat*” tushunchasi Adler talqinida faqat insonlarning o‘zaro umuminsoniy yoki yakka-shaxsiy aloqalarini o‘z ichiga olibgina qolmay, balki inson tomonidan hayotni umumiy bog‘lovchi munosabatlarni ham qamraydi. Bu shuni bildiradiki, har bir individ o‘zini boshqa inson ko‘zi bilan ko‘radi, hayotiy vaziyatlarni ijtimoiy qabul qilingan jihatlar orqali baholaydi. Bular insonlarning muayyan jamoada yashashi natijasida kelib chiqqan madaniy, axloqiy va ijtimoiy meyorlardir. Huquqiy munosabatlar, axloqiy va estetik baholar “ijtimoiy manfaat”ga asoslangan. Zero hamma nazariy va amaliy “hayotiy muammolar ijtimoiy manfaatga ega bo‘ladi”¹¹. “*Individual psixologiya*” insonga ana shu qadriyatlarni anglash uchun va hayotiy vaziyatlarga ko‘nikish uchun yordam beradi.

Shunday qilib, oxir-oqibat “ijtimoiy manfaat” va “hukmronlikka intilish”ning adlercha konsepsiyasi qanchalik ziddiyatli bo‘lishiga qaramay, bir o‘zanga yo‘naltirilgan. Zotan, “ijtimoiy manfaat” ongsiz “hukmronlikka intilish”ning to‘ppa-to‘g‘ri antitezisi bo‘lishi kerak, chunki u shaxsning biologik tayyor bo‘lmagan intilishlari bilan emas, dastavval insonlarning aqlga monand ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq. Biroq Adler nazariyasida “ijtimoiy manfaat” ham “hukmronlikka intilish” ham, teng ma’noda inson to‘liqsizligi o‘rnini qoplovchi tizim vazifasini bajaradi. “Ijtimoiy manfaat, - deb ta’kidlaydi olim, - bu inson mavjudligining tabiiy ojizligini

¹⁰ Adler A. Understanding Human Nature. –P. 189.

¹¹ Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. –М.: Фонд “За экономическую грамотность”, 1995. –С. 155.

haqiqiy va zaruriy ravishda o‘rnini qoplovchi tizimdir”¹². Aynan “ijtimoiy manfaat” tufayli, Adler fikriga ko‘ra, shaxsning ijtimoiy qabul qilgan muayyan hayotiy vaziyatga ko‘nikishi va moslashishi sodir bo‘ladi. Bular ijtimoiy va ruhiy darajalarda amalga oshadi. Demak, adlercha “hukmronlikka intilish” hamda “ijtimoiy manfaat” ta’limoti bir xil darajali tabiatga ega. Ikki omil ham to‘liqsizlik hissi va insonni oqiligi, himoyasizligi natijasida vujudga keladi. Ikkisi ham tabiiy va ijtimoiy dunyoga moslashish tizilmasini rivoji uchun turtki rolini o‘ynaydi.

Darhaqiqat, Adler insonni ijtimoiy mavjudot sifatida talqin qilib bir qadam oldinga ketdi. U ijtimoiy munosabatlar deganda nafaqat oilaviy munosabatlarni (xuddi Freyd singari), timsoliy-jamoaviy aloqalarni (Yung kabi) emas, balki qonuniy-huquqiy, axloqiy-xulqiy va xususiy mulkiy, mehnat munosabatlarini nazarda tutadi. Lekin bu ruhiyat tahlili harakatida to‘ntarilish bo‘lmadi. Chunki bu munosabatlar insonning ongsiz intilishlari chegarasidan chiqib keta olmadi. Insonga xos bo‘lgan ijtimoiy hissiyot va manfaat o‘z negizida biologik tug‘ma xususiyatga ega bo‘ladi. Qisqacha, xulosa shuki, “to‘liqsizlikni yengishga intilish qanchalik tug‘ma bo‘lsa, ijtimoiylik hissiyoti ham shunchalik tug‘madir”¹³.

Adler o‘zining “individual psixologiya”sini Freyd nazariyasiga qarshi qo‘yadi. Bu ayniqsa, inson ruhiy rivojini va shaxsning hayotiy faoliyatining sabab va maqsadini tahlil qilinayotganda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ruhiy hodisalarning qat’iy shartlanganligini tan olmagan holda Adler, Freydni tanqid qilib, Yungning ongsiz ruhiy jarayonlarni maqsadli yo‘nalganligi haqidagi g‘oyaga qo‘shiladi. Bundan tashqari, olimning nazariy ta’limotida maqsadli aloqalar sababiy munosabatlarga qat’iyan zid qilib qo‘yiladi. Shunday qilib, freydcha inson rivojini harakatga keltiruvchi kuchni ruhiyat tahlili chegarasidan butunlay chiqib ketishiga olib keldi. Faylasuflar va psixologlar hamma narsani qat’iy sabablarga ko‘ra shartlanganligini tan oladilar, buni Adler keng tarqalgan kamchilik deb hisoblaydi. Uning fikriga ko‘ra, psixologiyada sababiylik va zaruriy bog‘liqlik haqida gapirib bo‘lmaydi, chunki shaxsning ruhiy faoliyatining yo‘nalishini tushuntirishda tabiiylik va ta’sir etuvchilar asoslovchi tamoyil bo‘lolmaydi. Inson xulqini, hayot faoliyati va unga ta’sirini tushuntirish uchun uning *oxirgi maqsadi* hamda intilishini bilish zarurdir. Zero, “insonning ruhiy hayoti, uning maqsadi orqali shartlangan, uning xulqi to‘liqligicha maqsadga intilishida namoyon bo‘ladi”¹⁴.

Vaholanki, Adlarning bunday qat’iy yondashuvda turishi sababiy omillarni butunlay tan olmasligidan dalolat bermaydi. Sababiylik shaxs xulqini tushuntirishda,

¹² O‘sha yerda. –B. 154.

¹³ Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. –М.: Фонд “За экономическую грамотность”, 1995. –С. 134.

¹⁴ Adler A. Understanding Human Nature. –P. 19, 82.

uning faoliyatini ochib berishda ahamiyatga ega bo‘lmaydi. Lekin shaxs ijtimoiylashuvi va rivoji tizilmalarini aniqlashda sababiylik, muayyan rolni o‘ynaydi. Olimning ta’kidiga ko‘ra, shaxs rivojining sababi “to‘liqsizlik hissini” yengib o‘tishda namoyon bo‘ladi. Bu hol insonning tabiatan biologik nomukammalligi tufayli hosil bo‘ladi. Xususan, “o‘rnini qoplash” va “g‘ayri o‘rnini qoplash” tizilmalari inson hayot faoliyatini harakatga chorlovchi sabab sifatida ko‘riladi. Adler tushunchasiga ko‘ra, ana shu sababning mavjudligi inson harakatining yo‘nalishini tushuntirmaydi, balki faqatgina inson faoliyatini imkoniy sababini ochadi. Bu sabab oxirgi maqsadga yetishgandagina namoyon bo‘ladi. Oxirgi maqsad har qanday inson faoliyatining mayog‘idir. Shunday qilib, shaxsning ichki ruhiy faoliyatining mazmuni, shaxsning yashirin imkoniyatlarini o‘z-o‘zidan ochilishining sababi, oxirgi maqsadga erishish uchun intilishi zaruriy tarzda ruhiy tadqiqotlar chegarasidan chiqib ketadi va falsafa sohasiga dahldor bo‘ladi. Shuning uchun ham Adler ana shu muammolarni hal qilishda falsafiy nuqtai nazardan yondashishga majbur bo‘lgan.

Qayd qilishimizga ko‘ra, maqsad masalasi qadimda ko‘pgina mutafakkirlarni qiziqtirgan, turli falsafiy maktablar o‘rtasida bahs-munozaraga sabab bo‘lgan. Eng umumiy ma’noda, falsafa tarixida uning hal qilinishi ikki yo‘nalishda davom etadi: ilohiy ta’limot sifatida, bu “borliqning obyektiv maqsadi”, butun mavjudlikning maqsadga muvofiq ibtidosi asosida hamda “iroda erkinligi” inson mavjudligining o‘ziga xos xususiyati ekanligi haqidagi ta’limot negizida rivojlandi. Adler Arastu falsafasidan kelib chiquvchi an’anaviy falsafa tarafida bo‘ldi. Unga ko‘ra, har qanday narsa, uning oxirgi maqsadi bilan aniqlanuvchi ichki mohiyati, tashkiliy tuzilishi ochilgandagina tushuniladi.

Ma’lum ma’noda oxirgi maqsadning adlercha talqini Kantning inson faoliyatining maqsadli yo‘nalganligi haqidagi mulohazalariga o‘xshab ketadi, deb qayd qiladi. Zero, Kant inson faoliyatining *maqsadga muvofiqlik* xususiyati haqidagi g‘oyani ilgari suradi, *ongli* shakllangan maqsadga diqqatni qaratadi¹⁵. Adler *ongsiz* maqsadli aloqalar haqida gapiradi. Olimning tasavvuriga ko‘ra, oxirgi maqsad shaxs “o‘rnini qoplash”ning ongsiz tizilmalari aniqlanadi. Natijada, Adler kantcha qarashdan uzoqlashadi. Uni maqsad haqidagi nazariy–falsafiy pozitsiyasining asosiy jihatlari V.Dilteyning ilohiy (teologik) ta’limotiga mos keladi. Kantdan farqli ravishda Dilteyning fikriga ko‘ra, maqsadli aloqalar ongda bo‘lishi shart emas, ular ongsiz ham bo‘lishi mumkin. Bir vaqtning o‘zida “ular – o‘ylab topilmagan, sarobiy mohiyatlardir. Ular – ruhiy reallikdir”¹⁶.

¹⁵ Кузнецов В.Н. Немеская классическая философия второй половины XVIII-начала XIX века. –М.: Высшая школа, 1989. –С. 97-98.

¹⁶ Дильтей В. Описательная психология. –М., 1924. –С. 62.

Dilteyning ongsiz maqsadli aloqalar haqidagi ta’limotini tahlil qilib, Adler shaxsni maqsad sari *ichki intilishini*, ruhiy hayotni maqsadga muvofiqligi haqidagi qoidani ilgari suradi. Garchi Diltey uchun ruhiy voqelik maqsadning o‘zi bo‘lsa, Adlerda maqsadga intilish asosiy omil rolini o‘ynaydi¹⁷. Unga ko‘ra, maqsad – bu sarobiylikdir. Shu tufayli inson olamiy betartiblikda, mavjudligi dunyosida o‘z yo‘nalishini topadi. Sarobiylik – bu maxsus o‘ziga xos ruhiy tuzilmadir. U tabiiy va ijtimoiy borliq mohiyatini sarobli shaklini hosil qiladi va unda amaliy jihatdan o‘z o‘rnini topishga yordam beradi. Sarobiylikni bunday talqin qilishni sarobiylik (fiksionalizm) ta’limotidan oladi. Bu G.Fayxinger qarashiga mansub bo‘lib, ta’limot olimning “*YA’ni falsafa*” (1911) nomli asarida o‘z ifodasini topgan.

Inson harakati turtkisini, hayotiy maqsadini Adler fikriga ko‘ra, “agar boshqacha” falsafasi yordamida tushunish mumkin. Ushbu falsafa orqali “yaqin orzu” andozasi tuziladi, inson hayoti davomida shu ro‘yoga intiladi va muayyan vaziyatda ana shu ro‘yo orqali harakat qiladi. Bu yerda ziddiyat yuzaga keladi, sarobiy oxirgi maqsadni bilish, ilohiy ro‘yo, taqdir (belgilanganlik) yordamida amalga oshadi va ongsiz ruhiy mohiyatlar maqomini oladi. Oxirgi maqsad, Adler fikriga ko‘ra, voqe emas. Shuning uchun sababiy munosabatlar ochilganda ham u namoyon bo‘lmaydi. “Lekin u yo‘naltirilishga muhtoj bo‘lgan qalbning ilohiy yo‘li sifatida tushunilishi mumkin. Bu ilohiyot o‘z-o‘zidan vujudga keladi. U ruhiyatda shakllanadi. Uni shaxsning rejalari sifatida qabul qilish mumkin”¹⁸.

Shunday qilib, Adler inson ichki tuzilmasiga xos bo‘lgan, uni boshqarib va yo‘naltirib turadigan qandaydir ilohiy kuch mavjudligini tan oladi. U ro‘yoviy ilohiyat ta’limotini ilgari suradi. Bu ta’limotga ko‘ra, har bir shaxs ongsiz ravishda “agar bunday bo‘lganda” falsafiy qarashlarini qo‘llaydi, hayolida o‘z hayotining ilohiy rejasini, ro‘yoni tuzadi. Bu uning xulqini, o‘ziga xos hayot tarzini boshqaradi, uning yordamida oxirgi maqsadga erishiladi.

Adlarning fikricha, mazkur reja yoki loyiha inson qalbining ongsiz qatlamlaridan o‘rin oladi. Shuning uchun ham insonga ana shu dastlabki loyihani anglab yetishiga yordam berish zarur. Shunda u oxirgi maqsadga yetishda o‘z hayot falsafasiga erishadi, kamchiliklarini tuzatadi. “Individual psixologiya”ning asosiy vazifasi ham, Adlerga ko‘ra, ana shu ilohiy ijodkor kuchni oshkor qilishdan iborat.

Demak, adlercha ilohiy sarobiy ta’limot obyektiv xususiyatga ega. Unga ko‘ra, oxirgi maqsadni ko‘zlagan insonning ruhiy hayoti, faoliyati faqat ichki rejaga asosan amalga oshadi. Bu ichki reja insonning yakka-shaxsiy yutug‘idir; uning ildizlari go‘daklik chog‘lariga borib taqaladi, chunki go‘dak o‘z hayolotida ilk fro‘yolarni

¹⁷ Adler A. Understanding Human Nature. –P. 73.

¹⁸ Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. –М.: Фонд “За экономическую грамотность”, 1995. –С. 93.

yaratadi. Ana shu go‘daklik ro‘yolarida Adler, bolaning “to‘liqsizligi”dan qutulishga bo‘lgan intilishlarini kuzatadi. “To‘liqsizlik” tashqi voqe dunyo bilan to‘qnashuvlar orqali sodir bo‘ladi, kelajakka “ko‘prik” quradi, bo‘lajak yo‘naltiruvchi harakatlarini aniqlaydi. Olimning fikricha, saroblar va ongsiz istaklar asosida asta-sekin go‘dakning ongsiz hayotiy rejasi shakllanadi. Keyinchalik u buyuk insonning hayotiy falsafasiga aylanadi.

Shu o‘rinda, Freyd ham insonning ichki ongsiz intilishlarini ochishda go‘daklik iztiroblari va hayolotiga murojaat qiladi. Lekin Adlerda Freyddan farqli ravishda dastlabki go‘daklik ro‘yolariga murojaat qilish, ya’ni asoslovchi xususiyatga ega emas, balki vosita sifatida qo‘llaniladi, uning yordamida kelajakka intiladi, intuitiv ravishda inson oxirgi maqsadi umumiy chizgilarini sezishga harakat qiladi. Shu ma’nodagi “individual psixologiya” K.Yungning “tahliliy psixologiyasi”ga o‘xshab ketadi. Chunki ularning ikkisi ham kelajakka yo‘naltirilgan. Ta’kidlash kerakki, Freydda ular o‘tmishga qaratilgan.

Adler inson hayoti ilohiy loyihasining mavjudligi haqidagi qoidasi keyinchalik ekzistensializm doirasida vujudga kelgan, inson borlig‘ining yakka-shaxsiy, subyektiv rejasi haqidagi ta’limotga ozuqa bo‘ldi. Xususan, adlercha “hayotiy reja” tushunchasi ko‘p jihatdan J.P.Sartrning “asosiy loyiha” g‘oyasiga yaqin. Sartr bu masalani o‘zining “Borliq va yo‘qliq” nomli asarida talqin qiladi. Risola muallifi bir necha bor Adlarning “individual psixologiya” g‘oyalariga murojaat qiladi¹⁹. Bu tabiiy hodisadek tuyuladi, chunki freydzizm K.Yaspers, M.Xaydegger va J.P.Sartrning ekzistensial falsafasining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Jumladan, inson “to‘liqsizligi”, “ijtimoiy intilish” va nevrosteniya masalalarini hal etishda yagona nazariy pozitsiyani ilg‘ash va anglash mumkin.

Hayotning ilohiy loyihasi, insonning shaxsiy falsafasi Adler fikriga ko‘ra, oxirgi maqsadga erishish uchun intilishida, shaxsning mohiyatiy kuchlarining ochilishida namoyon bo‘ladi. Lekin inson faoliyatini aniqlab beruvchi ana shu maqsadning o‘zi nima? Adler mazkur masala bo‘yicha ko‘p vaqt bir qarorga kelolmaydi.

Dastlab olim inson faoliyatining oxirgi maqsadi sifatida “hukmronlikka intilish”ni oladi. “Hukmronlikka intilish” shaxsning “to‘liqsizlik hissi”dagi “g‘ayri o‘rnini qoplash” rolini o‘ynaydi. Keyinchalik Adler “hukmronlikka intilish”ni “ustunlikka intilish” bilan almashtiradi. “Ustunlikka intilish”ni shaxsning ma’naviy-ruhiy rivoji, maorifi, ijtimoiy tan olinishi, mavqei, iqtisodiy yetakchiligi, qudratliliigi kabi ijtimoiy jihatlar bilan bog‘laydi. Adlarning asarlarida insonning so‘nggi maqsadi

¹⁹ Sartre J.-P. Being and Nothingness. An Essay on Phenomenological Ontology. –N.Y., 1966. –P. 561, 579, 732.

“shaxs kamoli”ga yetish uchun intilishdan iborat ekanligi haqidagi fikrlar ham uchraydi²⁰.

O‘zining so‘nggi asarlarida Adler insonning oxirgi maqsadini tushunishda yangi fikrni ilgari suradi: “ustunlikka intilish” orqali “hukmronlikka intilish”dan va nihoyat umumiy g‘oyaga keladi, bu “komillikka intilish” bo‘ladi. “Komillikka intilish” shaxsning yakunini, yaxlitligini, umumiyligini bildiradi. “Komillikka intilish” inson hayotining mohiyatli qismini tashkil qiladi. U inson ruhiy rivojida sodir bo‘layotgan ichki jarayonlar haqida, ilg‘or tadrijiy o‘zgarishlar haqida guvohlik beradi. Shu ma‘nodagi intilish Adler ta‘kidiga ko‘ra, tug‘ma xususiyatga ega. Bu intilish – ichki mohiyat, ya‘ni o‘z-o‘zini namoyon qilishidir, shaxs rivojining eng yuqori cho‘qqisi bo‘lgan – “o‘zlikka” intilishdir. Bunday g‘oyalar yungcha “individuatsiya” va “o‘zlik” kabi ta‘limotida ham uchraydi. Biroq, Yungdan farqli ravishda (unda “o‘zlik” xudoning timsolidir – G.R.), Adlerning “o‘zligi” esa diniy jihatdan xoli bo‘ladi.

Adlerning ta‘kidiga ko‘ra, “komillikka intilish” ichki harakatni bildiradi. Bu harakat shaxsning ijtimoiylashuv jarayonida yakuniylikka va yaxlitlikka olib keladi. Agar “hukmronlikka intilish” asosida nitsshecha kuchli inson tug‘ilsa, yungcha “individuatsiya” jarayonida insonni xudo bilan qo‘shilishi sodir bo‘lsa (ya‘ni xudo insonga aylanadi va aksincha, inson - xudoga), adlercha “komillikka intilish”da inson xudo ham bo‘lmaydi, kuchli shaxs ham bo‘lmaydi. U yakunlangan insonga aylanadi, Kant iborasi bilan aytganda “o‘z-o‘zi uchun oxirgi maqsad”ga²¹ erishadi. Adler tomonidan “komillikka intilish” “psixologik arxetip” sifatida xarakterlanadi, usiz “hayot har qanday mazmunni yo‘qotadi”, bu intilish “individ, butun insoniyatning hayotiy muammolarini yechadi va tadrijiy o‘zgarishlarini ko‘rsatadi”²².

Insonning oxirgi maqsadini adlercha tushunish Freydning yakka-shaxsiy lazzatlarining inson ma‘naviy rivojida yetakchi roli haqidagi qarashlariga zid keladi. Insondagi tug‘ma “komillikka intilish” mavjudligini tan oluvchi nazariyotchilar fikrini tanqid qilib, insonni yuksaltiruvchi bunday intilishlar haqiqatdan ham mavjud bo‘lsa, yaxshi bo‘lar edi, deydi Freyd. “Lekin, men shaxsan bunday ichki intilishning borligiga ishonmayman va bu yoqimli sarobni ayamayman”²³. Lekin Adler va Freyd ta‘limotlarining zidligiga qaramasdan, ajoyib dalil ko‘zga tashlanadi: Adler tomonidan “komillikka intilish” haqidagi g‘oya XX asrning 20-30 yil boshlarida aytilgan, Freyd ham aynan shu davrda mazkur masala bo‘yicha o‘z qarashlarini qayta ko‘rib chiqadi.

²⁰ Адлер А. Сны и их толкование // Психотерапия. –М., 1994. №1. – С. 28.

²¹ Кант И. Соч. В шести томах. Т. 6. –М., 1966. –С. 351.

²² The Individual Psychology of Alfred Adler. –Р. 104, 114.

²³ Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. –С. 81.

Olim “Bir sarob kelajagi” nomli asarida shunday yozadi: “bu dunyodagi hayot yuqori maqsadga xizmat qiladi, lekin bu maqsadni yechish oson emas, har qanday ehtimolga qarshi, u insonning mukammallikka intilishiga borib taqaladi”²⁴. Shunday qilib, mazkur masalada “individual psixologiya” va ruhiyat tahlili o‘rtasidagi farq muayyan darajada uyg‘unlashadi.

Vaholanki, Adlarning “individual psixologiya”sining vazifasi ruhiyat tahlilidan keskin farq qiladi. Freyd inson ruhiyatidagi ongsiz va ongli ziddiyatlarning mavjudligiga o‘z diqqatini qaratadi. Adler esa insonning oxirgi maqsadiga hamma e’tiborini beradi; Freyd “Men” va “U” o‘rtasidagi nizoli vaziyatlarni sharhlashga intiladi, Adler insonning “O‘zlikka” intilishida hayotiy yakka-shaxsiy loyiha bilan ijtimoiy cheklovlar o‘rtasidagi ziddiyatga diqqat qaratadi. Umuman olganda, bu ikki ta’limotda jamiyat va shaxs, inson va madaniyat o‘rtasidagi uzulishga e’tibor beriladi. Yagona farq shundaki, Adler nazariyasida ijtimoiy dunyo bevosita inson borlig‘iga singdirilgan, Freydning ruhiyat tahlili nazariyasida esa u “Yuqori-Men”ning ma’naviy dunyosi orqali bilvosita insonning ruhiy hayotiga ta’sir qiladi. Lekin bundan shaxs va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning umumiy manzarasi deyarli o‘zgarmaydi. Zotan, yungcha “tahliliy psixologiya” bilan freydcha ruhiyat tahlili o‘rtasida qisman farqlar bo‘lgani kabi, Adler qarashlarida ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri Freyd o‘rtasida qarama-qarshilik uchraydi. Shunisi qiziqki, Freyd adlercha va yungcha ta’limotlarga baho berib, ruhiyat tahliliga Adlarning qarashlari yaqinroq ekanligini ta’kidlaydi. “Mutloq yolg‘on, - deb yozadi olim, - lekin tuzilishi jihatdan izchillikka ega. Shunday bo‘lsa ham intilish haqidagi ta’limotga asoslangan”²⁵.

Shu bilan birga “individual psixologiya”da ijobiy jihat mavjud, bu uni freydcha ta’limotdan to‘g‘ri ma’noda ajratib turadi. Bu – inson hayotining *faollik tamoyilini* ta’kidlashdir. Shu o‘rinda, diqqatni nafaqat faollikka, balki insonning o‘z-o‘zini faollashtirishga qaratishdan iborat bo‘lishi kerak. Adler asablarni davolash amaliyoti va nazariy tadqiqotlarida shu tamoyilga amal qiladi. Olim davolash usullarida mijozni o‘z kasalligini yo‘qotishdagi faol o‘zining ishtirokiga asoslanadi. Shifokor bemorning ichki hayotiy yo‘lini intuitiv holda ochib berishi mumkin, lekin butunlay sog‘ayish bemorning o‘zining qo‘lida bo‘ladi, shu orqali o‘z xulqini o‘zgartirib boradi. Ham nazariy, ham amaliy jihatdan Adler insonni o‘z hayotining falsafiy-tarixiy *ijodkori* sifatida ko‘radi, u o‘z ichki kuchlarini rivojlantiruvchi, shaxs sifatida kamol topuvchi o‘ziga xoslik orqali namoyon bo‘ladi.

Har bir shaxs olim uchun – inson borlig‘ining betakrorligidir, “o‘zligi”ning ijodkor yaratuvchisidir: “inson, shunday qilib, ham musavvir, ham suratdir. U – o‘z shaxsiy hayotini musavviridir, lekin rassom sifatida u ishchi ham emas, xato qiluvchi

²⁴ Фрейд З. Будущее одной иллюзии. –С. 21-22.

²⁵ Фрейд З. Очерк истории психоанализа. –С. 45.

ham emas, shaxs ham emas, u to‘liq holda aql va tanani tushunmaydi ham; u ojiz, xatolarga moyil, noqis insoniy mavjudotdir”²⁶.

Lekin shu ojizlik ma’lum ma’noda uning qudratiga aylanadi: Adler to‘liq ta’kidiga ko‘ra, inson noqisligini to‘liq anglashi “komillikka intilishi” orqali o‘rni qoplanadi. Bu insoniy mavjudlikning oxirgi maqsadi – “o‘zlikka” olib keladi, har bir shaxs o‘zini-o‘zi yaratadi. Bunday qarashlar inson madaniyati ta’limotini bir muncha to‘ldirsa ham, ammo inson, uning kamoloti muammosi hamisha (ko‘p hollarda) ochiq qolaveradi. Alfred Adlarning bu boradagi qarashlari ummondan bir tomchi, ya’ni kishilik jamiyati masalalari hamisha, har doim olimlarimiz tomonidan o‘rganiladigan soha bo‘lib kelaveradi.

²⁶ The Individual Psychology of Alfred Adler. –P. 177.

ABU RAYHON BERUNIY, ABU ALI IBN SINO VA ARISTOTELNING ONTOLOGIK VA GNOSEOLOGIK QARASHLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510147>

Masharipova Gularam Kamilovna

Alfraganus universiteti professor.,
falsafa fanlari doktori

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Aristotelning ontologik va gnoseologik qarashlari o‘rganilgan. Allomalarning olam va borliq haqidagi fikrlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Beruniy, Ibn Sino, Aristotel, ontologiya, gnoseologiya.

Falsafa fani tarixidan ma’lumki, borliq xaqidagi turlicha qarashlar, ta’limotlar mavjud bo‘lgan. Borliq tushunchasi keng qamrovli tushuncha bo‘lib, moddiylik va ma’naviylikni o‘tmish va kelajakni ob’ektiv va sub’ektiv voqeylikni, o‘lim va hayotni, rux va jismni o‘zida mujassam etuvchi umumfalsafiy tushunchadir.

Umumfalsafiy masalalarning yechimlari, aksariyat xollarda bu ikki mutafakkirlar talqinida bir-birlariga juda yaqin, Abu Rayhon savollari quyilgan falsafiy muammolarning mantiqiy davomi xisoblanadi. buyuk vatandoshlarimizning savol-javoblaridan ma’lumki, ular tabiiy fanlarning turli soxalari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borib, olamshumul kashfiyotlar qilib, ular asosida umumfalsafiy, nazariy xulosalar chiqarishgan. Shuning uchun ham, manbalarda qayd etilganidek, “tabiatshunosli fanlarining mustaqil soxa bo‘lib ajiralib chiqishi va shakllanishi aslida Yevropada XVII asrda emas, balki Markaziy Osiyo mutafakkirlarining tinimsiz izlanishlari orqali IX-XI psrlarda ro‘y bergan edi”²⁷.

Abu Ali Abu Ali ibn Sinoning javoblaridan ma’lum bo‘ladiki, uning ontologik qarashlari asosiy e’tibori bilan neoplatonizm ta’sirida shakllanganligiga guvoh bo‘lamiz. Borliq xaqidagi ta’limotning tayanch kategoriyalari materiya, harakat, makon, vaqt, substansiya.

Abu Ali ibn Sino tabiat azaliy va abadiydir, uning qonunlari o‘z-o‘zidan o‘zgarmaydi, inson ularni anglab etishga qodir, jon tana faoliyati bilan belgilanadi va uning individual umrboqiyligi mumkin emas, degan fikrni ilgari surgan. O‘sha davrda u shug‘ullanmagan fanning o‘zi bo‘lmagan. Tibbiyot bilan bir qatorda, falsafa, xususan, bilish nazariyasini ham faol tadqiq etgan.

²⁷ Тохир Карим. Беруний дахоси. –Т., 2007.-Б.30.

Abu Ali ibn Sino moddiy dunyo predmetlarini sezgilar manbai deb hisoblab, ularning ob’ektiv tabiatini tashqi moddiy dunyo in’ikosi sifatida yoritadi. Bundan tashqari, u sezgini materiyaning xossalaridan biri deb e’tirof etadi. Alloma sezgini materiyaning oliy shakllari bilan bog’laydi. Abu Ali ibn Sino mavjud narsalarni tasniflar ekan, sezgi hayvonlar deb ataluvchi jismlarga xosligini qayd etadi².

U neoplatoniklarning jon hissiy narsalarni tananing biron-bir a’zosisiz idrok etadi, degan ta’limotini asossiz deb hisoblaydi. «Qadimda ayrim olimlar (neoplatoniklar) jon hissiy idrok etiluvchi narsalarni hech qanday organlarsiz bevosita sezadi, deb faraz qilganlar. Muhitga kelsak, bu – ko‘rish uchun muhit bo‘lib xizmat qiluvchi havo, organlarga kelsak, bu –ko‘rish organi bo‘lib xizmat qiluvchi ko‘zdir. Biroq, ular haqiqatdan yiroqdir, chunki hissiy idrok etish jonning o‘zida bu organlarsiz yuz berganida, mazkur organlar behuda yaratilgan bo‘lib chiqar, ulardan hech qanday naf bo‘lmas edi», deb yozadi va so‘zining davomida neoplatoniklarning qarashlari asossiz ekanligini ta’kidlab, haqiqat sezgilar tana a’zolariga muhtojligidir³, degan xulosaga keladi.

Abu Ali ibn Sino sezgilar va sezgi organlari haqida gapirar ekan, u yoki bu sezgining yuzaga kelish mexanizmini ilmiy tushuntirishga harakat qiladi. Uning fikricha, hech qanday jism o‘z holicha ovozga ega bo‘lmaydi. Ovoz ikki jism to‘qnashganda havo va harakatning tebranishi natijasida yuzaga keladi. Bu to‘lqinlar juda tez tarqaladi. Ular quloqqa etgach, tebranuvchi havo eshitish nervlariga tegadi, ular bundan jonni xabardor etadi⁴. Bu tavsif ancha sodda bayon etilgan bo‘lsa-da, hozirgi tasavvurlarga mos keladi. Shuningdek, Abu Ali ibn Sino sezgilarni hali ob’ektiv dunyoning sub’ektiv obrazi sifatida idrok etmaganidan dalolat beradi. Sezgilarni tashqi ta’sirning organizmdagi harakati sifatida tushuntirar ekan, Abu Ali ibn Sino uni mexanik talqin qiladi.

Abu Ali ibn Sino ko‘rish haqidagi ta’limotni ishlab chiqdi. Ko‘rish jarayonini tushuntirar ekan, u ayni vaqtda Platonning bu boradagi ta’limoti asossiz ekanligini ko‘rsatadi. Abu Ali ibn Sino yorug‘likni ko‘rishning asosiy vositasi sifatida alohida qayd etadi⁵.

Alloma sezgilarva tuyg‘ularning barcha shakllarini o‘rganib, ularning fiziologik asoslarini, ya’ni miya tuzilishida sezgi markazlarining joylashuvini tushuntirishga harakat qildi. Miyani aks ettirish faoliyatining bosh apparati deb talqin

² Қаранг: Ибн Сино. Трактат о разделении существующих вещей. - Ташкент: Шарк, 1983. – 128 б.

³ Ибн Сина. Книга исцеления. - Ташкент: Фан, 1967. – Б. 265-266.

⁴ Қаранг: Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. - Ташкент: Фан, 1996. - С 260-261.

⁵ Қаранг: Ибн Сина. Книга спасения. - Ташкент: Шарк, 1986. – 224 с.

qilib, hissiy bilish shaklini miya bilan bog‘ladi, uni idrok etish va sezish asosi⁶, deb e’tirof etdi.

Abu Ali ibn Sino ta’limotiga ko‘ra, in’ikos faqat aks ettiruvchi tizimga bog‘liq emas. Sezish markazi – miyaning old qismida, tasavvur qilish markazi – miyaning o‘rta qismida, eslab qolish qobiliyati – miyaning orqa qismida joylashgan. «Kitob un-najot» asarida Abu Ali ibn Sino har bir sezgining fiziologik asoslarini tadqiq etar ekan, hissiy bilish jarayonida asablar muhim rol o‘ynashini qayd etadi. Uning fikricha, miya asablar vositasida sezgilar va harakatlarni insonning boshqaa’zolariga uzatadi. Asablar miya uchun o‘tkazkich bo‘lib xizmat qiladi⁷. Umumiy ma’lum tasavvurga ko‘ra, asablar bosh miyadan boshlanadi, ularning tarmoqlari terining yuza tomonida tugaydi⁸. Ko‘rib turganimizdek, Abu Ali ibn Sino hissiy bilishning fizik va fiziologik asoslarini ilmiy yo‘l bilan tushuntirishga harakat qiladi.

Abu Ali ibn Sino O‘rta Osiyoning boshqa mutafakkirlari kabi tasavvurni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Uning falsafiy merosini qiyosiy o‘rganish tabiat hamda tasavvurning gnoseologik funksiyasini tushinishda yagona yondashuvga tayanganini ko‘rsatadi. Uning tasavvurining kuchi shundaki, umumiy sezgiga kiruvchi hamma narsa bizning sezgilarimizgacha etib boradi⁹, deb qayd etadi.

Donishmand fikriga ko‘ra, tasavvurning gnoseologik funksiyasi shundan iboratki, u tashqi narsalarning obrazlarini gavdalantiradi, hissiy idrok etiluvchi narsalar yo‘qolganidan keyin ham ularni xotirada saqlab qoladi.

Abu Ali ibn Sinoning fikricha, mohiyat uch tarzda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, narsa sezgilarda ularni kuzatish jarayonida aks etadi. Bu erda narsalarning sezgi organlarida bevosita aks etishi nazarda tutilmoqda. Abu Ali ibn Sino in’ikos konsepsiyasini bilish jarayoni sifatida qayd etar ekan, bilish darajalari to‘g‘risidagi masalani ko‘taradi. Ma’lumki, bu mo‘ljal Yangi davr falsafasida ishlab chiqilgan va nemis klassik falsafasida o‘zining tadrijiy yakunini topgan.

Ikkinchidan, ob’ektiv borliqda amalda mavjud bo‘lmagan narsaning mohiyati anglanadi¹⁰. Bu erda formal ahamiyat kasb etuvchi va moddiy borliq bilan bog‘lanmaydigan ideallashtirilgan ob’ektlar mohiyatini bilish nazarda tutiladi. Bu mohiyat inson aqlining ijodiy qobiliyatini namoyon etadi.

Uchinchidan, narsa obrazi muayyan sharoitlarda biluvchining jonida aniq aks etishi mumkin. Bu tamoyilda narsani sezgiga bog‘liq bo‘lgan aloqalardan mavhumlashtirish imkonini beruvchi abstraksiyaning kuchi qayd etiladi. Bunda narsaning obrazi uning substrati mavjud emasligiga qaramay aks etishi mumkin.

⁶ Қаранг: Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. - Ташкент: Фан, 1986. – 38 с.

⁷ Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. -Ташкент: Фан, 1986. – 41 с.

⁸ Ўша манба. - 99 б.

⁹ Қаранг: Ибн Сино. Донишнома. - Ташкент: Фан, 1976. – 264 б.

¹⁰ Қаранг: Ибн Сино. Избранные философские произведения. -Москва: Наука, 1980. – 30 б.

Shundan kelib chiqib, Abu Ali ibn Sino oqilona bilishda mavhumlashtirish muhim rol o‘ynashini qayd etadi. «Bilish narsa obrazini mavhumlashtirishning ayrim o‘zaro bog‘langan bosqichlaridan iborat jarayon bo‘lib, uning natijasida biluvchining ongida predmetning mohiyati va xususiyatlarini ifodalovchi tushuncha vujudga keladi. Bunday mavhumlashtirish bosqichlari to‘rtta»¹¹.

Abu Ali ibn Sino «umumiy sezgi»ni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Uning fikricha, umumiy tuyg‘u – miyaning old qismida joylashgan kuch bo‘lib, u besh sezgidaaks etuvchi barcha shakllarni va ular uzatuvchi kuchni mustaqil qabul qiladi¹². Binobarin, uning fikriga ko‘ra, sezgi organlari yordamida olingan tuyg‘ular umumiy sezgi vositasida birlashtiriladi va narsaning hissiy obrazi yaratiladi.

Obraz deganda, alloma narsaning tashqi xususiyatlari va xossalari, materiyaning aksidental tomonlari yig‘indisini tushunadi. Masalan, inson va uning obrazi haqida so‘z yuritir ekan, u shunday yozadi: «Uning obrazi bu uning uzunligi, kengligi, sifati, miqdori va uning holati, ya’ni inson bilan bog‘liq barcha narsalardir»¹³.

Savol-javoblarda olam falsafasi, sivilizatsiyalarning mavjudligi yoki mavjud bo‘lolmasligi, uning markazi masalalari xam batafsil muxokama etiladi. Abu Ali ibn Sino Abu Rayhonga javob berib, “bu yolg‘iz olamning ustida ko‘p olamlarning bo‘lishi mumkni bo‘ladi, abadiy narsalarda mumkin narsa vojib va lozimdir”, - deydi.

Abu Ali ibn Sino bizga ma’lum bo‘lmagan boshqa bir olamning mavjud bo‘lishi mumkinligini ta’kidlar ekan, ammo uning insoniyat bilan olamdan farqi masalaga to‘xtalib, u olamning bu olamdan boshqacha bo‘lishi zarurdir, deydi. Olamning chekli yoki cheksizligi e’tirof etish asnosida ular “bo‘shliq” borligini isbot qiladilar.

Aylanma harakatning mavjudligini e’tirof etib, falakning aylanma harakatiga tabiatan chek yo‘q, sababi u harakatlarning bir-biriga zid emasligidir, deydi. Abu Rayhon o‘zining navbatdagi savolida Abu Ali ibn Sinoning harakat haqidagi fikrlarini davom ettirib, savolida muxim ilmiy-falsafiy fikrlarni qayd etadi, ya’ni: “Falak o‘zgarmaydi degan fikr noto‘g‘ridir”.

Falak –borliq

Materiya-olam

Atom-zarralar

Falak bo‘laklari bir-birlariga o‘xshashdir.

Biz albatta, ijobiy bo‘lmasa ham, taxmin qilamizki, falak jismlarining eng ohirlaridan biridir. Ayni paytda, falak jismlarning eng yengili deb o‘ylaymiz.

¹¹ Ибн Сина. Книга спасения. -Ташкент: Шарқ, 1986. – 31 б.

¹² Қаранг: Ибн Сино. Донишнома. - Тошкент: Фан, 1976. – 266 б.

¹³ Ибн Сино. Донишнома. - Тошкент: Фан, 1976. – 267 б.

a) Olam, uning chekliligi va cheksizligi

b) Harakat va sukunat, harakatning turlari

Harakat, ammo falakning aylanma harakati tabiiy harakat bo‘lmasligi mumkin. Olam va uning birlamchi boshlang‘ich asosini aniqlash barcha fanlarning asosiy muammolaridan biri bo‘lgan. Materiyaning eng kichik zarrachalarining hatti-harakati, ularning tabiati, fizikaviy va ximiyaviy xossalari xozircha to‘la-to‘kis bilib olinmagan. Bu zarrachalarning pado bo‘lishi xam xozirgi zamon fani uchun jumboqligicha qolmoqda. Bu zarrachalar, materiyaning o‘ziga xos bir shakli sifatida xech nimadan paydo bo‘lolmaganidek, u xech nimaga aylanmasligi savol-javoblarda o‘z ifodasini topgan.

Ma‘lumki har qanday jismning harakati makonda sodir bo‘ladi. Abu Ali ibn Sinoning javobida bu masala bo‘shliq tushunchasi orqali taxlil etiladi va u o‘z javobida “na quyiga na yuqoriga borish uchun joyning yo‘qligi menga taslim qilinadi”, deydi. Boshqa bir-joyda Abu Ali ibn Sino bu masalada o‘zining ba’zi fikrlariga suyardik”, - deb yozadi.

Modomiki, tabiat olamida bo‘shliq yo‘q ekan, bu fikrni isboti sifatida Abu Ali ibn Sino mantiqiy usullardan foydalanadi. Mantiqiy xulosalash natijasida, nazarimizda barcha fanlar uchun, va ayniqsa, falsafa fani uchun muhim bo‘lgan quyidagi muhim ilmiy xulosani keltiradi. “Har bir jismning tabiiy o‘rni bordir”.

Olamning, ya’ni materiyaning abadiyligi masalasi yozishmalarda alohida o‘rni egallaydi. Zero, bu fanning abadiy muammosini ikki buyuk alloma atomlarning tadbiati xaqidagi qarashlar bilan bog‘laydilar. Abu Rayhonning Abu Ali ibn Sinoga bergan savollariga va uning Abu Ali ibn Sino javoblariga fikrlarini diqqat bilan tadqiq etilsa, ayon bo‘ladiki, Beurniy atomlar mohiyati xaqida Demokrit ta’limotini rivojlantiradi, Abu Ali ibn Sino esa, Demokrit ta’limotini yoqlamaydi. Masalaning ushbu jihatiga o‘z vaqtida faylasuf-teolog Taftazoni ham e’tibor qaratgan edi.

Ma‘lumki, Demokrit ta’limotida borliq bu inson xissiy qabul qila olmaydigan, abadiy, moddiy zarrachalar, ya’ni atomlar majmuidan iboratdir. Ular mavjud bo‘lishi uchun harakatda bo‘lishi lozim. Harakatda bo‘lish uchun bo‘shliq bo‘lishi zarurdir. Bo‘shliq Abu Ali ibn Sinoning javoblaridan ma‘lumki, falakda mavjud emas.

Abu Ali ibn Sinoning ontologik qarashlari asos etibori bilan neoplatonizm ta’sirida shakllanganiga guvox bo‘lamiz. Borliq xaqidagi ta’limotining tayanch kategoriyalari sifatida materiya, harakat, makon, vaqt, substansiya, unsur, jism, falak, kabi tushunchalarni qayd etish mumkin.

Abu Rayhon fikricha, olamning aylanma harakat qiluvchi qismini “yuqori olam”, To‘g‘ri harakat qiluvchi qismini “quyi olam” deb hisoblaydi. Bunda biz mutafakkirning qadimgi dunyo falsafasi, ayniqsa antik falsafadagi olamning osmon va yerga ajratilishi, osmon jismlarining aylanma harakatda, yerdagi jismlarning

to‘g‘ri chiziqli harakatda bo‘lishi, aylanma harakatning mukammal ekanligi to‘g‘risidagi fikrlarga tayanganiga guvoh bo‘lamiz¹⁴. Ayni paytda Abu Rayhonning olamning tuzilishi to‘g‘risidagi fikr-mulohazalarini Qadimgi Sharq falsafasidagi borliqning substansiyasini to‘rt unsur tashkil etishi to‘g‘risidagi g‘oya bilan bog‘lashga, uni o‘ziga xos tarzda talqin qilishga urinishini ham ko‘rishimiz mumkin. U yozadi: “Bayoniga ehtiyojimiz tushadigan narsa (ya’ni Yer) shu (to‘rt) navning biri bo‘lib, ular olam o‘rtasi atrofida bir-birining tepasiga tartibli suratda qo‘yilgan va (ularning eng yengili) to‘efir “tagigacha”, ya’ni uning bizga eng yaqin chegarasiga yetadi. U navlarning vazni og‘iri olam markaziga intilma, yenligi esa, olam markazidan (qochma) harakat qiladi”¹⁵.

Shunga qaramay, O‘zbekistonda, mintaqada falsafa tarixi tadqiqotchilari orasida borliq muammosi bo‘yicha quyidagi uchta konseptual yondashish mavjudligini e’tirof etish va himoya qilish ko‘zga tashlanadi:

1. Borliq haqidagi islomiy, tasavvufiy ta’limotlarni ob’ektiv yoki sub’ektiv idealizmning u yoki bu ko‘rinishi deb talqin etish.

2. Tabiatshunoslar - Xorazmiy, Farg‘oniy, Abu Rayhon, Ulug‘bek va boshqalarning borliq haqidagi qarashlarini deistik nuqtai nazardan talqin etish (A.Bahouddinov, A.Sagadeev, E.Ahmedov, A.Sharipov va boshqalar).

3. Sharq mutafakkirlari – faylasuflari Forobiy, Ibn Miskavayh, Abu Ali ibn Sino, ularning maslakdoshlarini, izdoshlarini esa panteist deb e’lon qilish. Xususan, akademik M.M. Xayrullaev, butun o‘rta asr mumtoz arab – musulmon falsafasi vakillari u yoki bu darajada panteistik pozitsiyada turganlar, degan xulosani ilgari surgan¹⁶.

Albatta, XX asrning 50-70 yillarida musulmon xalqlari falsafasi fundamental oqimlarining xato nomlanishi, va ularning falsafiy mazmunin kalom, mashshoiyyun, tabiiyyun, ishroqiyyun, tasavvuf konsepsiyalari hali jiddiy tadqiq etilmagan, ko‘p haqiqatlar noma’lumligicha qolayotgan vaziyatda bunday bo‘lishi tamomila tabiiy edi. Bu davrda mazkur oqimlarning borliq to‘g‘risidagi konsepsiyalari deyarli o‘rganilmagan, o‘ziga xosligi aniqlanmagan edi. U paytda faqat Sharq arastuchiligi – Sharq peripatetizmi nisbatan yaxshi o‘rganilgan edi, xolos.

Xorijiy Sharq va G‘arb tadqiqotchilari musulmon xalqlari falsafasida borliq muammosining qo‘yilishi, talqinlari juda boy va xilma-xil bo‘lganligi to‘g‘risida ancha-muncha yuqori saviyadagi fikr-mulohazalar bildirgan bo‘lsalar-da, ularda muammoning manbahunoslik va metodologik asoslari chuqur tadqiq etilmaganligini

¹⁴ Қаранг: Беруний. Қонуни Маъсудий. Танланган асарлар. Т.Ҳ. – Тошкент: Ҳан, 1973 – Ҳ. 41.

¹⁵ Қаранг: Беруний. Қонуни Маъсудий. Танланган асарлар. Т.Ҳ. – Тошкент: Ҳан, 1973 – Ҳ. 41.

¹⁶ Қаранг: М.М. Хайруллаев. Мироззрение Ҳараби и его значение в истории философии. – Тошкент: Ҳан, 1967. – С. 179.; Шу муаллиф: Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1971. – Ҳ. 118-119.

bu o‘rinda ta’kidlab o‘tish maqsadga muvofiq. Uning sababi, bizningcha, quyidagilardir:

1. Mavjud hukmron vulgar metodologiya aqidalarining qat’iy va e’tiroz bildirilishiga yo‘l qo‘ymaydigan mavqega ega bo‘lganligi.

2. Yangi xorijiy Sharq, G‘arbda e’lon qilingan tadqiqotlardan uzilib qolganligi, ulardan bexabarlik.

3. O‘rta asr musulmon xalqlari falsafasida borliq muammosining adabiyotlarda, masalan, o‘z paytida jiddiy tadqiqot deb hisoblangan G.Leyning “Ocherki istorii srednevekogo materializma” (M: IIL, 1962) asarida ulardagi konseptual yondashish o‘sha o‘zimizga ma’lum “materializm va idealizm” qarama – qarshiligi shaklida, vulgar metodologiya aqidalari ruhida talqin etib berilganligi¹⁷. G.Leyning bunday talqini uning keyin nashr etilgan tadqiqotida¹⁸ bir muncha yumshatilgan bo‘lsa-da, bari – bir o‘zining bir yoqlama vulgar aqidalari ruhidagi talqini, mazmunini saqlab qolingan bo‘lib, bu hamon ayniqsa yot, jiddiy falsafiy – tarixiy tadqiqot metodlarini egallab ulgurmagan, tajribasiz yosh tadqiqotchilarni chalg‘ituvchi xolatlardan diri deb xisoblash mumkin.

O‘rta asr musulmon xalqlari falsafasidagi barcha diniy – falsafiy oqimlar orasida mashshoiyyun-peripatetiklar, akademik M.M. Xayrullaev iborasiga ko‘ra esa- “Sharq arastuchilari”¹⁹ va tabiiyyun-demokritchi oqimi yetakchi bo‘lganligi tarixchilar Ibn an-Nadim, Ashariy, Moturidiy, Shaxrastoni, Bayhaqiy, Shaxrizuriy va boshqalar tomonidan, shuningdek hozirgi zamon xorijiy Sharq va G‘arbdagi tadqiqotchilar asarlarida ta’kidlanadi. Mavjud O‘rta asr Sharq falsafasi tadqiqotchilari izlanishlarida yuqoridagi ikki oqim nafaqat yetakchi yo‘nalishlar sifatida, balki qadimgi yunon ilm-fani, falsafasining musulmon jamiyatida ma’lum va mashhur bo‘lgan asosiy oqim, falsafiy maktablari sifatida ko‘rsatiladi.

Mustaqillik davrida bu yo‘nalishdagi izlanishlardan yana biri B.O.To‘raevning monografiyasida aks etgan. Unda o‘rta asr musulmon xalqlari falsafasi, fani tarixida borliq, uning mavjudlik shakllari muammosi bo‘yicha, garchi birlamchi manbalar yetarli foydalanilmagan bo‘lsada, asosiy qarashlar-substansional va relyatsion konsepsiyalar mavjud bo‘lganligi, ularning mohiyati, funksional farqlari, o‘zaro munosabati tadqiq etilib, ba’zi umumlashtiruvchi xulosalar berilgan. “Fazo va vaqt haqidagi tasavvurlarni o‘rganar ekanmiz, mavjud fazo va vaqtning u yoki bu belgilariga asoslanuvchi ikki o‘zaro qarama-qarshi konsepsiyalarni ko‘rish mumkin. - deb yozadi B.O.To‘raev, - Ulardan biri fazo va vaqt deganda faqat (ularning) mutlaq, o‘zgarmas, barqaror belgi, xossalari, tomonlarini tushunsa, ikkinchisi esa, ularning

¹⁷ Лей, Герман. Очерки истории средневекового материализма. – М.: ИИЛ, 1962. – 588 с.

¹⁸ Қаранг: Ley Hermann. Geschichte der Aufklärung und des Atheismus.-Berlin: 1966.- P. 1-2.

¹⁹ Қаранг: Хайруллаев М.М.. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1971. – 310 б.

nisbiy, doimiy o‘zgarib turuvchi tasvirini ko‘rish, shakllantirishga urinib kelgan... Bu o‘zaro qarama-qarshi konsepsiyalar – substansional va relyatsion konsepsiyalardir”²⁰. Biz bu yerda substansional va relyatsion konsepsiyalarning ontologiyada fazo va vaqt muammosiga oid ekanligini inobatga olgan holda, va, ayni paytda, fazo va vaqtning moddiy olamning mavjudlik shakllari ekanligini nazarda tutib, mazkur konsepsiyalarni borliq haqidagi tasavvurlarni, ta’limotlarni tasniflashga qo‘llasa bo‘ladi deb hisoblaymiz.

Substansional konsepsiya vakillarining asosiy aqidalari quyidagicha: “...fazo materiyaga va moddiy o‘zaro ta’sirlarga bog‘liq bo‘lmagan holda, materiyaning mavjudlik sharti (shakli)dir; u - mutlaq harakterga ega (substansiya). Vaqt esa nomoddiy substansiya bo‘lib, o‘z-o‘zicha, fazo, materiya va harakatga bog‘liq bo‘lmagan holda (alohida) mavjud; u borliq, fazo va harakatning mavjudligiga hal qiluvchi, asosli ta’sir ko‘rsatadi; zamoniy munosabatlar mutlaq harakter kasb etib, har qanday hisob tizimlarida bir xildirlar (Demokrit - Nyuton konsepsiyasi)”²¹.

Qadimgi yunon falsafasida Demokrit, Gippokrat, Galen kabi mutafakkirlarning tabiatshunoslik bilan chuqur bog‘liq bo‘lgan bu naturfalsafiy qarashlari keyinchalik o‘rta asrlardagi musulmon falsafasida tabiiyyun oqimi an’analari sifatida yuzaga chiqqan. Bu oqimning asosiy vakillari Jobir ibn Xayyon, Muhammad Eronshaxriy²², Zakariyo ar-Roziy²³, Abu Rayhon, Abu-l-Barakot al-Bag‘dodiy²⁴ va boshqa buyuk tabiatshunos, naturfaylasuflar bo‘lishgan. Bu haqda quyida bir muncha batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Ikkinchi oqim borliq, uning mavjudlik shakllari haqidagi relyatsion konsepsiyadir. Relyatsion konsepsiya asoschilari Aristotel va uning maktabi vakillari hisoblanadi. Uning o‘rta asr musulmon falsafasidagi izdoshlari, davomchilari - Kindiy, Forobiy, Ibn Miskavayh, Abu Ali ibn Sino Umar Hayyom va boshqa mutafakkirlar ham shu konsepsiyani e’tirof etadilar.

“Relyatsion konsepsiya vakillari fazoni moddiy dunyoning tarkiblangan tizimi deb, narsa, jism tomonidan egallanadigan joy deb qarashadi va uni “hammavjudlik, yoki bir vaqtda mavjud bo‘lish tartibi” (tizimi) deb ataydilar. U (ya’ni - fazo) tamomila moddiy tizimlarga ega va ularning harakati bilan bog‘liq tarzda mavjud bo‘ladi, ya’ni, u-nisbiy, o‘zgaruvchandir. Vaqt esa moddiy tizimlar va hodisalarning

²⁰ Қаранг: Б.О. Тураев. Пространство. Время. Развитие. – Ташкент: Фан, 1992. – С. 7.

²¹ Қаранг: Б.О. Тураев. Пространство. Время. Развитие. – Ташкент: Фан, 1992. – Б. 6.

²² Sarton G.S. Intraduction to the history of Science. Baltimore. 1927. vol.I. 622-630; Фролова В.А. Проблемы веры и знания в арабской философии. – М.: Наука, 1983. -169с.

²³ Каримов У.И. Неизвестное сочинение ар-Рази “Книга тайны тайн” – Ташкент: Фан, 1957.

²⁴ Захидов А. Абу-л-Баракат ал-Багдадий о бытии и материи //Общественные науки в Узбекистане, - 1992,- № 5-6. - Б. 48-52.

(narsalar ketma-ketligi, tartibining) o‘zaro ta’siri va o‘zgarishlari oqibatidir. Fazo va vaqt, relyatsion konsepsiyaga ko‘ra, nisbiy harakterga ega”²⁵.

Shunisi diqqatga sazovorki, har ikki konsepsiya vakillari o‘rtasida borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlik usuli va shakllari yoki atributlari muammolari yuzasidan o‘ta qadim zamonlardan boshlab, butun o‘rta asrlar-u, Uyg‘onish va Yangi davrlarda, to XX asrlargacha qizg‘in, keng ko‘lamli bahs-munozaralar davom etgan. Va relyatsion konsepsiya faqat relyativistik fizika, kvant mexanikasi, nisbiylik nazariyasi vujudga kelgan XIX asr oxiri-XX asr davomida ko‘proq tan olina boshladi, degan xulosani aytish mumkin. Biroq, bu hali relyatsion konsepsiyaning uzil-kesil g‘alabasi degani emas. Zero, substansial konsepsiyaning yana o‘zini ko‘rsatishi mumkinligi to‘g‘risida hozirgi kvant fizikasida, umuman tabiatshunoslikda ishora, gipotezalar anchagina mavjud²⁶. Demak, borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlik usuli va shakllari yoki atributlari haqidagi ilmiy-falsafiy bahs-munozaralar davom etishi kutilmoqda. Bu esa borliq muammosi bo‘yicha yana yangidan-yangi konsepsiya, nazariyalar ilgari surilishi mumkinligidan, bu borliq to‘g‘risidagi mavjud tasavvurlarning yanada chuqurlashishidan dalolat beradi.

Xulosa sifatida aytish joizki, biz uchun eng muhim, falsafiy tafakkur taraqqiyoti nuqtai nazaridan favqulodda ahamiyatga ega holat shundaki, Sharq mutafakkirlari, xususan o‘rta asr musulmon xalqlari ilm-fani, falsafasining buyuk vakillari Jobir, Eronshaxriy, Roziy, Abu Rayhon, Bag‘dodiylar borliq muammosi bo‘yicha substansional konsepsiyani, Kindiy, Forobiy, Ibn Miskavayh, Abu Ali ibn Sino, Umar Xayyom kabi Vatanimiz – Turkistondan, yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlarimiz relyatsion konsepsiyani o‘z davri fani, falsafasi taraqqiyoti darajasida xulosalab berishda favqulodda o‘rin tutganlar, xizmat ko‘rsatganlar. Ayniqsa, o‘rta asrlar ilm-fani, falsafasi asoschilari, quruvchilari bo‘lishgan relyatsion konsepsiya vakili Abu Ali ibn Sino bilan substansional konsepsiya vakili Abu Rayhonning yozishma-maktublari vositasida 3 bosqichda, muntazam va uzoq davom etgan qizg‘in ilmiy-falsafiy bahs-munozaralari butun o‘rta asr ilm-fani, falsafasida borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlik usuli va shakllari borasidagi bahs-munozaralarning eng yuksak cho‘qqisi – toji bo‘lgan edi. Buning ma’nosini faqat XX asr boshiga kelgandagina jahon ilm-fani, falsafasi, madaniyati tadqiqotchilari, tarixchilari, xususan, K.Brokelmann, J.Sarton va boshqalar tushunib yetdilar va Sharq mutafakkirlarining ilm-fan, falsafa taraqqiyotidagi yutuqlariga yuksak baho berdilar, ularni e’tirof etdilar²⁷.

²⁵ Тураев Б.О. Пространство. Время. Развитие. – Ташкент: Фан, 1992. –С. 6.

²⁶ Тураев Б.О. Пространство. Время. Развитие. –Ташкент: Фан, 1992.- С. 22-23.

²⁷ Қаранг: Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Bd. I-II. -Weimar-Berlin. 1898-1902; Sarton G. Introduction to the History of science.vol. I-III. Baltimore. 1927-1948.

Abu Rayhon va Abu Ali ibn Sino yozishmalarida olamning sir-sinoatlarini narsalar olamining muhim masalalaridan xisoblangan olamning yaratuvchisi bormi? Harakatning mohiyati, olamdagi harakatlar muayyan qonunlar asosida sodir bo‘ladimi? Borliq va yo‘qlik nima? Nurning o‘ziga xos xususiyatlarini tasvirlash va boshqa masalalar muhim o‘rinni egallaydi. Bu va shunga o‘xshash masalalarining tahlili borliq falsafasining mazmunini tashkil etadi. O‘z davrida Parmenidning “Borliq mavjud, yo‘qlik mavjud emas!” degan fikriga xam buyuk allomalar o‘z munosabatini yozishmalarda bayon etadi.

Abu Rayhonning fikricha, olamdagi narsa va hodisalar kabi falak xam bo‘laklardan iborat bo‘lib, ular o‘rtasidagi aloqalar, o‘zaro ta’sir ziddiyatli va xilma-xildir. Ayni paytda, falak bo‘laklari tushunchasi Abu Rayhon talqinida ko‘rinmas zaralardan totib, toki planetalar, sayyoralarni ifodalaydi. Ular o‘rtasidagi munosabatlarga aynanlikva tafovut dialektikasi nuqtai nazaridan yondashadi.

Olamdagi cheksiz bo‘laklar o‘zlarining fizikaviy, kimyoviy va xakazo xossalariga ko‘ra ir-biridan jiddiy farq qilsada, ular bir-biriga o‘xshashdir. Beurniy Abu Ali ibn Sinoga yuborgan savolida bu ilmiy-falsafiy muammaoni boshqa bir muxim kosmogonik masalaga bog‘lab taxlil etadi, sodda qilib, uni quyidagicha ta’riflash mumkin. Abu Rayhon bu masalani Abu Ali ibn Sinoga yo‘llashdan maqsadi shundan iboratki, o‘zining nuqtai nazarini Abu Ali ibn Sino nuqtai nazari bilan qiyoslab masalaning uzil-kesil yochimini topishga harakat qiladi. Abu Rayhonning buyuk olim sifatida uchta narsa qiziqtiradi: birinchisi, harakat nima? ikkinchisi, u barcha narsa va hodisalarga xosmi? Agar harakat, zamonaviy ibora bilan aytilsa, materiyaning mavjudligining umumiy shkali bo‘lsa, uning yo‘nalishi bormi?

Abu Rayhon yozadi: “ falakning aylanma harakati, uning tabiiy harakati bo‘lmasligi mumkin”. Bu masalani Beruni o‘zining savolida batafsil ilimy asoslab, falak bo‘laklari bir-birlari bilan o‘xshash bo‘lsada, ular doimiy harakatda ekan, ular o‘rtasidagi ziddiyatlar va nomutanosibliklarni inkor etish noto‘g‘ri bo‘ladi deydi.

Abu Ali ibn Sino Abu Rayhon Beruniyning falakning na yuqoriga va na quysisiga tomon harakati uchun o‘rin, yani makonda boshqa bir joy yo‘qligi xaqidagi fikriga o‘z munosabatini bildirib “Men xam falakning pastga tomon harakat qilishi mumkin emas, pastda falakni ko‘chib borishi uchun tabiiy bir o‘rin yo‘q deyman” deb yozadi.

Darxaqiqat, Abu Rayhonni o‘rta asrlar fani taraqqiyotida ilmiy bilishning metodlarini, ayniqsa eksperiment metodini kashf etgan mutafakkirlardan biri deyishga yetarlicha ma’lumotlar mavjud²⁸.

²⁸ Қаранг: Кедров Б.М., Розенфельд Б.А. Абу Райхан Беруни. – Москва, 1973.

Demak, Abu Rayhon falsafaning nafaqat yetuk bilimdoni, sharqda tabiyyun oqimi yetakchisi va asoschilaridan biri, balki falsafaning favqulodda muhim masalasi bo‘lgan borliq, substansiya borasida ham o‘zining original qarashlarini ilgari surgan, tabiyyunning borliq, uning mavjudlik shakllari bo‘lgan makon va zamon muammosiga oid relyativistik fizikagacha bo‘lgan fan taraqqiyotida fundamental rol o‘ynagan substansional konsepsiyani rivojlantirgan, izchil himoya qilgan mutafakkir bo‘lgan edi.

БУГУНГИ ФАЛСАФА: ТАНАЗЗУЛ САБАБЛАРИ ВА ЮКСАЛИШ ОМИЛЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510174>

Анвар Кодиров

Алфраганус уриверситети профессори,
фалсафа фанлари доктори.

АННОТАЦИЯ

Бугунги фалсафа гўё чуқур таназзулни бошидан кечираётган, ўзининг анъанавий методологик салоҳиятини йўқотиб бўлганидек, кераксиз “матох”га айланганидек бўлиб туюлади. Бундай фикрнинг мантиқий асоси-фалсафани фан, ўқув предмети сифатида таълим режаларида йил сайин қисқартирилиши, анъанавий мустақил фалсафий фанларни нигилистик тарзда бирлаштириши тенденциясининг кейинги йилларда шаклланиб бораётганлигидир.

Собик марксча-ленинча мафкурани ижтимоий ҳаёт соҳасидан бадарга қилиниши жамиятда ўзига хос “ваакум”ни вужудга келтиргани каби фалсафани инсон ва жамият ҳаётида ноўрин қисқартириши ва заифлаштириши дунёқараш соҳасида ҳам ўзига хос “бўшлиқ”ни юзага келтирди, айниқса, ёшлар дунёқараши натижада Ғарб “оммавий маданияти” таъсирига тушиб қолмоқда. Энг таажжубланарлиси- илмий тадқиқотлар соҳасига фалсафий методологиянинг алоқаси йўқ, деган нотўғри ижтимоий фикр шаклланди. Бироқ “парадокс” шундаки, илмий даражалар учун ҳуқуқий ваколатли институт – Республика Олий аттестация комиссияси барча фанлар бўйича илмий даражалар номига “фалсафа доктори” терминини илова қилади. Ўзбекистонда фалсафани фан даражасидан йил сайин суриб чиқараётганлиги палласида ушбу нуфузли ва ваколатли ташкилот қайси фалсафани илмий даражалар учун асос ва меъёр қилиб олмақда, деган савол тугилади. Шу маънода, бугунги фалсафа ўзи қандай? деган иккинчи савол ҳам пайдо бўлади.

Тан олиш керак – бугунги шаклдаги фалсафа юмшоқ ифодалаганда суррогат” фан бўлиб, жиддий ифодалаганда эса “демагогия” (“сафсата”)дир. Шу боис ҳам у таназзулга юз тутган. Аниқ, конкрет фанлар фалсафанинг бундай аянчли мазмунидан юз ўгирмоқда, фалсафа фан тараққиёти йўлида ортиқча гов бўлиб турибди. Хўш, масалани қандай ечими мавжуд ва инсоният тафаккурининг анъанавий “ гултожи” бўлиб келган фалсафани инсон ва жамият ҳаётида мавқеини қандай тиклаш ва юксалтириши мумкин, деган савол тугилади.

Фалсафанинг мазмун-моҳияти аслида турли ҳаётий масалалардан иборат: “Инсон нима?”, “Ҳаёт ва унинг мазмуни нимада?”, “Борлиқ нима?”, “Ўлим нима?” ва ҳоказоларга асосланади. Бундай масалалар юзаки қараганда оддий, содда масалалар бўлиб кўринади. Аслида эса бугунги инсон ва инсоният тафаккури аксарият рационал, илмий табиатда бўлганлиги сабабли инсон ва инсониятнинг ўзи “Апокалипсис” - “Охир замон”, сўнгги давр бўлишини тезлаштирмоқда – умуминсоний таназзулга юз тутмоқда. Жумладан, фалсафа ҳам таназзулни бошдан кечирмоқда. Ушбу таназзулдан чиқиш йўллари ва омиллари ҳам мавжуд. Ушбу мақолада фалсафа таназзули ва ундан чиқиш, фалсафий тафаккурни замон талаблари асосида юксалтириш хусусида мулоҳаза юритилади.

Калит сўзлар: фалсафа, фалсафа таназзули, рационал тафаккур, иррационаллик, эзотеризм, тасаввуф фалсафаси, суфизм тариқати, янги ҳаёт парадигмаси.

АСОСИЙ ҚИСМ

Бугунги фалсафанинг таназзули кўплаб сабаблар ва омиллар боғлиқ. Ўзбек файласуфларидан бири Ш.Қаҳҳорова нуқтаи назаридан қараганда, бугунги глобал маънавий инқирознинг сабабини айнан моддиюнлик фалсафасининг таъсири билан боғлаш мақсадга мувофиқ [2.47]. Бу қанчалик ўринли, деган савол туғилади. Моддиюнлик, яъни “материализм” собиқ марксча-ленинча фалсафа-диалектик ва тарихий материализмнинг “умуртқа поғонаси” ҳисобланади. Собиқ ўзбек фалсафаси моҳиятан ушбу фалсафа сиёсати ва мафкурасига қарам ҳолда ривожланди. Бироқ, СССР парчалангандан сўнг маркча-ленинча фалсафа жамият ҳаётидан чиқариб ташланса-да, у суррогат шаклда, яъни миллий мустақиллик фалсафасига таянган ҳолда ўз ўзагини йўқотмади, сабаби – унга муқобил фалсафа қарор топмади. Бу ўзига хос таназзул ҳолатини юзага келтирди – “Синергетика” (М.Абдуллаева, Д.Бозоров, Н.Шермухамедова), “Муроса фалсафаси” (И.Раҳимов), “Тасаввуф фалсафаси” (Н.Комилов), “Мустақиллик фалсафаси” (А.Жалолов) ва ҳоказо фалсафага оид лойиҳалар шаклланди. Бироқ, ушбу лойиҳаларнинг ҳеч бири оммалаша, аниқроғи легитимлаша олмади. Бугун жаҳон миқёсида позитивм ва постпозитивизм парадигмасига асосланган фан фалсафаси – сциентизм устувор мавқега эга бўлди. Инсоният XX аср ва XXI аср бошларида фан ва техника соҳаларидаги улкан ютуқларга маҳлиё бўлиб, фақат илмий билимларгина инсон дунёқарашини белгиловчи омил деб қарай бошлади [1.416]. Натижада азалий анъанавий масала – “Инсон нима?”, “Инсонийлик нимада?”, “У олий мавжудот сифатида қандай яшаши керак?”, “Инсон ҳаётининг маъноси нимада?” ва ҳоказо саволлар четда қолди. Жамият мафкураси ҳам том маънода

илмий билимлар (аниқ фанлар) рефлексиясига асосланди. Бундай тенденция Ғарб Уйғониш давридан бошланди, Ньютон механикаси классик тус олиб, анъанавий метафизика (Платон, Аристотель, Ал-Фарғоний, Форобий, Беруний, Хоразмий) инкор этилди ва фанда материалистик тенденция ривожланди. Аслида эса фалсафа "Метафизика"га, яъни табиий илмларга асосланувчи илмий дунёқараш бўлиб, ўз таркибига айрим эзотерик элементларни ҳам олган. Масалан, Шарқ пантеизми ва эманация назариялари шундан далолат беради. Моддиюнчилик ёки материализм чекланган, бирёқлама фалсафа эканлигини бугунги Ғарб маънавий инқирози тасдиқлаб турибди. Буни теран фикрловчи олимлар англаб етишган. Масалан, таниқли ўзбек олими Гайбулла ас-Салом “Моддапарастлар узоқни кўра олмайди. Гўё инсон кўз юмгандан сўнг, ҳаёт тамом, вассалом. У то ўз ўлимига қадар яшайди, холос. Шундай экан, одамлар ўз ҳаётлиги чоғида содир этган ҳар қандай жинояти учун бошқа ҳеч кимга, ҳеч қаерда, ҳеч қачон жавоб бермайди, бундай “фалсафага ишонган кимса(дан)... ҳар қандай жиноят, хиёнат ва фаҳшни кутиш мумкин [3, 17] деб бежиз таъкидламаган эди.

Жаҳонда XX аср ўрталаридан тобора даҳшатли тус олаётган экологик таназзул, табиатни ваҳшийларча ўзлаштириш, табиат ва жамият ўзаро мувозанатини бузиш, инсонга турли сунъий озуқа ва шароитларни яратиш, қулайликлар шакллантириш, қўл меҳнатини унинг сунъий аналогларига юклаш (автоматик ишлаб чиқариш тизимлари, робототехника, нано технологиялар,” сунъий ақл” ва ҳоказолар), уни нафақат жисмоний, балки рухий ва маънавий инқирозига, инсонни “ инсонлик” қиёфаси тугул, маънавий моҳиятидан ҳам бегоналаштирди (бесоқоллик, гомосексуализм, трансгенлик ва ҳ.в. жирканч ҳодисалар).

Моддиюнчилик,материалистик фалсафанинг бирёқламалиги ва методологик жихатдан чекланганлиги шундаки,у моддий,сезги органлари оркали идрок этилувчи нарсаларнигина эътироф этади,номоддий,рухий,”трнсцендентал”(И.Кант) ходисалар, “микрососм”, яъни инсон ички,маънавий дунёси ҳам мавжуд эканлигини инкор этади [5.30]. Бундай типдаги дунёқарашга эга инсон жамият ва инсоният учун хавфлидир, у ҳеч нарсадан тап тортмайди,инсон табиати тугрисидаги фалсафий тушунчадан бегоналашади. Бирок калбининг узоқ бир чеккасида қандайдир номоддий,илохий бир куч,қудрат ҳам мавжудлигини хис этади,куркув аралаш бир сезгини туяди.Бундай экзистентликни мавжудлигини Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари,суфийлик ва тасаввуф илми намоёндалари (Накшбандия, Яссавия, Кубровия, Мотуридия ва х.к.), шунингдек, Ғарб экзистенциализми

(К.Ясперс, Хайдеггер, А.Камю, Ж.П.Сартр ва бошқалар), феноменология (Э.Гуссерль) вакиллари ҳам эътироф этганлар.

Хуш,фалсафанинг юксалиш, кайта тикланиш ва “Уйғониш” омиллари нимада,деган савол тугилади.

Фалсафани илм ва дунёқараш сифатида кайта тикланиши ва юксалишининг омили мамлакатимиз миллий мустақиллиги,аникроги-фалсафий тафаккур мустақиллиги ва эркинлигининг кулга киритилишидир.Бу хусусда таникли жамоатшунос олим Абдурахим Эркаев шундай деб таъкидлайди: “Тафаккур эркинлиги-гаразли гоёларни илгари суриб,факат узиникина маъқуллаш эмас, балки жамият ва келажак олдида маъсулиятни хис этиб,холисликни намоён қилишдир”(4.16), дейди.

Миллий мустақиллик туфайли фалсафий тафаккур ҳам мустақилликка еришди (А.Жалолов). Бироқ хануз анъанага айланган фалсафа фанида эски давлатчилик монополияси ҳолатидан чиқа олмади. Аслида еса мустақил давлат унинг юксалиши фалсафий методологияга еhtiёж сезади, теран фалсафий методологиясиз Янги Ўзбекистонни, Учинчи Ренессансни бунёд этиш қийин. Учинчи Ренессансинг маънавий пойдевори - Биринчи ва Иккинчи Ренессанс даврлари фалсафий меросидир. Ушбу бой мерос, айниқса фалсафада шоро мафкураси устувор бўлган даврда тақиқланган, мистик, диний қараш, деб баҳоланган тасаввуф фалсафаси (Н.Комилов), суфийлик тариқати бугунги фалсафани яна ўзининг шарқона анъанавий ривожланиш ўзанида юксалиши учун муҳим омилдир.

Фалсафа дунёвий билим билан бир қаторда езотерик ва диний илмларни ҳам ўз манбаи деб қараши, ўтмишда яратилган бой фалсафий меросга таяниши, уни давр, замон талаблари асосида янги мазмунда ривожлантириши лозим. Бу фалсафани ўз предмети қобиғида эмас балки анъанавий ривожланиш (метафизика) асосида юксалиши дегандир.

ХУЛОСАЛАР

Бугунги кунда моддий ва реалик билан бир қаторда вертуал реалик ҳам шаклланмоқда, ҳатто кейингиси инсон дунёқараши шаклланишида тобора устувор мавқега ега бўлиб бормоқда. Маълумотларга қараганда бугун интернет тармоғидан фойдаланиш нуфузи аҳолининг 94 фоизини ташкил қилмоқда. Бу кўрсаткичнинг аксарияти ёшлардир.

Глобаллашув ва космополитизм мафкуравий стратегияси асосида интернет имкониятидан " юмшоқ куч" (Софт Пошер) технологиялари асосида миллий маънавиятимизга батамом ёт, ундан бегоналашувга олиб борувчи жозибали маънавий - рухий маҳсулотлар мамлакат келажаги - ёшлар қалби, онги - шуурига сингдирилмоқда. Фақат моддий маънфатни қозловчи нодавлат

матбуот тармоқлари Ғарб "оммавий маданияти", турли беҳаё филмлар, кўрсатувлар, "шоу"ларига тақлидчиликни юксалтирмоқдалар, ёш авлодни анъанавий халқ маънавий қадриятларидан (А.Қодирий. Ўтган кунлар) кун сайин бегоналаштирмоқдалар.

Демократия ва либерализмнинг асосий юлдоши ва талаби еркинлик маъсулияцизлик, жавобгарсизлик, провардида еса бераҳмлик, шафқацизлик, девеант хулқ - атвор, ёшлар, ўсмирлар жинойтчиликнинг осиишига жамият маънавий инқирозига туртки бермоқда. Бугунги фалсафанинг асосий мақсади ва вазифаси “ёқотилган авлод” (Лост генератион) еффеқтини заифлаштириш ва мамлакат ижтимоий ресурси бўлган ёшлар енергияси, кучи, шижоати, истеъдоди ва еътиборини стратегик вазифа – Янги Ўзбекистонни барпо етиш Учинчи Ренессансга еришишдек буюк халқ орзусини амалга ошувига йўналтиришдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон Стратегияси. - Т. : Ўзбекистон 2022, 416 б.
2. Шаҳноза Қаҳҳорова. Глобал маънавият - глобаллашувнинг маънавий асоси - Т. : " Тафаккур" нашриёти, 2008.
3. Ғайбулла ас-Салом. " Ўзим билан суҳбат " туркумидан. // Тафаккур. 2002. Н 2.
4. Абдурахим Еркаев. Орзудаги фозил жамият. - " Тафаккур", 2022 йил, 4 - сон, 16 - б.
5. Виктор Алимасов. Бегоналлашув. // Тафаккур, 2020 йил 2 - сон. 26 - 31 бетлар.

ТАСАВВУФ АНТРОПОЛОГИЯСИ: ЭЪТИҚОД ВА ИЛМ УЙЎНЛИГИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510322>

Холмўминов Жаъфар Муҳаммадиевич,
фалсафа фанлари доктори,
ISFT институти профессори

Аннотация: Тасаввуф таълимоти Исломдаги иррационал фалсафани шакллантирган ва ривожлантирган таълимот бўлгани билан фалсафа (исломийлашган фалсафа) ва калом (Ислом илоҳиётшунослиги) илмларининг энг илгор зоялари ва тадқиқот усулларида унумли фойдаланган. Шу нуқтаи назардан, у фалсафага нисбатан диний таълимот, динга нисбатан фалсафий таълимотдир. Тасаввуфнинг назарий қисми фалсафа ва калом оралиғидаги илм бўлиб, уни биз шартли равишда “Тасаввуф фалсафаси” деб атаймиз. Тасаввуф фалсафаси Инсон, Борлиқ ва ниҳоят, Худони англаш тизимида ўзига хос онтология, гносеология ва антропологияни ҳам яратган. Унинг инсон муаммоларига қаратилган қисми ирфоний инсоншунослик бўлиб, уни шартли равишда “Тасаввуф антропологияси” деб аташ мумкин.

Зоҳиран қараганда Яратгувчи (Аллоҳ таъоло) Тасаввуф фалсафасининг марказида тургандай кўринади. Аммо бу масалага Мавлоно Жалолиддин Румий Балхий ва Мирзо Абдулқодир Бедил нигоҳи билан қарайдиган бўлсак, Тасаввуф фалсафасининг марказида Инсон ва у билан алоқадар масалалар турганига амин бўламиз.

Ушбу мақолада Тасаввуф таълимотидаги инсоншунослик муаммолари, яъни, Тасаввуф фалсафасининг таркибий қисми бўлмиш Тасаввуф антропологиясининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида баҳс юритилади.

Калит сўзлар: Тасаввуф, Ирфон, Қуръони карим, оят, Инсон, Тасаввуф фалсафаси, ирфоний инсоншунослик, Тасаввуф антропологияси (Тасаввуфий антропология), руҳ, Инсон асл жавҳари (субстанцияси).

АСОСИЙ ҚИСМ

Тасаввуф антропологиясида “Инсон” тушунчаси атрофидаги тасаввурлар Қуръони каримнинг бевосита инсонга қаратилган оятлари асосида шакллانган.

Тасаввуфдаги инсонга нисбатан юксак эътибор, таъзим ва тақрим, уни улуғлаш ва “Комил Инсон” тимсолида мужассамлаштириш тасодифий ҳол ёки

ушбу таълимотнинг ўзидан келиб чиққан ғоя эмас, балки Қуръони карим оятларининг инъикосидир.

Қуръони каримда Инсон баъзи мавридларда улуғланган бўлса, баъзи жойларда мазаммат этилган. Яъни, Қуръони каримда Инсон ҳам яхши ва ҳам ёмон, ҳам гўзал ва ҳам бунинг аксидир. Улуғланган Инсон “мамдуҳ инсон”, мазаммат этилган инсон эса “мазмум инсон” саналади. Бундан “нега Қуръони каримда Инсон ҳақида қарама-қарши ҳукмлар мавжуд?” деган савол келиб чиқади.

Аллоҳ таоло ўзининг суюкли мавжудоти – Ҳазрати Инсонга ато этган иноятлари, имтиёзу имкониятлари беададдир. Уларнинг ҳаммасини бирма-бир санаб ўтишга имкон йўқ, албатта.

Инсонга комилликка эришиши учун барча имтиёзлар – ақл, идрок, ҳис, қобилият ва истеъдод, ҳамда руҳоний ва жисмоний куч-қудрат берилган бўлса ҳам, аксар инсонлар бу имкониятлардан фойдаланмай ўзларига зиён қиладилар.

“Ахзоб” сурасининг 72-оятида:

إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

Дарҳақиқат, у (ўзига) зулм қилувчи ва нодондир” [2: 427] дейилади.

“Исро” сурасининг 11-оятида инсон “шошқалоқ”, 100-оятида “мумсик ва хасис”, “Ҳаж” сурасининг 66-оятида “куфрони неъмат қилгувчи”, яъни, “ношукур”, “Алақ” сурасининг 6-оятида “туғёнга тушгувчи”, яъни, “исёнкор” ва яна бир қанча оятларда мазмум (паст) сифатлар билан аталади. Лекин бу сифатлар билан Аллоҳ каломида инсон камситилган экан, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Зеро бу сифатлар фақатгина комилликка интилмаган, иймонидан айрилган, Худодан узоқлашган бандаларга тегишлидир.

Қуръони каримда қаттиқ танқид ва мазамматлар инсонга тегишли бўлгани каби, энг олий мақтовлар ҳам унга тегишлидир. Инсон улуғворлигини таъкидловчи бу мақтовлар ҳам ҳаммага эмас, балки иймон-эътиқодли, ўзини ва Парвардигорини маърифат этган, бандалик ва инсонлик бурчини тўла-тўқис адо этаётган ориф инсонларга тааллуқлидир.

Аллоҳ таоло эъзозлаган ва барча махлуқотнинг ашрафи деб билган инсон Қуръони каримда бир қатор имтиёзларга эга:

1. Инсон – Аллоҳнинг Ердаги халифаси.

“Анъом” сураси, 165-оят:

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ
وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ

“У сизларни Ернинг халифалари қилиб қўйган ва ато этган (неъмат)ларида сизларни синаш учун баъзиларингизни баъзиларингиздан (юқори) даражаларга кўтарган зотдир. Албатта, Раббингиз жазода тезкор ва У кечиримли ва раҳмли зотдир”. [2: 150]

2. Инсон – Масжуд ул-малойик.

“Бақара” сураси, 34-оят:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

Эсланг, (эй, Муҳаммад!) Биз фаришталарга: “Одамга сажда қилингиз!” – деб буюришимиз билан улар сажда қилдилар. Фақат Иблис бош тортиб, такаббурлик қилди ва кофирлардан бўлди. [2: 6]

3. Инсон – азиз ва мукаррам зот.

“Исро” сураси, 70-оят:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

Дарҳақиқат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик ва уларни қуруқлик ва денгизга (от-улов ва кемаларга) миндириб қўйдик ҳамда пок нарсалардан ризқ бердик ва уларни Ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик. [2: 289]

4. Инсон – суюкли мавжудот.

“Фурқон” сураси 63-оят:

وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

Раҳмоннинг (суюкли) бандалари ерда камтарона юрадиган, жоҳил кимсалар (бемаъни) сўз қотганда “Саломатлик бўлсин!” деб жавоб қиладиган кишилардир. [2: 365]

5. Инсон – Аллоҳ таолонинг танланган ва ҳидоят этилган мавжудоти.

Инсоннинг яралиши тасодифий ҳодиса эмас, балки унинг яралишида Парвардигорнинг ҳикмати яширинган. У Парвардигор томонидан танланган ва ҳидоят этилган зотдир.

“Исро” сураси, 97-оят:

وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ

Аллоҳ кимни ҳидоят қилса, бас, ўша ҳидоят топувчидир. [2: 292]

6. Инсон – илм соҳиби.

“Алақ” сураси, 3-4-5 оятлар:

اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

Ўқинг! Раббингиз эса карамлидир. У инсонга қалам билан (ёзишни ҳам) ўргатди. У инсонга билмаган нарсаларини билдирди.[2: 597]

7. Фитрий ва азалий худошунослик.

Инсон табиатида фитрий ва азалий худошунослик ҳисси мавжуд. Бу фитрий худошунослик аксар инсонларни охир-оқибат иймон йўлидан боришга ундайди. “Аъроф” сурасининг 172-ояти:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

Раббингиз Одам ўғилларининг белларидан (пушти камарларидан) зурриётларини (руҳларини) чиқариб олиб, уларни ўзларига гувоҳ қилиб туриб: “Мен Раббингиз эмасманми?” (деди). Улар: “Йўғ”е! (Раббимизсан!) Гувоҳлик бердик”, - дедилар. Қиёмат куни: “Биз бундан гофил (беҳабар) эдик.[2: 173]

Аллоҳнинг руҳлар билан мана шу гаплашувини “Ал-Мийсоқ” дейилади. “Мийсоқ” аҳдлашув. Бу аҳдлашувнинг ҳикматларидан бири шуки, қиёмат куни мушриклар: “Биз Аллоҳнинг ягоналигини ва У бизнинг раббимиз эканини билмай, ота-оналаримиз каби мушрик ҳолда ўтибмиз, уларнинг хатосига бизларни ҳам шерик қиласанми?” – дейишлари мумкин бўлган даъволарига жавобан Аллоҳ таоло мазкур оят орқали ўша аҳдлашув жараёнини эслатиб қўймоқда.[2: 173]

Бу ояти карима (Парвардигорнинг инсонлардан гувоҳлик талаб этиши) инсон табиатида худошунослик туйғуси ибтидоси номаълум бўлган азалдан мавжуд эканлигини таъкидлайди.

8. Инсон – моддий ва маънавий, ёхуд жисмоний ва руҳий унсурлардан таркиб топган мавжудот.

Инсон вужудида табиат унсури тупроқдан ташқари илоҳий унсур Рух мавжуд. Бу руҳ Руҳи куллнинг бир жузвидир. “Сажда” сурасининг 7-9-оятлари Инсон хилқати, унинг моддий ва руҳоний унсурлардан яратилганлиги ҳақида нозил бўлган. “Сажда” сураси, 7-оят:

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ

Барча нарсани чиройли қилиб яратган зотдир. Инсонни яратишни эса (илк бор) лойдан бошлади.[2: 415]

9. Инсон – гўзал шаклу шамоийил (қиёфа) соҳиби.

“Тийн” сураси, 4 оят:

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ

ҳақиқатан, Биз инсонни хушбичим (шаклда) яратдик.[2: 597]

10. Инсон – Аллоҳ таъолонинг омонатдори.

Инсон зимимасига улкан масъулият Омонат (ишқ) юклатилган. Бу ҳақда “Аҳзоб” сурасининг 72-оятида хабар берилади:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

Биз (бу) омонатни (чин бандалик омонатини) осмонларга, Ерга ва тоғларга тақлиф этдик, улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди. Дарҳақиқат, у (ўзига) зулм қилувчи ва нодондир.[2: 427]

11. Инсон – эзгулик ва ёвузлик, поклик ва нопокликни илҳом орқали ҳис этгувчи зот.

“Шамс” сураси, 8-оят:

فَاللَّهُمَّهَا فَجُورَهَا وَتَقْوَاهَا

унга фисқ-фужурни ҳам, тақвосини ҳам илҳом қилиб қўйган зотга (қасам)ки[2: 595]

12. Инсон – Ҳақ зикри билан таскин топгувчи зот.

Инсон қалби фақатгина Аллоҳ ёди билан ором топа олади.

“Раъд” сураси, 28-оят:

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

Улар имон келтирган ва қалблари Аллоҳнинг зикри билан ором оладиган зотлардир. Огоҳ бўлингизки, Аллоҳни зикр этиш билан қалблар ором олура.[2: 252]

13. Инсон – Ҳақ толиби.

Инсон кўп ҳолларда ҳавою ҳаваслар ва орзу-истакларга майл этса-да, барибир, ботиний бир қудрат ва ғайрат билан яна ўз Парвардигорига интилади.

“Иншиқоқ” сураси, 6-оят:

يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ

Эй инсон! Албатта, сен меҳнат-машаққат чекиб Раббингга (яъни Унинг мукофоти ёки жазоси сари) борувчисан, бас, (сўнгра) У зотга йўлиқувчисан.[2: 589]

14. Инсон – барча нозу неъматлар соҳиби.

Инсон еру кўкдаги барча моддий ва маънавий бойликлар, нозу неъматлардан баҳраманд бўлиш ва улардан хоҳлаганича фойдаланиш имтиёзига эга. Аслида ҳам еру кўкдаги барча неъматлар инсон учун яратилган. “Жосия” сураси, 13-оят:

وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

У ўз томонидан сизларга осмонлардаги ва Ердаги барча нарсаларни бўйин сундирди. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавм учун аломатлар бордир.[2: 499]

Яъни: “(وَسَخَّرَ لَكُم) мусаххар қилди Худой сизларга, яъни сизнинг фойдаланмагингиз учун яратди. (مَا فِي السَّمَاوَاتِ) кўкларда бўлгон нарсаларни қуёш ва ой ҳам юлдузлардан, (وَمَا فِي الْأَرْضِ) ҳам ерда бўлгон нарсаларни тоғлар ва денгизлар ҳам оғочлардан, (جَمِيعًا مِنْهُ) ушбуларнинг барчаси аввал Худойи таолодангинадур... (إِنَّ فِي ذَلِكَ) дурустликда ушбуларни мусаххар қилувда бўлғувчидир, (آيَاتٍ) албатта далолатлар қудрати илоҳийга, (لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ) шул гуруҳ учунким тафаккур қилурлар худойнинг ажойиб санъатларинда ва гаройиб ҳикматларинда”. [3: 558]

15. Инсон – ёлғиз Парвардигорига ибодат қилувчи зот.

“Зориёт” сураси, 56-оят:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учунгина яратдим.[2: 523]

16. Инсон – Аллоҳнинг дўсти.

“Шўро” сураси, 9-оят:

أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ فَإِنَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

Ёки улар (Аллоҳни) қўйиб (бошқа)ларни дўст тутиб олдиларми (ўшаларга сизинмоқдаларми)?! (Йўқ) Аллоҳнинг ўзигина Валий (чин дўст)дир. У ўликларни тирилтирурва У барча нарсага қодирдир”. [2: 483]

17. Инсон – озод ва мустақил мавжудот.

Инсон олдида икки йўл мавжуд: иймон ва куфр. У мустақил равишда ўзи хоҳлаган йўлни танлаши мумкин. Яъни, у ўзини бошқариш ва келажагини белгилаш ҳуқуқига эга. “Инсон” (“Даҳр”) сураси, 3-оят:

إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا

Дарҳақиқат, Биз уни (инсонни) хоҳ у шукр қилувчи (мусулмон) бўлсин ва хоҳ ношукр (кофир) бўлсин, йўлга йўлладик.[2: 578]

Ушбу оятни “Тасҳил ул-баён” муаллифи шундай тафсир қилади: “Дурустликда Биз кўргаздик одамийга Тўғри Йўлни (السَّبِيل) ё эса шукрона этгувчи бўлур (إِمَّا شَاكِرًا), аввали одамий, яъни, мўмин ва саъид бўлур ваё эса куфрони неъмат этгувчи, яъни муширик ва шақий бўлур (وَإِمَّا كَفُورًا)”. [3: 757-758]

18. Инсон – ўз нафси билан курашувчи зот.

Ўз нафси билан курашиб, уни бошқара олган инсон мақсадга – Аллоҳга қайтади. Яъни, у зулмоний (қоронғу) сифатлардан нуроний (ёруғ) сифатларга қараб интилади ва нажот топади.

“Шамс” сураси, 9-оят:

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ رَزَّاهَا

Ҳақиқатан, уни (нафсни) поклаган киши нажот топур![2: 595]

Тасаввуф таълимотидаги “Нафс тазкияси” масаласи ҳам ана шу оятнинг мазмунидан (رَزَّاهَا) келиб чиққан.

“Нафс” сўзи араб тилида “жон”, яъни, “рух” (روح) маъносида ҳам ишлатилади. Демак, жисмни тарк этиб абадий ҳудудсизликка интилаётган жон (рух) асл ҳолига – Мутлақ рухга қайтади. Тасавуф аҳли ушбу оятларни “Нафс тазкияси”га оид масалалар баёнида қўллаган.

19. Инсон – Ҳақ йўлида собитқадам зот.

“Исро” сураси, 74-оят:

وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكُنْ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا

Агар (Биз) Сизни (ҳақ йўлда) собитқадам қилмаганимизда, уларга бироз мойил бўлишингизга оз қолган эди.[2: 289]

20. Инсон – сабр қилгувчи зот.

“Оли Имрон” сураси, 17-оят:

الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْفَائِزِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ

(Улар) сабрли, садоқатли, итоатли, саховатли ва саҳар чоғларида Аллоҳдан мағфират сўрайдиган кишилар эди.[2: 52]

Тасаввуф ва Ирфоннинг Қуръони каримдан нечоғлик манба сифатида, нафақат бир манба, балки асосий дастур сифатида фойдаланганлигини кўплаб мисолларда кўриш мумкин. Инсоннинг асл жавҳари (субстанцияси) масаласи ҳам ана шулардан биридир.

Дарвоқе, Инсоннинг асли нима? Ислон бўйича тупроқ (лойдан ясалган, демак, унинг асли ҳам тупроқ(лой)ми? Йўқ, тупроқ(лой)ни инсоннинг асл жавҳари, ё ҳақиқати деб бўлмайди. Чунки у фано ва заволга маҳкум. Асл нарса эса завол топмайди, азалий ва абадий бўлади. Ундай бўлса, Инсоннинг ҳақиқати руҳми? Агар у рух бўлса, ўша рухнинг асли нима? Тупроқ-ку ердан олинган, рух қаердан олинган экан?

Инсон вужудининг асл жавҳари, унинг ҳақиқати рухдир. Бу рух азалий ва абадийдир, унинг яратилиш тарихи инсон зотига маълум эмас Тупроқ таркибини аниқлаш мумкин, аммо рух нимадан таркиб топган? Бу – муаммо.

Хўш, Инсонга тааллуқли бўлган “руҳ” ҳақида Қуръони карим нима дейди?
“Сод” сураси, 72-оят:

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

Бас, қачонки, уни ростлаб, унга руҳимдан пуфлаганимдан сўнг, унга сажда қилган ҳолинғизда йиқилинғиз![2: 457]

“Тасҳил ул-баён” тафсири: “Бас, ҳар қачон тамом айласам мен онинг хилқатини ҳам нафх этсам ва берсам онга ўз руҳимдан (وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي) (шарофатли ва кароматли бўладигандан ўзгина изофа қилди), яъни одамнинг гавдасина жонин киргизсам (فَقَعُوا لَهُ), бас, юзларинғиз узра тушунинғиз сиз аввал одам учун сажда қилгувчилар бўлғонинғиз они таъзим ва тақрим жиҳатиндин”. [3: 456]

Ушбу ояти каримада “руҳ” (روح) сўзи “мин” (“مِنْ”) билан (“مِنْ رُوحِي”) келган. Бунинг ҳикмати шундаки, Одам жисмига киргизилган руҳ тамомила Худонинг руҳи эмас, балки унинг руҳидандир. (“мин” ўзбек тилида “дан” кўшимчасидир) Иккинчи ҳикмати шундан иборатки “мин” кўшимчаси “руҳ” сўзини таъкидламоқда. Бу таъкид “руҳ”нинг ёлғиз Парвардигорга мансублиги, унга суюкли бўлган махлуқ ва айнан Унинг руҳи эканлигига ишорадир. “Мин руҳи” таркибини “руҳимдан бир бўлак” маъносида ҳам тушуниш мумкин. Аммо басират аҳлига маълумки “мин руҳи” айнан шу маънони беролмайди. Инсон жисмига киргизилган руҳ Худо руҳининг бир бўлаги ё бир қисми эмас, балки Унинг руҳидандир. Шунинг учун ҳам “وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي” ни “нафх этдим ўз руҳимни” эмас, балки “нафх этдим (ўзимга тегишли бўлган) руҳимдан”, маъносида тушуниш лозим. Инсон жисмига пуфланган руҳ фақат Аллоҳга мансуб бўлиб, унга барча махлуқотдан яқинроқдир. Демак, Инсоннинг асл жавҳари, унинг биринчи аслий кўриниши, инсон вужудининг ҳақиқати “Худога тегишли руҳ” экан.

Парвардигори оламнинг Ҳазрати инсонга ато этган беадад имтиёзу имкониятлари, “Сод” сураси, 73-оятда келганидек:

فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ

Бас, фаришталарнинг барчалари жам бўлиб, (Одам учун) сажда қилдилар.[2: 457]

малакут оламини унинг олдида сажда қилишга амр этгани ҳам ҳикматсиз эмас экан.

Инсонни Парвардигор билан яқинлаштирувчи, унга ҳадя этилган имтиёзлар сарчашмаси – “руҳ”нинг ўзи нима?

Бу ҳақда Қуръони каримнинг “Исро” сураси, 85-оятида шундай дейилади:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

(Эй Муҳаммад!) Сиздан руҳ ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “Руҳ фақат Раббимнинг ишидандир”. Сизларга эса оз илм берилгандир.[2: 290]

Бу оят мазмунидан маълум бўладики, “руҳ” Парвардигорнинг қудрати ва ҳукумати доирасидаги фақат Унгагина тегишли бўлган ишлардан экан (مِنْ أَمْرِ رَبِّي), демак, уни англаш, билиш ва тушуниш инсон зотининг ақл-идроки доирасидан ташқаридадир.

Минг йиллардан буён фалсафа илми, кейинчалик руҳшунослик илми “руҳ”нинг ҳақиқатини излаб келади. Аммо илм ҳалигача бу ҳақда муайян бир хулосага келганича йўқ.

Тасаввуф ва Ирфон таълимотига биноан аслида Мутлақ Руҳ (Худо руҳи)дан олинган Инсон руҳи Коинотнинг тажаллийгоҳидир.

Инсоннинг асл жавҳари бўлмиш руҳ, Аллоҳ таолонинг асмо (исмлари) ва сифатларини ўзида жилвалантиради.

Ирфоний инсоншуносликка тааллуқли бўлган кўпгина масалалар Қуръони карим оятларига истинод этилган ҳолда ўртага қўйилган. Ҳатто, Тасаввуф таълимотидаги Инсоннинг яратилиши, моҳияти ва унинг яна ибтидога қайтиши масаласи ҳам Қуръони карим оятлари асосида шаклланган. Масалан, “Қоф” сурасининг 16-ояти:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسَّوَسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ

Инсонни (Биз) яратганмиз, (демак,) унинг нафси васваса қиладиган (кўнглидан ўтадиган) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга бўйин томиридан ҳам яқинроқдирмиз.[2: 519]

“Сажда” сураси, 7-оят:

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ

Барча нарсани чиройли қилиб яратган зотдир. Инсонни яратишни эса лойдан бошлади.[2: 415]

“Сажда” сураси, 9-оят:

ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ

Сўнгра уни битказиб, ичига Ўз (мулкидаги) руҳидан киритди. Сизлар учун қулоқ, кўз ва юракларни пайдо қилди. Шукрни эса кам қилурсизлар.[2: 415]

“Фуссилат” сураси, 21-оят:

وَقَالُوا لَجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

Улар териларига (баданларига): “Нима учун бизга қарши гувоҳлик бердинглар?” – дейишганида, терилари:

“Бизларни, барча нарсани сўзлатган зот – Аллоҳ сўзлатди. Сизларни илк бор У яратган ва сизлар яна Унинг ҳузуригагина қайтарилурсиз”, - дейдилар.[2: 479]

Тасаввуф таълимотида Инсон “Ҳақнинг нусхаси” саналади. Кайҳон “олами кабир” (йирик олам), Инсон эса “олами сағир” (кичик олам) деб аталади. Инсон ва Кайҳон ўртасида узвий ва доимий робита мавжуд. Йирик олам кичик оламини ўз таркибига олса-да, кичик олам йирик оламнинг руҳидир. Инсон ҳам жисмоний ва ҳам руҳоний жиҳатдан оламга ўхшаш.

Тасаввуф мутафаккирларининг космологик таълимоти (“Офок ва анфус”)га кўра одамнинг суяги тоғларга, томирлари дарёларга, териси ва гўшти Ерга, боши ва мияси самога, руҳи эса Мутлақ Руҳга ўхшайди. Оламнинг зоҳиру ботини инсоннинг зоҳиру ботинига, оламнинг бепоёнлиги унинг хаёлига, йўқлик уйқусига, борлик уйғоқлигига, йилнинг тўрт фасли инсон умрининг тўрт даври – болалик, ёшлик ва қариликка ўхшатилади. Оламнинг тўрт унсури – тупроқ, олов, ҳаво ва сув инсон вужудининг таркибида ҳам бор: кулоқ – тупроқ, кўз – олов, бурун – ҳаво, оғиз – сув. Демак, инсон кичик олам сифатида йирик оламнинг барча хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради.

Улуғ мутасаввиф Хожа Юсуф Ҳамадоний (440 ҳижрий (1048 милодий) йили Ҳамадон шаҳрининг Бузанжирд (ёки Бузинажирд) кишлоғида таваллуд топган, 535 ҳижрий (1141 милодий) Бомиёнда вафот этган) ўзининг “Коинот ва Инсон ҳақида рисола”сида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорликни Қуръони каримга истинод қилган ҳолда Тасаввуф мезонлари асосида тушунтириб беради ва жумладан шундай дейди:

“Ояти каримада буюриладики:

وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“У ўз томонидан (яъни Ўз хоҳиш-иродаси билан) сизларга осмонлардаги ва ердаги барча нарсаларни бўйсиндирди (Жосия сураси, 13-оят) Бу ердаги “сизларга” калимаси билан Одам фарзанди назарда тутилган. Оятнинг маъноси бундай: “Бу оламдаги ҳамма нарсани сизлар учун яратдим. Чунки сизлар ожизликларингиз учун дунёдаги нарсаларга муҳтожсизлар. Сизлар ва сизлардан ташқари бошқа мавжудотларни ҳам худди шу тарзда Мен яратдим. Сизлар коинотнинг ҳукмдори ва саййид-хожаларисиз. Чунки коинот сизнинг тасарруфингиз остида, сизга хизмат учун муҳайё қилинган. Лекин бошқа бир

жихатдан эса сизлар коинотнинг қулларисиз. Чунки коинотга муҳтожсизлар. Ҳолбуки, мен ҳеч нарсага муҳтож бўлмаганим боис сиздан ва сизлар учун яратганим барча борлиқлардан устунман”.[4: 113]

Хожа Юсуф Ҳамадоний нигоҳида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорлик икки томонламадир. Яъни, Инсон борлиғи Коинотга боғлиқ, Коинот борлиғи эса Инсонга боғлиқ. Улар бир-бирисиз ҳеч қандай аҳамият ва моҳиятга эга бўлолмайди, зеро, улар бир-бирисиз мавжуд бўлолмайди: “Дарҳақиқат, коинот (борлиқ) ожиздир, чунки у сизнинг хизматингизга топширилган. Сиз ҳам ожиз ва ҳожатмандсиз. Фойдаю манфаатга, яроқли нарсаларга муҳтож бўлганингиз учун дунё сизларга бўйсундирилди. Коинотнинг кадр-қиймати ва устунлиги очиқ-ойдин маълум. Зеро, у сиз учун фойдалидир. Сизнинг коинотдаги устунлигингиз ҳам очиқ-ойдин равшан. Чунки унинг фойдали ва завқли жиҳатларидан фойдаланишингиз мумкин. Шу боис коинот бир томондан ожиз бўлса, бир томондан саййид-хожадир. Сиз ҳам бир жиҳатдан борлиқни бошқарувчисиз, иккинчи жиҳатдан эса ожизу муҳтожсиз. Коинотнинг ожизлиги сенга муҳтож бўлгани сабаблидир. Устунлиги эса сенинг коинот ва унинг хизмати туфайли ҳаёт кечира олишингдир. Сенинг ожизлигинг — коинотсиз яшай олмаслигингдир. Хожа-саййидлигинг эса роҳатланиш учун кўзларинг билан дунёдан фойдаланмоғинг, лаззатланмоқ учун қулоғинг, маза тотмоқ учун оғзинг, ҳузурланмоқ учун бурнинг, хуллас, ҳаётингни давом эттирмоқ учун барча аъзоларинг билан дунё ва коинотдан фойдаланишингдир.

Коинот кўринишда сенинг фармонингга мунтазир. Сен эса коинотнинг амрига бўйсунасан. Чунки коинот бир таомдир. Сен уни еб, ўзингда ҳазм қиласан. Коинот ичимликдир. Уни ичиб тугатасан. Коинот кийимдир. Сен уни кийиб эскиртирасан. Коинот маскан-уйдир. Сен унда яшайсан. Уни баъзан таъмирлайсан, баъзан бузасан, баъзан қулатасан”.[4: 114-115]

Хожа Юсуф Ҳамадоний талқинида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорлик диалектик зиддиятларга тўла. Улар ҳам бир-бирини тўлдиради, ҳам бир-бирини инкор этади. Аммо ушбу талқинда, барибир Инсон Коинотнинг сарвари, бошқарувчиси, соҳиби сифатида гавдаланади. Негаки, мутасаввиф тафаккурининг сарчашмаси — Ислом тафаккурида Коинот ва ундаги барча мавжуд нарсалар Инсонга бўйсундирилган. Демак, Инсон фойдаланувчи, Коинот эса хизмат қилгувчидир. Хожа Махдуми Аъзам Инсонни “Дехқони Вужуд” — “Борлиқ дехқони” деб атагани ҳам ана шундан сарчашма олади.

ХУЛОСА

Инсон нафақат моддий олам, балки шунингдек, руҳоний, илоҳий олам билан ҳам боғланган. Инсоният ва илоҳият орасида Комил Инсон ахлоқи туради.

Инсониятнинг руҳоний олам билан бўладиган робитаси энг аввал Комил инсон билан боғлиқ. Қуръони каримдаги Инсонга тегишли ҳамида (мақталган) сифатлар ҳам айнан тасаввуфий маърифат соҳиби Инсони Комилнинг сифатларидир. Каломуллоҳдаги инсон улуғворлиги (Инсон – Аллоҳнинг Ердаги халифаси, Инсон – илм соҳиби, инсон – Масжуд ул-малойик, инсон – Омонатдор, Инсон – фитрий ва азалий худошунос мавжудот...) Тасаввуфдаги Комил Инсон идеалига замин яратиб берган. Айтиш жоизки, Тасаввуф таълимотида Инсон тушунчаси “Комил Инсон” тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Яъни, Тасаввуфда “Инсон” деганда “Комил Инсон” назарда тутилади. “Комил инсон” тушунчасига илк бор Мансур Ҳаллож асос солди. Кейинги даврларда Шайх ул-акбар Муҳйиддин ибн ал-Арабийнинг “Фусус ул-ҳикам”, Шайх Абдулкарим Гелонийнинг “Инсони Комил”, Шайх Азизиддин Насафийнинг “Инсони Комил” ва “Мақсади ақсо” номли рисоаларида “Комил Инсон” тимсоли янги сифатлар билан мукаммаллаштирилди.

Комил Инсон тушунчаси Инсоннинг асл жавҳари бўлмиш “руҳ” тушунчаси билан боғлиқ. Зеро у Буюк Руҳ соҳиби, Аллоҳ таолонинг асмою сифатларини ўзида акс этгучи кўзгудир. Аммо руҳини зулмат ва жаҳолат қоплаган, яъни, нафсини маърифат этмаган, Раббини маърифат этмаган (танимаган) инсон бу саодатдан бенасиб бўлиб қолади. Демак, Инсон Аллоҳ таоло учун энг шариф мавжудот саналса ҳам, бу буюк саодатга, яъни, “шариф” – “улуғ” деган унвонни олишга ҳаммаям сазовор бўлавермайди. Бунга муяссар бўлмоқ учун руҳни аслидан узоқлаштирувчи омиллар – ҳижоблар ўртадан кўтарилиши лозим. Ҳижобларни ўртадан кўтариш учун эса орифона қудрат ва сабр-бардош лозим бўлади. Бундай мушкул шарту шароитни фақатгина ориф инсон – “Қутб ул-ақтоб”, “Ғавс” (Ғавс ул-аъзам) ва “Валий” каби даражаларга етган Комил Инсон бажара олади.

Инсон Кайҳонинг қолаби бўлса, “Валий” ёхуд “Комил Инсон” ушбу қолабнинг руҳидир. Фақат ана шундай инсонгина “Аллоҳнинг ердаги халифаси” бўла олади. Ана шу ягона инсон “барча инсонларнинг жони, уларнинг кўз қорачиғидир. У осий тошининг марказига ўхшайди. Барча инсонлар осий тоши каби шу марказ атрофида айланадилар”. [5: 283]

Ҳатто Кайҳон – борлиқ ва ундаги мавжудотлар ҳам унинг атрофида айланади. Комил Инсон “Ҳақиқати Муҳаммадиянинг ворисидир. Дарвоқе, у ўз замонасининг Муҳаммади, набийсидир. Муҳаммад динининг ҳақиқати ёлғиз унга аён. Лекин одоб юзасидан ўзини пайғамбар деб билмайди”. [5: 283]

Бундай инсонларни набийликдан бир зина пастроқ бўлган “валий” унвони билан атайдилар. [1: 148-156]

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Холмўминов, Жаъфар. Қиёсий тасаввуфшунослик (Монография). – Тошкент: “Тошкент давлат шарқшунослик университети”, “Yosh avlod matbaa”, 2021.
2. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. / Таржима ва изоҳлар муаллифи: Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Тошкент ислом университети”, 2001.
3. محمد صادق بن ملا شباه احمد الايمانقلی. تسهيل البيان. الجلد الثانى من تفسير. - قران: اورناک مطبعه سى، ۱۹۱۱.
4. Ҳамадоний, Хожа Юсуф. Ҳаёт мезони. (Рутбат ул-ҳаёт). Одоб тарикат. Коинот ва Инсон ҳақида. / Таржимон ва сўзбоши муаллифлари: С.Сайфуллоҳ, Н.Ҳасан. – Тошкент: “Movarounnahr”, 2018.
5. گولپنارلى، عبدالباقى. مولانا جلال الدين. زندگانی، فلسفه، آثار و گزیدای از آنها. - تهران، ۱۳۷۰.

MADANIY DIPLOMATIYA RIVOJINING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510493>

Pulatova S.A.

Alfraganus universiteti

“Xalqaro munosabatlar va tarix” kafedrası professori
tarix fanlari nomzodi

Annotasiya: *O‘zbekiston diplomatiyasi chuqur tarixiy ildizlariga ega bo‘lib, qadimdan madaniy diplomatiyaning ilk ko‘rinishlari shakllangan. Hozirgi global dunyoda madaniyat nafaqat o‘z mamlakati hududi doirasida, balki uning tashqarisida ham jamiyatga ta’sir ko‘rsatishning samarali vositasiga aylangan. Madaniy diplomatiya madaniyat (ilm-fan, ta’lim, sport va h.k.) yordamida siyosiy va iqtisodiy muammolarni hal etish imkoniyatini beradi. O‘zbekiston diplomatiyasida madaniy omilning roli ayniqsa so‘nggi yillarda sezilarli darajada oshdi va bu uning xalqaro imijini, uning dunyo siyosiy tizimidagi o‘rni va rolini yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda.*

Milliy davlatchiligimiz qadimiy va boy tarixga ega. O‘zbekiston diplomatiyasi ham o‘zining chuqur tarixiy ildizlariga ega²⁸. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev ta’kidlaganidek, «Qadimdan mamlakatimiz hududida diplomatiya an’analari shakllangan, ajdodlarimiz yaqin va uzoq xorij bilan do‘stlik va hamkorlikda yashashga intilganlar»²⁹. Ko‘p asrlar davomida O‘zbekiston hududi Sharqni G‘arb bilan Buyuk Ipak Yo‘li orqali bog‘laydigan ko‘prik bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu yo‘l orqali uzoq o‘lkalar va xalqlar bilan iqtisodiy aloqalar bilan bir qatorda faol madaniy aloqalar olib borilgani ham tarixdan ma’lum. Aytish mumkinki, o‘sha davrlarda ham ajdodlarimiz yaratgan moddiy va ma’naviy boyliklar dunyoga ma’lum va mashhur bo‘lib, ularga ehtiyoj doim yuqori bo‘lgan va bu sharoitda asta-sekin diplomatik munosabatlarning boshqa murakkab shakllari, jumladan, madaniy diplomatiyaning ilk ko‘rinishlari shakllangan.

Hozirgi global dunyoda faol integrasion jarayonlar, davlatlar va xalqlar o‘rtasidagi aloqalar madaniy ta’sirlarni va madaniy aloqalarni behad faollashtirib yubordi. Mazkur tendensiya madaniy o‘ziga xoslik – identiklik va bir madaniyat ustidan ikkinchisining gegemonligi o‘rnatish xavfini kuchaytirdi.

²⁸ Ўзбекистон тарихи. 6-жилд. Ўзбекистон дипломатияси тарихи. (Қадимги даврлардан ҳозирги кунгача). – Тошкент, 2022. – Б. 3.

²⁹ O‘sha joyda.

Mazkur sharoitda madaniyat nafaqat o‘z mamlakati hududi doirasida, balki uning tashqarisida ham jamiyatga ta’sir ko‘rsatishning samarali vositasiga aylandi. Davlatning amalga oshirayotgan madaniy siyosati, xalqaro maydonda shakllangan imijiga globallashtirish olamida uning musobaqabardoshligi bog‘liq. Shuning uchun ham madaniy diplomatiyaning zamonaviy xalqaro munosabatlardagi o‘rni borgan sari ortib bormoqda. Shuningdek, mafkuraviy ta’sir va undan himoyalaniş muammosi ham dolzarb va o‘tkir.

Aslida Madaniy diplomatiya tushunchasi keng ma’noli bo‘lib, turlicha talqinlarga egadir. Madaniy diplomatiyaga berilgan ta’riflar ichida ilmiy adabiyotlarda eng keng tarqalganlaridan biri quyidagichadir: *“Madaniy diplomatiya – davlat tashqi siyosatining asosiy maqsadlariga erishish ob’ekti va vositasi sifatida madaniyatdan foydalanish, mamlakatning maqbul imijini yaratish va rivojlantirish, uning o‘z xalqi madaniyati va tilini ommalashtirish kabilarni o‘z ichiga olgan diplomatik faoliyat sohasidir”*³⁰.

Shunday ekan, madaniy diplomatiyani avvalo xalqlar o‘rtasida tinchlik va birdamlik o‘rnatish maqsadida boshqa mamlakatlarga madaniy qadriyatlarni uzatish imkoniyatiga ega ijtimoiy institut sifatida tushunish mumkin. Shu bilan birga, madaniy diplomatiya madaniyatdan davlatning xalqaro hamkorlikda ko‘zlangan asosiy maqsadlariga erishish ob’ekti va vositasi sifatida foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan diplomatik faoliyat turi sifatida ham qaraladi³¹.

Madaniy diplomatiyaning vazifalari quyidagi yo‘nalishlarni qamraydi:

- 1) xorijiy davlatlardagi keng jamoatchilikni o‘z mamlakat madaniyati bilan tanishtirish;
- 2) mamlakatning salohiyati va obro’sini oshirish hamda tegishli sohalarda, jumladan, iqtisodiyot va siyosat sohaslarida hamkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadida madaniy almashinuv va boshqa madaniy loyihalardan foydalanish;
- 3) mamlakat jamoatchiligini boshqa davlatlarning madaniy merosi bilan tanishtirish;
- 4) ilm-fan sohasida ilmiy almashinuv va hamkorlikni rivojlantirish barobarida xalqaro standartlarga mos keladigan yuqori ilmiy va texnologik darajani saqlab qolish;
- 5) sport, turizm sohaslarida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish;
- 6) chet ellarda o‘z davlat tili mavqeini mustahkamlash;
- 7) xorijdagi vatandoshlarga madaniy xizmat ko‘rsatish.

³⁰ Vasilenko Ye.V. [Kulturnaya diplomatiya kak instrument myagkoy sily gosudarstva](https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-diplomatiya-kak-instrument-myagkoy-sily-gosudarstva/viewer).
<https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-diplomatiya-kak-instrument-myagkoy-sily-gosudarstva/viewer>;

³¹ Kulturnaya diplomatiya. Material iz Vikipedii. 2018. 26 08.
<https://ru.wikipedia.org/wiki>

Ta'kidlanganidek, madaniy diplomatiya turlicha talqin etiladi. U boshqa davlatlarda tinchlik va o'zaro hamjihatlik g'oyalarini ommalashtirish maqsadida madaniy qadriyatlarini uzatish imkoniyatiga ega bo'lgan ijtimoiy institut va davlatning tashqi siyosiy faoliyatining asosiy maqsadlariga erishishida madaniyatdan ob'ekt va vosita sifatida foydalanadigan diplomatik faoliyat sohasi, shu bilan birga, mamlakatning ma'qul obrazini yaratish, uning o'z xalqlari madaniyati va tilini targ'ib qilish hamda madaniyat (shu jumladan, ilm-fan, ta'lim, sport va h.k.) sohasidagi hamkorlik bo'lib, bu ayni vaqtda nogumanitar (ya'ni siyosiy va iqtisodiy) maqsadlarga erishishga ham xizmat qiladi.

Madaniy diplomatiya madaniyat (ilm-fan, ta'lim, sport va h.k.) yordamida siyosiy va iqtisodiy muammolarni hal etish imkoniyatini beradi. Masalan, elchixonalar tomonida madaniy tadbirlarning (ko'rgazmalar, filmlar namoyishi, konsertlarning) amalga oshirilishi bir tomondan, mamlakat imijining tanilishiga va ikkinchi tomondan, turistlar oqimini kuchayishida namoyon bo'ladi. Xalqaro munosabatlar amaliyotida biror bir madaniy (yoki sport) tadbirining o'tkazilishi o'ziga xos birinchi qadam bo'lib, undan so'ng to'laqonli siyosiy muloqotlar boshlanishiga turtki bo'lgan (bu "ping-pong diplomatiyasi" deb nomlangan). Shu kabi tadbirlar madaniy diplomatiya shakllari hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, madaniy diplomatiya xalq an'analari, dini, tarixi, madaniy o'ziga xosligi haqida chuqur va har tomonlama bilimlarga asoslangandagina samarali bo'lishi mumkin.

So'nggi yillarda madaniy diplomatiyaning ahamiyati ortib bormoqda. Tadqiqotchilar tashqi siyosatni amalga oshirishda ijtimoiy ongning madaniyat, qadriyatlar, din, mentalitet kabi shakllariga katta e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlamoqdalar. Aynan shundagina xalqaro diplomatiya xalqaro hamkorlikni intensivlashtirishi va samaradorligini oshishi uchun zarur bazisni yarata oladi.

Shuni ham e'tiborga olmoq kerakki, axborot asri va globalizatsiya sharoitida xalqaro munosabatlarda ham, alohida davlatlarning ichki siyosatida ham, madaniyat o'z rivoji uchun tamomila yangi imkoniyatlarga ega bo'ldi. Eng yangi axborot texnologiyalariga ega bo'lgan davlat o'z madaniyatini xorijda keng targ'ib qilishi, ommalashtirishi uchun ko'proq imkoniyatlarga ega bo'ladi. Shunday qilib, ilm-fan, ta'lim, san'at sohasidagi yutuqlarning ommalashishi madaniy almashinuvni tashqi siyosiy jarayonlardagi ta'sirli vositaga aylantiradi.

Madaniy diplomatiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida xalqlar o'rtasida o'zaro ishonch va hayrixohlik tuyg'ularini mustahkamlashga xizmat qiluvchi madaniy aloqalarining ahamiyati yuqorida qayd etilgan edi. Turizm sohasining rivojlanishi ham aynan shu oliy maqsadga xizmat qilib, uning turfa turlari ichida

(ekologik, gastronomik tibbiy, turizm, bolalar, yoshlar, etnik, madaniy, tarixiy, rekreatsion va boshqa) ziyorat turizmi jadal rivojlanmoqda.

Ma’naviy tarbiya markazlari bo‘lib xizmat qilayotgan ziyorat turizmi obektlari istiqlol yillarida obod etildi va oxirgi yetti-sakkiz yildan beri u jadal sur’atlar bilan rivojlanmoqda. Aytish joizki, barcha viloyatlarimizda joylashgan qadamjolar nafaqat xalqimiz, balki xorijdan ham ziyoratchilarni o‘ziga ko‘proq jalb etmoqda.

Turizm va Internetning rivojlanishi bilan insonlarni madaniy axborotni olishi va tarqatishi shunga yo‘naltirilgan davlat dasturlarini an’anaviy, siyosiy va senzuraviy cheklov, taqiqlarsiz amalga oshirish imkoniyatini berdi. Madaniy diplomatiya paradigmasidagi bu o‘zgarishni “tanlanganlarning omma bilan” aloqalarini borgan sari “ko‘pchilikni ko‘pchilik” bilan aloqasi sifatida belgilash mumkin.

Madaniyatning ijtimoiy barqarorlik, millat ma’naviy salomatligi, iqtisodiy yuksalish va milliy xavfsizlik manbai sifatidagi ahamiyatini e’tirof etish tashqi madaniy siyosat va madaniy diplomatiyani xalqaro munosabatlarda alohida maqomga ega bo‘lishini ta’minlaydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, O‘zbekiston diplomatiyasida madaniy omilning roli ayniqsa so‘nggi yillarda sezilarli darajada oshdi. O‘zbekistonning xalqaro imijini, uning dunyo siyosiy tizimidagi o‘rni va rolini yanada mustahkamlashda tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy sohalarda ustuvor maqsadlarga erishish yo‘lida mamlakatning madaniy sivilizatsion imkoniyatlaridan samarali foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan madaniy-gumanitar hamkorlik kengaymoqda, milliy madaniyat va ilm-fan yutuqlarini chet elda ommalashtirish yuzasidan faol chora-tadbirlar ko‘rilmoqda.

Shuni e’tirof etish kerakki, so‘nggi yillarda xalqaro siyosatda islom omilining o‘rni yanada ortdi. Islom dunyosida ham madaniy qadriyatlar bilan almashinuv, o‘zaro madaniy muloqot, madaniy aloqalar yanada kuchaydi. Mazkur jarayonlarga xalqaro islom tashkilotlarining ta’siri katta bo‘ldi. Buni islom sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo‘lgan O‘zbekiston madaniy diplomatiyasining rivoji misolida ham yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

Darhaqiqat, O‘zbekiston rahbariyatini xalqning madaniy va ma’naviy qadriyatlarini, ma’rifatparvar islom an’analarini tiklash va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati nafaqat O‘zbekistonning madaniy merosini asrab-avaylash va targ‘ib qilish, balki tinchlik, ma’rifat va bag‘rikenglik g‘oyalarini mintaq va xalqaro miqyosda tarqatishga xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR:

- 1.Бжезинский З. Выбор: мировое господство или мировое лидерство. М., 2006.
- 2.Василенко Е.В. [Kulturnaya diplomatiya kak instrument myagkoy sily](#)

gosudarstva. <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-diplomatiya-kak-instrument-myagkoy-sily-gosudarstva/viewer>;

3. Культурная дипломатия. Материал из Википедии. 2018. 26 08.

4. Ўзбекистон тарихи. 6-жилд. Ўзбекистон дипломатияси тарихи. (Қадимги даврлардан ҳозирги кунгача). – Тошкент, 2022.

БАҲОУДДИН НАҚШБАНДНИНГ ИЛМГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510508>

Наврўзова Гулчехра Неъматовна

Бухоро муҳандислик-технология институти
“Ижтимоий фанлар” кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори
email: premium.progress@mail.ru

Илму маърифат масаласи доим барча мутуфаккирларнинг диққат марказида бўлган. Бухорони Шариф ва Шарқ Гавҳари сифатида оламга машҳур бўлишига сабабчи бўлган Еттинчи Пир сифатида улуғланиб эъзоз этиладиган Нақшбандия таълимотининг асосчиси Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий (1318-1389) - Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳам илмга оид ғоялари жуда қадрлидир.

Баҳоуддин Нақшбанд илмга оид қарашларининг асосида воқифлик масаласи туради. Баҳоуддин Нақшбанд асослаган Нақшбандия таълимотида Хожাগон тариқатидаги 8 рашхага янги 3 та: «Вукуфи замоний», «Вукуфи ададий», «Вукуфи қалбий» тамойилларини киритди. Уч рашхада ҳам вукуф, яъни хабардорлик, огоҳлик тушунчаси мавжуд. Бу билан Баҳоуддин Нақшбанд Юсуф Ҳамадоний ва Абдулҳолик Гиждувоний асослаган рашхаларни мукамал ўрганиб ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарди. Натижада Нақшбандия таълимоти асослари 11 рашхадан иборат бўлди.³²

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий тарихда Баҳоуддин, Шоҳи Нақшбанд, Балогардон, Хожаи Бузруг номлари билан маълум ва машҳурдир. Шунингдек уни “шайхларни тузи” – “намаки машойих” ҳам деганлари ҳақида Хожа Аҳрор Валийнинг устози Яъқуби Чархий “Рисолаи унсия” асарида шундай маълумот беради: “Шу сабабли уларни “Намаки машойих” (шайхларнинг тузи) дейдилар”.³³ Яъқуби Чархий илмий меросини ўрганган олима Мавжуда Раззоқова ҳам “Рисолаи унсия”да Баҳоуддин Нақшбанднинг ботиний илми олган устозларининг Хожаи Хизр, Шайх Жунайд, Али ибд Абу Толиб ва Абу Бакр Сиддиқ эканлигини таъкидлаб, охирида шу сабабли Баҳоуддин Нақшбандни “Намаки машойих” – “Шайхларнинг тузи” деганлар

³² Наврўзова Г.Н. Нақшбандия - хушёрлик йўли. Тошкент: “Фан”, 2004. 58-78-бетлар.

³³ Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия (Дўстона сухбат). Таржимон ва шарҳлар муаллифи С.Раҳмонов. – Самарқанд: “Самарқанд давлат чет тиллар университети” нашриёти, 2022. 21-бет.

деб таъкидламоқда. “Рисолаи унсия”ни форсий тилдан кирилл ёзувига ўттирган Иброҳими Наққош асарида ҳам “Намаки машойих” деганлари қайд этилган.³⁴

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорийнинг Баҳоуддин, Шоҳ Нақшбанд, Балогардон, Хожайи Бузург, Хожайи Бузург номлари билан машҳур бўлиши у кишининг амаллари асосида халқнинг эътирофидир. Аммо Баҳоуддин Нақшбанднинг ботинидаги илм уммонининг манбалари асосида берилган “Намаки машойих” номи тасаввуф аҳли орасида у кишининг илмларига берилган эътирофдир. “Намаки машойих” – шайхлар тузи тавсифининг моҳиятидан маълум бўладики, барча машойихларнинг камолотида Баҳоуддин Нақшбанднинг таъсири бўлган. Агар овқатга туз солмасак унинг таъми меъёрда бўлмайди. Худди шунингдек, Баҳоуддин Нақшбанд илмидан баҳраманд бўлган машойихлар ҳам камолга етганлар.

Баҳоуддин Нақшбанднинг илмни таснифи ҳақидаги фикрлари “Рисолаи унсия” асарида ёзилган. Бу манбада ёзилишича, Баҳоуддин Нақшбанд Яъқуби Чархийга илм ҳақида шундай деган: “Илм икки хилдир. Биринчиси қалб илми бўлиб, у авлиё ва анбиёларнинг фойдали илмидир. Иккинчиси тил илми бўлиб, у Одам болалари устида Аллоҳнинг хужжатидир”. “Умид қиламанки, сенга илми ботиндан бир насиба етгай”.³⁵ Манбадаги бу фикрдан маълум бўладики, Баҳоуддин Нақшбанд илмни икки хил деганлар: қалб илми ва тил илми. Қалб илмини ботин илми ҳам деганлар. Тил илмини зоҳир илм деганларини мантиқан хулоса қилиш мумкин.

Қалб - Баҳоуддин Нақшбанд таълимотида марказий ўринда турган тушунчадир. Чунки шу қалб инсоннинг ҳам жисман, ҳам руҳан маркази бўлиб, ўша орқали инсон Ғайб олами билан боғланади. Нақшбандияда қалб икки маънода тушунилади: биринчиси, юрак-танада жойлашган гўшт парчаси бўлиб, у ҳайвонларда ҳам бор ва жисмга ҳаёт бағишлайди. Расулуллоҳ айтганлар: “Инсон жасадида бир парча гўшт бор, агар у саломат бўлса, бошқа аъзолар ҳам саломат бўлади, агар у бузилса, бошқа аъзолар ҳам бузилади. Огоҳ бўлингки, бу дилдир”. Иккинчиси, раббоний руҳ бўлган латиф қалбдир. Ана шу латиф қалб орқали инсон ҳақиқий оламни идрок этади, ақллар хайратда қолган, вужудий жисм била олмайдиган нарсаларни англайди, асл нарсалар ҳақиқатини билади. Баҳоуддин қалбнинг латиф, нозиклигини таъкидлаб, уни гуноҳ ва ёмонликлардан поклашга чақиради. Ҳазрат махсус тариқат аҳли учун “Вуқуфи қалбий” рашҳасини тавсия этади. Рашҳа талаби бўйича инсон доимо қалбидан огоҳ бўлиши ва қалб эса доимо

³⁴ Рисолаҳои пирон ва пайравони тариқати нақшбандия. Душанбе: 2017. 178 с.

³⁵ Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия (Дўстона суҳбат). Таржимон ва шарҳлар муаллифи С.Раҳмонов. – Самарқанд: “Самарқанд давлат чет тиллар университети” нашриёти, 2022. 13-бет.

Тангрига юзланиб, уни тажаллий этиши керак. Нақшбанд илоҳий файз ва нурларни қабул этиш учун қалбнинг соғлом, солим, тирик, ҳушёр бўлиши кераклигини таъкидлаб, уни поклаш заруратини уқтирган.

Қалбдан бу олам ва охират меҳрини узиб, яъни нафс билан боғлиқ барча нарсаларни ўлдириб, фақат Тангри муҳаббати ва унинг розилига учун ҳаракат қилиш қалб кўзини очади, унинг Ғайб оламига киришига имкон беради. Бу қалб файзларни қабул этиб, тажаллий этиш маконига айланади. Бундай қалб ботиний Каъбадир. Шунинг учун сўфийлар қалб зиёратини ҳаж билан тенглаштирадилар.

Зи ғайрат хонаи дилро зи ғайрат кардаам холи,
Ки ғайратро намешояд дар ин хилватсаро будан.³⁶

Мазмуни:

Ғайрат қилиб ўзгасидан қалб уйини поқладим,
Сендан ўзга киши бу хилват саройга муносиб эмас.

Сонлар фалсафасига Пифагордан бери эътибор берилган бўлса-да, Баҳоуддин Нақшбанд “Вукуфи ададий”ни ладуний илмнинг ибтидоси деб қарайди ва сондан огоҳ инсон ладуний илм соҳиби бўлиши мумкинлигини исбот этади. “Ҳазрати Хожайи Бузrug ойтибдурлар вукуфи ададий илми ладунийнинг аввал мартабаси турур. Эҳтимоли бордурким, аҳли бидоятга нисбат аввали мартабайи илми ладуний бу тасарруфоти жазаботи улухийят асарларини мутолаа этмак бўлурким, Ҳазрати Хожа Алоуддин ойтибдурлар. Онинг учунким, кайфияте ва ҳолатедурким мувассил турур мартабайи қурбга ва илми ладуний ул мартабада макшуф бўлур. Ва аҳли ниҳоятга нисбат вукуфи ададийким, илми ладунийнинг аввалғи мартабаси турур, ул бўлурким, зокир воҳиди ҳақиқийнинг эъдоди кавний мартабаларида сароёнинг сиррига воқиф бўлур, ондоғким, эъдод ҳисоби мартабаларида вуқифи адади сараёнига воқиф турур.

Байт:

Эъдоди кавн суврати касрат намойишист,
Фал-куллу воҳидун ятажалла би кулли шаън.

Мазмуни:

Дунёдаги нарсалар кўплик шаклида кўрилади,
Барчаси биттадир, у кўп нарсада жило қилади”.³⁷

³⁶ Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия (Дўстона суҳбат). Таржимон ва шарҳлар муаллифи С.Раҳмонов. – Самарқанд: “Самарқанд давлат чет тиллар университети” нашриёти, 2022. 30-бет.

Манбада келтирилган юқоридаги иқтобоснинг таҳлилидан маълум бўладики, Баҳоуддин Нақшбанд: “Вуқуфи адади ладуний илм мартабасининг аввалидир”, деб айтган. “Ладун” - арабча сўз бўлиб, олдидан, ёнидан деган маъноларни англатади.

Тасаввуфга доир барча луғат, мақолаларда билиш ҳақида гап кетганда ладуний илм - яқин, тўғри билим, ҳақиқат даражасидаги билим деб, уни Аллоҳ инояти билан берилиши таъкидланади. Йирик олим Франц Роузенталь ҳам “билим – нур, сўфийлик” ҳақида гапирганда “илм” ва “яқин” тушунчаларини таққослайди ва “яқин” илоҳий томонидан берилади, деган тушунчани илгари суради. Баҳоуддин Нақшбанд таълимотида бу нуқтаи назар бошқача изоҳланади. Унинг фикрича, ладуний илм билан яқин илми ўртасида фарқ мавжуддир. У шундай айтади: “Ладуний ва яқин илмларнинг орасида фарқ шудирки, яқин илми - асл зотнинг нури ва илоҳий сифатларини идрок этишдан иборатдур. Ладуний илм эса илҳом орқали унинг маъносини ва Ҳақнинг каломларини фаҳмлай олишдир”.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқадики, Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг фикрича, яқин илми орқали сўфий Тангрини зоти ва сифатларининг нурларини идрок қилади. Ладуний илмда эса Илҳом орқали Ҳақ моҳияти ва каломларини фаҳмлай олади. Баҳоуддин Нақшбанд ладуний илмни яқин илмдан кўра юқори даражада ва бутун оламдаги илмларнинг энг юксаки, деб қарамоқда. Чунки асл мақсад - бу нурларни кўриш эмас, балки Ҳақ моҳияти ва каломлари маъносини англашдир.

Абдурахмон Жомийнинг “Шарҳи рубоиёти”да ладуний илмнинг аввали бўлган Баҳоуддинни “Вуқуфи адади” таълимоти қуйидагича изоҳланади:

Дар мазҳаби аҳли кашфу арбоби хирад,
Сорист аҳад дар ҳама афроди адад.
Гарчи адад берун аст зи ҳад,
Лек дар сурату, дар модааш ҳаст аҳад.³⁸
Мазмуни:
Кашф аҳли ва хирад арбоби мазҳабида,
Барча ададларда аҳад(бирлик) намоёндыр.
Ададлар ҳаддан зиёда бўлсалар-да,

³⁷ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот”. (Оби ҳаёт томчилари). Табдил ва сўнг сўз муаллифи: Маҳмуд Ҳасаний. Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашр., 2003. 40-бет.

³⁸ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот”. (Оби ҳаёт томчилари). Табдил ва сўнг сўз муаллифи: Маҳмуд Ҳасаний. Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашр., 2003. 41-бет.

Лекин уларнинг сурати ва моддаси аҳад - ягонадир.

Демак, барча борлиқнинг асл моҳияти бирта илоҳий бирлик, яъни аҳадиятдир, демоқчи Баҳоуддин Нақшбанд.

Баҳоуддин Нақшбанд қалб илмини “Вуқуфи қалбий”, ладуний илмни “Вуқуфи ададий” рашҳалари орқали очган бўлса, “Вуқуфи замоний” рашҳаси орқали вақт илми ҳақида маълумот берган.³⁹ Баҳоуддин Нақшбанд Нақшбандия тариқатига киритган уччала рашҳада ҳам вуқуф сўзи бор. Вуқуф дегани англаш, билиш, воқиф бўлиш маъноларини англатади. Баҳоуддин Нақшбанд бу рашҳалари билан қалб, сон ва вақт илмига асос солган.

Хулоса қилиб қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

1. Баҳоуддин Нақшбанд, Хизр, Жунайд Бағдодий, Ҳазрат Али, Ҳазрат Абу Бакрдан тўрт йўналишда илм олиб, “Намаки машойих” – “Машойихлар тузи” даражасига юксалган ботин илмининг олимидир.

2. Баҳоуддин илмларни иккига: қалб ва тил илмига бўлади ва қалб илмини юксак даражага қўяди.

3. Қалб илмини эгаллаш учун Баҳоуддин Нақшбанд “Вуқуфи қалбий” рашҳасини кашф этиб, қалб илмини эгаллашда хуфия зикрнинг аҳамиятини очиб беради.

4. Баҳоуддин Нақшбанд қалб илмининг энг олий даражаси деб ладуний илмга таъриф беради. У ладуний илмни яқин илмдан юксак даражада эканини асослаб беради. У ладуний илм “Вуқуфи адади” рашҳаси орқали аён бўлишини кўрсатади ва Нақшбандия таълимотига “Вуқуфи ададий” рашҳасини киритади.

5. Нақшбандия таълимотида Баҳоуддин Нақшбанд “Вуқуфи замоний” рашҳаси орқали вақт илми назаряси ва амалиётини яратган.

6. Баҳоуддин Нақшбанднинг илм ҳақидаги ғоялари Яъкуби Чархийнинг “Рисолаи унсия” асарида яхши ёритилган.

Умумий хулоса қилиб айтганимизда, Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуриш учун фаҳму фаросатли, илму маърифатли, юксак маънавиятли ёш авлодни тарбиялаш зарур. Бу вазифани амалга оширишда Баҳоуддин Нақшбанднинг илм ҳақидаги ғояларининг аҳамияти каттадир.

³⁹ Наврўзова Г. Баҳоуддин Нақшбанднинг “Вуқуфи замоний” тамойили. Фалсафа ва ҳуқуқ. Ижтимоий –сиёсий, маънавий-маърифий, фалсафий-ҳуқуқий журнал. 2022. №2. 32-34-б.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЯШИЛ ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУЦИОНАЛ ТИЗИМИНИНГ ТАКОМИЛЛАШТИРИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.1451777>

Ҳакимов Назар Ҳакимович

Тошкент амалий фанлар университети,

“Тарих ва ижтимоий фанлар” кафедраси профессори,

Фасафа фанлари доктори

Email: hakimovnazar@rambler.ru

Аннотация: Мақолада янги Ўзбекистон шароитида яшил иқтисодиётни муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштиришнинг долзарб масаллари ва инновацион механизмлари тадқиқ қилинган. Муаллиф яшил иқтисодиёт тушунчаси мазмуни, моҳияти ва уни амалга ошириш амалиёти, бевосита жамиятда олиб борилаётган ислохотлар натижаси билан боғлиқлигини таъкидлайди. Фуқоралик жамияти юксалиши давом этаётган даврида, ижтимоий иқтисодий жараёнларда экологик мувозанатни сақлаш жараёни, бевосита инсон фаолияти демократик ислохотларни амалга ошириш, мустабил, дунёвий, ижтимоий давлат қуриш стратегияси амалиётига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам инсон экологик муҳофазаси жамиятда институционал тизимнинг мунтазам такомиллашувини вужудга келтиради.

Калит сўзлар: Экология, яшил иқтисод, инсон, ёшлар, экологик таълим, стратегия, атроф муҳит, хавфсизлик.

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные вопросы и инновационные механизмы защиты зеленой экологии в условиях нового Узбекистана. Авторы статьи раскрывают содержание, особенности и практики проблемы зеленой экологии, тесно связав ее с результатами реформа проводимых в обществе. В условиях формирования гражданского общества, процесс соблюдения экологического равновесия непосредственно связана с осуществлением демократических реформ, строительством суверенного, правового, светского, социального государства. С учетом вышеизложенного защита зеленой экологии человека требует системного совершенствования ее институциональных основ.

Ключевые слова: Экология, зеленая экономика, человек, молодежь, экологическое образование, стратегия, окружающая среда, безопасность.

КИРИШ

Мамлакатимизнинг янги тараққиёт босқичида яшил иқтисодиёт, яъни инсон экологик хавфсизлигини таъминлаш бевосита ислохотлар мақсади билан

боғлиқдир. Бундай стратегик аҳамиятга молик ишларни амалга оширишда ер ва сув ресурсларидан унумли фойдаланиш масалаларининг ечимида, атмосфера ҳавосининг тозалигини сақлаш, минерал хом ашё захираларимизнинг Ватанимиз бугуни ва келажаги учун фойдаланишда жонкуярлик ишларини амалга оширишда ёшларнинг ўрни муҳимдир. Ҳозирги даврда экологик ҳолатнинг асосий қисмларидан бири мавжуд минерал хом ашё, шу жумладан, газ, нефть ресурсларидан тежамли фойдаланишни ташкил этишдан иборат. Масаланинг аҳамияти фақат унинг тарбиявий томонида эмас, балки юртимизнинг ижтимоий иқтисодий тараққиёти билан чамбарчас боғлиқлигидадир.

АДАБИЁТЛАР ШАРХИ.

Яшил иқтисодиёт, яъни инсон экологияси мустақил фан сифатида шаклланишида экология мавзуида тадқиқотлар ва уларнинг амалиётга жорий этилиши муҳим аҳамият касб этган. Тирик организмларнинг, шу жумладан инсон экологияси ҳақидаги илмий хулосалар ва қарашларнинг умумлаштирилиши натижасида инновацион назариялар вужудга келган. Жумладан, эколог олим А. Ф. Миддендорф⁴⁰ ҳайвонларнинг климатик шароитларда яшаши тўғрисидаги ғояларни илгари суради. Геккель, Эрнст.⁴¹ экологиянинг амалий аҳамияти тўғрисида ва унинг назарий жиҳатларини тадқиқ қилган. К. Мебиус -биоценоз тўғрисидаги тушунчани фанга олиб кирган⁴². Таъкидлаш лозимки ўсимликлар экологияси тўғрисидаги тушунчалар илмий ёндашувлар, ўсимликлар физиологияси ва фитогеография атрофида шакллانган. Ҳозирги даврда экологиянинг ривожланиш босқичида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар, кўп жиҳатдан биосферанинг ҳозирги ҳолатига бағишланган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг соҳа институтлари ёш тадқиқотчилари, университетларда фаолият кўрсатаётган докторантлар, ёш педагоглар, докторантларнинг илмий тадқиқотларининг маълум қисмида экологик муаммоларнинг ечими изланмоқда. Мавзу тадқиқи давомида Ҳакимов Н.Ҳ. Зулфикоров Ш.Х. Қодиров Н.Н. Ўзбекистоннинг янги тараққиёт босқичида экологик муаммоларнинг вужудга келиши сабабларини, Ҳакимов Н.Ҳ. инсон экологиясининг моҳияти ва унинг ислохатлар кўлами

⁴⁰ Миддендорф А. Ф. Путешествие на Север и Восток Сибири. Ч. 2. Север и Восток Сибири в естественно-историческом отношении/ Репринтное воспроизведение изданий 1869 и 1878 годов. Отдел V. Сибирская фауна. Отдел VI. Коренные жители Сибири. - СПб.: ООО Изд-во ГеоГраф, 2006. - 850 с., ил.

⁴¹ Геккель, Эрнст. Красота форм в природе. - СПб.: Издательство Вернера Регена, 2007. - С. 144. - ISBN 5-903070-08-6. Геккель, Эрнст. Мировые загадки. Общедоступные очерки монистической философии. - М.: Либроком, 2012. - С. 256. - ISBN 978-5-397-02200-2.

⁴² Мебиус Карл Август // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / под ред. А. М. Прохорова 3-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1969.

билан боғлиқлигини ўрганган⁴³. Алихонов Б. Жакбаров С. Биохилмахилликни сақлаш - барқарор ривожланиш омили эканлигини⁴⁴, тадқиқотчи Бозорова Н.Ш. Талабаларда экологик маданиятни ривожлантиришнинг илмий-педагогик асослари (олий ўқув юрти мисолида) тадқиқ қилган⁴⁵. Маликова А.Р. Педагогика олий ўқув юрти талабаларида экологик маданиятни шакллантириш масалаларини⁴⁶, Мамашакиров С. Экологиянинг амалий жиҳатларини⁴⁷, Нишонова Н.Ў. Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларининг экологик маданиятини ривожлантириш жиҳатларини таҳлил қилган.⁴⁸

АСОСИЙ ҚИСМ.

Янги тараққиёт босқичида экологиянинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради. Биринчидан, табиий ва сунъий (инсон томонидан яратилган) тизимлар тузилиши ва фаолияти ҳақидаги тадқиқотлар. Иккинчидан, турларнинг жойлашиш ҳудуди, ёши, жинси, ҳақидаги маълумотлар ва уларнинг кўпайиши. Учинчидан, биоценнозларнинг яшаши тизимлари умумий сонига нисбатан кўпайиш қонуниятлари тўғрисидаги илмий қарашлар. Тўртинчидан, турли экотизимлар орасидаги модда ва энергия алмашинуви ҳақидаги илмий хулосалар. Бешинчидан биосферадаги жараёнлар ҳақидаги умумлаштирилган тушунчалар ҳамда биосферада биоген элементларнинг айланиши, уларни ҳисоблаш методи баҳоланиши тўғрисидаги инновацион фикрлар. Шунинг учун ҳам экология биологик фан сифатида инсон ва биосфера ва атроф-муҳит орасидаги муносабатларни унинг ташкилий жиҳатларини ўрганади. Ҳозирги даврда ижтимоий экология фан сифатида умумий экологияга ва хусусий экологияга бўлинади. Умумий экология, ўз навбатида, аҳоли экологиясини, жамият экологиясининг экотизимини ўрганади. Хусусий экология, ўз навбатида, ўсимликлар экологияси, ҳайвонлар экологияси, бактериялар экологияси ва замбуруғлар экологиясига бўлинади.

Инсон экологик хавфсизлигини таъминлаш институционал тизими такомиллаштирилишида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Экология

⁴³ Ҳакимов Н.Ҳ. Зулфиконов Ш.Х. Қодиров Н.Н. Ўзбекистон янги тараққиёт босқичида. Тошкент, Иқтисодиёт, 2022. Бет. 365. Ҳакимов Н.Ҳ. Инсон экологияси. Тошкент, Иқтисодиёт, 2021. Бет. 345.

⁴⁴ Хуррият, 23 май 2012

йил. <http://parliament.gov.uz/upload/iblock/fad/jojtgejkabldbsionxbpjwipjslnutde%20hmxnrhyriju-bcyoaaejwmtmee.pdf>

⁴⁵ Бозорова Н.Ш. Талабаларда экологик маданиятни ривожлантиришнинг илмий-педагогик асослари (олий ўқув юрти мисолида) тадқиқ қилган⁴⁵. Пед. фан. ном...дисс. – Т. 2006. -9 б.

⁴⁶ Маликова А.Р. Педагогика олий ўқув юрти талабаларида экологик маданиятни шакллантириш:⁴⁶ Пед.фан.номз ... дисс. – Т.: 2010. -8 б.

⁴⁷ Мамашакиров С.Ваҳимами ёки ҳақиқат. Тошкент, —Иқтисод- молия, 2012.Б.8.

⁴⁸ Нишонова Н.Ў. Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларининг экологик маданиятини ривожлантириш жиҳатларини таҳлил қилган (адабий таълим мисолида): Пед. фанл, номз. ... дисс. – Т.: 2001. -4 б.

ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2018 йил 3 октябрдаги қарори стратегик аҳамиятга эга бўлди. Қарорда таъкидланганидек, сўнгги йилларда республикада экологик хавфсизликни таъминлаш, экологик вазиятни яхшилаш, чиқиндиларнинг инсонлар соғлиғига зарарли таъсирининг олдини олиш, шунингдек, ҳаёт даражаси ва сифатини ошириш учун қулай шароитлар яратиш мақсадида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида техник ва технологик жараёнлар оқибатида юзага келаётган муаммоларни ҳал этишга янги ёндашувларни жорий қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар изчил амалга оширилмоқда. Жамият тараққиётининг янги босқичида экологик мувозанатни уйғунлаштириш ғоясини амалиётида ва унинг институционал асосларини мустаҳкамлашда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси муҳим роль ўйнайди. Мамлакатимиз асосий қомусининг 62 моддасида “Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар” деб белгилаб қўйилган⁴⁹.

Янги Ўзбекистонда Республика шаҳар ва туманларида санитария жиҳатидан тозалашнинг мутлақо янги тузилмаси яратилди. Барча жойларда давлат-хусусий шериклик шароитида замонавий технологияларни қўллаган ҳолда чиқиндиларни тўплаш, ташиш ва қайта ишлаш кластерларини ташкил этишни назарда тутувчи чиқиндиларни комплексли бошқариш тизими жорий этилмоқда. Шу билан бирга, ўтказилган таҳлил давомида белгиланган вазифаларнинг тегишли даражада амалга оширилишини, экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ислохотларни белгиланган суръатларда ва самарали амалга оширилишига тўсқинлик қилувчи қатор омиллар мавжудлиги аниқланди, хусусан:

биринчи, давлат экологик инспекциявий фаолиятининг ягона вертикали мавжуд эмаслиги ҳайвонот ва ўсимлик дунёси объектларидан ноқонуний фойдаланишга қарши курашишни самарали олиб бориш, шунингдек, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш имконини бермаяпти;

иккинчи, санитария жиҳатидан тозалаш соҳасидаги субъектларнинг ташкилий, техник, иқтисодий ва ишлаб чиқариш фаолияти етарли даражада мувофиқлаштирилмаяпти;

учинчи, экологик тарғиботни ташкил этиш ва олиб бориш бўйича самарали механизмларнинг йўқлиги мазкур йўналишда ижтимоий реклама ва амалга оширилаётган ахборот-тушунтириш ишларининг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда;

⁴⁹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 62 модда. <https://lex.uz/docs/6445145>

тўртинчи, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тизимига, шу жумладан, атроф-муҳит ҳолатини моделлаштириш ва прогнозлаштиришда замонавий ахборот-коммуникация технологиялари етарли даражада жорий этилмаяпти⁵⁰.

Шунинг учун ҳам мамлакатимизда янги ривожланиш босқичида, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, санитария ва экологик ҳолатни яхшилашни таъминлаш соҳасида изчил ишлар олиб борилмоқда. Шунингдек, 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги Миллий мақсад ва вазифаларга эришишни таъминлаш мақсадида:

2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини амалга ошириш бўйича Йўл харитаси тасдиқланди. Концепция эришилган натижалар мақсадли кўрсаткичлар ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тегишли даврга мўлжалланган асосий йўналишлардан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан уч йил муддатга алоҳида-алоҳида тасдиқланадиган Йўл хариталари асосида босқичма-босқич амалга оширилади.⁵¹ Фуқоралик жамияти шароитида экологик хавфсизликни таъминлаш учун давлат бошқарувини такомиллаштиришни талаб қилади. Шунинг учун ҳам республикада атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экологик шароитни яхшилаш, чиқиндиларни атроф-муҳитга зарarli таъсирини олдини олиш ва аҳоли саломатлиги, аҳоли турмуш тарзи сифати ва даражасини ошириш учун қулай шароит яратиш жараёнини таъминлаш мақсадга мувофиқ. Экологик масалларнинг долзарблигини, унинг инсон саломатлиги билан боғлиқлиги, демократик ислохатларга алоқадорлигини ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 2023 йил 31 майдаги “Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги тузилди⁵².

⁵⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2018 йил 3 октябрдаги қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.10.2018 й., 07/18/3956/1994-сон; 21.03.2019 й., 07/19/4247/2801-сон; 22.07.2020 й., 06/20/6031/1088-сон.

⁵¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. «2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепцияси» <https://uza.uz/oz/documents/2030-yilgacha-b-lgan-davrda-zbekiston-respublikasining-atrof-31-10-2019>

⁵² Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида. <https://lex.uz/docs/6479134#6482680>

Ўзбекистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги давлат органи ҳисобланади. Вазирлик қошида Марказий Осиё атроф-муҳит ва иқлим ўзгаришини ўрганиш университети ташкил қилинди. Университет тасаруфига Атроф-муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш технологиялари илмий-тадқиқот институти, Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида фаолият кўрсатаётган ходимларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш маркази, «Эко-энергия» илмий татбиқ этиш маркази, Ўрмон хўжалиги илмий-тадқиқот институти (филиали, 5 та илмий-тажриба станциялари, Чўл ҳудудларида ўрмончиликни ривожлантириш илмий маркази, Ўрмон хўжалигини ривожлантириш инновацион маркази), Ўрмон хўжалиги техникуми, Тошкент гидрометеорология техникуми, Гидрометеорология илмий тадқиқот институти ўтказилди.

Мамлакатимизда инсон экологияси ечимидаги масалларга ёрдам беришда Инсон экологияси моҳияти, мазмуни ва унинг жамият ривожигаги ўрнини аҳолига тушунтиришда оммавий ахборот воситалари муҳим ўрин эгаллайди. Шунингдек, экологик таълимнинг оммалашувида, бўлажак бакалаврлар экологик маданиятининг юксалишида ҳам оммавий ахборот воситаларининг роли каттадир. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги, жамоат ташкилотлари, олий таълим муассасалари, мутахассислар иштирокида Ўзбекистон телерадиокомпанияси билан ҳамкорликда юртимиздаги мавжуд экологик вазият, ҳудудларда ёки локал ҳолатда вужудга келаётган экологик тангликларга бағишланган радиоэшиттиришлар, телевизион кўрсатувлар уюштирилиши йўлга қўйилган. Ижодий гуруҳлар томонидан мамлакатимизнинг ранг-баранг бетакрор табиати, табиий ресурсларининг умумий ҳолати, инсон ва табиат муносабатларини тараннум этувчи телевизион фильмлар суръатга олинмоқда. Ҳозирги даврда республикада 1500 дан зиёд оммавий ахборот воситалари фаолият кўрсатмоқда. Биргина Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси таркибидаги телеканалларнинг бир сутка давомидаги умумий эфир вақти 616 соатни ташкил этмоқда. Ҳолбуки, мустақилликдан олдин бу рақам бор-йўғи 48 соатга тенг эди, холос⁵³. Республика телерадиокомпаниясининг Ўзбекистон 24, Ўзбекистон, Ёшлар, Тошкент, Оилавий, Маданият ва маърифат, Уз. репорт, Севимли, Спорт, Маҳалла, Ўзбекистон тарихи, ЗўрТВ каналлари ва вилоятлар телевидениеси, мустақил хусусий телевидение каналлари орқали экология масалаларига

⁵³ Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Том 1, Тошкент, -Ўзбекистон. 2017, Бет 498.

бағишланган семинарлар, симпозиумлар, илмий конференциялар иши кенг ёритилмоқда, ижтимоий-иқтисодий тармоқларда мавжуд бўлган, шунингдек инсон фаолияти томонидан вужудга келаётган янги экологик тангликлар моҳияти, оқибатлари тасвирларга туширилиб намойиш этилмоқда ва бундай кўрсатувлар, тадбирлар экологик таълимда, бўлажак бакалавр ва магистрларнинг экологик маданиятининг ривожланишида муҳим роль ўйнамоқда. Таъкидлаш лозимки, экологик муаммолар таҳлилида ва унинг ёшлар тафаккурига таъсирида радио ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун Ўзбекистон радиоси, FM радиоси, Ўзбегим таронаси, Махсима радиоси, Ориат доно, Маҳалла, Водий садоси ва бошқа каналларда экологик вазиятга доир эшиттиришлар мунтазам олиб борилмоқда. Экологик муаммоларнинг объектив мазмунда ёритилишида хусусий ахборот воситалари муҳим роль ўйнамоқда. Эътиборга молик жиҳати шундаки, оммавий ахборот воситаларининг таркиби ҳам тубдан ўзгариб бормоқда. Буни юртимиздаги барча телеканалларнинг қарийиб 53 фоизи, радиоканалларнинг эса 85 фоизи нодавлат оммавий ахборот воситалари экани ҳам тасдиқлайди⁵⁴. Шунингдек, мамлакатимизда нашр қилинаётган газеталарда, яъни Янги Ўзбекистон, Ўзбекистон овози, Халқ сўзи, Правда Востока ва бошқа нашрларда, журналларда экологияга доир мақолалар эълон қилинмоқда. Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ёшлар муҳим ўрин эгаллашини ҳисобга олиб, Ўзбекистонда ёшларнинг ахлоқий, экологик тарбияси, уларнинг бугунги кун талабларига жавоб берадиган даражада, юқори малакали мутахассислар ёрдамида замонавий, дунёвий билим олишлари учун барча имкониятлар яратилган. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган, дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилган Ўзбекистон Республикасини тараққиёт стратегияси ёшларнинг экологик таълим-тарбиясида алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Янги Ўзбекистон даврида ёшлар камолотини таъминлашга қаратилган кенг қамровли давлат сиёсати туфайли юртимизда миллий кадрлар тайёрлашнинг ҳуқуқий, ижтимоий ва иқтисодий асоси такомиллаштирилди. Давлатимиз раҳбарининг таклифи билан *2024 йил "Ёшлар ва бизнесни қўллаб-қувватлаш йили"* деб аталиши эса ёшларнинг ҳар томонлама ижтимоий, иқтисодий ҳаётда ўз ўринларини эгаллашлари, яшил маконни яратиш тадбирларида иштирок этишлари учун барча имкониятлар вужудга келтириляётганлигидан дарак беради. Чунки ватанимизнинг келажаги, халқимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрў-эътибори, авваламбор,

⁵⁴ Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Том 1, Тошкент, -Ўзбекистон. 2017, Бет 498..

фарзандларимизнинг униб-ўсиб, улғайиб, қандай инсон бўлиб ҳаётга кириб боришига боғлиқдир. Бу жараёндаги асосий ўринни, келажакда ушбу ёшлар тарбияси учун масъул бўлган бакалаврлар ва магистрлар эгаллайди. Таъкидлаш лозимки, йил давомида, мамлакатимиз барча ҳудудларида амалга ошириладиган яшил маконни яратишга қаратилган тадбирлар мазмуни бевосита экологик вазиятни яхшилаш билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўрта махсус ва олий таълим тизимида бўлажак кадрлар экологик тарбиясининг муҳимлиги ва амалий аҳамияти мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий иқтисодий ислохотлар, жамият ҳаётининг барча жабҳаларини модернизациялаш, рақамлаштириш масаласи билан чамбарчас боғлиқлигидадир, чунки мамлакатимизда ёшларнинг аҳоли таркибидаги салмоғи 64,0% ташкил қилади. Шу жиҳатдан олиб қарасак, уларнинг билим олишлари, тарбияси, касбий тайёргарлиги масалалари ҳуқуқий демократик, дунёвий, ижтимоий давлат қуриш, фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида муҳим аҳамият касб этади.

ХУЛОСА

Ўзбекистон Республикаси Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги, таълим муасасалари, жамоат ташкилотлари, фуқоралик жамияти институтлари билан ҳамкорликда ёшлар орасида узлуксиз экологик таълим-тарбия тизими мунтазам такомиллаштирилмоқда. Натижада Ўзбекистон Республикаси Мактабгача ва Халқ таълими вазирлиги ва Олий таълим, фан ва инновациялар вазирликларининг қарори билан Экологик таълим давлат стандарти ва Узлуксиз экологик таълим концепцияси ишлаб чиқилди ва таълим-тарбия амалиётига киритилди. Малакали мутахассислар, етук эколог, файласуф олимлар иштирокида экологик таълим-тарбия бўйича семинарлар ташкил қилинмоқда. Дарсдан ташқари вақтда талаба-ёшлар билан ишлаш учун экологик тўғарақлар ишини ташкил этишга мўлжалланган дастурлар ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси Мактабгача ва Халқ таълими вазирлиги томонидан экологик таълим йўналишидаги дарсликлар, ўқув қўлланмалари, тавсиялар тайёрланди. Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги мутахассислари томонидан тайёрланган ўқув дастурлари, ўқув қўлланмалар ўқув юртларига этказилди. Талабаларнинг экологик тарбиясида муҳим ўринга эга бўлган Экология, ва Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш фанлари олий ўқув юртларида ўқитилиши йўлга қўйилди. Мамлакатимизда эколог мутахассислар тайёрлаш масаласи тубдан янгиланди. Олий педагогик таълимда экологик таълим ва тарбия ишининг мукаммаллаштириш, уни демократик ислохотлар талаблари асосида ташкил этишда Ўзбекистон Республикаси Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги ҳузурида иш олиб

бораётган ахборот марказининг ишини алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу қўмитанинг оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорликда ишларни ташкил этиш бўйича тавсиялар дастури амалиётга жорий этилди, қўмитанинг сабъ-ҳаракати билан Экология хабарномаси журнали нашр этилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Миддендорф А. Ф. Путешествие на Север и Восток Сибири. Ч. 2. Север и Восток Сибири в естественно-историческом отношении/ Репринтное воспроизведение изданий 1869 и 1878 годов. Отдел V. Сибирская фауна. Отдел VI. Коренные жители Сибири. - СПб.: ООО Изд-во ГеоГраф, 2006. - 850 с., ил.

2. Геккель, Эрнст. Красота форм в природе. - СПб.: Издательство Вернера Регена, 2007. - С. 144. - ISBN 5-903070-08-6. Геккель, Эрнст. Мировые загадки. Общедоступные очерки монистической философии. - М.: Либроком, 2012. - С. 256. - ISBN 978-5-397-02200-2.

3. Мёбиус Карл Август // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / под ред. А. М. Прохоров 3-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1969.

4. Ҳакимов Н.Ҳ. Зулфикоров Ш.Х. Қодиров Н.Н. Ўзбекистон янги тараққиёт босқичида. Тошкент, Иқтисодиёт, 2022. Бет. 365. Ҳакимов Н.Ҳ. Инсон экологияси. Тошкент, Иқтисодиёт, 2021. Бет. 345.

5. Ҳуррият, 23 май 2012 йил. <http://parliament.gov.uz/upload/iblock/fad/jojtgejkaibdbisionxbpjwjijslnutde%20hmxnryrijuk-bcyoaaejwmtmee.pdf>

6. Бозорова Н.Ш. Талабаларда экологик маданиятни ривожлантиришнинг илмий-педагогик асослари (олий ўқув юрти мисолида) тадқиқ қилган¹. Пед. фан. ном...дисс. – Т. 2006. -9 б.

7. Маликова А.Р. Педагогика олий ўқув юрти талабаларида экологик маданиятни шакллантириш:¹ Пед. фан. номз ... дисс. – Т.: 2010. -8 б.

8. Мамашакиров С. Ваҳимами ёки ҳақиқат. Тошкент, —Иқтисод- молия», 2012. Б.8.

9. Нишонава Н.Ў. Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларининг экологик маданиятини ривожлантириш жиҳатларини таҳлил қилган (адабий таълим мисолида): Пед. фанл, номз. ... дисс. – Т.: 2001. -4 б.

10. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 62 модда. <https://lex.uz/docs/6445145>

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2018 йил 3 октябрдаги қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси,

05.10.2018 й., 07/18/3956/1994-сон; 21.03.2019 й., 07/19/4247/2801-сон;
22.07.2020 й., 06/20/6031/1088-сон.

12.Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. «2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепцияси» <https://uza.uz/oz/documents/2030-yilgacha-b-lgan-davrda-zbekiston-respublikasining-atrof-31-10-2019>

13.Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида. <https://lex.uz/docs/6479134#6482680>

14.Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида. 1-илова.<https://lex.uz/docs/6479134#6482680>

15.Шавкат Мирзиёев.Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.Том 1, Тошкент, -Ўзбекистон.2017, Бет498.

ИНСОН ОНГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ МУРАККАБ ИЖТИМОЙ- ПСИХОЛОГИК ЖАРАЁНДИР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14517828>

Бобомуродов Эркин Хаитович

ТерДУ профессори, фалсафа фанлари доктори.

Жовлиев Жўрабек Алишер ўғли

ТерДПИ ўқитувчиси.

Аннотация: Ушбу мақолада инсон онгининг шаклланиши мураккаб ижтимоий-психологик жараён бўлиб, шу жараёнга асосланган муҳим воситаларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланишни ўз ичига олади.

Калим сўзлар: Инсон, онг, ижтимоий-психологик, жараён, ёшлар, жамият, давлат.

Бироқ онгни тадқиқ қилишнинг дастлабки нуқтаси фаолиятга ташқи ва ичкининг бирлиги сифатида қарашдан иборат бўлиб, бу жараёнда ижтимоий онг филогенезининг айрим томонларидан мавҳумлашиш тўғри бўларди.

Хулқ-атвор шаклларида фаолият шаклларига ўтишда амалга ошириладиган интериоризация уни психикага механик равишда кўчириш эмаслигини таъкидлаш зарур, чунки психик жараёнлар фаолиятнинг қарор топиши давомида янги хоссаларни касб этади. Уни фаолликнинг ташқи ва ички жиҳатининг бирлиги сифатида тасаввур этилса, ўзаро боғланган актларнинг қуйидаги занжири юзага келади: фаолият мақсадини (исталган натижани) қўйиш - фаолиятнинг объектив тузилмасини ташкил қилиш — фаолиятни амалга ошириш (иш-ҳаракат) - натижа. Қўлга киритилган ва исталган натижаларни қиёслаб, фаолиятни амалга оширишни ташкил қилиш жараёнига тузатиш киритамиз.

Хусусий фанларда, шу жумладан, психологияда ҳам инсон фаолиятининг ушбу фанлар предмети сифатида воқеъ буладиган ўзига хос шакллари таҳлил қилинар экан, фаолият «соф» ҳолда кўриб чиқилмайди: улар фаолиятнинг конкрет шакллари таҳлилидан келиб чиқади. Фаолиятни инсон томонидан амалга ошириладиган жараённинг умумий шакли сифатида тадқиқ қилишга фалсафий тафаккур асосида эришилади.

Шундай бошланғич нуктага асосланган ёшлар психологиясига фаолиятли ёндашув унинг психик инъикос шакли, бинобарин, психик фаолияти тарзидаги табиатини чуқурроқ тушунишгагина эмас, балки унинг ривожланишининг ички қонуниятларини, динамикасини кузатишга ҳам имкон беради. Психик инъикос

билан субъект фаолиятининг уни ўраб турган предметли воқеликдаги ўзаро алоқаси, ўзаро боғлиқлигини ўрганиш акс этувчининг психик инъикосга ўтиши айнан фаолият жараёнида содир бўлишини кўрсатди; субъектни объектив воқеълик билан амалда боғловчи фаолиятда, шу билан бирга, психик инъикос акс этувчи билан солиштирилади ва унинг кўпроқ даражада монанд бўлишини таъминловчи коррекция (тузатиш) киритилади.

Буларнинг бари психик инъикосни субъектнинг предметли воқелик билан алоқасини амалга оширувчи фаолият тақозо қилганлигини кўрсатади.

Харакатдаги шахсни тушуниш унинг бутун ҳаётий йўли давомида ривожланиш мантиғини ҳамда ижтимоий йўналганлигини очиб бериш, унинг онг ва фаолиятининг турли шакллардаги салоҳиятининг қарор топиши ва рўёбга чиқарилишини аниқлаш, унда барқарор шакллар ҳамда янгидан вужудга келганларининг диалектик бирлашувини акс эттириш, ҳар бир ҳаётий босқичнинг кейинги даврга таъсири даражасини аниқлаш дегани ҳамдир.^[1]

Шахсни бутун ҳаётий цикли билан бирликда ўрганишнинг жуда кенг қамровли дастури мазмунан шундай. Унинг замирида тарихий ва индивидуал-биографик вақтнинг ижтимоий ўзаро боғлиқлиги ғояси ётади. Бу шахснинг, шу жумладан, ёшларнинг ҳаёт йўли жамият ривожланишининг муайян босқичига хос бўлган тарихий воқеалар, ижтимоий ютуқларни, шунингдек, қийинчилик ҳамда муаммоларни муқаррар акс эттиради, демакдир. Шахс психологияси табиатан ижтимоий ривожланиш маҳсули бўлиб, кишининг профессионал фаолияти характери билан кўп даражада белгиланади.

Жамоа, шу жумладан, ёшлар жамоасидаги умумийлик ушбу жамоа фаолият соҳаси билан боғлиқ эҳтиёжлар ва манфаатларни, касбий билим, нормалар, хис-ҳаяжон, хис-туйғу, анъаналарни ташкил қилади. Саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳодимларининг, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси ҳодимларининг, фан ва санъат, таълим ва тиббиёт ва ҳ.к. ҳодимларининг, шунингдек, қурувчилар, муҳандислар, агрономлар, шифокорлар, ўқитувчилар ва бошқаларнинг психологияси ўзаро фарқланади. Бу соҳа ва касблар ҳодимлари психологияси ушбу соҳа ёки касб доирасида иш олиб борадиган барча жамоалар психологияси учун умумий ҳисобланади.^[2]

Шу боис ҳам тарихни шахсга қарама-қарши қўйиш ёки ундан ажратиш эмас, балки уларнинг диалектик бирлиги ижтимоий психологияни, хусусан ёшлар психологиясини таҳлил қилишнинг методологик жихатдан муҳим принципи ҳисобланади.

Хозирги фанда тарихий-генетик ёндашувдан асосан инсонни филогенезда, бир ижтимоий-ихтисодий тузумдан бошқасига ўтишда тарихий ўзгаришлар ва шахс типи ўзгариши жараёнида тавсифлашда фойдаланилади.

Бундай тахлил тарихнинг шахсга таъсирининг асосий жиҳатларини ҳамда ижтимоий характерлар типологиясининг ижтимоий ва иқтисодий шароитга боғлиқлигини аниқлаш имконини беради.^[3]

Афсуски, тарих ва шахснинг онтогенездаги, унинг тарих ичидаги индивидуал-биографик вақтнинг реал параметрларидаги ўзаро муносабатлари характери тўғрисидаги тасаввурларимиз кам. Бундай ёндашувда шахс ривожланишида вақт омили сифатида намоён бўлувчи ёш кўрсаткичи алоҳида роль ўйнайди.

Кишиларнинг ёши, алоҳида фазаларнинг узунлиги генетик белгиланган узгармас нарса эмас - уларда ҳам биопсихологик ҳам ижтимоий қонуниятлар намоён бўлади. Шунинг учун кишининг ёшига нейтрал омил, яшаб ўтилган умр кўрсаткичи сифатида қараб бўлмайди. У шахснинг ривожланиш жараёни динамикасини тадқиқ қилишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий хусусиятлар, эҳтёжлар ва манфаатлар, мақсадлар ва ҳаётий режалар, фаолият натижалари ҳамда истиқбол ҳар бир аввалги ёш босқичида тайёрланади, ҳаётнинг маълум бир даврида авж олади ва намоён бўлади ҳамда келажакка назарни ўзида ифодалайди. Шунинг учун шахсни, шу жумладан, ёшларни бутун ҳаётий цикл билан бирликда ўрганиш лозим.

Адабиётлар:

1. Туленов Ж. Т. Диалектик назарияси. — Т.: «Ўзбекистан», 2001. 230—242-бетлар.
2. Яблокова Е.А. Субъекты общественной психологии // Теоретическая и природная социальная психология. — М.: Мысль, 1988. — С. 111.
3. Мировоззренческое воспитание личности. — Т.: ТГПИ им. Низами, 1991; Яхьяева Л.С Демократия и личность. — Т.: «Ўзбекистан», 1990.
4. Ideological work, youth depression, civil society, high spirituality, national ideology reform. Erkin Babamuratov TerSU Professor, Doctor of Philosophy Dzhuraeva Ulmashon TerSU teacher Zhovliev Zhurabek. TerSPI teacher. World Bulletin of Social Sciences (WBSS) Available Online at: <https://www.scholarexpress.net>.
5. Бобомуродов Э. Идеологическая профилактика – фактор идеологической защиты молодежи. – Т.: Издательство национального общества философов Узбекистана, 2022. 154-с.
6. Бобомуродов Э. Идеологическая профилактика – фактор идеологической защиты молодежи. – Т.: Издательство национального общества философов Узбекистана, 2022. 154-с.

7. Bobomurodov E. “Innovative features of the concept of continuing spiritual education”. American Journal of social sciences and humanity research. (ISSN – 2771-2141). Impact FACTOR (2021:5.993.) (2022:6.015). 2022 yil.
8. Bobomurodov E. Ideological prevention for the growing generation is an ideological factor of protection of the modern youth of Uzbekistan. American Journal of social sciences and humanity research. (ISSN – 2690-9626). Vol.3,No/2022
9. Бобомуродов Э. Жовлиев Ж. Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясида учинчи ренессанс шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий асослари. “Ижтимоий фанлар” илмий, ижтимоий ва тарихий журнал. Қарши 2023.

FALSAFANING JOZIBASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14517870>

Muhammadjon Qodirov

Falsafa fanlari nomzodi, professor.

Falsafaning qadimgi Sharqda ham, qadimgi G‘arbda ham, muayyan davrlarda paydo bo‘lish hodisasi tasodifiy emas. Unga ehtiyoj ibtidoiy jamoa tuzumining tanazzuli va jamiyatni yangi taraqqiyot bosqichiga o‘tishi munosabati bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘ldi. Bu bosqich uchun sivilizatsiya, davlat, sinfiy shakllanish, aqliy mehnatning jismoniy mehnatdan ajralishi va boshqa shu kabi insoniyat taqdiri uchun tarixiy bo‘lgan institutlar va jamiyatning yashash shakllari bo‘lgan hodisalarning paydo bo‘lishi xosdir.

Eramizdan oldingi III-II ming yilliklarda ilk sinfiy jamiyatlarda paydo bo‘lgan, ya’ni bronza asridagi diniy-afsonaviy majmualar uchun xos bo‘lgan falsafani to‘la ma’nodagi falsafa deb aytib bo‘lmaydi. Ular urug‘chilikka asoslangan jamiyatdagi ijtimoiy ongning ko‘p belgilarini saqlagan bo‘lib, vaqtinchalik o‘tish davriga hosdir. Shuning uchun ularga nisbatan muloyimroq bo‘lgan “falsafa oldi” istilohini qo‘llash lozim⁵⁵.

Diniy-afsonaviy tasavvurlar falsafaning ma’naviy manbalaridan biridir. Ular falsafadan oldin dunyoqarashning ko‘proq ilk shakllari sifatida vujudga kelgan edilar. Afsonalar o‘z joyini falsafaga bo‘shatganligiga qaramasdan ular orasida vorislik mavjud. Bu, eng avvalo, dunyoqarashga aloqador bo‘lgan mazmunning o‘zini borligi bilan belgilanadi.

Sharqning eng qadimgi yozma yodgorliklarida biz keyinchalik falsafa muammolariga kirgan dunyoqarashning asosiy masalalarini qo‘yilganligini ko‘ramiz. Misol uchun, birinchi dunyoqarashning manbalari haqidagi masalani olaylik. “Rigveda”da (er. oldingi 2-ming yillikning ikkinchi yarmiga taalluqli bo‘lgan qadimgi hind adabiy yodgorligi) koinot madhi deb atalgan she’r mavjud bo‘lib unda bu masala ruy-rost o‘rtaga qo‘yilgan: “Bu dunyo nimadan paydo bo‘lgan, uni kimdir yaratganmi yoki yo‘qmi. Bu savolga hatto xudolarning o‘zlari ham javob bera olmaydilar, negaki, ularning o‘zlari dunyo yaratilgandan keyin paydo bo‘lganlar. Hamma narsa birinchi fikr urug‘i bo‘lgan xohishdan boshlangan”⁵⁶.

Xuddi shunday ohanglarni biz qadimgi Xitoy afsonalarida ham mushohada qilamiz. Ba’zi afsonalarda birlamchi dunyo vujudga kelguncha tuman va qorong‘ulik

⁵⁵Каранг: Чанышев А.Н. Начало философии (Фалсафа ибтидоси). М., 1982. с. 49 белгиланади.

⁵⁶Древнеиндийская философия (начальный период). Қадимги хинд фалсафаси (бошлангич давр) М., 1963. -с. 35.

bilan to‘lgan tubsiz chuqur (xaos) koinot kuchlari bo‘lgan yan va in vositasida tartibga keltiriladi, boshqalarda esa, dunyo g‘ayritabiiy umumiy inson bo‘lgan Pan Gudan paydo bo‘lganligi aytiladi. Ayni shu afsonada Xitoy falsafasi uchun muhim bo‘lgan, shaxsiyatga ega bo‘lmagan dunyoviy qonun bo‘lmish “dao” haqidagi tasavvur shakllangan.

Yaqin Sharqda vujudga kelgan afsonada ham dunyoning tubsiz chuqurdan yaratilganligi g‘oyasi rivojlantirilgan. Ikki daryo oralig‘ida (Baynalnaxrin-hozirgi Iroq) yaratilgan xudolar haqidagi doston Gilgamish”da afsonaviy zamon haqida gapiriladiki”, unda xudolardan hech biri hali paydo bo‘lgan emas, ismlar hali hech narsaga qo‘yilmagan, taqdir hanuz tayin etilmagan”⁵⁷ edi.

Diniy-afsonaviy tasavvurlar bilan bir qatorda boshqa bir ma’naviy zamin tajribaviy bilimlar va ilm-fan kurtaklari (riyoziyot, ilmi nujum, tabobat, yer ishlari haqidagi bilimlar, metallurgiya, fu’rofiya, bu bosqich doirasida shakllanayotgan tahliliy tafakkur edi.

Afsonaviy qarashlardan farqli o‘laroq, falsafiy dunyoqarash sub’ektiv va ob’ektiv narsani farqlashdan boshlanadi. Bundan tashqari, afsona faqatgina ijtimoiy ong shakli bo‘lmasdan, balki yashash tarzi shakli bo‘lgani holda falsafa aqliy bilim shakli sifatida maydonga chiqadi. Falsafiy tafakkur voqelikka bevosita amaliy munosabatdan uzoqlashib, kundalik bilimlar ufqidan ko‘tarilib, kundalik hayotga g‘arb bo‘lish holatidan chiqadi va bu bilan nazariy yo‘nalgan dunyoqarashga aylanadi.

Falsafiy tafakkur shakllanishining muhim omillari ajablanish va shubhalanish bo‘ldi. Qadimgi dunyo faylasufi Aflatun yozganidek, hayron bo‘lishni totib ko‘rish...faqat faylasufgagina xosdir. U esa falsafaning boshlanishidir”⁵⁸.

Afsonaviy tasavvurlar va rivoyatlarning mustahkam haqli ekanligiga shubha urug‘ini biz sharqning eng qadimgi falsafa oldi bosqichidayoq topamiz. “Rigveda”ning koinot haqidagi madhiyasining eng oxirida, noma’lum muallif “yuqori osmonda bo‘lgan zot” haqiqatan ham nimadan nima kelib chiqqanligini, ya’ni “bu dunyoni biladi, deb qayd etganidan keyin, nogahon isyonkorona savol beradi: “Agar bilmasa-chi?”⁵⁹

Qadimgi Xitoyning”Ashulalar kitobi”da (“Shi Szin”) osmon jazosining adolatliligi haqidagi an’anaviy tasavvur shak-shubha ostiga olinadi: “Mayli kimki yomonlik qilgan bo‘lsa, yomonligi uchun javobgar bo‘lsin. Ammo kimki, hech qanday gunohi bo‘lmasa –nima uchun ular falokat girdobida qoladilar”⁶⁰.

⁵⁷ Чанышев А.Н.Начало философии (Фалсафа ибтидоси).М.,1970.Т.2 с.243.

⁵⁸ 4.Платон.Сочинения в 3-х томах (Афлотун.Асарлар.3-жилдик) М.,1970.Т.2. с.243.

⁵⁹ Древнеиндийская философия (начальный период) М.,1963, с.356.

⁶⁰ Древнекитайская философия (Қадимги Хитой фалсафаси).В 2-х томах Т.1-М., с.85.

Qadimgi Misrning adabiy yodgorligi bo‘lgan “Arfa”chaluvchining qo‘shig‘i”da muallif narigi dunyoning borligiga shubha bildiradi: “Ular bilan nima bo‘lganligini so‘zlab berish, ularning qanday yashayotganliklari haqida hikoya qilib berish uchun u yerdan hech kim kelmaydi”⁶¹.

Ajablanish va shubha-fikr yuritish manbaidir. XX asrning eng yirik fizigi Maks Plank yozgan edi: „Kimki, juda ham uzoqlashib, endi hech nimadan ajablanmaydigan bo‘lib qolgan bo‘lsa, bu bilan u faqat shuni ko‘rsatadiki, asosli fikr yuritishni esdan chiqarib qo‘ygan”⁶².

Uzoqni oldindan ko‘ra bilish, uni tahlil va taxmin qilish-falsafaning muhim vazifasidir. Falsafa tasodifiy hodisalar, juz‘iy xolatlarni emas, balki ularning tubidagi, ortidagi muhim, barqaror, doimo takrorlanib turadigan munosabatlar-qonuniyatlarni o‘rganadi, o‘tmishni mavjud vaziyat tahlil qiladi va istiqbolning ilmiy tahminini beradi.

“Yuksak taraqqiyotga erishishni orzu qiladigan har bir inson va jamiyat o‘z hayotini aynan ana shunday dialektik va uzviy bog‘liqlik asosida qurgan va rivojlantirgan taqdirdagina ijobiy natijalarga erisha oladi. Ana shu haqiqatdan kelib chiqqan holda, biz iqtisodiy o‘nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanish jarayonlarning ma‘naviy poklanish, ma‘naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg‘un ravishda rivojlanib borishini doimo davlatimiz va jamiyatimizning e‘tiboriga qo‘yib kelmoqdamiz”⁶³.

Yaqin Sharq, Xuroson va O‘rta Osiyo aholisini qadimgi yunon mutafakkirlari asarlari bilan tanishtirish Iskandariya olimlari va Sufiya xristianlari orqali amalga oshirildi. Og‘ir mehnat bo‘lgan ikki tomonlama tarjima jarayoni, ya‘ni yunon tilidan Suriya tiliga, undan arab tiliga qilingan ishlar avvalboshda ko‘proq tabobatga, tabiiy-ilmiy asarlarga qaratilgan edi. Ammo tez orada kitobxon ziyolilar va tarjimonlarning qiziqishi falsafiy adabiyotlarni ham qamrab oldi. Bu qonuniy jarayon edi. Chunki, Sharq xalifaligi deb atalgan Bag‘dod va unga tobe bo‘lgan musulmonlashish jarayoni boshlangan o‘lkalarda savdo-sotiq va hunarmandchilik gurkirob o‘sib, ular asosida matematika, mexanika, optika, kimyo, astronomiya, jugrofiya, tabobat va boshqa nazariy va amaliy fanlarga ehtiyoj katta edi.

Ma‘rifatli doiralar diqqat markazida Arastu falsafasi turar edi. Biroq, uni musulmon dunyosida o‘zlashtirish shunday xususiyatga ega ediki, uning asarlari bilan tanishish keyingi davr arastuchilari va yangi aflotuncha sharhchilar vositasida, masalan, Aleksandr Afrodiziy, Femistiy, Porfiriy va boshqalar ijodining samarasi

⁶¹ Философская энциклопедия. Древнеегипетская религия и мифология (Қадимги Миср дини ва асотир тафаккури). В 5-ти томах. Т. 2.-М., 1962. с. 73.

⁶² Макс Планк и философия. Пер. 8 нем.-М., 1963. С. 115.

⁶³ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч П.: маънавият, 2008. -68-б.

orqali amalga oshirilgan edi. Bir qancha uydirma asarlar ham keng tarqalgan bo‘lib, ulardan eng muhimi “Arastu ilohiyoti” deb atalgan asar edi. Ushbu asar aslida Platonning “Enneadlar” asarining bir nechta boblaridan iborat edi. Ana shunday “yangi afltunchilikka aylantirilgan” arastuchilik musulmon Sharqi arastuchilari tomonidan ishlab chiqilgan ta’limotga asos bo‘ldi. Bu ta’limot arab va fors tillarida ko‘p sonli manbalarda mavjud. Agar IX-XI asrlar davomida bu ta’limot Sharq mutafakkirlari tomonidan xolis o‘rganilgan bo‘lsa, XII asrdan XIX asrgacha faqat bir tomonlama, ya’ni diniy jihatlarga o‘rganilib, dunyoviy fanlarga bag‘ishlangan qismlari e’tibordan chetda qoldi. Bu yechilmagan muammo bo‘lib, til biladigan sharqshunoslar oldida turgan dolzarb vazifalardandir.

GLOBALLASHUV VA GLOBAL MUAMMOLARNING FALSAFIY JIHATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14518077>

Nodiraxon Nishonova Rayimjonovna

Toshkent davlat texnika universiteti

“Falsafa va milliy g‘oya” kafedrası mudiri,

falsafa fanlari doktori, professor

Elektron pochta: n.nodirakhon@bk.ru

Annotatsiya: Mazkur maqola orqali global muammolarning paydo bo‘lishi, mohiyati va ularni bashorat qilishning ahamiyati, global muammolarning rivojlanayotgan mamlakatlarga, texnika va texnologiyalarning ijtimoiy jarayonlariga va atrof-muhitning degradatsiyasiga ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar: axborotlashuvi, globallashuv, tarix, mintaq, fan va texnika taraqqiyoti, siyosiy-huquqiy, umumiylik, xususiylik, sanoat xomashyosi, energiya.

Globallashuv asoslarini ilk kapitalizm davrida shakllana boshlagan jahon iqtisodiy bozoridan qidirish lozim. Ma’lumki, jahon iqtisodiy bozorining shakllanishi bungacha hukm surgan feodal parokandalikni bartaraf etdi. Iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida xalqaro kartellar va sindikatlar, hozirgi kunda esa transnatsional korporatsiyalar vujudga keldi. Jamiyatning axborotlashuvi, axborot texnologiyasining rivojlanishi insoniyat yagona ijtimoiy-madaniy tizimga birlashishiga imkoniyat yaratadi. Insoniyat yagona tarixiy va axborot maydoniga ega universal birlikka aylanib bormoqda. Jahon tarixida birinchi marta butun kishilik jamiyatining taqdiriga daxldor mutlaqo yangi ijtimoiy-madaniy omillar shakllanmoqda. Bundan buyon insoniyatning rivojlanishi asosan mana shu omillar bilan belgilanadi.

Globallashuv o‘z mohiyati jihatidan koinotimizdagi har bir inson, har bir davlat, qolaversa jahon hamjamiyatini befarq qoldirmaydigan va uni faqatgina xamkorlikdagina hal etilishi lozim bo‘lgan muammolarni o‘z tarkibiga oladi. Global jarayon asosiy ziddiyati shakllanayotgan umuminsoniy turmush tarzi bilan milliy turmush tarzlari o‘rtasidagi farq va tafovudlarni umumiy maxrajga olib kelishi masalalari bilan bog‘likdir. Ammo umumbashariy turmush tarzlarining ijobiy, asosli, barcha millatlar va elatlar qabul qilgan jihat va hislatlarini umumlashtirish asosida quriladi. Shu nuqtai nazardan olganda, har bir xalqning turmush tarzi uziga hos ijobiy hislat va xususiyatlarini saqlab qolgan holda, umuminsoniy mazmunga ega bo‘lib, barcha xalqlarning asosiy talablariga javob berishi kerak. L.E.Grinning fikricha,

“Globallashuv mintaqalar va umuman jahonning integratsiyasi va yaqinlashuvining natijasidir”. U globallashuvga jarayon sifatida qaraydi va unga quyidagi tarifni beradi. “Globallashuv bu jarayon, uning natijasida dunyo o‘zining barcha subektlariga yanada aloqador va yana ham bog‘liq bo‘ladi”.

Global muammolar-umumbashariy hayot va taraqqiyot bilan bog‘liq hozirgi zamon muammolari. Ular jumlasiga jahon termoyadro urushining oldini olish, xalqaro terorchilikka qarsho kurash va barcha xalqlar uchun tinchlikni ta‘minlash; rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasidagi tafovutni bartaraf etish, ochlik, qashshoqlik va savodsizlikni tugatish, rivojlanayotgan mamlakatlarda aholining tez sur‘atlar bilan ko‘payayotganligini tartibga solish, atrof muhit halokatli tarzda ifloslanib borayotganligining oldini olish; insoniyatni kerakli resurslar- oziq-ovqat, sanoat xomashyosi, energiya manbalari bilan ta‘minlash, fan va texnika taraqqiyoti salbiy oqibatlarga olib kelishiga yo‘l qo‘ymaslik kabilar kiradi. Global muammolar avvalo jahonda kechayotgan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, harbiy, ilmiy-texnologik, ijtimoiy-madaniy jarayonlarning umumbashariy ahamiyat kasb etishi natijasida yuzaga keldi.

Globallashuv – turli mamlakatlar iqtisodi, madaniyati, manaviyati, odamlari o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir va bog‘liqlikning kuchayishidir. Albatta, globallashuv tushunchasiga berilgan ta‘riflar juda ko‘p. Masalan, fransuz tadqiqotchisi B.Bandi globallashuv jarayonining uch belgisini quyidagicha keltiradi:

- globallashuv bu – doimiy davom etuvchi tarixiy jarayon;
- globallashuv bu – jahonning gomogenlashuvi va universallashtirish jarayoni;
- globallashuv bu – milliy chegaralarning “yuvilib ketish” jarayoni.

Globallashuv zamonaviy jamiyatga ko‘plab ijobiy jihatlar olib kirish bilan birga, insoniyat taraqqiyotidagi shunday pallani o‘zida aks ettirayotirki, endilikda dunyo xalqlari vujudga kelayotgan muammolarga qarshi yolg‘iz kurasha olmaydi, ularni birgalikda hal qilishi mumkin xolos. Bugungi kunda globallashuv o‘z tasirini o‘tkazmagan soha qolmadi. Dastlab u mamlakatlar iqtisodiy hayotidan boshlangan bo‘lsa, so‘ngra siyosat, axloq, milliy manaviy hayot, insonlarning kundalik turmush kechirishigacha bo‘lgan barcha jarayonlarni o‘z ichiga qamrab oladi.

O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoev tashabbusi va rahbarligida “Harakatlar strategiyasidan – taraqqiyot strategiyasi” tamoyiliga asosan yettita ustuvor yo‘nalish ishlab chiqilda va izchil amalga oshirilmoqda “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” ijtimoiy-falsafiy bilimlar rivojida muhim o‘rin tutadi. Zotan bu hujjat Yangi O‘zbekistonni barpo etishning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma‘rifiy asoslarini belgilab beradi, ularni tez sur‘atlar bilan o‘zgarayotgan zamon talablari asosida jadal

rivojlantirishning uchun ilmiy-nazariy, amaliy-konstruktiv zamin tayyorlaydi, taraqqiyotning yangi bosqichi uchun mo‘ljallangan muhim dasturilamal hisoblanadi.

2017 yil 19 sentabr kuni Nyu-York shahrida BMT Bosh qarorgohida o‘z ishini boshlangan Bosh Assambleyaning 72-sessiyasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev nutq so‘zladi. U o‘z nutqida BMTning global xavfsizlik va barqarorlikni saqlash, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni hal etish, terrorizm, ekstremizm, narkotrafik, uyushgan jinoyatchilik hamda bugungi kunning boshqa xavf va tahdidlariga qarshi kurashishda tutgan o‘rnini alohida qayd etdi. Zero, dunyoning rivojlangan mamlakatlarida ushbu muammolarni bartaraf etishning ishonchli vositalarini, mukammal dasturlarini ishlab chiqishga xarakat qilinmoqda, katta miqdordagi mablag‘lar ajratilmoqda.

Global muammolar butun dunyogagina tegishli bo‘lmay, uning mintaqalari va hatto ayrim mamlakatlar darajasida namoyon bo‘lgani bois, ilmiy adabiyotlarda ularning umuminsoniy ahamiyatini tan olish bilan bir qatorda, ularni mohiyati o‘zgacha, ta’sir doirasi esa torroq bo‘lgan ayrim, mahalliy, mintaqaviy muammolardan farqlash ham amalga oshiriladi. Turli darajadagi muammolarni «umumiylik», «xususiylik» va «yakka» falsafiy kategoriyalarining muayyan ifodasi sifatida o‘rganar ekanlar, ularni odatda shunday talqin qiladilarki, xususiy muammolar ayrim muammolar sifatida, mahalliy va mintaqaviy muammolar – xususiy muammolar sifatida, global muammolar esa – umumiy muammolar sifatida amal qiladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkin-ki, zikr etilgan muammolarni farqlash zamirida yotuvchi asosiy mezon ham ayni shu yondashuvni belgilaydi. U geografik deb ataladi, chunki makon omilini yoki, boshqacha aytganda, muayyan muammolar mavjud hududni aks ettiradi.

Xususiy muammolar davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy ob’ektlarga tegishli bo‘lgan muammolardir. Bular, odatda, turli avariya, nosozliklar natijasida yuzaga keladigan har xil muammolar, mahalliy ijtimoiy konfliktlar va sh.k.

Mahalliy muammolar tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim mamlakatlarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishli bo‘lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladi. Bu yerda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki, masalan, kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.

Milliy muammolar tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy muomalada ba’zan muayyan davlat yoki milliy hamjamiyatning ma’lum qiyinchiliklari, g‘am-

tashvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular mintaqaviy yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mintaqaviy muammolar ayrim qit’alar, dunyoning yirik ijtimoiy-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda yuzaga keladigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi. Bunday muammolarga Sharqiy Yevropaning bir necha mamlakatlari hududi radioaktiv zaharlanishiga olib kelgan Chernobil fojiasi yoki bir qator davlatlarni qamrab oluvchi ancha katta hududlarda yuz bergan iqlim o’zgarishlari misol bo’lishi mumkin.

Foydalangan adabiyodlar ro‘yxati.

1. Mirziyoev Sh. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnoma. 22 dekabr 2017 yil. – Toshkent, O‘zbekiston, 2017.
2. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev asarlari va ma’ruzalaridan olingan fikrlar. – Toshkent: “Yoshlar nashriyot uyi”, 2019.
3. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
4. Otamurodov S. Globallashuv va millat. - T.: Yangi asr avlodi. 2008.
5. Qahhorova Sh. Global ma’naviyat - globallashuvning g‘oyaviy asosi. - T.:Tafakkur, 2009. -670 b.
6. Nishonova N. Falsfa - O‘quv qo‘llanma – Toshkent: TDTU, 2023.
7. Islamova D.X. Falsafa. / Uslubiy qo‘llanma- T- O‘z.R. Fan.akad, 2022.

ПРОБЛЕМА ВОСПИТАНИЯ В СВЕТЕ СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИКО-ФИЛОСОФСКОЙ КОМПАРАТИВИСТИКИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14518116>

Саидова Камола Усканбаевна

Профессор международного университета
«Tashkent International University of Education»,
доктор философских наук (DSc)

Аннотация: В статье исследована проблема воспитания в свете современной педагогико-философской компаративистики. Проанализированы уникальные особенности и ценности восточных и западных педагогических традиций.

Ключевые слова: Компаративистика, педагогические ценности, педагогические традиции.

В современном мире воспитание молодёжи является одной из наиболее актуальных проблем. Подрастающее поколение – это будущее общества, и от того, как оно будет воспитано, зависит его развитие и процветание. При этом существует множество педагогических подходов, которые применяются в разных странах и культурах. Однако восточные и западные педагогические подходы представляют собой два различных направления, которые имеют свои особенности и принципы. Мы убеждаемся в том, что воспитание и образование являются одними из важнейших аспектов развития общества. Они определяют будущее нации, формируют ценности и навыки молодого поколения. Как известно, «в течение многих столетий Восток и Запад развивали свои уникальные педагогические подходы, которые отражали особенности культуры, религии и философии каждого региона»⁶⁴. В связи с этим в данном аспекте важно рассмотреть различные педагогические подходы Востока и Запада, а также учитывая влияние различных педагогических традиций на современное воспитание молодого поколения. Необходимо напомнить о том, что восточные педагогические традиции имеют древнюю и богатую историю, которая простирается на тысячелетия. Одним из наиболее известных восточных педагогических подходов является система образования в древнем Китае. Китайская педагогика была сильно связана с конфуцианством, философией,

⁶⁴ Джуринский А. Теория и методология истории педагогики и сравнительной педагогики. Актуальные проблемы. – Москва: Прометей, 2014. – С.125.

основанной на учениях Конфуция⁶⁵. Основными принципами конфуцианства являются почитание предков, уважение к старшим и стремление к гармонии в обществе. Воспитание в древнем Китае было ориентировано на формирование добродетели и моральных ценностей ученика. Ещё одним важным восточным педагогическим подходом является японская система образования. В Японии дети воспитываются в духе «бусидо» – пути воина. Основными принципами бусидо являются честь, преданность и дисциплина. Японская педагогика также акцентирует внимание на групповой работе, сотрудничестве и уважении к старшим.

Западные педагогические традиции в свою очередь имеют свои корни в Древней Греции и Риме. В греческой педагогике основными ценностями были – свобода мысли, развитие интеллекта и формирование нравственности. Именитые античные философы играли важную роль в развитии греко-римской педагогической мысли. Они придавали большое значение диалогу и взаимодействию между учителем и учеником. В средние века в Западной Европе педагогика была тесно связана с церковью. Христианская религия определяла цели и содержание образования, а учителями были члены духовенства. Однако с развитием гуманизма в эпоху Возрождения педагогика начала ориентироваться на развитие личности и гармоничное развитие человека. Великие учёные и философы, такие как Декарт, Руссо и Кант, внесли значительный вклад в развитие западной педагогики.

Восточные педагогические традиции оказывают значительное влияние на современное воспитание во всём мире. Одним из основных аспектов, которые были заимствованы из восточных подходов, является **акцент на развитие нравственности и этики**. Восточные педагогические традиции уделяют большое внимание формированию хороших моральных качеств учеников, таких как доброта, справедливость и уважение к другим. Кроме того, восточные педагогические традиции подчёркивают важность гармонии и баланса⁶⁶. Воспитание в духе восточных подходов направлено на развитие гармоничной личности, которая умеет находить баланс между различными сферами жизни, такими как работа, семья и духовное развитие. Восточные педагогические традиции также акцентируют внимание на **развитие самодисциплины и внутренней мотивации учеников**. Вместо использования внешних стимулов, восточные подходы к воспитанию ставят целью развитие

⁶⁵ Muyunda G., Yue L. Confucius' Education Thoughts and Its Influence on Moral Education in China // International Journal of Social Learning. – 2022. – Vol.2(2). – P.252.

⁶⁶ Саидова К.У. Особенности воспитания молодёжи в контексте компаративного подхода к педагогике Востока и Запада. Монография. – Ташкент, 2024 г. – С.50.

внутренней мотивации, которая позволяет ученикам самостоятельно стремиться к достижению своих целей.

Восточные и западные педагогические традиции имеют свои уникальные особенности и ценности. Восточные подходы к воспитанию акцентируют внимание на развитие моральных ценностей, гармонии и внутренней мотивации, в то время как западные подходы ориентированы на развитие интеллекта и личности⁶⁷. Совместное использование педагогических подходов Востока и Запада может привести к созданию более гармоничной и эффективной системы воспитания современной молодёжи. Исторический обзор показывает, что Восток и Запад имеют свои уникальные педагогические традиции и подходы, которые развивались в течение многих столетий. Восточные подходы, такие как конфуцианство и буддизм, обращают пристальное внимание на духовное развитие и самосовершенствование, а также на уважении к старшим и авторитетам. Западные подходы, такие как гуманизм и прогрессивное образование, делают выделение на индивидуальном развитии, критическом мышлении и активном участии в обществе.

Особенности восточных педагогических подходов в воспитании молодёжи связаны с акцентом на уважении к старшим, подчинении иерархии и духовном развитии. Восточные подходы также подчёркивают важность традиций и семейных ценностей. Однако, современная молодёжь может испытывать трудности в адаптации этих подходов к современным условиям жизни и быстро меняющейся среде. Учителя восточных школ стараются создать благоприятную атмосферу в классе, где каждый ученик чувствует себя уважаемым и оценённым. Ученик восточной школы не только получает знания, но и учится использовать их в своей повседневной жизни, развивая навыки самоуправления и самоорганизации. Однако, воспитание современной молодёжи требует не только развития личностных качеств, но и подготовки к активной социальной и профессиональной жизни. Именно в этом смысле педагогические подходы Запада оказываются востребованными. Западные школы акцентируют внимание на развитии критического мышления, коммуникативных навыков и способностей к совместной работе. Ученику предоставляется возможность участвовать в проектных исследованиях, где он может применить свои знания и навыки на практике. Западные подходы обеспечивают более практическую подготовку детей и подростков к жизни, а также развивают их эмпатию и социальную ответственность. Важно подчеркнуть, что каждая культура имеет свои уникальные особенности, и

⁶⁷ Karimov R., Naumenko O., Saidova K., Elmuratov R., Bekbaev R. The Phenomenon of Education in the Context of an Intercultural Philosophical Approach // Wisdom. – 2022. – №4(24). – P.85.

педагогические технологии должны быть адаптированы к местным условиям и традициям.

Перспективы совместного использования восточных и западных педагогических подходов в воспитании современной молодёжи заключаются в том, что комбинация этих подходов может привести к более гармоничному и целостному развитию молодого поколения. Восточные подходы могут помочь молодым людям развивать духовность, уважение к старшим и традициям, а западные подходы могут помочь развить индивидуальность, критическое мышление и активное участие в обществе.

Однако, совместное использование педагогических подходов Востока и Запада также может столкнуться с вызовами и проблемами. Некоторые из этих проблем могут быть связаны с различными ценностями и культурными различиями между Востоком и Западом, а также с трудностями в адаптации этих подходов к современным условиям и потребностям молодёжи. Необходимо определить современные педагогические технологии, которые можно использовать в условиях воспитания молодого поколения.

1. Кейс-метод. Здесь можно предложить студентам проанализировать конкретные ситуации, связанные с процессом воспитания молодёжи на Востоке и Западе. Кейс-метод предполагает анализ конкретных ситуаций, которые могут быть связаны с различными аспектами влияния на поведение и воспитание молодых людей.

2. Ролевые игры. В игровой форме можно предложить студентам представить себя в различной роли, что должно оказать влияние на процесс воспитания молодых людей.

3. Проектная работа. Можно предложить студентам подготовить коллективный проект на тему **«Роль современных воспитательных технологий в жизни человека на Востоке и Западе»**. Обозначенный проект может включать в себя как теоретическую часть (анализ научных исследований), так и практическую (интервью с экспертами, анализ конкретных ситуаций и т.п.).

Для успешного совместного использования педагогических подходов Востока и Запада в воспитании современной молодёжи необходимо учитывать эти вызовы и проблемы. Рекомендации по совместному использованию этих подходов включают в себя уважение к различиям, адаптацию подходов к современным условиям, обучение педагогов и родителей использованию этих подходов, а также создание пространства для диалога и обмена опытом между Востоком и Западом.

В заключение необходимо констатировать то, что совместное использование педагогических подходов Востока и Запада может привести к более гармоничному и целостному развитию современной молодёжи. Однако, для успешного совместного использования необходимо учитывать различия и вызовы, которые могут возникнуть при адаптации этих подходов к современным условиям и потребностям молодых людей. Предложения по совместному использованию педагогических подходов Востока и Запада включают в себя уважение к различиям, адаптацию подходов к современным условиям, обучение педагогов и родителей использованию этих подходов, а также создание пространства для диалога и обмена опытом между Востоком и Западом. В целом, совместное использование педагогических подходов Востока и Запада может быть эффективным инструментом для воспитания современной молодёжи и развития гармоничного общества.

Использованная литература

1. Джуринский А. Теория и методология истории педагогики и сравнительной педагогики. Актуальные проблемы. – Москва: Прометей, 2014.
2. Саидова К.У. Особенности воспитания молодёжи в контексте компаративного подхода к педагогике Востока и Запада. Монография. – Ташкент, 2024 г.
3. Karimov R., Naumenko O., Saidova K., Elmuratov R., Bekbaev R. The Phenomenon of Education in the Context of an Intercultural Philosophical Approach // Wisdom. – 2022. – №4(24). – P.84-90.
4. Muyunda G., Yue L. Confucius' Education Thoughts and Its Influence on Moral Education in China // International Journal of Social Learning. – 2022. – Vol.2(2). – P.250-261.

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФИИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543499>

Махмаджонова Мухиба Талатжоновна-доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник отдела истории философии Института философии, политологии и права им А.Баховаддинова Национальной академии наук. 734025 Таджикистана. г. Душанбе, Таджикистан пр.Рудаки 33 muhiba@bk.ru +992 918 877009

Диноршоева Зарина Мусоевна - доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник отдела истории философии Института философии, политологии и права им А.Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. 734025 Таджикистан г.Душанбе, пр. Рудаки 33 muhiba@bk.ru

***Аннотация:** В статье рассматривается суть и возможности межкультурного диалога в свете современных проблем философии, высказывается мнение о том, что до сих пор сущность и содержание межкультурности порождает противоречивые мнения. В том числе оценивая явные заслуги межкультурности и провозглашающие ее цели и ценности, одновременно высказывает некоторые сомнения в их успешной реализации в свете глобализации и стремительной изменчивости ценностей.*

***Ключевые слова:** философия, метод, методология, межкультурный диалог, межкультуральная философия, современные философские проблемы, философские традиции, мышление, рационализм, культура, метаморфоза.*

Процессы глобализации, развитие различных сфер общества, научные открытия и, вообще, развитие философии и научного знания, способствуют формированию новых методов и подходов в различных науках, в том числе гуманитарных и, в частности, в философии.

Современный мир, ставящий перед человечеством все более усложняющиеся глобальные задачи, требует от ученых обществоведов пересмотра основополагающих традиционных подходов и принципов миропонимания, прежде всего потому, что они претерпели существенные изменения в глобальном социуме. Глобализационные процессы все более унифицируют культуры в рамках одной, экспансирующей цивилизационной модели через технологии, вместо их синергетического обновления. Этот процесс ставит перед человечеством новые задачи, среди которых одна из

сложнейших- стабилизация процесса унификации культур с одновременным ростом самосознания и самоопределения народов, к основе которых лежат культурные и конфессиональные особенности. Сегодня появилась необходимость выявления истоков и основ обесценивания сущности человека и поиска путей и методов возврата к достойной оценке его сущности. Эта насущная необходимость неуклонно возвращает взор народов к своей культуре, мудрости народа и ее лучших представителей, где суммирован опыт поколений, сумевших преодолеть подобные духовные кризисы.[1.169] С этой точки зрения обращение к бесценному мыслительному наследию видных представителей таджикской философской мысли никогда не потеряет своей актуальности.

Появление новых методов и подходов есть объективный процесс. Появляются междисциплинарные направления науки, подобно синергетическому подходу, сформировавшемуся на основе синергетики – направление в познании человеком природы, общества и самого себя, выявляющее универсальные закономерности и методы описания процессов эволюции самоорганизующихся систем, то есть систем, обретающих пространственную, временную или функциональную структуру в результате собственного имманентного развития. [2.127., 3.215] Таким образом, синергетический подход как метод познания даёт возможность проанализировать сущность изменения и развития культурных процессов. Он обращает внимание на объективные процессы межкультурного диалога, взаимовлияния и взаимодействия культур, непосредственно влияющие на науку, искусство, систему ценностей.

В современной философской науке на эти проблемы указывают и обосновывают актуальность их исследования ученые из разных стран: иранский исследователь Юсуф Шоххусайни Чирагали, таджикский философ Зарина Диноршоева, венская исследовательница Ботева-Рихтер Б., японский философ Т.Вацудзи, немецкий интеркультуралист Ф. Виммер разработавший метод интеркультуральности в философском дискурсе и многие другие. В этих исследованиях указывается особенность философии, которая наряду с разработкой множества направлений мысли, использует самые разнообразные способы для презентации своих результатов.

Ю.Ч.Шоххусайни обосновывает противоположность толерантных ресурсов религиозной философской мысли с догмой, которая по его мнению, не может по определению быть античеловечной и антипрогрессивной, ибо это не есть свойство Бога. (блог Межкультурный подход в Телеграмме)

Подчеркивая важность поэзии в проявлении философской мысли, свидетельством чему является богатое наследие таджикских поэтов -

мыслителей. З.Диноршоева [3.230] поддерживает позицию Ботева-Рихтер Б. о том, что философские воззрения, концепции могут быть представлены в различных формах, и думаем, что можно начать с поговорок и пословиц, являющихся концентрацией человеческой мысли и опыта относительно различных проблем – от мироздания, познания мира, сущности человека до этических и эстетических вопросов. В этой связи З.Диноршоева акцентирует внимание на особом философском течении X-XIX веков – фалсафаи адаб или философии поэзии, ярком проявлении богатого наследия персидско-таджикских поэтов – мыслителей, начиная от Рудаки, Роби Балхи и доходя до Абдурахмана Джами, жанра «наставлений владыкам», имеющих как поэтическое, так и прозаическое выражение, начиная от Абунасра Фараби, Мискавейха, Ибн Сины, Фирдавси, Низамулмулка, Кайковуса, Давони до Ахмада Дониша и просветителей. Данная традиция передается из поколения в поколение и находит ярких представителей почти во всех этапах развития таджикско-персидской литературно-философской мысли как в газелях Камола, Саади, Хафиза, Хилоли, Дехлави, Зебунисо и Бедила, так и выраженную в коротких стихотворных жанрах рубай Абусаида Абулхайра, Умара Хайяма, Бобо Тохира Урёна, Джалолуддина Балхи до Лоика Шерали, Бозора Собира и Гулрухсор.[4. 1-2]

Межкультурный диалог основан на поиске взаимопонимания. Он происходит по воле двух сторон, это активность двухсторонняя предполагает обоюдную волю и стремление к осознанию и признанию позиций друг друга. Указывая на взаимосвязанность действия и мышления, Ботева-Рихтер Б. справедливо связывает действие с «разнообразием форм философии» и «постоянным изменением точек зрения»[7]. В этот контекст вписывается как своеобразие философии различных эпох, обществ, цивилизаций, появившихся в контексте исторических, социокультурных условий. Подобным же образом, современные философы-исследователи мыслят и осмысливают как современные им философские концепции, так и интеллектуальное наследие своих предшественников иначе, в свете «постоянного изменения точек зрения».

Межкультурный диалог, к которому нацелены современные философы и интеллектуалы, осуществляется при применении межкультурного метода, и соответственно, межкультурной философии. Этот метод определяется как способность менять точку зрения и применять творческий подход - в сочетании с нацеленностью на международное взаимодействие, для понимания своего собеседника. Это философское течение является международным, использует подходы, разработанные во всех регионах мира, и последовательно

придерживается тезиса о равенстве, имеющих право быть, различных философских традиций и их достижений.

Вместе с тем, равенство различных философских традиций коррелирует с отказом от претензий на первенство, исключительность своей философской традиции, готовностью понять и принять иную философскую традицию равной своей? Ведь данный процесс познания предполагает оценку не только чужой мысли, но о сопоставление и переоценку своей позиции, доктрин и концепций. Другими словами, это схождение и взаимодействие различных культур и народов, не только процесс взаимообогащения и взаимовлияния; а неизбежно процесс оценивания особенностей, характерных черт, результатов и достижений этих философских традиций.

Суть межкультурного метода и межкультурной философии заключается в отказе от оценочного подхода, достижение чего достаточно проблематично, в свете природы философии. Философия отличается от точных и естественных наук своей аксиологичностью, то есть оценочным подходом к результатам познания.

В последнее время появилась и постепенно усиливается тенденция к пониманию термина «межкультурный» в том смысле, что префикс «меж» подразумевает открытое, динамичное и свободное от властных отношений пространство сравнения культур или диалога между ними.

Ботева-Рихтер Б. обсуждая понятия меж и интеркультуральности поясняет разницу между -интер и –между как «точка соприкосновения», места, где живет мысль, признания значимости оппонента, сближения взглядов, за новые смыслы и новые методы, где подразумевается имплицитная или эксплицитная метаморфоза, трансформация мышления.

В «интер-», или в «между-», представляющем собой плюралистическое место встречи мыслителей, принадлежащих к разным культурам, происходит явление взаимного конструирования мысли, приводящая к взаимному идейному обогащению и в конечном счете к новым путям решения философских проблем, на основе открытости мысли Ф. Виммер и многие другие интеркультурные философы. Размышляя над различиями и сходствами культур, входящих в диалог, философы указывают на объективные трудности и невозможность уложить все культуры в единый формат, и это явление объективно. Дж. Гаррисон отмечает особенности конструирования межкультурного диалога, который неизбежно «работает» с разноплановым материалом-разносмысловым в свете невозможности полно-адекватного перевода понятий, разности культур и традиций, степени развития. Он считает, что в данном случае работает не перевод, а интерпретация, и в следствии

интерпретации конструируется плюралистический смысл. [8.13] При этом важным является то, что только интеркультурный диалог, предполагающий расширение конвергенции и в то же время уважительно сохраняющий реальные различия, может способствовать культивированию подлинно философского знания Ж. Делез, Ф. Гваттари, Ф. Виммер и Р. Эймс, каждый по-своему, показывают, что критерием развития философии являются достигнутые результаты.

Виммер, как и Ю.Шоххусайни считает, что для философии центральным считается вопрос о выборе продуктивных для решения актуальных и прогнозируемых проблем человечества гуманитарных ценностей и образов из регионально-обособленных культур. Это ценности также переосмысливаются из за влияния на них процессов глобализации. В этом случае возрастает важность культурного и философского плюрализма, который Виммер называет «полилогом». [8.16] Осмысливая процессы взаимодействия культур сложившиеся в свете политической, геополитической ситуации, в частности на постсоветском центральноазиатском пространстве, оказывающие непосредственное влияние на всё общественно-гуманитарное знание, можно заметить, что на практике особенно в философии, которая часто используется для создания и обоснования той или иной идеологии, все более отмечаются дезинтеграционные процессы и «метаморфоза мышления» в обратном направлении. Культуры зачастую в поисках своей идентичности, исторического сознания и самосознания, укрепления своей независимости и государственности, наоборот пытаются обособиться и продемонстрировать исключительность своей культуры и всех ее духовно-творческих составляющих и проявляются соперничающие тенденции вопреки ценностям интеркультурного метода.

Думается, что в конструировании межкультурного диалога и межкультуральности нужно остановиться на том, что культурная основа, на которой она сформировалась, приобрела бы формы полилога, став полиэтнической и синкретичной... Тем более, что нашему интеллектуальному наследию свойственно это понятие, а важным его посылом является утверждение универсальности культуры, единства его фундаментальных основ, плюрализма и полиэтничности, и более того-отрицания всяческой дискриминации и принижения, по каким бы то ни было признакам. Это признается исследователями: «история человечества уже знает немало примеров, когда конструктивный диалог различных культур приводил к возникновению новых философских систем, примером чего может стать философская система Фараби и ему подобных великих мыслителей, которых

взрастила иранская культура, а фактором, способствовавшим подобному конструктивному диалогу, явилась уникальная особенность средневековой культуры Арабского Халифата, в рамках которой и состоялось их становление как мыслителей мирового ранга. [1.168., 6. 235]

Исходя из этого, стоит задуматься о вышеуказанных двух характеристиках интеркультурной философии - способности менять точку зрения и творческий подход - в сочетании с нацеленностью на международное взаимодействие. Несомненно, разработчики и теоретики этой философии имели благие цели, декларируя принцип использования подходов, разработанных во всех регионах мира, и последовательного применения тезиса о равенстве различных философских традиций и их достижений, но на деле, в частности в рамках философствования, в центрально-азиатском регионе это пока не реализуется, а появляются новые, синтетические мыслительные союзы и конгломерации. К сожалению, они зачастую нацелены на союз одних против других, с вытекающими отсюда последствиями. Как результат, обостряется конфронтация, увеличился разрыв и уменьшилось взаимопонимание между исследователями. Думаю, одной из причин этого является активная политизация, идеологизация философии и использование ее в качестве психологического метода «промывания мозгов», в связи с чем искажаются либо иначе «интерпретируются» исторические научные факты и таким образом происходит «метаморфоза мышления» в ином, искусственном смысловом поле.

Другой возможной причиной может быть факт того, что, интеркультурная философия, как многие другие сформировавшиеся на почве европейской культуры и европейского миропонимания концепции, не учитывает особенности исторического прошлого и современных особенностей развития иных культур, преломляясь через которые идеалы интеркультурной философии не оправдывают наши ожидания.

В настоящее время мы наблюдаем больше вопросов, на которые нет ясных и четких ответов относительно интеркультурной философии или философии полилога, что дает нам основание думать о том, что эти рассуждения будут еще долго длиться и до нахождения своего окончательное решения еще далеко. Но философской полемике часто важен процесс рефлексии, постановка вопросов и проблем, а не их однозначное решение. В любом случае на данный момент мы осмыслили и утвердили идею о том, что в философской мысли, в мировом историко-философском процессе нет места никакому «центризму» и как бы это не звучало высокопарно и утопически, необходим равноправный диалог различных философских культур.

Для более полного понимания интеркультурализма или интеркультурной философии необходимо обратиться к «Философии» как системе наук, сверхрегиональному проекту и ее пониманию как конкретного разумного развития человеческой практики в стремлении решить общие для всего человечества проблемы... В любом варианте философствования следует выделять общие, надрегиональные идеи, оценивая региональные варианты с общих для целостной философии позиций. При этом, при всей категоричности, в попытке универсализировать философию, выявить общие научные критерии оценки философии, мы не можем сегодня отрицать наличие других разрядов в философии. Ведь на самом деле, немецкой физики нет, но немецкая философия существует, равно как и французская, китайская, арабо-фарсиязычная и др. Она прежде всего национальна, так как единственная отражает в историко-культурной ретроспективы генезис мыслительной деятельности народа, отражая его этно-психологические особенности. На данный момент мы можем лишь утверждать, что эти вопросы все еще ждут своего обсуждения и решения, но уже сейчас очевидно, что от глобальных тенденций будет зависеть и дальнейшие процессы развития философии: от ее централизованности при глобализации до меж или интеркультурализма и с процессами деглобализации - до возрождения региональных и национальных ценностей и форм мышления.

Литература:

1. M. Dinorshoev. Philosophy, logic, cosmology/The History of Civilization of Central Asia. UNESCO. 2000. V.4. ISBN 978-92-3-103654-5. P.166-171.
2. Ершов Ю.Г. Сенергетика как научная картина мира./Социум и власть. №1. 2015.
3. Рзаев И.Н., Хаккулов.Н.А. Сенергетический взгляд на философию и общество в трудах Абунакра аль-Фараби: ключевые принципы и современная значимость// Материалы Международного симпозиума «Социально - философское учение Абунакра Фараби: сущность и значение в современном мире» (16-17 октября 2024 г., г. Душанбе, Таджикистан)
4. См.: Таърихи фалсафаи тоҷик. (Фалсафаи адабиёт). Ҷилди 5 (китоби 1-2)(история таджикской философии. Философия литературы) Т.5 (книги 1-2). Душанбе, Империял Групп. 2021.
5. Ю. Ч. Шоххусайни. Нигариши миёнфарханги (блог Межкультурный подход в Телеграмме)
6. З. Диноршоева. Философия Фараби в свете интеркультурной философии и методологии// Материалы Международного симпозиума «Социально -

философское учение Абунабра Фараби: сущность и значение в современном мире» (16-17 октября 2024 г., г. Душанбе, Таджикистан) с.230.

7. Ботева-Рихтер Б. «Интер-» как метаморфоза мышления – метод Т.Вацудзи и его применимость в современном интеркультурном дискурсе. Cyberleninka.

8. Гаррисон Джеймс. Интерпретация (не перевод) и философские традиции. Методологические размышления//Философский полилог. Вып. 2(10)2021. –с. 13.

9. Нуртазина Н.Д. О синкретизме, универсализме и теоцентризме мировоззрения аль-Фараби//Наследие аль-Фараби и мировая культура. Материалы международного конгресса. Алма-Аты, 2001. С.60-61.

10. Насынбаев А.Н. Аль-Фараби: связующая нить казахской и иранской культуры//Аль-Фараби. Философско-политологический журнал. 1/2003.С.13.

11. Петякшева Н.И. Компаративистика как основа интеркультурности?. [http://anthropology. Ru](http://anthropology.Ru).

12. Андреева И.С. Философия и региональность. //Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 3, Философия: Реферативный журнал КиберЛенинка. 2001.04.001-004.-с.6.

О МЕСТЕ РИСКА В ОБЩЕСТВЕ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543516>

Туленова К.Ж.

д.ф.н., профессор ТГПУ им. Низами

Расулев Э.Х.

к.ф.н., доцент РГПУ им. Герцена

Аннотация: Анализ современного состояния исследований по проблемам риска показывает, что пока отсутствует единое понимание этого феномена различными науками. В данной статье подчеркивается практическая незащищенность человечества перед техногенными угрозами, создаваемыми «вторичной природой», детищем индустриального общества. Посредством концепции «общества риска» через теории модернизации идет трактовка перехода к эпохе риска как объективной исторической закономерности и как следствие процесса модернизации.

Ключевые слова: риск, неопределенность, опасность, принятие решений, рыночная экономика, технологическое развитие, страхование, финансы, выбор, мера.

Широкое распространение понятие «риск» получило, в частности, в рамках концепции «общества риска», которое разрабатывается через теорию модернизации. Она подчеркивает практическую незащищенность человечества перед техногенными угрозами, создаваемыми «вторичной природой», детищем индустриального общества. Посредством этой теории идет трактовка переход к эпохе риска как объективной исторической закономерности и как следствие процесса модернизации.

Первоначальное возникновение риска представляется в виде явления «латентного побочного эффекта», которое со временем приобретает твердую основу того, что риск все более и более выражает одну из сторон современного общества. [1]

Это сторона современного технологического развития все больше распространяется во все сферы общества и вследствие этого производится все большее количество рисков. Нынешнее общество на первое место по значимости продолжает ставить производство благ, а не минимизацию генерируемых в результате этого производства рисков и опасностей [2]

Термин «риск» сегодня используется во многих естественных, технических и социальных науках. За последние десятилетия объем публикаций по проблемам риска растет с исключительной скоростью. Активное обращение к проблематике риска, проходящее через целый спектр научных дисциплин, говорит о том, что вопросы преодоления, ограничения, подсчета возможных убытков весьма важны для современного общества. Анализ современного состояния исследований по проблемам риска показывает, что пока отсутствует единое понимание этого феномена различными науками. Для этого есть свои основания. Риск является междисциплинарной областью знания, этот термин приобрел статус общенаучного понятия, выходящего за пределы той или иной частной науки либо их специфической группы.

Среди исследователей и специалистов по этой области нет до сих пор единого мнения в отношении возникновения самого слова «риск». Одни просто считают, что достоверно установить происхождение слова «риск» не представляется возможным. Другие же выдвигают положение о том, что оно арабского происхождения, либо термин «риск» восходит к греческим словам *ridsikon*, *ridsa* — утес, скала. Существует также мнение, что происхождение слова «риск» имеет испанские (*risco* — отвесная скала), итальянские (*risicare* — лавировать между скал, *risico* — опасность, угроза), французские (*risque* — рискованный, сомнительный) корни, или произошло от латинского слова *rescum* (обозначающее непредсказуемость, опасность или то, что разрушает). Все эти предположения о происхождении термина имеют общий знаменатель и прямо ведут к понятию опасности. То есть происхождение понятия «риск» связано в разных языках в первую очередь с появлением неуверенности и опасности в разных сферах производственной, общественно-экономической и хозяйственной деятельности.

Можно вывести следующее: рискованная ситуация связана со статистическими процессами и ей сопутствуют три сосуществующих условия: 1) наличие неопределенности; 2) необходимость выбора альтернативы 3) возможность оценить степень осуществления выбираемой альтернативы. По мнению некоторых специалистов, риск — это ситуация с неопределенным исходом, но известными вероятностями возможных событий, что позволяет с большой уверенностью считать, что в большинстве случаев неопределенность можно измерить, калькулировать с помощью математических или статистических методов.

Ситуацию риска можно охарактеризовать как разновидность неопределенности, когда наступление некоторых событий вероятно и может быть определено. То есть, разграничивая понятия риск — неопределенность,

правомерно утверждать, что риск – это мера неопределенности, которая позволяет перейти к следующему шагу – вопросу принятия решения.

В задачах принятия решений можно выделить следующие основные типы неопределенностей:

- объективная неопределенность («неопределенность природы»);
- неопределенность, вызванная отсутствием достаточной релевантной информации (гносеологическая неопределенность);
- стратегическая неопределенность, вызванная зависимостью от действий других лиц (партнеров, противников, организаций и т. п.);
- неопределенность, порожденная слабоструктурированными проблемами;
- неопределенность, вызванная нечеткостью, расплывчатостью как процессов и явлений, так и информацией, их описывающей. [3]

Сегодня риск имеет хорошо разработанный механизм понимания и применения в современной экономической науке. Сегодня можно с уверенностью утверждать, что сформировалось достаточно полное представление о рисках в экономике как на теоретическом, так и практическом уровне. Со времени независимости Узбекистан сталкивается со множеством экономических вызовов и постоянно проводит мониторинг наиболее проблемных рисков в экономике, сегодня стоит задача мониторинга всех имеющих место рисков для узбекского общества. И главным стало то, что риск появляется там, где становится невозможно точно определить наступление того или иного события, которое не зависит от желаний, предпочтений и действий субъекта деятельности.

Риск сегодня представляет ключевую, фундаментальную категорию не только современной экономической действительности, но целого ряда других сопутствующих развитию экономики областей деятельности человека. И не подлежит никакому сомнению факт, что компании, предприниматели в своей деятельности не могут не учитывать существующие риски, и не только чисто финансовые, экономические, но риски гуманитарного и технологического характера.

Естественно, что современное предпринимательство - это поиск различных способов снижения влияния риска. Как пример, можно отметить явление диверсификации. Этот способ ведет к распределению капитала между разнообразными видами деятельности и если предприниматель несет убытки по одному виду деятельности, то может получить прибыль за счет другой сферы деятельности, что ведет повышению устойчивости к изменениям в предпринимательской среде, но не более. Другим способом является всем известное страхование. Имеет место имущественное страхование, от

несчастных случаев и такой вид страхования как хеджирование - страхование цены товара. Но как известно любое страхование имеет ограничения. Имеет хождение и такой способ как лимитирование, т.е. установление лимита на суммы расходов, продажи товаров в кредит, суммы вложения капитала. Важным способом снижения степени риска является резервирование средств на покрытие непредвиденных расходов как установление соотношения между потенциальными рисками и размерами расходов, необходимых для преодоления последствий этих рисков. Как качество, так и количество такого рода способов снижения влияния риска в экономике имеет тенденцию роста.

Предпринимательская деятельность в условиях рыночной экономики связана с условиями неопределенности предстоящих результатов и ограниченности информации, чем полнее информация, тем больше предпосылок сделать лучший прогноз и снизить риск. Следуя этому экономическая практика показывает, что имеются три основных принципа снижения риска: не рисковать больше, чем позволяет собственный капитал, не забывать о последствиях риска, не рисковать многим ради малого. Эти положения экономики во многом могут быть успешно применены и в иных сферах деятельности человека.

Последние аналитические обзоры показывают следующее направление развития - это критическое исследование существующих базовых понятий и положений теории риска. Изначально, важным шагом в прояснении ситуации является вопрос определения понятия «риск» в конкретной области деятельности. И в специальной литературе, в первую очередь в области финансов, уже сформировался общепринятый ряд вариантов понимания риска. Они сводятся к следующему: 1) финансовый риск есть вероятность неисполнения обязательств; 2) риск субъекта на финансовом рынке есть следствие неопределенности его финансовых результатов в будущем, что в свою очередь обусловлено неопределенностью самого этого будущего; 3) риск – это неопределенность, связанная со стоимостью инвестиций в конечном результате. Кроме этих подходов наблюдаются и другие подходы к понятию риск в виде сведения риска к выбору, чем к варианту жребия, либо варианту возможной вероятности потерь или возможности не получить желаемый результат.

В связи с этим, по-видимому, предпочтительным является введение некоторых ограничений позволяющих в дальнейшем применять данное понятие. Эти ограничения сводятся к следующим: необходимость рассмотрения понятия риска и в узком понимании как финансово-экономической категории, и как в более широком – исходя из требований по отношению к современным

технологиям и экологической безопасности, рискам в области изменения климата, межгосударственных отношений и т.д.

Литература:

1. См.: Диев В.С. Неопределенность как атрибут и фактор принятия решений // Вестник Новосибирского государственного университета. Сер. Философия. 2010. Т. 8, № 1. С. 3–8.
2. См.: Диев В.С., Карпович В.Н. Философия менеджмента. Новосибирск: Сибирская академия государственной службы, 1998. с. 7.
3. См.: Диев В.С. Неопределенность как атрибут и фактор принятия решений // Вестник Новосибирского государственного университета. Сер. Философия. 2010. Т. 8, № 1. С. 3–8.

RENESSANS DAVRI SHARQ VAG‘ARB IJTIMOIIY-FALSAFIY FIKR RIVOJINING XUSUSIYATLARI HAMDA O‘ZARO TA’SIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543532>

Islamov Kamol Tashkulovich

Imom Termiziy nomidagi islom instituti rektori v.v.b.

Annotatsiya. Maqolada renessans davri Sharq va G‘arb ijtimoiy-falsafiy fikr rivojining xususiyatlari hamda o‘zaro ta’siri ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, Markaziy Osiyo va Yevropa uyg‘onish davri mutafakkirlari qarashlarida ilmiy, falsafiy, ijtimoiy va tabiiy fanlar rivoji, Renessans davri falsafiy tafakkurida dunyoviy va diniy yondashuvlar nisbati, Markaziy Osiyo Uyg‘onish davrining Yevropa ilm-fani va tafakkur taraqqiyotiga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: Renessans, Sharq, G‘arb, falsafa, falsafiy fikrlar, dunyoqarash, ijtimoiy va tabiiy fanlar rivoji, ilm-fan, tafakkur taraqqiyoti.

“Yevropa va Sharqdagi Uyg‘onish davri madaniyatida ko‘zga tashlanadigan tafovutlar bo‘lishiga qaramay, ular o‘rtasida g‘oyaviy uzviylik mavjud bo‘lib, yaxlit bir butun bosqichning jahon madaniyati va falsafasining umumiy jarayonining turli sohalarisifatida namoyon bo‘ladi”¹.

Uyg‘onish davri Markaziy Osiyo mutafakkirlari odamiylik, mardlik, shijoatkorlik, vatanparvarlik, mehr-shavqat, adolat, o‘zaro yordam, saxiylik, kasb-hunar egallash, halol mehnat qilish, komil inson fazilatlarini shakllantirish g‘oyalarini ilgari surdilar.

Germaniyadagi Renessans davrining ilmiy-falsafiy o‘ziga xosligi Lukas Kranax, Albrecht Dyurer, Xans Xolbin asarlarida ifodalab berilgan. Albrecht Dyurer (1471-1528-yy) yog‘och va mis orqali portret rasm janrida o‘ymakorlik texnikasi asosida faoliyat olib borgan.

Ilk davrdagi rassom ijodida “Apokalipsis” (1498-yy) gravyuralari turkumi ajralib turadi. Fozil gunohkorlar o‘limining dahshatli manzaralari, uning talqinida ilohiy jazo dolzarb ma’no kasb etdi. “To‘rt otliq” va “Bosh farishta Mayklning ajdaho bilan urushi” gravyuralaridan g‘amgin ifoda bilan nafas olgan dahshatli pafos paydo bo‘ldi. Rassom insoniyatni qat’iyat ko‘rsatishga va jar yoqasidan chekinishga undaydi.

Fransuz Uyg‘onish davri shakllanishi XV asrga to‘g‘ri keldi. Angliya bilan yuz yillik urush (1337-1453-yy) nihoyasiga yetgach, yagona monarxiya davlati barpo

¹ Islamov K.T. Sharq Renessansi va uning o‘ziga xos xususiyatlari. // Tamaddun nuri. - 2022. - № 5. – B. 66-68.

etildi. Yangi paydo bo‘lgan burjuaziya hali o‘z mavqeini mustahkamlamagan paytda davlatning qudrati o‘sha davr uchun g‘ayrioddiy kuch hisoblangan. Uzoq muddatli diniy islohotlarga asosan, fransuz Uyg‘onish davri rasmiy madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlarida aks etgan bo‘lib, ularda dadil, siyosiy va axloqiy g‘oyalar, erkin fikr, vatanparvarlik va milliy o‘ziga xoslik shubha va kinoya bilan birga yashagan. XV asrning oxirida fransuzlar qadimiy o‘z urd-odatlarini, merosiga amal qilgan holda italyan gumanistlarining qarashlariga yondashishdi. Ommaviy kutubxonalar tashkil etish asosida nashriyot faoliyati yo‘lga qo‘yildi, ta‘lim cherkov buyrug‘idan xoli qilindi.

So‘nggi Uyg‘onish davri gumanistlari orasida Sen-Mishen de Monten falsafiy tahlilasosida yaratilgan janrlar alohida muhim ahamiyat kasb etdi. Mishel de Monten (1533-1592-yy) “Tajribalar” asarida axloq normalari ishlab chiqildi, lekin mamlakat huquqidagi insonlarning manfa atlariga ta‘sir qilmasa, tabiatning tabiiy istaklariga ergashishga va ularning xatti-harakatlarini aql bilan boshqarishga undaganligi asoslagan².

U nafaqat axloq va diniy chegaralagan, balki shaxsning axloqiy qonuniyatlarini birinchi o‘ringa qo‘ygan. Lekin, skeptik va pessimist Sen-Mishen de Monten o‘z davrining qonun va qoidalari, tamoyillariga tanqidiy munosabat bildirib, uning natijasida dunyoviy bilimlarning inson tabiatining kuchli va zaif tomonlarini chuqur anglagashiga imkon berdi. XV-XVI asrlardagi fransuz madaniyati, uning namoyondalari did va trend tendensiyalarini belgilovchi sifatida tarix sahnasiga chiqdi. Murakkab va aristokratik nafis madaniyat ko‘plab Yevropa qirollik sudlari uchun namuna bo‘ldi. Nafislik shodiyona va hayot go‘zalligining timsoli bo‘lib, ajoyib qasrlar va saroylar qurilishiga ilhom berdi. San‘at va adabiyotni jalb qilish markazlari tashkil qilindi. Ushu markazkarga shoxlarning o‘zlari homiylik qildi va san‘atni biluvchilar - ko‘pincha yozuv, yani kalligrafiya rivojlandi.

Uyg‘onish fransuz adabiyotida grotesk satira janri XIV asrda tan olindi. Uyg‘onish davrining mashhur yozuvchisi Fransua Rable (1494-1553-yy) o‘zining “Gargantuya va Pantagryuel” romanida qah-qaha madaniyati an‘analari, insonparvarlik g‘oyalari va karnavallar orqali insonlarni birlashtirdi³. Per de Ronsard fransuz she‘riyat maktabining yaratilishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Fransuz Uyg‘onish davri tasviriy san‘atining shakllanish jarayoni bir qator xususiyatlarga ega edi, ular orasida gotika an‘analarini ketma-ketlikda yengib o‘tish, dramaturgiya mohiyati ochib berildi. Saroy madaniyatining hayotni tasdiqlovchi

² Монтень. Опыты. В трех книгах. Второе издание. (Литературные памятники) / Издание подготовили А.С.Бобович, Ф.А.Коган-Бернштейн, Н.Я.Рыкова, А.А.Смирнов.-Москва: Наука. Книги первая и вторая. 1980. - 704 с.; Книга третья, 1979. - 536 с.

³ AmirFayzulla. Dunyoningbuyukromanlari: GargantuyavaPantagryuel // Jahonadabiyoti, 2013, 1-son. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/dunyoning-buyuk-romanlari-fransua-rable-gargantuya-va-pantagryuel>.

olijanob geonistik dunyoqarash, o‘rta asrlarning assetik cheklovlari va pafoslarni rad etdi. Fransiya Uyg‘onish davri rassomlari orasida Kichik Jan Kloyet (“Frensis I portreti”), Fransua Kloyet (“Diane Poitiyer”), Jan Fou (“Bizning xonim va bola”) singari taniqli rassomlar o‘z asarlari bilan ajralib turdi.

Venetsiya Shimoliy Italiya shaharlaridan o‘zining yuqori darajadagi madaniyati bilan namoyon bo‘ldi. Venetsiyalik san‘at maktabi tabiiy landshaft asosida barcha jabhalarni qamrab oldi va bezatdi. Venetsiya savdogarlar shahri bo‘lib, uning o‘ziga xos tabiati Venetsiyalik rassomlarning ijodida aks ettirildi. Ko‘plab xushchaqchaq bazmlar va karnavallarga boy shahar aholisining hayoti, shubhasiz, ularning dunyoqarashiga ta’sir qildi. Venetsiya Vizantiya madaniyati an‘analarini davom ettirgan, ammo gotika rivojlantirildi. Natijada Venetsiyaliklar ilmiy merosida zamonaviy san‘ati asarlari yaratildi.

Venetsiyalik kolorist rassomlik maktabining mashhur vakillari Yakopo Robusti Tintoretto, Veronese, Titian, Giorgione dunyoga tanildi. Ulardan Giorgione (1476 yoki 1477-1510-yy) mifologik va adabiy mavzularda portret va manzaralarni chizgan, shu mavzuda asarlar yaratgan⁴. Giorgione qalamiga mansub ma’naviy go‘zallikning timsoli “Uyqudagi Venera” asari nashrga chiqarildi. Rassom badiiy obrazlarda hissiyotning birligi, ratsionalistik va insonlarning psixologik ekspressivligini aks ettirildi. Shaxsning ruhiy tabiat bilan birlashishi Titian (taxminan 1476/77 yoki 1489/90-1576-yy) asarlarining leytmotiviga aylandi, Venetsiya rassomlik maktabining o‘ziga xos xususiyatlarini to‘liq aks ettirdi. Rassomning hayot haqidagi bilimlari, ilmiy dunyoqarashi ajralib turdi. Titian turli janrlarda “Urbini Venerasi” lirikadan keng doirada “Penitent Magdalena” dramaturgiyani yaratdi, jumladan, kompozitsion konstruksiyalarning umumiy qabul qilingan qoidalarini rad etib, tashkilotchilik rolini rangga ishonib topshirdi⁵.

Venetsiyaning sa’at asarlariga boy mashhur rassomi Yakopo Robusti Tintoretto (1519-1594-yy)ning isyonkor san‘ati (1594-y) cheksiz his-tuyg‘ular, borliq fojiasini his qilish va shu bilan birga insonning kuchi bilan ajralib turdi. Rassom muqaddas voqealarni dunyoviy tasvirlarda aks ettirgan. Yakopo Robusti Tintorettoning badiiy dasturi maksimal psixologik stressga duchor bo‘lgan diniy kayfiyatlarni o‘z ichiga olgan. Voyaga yetgan davrida u turli xil ranglarda kompozitsiya (“So‘nggi kechki ovqat”, “Aziz Mark qulni ozod qiladi”) kabi asarlari orqali tasvirlangan voqealarning hissiyotlarini, ta’kidlangan dinamizmni mohirlik bilan yetkazdi.

So‘nggi Uyg‘onish davrida keskinlashgan ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarga reaksiya barcha jismoniy mehnat uchun majburiy bo‘lgan mulk tengligi, yagona

⁴ Carminati M. Giorgione ritrovato a Sidney, in Il Sole 24 Ore «Domenica», 10 Marzo, 2019. – P.27.

⁵ Lo’pera complete del Tintoretto, apparati critiche e filologici di Pierluigi De Vecchi. – Milano, 1970. – P.83.

ta’lim g’oyasini targ’ib qildilar. Ulardan oldin Tomas Morning “Utopiya”si bor edi⁶. O’sha davr adabiyotida dramaturgiya, fojiali munosabat va obrazlarning jadal rivojlanishi bilan ajralib turardi. Bu xususiyatlar Viktoriya Kolona va Mikelanjeloning lirik she’riyatiga mos keladigan Sintino va Bandello romanlarini ajratib turadi. Bu davrda avtobiografiya janri keng tarqaldi. Torkuato Tassoning ijodi so’nggi Renessans davri she’riyatining eng yuqori cho’qqisi hisoblanadi⁷. So’nggi Renessans davri teatrdagi cho’ponlik janri (tabiat bag’ridagi hayotning idealizatsiyalangan tasviri va cho’ponning muhabbatini) va delarte komediyasi yanada taraqqiyot etdi.

XVI asrning birinchi yarmida siyosiy tomondan ajralgan Italiyaning tanazzuli yuz berdi, bu Fransiya va Ispaniya o’rtasida o’z hududiga egalik qilish uchun kurash maydoniga aylandi. O’zaro tortushuv va urushlarda qatnashgan Italiyaning birlashmagan shaharlari va mintaqalarida despotiklarga yaqin boshqaruv usullari joriy qilindi. Mustaqil savdogar-aristokratik respublika butun Uyg’onish davrida mavjud bo’lgan, faqat Venetsiya shaharlari o’zini o’zi boshqarish shakllarini to’liq saqlab qoldi. Ushbu jarayonning madaniy natijasi badiiy hayotni, modani, bayramlarni tartibga solish va birlashtirish tendensiyasi davom etdi.

XVI asrda Italiyaning ma’naviy iqlimiga katta ta’sir ko’rsatdi. 1542-yilda Rimda inkvizatsiya tribunali sudlaritashkil etilgan. Jamoat tomonidan ma’qullanmagan nafaqat sehr va al-kimyo uchun sevimli mashg’ulot, balki ilmiy tadqiqotlar ham ta’qib qilindi.

So’nggi Uyg’onish davrida allaqachon paydo bo’lgan inkvizatsiya olovida odamlar va kitoblar yonib turardi. Papa Pol VI 1559-yilda taqiqlangan kitoblarning birinchi ro’yxatini nashr etdi. Iqtisodiy tanazzul ishchi dehqonlar o’rtasida keskin ijtimoiy farqlanish, ishsizlik va yersizlikka olib keldi. Hatto malakali ishchilar ham zo’rg’a kun ko’rar, tilanchilar va sarson-sargardonlar shaharlarning ko’chalarini to’ldirardilar. Yangilangan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar Italiyaning madaniy hayotida iz qoldirib, qarama-qarshi qiymat yo’nalishlarini keltirib chiqardi. XVI asrning birinchi yarmida Uyg’onish davri ma’naviy madaniyatining eng yuksak taraqqiy qilgan davri bo’lib, bu davr gumanistik g’oyalar va badiiy ideallar barcha sohalarga kirib bordi. So’nggi Uyg’onish davrining siyosiy va ijtimoiy sohada iste’dodli tarixchi va yozuvchi, she’riyat va nashr muallifi Florensiya Makiavelli yaqqol ko’zga tashlandi.

Suveren - siyosiy ijodiy faoliyatga Nikkolo Makiavelli (1469-1527-yy) birinchi bo’lib ilohiyotdan holi bo’lgan yangi realistik yondashuvni taklif qilgan, qat’iy

⁶ Мордвинцев В.Ф. «Утопия» Томаса Мора в Испании и Португалии в XVI-XVIII вв. (Историографический обзор). // История социалистических учений Ж сб. Статей. – Москва: Наука, 1990. – С. 197-228.

⁷ Итальянская литература. Возрождение и Просвещение. – Москва, 1966. – С. 234.

maqsadga muvofiqlik tamoyilidan kelib chiqib, siyosatni ilmiy asosga qo‘yishga harakat qildi⁸. Respublikani ideal boshqaruv shakli deb hisoblagan Makiavelli bir vaqtning o‘zida qat’iy avtokratiya tamoyiliga asoslangan kuchli va gullab-yashnagan davlatni qo‘llab-quvvatladi. U davlat o‘z muxoliflariga qarshi har qanday vositalarni umumiy qabul qilingan axloqiy me‘yorlarni e‘tiborsiz qoldirib ishlatishga haqli, ammo sub’yektlarining “umumiy farovonligi” va hukmdor (suveren)ning “ratsionalizatsiyalangan irodasi”dan foydalangan holda davlat boshqaruvini ta’kidladi.

So‘nggi Renessans davrida Kastiglione, Ariosto va Bembo insonparvarlik an‘analarini ommalashtirib, insonning Uyg‘onish g‘oyasini rivojlantirdilar va adabiy italyan tilini takomillashtirdilar. Bu davrda Italiyaning ko‘plab shaharlarida 1480-yillarda teatrlar paydo bo‘ldi, dunyoviy professional teatrlar rivojlantirildi va maxsus binolar barpo qilindi. Bungabir vaqtning o‘zida teatrlashtirilgan janr paydo bo‘ldi.

Kasbiy teatrlar sahnasida fojialar, ayniqsa professional dramaturglar tomonidan yozilgan komediyalar namoyish etildi. Agar fojialar asosan qadimiy an‘analarni davom ettirgan bo‘lsa, endi komediya janri kirib keldi. Teatr hayotining eng yorqin namoyishi karnavallar an‘analaridan kelib chiqqan delarte folklor komediyasi janrining paydo bo‘lishiga olib keldi. Spektakllar ko‘pincha improvizatsiyaga asoslangan bo‘lib, aksiya, akrobatik raqamlar va turli xil fokuslar bilan o‘tkazilgan. Komediya o‘zining xushchaqchaqligi, maqsadga muvofiq intellektualligi, jumboqlari, mashhur lahjalarni ishlatishi, dvoryanlarga hurmatsizlik va cherkovga hujumlari bilan g‘alaba qozondi.

XVI asrda musiqiy madaniyatining xilma-xil janrlari xarakterlandi. Polifoniya massaga tantanali va jiddiylik bag‘ishladi va madrigalning dunyoviy musiqasiga yorqin ranglar qo‘shildi. Ikkinchisi XIV asrda sevgi lirikasi paydo bo‘ldi. Shuningdek, me‘morchilik va tasviriy san‘at badiiy hayotning yirik markazlari - Venetsiya, Florensiya, Rim va boshqa shaharlarda jadal rivojlandi. Rimda papa qarorgohi - katta diniy majmualar, saroylar qurildi, jumladan, Vatikanning qurilishini misol sifatida keltirish mumkin. Me‘morlarning sa’y-harakatlari katolik dunyosining ulug‘vor poytaxti qiyofasini yaratishga qaratilgan bo‘lib, binolarning ta’kidlangan monumentalligi bilan ifodalangan. Avliyo Pyotr Bazilikasi qurilishiga asos solgan Donato Bramante qurilishi rasmiy uslubning o‘l ziga xosligi bilan ifodalandi.

So‘nggi Uyg‘onish san‘atining eng yuqori cho‘qqisida - Leonardo da Vinchi, Rafael, Mikelanjelo ijodi muhim ahamiyat kasb etdi. Onalik idealini o‘zida mujassam etgan Madonna obrazini yaratgan asar Rafael Santiga (1483-1520-yy) eng katta shon-sharaf va shuhrat keltirdi. Ular cheklangan hissiyot, sir saqlash va olijanob ulug‘vorlikni organik tarzda birlashtirdilar.

⁸ Gregory Smith, B. [Between Eternities: On the Tradition of Political Philosophy, Past, Present, and Future](#). - Lexington Books, 2008. - P. 65.

Shuningdek, “Mona Liza”, “Grotto”, “So‘nggi kechki ovqat” muallifi Leonardo da Vinchi⁹ (1452-1519) faoliyati g‘ayrioddiy ko‘p qirrali bo‘lib, rasm, haykaltaroshlik, me‘morchilik va grafika bilan cheklanmagan. Uning she‘rlari bizgacha yetib kelgan, texnik ixtirolarning eskizlari, anatomiya, fizika, geologiya, kimyo, matematika, botanika va boshqa bir qator fanlarga tegishli yozuvlar nafaqat Leonardoni san‘atdan ajratibgina qolmay, balki u tomonidan badiiy mahoratning asosi deb hisoblanib, uning fikri tabiatni yaxshilashga qaratilgan.

So‘nggi Uyg‘onish davrining teng darajada yorqin namoyondasi Mikelanjelo Buonarrotidir (1475-1564-yy)¹⁰. Leonardo kabi, u o‘zining ser qirrali qobiliyatlari bilan ajablantirdi. Mikelanjelo miqyosi va ruhi bilan ulug‘vor obrazlarni yaratdi, o‘z davrining eng ilg‘or g‘oyalarini o‘zida mujassam etdi, san‘atni eng yuqori darajadagi asarlar bilan boyitdi, kelajakda Yevropa badiiy madaniyati rivojlanishini izohlab berdi. Uning hayotidagi drammatizm, ijodiy shubhalar va iztiroblar, o‘limni yuqori idrok etish falsafiy she‘riyatda sezildi. Mikelanjelo ijodining asosiy mavzusi inson tanasining kuchli jismoniy tarangligida ifodalangan ichki ruhiy kurashdir. “Dovud”, “Bog‘langan asir”, “Uyg‘onayotgan asir”, “Muso” haykallari bunga yorqin misoldir. Ulrix Svingli (1484-1531-yy) Shvetsariya islohotning asoschisi bo‘ldi¹¹. 1523-yilda u Syurixda cherkov islohotini o‘tkazdi, uning natijasida cherkov marosimlari va xizmatlari soddalashtirildi, bir qator cherkov bayramlari bekor qilindi, ba‘zi monastirlar yopildi va cherkov yerlari dunyoviy lashtirildi. Keyinchalik, Shveytsariya islohotining markazi Jenevaga ko‘chib o‘tdi va islohotlar harakatiga eng izchil islohot harakatining yaratuvchisi Kalvin (1509-1562-yy) rahbarlik qildi. XVI asrda Shveytsariya islohot g‘alaba qozondi va bu g‘alaba asosan jamiyatdagi umumiy madaniy muhitni belgilab berdi: haddan ziyod dabdababozlik, dabdabali bayramlar, o‘yin-kulgilar qoralandi, halollik, mehnatsevarlik, maqsadga muvofiqlik va axloqning qat‘iyligi tasdiqlandi.

Leonardo, Mikelanjelo, Brunalleski, Titian, Rafaelning mumtoz durdonalari nafaqat barkamollik - qadimiylilikning mukammal o‘rganilgan saboqlari, balki na qadimgi zamonlarda, nag‘oyalar va yutuqlarning boshqa har qanday miqyosida va jasurligida misli ko‘rilmagan darajada hayratlanarlidir. Yangi paydo bo‘lgan fan eksperimental bilim, hissiy idrok asosida boshqarilgan, inson ongi, ko‘zi, didi va iste‘dodiga ishongan.

⁹ Леонардо да Винчи. Шедевры графики // Я.Пуидик. – Москва: Эксмо, 2008. – С.182.

¹⁰ Dussler L., Girardi E.N. Buonarroti, Michelangelo // Dizionario Biografico degli Italiani (итал.). – 1972. – Vol. 15.

¹¹ Порозовская Б.Д. [Ульрих Цвингли. Его жизнь и реформаторская деятельность](#). – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 112 с.

Yangi davr, uning konturlari hali ham juda noaniq edi. Dante, Franchesko Petrarka¹² (1304-1374-yy) va Jovanni Bokkachcho¹³ (1313-1375-yy) - Uyg‘onish davrining taniqli shoirlari italyan adabiy tilining yaratuvchilari edi. Ularning hayoti davomida ularning asarlari nafaqat Italiyada, balki uning chegaralaridan tashqarida ham keng tanilgan bo‘lib, jahon adabiyoti xazinasiga kirdi. Petrarkaning Madonna Lauraning hayoti va o‘limi haqidagi sonetlari butun dunyoda shuhrat qozondi. Petrarkaning izdoshi “Dekameron” muallifi, umumiy insonparvarlik g‘oyalari bilan birlashtirilgan va yaxlit butunlikni aks ettiruvchi realistik romanlarning to‘plami muallifi edi.

XVI asrning ikkinchi yarmidan Yevropaning savdo chorrahalari asosiy savdo markazi Niderland qirolligining Antverpen shahri va Shimoliy dengiz qirg‘oqlariga ko‘chibo‘tdi. Ammo, Antverpen ham tezda o‘z mavqeyini yo‘qotdi. Angliyaning keskin iqtisodiy taraqqiyoti London shahrini Yevropaning asosiy savdo uchog‘iga aylantirdi. London juda tez rivojlandi, ishchilar uchun bir necha qavatli uylar, shaharda savdo rastalari, istirohat bog‘lari va yangi portlar paydo bo‘ldi. O‘rta asrlardayoq Parij Yevropaning eng yirik shahriga aylanib rivojlanishda davom etdi. U G‘arbiy Yevropadagi eng katta markazlashgan davlat – Fransiyaning poytaxtiga aylandi. Biroq, XVI asrdagi diniy kelishmovchilik va vabo epidemiyasida o‘n minglab parijliklar vafot etdi, shaharning rivojlanishi sekinlashdi.

Xulosa: 1. IX-XV asr Sharq Uyg‘onish davrida inson va uning axloqiy fazilatlarini, insonparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qilish muhim o‘rin tutadi. Aytish mumkinki, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi ko‘plab allomalar insonning yashashdan maqsadi, hayotining mazmuni, baxt-saodatga erishish singari axloqiy fikrlar ilgari surildi. Shu bilan birga “komil inson” g‘oyasi ma’naviy-axloqiy fikr rivojida muhim o‘rin egalladi.

2. Yangi davrda fan, texnika va sanoatning taraqqiy etishi G‘arbiy Yevropa mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiyotini o‘zgartirib yubordi. Yangicha kapitalistik munosabatlar va iqtisod shakllandi. Yangi jamiyatning asosiy sinflari - kapitalist va proletariat paydo bo‘ldi. Asosiy qadriyati shaxs tengligi va erkinligi bo‘lgan yangi, industrial sivilizatsiya qaror topdi. Kapital - yollanma mehnatdan foydalanib, qo‘shimcha qiymat olish vositasi sifatida mulk shakllandi. Gildiya - bu o‘z a‘zolarining manfaatlarini himoya qilish uchun tuzilgan hunarmandlar va savdogarlar uyushmasi bo‘lib, proletariat - bu ishlab chiqarish quroli va vositasidan mahrum bo‘lgan yollanma ishchilarni o‘z ichiga oldi.

¹² Елина Н.Г. Петрарка. [Краткая литературная энциклопедия](#). - Москва: [Советская энциклопедия](#), 1962. - Т. 5. – С. 34.

¹³ [Encyclopedia of Renaissance Philosophy](#) / M. Sgarbi - [Springer, Cham](#), 2019. – Pp.1-10.

3. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning arifmetik va algebrik asarlari matematika tarixida yangi bosqich davrini, yani o‘rta asrlar matematikasi davrini boshlab berdi va matematikaning keyingi asrlardagi rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shdi, ko‘plab tadqiqotlar uchun tayanch vazifasini o‘tadi, ularni ko‘plab mualliflar sharhladi va ularning qismlari boshqa asarlar tarkibiga kirdi. Asrlar o‘ta bir necha avlodlar matematik ma’lumotlarni shu asarlardan oldi. Olim o‘zining matematik asarlarida kundalik hayot talabi va ehtiyojlarini e’tiborga olgan holda olimlar uchun ham, hunarmandlar uchun ham eng kepakli bo‘lgan ma’lumotlarni to‘pladi hamda sarmazmun va sodda iboralar bilan qisqagina bayon etdi.

4. Yevropa Renessans Fransuz Uyg‘onish davri tasviriy san’at asarlari bilan bir qatorda gotika an’analarini ketma-ketlikda yengib o‘tib, dramaturgiya mohiyatini ochib berdi.

CERTAIN ASPECTS OF THE CRITERIA AND PRINCIPLES OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE LIFE OF SOCIETY

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543553>

Azamat Mukhtorov

Doctor of Philosophy, Professor, TSUE

Vahob Kuchkarov

Doctor of Political Sciences, Professor, TSUE

Email: abduvahob.uz@mail.ru

Abstract: *The present article investigates the criteria and principles for enhancing ecological culture in society, focusing on the theoretical foundations and practical applications of this process. The research highlights the importance of education, technological innovations, and active public participation in promoting environmental awareness. The study analyzes Uzbekistan's experience with ecological initiatives, including state programs such as the "Green Space" project, and compares them with successful global practices in countries like Sweden, Germany, and Japan. Recommendations include integrating ecological culture into education systems, fostering public engagement, and supporting innovative technologies for sustainability. The findings aim to contribute to achieving sustainable development goals (SDGs) by integrating ecological culture into societal structures.*

Keywords: *ecological culture, sustainable development, criteria, principles, education, technological innovations, public participation, Uzbekistan, global practices.*

INTRODUCTION

In the management of the state and society and in ensuring the continuity of human life, the surrounding environment, the environment in which it lives, and the issue of ensuring its viability and cleanliness are more important and urgent than ever. In this sense, today, the formation of an ecological culture, especially paying attention to environmental education and increasing ecological culture among various segments of the population, is a requirement of the times. The main reason for this is that the air we breathe, the water we drink, and the products we eat are becoming increasingly polluted every day and hour. It is especially worth noting that the air quality in Tashkent has reached record levels in recent years, which is certainly related to the processes of globalization and urbanization taking place in the world. In Uzbekistan, large-scale work is also being carried out in this regard at the

government level. In particular, the implementation of the national project "Green Space" every year at the initiative of the head of our state is a confirmation of this. The Action Plan, approved by the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-300 dated September 11, 2023 on measures for the qualitative and timely implementation of the “Uzbekistan - 2030” Strategy in 2023, sets out important tasks: “Expanding the national project “Green Space” aimed at stabilizing the ecological situation, expanding the area of forests, stabilizing the ecological situation in the Aral Sea region, mitigating the negative impact of environmental problems resulting from the drying up of the Aral Sea, preventing the negative impact of climate change, preventing air pollution, and taking drastic measures to preserve its natural composition” [1.36]. Therefore, environmental problems remain one of the most pressing issues in modern society. Threats such as global warming, resource depletion, and environmental pollution require increased attention of humanity to ecological culture. In particular, the lack of ecological culture is leading to the deepening of many problems. These problems negatively affect not only nature, but also the economic, social and cultural development of society.

This issue is also extremely important for Uzbekistan. In Central Asia, environmental problems, including the drying up of the Aral Sea, soil erosion, and the lack of water resources, are limiting the sustainable development of the country. In these conditions, the development of ecological culture and its transformation into an integral part of public life are considered an urgent issue.

So, the problem is clear. The main problem is the implementation of a number of tasks in this area in the life of society, both theoretically and practically. It should be noted that the pragmatic aspect of the problem is certainly related to the activities of responsible persons, state and non-governmental organizations.

Theoretically, it requires a scientific approach to the problem, along with propaganda and awareness-raising work among all strata of society, including the population and youth. Thus, it is appropriate to highlight the views on ecological culture, its components, as well as criteria and elements. Therefore, the main purpose of this article is to highlight the scientific and practical foundations of increasing ecological culture in public life. The research will analyze the criteria and principles necessary to increase environmental culture, as well as study national and international experiences in this process.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

In this article, an attempt was made to use a number of scientific methods, such as systematic analysis, social survey, content analysis, and historicism, to illuminate the criteria and principles of forming an ecological culture in the life of society. In

particular, the following research methods are used in the article to analyze the problems associated with increasing ecological culture:

- Historical-analytical approach: analysis of the development of the concept of ecological culture.
- Analysis of empirical data: study of statistical data on the development of ecological culture in Uzbekistan and other countries.
- Comparative analysis: adaptation of the experiences of countries of the world to the conditions of Uzbekistan.

The article highlights the theoretical and practical aspects of the formation and development of an ecological culture, and identifies the main principles that contribute to the success of this process. At the same time, a number of literature was studied within the framework of the topic. In particular, works studied in neighboring foreign countries are cited. In particular, Russian scientists describe environmental problems on a smaller discursive scale of behavior. Russian scholars often deal with the topic of environmental action in a meaningful way, within the framework of research in the field of ecological culture[2012.41], the phenomenon of environmental practices[2011.226], as well as a systematic approach to analyzing various dimensions of conscious environmental action. It is also important to note that the components of the problem of environmental action in local works are authors within the framework of the concepts of sustainable development[2012.318] and socio-ecological modernization. Studies related to sociological reflection on the problems of formation and development have been conducted.

Naturally, local scientists have also conducted a number of studies on this issue. Of these, the role and content of ecological culture in the life of society have been studied theoretically and practically by the researcher K. Sh.Karabukaev[2018.230]. In the work of the Uzbek scientist Z. Sh.Yazdonova's[2019.11] PhD thesis examined the traditions of the ecological culture of the Uzbek people, the moral principles that are included in its historical heritage. And again, from the field work, an Explanatory dictionary of basic terms and phrases related to ecology, compiled by A.I.Nigmatov[2002.15], should be given.

DISCUSSION

As is known, many views and definitions have been given to the concepts of ecology and ecological culture. They mainly state that “Ecology does not mean keeping the streets clean, protecting water, and protecting the air from pollution.

Ecology is an independent science that studies life processes and human environmental problems in its own unique ways. The methodological basis of modern ecology is a systematic approach, observations in nature, experimentation, and modeling. Ecology is both a natural and social (humanitarian) science [2006.13]”.

Indeed, the formation of ecological culture is the first priority in eliminating and preventing many problems related to ecology and the environment. In recent years, many reforms have been carried out in the family, neighborhood, and ecological spheres, and new directions and structures have emerged.

Consequently, ecological culture is an integral part of universal human culture, which includes a system of social relations, moral values, norms and methods of interaction of society with the natural environment, and is gradually formed in social consciousness and behavior throughout the life and activities of people. Through continuous environmental education and enlightenment, it is possible to contribute to a healthy lifestyle for generations, the spiritual growth of society, sustainable socio-economic development of the country and the environmental safety of each person. Therefore, it can be said that ecological culture is a process of vital activity, norms and values of society, which are associated with the attitude towards the environment. It is worth emphasizing that in the process of globalization, the struggle of humanity for survival is becoming increasingly evident, and today it is clear that special attention is paid to ecological culture. Indeed, by changing a person's worldview, values, and his attitude to ordinary everyday things, it is possible to change his attitude towards the environment.

The ecological culture of society is a system of dialectically interconnected elements: ecological relations, ecological consciousness and ecological activity. The content of ecological relations includes two structural elements: socio-ecological relations that develop between people in an artificial living environment and indirectly affect the natural living environment of people, and, firstly, the direct relationship of man to the natural environment, secondly, the relationship associated with the process of human assimilation of natural forces, energy and matter in the material and production spheres of human life, and thirdly, real-practical relations, which include human relations. While, the ecological consciousness - consciousness towards the environment - encompasses our ideas, behavior, sphere of activity, desires and hopes related to the natural environment. Having ecological consciousness means being aware of the limitations of nature, of which man is an integral part; the need to abandon human domination over nature and the need to establish a dynamic balance between natural systems and society; the global nature of the environmental crisis and the need to solve it; the need for a global development strategy as a necessary condition for the existence of life. Therefore, to overcome environmental problems, society must solve an important task - the formation of environmental consciousness among the population. It includes the entire complex of environmental education and upbringing in order to establish such elements as ecological scientific consciousness, environmental ethics, psychology and legal

consciousness as dominant in social consciousness. Ecological scientific consciousness involves the formation of a scientific picture of the world based on the achievements of modern science.

In particular, a systemic approach, taking into account the world in its interaction and integrity, comes to the fore; the principle of universal evolutionism, as well as modern concepts and theories such as synergism, Vernadsky's theory of the biosphere and noosphere, T. de Chardin's doctrine of the human phenomenon. It is precisely the scientific ecological consciousness that should be the basis for environmental policy and practice. In the formation of ecological consciousness, an important role is played by ecological ethics based on ecological humanism, a sense of personal responsibility for the state of the natural environment, which arises with an increase in the moral level of man.

Ecological psychology is also an important component of ecological consciousness. Its essence can be briefly expressed as follows: love for nature, for all living things as a character trait, or, as E. Fromm said, the essence of ecological psychology is biophilia, which means "the desire to support growth and development." "Ecological awareness should also be included in the ecological consciousness, which means the understanding of the legal responsibility of all citizens for harming nature and the legal protection of the latter. And this, of course, should be constantly confirmed by effective legal measures. The main features or signs of ecological consciousness are: the social nature of ecological consciousness, which is associated with the norms, values and traditions accepted in society; mediation by symbols, signs, including verbal means of human perception of the natural world; self-reflexivity; internal dialogism, etc. There are such types of ecological consciousness as anthropocentric and ecocentric. Signs of anthropocentric ecological consciousness: The highest value is expressed by man; hierarchical picture of the world; the purpose of interaction with nature is to satisfy certain pragmatic needs; When approached from a philosophical point of view "Pragmatic imperative": what is right is what is beneficial to man; nature is accepted as an object of human activity; moral norms and rules do not apply to interactions with the natural world; the development of nature is viewed as a process that must be subordinate to human goals and objectives; nature conservation activities are characterized by long-term pragmatism: the need to preserve the natural environment so that future generations can use it.

Ecocentric ecological consciousness is a special form of reflection of natural objects and phenomena of reality and their interrelationships, which determines the goal-setting and transforming activity of man, characterized by providing nature with subjective characteristics, as a result of which nature itself is recognized as a value,

relations with it are based on the specific characteristics of man. The principles of equality due to the predominance of non-pragmatic motivation and the spread of moral norms to the natural world and rules. Characteristics of ecocentric ecological consciousness: The harmonious development of man and nature is the highest value; rejection of a hierarchical worldview; The goal of relations with nature is to optimally satisfy both human needs and the needs of the entire natural society; "ecological imperative": it is right not to violate the ecological balance existing in nature; nature is perceived as an equal subject from the point of view of relations with people; ethical norms and rules apply equally to human interaction and interaction with nature; The development of nature is viewed as a process of mutually beneficial unity; Nature protection activities are determined by the need to preserve nature for itself and for people. Ecological activity is characterized as an integral concept that encompasses various types of human activity in the material and ideal spheres related to the knowledge, development, transformation and preservation of the natural environment.

The concept of "ecological activity" encompasses various types of human activity, considered in a certain way in various levels of material, practical and theoretical spheres related to the study, development, transformation and preservation of the natural environment. Thus, on the one hand, it is the broadest sphere of human activity, and on the other hand, it is the sphere that is the basis of the initial, primary support of human life. It is clear that man has been engaged in environmental activity since his appearance on Earth. It has been consistently transformed in accordance with the stages of development of environmental culture in general, and therefore at present it must correspond to a new type of environmental culture and all its subsystems, primarily to the modern level of environmental thinking. From a practical point of view, environmental activity is a productive activity of a person with transformational and ecological goals, that is, environmental management.

When studying and systematizing environmental problems, a philosophical approach to the problem requires viewing it in connection with the life of environmental culture, the state and society, broad segments of the population, and students. In this sense, ecological culture is a set of knowledge, values, and skills that reflect the responsible attitude of the individual and society to nature. This concept implies the active participation of a person in protecting the environment, rational use of natural resources, and responding to environmental problems. Many scientists around the world, discussing ecological culture, have proposed various interpretations of this concept:

• Aldo Leopold (1949) in his work "A Sand County Almanac" calls ecological ethics "earth ethics" and emphasizes the values that ensure human life in harmony with nature.

• UNESCO (2017) defines ecological culture as a key part of global citizenship, which requires every person to be attentive to environmental problems and to respond responsibly.

• The importance of preserving the purity of nature, paying attention to the purity of soil and water is also reflected in the ancient Avesta Scriptures. According to them, the purity of water and air is a prerequisite for labor and leisure. The concept of ecological culture in Uzbekistan was developed based on national traditions. Historical figures such as Alisher Navoi and Babur emphasized the need to appreciate and preserve nature in their works. Today, this tradition is reflected in modern environmental policy and social life.

Today, the negative consequences of global environmental changes are reflected in the fact that countries, striving for economic and political dominance and gaining great prestige, are placing special emphasis on national production, which is causing a global environmental crisis. On the other hand, people themselves are also responsible for the wasteful use of nature. Compared to the last century, the way of life of humanity has changed so much that it is clear to all of us that global warming, which has never been observed in human civilization, an unprecedented decrease in marine and terrestrial ecosystems, and a number of negative situations such as droughts and floods are occurring in various regions of the world. In short, human interference with nature has reached an unthinkable level. Well, we have problems, but what about solutions to them? Is it possible that no one is even remotely interested in the global environmental situation in the world today? What kind of future are we leaving to the next generation? How long will such painful questions torment us every time? Is it possible that the current state of the world is getting worse day by day, and we, as humans, will continue to look at it as if it were just a normal phenomenon? What if the leaders of countries, government representatives, and all of humanity are interested in nothing more than increasing wealth, economic growth, political dominance, and gaining great prestige among countries?! Yes, of course, we are used to it and have been living with it!

As a result of the development of human civilization and its ever-deepening penetration into the bosom of nature, the situation has changed radically. Today, it is impossible to talk about the pristine nature. Because the forests on Earth have been cut down, vast territories have been developed for farming, fertilized with pesticides, and the fresh air and nature have been polluted with various wastes and gases. In addition, floods, forest fires, dust storms, and other natural processes occur in nature.

All of this disrupts the natural balance of nature. Natural, anthropogenic, or purely anthropogenic phenomena observed around the world are considered universal problems. Let us give some examples of such environmental problems:

1. The phenomenon of “atmospheric pollution”.
2. The phenomenon of “ozone layer depletion”.
3. The problem of “fresh water”.
4. The problem of "decline in the number of plant and animal species in living nature".

5. The problem of "use of pesticides". Regional environmental problems. A certain region of the Earth's surface has its own natural climate, socio-ecological, ethnographic features that determine the nature of the interaction between nature and man. Human development, the acceleration of urbanization, and the acceleration of globalization have undermined the security of our Mother Planet, creating a number of issues, including environmental problems. The ecological threat that is causing serious damage to the environment, when it comes, is even more terrible than nuclear disaster and terrorism, and is forcing all peoples of the Earth to think more deeply about it. According to a joint study by the World Wildlife Fund (WWF), the Global Footprint Network, and the Zoological Society of London, since 1970, the number of wild animals and birds on Earth has decreased by 3,430 species, and the Living Planet Index has decreased by 52%, that is, the number of species living in the air and on land has decreased by 76%, and the number of species living on land and in water has decreased by 39%. Every year, 11 million hectares of tropical forests are cut down and destroyed due to human activity. This is 10 times more than the work on reforestation. Every day, about 60 million tons of carbon dioxide are released into the atmosphere, which leads to warming of the air and, in turn, to a rise in the water level of the World Ocean [2020].

Have you ever heard of Mina Guli or read about her? Or do you know the woman who walked through seven deserts in search of water?! If you haven't read or heard about her, you probably don't care that the world's population is dying from lack of water! What if I told you that in 15 years you will die from lack of water?! "Many people are unaware that we are running out of fresh water, and by 2030 there will be a 40% gap between demand and supply. We have only 15 years to solve the water problem," says Mina Guli, the Young Global Leader of the World Economic Forum. It is worth noting that a survey conducted by a team of 750 experts assessed the depletion of clean drinking water as a truly global threat to the entire world's population. In fact, the problem of drinking water has already taken its place at the forefront of the problems that plague the world's population. It is not easy for those

who do not have enough water to use, and spend their days searching for clean drinking water! How can those who waste water know these feelings!

RESULTS

The main principles of environmental education are: universality; complexity; continuity; distribution of interdisciplinary connections; the relationship between global, national and local history; the principle of revealing environmental problems and pragmatism. mass media and communication. Principles of organizing environmental education and upbringing:

1. The process of forming a responsible attitude to nature is an integral part of the general education system, its current direction.

2. The process of forming an ecological culture is based on the interrelation of global, regional and local approaches to revealing modern environmental problems.

3. The formation of a caring attitude to nature is based on the unity of intellectual, emotional perception of the environment and practical activities to improve it.

4. The process of forming the ecological culture of young people is based on the principles of systematization, continuity and interdisciplinary nature of the content and organization of environmental education. Ecology uses a wide range of research methods. Ecological research methods are methods and means of studying environmental phenomena, divided into field and laboratory. Field methods include the study of environmental phenomena in the natural environment. They help to establish the relationship between organisms, species and communities with the environment, to determine the general picture of the development and vital activity of biosystems. Field methods, in turn, are divided into:

route (direct observation, assessment of the state, measurement, description, drawing up diagrams, maps);

stationary (long-term observation of objects, measurements, description, instrumental reporting);

descriptive (initial acquaintance with the object, direct observation, mapping, inventory, used to register the main characteristics of the objects under study);

experimental (experimentation, testing, quantitative assessment, chemical analysis methods, etc.), monitoring (observation, assessment and forecasting of the state of the natural environment). Laboratory methods are used when performing work in laboratory conditions, but are compatible with field research methods. In ecology, special attention is paid to the modeling method. Modeling is an indirect practical and theoretical method of studying the object, when not the object of interest itself is directly studied, but an auxiliary, artificial or natural system (model) that corresponds to the characteristics of the real object is studied. Any model is

always simplified and reflects the general essence of the process. Environmental monitoring is a comprehensive system of monitoring the state of the environment, assessing and forecasting changes in the state of the environment under the influence of natural and anthropogenic factors. The monitoring process has the following goals: quantitative and qualitative assessment of the state of air, surface water, soil cover, flora and fauna, as well as continuous monitoring of wastewater and waste at industrial enterprises; forecasting the state of the environment and its possible changes; monitoring the physical, chemical and biological processes occurring in the natural environment, the level of pollution of atmospheric air, soil and water bodies and the consequences of its impact on the flora and fauna; providing interested organizations and the public with relevant and timely information about changes in the natural environment, as well as preventing and forecasting its state.

It is also important to pay attention to a number of questionnaires and comparative studies in order to comprehensively cover the problem and determine its solution. In this regard, the results of the social survey allow us to create the following hierarchy of popular environmental practices. When answering the question about the most popular and supported practices in terms of their greatest effectiveness and accessibility, respondents, first of all, gave preference to waste sorting (42.53%), the rejection of harmful household chemicals (36.12%) and plastic (31.96%), water saving (32.31%), safe packaging (31.96%), participation in cleaning days (30.64%) and waste paper collection (29.16%). The option "participation in environmental activities" is presented by almost 21 percent of respondents. On the one hand, this confirms the truth of the picture of youth activity on environmental issues, since it almost coincides with the results of the answers to another question in the questionnaire - 41 "Do you participate in various environmental events and activities?", which was answered positively by 19.1% of respondents. On the other hand, the lower indicators of choosing this generally formulated option, in our opinion, indicate that young people tend to choose specific options for action when it comes to the effectiveness of actions [2012. 40-41]. Naturally, it is advisable to study the experience of different countries, especially developed ones, within the framework of the topic.

- **I. Experience of Uzbekistan:** The Republic of Uzbekistan is implementing a number of measures to improve environmental culture:

- • "Green Space" initiative: this project is carrying out tree planting and landscaping work throughout the country.

- Ecological legislation: Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On improving the system of state governance in the field of ecology and environmental protection" No. PF-5024 dated April 21, 2017. Resolution of the

Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On approval of the Regulation on the State Committee of the Republic of Uzbekistan for Ecology and Environmental Protection" No. 29 dated January 15, 2019 - Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to improve the system of state governance in the field of ecology and environmental protection" No. PP-3956 dated October 3, 2018. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-76 dated December 30, 2021 "On measures to organize the activities of state bodies in the field of environmental protection and environmental control". Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-81 dated May 31, 2023 "On measures to transform the sphere of ecology and environmental protection and organize the activities of the authorized state body". Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-171 dated May 31, 2023 "On measures to effectively organize the activities of the Ministry of Ecology, Environmental Protection and Climate Change". The Law "On Environmental Protection", adopted in 2019, created an important legal basis for the development of ecological culture. Article 50 of our Basic Law states that "Citizens are obliged to treat the environment with care." This, in turn, requires citizens to rationally use land, water, forest, underground resources, fauna, flora and other natural resources, to restore and protect them, and to fulfill this obligation in a timely manner. Articles 54, 55 and 100 of our general encyclopedia reflect the issues of environmental protection and rational use of natural resources for legal entities and individuals. Only Article 54 regulates the powers of the owner, which determines the content of property rights in relation to natural resources, and it is confirmed that such economic and production activities do not harm the natural environment. The foundations of the state environmental policy are reflected in Article 55, according to which it is established that land, underground resources, water, flora and fauna and other natural resources are national wealth, they must be used wisely, and they are under state protection [2023.90]. On the basis of these constitutional norms, more than thirty laws and about three hundred by-laws were adopted in the field of ecology, environmental protection and rational use of natural resources. More than ten international documents have been ratified.

- **Ecological education:** In Uzbekistan, special attention is paid to environmental science in schools and universities, and the topic of ecological culture is included in the curriculum.

II. World experience

The experience of countries around the world in developing ecological culture can serve as an example for Uzbekistan:

- Scandinavian countries (Sweden, Norway, Denmark): these countries are distinguished by a high level of environmental awareness of the population and sustainable development policies. They pay great attention to combining state policy, technology and education to improve ecological culture.

- Japan and Germany: these countries have demonstrated practical results in developing ecological culture through innovative technologies and efficient use of resources.

- China: is distinguished by large-scale social campaigns and decisive government measures to raise the population's environmental awareness.

World experience shows that sustainable development policies, education and technological innovations must be combined to form a successful ecological culture.

Criteria for improving ecological culture (Criteria). The success of improving ecological culture is ensured by determining criteria that serve to assess and develop it. These criteria require an interrelated and consistent approach to raising the environmental awareness of different layers of society:

- Education and upbringing; One of the most important criteria of ecological culture is education and upbringing. It is based on understanding the essence of environmental problems and a sense of personal responsibility.

- Environmental education and upbringing: special subjects should be introduced in schools and higher education institutions to form environmental awareness. In Uzbekistan, this process is being implemented by integrating ecology into the general education system.

- Formation of moral values: instilling a sense of care for the environment and a responsible attitude from childhood. For example, in Uzbekistan, within the framework of family values, there are traditions of teaching children to love nature and protect it.

Legal and economic mechanisms: Political and economic mechanisms of the state play an important role in increasing environmental culture.

- *Environmental legislation:* a strong legislative framework guarantees the implementation of effective measures to protect the environment. The environmental laws adopted in Uzbekistan, including the Law "On Environmental Protection", are an important factor in this regard. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-81 dated May 31, 2023 "On measures to transform the sphere of ecology and environmental protection and organize the activities of the authorized state body", a number of tasks have been set.

- Providing the population with clean drinking water is also an extremely urgent issue for our country. The Resolution of our President dated November 30, 2018 "On additional measures to develop drinking water supply and sewage systems

in the Republic of Uzbekistan" is an important guideline in implementing urgent tasks in this regard.

- Economic incentives: support eco-innovation through tax breaks and subsidies to the public and private sectors during the transition to a green economy.

Technological development and innovation: Technological innovations create new opportunities for improving environmental culture:

- Environmentally friendly technologies: the use of waste-free technologies in production, the use of renewable energy sources. For example, projects on the use of solar and wind energy are developing rapidly in Uzbekistan.

- Information technologies: organizing campaigns to raise the environmental awareness of the population through digital platforms.

Public activity and participation: The direct participation of the population is crucial in the formation of environmental culture:

- Involving local communities in environmental projects.
- Encouraging the population to participate in voluntary environmental actions and events.

A). Principles of improving environmental culture (Principles)

For the process of improving environmental culture to be effective, it is necessary to adhere to scientifically based principles. These principles are aimed at forming environmental awareness and responsibility in society, and each of them has its own characteristics and significance.

B). Sustainability Principle

Sustainable development is based on the principle of protecting the environment and maintaining a balance between human activities. This principle forms the main foundation for improving environmental culture. As emphasized in the United Nations Sustainable Development Goals, environmental culture must be integrated into all spheres of society [United Nations, 2015]. In Uzbekistan, this principle is being implemented within the framework of the "Green Economy" strategy. This strategy aims to support economic growth while protecting the environment [Mirziyoyev, 2019].

C). Active Participation Principle

In the process of improving environmental culture, it is necessary to involve all segments of society in active participation.

- Local communities play an important role in solving environmental problems [Smith, 2020].

- In Uzbekistan, this principle is being implemented by organizing environmental projects in neighborhoods and involving the population in campaigns such as "Green Space"[Rasulov, 2021].

This principle is reflected in finding solutions to social responsibility and environmental problems through public participation.

D). **Innovation Principle** Technological innovations are an important means of increasing environmental culture.

- The introduction of environmentally friendly technologies can reduce waste in production and develop the use of renewable energy sources [OECD, 2019].
- Environmental education programs are being introduced in Uzbekistan using digital technologies. For example, online courses and environmental campaigns on social networks are accelerating this process [Karimov, 2020].

E). **International Cooperation Principle** International exchange of experience in developing environmental culture is important.

- The UN and other international organizations emphasize strengthening cooperation between countries in combating environmental problems [UNESCO, 2017].
- Uzbekistan actively participates in international environmental forums and exchanges experience in developing an ecological culture. For example, cooperation projects on "green energy" are being implemented with China [Abdullayev, 2021].

F). **Education and Awareness Principle.** One of the foundations of improving ecological culture is to convey ecological knowledge to the population.

- Ecological education should be carried out not only in educational institutions, but also throughout society [Leopold, 1949].
- State programs and media campaigns are being organized in Uzbekistan to improve ecological knowledge. Through this process, the level of ecological awareness of the population is increasing [Rasulov, 2021]. The implementation of these principles is necessary to improve ecological culture, and their interdependence encourages each member of society to approach environmental issues responsibly.

Practical Recommendations

To successfully improve ecological culture in society, it is necessary to develop specific measures to implement theoretical principles and criteria. The following recommendations are proposed taking into account the conditions of Uzbekistan:

-- Reforms in the education system: The development of ecological culture will be effective through its deep integration into the education system.

- Incorporating ecology into school curricula: starting from primary education, the formation of values of environmental responsibility and nature conservation. This process should be based on international experience [UNESCO, 2017].
- Organizing special courses in higher education: special training modules on ecological culture and sustainable development should be developed in all specialties [Karimov, 2020].

-- Creating environmental awareness in society: To develop ecological culture in society, it is necessary to carry out comprehensive information and advocacy campaigns:

- Social media campaigns: publishing informative videos, infographics and useful tips on environmental issues. This approach is especially effective among young people [Smith, 2020].

- Organizing environmental campaigns and events: ensuring direct participation of the population through tree planting events, waste sorting campaigns. For example, the "Green Space" project in Uzbekistan serves as a successful experiment [Rasulov, 2021].

- Public-private sector cooperation

Cooperation between the public and private sectors is important in developing an ecological culture:

- Supporting the transition to a "green economy": it is necessary to develop economic incentive mechanisms for the private sector to introduce ecological technologies [OECD, 2019].

- Supporting ecological innovations: state financing of startups and innovative projects through grants and subsidies can lead to significant progress in the development of ecological culture [Abdullayev, 2021].

--Increasing the activity of local communities: Ensuring the direct participation of the population in solving environmental issues at the local level:

- Supporting voluntary environmental organizations: organizing local environmental groups and allocating resources to them.

- Increasing the "voice of citizens" in solving environmental problems: increasing responsibility and attention to the issue by expanding the participation of the population in the environmental decision-making process [Leopold, 1949].

Technological approach and innovation: The use of digital technologies accelerates the process of increasing environmental culture:

- The mobile applications and online platforms: Development of applications that provide advice on waste recycling, water and energy conservation.

- Artificial intelligence and data analysis: Application of advanced technologies to solve environmental issues, for example, introduction of AI programs to predict climate change [Smith, 2021].

Monitoring and evaluation of results: A monitoring system should be created to measure the effectiveness of measures taken to increase environmental culture:

- Statistical data collection: Conducting surveys to assess the level of environmental knowledge and responsibility of the population.

- Analysis of practical results: Assessing the impact of implemented projects on nature and society [Mirziyoyev, 2019].

Practical recommendations identify important stages in integrating environmental culture into public life. By implementing these recommendations, it is possible to contribute to the national and global development of environmental culture.

CONCLUSION AND RECOMENDATIONS

Ecological culture is a decisive factor for the sustainable development of modern society and is a necessity for ensuring the balance between man and nature. This article analyzes the criteria and principles for improving ecological culture, and also develops practical recommendations using Uzbek and international experience.

The conducted analysis shows that: Education and upbringing play a key role in the formation of ecological culture. By forming environmental awareness starting from preschool education, it is possible to increase environmental responsibility in all layers of society.

1. Increasing the effectiveness of legal and economic mechanisms: significant progress can be achieved in solving environmental problems through strong legislation and economic incentives.

2. Introducing innovative technologies: technological approaches are important in solving environmental problems.

3. Active participation of the population and international cooperation come to the fore as an integral part of the development of ecological culture.

In the case of Uzbekistan, a number of state initiatives aimed at developing ecological culture, including the "Green Space" project and the introduction of environmental legislation, are yielding positive results. At the same time, international experience shows that an integrated approach based on education, technology and public participation is the key to the success of developing an ecological culture [UNESCO, 2017].

The following research areas will remain relevant in the future: Development of effective models for developing an ecological culture in the conditions of Uzbekistan.

- In-depth study of the impact of technological innovations and digital solutions on ecological culture.

- Development of a scientifically based methodology for assessing environmental awareness in society. By developing an ecological culture, it is possible to make a significant contribution not only to environmental protection, but also to the economic, social and cultural development of society. Uzbekistan's efforts in this regard should be continued in line with world experience.

It should be emphasized that although the ecological culture of a person is a complex of activities that is formed from the interactions and dialectical connections of an individual and society with nature, consisting of dynamically changing knowledge, production technologies, values, beliefs, art, ethics and laws, and at the same time rationally coordinated with the needs of the time and future interests, the process of instilling the vital importance of regulatory and legal acts into the consciousness of the population is also a social phenomenon that requires a specific practical and scientific approach. In addition, the formation of ecological culture is inseparable from social values and economic processes, the natural and geographical environment.

Used literature (References)

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan, No. PP-300 dated 11.09.2023. September 11, 2023.
2. Karabukaev K.Sh. Ecological culture of society. Theory and practice Bishkek Maxprint 2018. - 230 p.
3. Yazdonov Z.Sh. Trends in the restoration of the traditions of the Uzbek people's ecological culture and the development of the traditions of the natural sciences. Doctor of Philosophy (PhD) dissertation work. Abstract of the thesis. Samarkand – 2019. – P.11.
4. Abstract of the thesis. Samarkand – 2019. – P.12.
5. Nigmatov A.I. Ecology: an explanatory dictionary of basic terms and expressions. - T., 2002, pp. 15-16.
6. Environmental problems and the role of journalism in solving them
7. ECOLOGICAL CULTURE OF SCHOOL STUDENTS Svetlana Yurevna Lanina. Environmental culture of schoolchildren. Candidate of physics and mathematics, associate professor, Blagoveshchensk State Pedagogical University, Blagoveshchensk. Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2022. – № 8 (210).
8. Marar O.I. Ecological culture in contemporary Russian society: autoref. dis. ... PhD sociologist. science Moscow, 2012. 41 p.
9. Marar O.I. Ecological culture in contemporary Russian society: current problems. M.: Izd-vo MNEPU. 2011. 226 p. 32
10. Rybakova M.V. Sotsialnye ekologicheskie praktiki: sostoyanie i mekhanizmy upravleniya. M.: KDU. 2012. 318 p. ;
11. Tursunov H.T., Rakhimova T.U. Ecology. Study guide. Tashkent., 2006.
12. Constitution of the Republic of Uzbekistan. -Tashkent: Uzbekistan, 2023. - 80 p
13. Leopold, A. (1949). A Sand County Almanac. Oxford University Press.

14. OECD. (2019). Green Growth Indicators. Paris: OECD Publishing.
15. Rasulov, D. (2021). Ecological culture and youth education. *Ecological Journal of Uzbekistan*, 34(2), 45–52.
16. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Retrieved from <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>
17. Smith, J. (2021). Community Participation in Sustainable Development. *Journal of Environmental Studies*, 48(3), 321–334.
18. UNESCO. (2017). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing.
19. Karimov, B. (2020). Enhancing Environmental Culture through Digital Technologies. *Scientific Journal of Information Technologies*, 12(4), 27–35.
20. Abdullayev, M. (2021). International Environmental Projects and Uzbekistan’s Participation. *Journal of Central Asian Studies*, 19(1), 12–20.
21. Mirziyoyev, S. M. (2019). Strategy for Transition to a Green Economy: A Path to Sustainable Development. Tashkent: Uzbekistan State Publishing House.
22. World Bank. (2020). Investing in Green Growth for a Sustainable Future. Washington, DC: World Bank Publications.

ИНТЕРНЕТДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ГОРИЗОНТАЛ ВА ВЕРТИКАЛ УСЛУБИЁТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543623>

Эгамбердиев Азизбек

фалсафа фанлари доктори, профессор
Андижон давлат педагогика институти
Педагогика факультети декани

Аннотация: Мазкур мақолада интернетдан фойдаланишнинг горизонтал ва вертикал услубиёти таҳлил қилинган. Рақамли трансформация жараёнида ахборот уммонида чўкиб кетмаслик учун маълумотлардан фойдаланиш амалиёт турлари ўрганилган.

Калим сўзлар: Горизонтал услуб, вертикал услуб, интернет, рақамли трансформация.

Глобаллашув ва рақамлаштириш жараёни қанчалик оммавий ва универсал характерга эга бўлмасин, ҳар бир маданият ва ҳар бир жамиятга уникал таъсир кўрсатиши намоён бўлмоқда. Мисол учун, минерал ўғитлар маданий ўсимликларнинг ривожига ҳисса қўшиш билан бирга, ёввойи ўтларнинг ҳам кўпайишига сабаб бўлади. Айрим ҳолларда эса ёввойи ўтлар минерал ўғитлар ҳисобига маданий ўсимликларни буткул йўқотиб юбориши ҳам мумкин. Шунга ўхшаш ҳолатни ахборотлашув жараёнида ҳам кузатиш мумкин. Ахборотлашув жараёнида ижтимоий қадриятларнинг ўзига хослиги бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бундай муаммоларнинг энг асосийси эса билим ва маърифатнинг қадрият даражасига етмаганидир. Бу борадаги жараёнларни қуйидагича таҳлил қилиш мумкин. Маълумки, рақамлаштириш жараёнида ахборот горизонтал, яъни маълум бир жамият аъзоларини, бошқача айтганда, ахборот истеъмолчиларини танлаб ўтирмай тарқалаверади, истеъмол қилишга мажбурланади. Соддароқ қилиб тушунтирадиган бўлсак, Ўзбекистондаги файласуфлардан бири сифатида сиз ижтимоий тармоқдаги “Фалсафий асарлар”, “Файласуф устозлар” ёки “Ўзбекистон файласуфлари” гуруҳига аъзо бўласиз. Бу билан сиз ўртача савиядаги фалсафа домласини қизиқтириши мумкин бўлган барча маълумотлар билан танишишга мажбур бўласиз. Бу ўринда савиянинг ортиши қанчалик реал деган саволга аниқ жавоб бериш қийин. Лекин энг асосийси маълумотларнинг горизонтал тарқалиши натижасида инсон капиталига путур етади, унинг

қимматли вақти ва бошқа ресурслари ўртамиёна одамнинг қизиқишлари учун сарфланади. Агар бу моделни кафедра, факультет ёки ҳар қандай катта-кичик жамоаларнинг ижтимоий тармоқдаги гуруҳларига нисбатан татбиқ қилинса, масала янада ойдинлашади. Албатта, бундай гуруҳлар аксари ўртамиёна одамлардан иборат эмас. Касбий ва бошқа ижтимоий мансубликка оид интернет гуруҳларининг қатор ижобий томонлари ҳам мавжуд. Жумладан, жонли ўзаро ижтимоий мулоқотнинг ўрнини компенсация қилади, ахборот алмашинувини таъминлайди, гуруҳ янги аъзоларининг ижтимоийлашувига кўмаклашади. Муаммо шундаки, бутун жамият аъзолари ичида билим даражаси анча паст бўлганлар кўпроқ. Уларга ахборот тарқатиш имкониятининг берилиши натижасида жамиятимиз шу даврга қадар тўкнаш келмаган салбий ҳолатлар – оммавий беҳаёлик, товламачилик ва муттаҳамлик тренд даражасига чиқиб бормоқда. Чунки шу каби деструктив контентнинг қизиқувчилари кўпроқ ва бундай маълумотга талаб юқорироқдир.

Маълумотнинг горизонтал тарқалиши – дунёқараши ва савиясидан қатъи назар, истеъмолчиларга маълумотларни улашиш ва кўришга мажбур қилувчи манбалар орқали тарқатишдир. Бу ахборотлаштиришнинг энг салбий томони ва жамиятда қадриятлар трансформациясига олиб келаётган жуда муаммоли вазиятлардан биридир. Бу ҳолатни янада яхшироқ тушуниш учун бир қатор мисолларга мурожаат қиламиз. Айтайлик, совет даврида бирор бир ижтимоий муаммо, масалан, илм-фаннинг тараққиётдаги ўрнини жамият аъзоларига тушунтириш, етказиш учун маълум бир тайёргарликка эга бўлган кишилардан иборат лекторлар гуруҳи тузилган ва уларга маълум ҳудуддаги аҳоли пунктларида мавзудан келиб чиққан ҳолда тушунча ва маълумотлар бериш, тарғибот ишларини олиб бориш топширилган. Ўз навбатида, жойлардаги инсонлар лекторларни тинглаган ва ўзларини қизиқтирган саволларга жавоб олганлар. Шу ўринда қиёслашимиз янада тушунарли бўлиши учун ана шу лекторнинг ўрнига мавзу бўйича умуман маълумотга, билимга эга бўлмаган, бироқ жамоатчилик олдида ёлғон гапиришдан тоймайдиган инсонни кўз олдимизга келтирайлик. Ҳамманинг ўз субъектив дунёқарашидан келиб чиқиб алдаши табиий ҳол, аммо бундай тарғиботчилар ижтимоий онгга салбий таъсир кўрсатишади. Ҳозирги кунда эса ахборот маконида фаол бўлган, етарли билимга эга бўлмаган айрим кишиларнинг турли ҳаётий ҳолатларни талқин этишга уринишларини, хатти-ҳаракатларини айнан ана шундай саводсиз, ўзи билмайдиган нарсалар ҳақида бошқаларга тушунча беришга уринаётган одамга ўхшатиш мумкин. Иккинчи мисол, пандемия шароитида инфодемия деб номланган ижтимоий ҳодиса юз берди ва ёлғон маълумотларнинг тарқалиши ортидан одамларнинг ҳалок бўлиши кузатилди. Касаллик ҳақидаги мифлар,

касаланганларга қарши нафрат ва даволаш билан боғлиқ ижтимоий тармоқда тарқалган хабарлар ортидан халқаро миқёсда чоралар кўришга тўғри келади⁶⁸. Ўзбекистонда ҳам пандемия даврида касалликнинг юқиши ва даволаниш билан боғлиқ минглаб асоссиз ахборотлар тарқатилди. Ушбу маълумотларга ишониш оқибатида эса қанча одам ҳалок бўлгани ҳақида аниқ маълумот йўқ.

Ахборотнинг горизонтал тарқалишига қарши курашилмаса, бутун жамиятнинг савияси тушиб боравериши ва оқибатда инсоният тараққиёт йўлидан эмас, таназзул йўлидан бориши мумкин. Ҳозирги кунда ижтимоий ахборотнинг горизонтал тарқалишига қарши кураш механизмлари мавжуд эмас. Инсоннинг мажбурий ахборот манбалари – касбий ва бошқа жамоа гуруҳлари орқали тарқалаётган савиясиз маълумотлардан ҳимояланиш усуллари мавжуд эмас. Лекин келгусида жамият аъзолари ўзини кераксиз маълумотлардан асрашнинг анча оқилона йўллари йўлаб топиши мумкин ва бу ҳаётий заруратга айланиб бормоқда.

Рақамли трансформация жараёнида ахборот уммонида чўкиб кетмаслик учун маълумотлардан вертикал фойдаланиш амалиётига ўтиш керак. Бу қандай юз беради? Вертикал хусусиятга эга бўлган маълумотлар оммавий эмас, хусусий характерга эга бўлади. Айтайлик, қайсидир санъаткорнинг фарзанд кўргани ёки қайсидир машҳурнинг ўлими ҳақидаги хабарни ўнлаб манбалардан такрор-такрор ўқимасдан, фақат шахсга оид маълумотлар билан танишиш жараёни ахборотдан вертикал фойдаланиш деб аталади. Мисол учун, шахс рақамлаштириш жараёнида таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий зарурий хизматларни рақамли технологиялар орқали олиши мумкин. Жумладан, поликлиникага электрон навбатга туриш, электрон тизимлар орқали солиқ тўлаш ва ҳ.к. Бундан ташқари шахснинг ахборотдан вертикал фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш зарур бўлади. Ҳозирги кунда анча оммабоплигини йўқотган интернет сайтлари маълумотлардан мақсадли фойдаланишнинг муҳим манбасидир. Одатда маълум бир сайтга мурожаат қилган фойдаланувчи у ердаги контентга жамоатчиликнинг муносабатини билавермайди ва шу орқали ўзининг шахсий муносабатини шакллантириш имконига эга бўлади. Шунингдек, кутубхоналар ва бошқа илмий базалар ҳам ахборотдан вертикал фойдаланиш манбаларидир. Ушбу контентлар ҳам ўзининг моҳиятига кўра анча савияли ва маиший муҳокамалардан юқори турадиган даражадаги маълумотлар тизимидир. Қисқача айтганда, шахсга

⁶⁸ Борьба с инфодемией на фоне пандемии COVID-19: поощрение ответственного поведения и уменьшение пагубного воздействия ложных сведений и дезинформации // URL: <https://www.who.int/ru/news/item/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation>

маълумотларни тикиштириш ўрнига ундан эркин, танлов асосида фойдаланиш имкониятини яратиб бериш зарур. Ахборотдан вертикал фойдаланиш механизмларини жорий қилиш эса айнан ана шу катта муаммони ҳал қилиш йўлларида биридир. Сўнгги вақтларда урф бўлган турли давлат ташкилотлари ва жамоат бирлашмаларининг интернетдаги гуруҳлари одатда унинг аъзоларини сафарбар қилиш ўрнига маиший ва майда мавзулар орасида ўралашиб қолиш ҳоллари кўзга ташланмоқда. Чунки кўпинча ана шу гуруҳларда асосий контентни билимли ва мулоҳазали аъзолар эмас, балки тажрибасиз ва анча савияси паст бўлган иштирокчилар яратади. Чунки уларда ёзганлари учун масъулиятдан кўра, фикрини, ҳиссиётларини, муносабатини билдириш истаги юқорироқ бўлади.

ДЖАЛАЛЕДДИН РУМИ О ЧЕЛОВЕКЕ И ТОЛЕРАНТНОМ ОТНОШЕНИИ В ОБЩЕСТВЕ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543632>

Умедов М.Х.

доктор философских наук, профессор
Таджикский национальный университет и Узбекско-Финский
педагогический институт

***Аннотация:** В статье исследованы взгляды Джалаледдина Руми о человеке и толерантном отношении в обществе. Проанализированы идеи толерантности, как нравственного феномена в философии Руми. Рассмотрены аспекты его учения, представляющего собой синтез суфийского теоретического опыта сочетание различных воззрений.*

***Ключевые слова:** Джалаледдин Руми, толерантное отношение, общество, микромир, бытие.*

Джалаледдин Руми, глубоко анализируя, проблема человека как такового, как существа разумного, считал, что одной из причин, осложняющих его жизнь и влияющих на его сознание являются те различия, которые он создал (или осознал) между собой и другими людьми. Мыслитель утверждал, что часто разного рода различия – социальные или мировоззренческие, становятся основным движущим фактором в жизни людей. Он, как все другие представители суфизма, считал человека вселенским, общекосмическим, по своей природе сущностно бессмертным, т.е. таким, чья сущность «впитала» в себя божественный свет, космический дух, соединила и свет, и благо, и красоту.

Решая проблему различий в бытии, смыслах, истине, Руми придавал им экзистенциальное значение, он всё рассматривал в рамках вопросов о человеке, обществе и природе. Он считал человека высшим творением, способным познать Бога. Но для того чтобы это произошло в действительности, человеку нужно было очиститься от всего негативного. А это путь очень сложный, требующий самопожертвования, усиленного труда, активного стремления к самопознанию и самосовершенствованию.

«Одновременно следует отметить, что Богопознание и самопознание – человекознание для Руми являются синонимами друг друга. Руми постоянно отмечает, что человек должен искать человека, а не материальные блага, он должен искать сокровища в самом себе, а не во внешнем мире. Самопознание

для него стоит выше знания положений религии, ибо, познавая себя, человек познает других, а в конце концов – Бога...».[2, с.108] В притче «Рассказ про лису, льва и осла» [7, с.171], Руми говорит человек должен быть умным, благородным и нежадным. Когда, человек не может совладать своими желаниями, это может причинять боль и себе и другим.

Что делать, всех нас жадность ослепляет,

Она подчас к нам гибель приближает. [7, с.171]

Представления Руми о человеке изложены в рамках исламских культурных традиций и философии суфизма. Человек является великим творением Бога, сам по себе индивидуум беспорядочен и не имеет определенной цели. В его же упорядоченном облике, которого человек добивается благодаря самопознанию, и в гармонии природы прослеживается «действие» Всезнающего. В свою очередь самопознание человека — это есть и познание бытия. Каждый понимает себя и Бога в соответствии с уровнем своего мировоззрения. В этих вопросах Руми кроме учения своих предшественников опирается и на мысли своего отца – Бахауддин Валада. Бахауддин писал: «Люди приближаются к Богу в соответствии с уровнем собственного понимания: одни – чтобы обсудить прибыль и ущерб; другие – в поисках имени божественной тайны; кто – то увлечен астрологией; иные озабочены вопросами бытия и небытия. Утверждения, касающейся этих вопросов, напоминают мне, что я случайный странник в лесу дикарей».[1, с.208]

Человек, будучи маленькой частицей бытия, вмещает в себе всю сущность этого бытия, которое имеет смысл и ценность только тогда, когда в нем может существовать человек. Никакое другое сущее, одушевленное и неодушевленное, вне связи с человеком не может иметь необходимости в познании себя и мира. Так как ни один элемент бытия, кроме человека, не способен к интеллектуальному познанию себя и окружающего мира. Таким образом, основным объектом познания должны быть человек и цель его существования в мире. При этом Руми отмечает, что человек, познавая себя и свою сущность, выявляет то, что отличает его от идеала, хотя мыслитель не оспаривает исключительную позицию человека среди божественных созданий.

Обосновывая философско-мировоззренческие основания человеческой деятельности, Руми рассматривает идею толерантности, соотносит ее с человеком как божественно-социальным существом.

По его мнению, человек на пути к Истине должен освобождаться от ненависти и насилия. Здесь Руми подчеркивает, что процесс самопознания у каждого человека свой, и путь к Богу одного путника может значительно отличаться от пути другого познающего. «В творчестве Руми человек

представлен посланцем двух миров: земного и небесного. Поэт призывает искать Бога не на небесах, а на Земле и в сердце человека», [6, с.40] и такой подход может стать основным механизмом утверждения толерантности в обществе. Руми считал, что деятельность человека в обществе является достаточно верным показателем нравственности. Ведь именно в обществе выявляется этическая природа человека, наличие в ней толерантности. Здесь философ упоминает о таких категориях, как сдержанность или терпимость. Эти качества человека основываются на активном отношении к своему существованию и сосуществованию с другими, на ответственности за свои поступки. Согласно Руми, терпимость (или толерантность) стала обыденным явлением в обществе, нужно понимать и признавать те отличия, которые могут проявляться в этом обществе и даже за его пределами. Мыслитель считает, что представления о толерантности заложены в самой сущности человека, к какой бы культуре он не принадлежал.

Идеи толерантности, как нравственного феномена в философии Руми, формировались на основе его учения, представляющего собой синтез суфийского теоретического опыта сочетание различных воззрений. Свое влияние здесь оказали и условия его жизни, и среда, в которой он творил, и религиозно-философские концепции, которые были распространены в его время. Основой же всего послужила суфийская пантеистическая концепция вахдати вуджуд, связанная с существованием, вернее сосуществованием человека, с гармонией его внутреннего и общественного бытия.

Идея сосуществования в обществе является фундаментом социальной философии Руми, и объясняется это тем, что он был ярким представителем суфизма, а в суфийском тарикате всеобщность играет очень важную роль.

Руми считал человека микромиром, который содержит в себе тайны мира божественного. При этом человек, представлялся им как отчужденная от самой себя сущность. Мыслитель стремился показать человека в наиболее полном его проявлении, в динамическом процессе становления, перевоплощения из духовной, общественной субстанции в материальное обличие, в единстве сущности и существования.

Демонстрацией философско-антропологических воззрений Руми являются обоснованные им этические принципы, регулирующие взаимоотношения человека с другими членами общества. И это понятно, потому что Руми, как известно из его философских взглядов, человека рассматривал как социальное. Его идеи о происхождении и предназначении человека совпадают, в основном, с идеями Санаи, Аттара, Ибн Араби.

Руми считает, что основой всех зол в обществе находится в невежестве человека, когда человек думает только о внешнем «Я». «Невежество человека объясняется тем, что он, по мысли суфиев, забыл о своем высоком предназначении и ищет Истину (клад) повсюду, но только не в самом себе. Между тем путь к познанию Бога лежит через отрицание внешнего «я» и утверждение «я» истинного». [8, с.33]

В таком понимании Руми человек предстает, как общепланетарное явление, он оказывается привилегированным существом среди других явлений вселенной, более того, все остальное существует благодаря ему и для него. Пророк Мухаммад является примером того, как человек должен жить в обществе. Независимо от того, какого он национального, социального и мировоззренческого выхода – перед Создателем все люди равны. «Стремящийся к чистоте обретает ее, если в противовес простолюдину, стремится к чистоте не за вознаграждение, а с целью достичь созерцания Бога». [4, с.153]

В этом процессе человек должен быть терпимым к другому, что аналогично современному пониманию толерантности. Терпимость в учении Руми представляется как элемент активного сотрудничества человека с обществом. Человек, согласно Руми, как социокультурное существо, должен иметь склонность к политической умеренности (здесь он имел в виду правителей). Терпимость должна проявляться на сознательном уровне, во внутреннем активном отношении к окружающей среде, которое может проявляться или в сострадании, или в действии, или в готовности принимать другого человека таким, каков он есть.

Под толерантностью как нравственной категорией в творчестве Руми чаще подразумевается принцип терпимости отдельно взятого человека к этническим, политическим, конфессиональным, социальным (классовым) и иным особенностям другого человека. Это своего рода выражение мировоззренческого, религиозного, социально-политического, культурного, национального и этического плюрализма. Все люди, как один организм, создают единую общность. И если страдает одна часть общности, то и другая вряд ли будет функционировать не полноценно.

Как не стенать о страждущих невинно,
Все мусульмане – тело, что едино.
Страдает тело все, когда больна

Его какая – либо часть одна! [7, с.154]

Обращения Руми к идеям толерантности было обусловлено востребованностью трансформирующегося общества, в котором создание

новых социальных структур происходило в условиях политических изменений, смены власти. К тому же в этот период в Малую Азию переселилось много ремесленников, представителей науки, культуры и искусства. Конечно, этот процесс имел противоречивый характер. В активное движение было приведено и коренное население, менялись устои общества, происходило взаимовлияние и взаимопроникновение различных культур. Все это было сопряжено с большими проблемами, вызывающими, в частности, и религиозную нетерпимость.

Руми, как представитель прогрессивной части общества, видел в распрях и межконфессиональных трениях угрозу человеку. С учетом этого, говоря о взаимодействии культур, мыслитель рассматривает толерантность как системообразующую ценность социального бытия. И это было весьма актуально. Он считал, что человек способен выстраивать отношения с окружающим миром в любой критической ситуации, и там, где необходимо взаимопонимание людей, толерантность является незаменимой ценностью. Конечно, мы ни в коем случае не утверждаем, что попытки осмысления социокультурного феномена толерантности впервые были сделаны Руми, такая попытка имела место еще в античности. Следует отметить, что и после него, на протяжении всей истории философии, идея толерантности, как гуманистической, социокультурной ценности находила отражение в трудах многих мыслителей.

Руми считал, что, несмотря на этническую, социальную, культурную неоднородность, человек сможет жить и сосуществовать в гармонии и с собой, и с обществом, только на основе принципов толерантности. «Суфизм разрушает (как и древнеиранский монизм) расовые, социальные, религиозные и другие формы ограничений, предрассудков и условностей» [5, с.103]. Он разрабатывает концепцию планетарного человека, и в этом его великая заслуга.

В отличие от религиозной концепции, основывающейся на идее смирения и иррациональном чувстве примирения посредством ухода от возникающих в обществе проблем, Руми действие принципа толерантности видит во взаимопроникновении и взаимовлиянии культур. Толерантность в учении мыслителя начинается с воспитания, она помогает сформировать у членов общества чувства ответственности, взаимной солидарности на пути к познанию.

Эти идеи созвучны современным научным изысканиям, которые направлены на установление демократии. Например, арабский ученый Салама Муса считает, что либеральная демократия предполагает развитие толерантности и свободы совести. [9, с.69]

Руми, как свободомыслящий мыслитель, воспринял вечную идею единства, дружбы и сплоченности людей как жизненный постулат и смысл

своей жизни. [10] Согласно Джалаледдина Руми, смыслом и содержанием бытия является человек, который должен жить в гармонии и со своим внутренним миром и с социальным миром как таковым. Всё его творчество пронизано этой идеей – человек венец всего, сущность и смысл существования мира.

Таким образом, в учении Руми толерантность понимается как нравственная категория в социальном аспекте. Хотя суфизм пропагандирует идею ненасилия, это вовсе не значит пассивное подчинение убеждениям и взглядам других, восприятие чужих воззрений. Толерантность в социальной концепции Руми воспринимается как нравственная категория, как положительное взаимодействие людей разных конфессий и культур, которые уважают и признают права друг друга.

Толерантность в понимании Руми имеет два важных значения: первое – воспитание ответственности в человеке и второе – солидарность в познании Истины. Толерантность рассматривалась Руми как норма совместимости в мире разнообразия и условие принятия других такими, какие они есть. Толерантность категория далеко не пассивная, это не только уважение к чужим ценностям, это позиция, предполагающая расширение круга личных ценностей за счет диалога с представителями иных культур, взглядов, ориентаций. Человек, не отказываясь от своих убеждений, в то же время благожелателен к мнениям других людей. По Руми, в обществе, характерным признаком которого является многообразие социальных связей, взаимодействий и отношений толерантность, понимается как терпение.

В учении Руми толерантность рассматривается также через призму гуманизма, который имеет социальные и культурные аспекты. Как мы отметили выше, отношения Я и Другого в рамках концепции «вахдат-ал-вуджуд» рассматриваются и в гуманистических позиций и в учении Руми. Соотношение гуманизма и толерантности связано в основном с понятиями «сабр» и «ишк» – терпение и любовь. Человек, как самосовершенствующаяся личность, становится истинным мусульманином или совершенным человеком, благодаря своему гуманизму. Даже в суфизме, несмотря на то, что его основой является ислам, человек иногда не подчинен судьбе.

Возвеличивание человека, особенно усердного, нравственного, призыв к установлению справедливости и добронравия в отношениях между людьми в обществе, отказ от насилия, устранение вражды между религиями и народами, настойчивое утверждение толерантности и взаимопомощи, сострадание к притесненным – это основные положения гуманистических воззрений Руми, свидетельствующие в свою очередь о жизнеспособности идей великого

мыслителя, об их значении в нашем веке, о непреходящей ценности его наследия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахауддин Валад. Утопленная книга. Размышления Бахауддина, отца Руми о небесном и земном. М., 2009. -280 с.
2. Зиёев Х.М. Суфийский орден Мавлавия. Душанбе, «Хумо», 2007. 276 с.
3. Мавлоно Љалолуддини Румӣ. Девони кабир. Душанбе, 2009. – 587с.
4. Махмаджонова М.Т. Философия Джалолуддина Руми. Душанбе, 2007.- 290с.
5. Нафисӣ Саид. Сарчашмаи тасаввуф дар Эрон. – Теърон: Марвӣ, 1371. – 274 с.
6. Рахимов М. Толерантность основа мира. Душанбе, 2013.-196с.
7. Руми Джалал ад-дин Мухаммад. Маснави-йи Ма’нави (Поэма о скрытом смысле). Москва, 1986.- 496 с.
8. Степанянц М.Т. Мусульманский мистицизм /М.Т. Степанянц – М.: Канон, 2009. – 272 с.
9. Фролова Е.А. Дискурс современной арабской философии. Часть 1. М., Языки славянской культуры. 2012. – 72 с.
10. [электронный ресурс]. <http://today.tj/obschestvo/19456-osnova-ucheniya-mavlaviya-so-slov-samogo-mavlavi-glasit-vsyudu-bog-odin-drug-odin-i-slovo-odno-lider-nacii-emomali-rahmon-o-znachenii-tvorchestva-velikogo-predstavitelya-tadzhikskogo-naroda.html>. (дата обращения: 20.09.2023 г.)

Умедов М.Х.

Джалаледдин Руми о человеке и толерантном отношении в обществе

В статье рассматриваются основы философские взгляды Джалаледдина Руми о человеке, ее назначение и толерантной отношении человека в обществе. Отмечается, что основные качества человека основываются на активном отношении к своему существованию и сосуществованию с другими, на ответственности за свои поступки. А также в статье анализируется проблема толерантности и толерантной отношении человека в обществе. Делается заключение о том, что толерантность, как уважение к представителям рода человеческого, представляющим различные этносы, религии и культуры, является непременным условием выживания и развития современной цивилизации.

Ключевые слова: Человек, общества, толерантность, Богопознание и самопознание, нравственные основы, человечество, нравственности, ответственность, солидарность, социокультурной ценности, культурные аспекты.

Umedov M.Kh.

Jalaluddin Rumi on man and tolerant attitudes in society

The article examines the fundamentals of Jalaleddin Rumi's philosophical views on man, its purpose and tolerant attitude of man in society. It is noted that the main qualities of man are based on an active attitude to his existence and coexistence with others, on responsibility for his actions. And also the article analyzes the problem of tolerance and tolerant attitude of man in society. It is concluded that tolerance, as respect for representatives of the human race, representing different ethnic groups, religions and cultures, is an indispensable condition for the survival and development of modern civilization.

Key words: Man, society, tolerance, knowledge of God and self-knowledge, moral foundations, humanity, morality, responsibility, solidarity, socio-cultural values, cultural aspects.

Сведения об авторе: Умедов Мастон Хамдамович – Таджикский национальный университет, Узбекско-Финский педагогический институт-доктор философских наук, профессор.

Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки,17. Телефон:+992 93 3013100. Эл.адрес: komron-j@mail.ru

140100, Республика Узбекистан, Самаркандская область, г. Самарканд, ул. Спитаменшох, 166. Телефон: +998950501239. Эл.адрес: komron-j@mail.ru

Information about the author: Umedov Maston Khamdamovich – Tajik National University, Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute – Doctor of Philosophy, Professor.

Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: +992 93 3013100. Email: komron-j@mail.ru

140100, Republic of Uzbekistan, Samarkand region, Samarkand, Spitamenshoh St., 166. Phone: +998950501239. Email: komron-j@mail.ru

АКУТАГАВА АСАРЛАРИДА ДИНИЙ-МИФОЛОГИК МОТИВЛАР ИНЪИКОСИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543644>

Абдуллаева Насиба Бўроновна
ЎзМУ Ижтимоий фанлар факультети
Фалсафа кафедраси доценти, ф.ф.д.
nasiba.abdullayeva.1969@mail.ru

Аннотация: Мақолада Акутагава асарларида диний-мифологик мотивлар инъикоси ўрганилган. Рюноске Акутагаванинг ҳаёт йўли, ижодий фаолияти, япон адабиётида тугган ўрни таҳлил қилинган, Асарларидаги фалсафий моҳият кўрсатиб беришга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: Акутагава, япон адабиёти, диний-мифологик мотивлар, япон маданияти.

Жаҳон адабиётида ўзига хос ўрин тутган Япон ёзувчиси Рюноске Акутагава 1892 йил 1 мартда Токиода туғилган. Унинг отаси фермер, онаси машҳур зиёли Акутагавалар оиласига мансуб эди. У дунёга келганида ота-онаси 30 ёшдан ошган эди. Японияда ўша вақтларда кеч фарзанд кўриш хурофий одатларга кўра беҳосият ҳисобланиб, ота-оналар болани гўёки ташлаб кетишган деб, яқинлари тарбиясига беришган. Рюноске Акутагавани бефарзанд холаси тарбиялаган. 1910 йил Акутагава Токио муниципал ўрта мактабини аъло тугатиб инглиз адабиётини ўрганиш мақсадида Токио коллежининг адабиёт бўлимига ўқишга кирган кейинчалик, 1913 йил Токио университетининг инглиз тили бўлимида таҳсил олган. Маърузалар уни қизиқтирмаган учун ёзувчи университетга бормай қўяди ва "Синсите" журналида фаолият олиб боради.

Ёзувчи ижодининг бошланиши 1915 йилга тўғри келади, "Расёмон дарвозаси" ва "Бурун" ҳикоялари янги истеъдодли муаллиф пайдо бўлганлигидан дарак беради. 1916 йил университетни тугатгандан сўнг, Акутагава ҳарбий-денгизчилик мактабида инглиз тили ўқитувчиси лавозимида ишлади. Кейинчалик ҳалол, биров содда ўқитувчи Ясукути ҳақида турли новеллалар орқали бу даврдаги ҳаётини тасвирлаб беради. Бу давр унинг ҳаётидаги энг самарали йиллар бўлиб тўққиз ой ичида у йигирмага яқин қиссалар ёзди. Кейинчалик у "Маиничи Шимбун" газетасининг ходимига айланади.

Акутагава қисқа умри давомида кўп ўқиган, япон эстетик классикаси, ғарб ёзувчиларининг маҳорати ёзувчини ҳайратлантирган. Рус ёзувчилари орасида у Толстой, Достоевский, Тургенев, Гогол, Горкий, Андреевни, Сологуб, Арцибашев, Пилиньяк, ғарб адабиётида Франс, Ибсен, Бодлер, Стринберг ижоди билан таниш бўлган. Ўша даврда Япония ғарб билан яқинлашиш учун илк қадамлар ташлаётган эди. Ғарб адабиёти анъаналарига мувофиқ йўналишлари, оқимлар, ижодкорлар етишиб чиқа бошлаган эди. Япон ёшлар Россия, Франция, Германия, Англияга қизиқиб улардан кўплаб янгиликлар кашф этаётган, афсус тақлид асарлар ҳам пайдо бўла бошлаган эди. Айниқса бошловчи адиблар орасида ғарб адабиётига сингиб, қўшилиб кетиш хавфи бор эди. Аммо, Акутагава уларга қўшилиб кетмади, балки ўзига хослиги билан ажралиб турди ва замонавий япон адабиётига асос солди.

Акутагава ҳикояларида кўплаб инсоний иллатлар, жумладан, худбинлик шахсининг эмас бутун жамиятнинг ўткир муаммоси сифатида кўрсатилади, айниқса миф ва диний масалалар талқини алоҳида ўрин эгаллайди. Ўтмишни тасвирлашга мойиллиги ҳақида Акутагава: "Қадимги давр ва замонавий инсоннинг руҳи жуда кўп умумийликларга эга. Ҳамма гап шунда" дейди.⁶⁹ Шунинг учун, у қадимги давр ва замонавий одамларнинг ҳаракатлари, фикрлари ва психологиясининг ўхшаш жиҳатларини излайди ва кўрсатишга интилади. Акутагава мутлақо янги, скептик, рационалист модернист адиб эди, асарларида япон мифологияси, идентиклиги, маданий анъаналари ва замонавий мотивларни уйғунлаштиришга ҳаракат қилади.

Бугун дунёда турли мифларнинг моҳиятини ўрганиш, уларга қайта баҳо бериш тенденцияси кучайиб бормоқда, агар илгари уларга уйдирма сифатида ёндашув шаклланган бўлса, ҳозирги кунда уларни архаик билим сифатида қабул қилиш авж олмоқда. Афсоналар донолик манбаи бўлиб улар таркибидаги умумжаҳон архетипик маъноларга мурожаат қилиш орқали бадиий асар кўпмаънолилиқ кашф этади. Бу тенденция йигирманчи аср адабиётига ҳам хос бўлиб: "1920-йиллардан бошлаб, яъни модернизмнинг гуллаб-яшнаши адабиёт, деярли ҳар бир бадиий матн, тўғридан-тўғри ёки билвосита, афсонадан фойдаланишга асосланган"⁷⁰. Шу нуқтаи назардан қадимги Япон маросимлари ва афсоналарини билмасдан Акутагава асарларини тушуниб бўлмайди. У кўплаб ҳикоя ва новеллаларида мифологияга мурожаат қилади. Жумладан, "Қўғирчоқ-Хина" ҳикояси ҳам япон мифологияси, маданияти анъаналари акс этган асар ҳисобланади. Ҳар бир япон оиласи учун Хинамацури-қизалоқлар

⁶⁹ Акутагава Р. Новеллы. Эссе. Миниатюры: пер с яп. / Вступ. Статья А.Стругацкого. – М.: Художественная литература, 1985 с.126

⁷⁰В. П. Руднев.Словарь культуры XX века. М.Аграф 1997С. 34

байрами(Хина-қўғричок, мацури-байрам) минг йиллардан буён муҳим аҳамият касб этиб 3-март куни нишонланади. Бу қизалоқлар ўйнайдиган оддий чиройли ва қиммат қўғирчоқларгина эмас жамиятнинг ижтимоий иерархияси символини ҳам кўрсатади. Байрам олди ҳар бир оила 15 тадан кам бўлмаган қўғирчоқларни кўрғазмасини ташкил қилади. Ушбу кўрғазмада қўғирчоқлар ёрқин қизил мато устида уч, беш ва етти қаватли қилиб жойлаштирилади. Энг юқори қаватда император ва малика, кейин саке узатаётган учта хоним, беш мусиқачи, икки тансоқчи ва уч хизматкор туради. Энг пастки қисмда мусиқа асбоблари, ўйинчоқ сервислар ва таомлар ва турли уй жиҳозлари туради. Япон мифологиясида қўғирчоқлар гўёки табиий офатлар ва бошқа бахтсизликлар, касалликлардан ҳимоя қилган. Шаманлар ёвузлик ва бахтсизликни қўғирчоқларга ўтказиш маросимини ўтказишган ва бу бало офатларда қутулиш учун у қўғирчоқларни дарёга оқизишиган.

Рёноске Акутагаванинг “Қўғирчоқ-Хина” ҳикояси мавзуси камбағаллашиб қолган Куни оиласи қўғирчоқларининг сотилиши ҳақида. Турли хил қимматбаҳо тошлар билан ясанган қироллик оиласи қўғирчоқлар иерархияси антиквар Марушига сотилиши тасвирланади. Аввалига Ацурининг отаси қўғирчоқларни сотишни истамайди, аммо кейинчалик 18 ёшли акаси Риики бу эски одат, эски матоҳ нимага керак дея онаси билан баҳслашиб киноя қилиб кулади ва отаси уни сотишга кўнади, қўғирчоқни Америкалик киши сотиб олмоқчи бўлади. Қиз бошида қўғирчоқлари сотилишидан хафа бўлмайди, аммо онаси қаттиқ куйинади, негаки бу қўғирчоқлар оддий ўйналадиган қўғирчоққина эмас, балки оила бирлиги, бутунлиги, Япон давлатчилиги рамзи ҳам. Қўғирчоқлар байрами минг йиллар олдинги қадимги Нингё маросимларга бориб тақалади. Қадимги Японияда Нингё қўғирчоқ эмас худолар ва одамларнинг рамзий тасвирлари. Бу Японча сўз икки иероглифда ёзилган, уларнинг сўзма-сўз таржимаси "одам тасвири ёки сурати" деган маънони англатган.

Қўғирчоқлар сандиқчаси билан Йогогамага, янги эгасига кетишга тайёргарлик кўрилади, она ухлаганидан фойдаланиб қиз отасига бориб охириги марта кўрай деб ялинади, аммо отаси рухсат бермайди. Ацури ҳамма ухлаганда кўриб биротасини яшириб қўйсамми, қани ёнгин бўлса қўғирчоқлар ҳеч кимни кўлига тушмаса, ёниб кетса деб ўйларкан ухлаб қолади. Бироздан кейин ўғониб кетади, сандиқча устида қўғирчоқларни териб қўйиб томоша қилиб ўтирган отасига кўзи тушади, аммо эртаси бу ҳушимиди, тушимиди билмайди.

“Қўғирчоқлар болаларни бежиз ҳайратлантирмайди немис файласуфи Е. Г. Геккелга кўра ҳар бир инсон ўзининг индивидуал ривожланишида, яъни онтогенезида ҳам аجدодлари йўлидан боради, болалар психологик жиҳатдан

катталарга қараганда фолклор-мифологик, архаик дунёқарашга яқинроқ ва шунинг учун қўғирчоқлар билан доим ўйнашга, улар билан гапиришга, уларни ўрнига ҳаракат қилишга, уларнинг ўрнига йиғлашга ва кулишга қодир.”⁷¹

Болаларнинг қўғирчоқ ўйинларида барча халқларнинг қадимги мифологик ғоялари жонланади, тикланади. Энг муҳими, бундай ғоялар ва тегишли тасвирлар дунёнинг деярли барча халқларининг анъаналарида ифодаланган антропогоник афсоналарда мужассамланган. Акутагава “Қўғирчоқ Хина” новелласида қўғирчоқларни япон хонадонининг муҳим таркибий қисми эканлигини кўрсатиб берган.

Акутагава "Огата Ресайнинг гувоҳлиги", "Масихийнинг ўлими", "Журиано Китиске", "Нинка Масих", "Ўргимчак тўри", "Солихларнинг ўлими", "Авлиё" каби асарларида диний мотивларга мурожаат қилади. Ушбу асарлар Японияда христианликнинг тарқалиши ҳақида бўлсада япон миллий руҳини очиб беришга хизмат қилади.

"Тамаки ва шайтон" новелласида япониялик фермер ва шайтон ўртасидаги диалог тасвирланади. Шайтон эккан ўсимлигини номини топса шу далани унга совға қилишини айтади. Шунда фермер ғолиб чиқади ва тамаки Японияда тарқалиб кетади, шунинг учун Японияда насронийлик деганда тамаки тушуниладиган бўлиб қолган дея кинояли мулоҳаза билдиради ёзувчи. "Журиано Китиске" асарида эса насронийлар ўз маънавий идеалини излаётган, бунинг учун қурбонлик қилишга тайёр бўлган имонли одамлар сифатида тасвирланган.

Акутагаванинг асарлари лўнда, қисқа ёзилган, икки ёки уч сўз билан у ширали ва ёрқин тасвирни бериши мумкин. Муаллиф кўпинча персонажлар ва вазиятларни ҳазил ва киноя билан тасвирлайди. Акутагава 20-аср одамининг дунёқарашини бошқа географик, тарихий ва маданий қатламларнинг тарихий ва маданий аналоглари билан боғлаб етказишга муваффақ бўлди ва Япониянинг қадимий илдизларга эга анъаналарини чуқур тасвирлаш орқали қисқа ҳикоя-новелланинг бекиёс устаси бўлиб етишди. Унинг қисқа умри нафақат Япония, балки бутун дунё адабий ҳаётида ўчмас из қолдирди.

Акутагави в будущее.

Критик Т.Х. Кун-Ки рассматривает повесть «В стране водяных» как произведение пограничное, «представляющее собой переход от сатирической утопии к антиутопии» [5, с. 165]. По нашему мнению, Рюноске Акутагава создал скорее антиутопию, изобразив «мир вверх ногами», мир парадоксов, в

⁷¹Куклы в системе культуры. Лотман Ю.М.(1922-1993) Игры в куклы (Япония). Япония сегодня № 8, 2005, с. 24-27.<http://ec-dejavu.ru/d/Doll.html?ysclid=18opmh7ruz41799707>

котором нормальный человек существовать не может.

Литература:

1. Акутагава Р. Новеллы. Эссе. Миниатюры: пер с яп. / Вступ. Статья А. Стругацкого. – М.: Художественная литература, 1985. – 607 с.
2. Стругацкий А. Три открытия Рюноскэ Акутагавы // Акутагава Рюноскэ. Новеллы; Эссе; Миниатюры. – М.: Худож. лит., 1985. – С. 3-24.
3. Санович В. Фантазия или реальность// Акутагава Рюноскэ. В стране водяных: Повесть. – М.: Гослитиздат, 1962. – С. 5-12
4. <http://rutlib4.com/book/971/p/0>
5. Японская мифология: энциклопедия / Сост., общ. ред. Н. Ильиной и О. Орловой; худож. Е. Савченко. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 464 с.
6. Кооп-Ки Т.Н. Why utopias fail: A comparative study of the modern anti-utopian traditions in Chinese, English and Japanese literatures. University of Illinois, Urbana-Champaign. – Illinois, 1986. – 308

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

10. Акутагава Р. Новеллы. Эссе. Миниатюры: пер с яп. / Вступ. Статья А.Стругацкого. – М.: Художественная литература, 1985. – 607 с.
11. Акутагава Рюноскэ. В страневодяных: Повесть. – М.: Гослитиздат, 1962.
12. Японская мифология: энциклопедия / Сост., общ. ред. Н. Ильиной и О.Орловой; худож. Е. Савченко. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007.

ТИББИЁТ ФАЛСАФАСИ - ТИББИЁТШУНОСЛИК ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543661>

Муҳаммадев Н.Э.

фалсафа фанлари номзоди, профессор,
Тошкент педиатрия тиббиёт институти.

Аннотация: Мақолада тиббиёт фалсафасининг тиббий фанларнинг ривожланишида тутган назарий-методологик асоси таҳлил қилинган. Тиббиётнинг фалсафа билан боғлиқлиги, фалсафанинг тиббиёт фанидаги аҳамияти кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Тиббиёт фалсафаси, инсон саломатлиги, синергетика, эпистемологик асос.

Инсоннинг соғ-саломат ҳаёт кечириши, энг аввало ўзи, оиласи ва жамият учун олий қадрият ҳисобланади. Хасталик эса жамият ривожига зарар етказиди. Шу сабабли ҳар бир давлат фуқароларининг соғ-саломат яшашлари учун шароит яратиб беришга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев: ”Сиҳат-саломатлик, ҳар бир инсон, бутун аҳолимиз учун ҳеч нарса билан ўлчаб, баҳолаб бўлмайдиган буюк неъматдир. Фақат соғлом инсон ва соғлом халқ мислсиз ишларга қодирлигини ҳаммамиз яшхи англаймиз”⁷², - деган эди. Шунинг учун ҳам бутун инсониятнинг саломатлигини сақлаш масаласини ҳал этиш биринчи навбатда жамият ҳаётининг тиббий соҳаси масъул ҳисобланади. Бу эса жамият ҳаётининг тиббиёт соҳасини нисбатан алоҳида борлиқ сифатида назарий ва амалий жиҳатдан ўрганишни тақозо этади. Мазкур масала билан умумий фалсафанинг бир қисми ҳисобланмиш тиббиёт фалсафаси шуғулланади.

Замонавий тиббиётнинг барча асосий назарияларини, уларнинг у ёки бу тарздаги барча умумий назарий тизимларининг асосий постулатлари ва позицияларини белгилаш масаласи тиббиёт фалсафасининг методологик аҳамиятга боғлиқ бўлган хусусиятлари билан боғлиқдир. Шу билан бир қаторда, амалга оширилаётган асосий фалсафий тадқиқотлар (фалсафий антропология, онг фалсафаси, ижтимоий фалсафа ва шу кабилар) асосида: *биринчидан*, инсон организмнинг атроф муҳит шароитларига

⁷² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: «O‘zbekiston», 2022. – Б.210.

мослашувчанлигининг тиббий назарияси (мослашиш назарияси тиббиётнинг умумий биологик назарияси бўлиб, у нафақат нафақат биологик мослашувлар, балки ижтимоий мослашув билан ҳам шуғулланади, яъни инсоннинг ижтимоий ҳаётга мослашишини ҳам ўз ичига олади) ; *иккинчидан*, сабабий боғланишлар (детерминизм) назариясини (организмда юзага келадиган патологик жараёнларнинг сабабий боғланишлари ва келиб чиқадиган оқибатларининг алоқадарлигини); *учинчидан*, нормал (оптимал) ўзини ўзи бошқариш ва умумий патология назарияси ётади.

Ҳозирги замон илм-фанининг инсонни руҳий-биоижтимоий мавжудод сифатида талқин қилишини илмий асос қилиб олган ҳолда, уларга ташҳис қўйиш, даволаш, реабилитация қилиш назарияси сифатида клиник тиббиётнинг фалсафий асосларини “*даволаш фалсафаси*” деб аташ мумкин бўлади. Шу билан бир қаторда инсон организмга ташқи муҳитнинг турли-туман омиллари таъсирини ўрганадиган ва шу асосда касалликларнинг олдини олиш, соғлиқни сақлаш чоралари ва шу асосда қоидаларини ишлаб чиқишни “*профилактик тиббиёт фалсафаси*”нинг асоси сифатида қараш мумкин. Инсон саломатлигини сақлаш борасидаги миллий ва умуминсоний, моддий ва маънавий қадриятларнинг илмий-амалий фалсафий асосларини “*тиббиёт этикаси*”, “*деонтология*” ва “*валеология*” каби фанларнинг қонун ва категорияларида ифодаланадиган реалликлар ташкил қилади.

Замонавий фалсафа тиббий билимларнинг методологик асоси бўлиб, у турли хил йўсинда олиб борилаётган хусусий тадқиқотларни бирлаштириш ва уларни сифат жиҳатидан ўзига хос бир жонли тизим сифатида шахсни ҳар томонлама ўрганишда мунтазам равишда қўллаш учун мўлжалланганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади. Бунда диалектик усул замонавий шифокор фаолиятида биринчи ўринга чиқади, чунки у фақат касаллик, уни даволаш, олдини олиш ва реабилитация қилишнигина эмас, балки касалликнинг кечиши ва уни даволашнинг бутун даврига нисбатан ҳар томонлама тизимли ёндашувни таъминлайди.

Диалектик ёндашув инсон саломатлигини сақлашга нисбатан яхлит тизимли фикрлашга асосланган бўлиб, у қарама-қаршиликларни ажратишдан кўра, уларни бирлаштиради, шунингдек, умумий ва маҳаллий омиллар ўртасидаги муносабатни ҳисобга олади. Масалан, ҳатто қадимги шифокорлар ҳам инсон танасининг ажралмас эканлигини пайқашган ва агар унда бирон бир тана аъзоси (қисм) бузилган бўлса, унда бутун тана муайян даражада ўзгаради, унинг ажралмас тизим сифатида инсоннинг ҳаётий фаолиятига зарар етади, деб ўйлашган.

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, тиббиёт фалсафасининг вазифаси, албатта, тиббий билимлар билан боғлиқ ҳолда диалектиканинг маълум қоидаларини олиб келишгина эмас, балки унинг асосий мақсади талабаларга диалектикани аниқ табиий илмий ва клиник омилларини таҳлил қилишда қўллашни ўргатиш, сўнгра эгалланган билимлардан амалиётда диалектик тафаккур қилишни қўллаш қобилиятига эга бўлиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборат. Диалектик тафаккур қилиш усулини билмаган шифокор, у қанчалик яхши мутахассис бўлмасин, барибир инсон танасидаги соғлом ва хаста органларнинг кесишган жойларини, қарама – қарши патологик жараёнларни тўғри баҳолай олмайди, нари борса энг яхши ҳолатда интуитив равишда тўғри хулосага кела олиши мумкин бўлади. Бунинг ўзи инсоннинг саломатлиги ҳақида тўғри хулосалар чиқариш асосида аниқ ташхис қўйиш ва даволанишни бошлашга рухсат беришига камлик қилади.

Бугунги кунда турли билим соҳаларида, шунингдек замонавий тиббиётда қўлланиладиган диалектик усул биринчи навбатда тизимли фикрлашга асосланган. Умуман олганда, замонавий фанга хос бўлган тизимли ёндашув тиббиётда айниқса муҳимдир, чунки у ўта мураккаб бўлган тирик организмлар тизими билан ишлайди. Бу тизимнинг моҳияти ҳеч қачон инсон танаси органларининг бир биридан ажралган ҳолда оддий ўзаро таъсири ўтказиш доирасига кирмаслиги билан характерланади. Аслида, даволаш илмининг ўзи тирик тизимни бошқаришнинг ўзига хос назарияси ҳисобланади. Чунки даволаш инсоннинг ҳолатини психосоматик оптималлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар тизимидир.

Демак, замонавий шифокор инсон танасининг мураккаб ўзаро боғлиқ тизимларини ўрганишга чуқурроқ кириб, табиатшунослик билимлари фалсафасида ишлаб чиқилган тизимлар назариясининг асосий қоидаларига амал қилиши шарт. Шундай қилиб, тиббиёт фалсафаси касаллик ҳодисасини таркибий ва функционал тизим жараёни сифатида кўриб чиқишни талаб қилади. Маълумки, тиббиётдаги патологик назарияда инсон организмнинг тузилиши морфология ва физиологиянинг бирлиги тамойиллари сифатида амалга оширилади. Бунда биологик тузилиш динамик субстратни (морфология объекти) "расмийлаштирилган" жараён (физиология объекти) билан бирлаштиради. Ҳозиргача тиббиётда инсон организмнинг тузилиши ва функцияларнинг бирлигини назарий тан олиш масаласи касалликнинг бошланиш даврида органлар ва тизимлардаги ўзгаришлар функционал бузилишлар деб аталадиган нарсалардан ташқарига чиқмаслигига ишонч билдирган ҳолда сақланиб келмоқда..

Замонавий биология ва тиббиёт, айниқса молекуляр биология, биофизика, генетика ютуқлари функционал касалликларнинг мавжудлигини ишончли тарзда инкор этишга, шунингдек ҳар қандай функция бузилишига мос келадиган морфологик субстратни топишга имкон беради. Шундай қилиб, тиббиётдаги тизим-функционал ёндашув индивидуал организмнинг тафсилотларини, қисмларини, жараёнларини ўрганишга, унинг тизимларининг функцияларини кўриб чиқишга ва яхлитликни унутмасликка, одамни "қисмларнинг механик конгломерати сифатида эмас, балки ўрганишга имкон берадиган тафсилотлар" сифатида қараб, ҳар бир аъзонинг органик равишда ёзилган тирик тизим, хусусан табиий ва ижтимоий ҳодиса эканлиги ҳақиқатлигини исботлашга хизмат қилади.

Тизимли усул билан қуролланган замонавий шифокор клиник тўшак организм эмаслигини унутишга ҳақли эмас, аммо бу ҳолда шифокор нафақат унинг кома ҳолатини, балки шахсий ва индивидуал хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда руҳий ҳолатни ҳам ҳисобга олиши керак бўлади. Худди шу нарсани диагностика муаммоси ҳақида ҳам айтиш мумкин. Бу эса диагностиканинг эпистемологик муаммоларини таҳлил қилишни, касалликнинг ижтимоий-маданий "фонини" ҳисобга олган ҳолда диагностика хатоларининг субъектив ва объектив сабабларини таҳлил қилишни ҳам ўз ичига олади.

Синергетиканинг илмий аппарати ёрдамида организмни унинг қисмларининг ўзаро таъсирининг махсус тури билан тавсифланган ажралмас очиқ тизим сифатида ўрганиш таклиф этилмоқда. Орган, тўқима ва ҳоказоларда ҳар қандай патологик ўзгариши нафақат бу органнинг, балки бошқаларнинг ҳам бузилиш манбаи бўлиб хизмат қилади, шу билан бирга инсон танаси тизимлари ва органларининг одатий алоқалари бузилади ва ривожланишини башорат қилиш қийин бўлган янги патологик алоқалар пайдо бўлади. Шунга мос равишда касаллик шакллари башорат қилишга ҳаракат қилиб кўриш мумкин бўлади..

Синергетика ғояларини тиббиётда қўллашнинг одатий мисоли инсон танаси қисмларининг геокосмик омиллар билан ўзаро таъсири жараёнларини ўрганишдир. Геокосмик тизимлар ҳам, одамлар ҳам диссипатив тизимлардир (очиқ, яъни ташқи муҳит билан материя ва энергияни ўзаро таъсир қилиш ва алмашиш).

Геокосмик омиллар мажмуаси инсон танаси тизимига таъсир кўрсатишга қодир: лейкограммаларнинг ўртача ойлик корреляцияси, электролитлар баланси, қон ферменти ҳолати космик нурларнинг ўртача ойлик динамикаси билан синергик (мос равишда боғлиқ). Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, биологик тизимлар фавқулудда ўзини ўзи ташкил этиш ва атроф-муҳит омилларининг

ўзгаришига динамик мослашиш хусусиятларига эга. Бу эса олинган бетартиблик тизими буюртма, ўз-ўзини ташкил этиш жараёни билан қопланади.

Шундай қилиб, синергетика нафақат билиш, балки маълум бир ҳолатда одамни психосоматик мавжудот сифатида тушуниш ва даволаш усулига айланади. Синергетика инсон ва табиат ўртасидаги янги мулоқотни, янги воқеликни яратишни талаб қилади. Шуни тан олиш керакки, синергетика диалектика ва тизимлар назарияси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, асосан эволюция, изчиллик, ўзаро таъсир муаммоларини, шунингдек, тасодиф, зарурат ва ҳақиқат омилларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг категорик аппаратларидан фойдаланади.

Афсуски, назарий тиббиётнинг ҳозирги ҳолати (касаллик ҳақидаги таълимот, компенсацион ва адаптив жараёнлар, бузилган функцияларни қоплаш механизмлари, танадаги қисмларнинг алоқалари ва муносабатлари ва бошқалар.) назарий тиббиёт бугунги кунда ҳали кенг қамровли билим эмаслигини ва ҳали ҳам алоҳида парчалар шаклида тақдим этилганлигини, аммо ажралмас тизим эмаслигини айтишга имкон беради. Канадалик шифокор **Ганс Гуго Бруно Селье** ўзининг "Бутун организм даражасида" (1972) асарида шундай ёзган: "ҳаёт унинг таркибий қисмларининг оддий йиғиндиси эмас... сиз қанчалик кўп ажралсангиз ... тирик комплекслар, сиз биологиядан қанчалик узоқлашсангиз ва охир-оқибат сизда жонсиз табиатнинг улуғвор, абадий ва кенг қамровли қонунлари қолади..."⁷³. Умуман тирик табиат ҳақидаги билимда доимо қарама – қаршилиқ пайдо бўлади - элементаризмдан бутунликка ва иккинчисидан яна элементар парчаланишга мойилдирлар.. Тадқиқотчиларнинг фикри муқаррар равишда немец файласуфи **Фридрих Вильгельм Йозеф Шёллинг** томонидан қайд этилган когнитив парадоксга дуч келади: «... агар қисмлардан олдин бутунни қандай билиш керак, агар у бутундан олдинги қисмларни билишни ўз ичига олса... тиббиёт фанига хос бўлган тафсилотларни, синчковлик билан ўрганиш, албатта, тиббий билимларнинг ривожланишига ҳисса қўшади, аммо деярли тиббиётнинг турли бўлимлари бўйича хусусий билимларни мантикий ва экспериментал асосланган назарий тизимга (умумий патология деб аталадиган) умумлаштиришнинг тўлиқ йўқлиги замонавий тиббиётнинг ривожланишига тўсқинлик қилади»⁷⁴.

Фалсафий таълимотга доимий таянмасдан фаннинг умумий методологияси (фалсафий антропология, онг, когнитив фаолият муаммолари ва бошқалар бўйича тадқиқотлар.), турли хил фактлардан замонавий тиббиётнинг

⁷³ Ганс Гуго Бруно Селье . На уровне целого организма, М.: Прогресс, 1972 – С.69.

⁷⁴ Фридрих Вильгельм Йозеф Шёллинг. Изложение моей системы философии. — СПб.: Наука, 2014.-С.264 с.,Философия откровения. — СПб.: Умозрение, 2020.- С. 888.

ягона изчил назарий асосини яратиш деярли мумкин эмас. . Шифокор - клиницист ҳар бир аниқ ҳолатда энг мақбул ва самарали ҳаракат қила олади, агар у нафақат шахсий билимларга, балки тананинг умумий қонунларини билишга таянса, у одамни мураккаб био-ижтимоий тизим деб ҳисобласа.. Чунки, ушбу муаммони ҳал қилиш фақат фалсафий ва тиббий билимларни синтез қилиш орқали, тиббиёт фанининг фактик материални нуқтаи назардан талқин қилиш ва тиббиёт фалсафасининг ваколати ва мақсади бўлган фалсафий билимлар призмаси орқали амалга оширилади.

Тиббиётнинг дунёқараш асосларига тиббиёт объектига татбиқ этилган материянинг умумбашарий хусусиятлари ва қонуниятларини акс эттирувчи принциплар, қонунлар ва категорияларнинг бутун мажмуаси киради (диалектика қонунлари, алоқа ва ривожланиш тамойиллари, яхлитлик, структураллик, детерминизм). Тиббиётнинг эпистемологик асосларига шифокорнинг когнитив фаолияти тамойиллари тўплами, тиббиётда гипотезалар ва назарияларнинг ривожланиши ва ўзгариши қонунлари, илмий билиш усуллари тизими киради. Бунга ҳақиқатнинг конкретлиги принципи, билишдаги мантикий ва тарихийлик, назария ва экспериментнинг бирлиги, эски ва янги назария ўртасидаги муносабатни акс эттирувчи ёзишмалар принципи дохил бўлади.

Тиббиёт фанининг эпистемологик асослари тизими индукция ва дедукция ўртасидаги боғлиқликни, назарияларни қуришнинг турли усуллариининг мазмуни ва имкониятларини, тиббиётда моделлаштириш муаммосини очиб беради. Тиббиёт фанининг социологик асосларига ушбу фаннинг умумий инсон билимидаги ўрнини, ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларини қондириш нуқтаи назаридан унинг мақсади ва вазифасини, тиббиёт фанлари, ахлоқ, санъатнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи принциплар ва усуллар тизими киради. Тиббиёт социологияси эса илмий назариянинг ҳаракатлантирувчи кучлари ва ривожланиш жараёнларини ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганиш билан шуғулланади.. Бизнинг вазифамиз ушбу асосларнинг барчасини таҳлил қилишни эмас, балки услубий асосларини тадқиқ қилишни ўз ичига олади. Тиббиёт фалсафаси қонун ва категориялари тиббиёт илмининг методологик асослари сифатида ҳар бир назариянинг тузилишига органик равишда киритилган бўлиб, уларсиз унинг яхлитлигини, нисбий тўлиқлигини, дунёқарашлик, эпистемологик ва социологик томонларини очиб бера олмайди.

Ўзбек фалсафаси тадқиқотнинг умумий методологиясида илмий дунёқарашнинг умумий назарий ядросини ривожлантиради, назариянинг ривожланиш истикболларини, унинг сиёсий, ҳукукий, ахлоқий ва эстетик жиҳатларини очиб беради. Тиббиётнинг методологик муаммолари тиббиёт

ривожланишининг ички мантиғи туфайли ҳам, фалсафий назария ва тиббиёт (табиий) фанлари туташган жойда ҳам пайдо бўлади; иккала ҳолатда ҳам улар билимларни бирлаштиришнинг махсус шакли — илмий билимларнинг услубий интеграцияси сифатида ишлайди. Услубий интеграция - бу илмий замонавий диалектика тамойилларидан фойдаланган ҳолда ўрганилаётган объектнинг универсал хусусиятлари даражасида туғилган XXI асрнинг янги илмий йўналиши ҳисобланади.

Тиббиёт фалсафасининг методологик моҳияти тиббиёт назариясининг услубий асоси сифатидаги ролини, тиббиёт назариясидаги умумий биологик ва фалсафий асосларнинг нисбатини очиб беради. Тиббиёт учун маълум бир тадқиқот объекти ва предметиға эга бўлган амалий фан сифатида унинг фалсафий муаммолари сони, шунингдек, унинг асослари тизимиға киритилган энг муҳим принциплар тўплами чексиз эмас, шунинг учун ҳам бу муаммоларни бизнинг кунларимиздаги умумий маънода ҳал қилиш мумкин, ҳолос.

Янги Ўзбекистонни барпо этишдаги энг устувор вазифалардан бири бу мамлакатимизда мавжуд бўлган соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишдан иборатдир. Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиздаги мавжуд ҳолат тўғрисида: «Соғлиқни сақлаш тизимида самарадорлик ва аҳолиға қулайликларни ошириш бўйича ҳали кўп иш қилиш керак. Жойларда ўтказилган сўровларда бор-йўғи 13 фоиз аҳоли тиббиётдаги ижобий ўзгаришларни сезаётганини айтган, ҳолос ва бу соҳадаги ишлар самарасининг юксалишиға имкон бермаётган қатор тизимли муаммолар борлигидан далолат беради», - деган эди. Ўтказилиши куталаётган ислоҳотларнинг мазмунини қуйидагилар ташкил қилади.

«Соғлиқни сақлаш соҳаси ривожига салбий таъсир кўрсатаётган ҳолатларға барҳам бериш ва мавжуд муаммоларни бартараф этиш борасида устувор вазифалар қуйидагилардан иборат: соғлиқни сақлаш соҳасидаги миллий қонунчиликни уни-фикациялаш ҳамда тиббий хизмат сифатини ошириш ва беморлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; тиббиёт ходимларининг масъулияти ва ҳимояланганлигини кучайтиришға қаратилган тўғридан-тўғри таъсир қилувчи қонунларни қабул қилиш; ҳудудларда соғлиқни сақлашни ташкил этишнинг кластер моделини шакллантириш, тиббиёт ва фармацевтика муассасаларини аккредитация қилиш, шифокорлик ва фармацевтик фаолиятни лицензиялаш тизимини жорий этиш; тиббиёт соҳасини молиялаштириш тизимини такомиллаштириш, давлат томонидан кафолатланган бепул тиббий ёрдам ҳажминини белгилашда маҳаллий хусусиятларни ҳисобға олиш; тиббий хизматлар учун клиник харажат гуруҳлари бўйича “ҳар бир даволанган ҳолат” учун тўлаш тизимини ҳамда киши бошиға

молиялаштиришнинг янги механизмларини, шунингдек, мажбурий тиббий суғуртани босқичма-босқич жорий этиш; тиббий генетикани, аёллар ва болаларга шошилиш ва ихтисослашган тиббий ёрдамни ривожлантириш асосида, замонавий скрининг дастурларини жорий этиш, “Она ва бола” ҳудудий кўп тармоқли тиббиёт мажмуалари ва маълумотлар тизимлари-нишакллантириш асосида оналик ва болаликни муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш...» кабилардан иборат.

Ш.М.Мирзиёевнинг таъкидлашича: «Бизни доимо қийнайдиган, тинчлик бермайдиган орзу-ния- тимиз, Яратгандан сўрайдиган энг катта тилак-илтижомиз шуки, бетакрор, гўзал, саховатли Янги Ўзбекистонимизда, албатта, ҳар томонлама соғлом, ўзининг куч-қудрати, баркамоллиги билан ўзгаларнинг ҳавасини уйғотадиган авлодлар яшаши керак.

Мамлакат соғлиқни сақлаш тизими, аҳолига кўрсатиладиган тиббий хизматларни янада мақбуллаштириш ва аҳолининг узоқ умр кўришини таъминлашга йўналтирилган **“Ақдли тиббиёт” концепцияси** ишлаб чиқилади ва жорий этилади. ... Тиббиёт соҳасини тубдан ислоҳ қилишнинг ҳуқуқий асосларини кучайтиришга қаратилган **“Соғлиқни сақлаш кодекси”**ни қабул қилиш давр тақозосидир».⁷⁵

Хулоса ўрнида улуғ мутафаккир ва буюк шоир Алишер Навоийнинг: «Табиб ўз фанининг моҳир билимдони бўлиши; беморларга раҳм-шафқат билан муомала қилиши; асли тиб илмига табиати келишмоғи, донишмандлар сўзига риоя қилиб, уларга эргашмоғи; мулойим сўз ва бемор кўнглини кўтарувчи, андишали, хушфеъл бўлмоғи керак. Ўткир ва шафқатли табиб Исога ўхшайди. Исонинг иши чиққан жонни дуо билан танга киритиш бўлса, бунинг иши эса тан- дан чиқмоқчи бўлган жонни даво билан чиқармасликдир. Бундай табибнинг юзи хасталар кўнглида севимлидир; сўзи эса, беморлар жонига ёқимлидир. Унинг ҳар бир нафаси беморларга даво; ҳар қадами эса, хасталарга шифодир. Унинг юзи на- жот келтирувчи Хизрни, берадиган шарбати эса тириклик сувини эслатади.

Табиб агар, ўз касбида моҳир бўлса-ю, аммо ўзи бадфеъл, бепарво ва кўпол сўз бўлса, беморни ҳар қанча муолажа қилганда ҳам, барибир унинг миждозиди ўзгариш пайдо қила олмайди. Табобат фанидан саводсиз табиб худди жаллоднинг шогирди кабидир. У тиғ билан ўлдирса, бу заҳар билан азоблайди. Шубҳасиз, жаллод бундай табибдан яхшироқдир: зеро, у гуноҳкорларни ўлдиради, бу эса бегуноҳларни ҳалок қилади. Ҳеч бир гуноҳкор жаллод қўлида хор бўлмасин; ҳеч бир бегуноҳ касалманд бундай табибга зор бўлмасин.

⁷⁵ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: «O‘zbekiston», 2022. – Б.214-217.

Байт:

Ширин сўзли моҳир табиб тан хасталигига шифодир,

*Бадфеъл, сержаҳл ва саводсиз табиб эса эл жонига балодир.*⁷⁶

⁷⁶ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. – Б.39-40.

ZAMONAVIY FALSAFADA QIYOSLASH VA KOMPARATIVISTIKA METODOLOGIYASINING TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543675>

Karimov Rahmat Rahmanovich,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi
O‘zbekiston Milliy universiteti professori

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy falsafadagi qiyoslash va komparativistika metodologiyasi tahlil qilingan. Komparativistikaga asos bo‘lgan qiyosiy tahlil usuli qadimgi va antik davr faylasuflari tomonidan keng qo‘llanilgani yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Zamonaviy falsafa, komparativistika, metodologiya, tahlil, qadimgi falsafa, bilim.

Zamonaviy falsafiy tadqiqotlarda qiyosiy usulning keng qo‘llanilishini kuzatishimiz mumkin, bu falsafiy bilimning falsafiy komparativistika yo‘nalishining ommalashuvi bilan bog‘liq. Qiyosiy falsafa qamrab olgan soha jiddiy ilmiy xususiyatga ega, chunki bu yerda tadqiqotchilar turli madaniyatlar va sivilizatsiyalar, ularning hodisa va jarayonlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadilar. Ayniqsa, bu yerda bilimning turli sohalari tomonidan o‘rganiladigan madaniyatlararo muloqot hodisasiga e‘tibor qaratish muhimdir. Garchi falsafiy komparativistika falsafa orqali u yoki bu madaniyatlarning yaqinlashish nuqtalarini topishga qaratilgan soha bo‘lsa-da⁷⁷, uning metodologik asosi har doim ham qiyosiy tahlil metodologiyasidan ajratilmaydi. Ko‘pincha qiyosiy tahlil va komparativistika, qiyoslash va komparativistikani tenglashtirishga duch kelish mumkin. Ta’kidlash joizki, qiyoslash komparativistikaning asosiy usullaridan biridir. Shu bilan birga, komparativistikaning o‘zi qiyosiy falsafiy tadqiqotlarning mustaqil sohasidir. Bizning ishimiz nuqtai nazaridan esa qiyoslash usulining taqqoslash usulidan farqlanishiga e‘tibor qaratish muhimdir.

Shunday qilib, komparativistikaga asos bo‘lgan qiyosiy tahlil usuli qadimgi va antik davr faylasuflari tomonidan keng qo‘llanilgan. Masalan, Ch.Aliyeva ta’kidlaganidek, keyingi davr moislari narsalarni o‘xshashlik va farqlarini aniqlash orqali bilishning yo‘li yoki usuli sifatida qiyoslashni tushunish, qiyoslash shartlari va chegaralari haqida savollar ko‘targan. Ular qiyoslashlarni oqilona va nooqilonaga, shu tariqa mutanosib qiyoslash muammosini qo‘yishgan⁷⁸. Qadimgi hind falsafiy

⁷⁷ Бекбаев Р.Р. Философская компаративистика и межкультурная философия: от синтеза к многообразию // ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал). 2022 йил май ойи сони. – С.283.

⁷⁸ История китайской философии. – Москва: Прогресс, 1989. – С.127.

maktabida nyaya o‘xshatish yoki umaman idrok (bratyaksha), xulosa (anuman) va isbot (shabda) bilan birga haqiqiy bilimning mustaqil manbai sifatida qaraladi⁷⁹. Nyaya tizimida o‘xshatish narsa va uning nomi yoki so‘z va uning aniq ma‘nosi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rnatishga qaratilgan⁸⁰. Shuni ta’kidlash kerakki, bu yerda o‘xshatish o‘xshashlik usuliga asoslanadi, chunki odam u yoki bu narsani boshqasining o‘xshashligi asosida aniqlaydi. Nyaya tizimidan tashqari, o‘xshatish bilish manbai sifatida mimansda belgilanadi, bu yerda o‘xshatish yordamida bilish ushbu obyektни idrok etishning o‘tmishda idrok etilgan obyekt bilan o‘xshashligi asosida biz esga olinadigan obyekt idrok qilinayotgan obyektga o‘xshashligini bilishga o‘tganimizda paydo bo‘ladi⁸¹. Mimansa bu qoidasi bilan nyayaning o‘xshatish bilishning yangi manbai ekanligi haqidagi xulosasini inkor qiladi, chunki u faqat o‘tmishdagi bilishning mantiqiy xulosasidir, xolos. Mimansa maktabining ushbu xulosasi qiyosiy tahlil metodini komparatsiya metodidan ajratish uchun muhim metodologik ahamiyatga ega.

Qadimgi falsafada matematika nuqtai nazaridan taqqoslash usuli pifagoreizmда namoyon bo‘ladi. Bu yerda taqqoslash, avvalo, munosabatdir, ya’ni narsalarning, koinot unsurlarining matematik mutanosiblik va o‘lchovdoshlik nisbati⁸². Taqqoslash usulini biz Geraklitda ham kuzatamiz, u “yagona” va “ko‘p” o‘rtasidagi munosabat muammosini o‘rganayotganda⁸³, hamda Aflotunda ham uning g‘oyalar nazariyasi doirasida ko‘ramiz. Xususan, Aflotunizmда g‘oya va narsa farqlanadi, ularni taqqoslab, mutafakkir har qanday narsa uning g‘oyasining buzilishidan boshqa narsa emas, degan xulosaga keladi Aflotun “Davlat” dialogida shaxslar bu dunyoda yashab, sezgi orqali olingan bilimlarni haqiqat deb qabul qilishlarini ta’kidlaydi, vaholanki, g‘oyalarni faqat aql yordamidagina haqiqiy bilish mumkin⁸⁴. Qiyosiy usul Arastu risolalarida yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi, jumladan “Metafizika” aynan hayvon va insonni, sezgi va aqliy bilishni taqqoslashdan boshlanadi. Arastuning mantiqini alohida ta’kidlash lozim, bu yerda, masalan, kategoriyalar borliqning dastlabki farqlari va qarama-qarshiliklari sifatida tilga olinadi⁸⁵. Bundan tashqari, o‘xshatishga ham e’tibor qaratish kerak, bu orqali tabiiy narsalarning shakl, yo‘qlik va modda kabi umumiy asoslari o‘rganiladi. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, IX-XII asrlar Markaziy Osiyo falsafasida qiyosiy tadqiqotning aniq yo‘nalishlarini kuzatish

⁷⁹ Чаттерджи С., Датта Д. Введение в индийскую философию. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1955. – С.42.

⁸⁰ O‘sha manba. B.175.

⁸¹ O‘sha manba. B.268.

⁸² Алиева Ч.Э. Философская компаративистика: проблема концептуализации. – Санкт-Петербург: СПбГУ РГБ, 2006. – С.138

⁸³ Гераклит Эфесский: все наследие: на языках оригинала и в рус. пер. – Москва: Ад Маргинем Пресс, 2012. – С.90-91.

⁸⁴ Платон. Государство. – Москва: Академический проект, 2015. – С.239-240.

⁸⁵ Луканин Р.К. Органон Аристотеля. – Москва: Наука, 1984. – С.23.

mumkin. Jumladan, Abu Nasr Forobiy asarlarida Aflotun, Arastu va neoAflotunchilar falsafasini tahlil qilishda qiyosiy usulning qo‘llanilishi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, Forobiy falsafa tarixchisi sifatida germeneytikaning asosiy vositalaridan biri bo‘lgan sharhlash usulini qo‘llaydi⁸⁶. Aynan shu yerda biz asta-sekin o‘zgarish, qiyosiy tahlildan komparatsiyaga o‘tish uchun zamin yaratilganini ko‘ramiz. Bu Forobiyning Aflotun va Arastu falsafasini o‘rganish va taqqoslashda nafaqat o‘xshashlik va farqlarni aniqlash bilan cheklanib qolmaganida, balki o‘z yondashuvini metodologik jihatdan kengaytirganida namoyon bo‘ladi. U sintez orqali antik an‘ananing nusxasi bo‘lmagan yangi, o‘ziga xos va betakror ta’limotni yaratishga erishdi. Aynan shu yerda biz qiyosiy tahlil va komparatsiya o‘rtasidagi muhim farqni ko‘ramiz. Qiyosiy tahlil faqat o‘xshashlik va farqlarni aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, komparatsiya taqqoslash orqali yangi bilim, g‘oyalar va yondashuvlarni shakllantirishga olib keladi. Komparativistikaning butun metodologiyasi aynan shunga asoslanadi. Chunki qiyosiy falsafa diskursida madaniyatlararo tadqiqotlar markaziy o‘rinni egallaydi. Agar bu tadqiqotlar faqat madaniyatlarning yaqinlashish va farqlanish jihatlarini tasvirlash bilan cheklansa va madaniyatlararo muloqotning o‘zi imkonsiz bo‘lsa, ular boshi berk ko‘chaga kirib qolgan bo‘lar edi.

Zamonaviy falsafiy komparativistika “bir-biridan uzoqda” ham rivojlanishi va mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan turli madaniyatlarni qiyosiy o‘rganishga yo‘naltirilgan. Bu nuqtayi nazardan, D.Vong komparativistik tadqiqotning predmeti turli madaniyatlarning falsafiy an‘analarining o‘zaro mutanosibligi masalasini ham o‘z ichiga olishini ta’kidlaydi⁸⁷. Bu mulohaza muhim metodologik ahamiyatga ega bo‘lib, oddiy taqqoslashdan ko‘ra kengroq qamrovga ega. Bu masalada tadqiqotchilarning fikrlari keskin farq qiladi: ba’zilari madaniyatlar mutanosibligi imkoniyatini inkor etsa, boshqalari buning yo‘llarini ko‘radi. Shuningdek, komparatsiya metodologiyasida germeneytika ham alohida o‘rin egallaydi, chunki boshqa madaniyatning falsafiy fikrini turli mutafakkirlar asarlarini o‘rganish va talqin qilmasdan turib tushunish mumkin emas. Til o‘zi qiyoslash uchun metodologik jihatdan muhimdir, chunki X.-G.Gadamer ta’kidlaganidek, germeneytika tushunishning o‘zi amalga oshadigan universal muhitdir. Buni amalga oshirish usuli talqin qilishdir⁸⁸. Qiyosiy tahlil va komparatsiyaning yana bir muhim metodologik farqi analogiyadir. L.Shkofning ta’kidlashicha, komparativistikaning o‘zi

⁸⁶ Курмангалиева Г.К., Сейтахметова Н.Л. Абу Наср аль-Фараби: интеллектуальное открытие мира. – Алматы: Казак университети, 2012. – С.193.

⁸⁷ Skof L. Pragmatism and Social Ethics: An Intercultural and Phenomenological Approach // Contemporary Pragmatism. 2008. №5 (1). – P.121-146.

⁸⁸ Гадамер Х.-Г. Истина и метод. – Москва: Прогресс, 1988г. – С.452.

analogiyaning universal pozitiv fanidir⁸⁹. Komparativistika asoschilaridan biri P.Masson-Urselning qiyosiy tadqiqotlari ham analogiyalarga asoslanadi. U Yevropa, Hindiston va Xitoy falsafalari o‘rtasidagi o‘xshashlikni aniqlash uchun Kont pozitivizmi va qiyosiy usulni qo‘llashga harakat qilgan⁹⁰.

Komparatsiya va qiyosiy tahlil falsafiy bilishning o‘xshash, lekin ayni paytda farqli usullaridir. Taqqoslash hodisa va jarayonlar orasidagi o‘xshashlik hamda farqlarni izlashga asoslangan bo‘lsa, komparatsiya keng qamrovli metodologik asosga ega bo‘lib, boshqa sohalarning usullarini o‘zida mujassam etadi va mavjud tushunchalar doirasida cheklanib qolmay, yangi bilimlar yaratishga yo‘naltirilgan. Bu nafaqat Sharq va G‘arb, balki Shimol va Janub madaniyatlari o‘rtasidagi madaniyatlararo muloqot yo‘llarini topishda ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bugungi globallashayotgan dunyoga ko‘p qutblilik va plyuralizm xos xususiyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бекбаев Р.Р. Философская компаративистика и межкультурная философия: от синтеза к многообразию // ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал). 2022 йил май ойи сони. – С.281-287.
2. История китайской философии. – Москва: Прогресс, 1989.
3. Чаттерджи С., Датта Д. Введение в индийскую философию. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1955.
4. Алиева Ч.Э. Философская компаративистика: проблема концептуализации. – Санкт-Петербург: СПбГУ РГБ, 2006.
5. Гераклит Эфесский: все наследие: на языках оригинала и в рус. пер. – Москва: Ад Маргинем Пресс, 2012.
6. Платон. Государство. – Москва: Академический проект, 2015.
7. Луканин Р.К. Органон Аристотеля. – Москва: Наука, 1984.
8. Курмангалиева Г.К., Сейтахметова Н.Л. Абу Наср аль-Фараби: интеллектуальное открытие мира. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
9. Skof L. Pragmatism and Social Ethics: An Intercultural and Phenomenological Approach // Contemporary Pragmatism. 2008. №5 (1). – P.121-146.
10. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. – Москва: Прогресс, 1988.
11. Masson-Oursel P. Comparative Philosophy. – London: Kegan Paul, 1926.

⁸⁹ Skof L. Pragmatism and Social Ethics: An Intercultural and Phenomenological Approach // Contemporary Pragmatism. 2008. №5 (1). – P.123.

⁹⁰ Masson-Oursel P. Comparative Philosophy. – London: Kegan Paul, 1926.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН БУНЁДКОРЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ФАНЛАРНИНГ ЎРНИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543685>

Равшанбек Маҳмудов

Гулистон давлат университети профессори
фалсафа фанлари номзоди

E-mail: ravshanbek.jalilovich@mail.ru

Аннотация: Учинчи Ренессанс бунёдкорларини тарбиялашда фалсафа, ахлоқ, нафосатиунослик, мантиқ, касбий маънавият ва бошқа сиёсий фанларини аҳамияти катта. Етук мутахассисда аввало, инсонийлик хислатлари бўлиши, миллий қадриятларни мукамал эгаллаган, биладиган ва ҳаёти давомида қўллай олиши зарур. Ижтимоий фанлар мамлакатда бўлаётган барча ижтимоий-сиёсий воқеалардан хабардор бўлишига миграциянинг мазмун-моўиятига тушунадиган энг асосийси комил, етук, баркамол, Ватан тараққиётини ривожлантиришига ҳисса қўшувчи шахс бўлиб тарбияланишида, одоб-ахлоқи, дунёқараши ўрнакли бўлиши кераклиги, ўз фикрини эркин ифодалай олиши, мантиқли, маъноли гапириши нотиқлик санъатини эгаллаши зарурлиги тўғрисидаги масалалар мақолада ёритилган.

Калит сўзлар: Янги Ўзбекистон, Учинчи Ренессанс, миграция ижтимоий фанлар, комил, етук, баркамол, ахлоқ, нафосат, фалсафа, мантиқ, дунёқараши, тарбияланганлик, нотиқлик санъати, нутқ маданияти.

Аннотация: Философия, этика в воспитании творцов Третьего Ренессанс в развитии нового Узбекистана. Роль психологии и логики чрезвычайно важно. Зрелый специалист должен прежде всего обладать человеческими качествами, в совершенстве владеть национальными ценностями, знать их и уметь применять на протяжении всей своей жизни. В статье освещаются вопросы обществоведения в воспитании человека как человека совершенного, зрелого, всесторонне развитого, вносящего вклад в развитие страны, должен иметь образцовые манеры, мировоззрение, уметь выражать свои мысли, свободно высказывать свое мнение, говорить логично и осмысленно, владеть искусством публичных выступлений.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, Третье Возрождение, совершенное, зрелое, зрелое, мораль, утонченность, философия, логика, мировоззрение, воспитание, ораторское искусство, культура речи.

Abstract: *Philosophy, ethics in the education of creators of the Third Renaissance in the development of new Uzbekistan. The role of psychology and logic is extremely important. A mature specialist must first of all have human qualities, perfectly master national values, know them and be able to apply them throughout his life. In the article, the issues of social sciences are highlighted in the education of a person as a person who is perfect, mature, well-rounded, who contributes to the development of the country, should have exemplary manners, worldview, be able to express his opinion freely, speak logically and meaningfully, and master the art of public speaking.*

Keywords: *New Uzbekistan, Third Renaissance, perfect, mature, mature, morality, sophistication, philosophy, logic, worldview, upbringing, art of oratory, speech culture.*

Янгилаётган Ўзбекистонда энг долзарб вазифа мамлакат етакчиси айтганларидек “Биз ўз олдимизга жамиятимизнинг янги қиёфасини яратиш, Янги Ўзбекистонни барпо этиш масаласини стратегик вазифа сифатида қўйдик”⁹¹[1.44].

Янги Ўзбекистон тараққиёти фақат иқтисодни ривожлантириш, янги завод-фабрикаларни қўпайтириш, чет эллардан мутахассисларни чақириб ўқитишни ёки ИТ паркларни пайдо бўлишини ўзи билан бўлмайди. Ўша янги пайдо бўлган барча корхона, ташкилотларда Ўзбекистон ёшлари, фуқаролари фаолият кўрсатишади. Ўзбекистон Президенти Учинчи Ренессанс бунёдкорларини тарбиялаш учун президент мактаблари, ижод мактаблари, фанларни чуқур ўқитадиган ихтисослашган мактаблар ташкил этди. Ҳар бир вилоят, туман, шаҳарларда мусиқа, спорт мактаблари пайдо бўлди. Буларни барчаси таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар натижаси. Ўзбекистонда ростини айтиш керак, яқин йилларгача ҳам биронта нодавлат олий ўқув юрти, нодавлат боғча, мактаб, техникум бўлмаган. Бугун ўзгаришларни, ривожланишларни, ислохотларни натижаси сифатида мамлакатда ўттизга яқин нодавлат олий ўқув юртлари фаолият кўрсатмоқда. Биргина, Россия Федерациясининг ўн бешта етакчи олий ўқув юртлари филиаллари Ўзбекистонда мавжуд. Қадимдан халқимизда “билим-Чин-Мочинда бўлса ҳам бориб ўқи”, “Бешикдан қабргача илм изла” деган ҳикматли гаплари бор. Бугун 63 минг ёшлар Россия давлатининг етакчи олий ўқув юртларида таълим олмоқдалар. Дунёнинг энг етакчи давлатларидаги олий ўқув юртларида ёш йигит-қизларимизни билим олаётганликлари тахсинга сазовор.

⁹¹ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон”. 2021. 44- бет

“Ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, уларнинг ўқиши, меҳнат қилиши, билим олиши ва қобилиятини намоён этиши учун барча шароитларни яратмоқдамиз. Зеро, бутун халқимиз қатори ёшлар – Янги Ўзбекистон бунёдкорларидир!”⁹² [2.54], - деб ёзган эди Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев “Янги Ўзбекистон стратегияси”да китобида. Бугунги энг долзарб вазифалардан бири мамлакатнинг 37 миллион аҳолисининг сал кам олтмиш фоизини ташкил этадиган янгича фикрлайдиган ёшларини она-Ватанга садоқат руҳида катталарга ҳурмат, одоб-ахлоқли, фаҳм-фаросатли, билимли, баркамол инсон қилиб тарбиялашдан иборатдир. Мамлакатимизда **“Маънавий-ҳомий”, “Ҳар бир нуроний – беш нафар ёшга мураббий”** каби тамойиллар ишлаб чиқилди ва амал қилмоқда.

Халқимизда “Тарбияда танаффус бўлмайди” деган ҳикматли гап бор. Бу ҳар бир оила ўз фарзандига таълим-тарбия бериши шарт дегани. Ҳар бир ота-она мураббийлик, тарбиячилик вазифасини юракдан, сидқидилдан, келажакни ўйлаб бажариши зарур бўлади. Агар бугун ижтимоий тармоқлардаги статистикага эътибор берсангиз дилингиз хуфтон бўлади. Яқинда Ўзбекистон Олий Мажлиси сенатидаги йиғилишда анча аянчли рақамлар тилга олинди. Ўқувчилар ўртасидаги жиноятчилик 2021 йилдагига нисбатан 2022 йилда, 2022 йилдагига нисбатан 2023 йилда 20-30 фоизга, 2024 йил ўтган даврида ҳам ошган. Ўғирлик, фирибгарлик, тан жароҳати, товламачилик, одам ўлдириш, зўравонлик каби жиноятларда ўқувчиларни иштирок этиши, талабалар, умуман ёшлар ўртасида жиноятчиликни ўсиши Янги Ўзбекистонликларга ярашмайди. Айниқса, зиёлиларни ўртасида жиноятчиликни кўпайиб бораётгани жуда хавфли саналади. Турли жиноятлар билан қамоққа тушган маҳкумларни фарзандларига алоҳида эътибор қаратилаётгани, совға-салом тарқатилаётгани теварак-атрофидаги жиноят қилмаган ота-она фарзандларига ҳам салбий таъсир кўрсатаётганини ўйлаб кўриш керак. Ёшларда шукроналик туйғусини яхшироқ шакллантириш учун эса миграция нималигини ҳам ўргатишимиз зарур деб ўйлайман. Миграция мазмун-моҳиятини ёшларимиз яхшироқ билса тинчлигимизнинг, ўзгаришлар бўлаётганлигини аҳамиятини теранроқ тушинган бўларди ёки тўқликка шўхликлар камайган бўларди деб ўйлайман.

Инсон дунёқараши мураккаб. Дунёқарашни шакллантириш учун эса ижтимоий-гуманитар фанларни кўпроқ, яхшироқ ҳаётга боғлаб ўқитиш зарур. Инсонни ким бўлиб шаклланиши унинг ёшлигида олган билимига, дунёқарашини қандайлигига боғлиқ бўлади.

⁹² Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон”. 2021. 54- бет

“Миллий маънавиятимизни ривожлантириш, уни халқимиз, айниқса, ёшларимиз ҳаётига сингдиришда ижтимоий-гуманитар фанларнинг аҳамияти катта”,-деб ёзган эдилар мамлакат етакчиси.

“Болаларни гўдаклигидан бошлаб юксак маънавий қадриятлар руҳида тарбиялаш”, “Ёшларда Ватанга садоқат, тадбиркорлик, мустаҳкам ирода, мафкуравий иммунитет, меҳр-оқибат, масъулият, бағрикенглик, ҳуқуқий маданият, инновацион фикрлаш, меҳнатсеварлик каби муҳим фазилатларни босқичма-босқич шакллантириш” каби вазифаларни бажарилишини таъминлаш бугунги кундаги энг асосий, долзарб вазифалардандир. [3.287]

Маънавият нима? Маънавиятлиликини ҳосил қилиш, шакллантириш қаердан бошланади, воситалари нималардан иборат каби кўплаб саволлар бор. Ҳаводек керак бўладиган маънавиятни, маърифатни тарбияни бола аввало оилада ота-онасидан олади. Бугун оила қураётган ёшларда ота, она, фарзанд деган тушунчаларга муносабат қандай? Афсуски ,бугун рақамларга назар солсак янги оила қураётганларни тахминан 20, 30 фоизи бир-икки йил бирга яшамай ажрашиб кетмоқдалар. Болалар етим бўлиб қолмоқда. Ота ёки онасиз вояга етаётган ёшларда оқибат, меҳр-шавқат каби инсоний туйғулар нисбатан кам бўлмоқда. Болаларнинг меҳрсиз, бағритош бўлиб вояга етаётганликлари сабабли афсуски қайсидир маънода жиноятчиликини кўпайишига сабаб бўлмоқда деб ўйлайман. [4.25]

Одатда 18-20 ёшлиларга олий ўқув юртларида оддий саломлашишни, одоб-ахлоқни, ўзини бошқаришни, кўпчиликини олдида ўзини тута билишни ўргатишга тўғри келмоқда. Бу оддий урф-одатларни илдизлари қаерда? Бизнингча, “Қуш уясида кўрганини қилади” , -деган ҳикматли гап бор. Демак, бола туғилиб катта бўлиб вояга етганидан кейингина эмас балки бола туғилмасидан аввал таълим-тарбияни бошлаш керак, яъни барча ота-оналар фарзандларига талаб даражасида тарбия беришлари зарур. Бунинг учун эса мактабларда, адабиёт, ахлоқ, нафосат, мантиқ, фалсафа фанларини ўқитишни яхши йўлга қўйиш керак. Оилаларда бу тушунчаларни ёшлар онгига сингдириш зарур. Узоқ йиллар аввал Гулистон давлат университетида “Ёшларни оилага, ҳаётга тайёрлаш “марказлари ташкил этилган эди. Менимча бу марказларга яна эҳтиёж туғилмоқда. Олий ўқув юртлари ўқув режаларига масъул бўлган ходимлар бугунги кунда асосан технологлар бўлганликлари учун ҳамма нарсани фақат ҳисоб-китоб билан олиб боришлари эвазига ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишга эътибор сўнги даражага тушиб қолди. **Ижтимоий-гуманитар фанлар инсон руҳиятини тарбиялайди. Ёшларда хис-туйғуларни вужудга келишига, ривожланишига, шаклланишига асос**

бўлади. Файласуфларда гап бор: “Инсон овқат ейиш учун яшайдими, ёки яшаш учун овқат ейдими?”. Инсон мураккаб ҳилқат, тарбия эса оғир, масъулиятли вазифа. Мактаблардаги “Ватан туйғуси”, “Манавият асослари”, “Ижтимоий иш” каби фанлар биргина “Тарбия” фанига қўшиб юборилди. Олий ўқув юртларидаги 120 соатлик **“Фалсафа”** фани, 42 соатлик **“Нафосат”** (Эстетика), 40 соатлик **“Ахлоқ”** (Этика), 40 соатлик **“Мантиқ”** (Логика), 30 соатлик **“Маънавият асослари”** фанлари қўшилиб жами 30 соатга келтирилди. Бу фанларнинг ҳар бирини алоҳида объекти, предмети, вазифаси, қонунлари, категориялари, функциялари мавжуд. Гўёки, бугунги ёшлар ахлоқли, дидли, нафосатли, етук дунёқарашли, мантиқли фикрлайдиган, чиройли гапирадиган, баркамол етишиб бўлишди. Амалда-чи? Рақамларда раҳм-шавқат бўлмайди. Бу фанлар ўқитилса ҳамма нарса ўзгаради жинойтчилик камаяди деган юзаки фикрдан йироқмиз. Инсон дунёқарашини ўз-ўзидан осонликча шаклланмайди. Узоқ муддат керак бўлади. Бугунги ёшларда мамлакатда юз бераётган ўзгаришлар табиий ҳодиса сифатида қабул қилинмоқда. Ҳолбуки, мамлакат етакчисининг кўплаб фидойий инсонларнинг ақл-заковати, билими, ҳаракати орқали Ўзбекистонда тинчлик ҳукм сурмоқда, ривожланиш бўлмоқда. Шунинг учун ҳам, менимча, барча таълим муассасаларида олиб борилаётган маънавий-маърифий ишларда, ижтимоий –гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида шукуроналик тарбиясини, ҳаётдан рози бўлиш кўникмасини, жамиятга хисса қўшиш ҳаракатини шакллантиришга эътибор қаратиш зарур. [5.67]

Биринчидан, ёшларда оддий инсонийлик туйғуларини, катталарга ҳурмат, ўзини инсон сифатида ҳурмат қилишни аслида ота-оналар ўргатишлари керак. Шунинг учун жойларда, маҳаллаларда “Ёшларни оила қуришга тайёрлаш маркази”, “Келинликка тайёрлаш мактаби”, “Куёвликка тайёрлаш марказлари”ни ташкил қилиш керак.

Иккинчидан, турмуш қураётган ёшларга оила функцияларини ўргатиш учун эса **“Ахлоқшунослик”**, **“Нафосатшунослик”**, **“Мантиқ”** фанларини кенг, тўлиқ ўргатиш керак деб ўйлайман. Бундан ташқари, жамиятдаги ўзгаришларни хис қилишлари, идрок этишлари, дунёқарашлари кенгроқ бўлишлари учун барча фанларнинг отаси (Аристотел) бўлган Фалсафа фанини 120 соатлик дастур асосида ўқитилиши керак.

Учинчидан, мактаб , лицей, коллеж, техникумларнинг битириб чиқарган ўқувчилари учун “Миллий урф-одатлар – тарбия воситаси”, “Миллий кадриятлар – етуклик меъзони”, “Оила – тарбия қўرғони” каби махсус курслар, фанларни ўқитилиши ёшлар маънавиятини кенгайтишига ўсишига катта таъсири бўлади деб ҳисоблаймиз. Афсуски, бугун мактаблар рейтинглари ўқувчиларини олий ўқув юртларига ўқишга кириши билан белгиланмоқда. Бу ҳам керак.

Лекин мактабни тугатаётган ёшлар, аввало, том маънодаги инсонийлик ҳислатларига, фазилатларига эга бўлишлари шарт.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи боби 1-моддасида “Ўзбекистон бошқарувнинг республика шаклига эга бўлган суверен, демократик, ҳукуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат” [6.5], деб кўрсатилган. Ижтимоий – дегани Ўзбекистонда яшаётган барча миллат, элат, жинсдаги, ёшдаги инсонлар давлат ҳимоясидадир, - деганидир. Янгиланган Конституцияда ижтимоий сўзининг киритилиши жуда катта масъулият, вазифа ҳосил қилади.

Ижтимоий фанлар инсонни жамиятда ўз ўрнини топишларида, ҳаётдан рози бўлишларида, ота-онага, она Ватанга ҳурмат садоқат, ҳалоллик, поклик, руҳий озодлик, маънавий етуклик каби юзлаб ҳислатларни, фазилатларни ҳосил қилишга ёрдам беради.

Бугун етук, баркамол мутахассисларни тарбиялаш учун Президент қарори билан ташкил этилган **“Маънавиятшунослик”**, **“Касбий маънавият”** ҳамда **“Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти”** фанларини олий ўқув юртларини барча йўналишларида ўқитилиши зарурдир. Бу ижтимоий-гуманитар фанларни ўқимасдан, ўрганмасдан, ўзлаштирмасдан туриб етук мутахассис бўлиш мумкин эмас. Афсуски бу фанлар кўплаб олий ўқув юртларида ўқитилаётгани йўқ. **“Касбий маънавият”** фани муҳтарам Президентимиз ташаббуслари билан ташкил этилган эди. Ҳар бир касб эгаси албатта касбий маънавиятни эгаллаши зарур бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Янгиланаётган Ўзбекистонда, жамият, инсоният тараққиётида, ёшлар дунёқарашини шакллантиришда, ҳаётдан рози бўлиб, турмуши давомида бахт-саодат топишида, ватанпарварлик, инсонийлик меҳнатсеварликни шакллантиришда ижтимоий-гуманитар фанлар, фалсафа, ахлоқшунослик, нафосат, мантиқ, маънавият асослари, маънавиятшунослик, касбий маънавият фанларини ўқитишнинг ва миграция мазмун-моҳиятини аҳамияти беқиёсдир. Инсон диди фаҳм-фаросати, инсонийлик ҳислатлари, фазилатлари билан олий мавжудоддир. Олий кадрият бўлган инсонни етук, баркамол қилиб тарбиялаш дунёқарашини кенг бўлиши зарурлиги ҳамма даврларда ҳам энг долзарб вазифа ҳисобланган.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: “Ўзбекистон”. 2023.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон”. 2021.
3. Маҳмудов Р. Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти. Дарслик. Т.: “Мумтоз сўз”. 2021.

4. Маҳмудов Р. Касбий маънавият. Ўқув қўлланма. Т.: “Инновацион Зиё”. 2023.
5. Mahmudov, R. J. (2020). Problems of studying the scientific heritage of Hussein Wayz Kashifi. *Bulletin of Gulistan State University*, 2020(3), 60-66.
6. Mahmudov, R. J. (2021). Socio-political, spiritual and moral views of Zainiddin Vasifi. *Bulletin of Gulistan State University*, 2021(1), 55-63.
7. Қуранбоев Қ. Ўзбекистон миллий стратегияси.Т.,2015.

БУГУНГИ АХБОРОТЛАШГАН ЦИВИЛИЗАЦИЯ КОНТЕКСТИДА ИНСОН МУАММОСИ (СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТ МАСАЛАСИ)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543724>

Lalixon Muxamedjanova

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti Falsafa kafedrası professori, f.f.n
Lalixon@list.ru , lalixonm@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақола ахборотлашган цивилизация шароитида инсоннинг асосий муаммоларини, хусусан, сунъий интеллект (СИ)нинг инсон ҳаётидаги ўрни ва унинг ижтимоий таъсирини ўрганишга бағишланган. Сунъий интеллект технологиялари Ўзбекистондаги турли соҳаларда тадбиқ этилиши давом этмоқда ва бу жараён янги имкониятларни очиб бериш билан бир қаторда, айрим муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Мақолада СИнинг таълим, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳалардаги ролини таҳлил қилиш орқали унинг инсон манфаатларига қандай таъсир кўрсатиши мумкинлиги кўриб чиқилган. Ҳозирги ахборотлашган цивилизациянинг талаблари билан ҳамнафас бўлиш учун инсоннинг этик ва ижтимоий жавобгарлик масалаларига эътибор қаратиш зарурлиги таъкидланади.

Калит сўзлар: сунъий интеллект, ахборотлашган цивилизация, инсон муаммоси, Ўзбекистон, этика, таълим, иқтисодиёт, ижтимоий жавобгарлик.

КИРИШ

Ахборотлашган цивилизация даврида технологиялар, жумладан, сунъий интеллект тез суръатлар билан ривожланмоқда. Сунъий интеллект инсон ҳаётининг деярли барча соҳаларига таъсир ўтказаяётгани боис, бу борадаги илмий ва амалий тадқиқотлар кўплаб давлатларда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон ҳам ахборот технологиялари соҳасидаги янги тенденцияларни жорий этишда фаол иштирок этмоқда. Мамлакатнинг миллий ривожланиш стратегияси доирасида сунъий интеллект технологияларини иқтисодиёт, таълим ва бошқа соҳаларда кенг қўламда қўллаш режалаштирилган.

Замонавий сунъий интеллект турли амалларни бажаришга мўлжалланган алгоритм ва дастурий тизимлардан иборат бўлиб, инсон онги бажариши мумкин бўлган бир қанча вазифаларни ахборот базасига киритилган маълумотлар асосида амалга оширади. Шунингдек, сунъий интеллект мураккаб таҳлиллар ва катта маълумотлар билан ишловчи дастурларни ўз ичига олиб,

мантиқли изчил мулоҳаза қилиш ҳамда тавсия бериш қобилиятига эга “ақлли” технология ҳисобланади. Мутахассислар томонидан сунъий интеллектга тўртинчи саноат инқилобининг асоси сифатида қаралмоқда. [1]

1. Сунъий интеллектнинг иқтисодиётга таъсири. Ўзбекистонда сунъий интеллектнинг иқтисодиётга кириб келиши турли соҳаларда, жумладан, саноат, қишлоқ хўжалиги, молия ва хизмат кўрсатиш соҳаларида автоматлаштириш жараёнларини кучайтирмоқда. Бу ўз навбатида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ва янги иш ўринлари яратишга ёрдам бермоқда. Шу билан бирга, айрим амалий жараёнларнинг автоматлашуви туфайли кадрлар ўринлари қисқариши мумкин. Бу ижтимоий адолат ва ижтимоий муҳофаза муаммоларини келтириб чиқариши эҳтимоли бор, шунинг учун давлат ва хусусий секторда бу жараёнлар билан боғлиқ хавф-хатарларни камайитишга қаратилган чоралар кўрилиши зарур.

2. Таълим соҳасида сунъий интеллект. Таълим соҳасида сунъий интеллект технологияларини жорий этиш Ўзбекистонда янги имкониятларни яратаётган бўлса-да, ўқитувчи ва талаба ўртасидаги муносабатларга ҳам янги таъсир кўрсатмоқда. Масалан, индивидуал таълим платформалари ва автоматлаштирилган ўқитиш тизимлари ўқув жараёнини шахсийлаштиришга хизмат қилади. Лекин, бу жараёнларда инсон омилининг ёмонлашиши ва таълим жараёнида ахборот манипуляцияси муаммолари пайдо бўлиши мумкин. Сунъий интеллект асосидаги таълим воситаларининг фойдаланилишида етарли даражадаги ахборот хавфсизлиги ва ахборот сифатини таъминлаш муҳим ҳисобланади.

Сунъий интеллект бу борада бир қанча усулларни таклиф эта олади. Гарчи инсонлар томонидан баҳолашнинг ўрнини тўлиқ боса олмасада, сифат жиҳатидан унга яқинроқ бўла олади. Сунъий интеллект тизимларига асосланган «Ақлли мактаб» дастурий таъминоти ҳам мактабларда ўқитувчиларнинг вақтларини тежаш; қисқа фурсатда ўқувчилар, фанлар, мавзулар, синфлар кесимида таълимдаги бўшлиқларни аниқлаш; ўқувчиларнинг ақлий ва жисмоний ривожланишларини таҳлил қилиб бориш ва бошқа бир қанча имкониятларни яратиш мактаб бошқарувида енгилликлар бермоқда. Инсон хотираси мукамал эмас ва дастур ўқитувчилар, ота-оналарга ўқувчиларнинг таълимига оид маълумотларни эслатиб туради ва ҳатто дарсларда фаол иштирок этмаётган, ўзлаштириши пасайган ҳолатлар бўйича алоҳида огоҳлантиришлар беради. [2]

СИ дан фанда фойдаланиш, айниқса инсон, жамият ва биосферани ўрганиш билан боғлиқ бўлиб, СИ дан фойдаланиш чегаралари ва кўламини белгилайдиган ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатларни шакллантиришни назарда

тутган ҳолда, априори тадқиқотларни гуманистик қўллаб-қувватлашни талаб қилади. СИни идрок этишимиздан қатъи назар-унинг "заиф" ёки "кучли" томонларини ахлоқий тамойиллар билан муносабатларни ўрнатиш СИ учун зарур асосга айланади. Ақл-идрок технологиялари, инсон ва табиий мавжудликни сақлашга, инсон ҳаётининг сифатини яхшилашга қаратилган сунъий интеллектнинг чекланишларини яратишдан иборат.

3. Сунъий интеллект ва инсон ҳуқуқлари масалалари. Сунъий интеллект технологияларининг ижтимоий ҳаётга таъсирида инсон ҳуқуқлари ва этика масалалари долзарб аҳамият касб этади. Масалан, шахсий маълумотларни сақлаш ва муҳофаза қилиш масаласи Ўзбекистонда янги қабул қилинган қонунлар ва стандартлар орқали тартибга солинаётган бўлса-да, СИ асосидаги маълумотлар тўплаш тизимлари орқали инсон шахсини кузатиш, манипуляция қилиш ва маълумотлардан нотўғри фойдаланиш ҳоллари кузатилиши мумкин. Бунинг олдини олиш учун Ўзбекистонда ахборот хавфсизлиги ва этика меъёрларини янада такомиллаштириш лозим.

Сунъий интеллект (СИ) фан ва таълим соҳаларида кенг қўлланилаётгани билан бирга, унинг ахлоқий назорати ва бошқарилиши муҳим масалалардан биридир. Лойиҳамиз мазкур муаммоларни ўрганишга қаратилган. Илм-фан ва таълимда ахлоқий сунъий интеллектни қўллаб-қувватлаш концепцияси истеъмолчиларнинг СИ тизимларига бўлган ишончини оширишга, уларнинг СИ фойдаланувчилари сифатида масъулиятини кучайтиришга, шунингдек, сунъий интеллектни ўргатиш учун барча даражадаги ишлаб чиқувчилар ва фойдаланувчилар ўртасида муносабатлар ва доимий ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган одамлар билан ўзаро муносабатларнинг ахлоқий тизимини яратишдан иборат.

Инсоният сунъий интеллект орқали ХХI аср глобал муаммоларига илм-фанда янги имкониятларни кашф этиши орқали ижобий ечимлар топиши билан бир қаторда ҳаёт тарзининг тиббиёт, таълим ва бошқа барча соҳаларида сифатли хизмат кўрсатиш имкониятларига эришади. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2020 йилнинг “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш” йили деб номланиши республикамызда рақамли иқтисодиётга ўтиш, ахборот технологияларни ва сунъий интеллектни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилаётганидан далолат беради. Албатта бу халқимиз манфаати йўлидаги ижобий инқилобий бурилишдир.[3]

СИнинг таълим жараёнида қўлланилиши талабаларнинг ўқишга бўлган қизиқишини ошириш ва индивидуал таълим усуллари ривожлантириш имкониятини беради. Бироқ, СИ дан фойдаланиш қатор муаммоларни, жумладан, СИ дан нотўғри ёки назоратсиз қўллаш, маълумотларнинг махфийлиги ва

тўғрилигини таъминлаш, ҳамда ахлоқий меъёрларга риоя қилишга оид муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Сунъий интелект ва ахлоқ. Сунъий интелект (СИ) ва ахлоқ масаласи бугунги ахборотлашган цивилизация шароитида жуда долзарб ва мураккаб мавзулардан биридир. Сунъий интелект инсон ҳаётининг турли жабҳаларига кириб келган сари, унинг фойдаланилиши, этика масалалари, жамиятга бўлган таъсири ва инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ кўплаб саволлар туғилмоқда. Қуйида бу масалаларни кенгроқ ёритиб берамиз.

1. Сунъий интелект ва ахлоқий жавобгарлик. Сунъий интелект тизимлари инсоннинг қарор қабул қилиш жараёнларини автоматлаштиришга қодир, аммо бу қарорлар доимо ахлоқий жиҳатдан тўғри ва адолатли бўлиши керак. Масалан, тиббиётда сунъий интелект асосидаги диагностика воситалари пациентларнинг ҳаётига таъсир этувчи қарорларни қабул қилади. Шу сабабли, ахлоқий жавобгарлик масаласи – яъни, сунъий интелект тўғри қарор қабул қилишини кафолатлаш – ниҳоятда муҳимдир. Бироқ, ахлоқий қарор қабул қилишнинг қийинчиликлари бор: инсон ахлоқий меъёрлари ўзгарувчан ва турли маданиятларда фарқ қилади, сунъий интелект эса мазкур қийматларни умумлаштиришда қийинчиликларга дуч келади.

2. Сунъий интелект ва шахсий маълумотлар. Сунъий интелект инсоннинг шахсий маълумотларини йиғиш, қайта ишлаш ва сақлашда кенг қўлланилади, бу эса ахлоқий муаммоларни келтириб чиқаради. Масалан, интернетдаги маълумотлар асосида шахсий ахборотларнинг сақланиши ва уларни турли ташкилотлар томонидан фойдаланилиши орқали инсон шахсий ҳаётига аралашиш хавфи пайдо бўлади. Бундай шароитда шахсий маълумотларни ҳимоя қилишга қаратилган ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларни аниқлаб олиш жуда муҳимдир.

3. Сунъий интелект ва дискриминация. Сунъий интелектга асосланган алгоритмлар кўпинча маълумотлар асосида ишлайди ва маълумотлардан келиб чиққан ҳолда қарор қабул қилади. Аммо бу маълумотлар инсоннинг ўзи томонидан тайёрлангани сабабли, уларда муайян дискриминация мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, ишга олиш жараёнида сунъий интелект айрим ижтимоий гуруҳларни дискриминация қилиши мумкин. Бу эса ахлоқий меъёрларга зид ҳисобланади. Шу боисдан, сунъий интелект алгоритмларини дискриминациядан холи бўлишига эришиш ва уларни кенг жамият учун адолатли бўлишини таъминлаш зарур.

4. Сунъий интелект ва инсон ҳуқуқлари. Сунъий интелект инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ кўплаб масалаларга ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, баъзи давлатлар сунъий интелектдан фуқароларни кузатиш ва мониторинг

қилиш мақсадида фойдаланишлари мумкин, бу эса инсоннинг шахсий ҳаётини бузади. Бундан ташқари, сунъий интеллектдан инсонларни манипуляция қилиш, масалан, янгиликлар ва ахборотни сунъий йўл билан тарқатиш орқали жамият фикрига таъсир ўтказишда ҳам фойдаланилиши мумкин. Бундай ҳолларда инсоннинг ахборот олиш эркинлиги ва фикрлар эркинлиги ҳуқуқлари бузилиши мумкин.

5. Ахлоқий қарорларнинг инсон ва сунъий интеллект ўртасида тақсимланиши. Сунъий интеллект кўп ҳолларда инсондан мустақил қарор қабул қиладиган даражага етиб келмоқда. Масалан, ўзини бошқарувчи автомобиллар йўлларда пайдо бўлмоқда ва улар айрим ҳолатларда тезкор ахлоқий қарорлар қабул қилиши керак бўлади. Шу боисдан, қарор қабул қилишдаги ахлоқий мезонларни белгилаш, айниқса, инсон ҳаёти ва хавфсизлигига бевосита таъсир қилувчи жараёнларда муҳим аҳамиятга эга. Бунда кимнинг жавобгар бўлишини – инсон ёки сунъий интеллект – аниқлаш керак. Қарор қабул қилиш жараёнида инсоннинг устуворлигини сақлаб қолиш ёки сунъий интеллектга аниқ ахлоқий меъёрларни ўргатиш масаласи кун тартибида турибди.

6. Ахлоқ ва қонунчиликнинг уйғунлашуви. Ахлоқий меъёрларни аниқлаш ва уларни сунъий интеллект ишлаб чиқариш ва қўллашда қонунчиликка айлантириш муҳимдир. Масалан, Европа Иттифоқи Сунъий Интеллект Қонуни (AI Act) ни тайёрламоқда, бу қонун сунъий интеллектни ишлаб чиқарувчилар ва уни амалда қўллашга жавобгар бўлган ташкилотлар учун қоидаларни белгилашга қаратилган. Ахлоқ ва қонунчилик уйғунлашуви сунъий интеллектдан фойдаланиш жараёнида инсон кадр-қиммати ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ёрдам беради.

7. Ўзбекистонда сунъий интеллект ва ахлоқ масалалари. Ўзбекистон ҳам ахборот технологиялари соҳасида катта ислохотлар олиб бормоқда ва сунъий интеллектни қўллаш бўйича илк қадамларни ташламоқда. Мамлакат ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва сунъий интеллектнинг ахлоқий жиҳатларини кўриб чиқишда халқаро тажрибадан фойдаланиши зарур. Шахсий маълумотларни муҳофаза қилиш, ахборот манипуляциясидан ҳимоя қилиш ва дискриминацияга йўл қўймаслик каби ахлоқий мезонларни жорий этиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг миллий ривожланиш дастурларида.

Сунъий интеллект ва ахлоқ масалалари ахборотлашган цивилизациянинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб, технологиянинг жамиятга, инсон ҳуқуқларига ва шахсий ҳаётга таъсири ортиб бораётганини кўрсатади. Ахлоқий меъёрларга риоя қилиш, инсон кадр-қимматини сақлаш ва сунъий интеллект технологиясидан масъулиятли фойдаланиш зарурати халқаро ҳамжамият,

давлатлар ва технологик компаниялар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Сунъий интеллект ахлоқий принципларга асосланган ҳолда ривожланиши жамият учун устувор аҳамият касб этади, бу жараёнда инсон қадриятларини ҳимоя қилиш муҳимдир.

ХУЛОСА

Сунъий интеллектнинг ахборотлашган цивилизация шароитидаги роли ва ундан келиб чиқадиган ижтимоий муаммолар инсон ва технология муносабатларидаги мувозанатни таъминлашнинг муҳимлигини кўрсатмоқда. Ўзбекистон мисолида, сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ижобий томонлари билан бир қаторда, ахборот хавфсизлиги, ижтимоий адолат ва инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш зарур. Шу боисдан, ахборотлашган цивилизациянинг асосий вазифаси инсон қадриятлари ва сунъий интеллект технологияларининг уйғунлашувига эришишдан иборатдир.

Адабиётлар

1. <https://strategy.uz/index.php?news=1198>. Фаррух Ҳакимов, “Тараққиёт стратегияси” маркази бўлим бошлиғи.
2. Таълим жараёнида сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари. Қодиров Умарали Дўстқобилович, Қаршиев Жамшид Муроталиевич. <file:///C:/Users/User/Downloads/talim-zharayonida-suniy-intellekt-dan-foydalanishning-ziga-hos-zhi-atlari.pdf>
3. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/31_Berkinov_Qodirov.pdf. Беркинов Бозорбой Беркинович.

SHARQ RENESSANSINING O‘ZIGA XOS IJTIMOIIY OMILLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543739>

Muhamedov Asror Asadovich

Alfranus universiteti

“Ijtimoiy fanlar” fakulteti dekani,

falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya: *Maqolada Sharq Renessansining o‘ziga xos omillari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Sharq Uyg‘onish davrida Yevropa Uyg‘onish davrining asosiy belgilari mujassam: jo‘shqin ijodiy faoliyat, ulkan bunyodkorlik ishlarining amalga oshirilgani, aqlni hayratga soluvchi bemisl asarlarning yaratilgani shundan dalolat beradi. Sharq Uyg‘onish davri ham ulug‘ allomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutafakkirlarni yetishtirdi. Qoraxoniylar davridagi ijtimoiy-siyosiy muhit “Qutadg‘u bilig” asarining yozilishi muhim omil bo‘lib xizmat qilganligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar: *Renessans, omil, tarixiy sharoit, davlatchilik, ilm-fan, mustaqil markazlashgan davlat.*

Ma‘lumki, Renessans – “...bu “tiklanish” degan ma‘noni anglatadigan fransuzcha so‘zdir. Renessans Yevropada XIV–XVI asrlarda bo‘lib o‘tgan Uyg‘onish davridir. Uyg‘onish davridan oldingi o‘rta asrlarda hayotdagi ko‘p narsalar rad etilgan. Uyg‘onish davrida esa ta‘lim jonlangan, savdo, san‘at, musiqa, adabiyot va fan rivojlangan. Uyg‘onish davri Yevropaning butun turmush tarzini o‘zgartirgan”. Yuqoridagi ta‘rif G‘arbiy Yevropadagi Renessans jarayonini yoritadi. Lekin, bu tushuncha faqatgina Yevropa xalqlariga taalluqli emas. Tadqiqotlardan ma‘lum bo‘ladiki, Osiyo markazida joylashgan Movarounnahr, Xuroson va Eronda Italiyaga qaraganda bir necha asr oldin (9-12-asrlar) ulkan madaniy ko‘tarilish yuz bergan, ilm-fan, falsafa, adabiyot kuchli rivojlanib, ilg‘or insonparvarlik g‘oyalari jamiyat fikrini band etgan, aqliy va ijodiy faollik gurkiragan. Bu davr dunyo ilmida “Musulmon Renessansi” (A. Mets) yoki “Sharq Uyg‘onishi” (N. I. Konrad) nomi bilan atalib kelinmoqda.

Birinchi Uyg‘onish davri O‘rta Osiyoda IX-XI asrlarda ro‘y bergan juda katta ijtimoiy, iqtisodiy, ma‘naviy, ma‘rifiy, diniy, madaniy jarayon hisoblanadi. Uyg‘onish davriga xizmat qilgan omillarni sanab o‘tgan holda, dastlabki sabab sifatida mutaxassislar tomonidan dinning o‘rni va ahamiyati katta ekanligini ko‘rsatadilar. islom dini mamlakatimiz hududiga VIII asrdan boshlab kirib kelgan

bo‘lsa, arab tili aholi orasidagi muloqot hamda madaniy taraqqiyot vositasiga aylandi. Abbosiylar hukmronligi davrida xalifalik ulkan hududlarni o‘ziga birlashtirgan, lekin xalqlarning milliy-ozodlik harakatlari natijasiga parchalanib ketgandi. Arablar tomonidan olib borilgan ijtimoiy siyosat hamda xalq madaniy hayotiga olib kirilgan yangilik va o‘zgarishlar natijasida arab tili Xitoydan Misrga qadar cho‘zilgan ulkan hududlarda asosiy til sifatida hurmat qozongandi.

Ikkinchi omil shu ediki, xalifalik poytaxti hisoblangan Bag‘dod shahrida “Bayt ul-hikma” barpo etilib, unda jahonning juda ko‘plab olimlari, ulamolari, fozil-u fuzalolari ilm-fanning deyarli barcha sohalari bilan shug‘ullanar edilar. Ushbu davrda antik davr olimlarining kitoblari arab tiliga tarjima qilindi, xalifalik hududidagi barcha asarlar arab tili va yozuvida yozila boshlandi. Ushbu omil mamlakat xalqlarida madaniyat, ilm-fanning yuksalishi, ma’naviy-ma’rifiy yangilanish hodisasining yuz berishiga sabab bo‘ldi. O‘sha davr tarixchilaridan biri bo‘lgan Abu Mansur as-Saolibiy xalifalik shaharlaridan biriga “...shon-shuhrat makoni, saltanat ka’basi va zamonasining ilg‘or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda o‘z davrining fozillari yig‘ilgan joy”-deb ta’rif bergan edi⁹³. Yuqorida keltirilgan ta’rifdan ma’lum bo‘ladiki, o‘sha davr shaharlari faqatgina savdo-sotiq va ishlab chiqarish markazlarigina sifatida emas, balki ilm-fan markazi sifatida ham nom qozongandi. “Bu davrda Markaziy Osiyodan Xorazmiy va Farg‘oniy, Ismoil al-Buxoriy va Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ismoil Jurjoni, Marg‘inoniy, Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy kabi ulkan olimlar yetishib chiqdi. Ular o‘z ijodlari, asarlari bilan o‘z xalqlarini dunyoga mashhur qildilar”⁹⁴.

Birinchi Renessans omillaridan yana biri – bu mustaqil markazlashgan davlatlarning shakllanishi edi. Ana shunday davlatlardan biri – Qoraxoniylar davlati bo‘lib, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘sha davr uchun o‘ziga xos ijtimoiy konstitutsiya sifatida xizmat qilgan edi. Xitoyning sharqiy hududlaridan tortib to Movarounnahrqa qadar cho‘zilgan o‘ta katta hududdagi Qoraxoniylar davlati (995-1055-yy.) ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy, ma’rifiy, madaniy masalalarini tartibga soluvchi, davlat rahbarlari, amaldorlari, shahzodalarga dasturulamal sifatida asqatgan bu asar ushbu davr uchun zaruriy ehtiyoj edi. Mazkur asar qariyb ming yillar avvalgi ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalar to‘g‘risida ma’lumot beradi va asosiysi, o‘sha davr taomili, qadriyatlari, urf-odatlariga haqida xulosa chiqarishimizga yordam beradi. Asardan ma’lum bo‘ladiki, Qoraxoniylar sulolasining ham boshqa sulolalar kabi markazlashgan kuchli davlat barpo etish orzu-istagi mavjud edi. Ushbu

⁹³ Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 50 б.

⁹⁴ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/markaziy-osiyoda-ix-xx-asr-boshida-madaniyat-rivoji-tarihidan/>

maqsadga erishtirish uchun esa harakat dasturini o‘zida ifodalovchi asar – “Qutadg‘u bilig” yozilgandi. Tadqiqotchilardan biri Q.Karimov bu haqda shunday yozadi: “...davlatni idora qilish usuli, siyosati, qonun-qoidalari, shuningdek, xalqning rasm-u odatlarini, axloq prinsiplarini o‘zida mujassamlashtirgan nizomnoma, qomus sifatida “Qutadg‘u bilig” yuzaga keldi”⁹⁵.

Qoraxoniylar davridagi ijtimoiy-siyosiy muhit “Qutadg‘u bilig” asarining yozilishiga muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. “Mahmud Koshg‘ariyga zamondosh bo‘lgan Yusuf xos Hojib (XI asr) ijodi ham o‘ziga xos badiiy sayqali, yuksak mahorati bilan ajralib turadi. “Qutadg‘u bilig” (“Baxt va saodat eltuvchi bilim”) adib nomini dunyoga tanitgan asari hisoblanadi. Ushbu tarixiy manba turkiy xalqlar, elatlar hayoti haqida yozilgan asar bo‘lib, unda davrning juda ko‘p o‘ta muhim muammolari, axloq, odob va ma‘rifat masalalari yaxshigina mahorat bilan keltirib o‘tilgan. Bu kitobni chinliklar “Adabul muluk”, mochinlar – “Oyinul mamlakat”, Sharq eli ulug‘lari “Ziynatul umaro”, eronliklar “Shohnomai turkiy”, turonliklar – “Qutadg‘u bilig”, boshqalar “Pandnomai muluk” deb ataganlar”⁹⁶. Bundan ko‘rinadiki, ushbu qimmatli asar nafaqat Markaziy Osiyo uchun, balki butun Sharq xalqlari uchun ham birdek ahamiyatli va qadrlil hisoblanadi. “Ushbu asar dunyoning juda ko‘p tillariga tarjima qilindi, har qaysi xalq asarni turlicha nomladi. Bulardan:

“Chiniylar “Adab ul muluk” deb atar,
Mochinlar “Anis ul mamolik” deyar.
Bu mashriq elining donishmandlari
“Ziynat ul-umaro” deyishdi bari,
Eronlik “Shohnoma” dedi belgilig,
Turonlik nom qo‘ydi: “Qutadg‘u bilig””⁹⁷.

“Qutadg‘u bilig” asari ustida qilingan tadqiqotlar ushbu ma‘naviy merosning tarixiy, madaniy, adabiy, lingvistik jihatdan qanchalik qimmatbaho ekanligini ko‘rsatib turibdi. Xususan, uning qiymatini o‘rganish borasidagi izlanishlardan ma‘lum bo‘lmoqdaki, bu asar quyidagi o‘ziga xos omillariga ko‘ra nihoyatda nodir asarlar ro‘yxatiga kiradi:

- “Tilshunoslik: “Qutadg‘u bilig” o‘rta turk tilining muhim namunasini beradi. Tilshunos olimlar asarning til tuzilishi, lug‘at tarkibi, til o‘zgarishi va til evolyutsiyasini o‘rgangan. Bu tadqiqotlar o‘rta turk tilining rivojlanishi haqidagi tushunchamizga ma‘lum miqdorda o‘z hissasini qo‘shdi.

⁹⁵ Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг” (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. (Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов.) – Т.: Фан, 1971. – 7 б.

⁹⁶ Sulaymonova Sh. N. IX-XI asrlarda musulmon sharqida madaniy-ma‘naviy taraqqiyot. // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (6), 2023. – B. 1064-1076.

⁹⁷ Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig (Saodatga boshlovchi bilim). – T.: O‘zbekiston, 2019. – 240 b.

- Axloqiy va ijtimoiy tadqiqotlar: axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy tartib va boshqaruv tamoyillari kabi masalalar ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotchilar “Qutadg‘u bilig”dagi axloqiy ta‘limot va ijtimoiy me‘yorlarni o‘rganib, Markaziy Osiyoda xalqlari mentalitetni tushunishga harakat qilganlar. Adabiy sharhlar: Asar O‘rta Osiyo turkiy adabiyotining muhim qismi sanaladi. Adabiyotshunoslar asarning adabiy uslubi, she‘r birliklari va adabiy motivlarini o‘rganib chiqdilar. Bu mulohazalar asarning adabiy qimmatini ta‘kidlaydi.

- Tarixiy mazmun: “Qutadg‘u bilig” asari yozilgan davrdagi siyosiy, madaniy va ijtimoiy sharoitni o‘zida aks ettiradi. Tarixchilar asar davridagi voqealar va Qoraxoniylar saltanatining tuzilishini tushunish uchun asarni tadqiq qilganlar.

- Madaniy qaydlar: Asar O‘rta Osiyo turk madaniyatining muhim aksidir. Madaniyatshunos olimlar “Qutadg‘u bilig”dagi an‘anaviy ta‘limotlar, marosimlar va madaniy qadriyatlarni o‘rganib, Markaziy Osiyoning boy madaniy merosini tushunishga harakat qildilar. Binobarin, “Qutadg‘u bilig”ga oid tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu asar turkiy adabiyot va tilshunoslikning muhim namunasi bo‘lishdan tashqariga chiqadi. Asar Markaziy Osiyo tarixi, madaniyati va mentalitetini tushunishga qaratilgan sa‘y-harakatlarga katta hissa qo‘shadi. Qolaversa, bu tadqiqotlar Turk va Markaziy Osiyo tarixini tushunishimizga yordam beradi va bu qimmatli merosni kelajak avlodlarga yetkazish imkonini beradi”⁹⁸.

Tarixdan ma‘lumki, Qoraxoniylar mamlakati O‘rta Osiyoning Sharqiy hududlarida bir qancha turkiy urug‘larning birlashuvi va qo‘shilishi natijasida yuzaga keladi. Davlat asoschisi Abdulkarim Sotiq Bug‘roxon edi. Uning urug‘i turkiy qavmlarga mansub bo‘lgan. Bug‘roxon hamda avlodlari “Arslonxon” yoki “Qoraxon” ba‘zan esa “Tabg‘achxon” deb ulug‘lanishgan, ushbu so‘zning lug‘aviy ma‘nosi “ulug‘”, “buyuk” degan ma‘nolarni bildirib turgan. Mamlakat yuksalgan davrlarda uning hududiga bir qancha mintaqalar ham qo‘shiladi. Bolasog‘un shahri davlat poytaxti sifatida belgilanadi.

O‘sha davrning yana bir qudratli davlatlaridan biri – Somoniylar sulolasi edi. X asrning ikkinchi yarmidan boshlab mamlakatda fitna va nizolar avj olgan, ijtimoiy qarama-qarshiliklar kuchaygan, yurt tang holatga tushib qolgan edi. Shunday bir manzilda Qoraxoniylar hukmdorlar Somoniylar sulolasiga qarshi qilich ko‘taradi va qisqa muddatda ozgina kuch bilan g‘alabaga erishadi. Natijada, butun Movarounnahr Qoraxoniylar qo‘liga o‘tib ketadi.

XII asrga kelib shaharlar soni ko‘paydi va ularning hududi ham kengayib, infratuzilmasi o‘zgara boshladi. Aholi ko‘payishi sababli shaharlar yanada gavjumlashdi va taraqqiy eta boshladi. Movarounnahrdagi Buxoro, Samarqand,

⁹⁸ Sobirov G.X. “Qutadg‘u bilig” asarining turk tilida o‘rganilishi // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 3. №9. 2023. – P.151-155.

Termiz, O‘zgan, Toshkent singari shaharlarda ko‘plab turdagi hunarmandchilik mahsulotlari tayyorlanadigan bo‘ldi va ular mamlakatning ichki-tashqi bozorlarida xaridorgir tovarlarga aylandi. Shuningdek, shaharlar tijoriy va savdo-sotiq markazlariga ham aylandi. Saroylar, masjid-u, madrasalar, minoralar (Minorayi Kalon, XII asr, Buxoro), monumentlar, imoratlar, hammomlar va boshqa ijtimoiy obyektlar barpo etildi. Shaharning ichki qismida hamda uning atrofida savdo-sotiq rastalari, hunarmandlar mahallalari, karvonsaroylar, bozorlar kabi iqtisodiy maskanlar qad ko‘targan. Xuddi shu davrga kelib, hunarmandchilik sohalaridan kulolchilik, shishasozlik, misgarlik va chilangarlik gullab-yashnadi. Shu davrga tegishli sirli va koshinkor, shuningdek, qabartma naqshli sopol idish-tovoqlar, rangdor shisha buyumlar, naqshinkor mis idishlar o‘zining sifati, nafisligi bois xalqaro maydonlardan ham shuhrat qozongan va asosiy xaridorlari turli mamlakatlarning hukmdorlari va davlat amaldorlari bo‘lganligiga tarixiy manbalarda dalillar yetarlidir.

XULOSA

Yuqoridagi omillardan dalolat beradiki, ushbu davrda O‘rta Osiyoda hunarmandchilik va savdo-sotiq gurkirab rivojlanadi. Bu esa pulga bo‘lgan ehtiyojni paydo qiladi. Ehtiyojdan kelib chiqqan holda, Qoraxoniylar hukmdorlari hamda ularga viloyat hokimlari hisoblangan eloqxonlar tomonidan mis chaqalar, kumush va oltin tangalar zarb ettirilgan. Jumladan, Bolasog‘un, Tarozi, O‘zgan, Buxoro, Toshkent, Samarqand va boshqa shaharlarda pul ishlab chiqaradigan maxsus zarbxonalar qurilgan edi. Qizig‘i, bu davrda Movarounnahr va Xurosonda Qoraxoniylar tomonidan ishlab chiqarilgan mis tanga va dinorlar bilan birgalikda Saljuqiylar, Xorazmshohlar, G‘aznaviylarning ham tangalaridan foydalanilgan. Bir so‘z bilan aytganda, to‘xtalib o‘tilayotgan XI-XII asrlar hamda XIII asr boshida Movarounnahr va Xurosonning butun hududida tovar-pul munosabatlari shiddat bilan rivojlangan.

MAHATMA GANDI DUNYOQARASHI SHAKLLANISHIGA ISLOM DININING TASIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543778>

Pulatov Sherdor Nematjonovich

Alfraganus university

Ijtimoiy fanlar kafedrası mudiri

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD., dotsenti

Annotatsiya: Hindistonda ko'plab dinlar bilan birlaglikda, islom din ham rivojlanib bormoqda. Islom dini nafaqat shimoliy Hindiston balik, mamlakatning barcha qismida o'z o'rniga ega. Shuningdek, mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy-tarixiy bo'lagi bo'lib kelgan. Mahatma Gandhi islom diniga alohida etibor berib, dunyoqarashi shakllanishida islomiy ahkomlarni ham o'rgangan. Mustaqillik uchun harakatlarida qo'llagan.

Kalit so'zlar: Hindiston, Mahatma Gandhi, islom, payg'ambar, Gujarat, tinchlik, kuch ishlatmaslik.

Abstract: Along with many other religions, Islam is developing in India. Islam has its place not only in northern India but in all parts of the country. It was also an economic, social, political and cultural-historical part of the country. Mahatma Gandhi paid special attention to the Islamic religion and studied Islamic precepts when forming his worldview. He used this in his efforts to gain independence.

Key words: India, Mahatma Gandhi, Islam, prophet, Gujarat, peace, non-violence.

Hindistonda tarixiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy, savdo-iqtisodiy qadimdan rivojlanib kelgan, hind mahsulotlariga butun dunyoda talab katta bo'lgan bo'lib, arab qabilalari orasida ham hind ziravorlari, matolari, tilla buyumlari va boshqa maxsulotlariga arablarning ehtiyoji bo'rdi. “Arablarning Hindistonga yurishi tarixi ilmiy izlanishlarda davriy va jug'rofiy jihatdan turli sana va hududlar asosida qayd qilingan. Va bu o'lkada islomning o'zlashuvi, agar bir tomondan, arab savdogarlarining muttasil safarlari davrida yerlik aholi orasida qozongan obro'-e'tiboridan ko'rilsa, ikkinchi tomondan, savdogarlar safida bu yerga kelgan so'fiylarning bag'rikenglik ruhiyati sharofatidan deb baholangan.

Hind yarim orolining janubiy va janubi-g'arbiy qismi islom dinidan muqaddam arab savdogarlari uchun tijorat markazlaridan biri bo'lgan.

Binobarin, islom Hindistonga “Uch darvoza” orqali kirib kelgan: yerdan, suvdan va Safedkoh tog' tizmasi – Xaybar yo'lidan. Holbuki, bu ma'lumotlarga

qo‘shimcha tarzda yana boshqa xabarlar ham mavjud bo‘lib, ular haqida quyida zikr qilinadi. Arablarning mahalliy aholi va hokimlar bilan juda yaxshi munosabatda bo‘lib, o‘z savdo-tijorat faoliyatlari bilan yarimorolning janubiy viloyatlari rivojiga tegishli hissa qo‘shganliklari hind muarrixlari asarlarida alohida ta’kidlangan. Kerala va boshqa viloyatlarga o‘z mahsulotlarini keltirgan arablar qaytishda Hindiston, Malayziya va Indoneziya mollarini olib Yevropa mamlakatlariga yetkazganlar. Arablarning xulq-atvori va o‘zga e’tiqod vakillari huzurida yerlik urf-odatlar, diniy an’analar va boshqa ma’naviy-ijtimoiy hayot xususlariga bo‘lgan e’tiborlaridan ta’sirlangan hindlar ularni hatto o‘z tillarida erkab “Mapilla - yaxshi yigitlar” deb ataganlar”.⁹⁹.

Islom tinchlik va birodarlik dinidir. Shu bilan birga “Islom” so‘zining manosida ham bo‘ysunish va itoat etish so‘zlari bilan birga tinchlik va najot so‘zlari ham doimo yondosh yuradi. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) ning o‘zi muloyim, insonparvar va kamtarin inson bo‘laganlar. Sahobalar va ummatiga har doim yoqimli so‘zlar bilan gapirib: hech kimga tanbeh bermaganlar. Qur’oni Karimda yavzulikka, adaolatsizlikka qarshi urushni ma’qullanadi. Payg‘ambarimizning o‘zlari mudofaa urushlarida mag‘lub bo‘lgan dushmanlariga siylai rahim qilganlar. Shunga qaramay, Payg‘ambarimiz zo‘ravonlikdan ko‘ra zo‘ravonliksizlikni afzal ko‘rganlar.

Shu nuqtai nazradan Islom umumiy manoda doimo kuch ishlatmaslikni, zo‘ravonlikni oldini olishni, boshqa insonlarga nisbatan nafratda bo‘lmaslikni targ‘ib qilgan. Shuning uchun ham Mahatma Gandi islomni tom ma’noda tinchlik dini deb atagan.

Gandining fikriga ko‘ra, Islomning asosiy mohiyati insonning o‘zaro birodarligidir. Payg‘ambar o‘z sahobalariga asosan mehr-oqibat to‘g‘risida gapiradilar, tinchlik va muhabbatni, zo‘ravonsizlikni, zo‘ravonlik va yovuzlikni engish vositasi deb aytganlarini o‘z yozishmalalarida qayid etadi.

Shuningdek, Assalomu alaykum, degan musulmonlar salomi “tinchlik va farovonlikda yashash” degan ma’noni anglatadi. Islom diniy bag‘rikenglik va umumbashariy birodarlikni ham targ‘ib qiladi. Gandi, siyosiy faoliyati davomida hindu-musulmonlar birligini ta’minlashga intilgan va jamoat totuvligini saqlash uchun barcha dinlarga nisbatan bag‘rikenglikni ilgari surgan.

Mahatma Gandining dinlarga nisbatan qarashlarini shakllantirishda islom muhim rol o‘ynaydi. Buning bir qancha sabablari bor. Birinchidan, Mohandas Karamchand Gandilar oilasi Hozirgi Gujarotda yashaganlar,. Po‘rbandar shahriga

⁹⁹ Низомиддинов Н.Ф. Қадимги Ҳиндистон тарихи, диний эътиқоди ва маданияти. Тошкент. Fan va texnologiya. 2014. 195-196. Б.

musulmon savdogalari ko‘p kelgan, va bu yerda musulmon jamosi katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Ikkinchidan, Gandining otasi Po‘rbandar shahri bosh vaziri bo‘lib, musulmon zodagonlari bilan ham yaxshi aloqada bo‘lgan. Shuningdek, Islom va musulmonlar Gandiydagi taassurotlari bolaligidan boshlangan. Dinshunos olimi Sheila Makdonough shunday yozadi, “Hindistonning geografik joylashishi dengiz va okeanlar bilan o‘ralgani savdo-sotiqning rivojida katta ahamiyatga ega edi. Musulmonlar Gujarotda asrlar davomida savdogar sifatida faoliyat olib borganlar. Gandi bolalaigidan dengizdan ularni kelib ketganini ko‘rgan, turli tuman sarguzashtlarni eshitgan. Musulmonlarni Gandi uyida mehmon sifatida juda ko‘p qabul qilgan, ulardagi diplomatik xushmomalilik siyosiy analari ham bolada katta taassurot qoldirgan. Muslumonlar uzoq vaqtdan beri jamiyatning bir qismi bo‘li kelgan”.

Gandilar oilasi yana, jaynlar va parsilar bilan do‘stlik aloqalari azaldan shakllangan edi. Bir marta Gandining otasi tomonidan bobosi mahalliy hukmdor bilan to‘qnash kelganida, musulmon askarlari hujum paytida uning uyini qo‘riqlagan va ulardan biri halok bo‘lgan. O‘sha musulmon askarining yodgorligi hali ham oila uyiga tutash Vaishnava ibodatxonasida qabri borligini eslaydi.

Shuning uchun oila mahalliy siyosiy va ijtimoiy hayotning bir qismi sifatida musulmonlar bilan muomala qilishda katta tajribaga ega edi. Hatto maktabda ham u boshqa dinlarga e‘tiqod qiluvchi o‘quvchilar bilan do‘stlashishni o‘rgandi va ularning e‘tiqodlariga sog‘lom hurmatni rivojlantirdi.

Gandining hindu-musulmon o‘zaro hurmati va hamkorligiga bo‘lgan asosiy qadriyatlari uning bolalik tajribasidan kelib chiqqanligini yaxshi bilardi. 1942 yilda Kongress Ishchi qo‘mitasi yig‘ilishida nutq so‘zlab, u ushbu asosiy qadriyatlarning erkin, qayta tiklangan, mustaqil Hindistonni yaratish uchun asosi sifatida ahamiyatini yana bir bor ta’kidlaydi:

“Hindu-musulmon birligi biz uchun yangi narsa emas. Millionlab hindular va musulmonlar bunga azaldan intilib kelishgan. Men bolaligimdan ongli ravishda buni anglab yetganman. Hatto yoshligimda ham hindular Hindistonda shunday yashasinlarki, boshqa jamoalar bilan tinchlik va do‘stlik, qo‘shnichilik fazilatini astoydil rivojlantirishlar malakat yagona g‘oya asosida birlashsinlar deb oruz qilar edim”.

Gandi Angliyada advokatlik malakasini olgach, o‘z vataniga qaytib kelganida, Janubiy Afrikada joylashgan musulmon firmasiga advokat sifatida yollanadi. Ushbu muhim bosqich orqali Gandining musulmonlar bilan umumiy birodarlik hissi yana bir bor mustahkamlanadi.

Gandi namozga yig‘ilishlarda Qur’ondan oyatlarni o‘qigan. Janubiy Afrikada u “ba’zi musulmon do‘stlarining ta’siri ostida Islomni o‘rgangan. Uning do‘sti Shet

Abdulla islomiy adabiyotni yaxshi bilgan. U shunday yozgan edi: “U bilan aloqada bo‘lishim menga islom haqida juda ko‘p amaliy bilimlar berdi. Bir-birimizga yaqinlashganimizda, diniy mavzularda uzoq munozaralar bo‘lib o‘tar edi”.

O‘z so‘zlari bilan aytganda: “Janubiy Afrikada bo‘lganimda u yerdagi musulmon birodarlar bilan yaqin aloqada bo‘ldim... Ularning odatlari, fikrlari va intilishlarini o‘rganishga muvaffaq bo‘ldim. 20 yil musulmon do‘stlar orasida yashadim. Ular menga o‘z oila a‘zosidek munosabatda bo‘lishdi va xotinlari va opa-singillari ham men bilan doim yaxshi muosabatda bo‘ldilar”.

Janubiy Afrikadagi siyosiy faoliyatida hindular ham, u yerda yashovchi musulmonlar ham unga ergashdilar. Janubiy Afrika tajribasi uning dinidan qat’i nazar, hindlar o‘rtasida o‘zaro tushunish va hamkorlik bo‘lishi kerakligiga ishonchini kuchaytirdi.

“Janubiy Afrika tajribasi, - deb yozadi Sheila Makdonough, “Gandining diniy tafakkurini mustahkamladi va rivojlantirdi, go‘yoki janubiy afrikadagi inglizlar hindlarga past nazar bilan qarashlariga ularga quldek munosabatda bo‘lishlariga yo‘q deyishga o‘rgatdilar. Hindular va musulmonlar birlashishi shu jaryonda yanada kuchaydi.

Gandi Muhammad (s.a.v.) payg‘ambar o‘z hayotida ham zulimga qarashi mushriklarga qarshi yo‘q deya olganini eshitgan edi. Payg‘ambar ummatidan jasorat bilan nohaqlikka qarshi turishiga undaganini eshitganida ham Gandida o‘z qalbidan nohaklikka nafrat uyg‘onganni eslaydi.

Allohga yakkafiga guvohlik berish orqali har bir musulon ongli ravishda o‘z nafsini tiyish va qaror chiqarishga haqli deb bilgan. Shunindek, Gandi Muhammad (s.a.v.)ning hayoti davomidagi asosiy kurashi, zulmga qarshi kurash, deb hisoblagan. U buni “Ramayana” dostonida tasvirlangan Ramning Ravanaga qarshi afsonaviy kurashi bilan tenglashtirish mumkin deb hisoblagan.

Gandining Buyuk Britaniyada o‘tkazgan yillari ham uni islom dinini o‘rganishida muhim rol o‘ynadi. XX asrning boshlarida u Angliyada bo‘lganida sharq dinlariga, ayniqsa Islomga bo‘lagin munosabat bir mumcha o‘zgargan edi.

1840-yil 8-mayda Tomas Karlayl Edinburgda Muhammad (s.a.v.) va Islom haqida ochiq ma’ruza qilgan edi. Bu “Qahramonlar va tarixdagi qahramonlik to‘g‘risida” turkumining ikkinchisi bo‘lib, “Qahramon payg‘ambar” deb nomlangan.

Karlayl bu mavzuda ma’ruza o‘qish uchun arabshunos sifatida alohida malakaga ega emas edi, ammo ma’ruza Yevropada islomshunoslik fanining rivojlanishida muhim o‘rin tutadi, chunki bu erda birinchi Muhammad (s.a.v.) faoliyati haqida holis fikrlar va islom dinining mohiyati haqida ham obyektiv g‘oyalar ilgari surilgan edi. Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) haqidagi bu nutq nasroniy va

yahudiylarning islomga nisbatan qolipga solingan munosabatiga qandaydir javob ham edi.

Karlayl Muhammad (s.a.v.)ga tegishli bo‘lgan fazilatlarni diqqat bilan sanab o‘tdi. Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallamni shunday deb baholadilar: “Haqiqatgo‘ylik va sodiqlik, chinakam birodarlik, adolatlilik, buyuklik, sokin ruhiyat, jiddiylik, sokin ichki ovozga egalik unda jamdur”.

Karlayl o‘zining tarixiy va jasoratli sa’y-harakatlarida buyuk nemis faylasufi-shoiri Gyotening islom ta’limotining diniy soddaligi, ya’ni insonlar Xudoga va yagona Allohga etiqod qilish kerakligi haqidagi ijobiy bahosi izidan bordi.

“Agar bu Islom bo‘lsa, - dedi Gyote, - biz hammamiz islomda yashamayapmizmi? Ha, axloqiy hayotga ega bo‘lgan hammamiz ham shunday yashaymiz”.

Aynan Karlaylning shov-shuvli maqolasi orqali Gandi islomda inson o‘zini o‘zi inkor (nafsini va mayillarini) etishni angladi. Karlayl shunday dedi: “Islom insonni o‘z yo‘lida o‘zini inkor etish, o‘zini (nafsini) tanqid qilishdir. Bu esa osmon yerga ochib bergan eng oliy hikmatdir”.

Gandi Karlayl maqolasini o‘z g‘ayalari shakllanishi davrida o‘qiganligi, Karlaylning nuqtai nazari yosh hindularning Muhammad (s.a.v.) zulmat kuchlariga qarshi kurashda o‘ziga xos diniy liderlik namunasi ekanligiga ishonchini mustahkamlaganligini anglash mumkin, yana hamma joyda halol, pok insonlar uchun namunasi bo‘lishi kerakligini anglab yetdilar.

Gandining o‘zi shunday ma’lumot beradi: “Bir do‘stim Karlaylning Qahramon payg‘ambar” ni o‘qishni tavsiya qildi. Men Qahramon haqidagi bobni o‘qib chiqdim, Payg‘ambarning ulug‘vorligi, jasorati va cheksiz muhabbatiga guvoh bo‘ldim. Bu kitoblar Muhammadni mening tasavvurimda yanada yuksaklikka ko‘tardi”.

Keyinroq Gandi Shibli Numoniyning musulmon qahramonlari haqidagi tarjimai hollari, hadis kitoblari, Sayid Amir Alining islom tarixiga oid kitoblarini o‘qib, uning Muhammad payg‘ambarga (s.a.v.) hurmatini yanada kuchaytirdi.

Shuningdek, u Vashington Irvingning “Muhammad va uning merosxo‘rlari hayoti” asarini o‘rganib chiqadi va ushbu kitoblar uning fikriga ko‘ra Muhammad haqida fikrlarini yanada oydinlashtirdi.

Bularning barchasi Gandining islomga bo‘lgan qiziqishini oshirdi va u Qur’oni Karimda bayon etilgan aqidalarni yaxshiroq tushunish uchun chuqurroq o‘rgandi. U umrining keyingi yillarida Mavlana Muhammad Ali Jauhar, keyinroq Mavlana Abul Kalom Azad, Hakim Ajmal Xon, Zokir Husayn, M. Mujib va S. Obid Husayn kabi taniqli islom olimlari bilan “din haqida munozara” olib borishni o‘rgandi.

Gandi o‘zga dinini tushunish, oxir-oqibat, insonlarni shaxs sifatida anglash, umid bilan qadrlash ekanligiga qat’iy ishongan. U musulmon do‘stlariga o‘zini shu

ma’noda ochib berishga, ular o‘z an’alarining ichki ma’nosini idrok etishlariga harakat qilgan. U dinlararo muloqotga sodiq edi; u imonning shaxsiy o‘lchovini tushunishga harakat qilish kerak, deb hisoblagan. “Yuraklar-birligi” uning uchun do‘stlar bir-birining an’alarining eng chuqur qadriyatlariga ochiq bo‘lishlarini anglatardi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Низомиддинов Н.Ф. Қадимги Ҳиндистон тарихи, диний эътиқоди ва маданияти. Тошкент. Fan va texnologiya. 2014. 195-196. Б.
2. [Syed Ashraf Ali](https://www.islamicity.org/3910/gandhi-and-islam/) Gandhi and Islam.
<https://www.islamicity.org/3910/gandhi-and-islam/>
3. Ганди М.К. Менинг ҳаётим. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – Б. 24.
4. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta’limining rivojlanish bosqichlari. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
5. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY VAZIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
6. Po‘Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
7. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilmiy ma’rifatga qo‘shgan hissasi. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
8. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
9. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.
10. Po‘Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
11. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.
12. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востоковедения, 3(3), 214–224. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>

13. Pulatov Sh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta’limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020, 307-312.
14. Po‘latov Sh.N. Mahatma Gandi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 у. 8-сон. 205-212 б.
15. Пўлатов, Ш. Н. (2023). ХИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАҲАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. *International scientific journal of Biruni*, 2(3), 96-103.

ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ОМИЛЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543800>

Сапаров Бердияр Балтабаевич

Фалсафа фанлари доктори, (PhD) доцент

“ALFRAGANUS UNIVERSITY”

нодавлат олий таълим ташкилоти

Аннотация. Ушбу мақолада жади́дчи́лик ҳаракатини келтириб чиқарган ижтимоий ва сиёсий шароитлар очиб берилган. Шунингдек, жади́дчи́лик ҳаракатини́нг шаклланиши босқичлари ва уларни́и маърифат ҳақидаги қарашлари ёритилган. Бу мақолани́нг аҳамияти Туркистон аҳолиси орасидаги турли хил гоявий курашларда маърифат гоясини́нг устунлиги қиёсий таҳлил қилинганлигидир.

Кали́т сўзлар: миллий-диний қадриятлар, миллий маърифатпарвар, ижтимоий-сиёсий ҳаракат, жади́дчи́лик ҳаракати, миллий озодлик гоялари.

XX асрда Чор Россияси томонидан забт этилган Туркистон мустамлакачилик зулмининг ёрқин намунасига айлантирилган эди. Маҳаллий халқ турмуш шароитининг ёмонлашиб бориши, миллий-диний қадриятларнинг оёқ ости қилиниши, чет эл сармоясининг ўлкага шиддат билан кириб келиши, ўлка бойликларининг босқинчилар томонидан шафқатсизларча таланиши илғор фикрли маърифатчиларни ҳаракатга ундаганлигини айтиш мумкин. Шу жараёни чуқур таҳлил қилган миллий маърифатпарвар томонидан мустамлакачилик зулмидан қутилиш ва тараққиёт учун курашнинг турли даражадаги усул ва воситалари ишлаб чиқилганлигини таъкидлаш лозим. Ушбу ҳаракатлар натижасида XIX аср охирларига келиб жади́дчи́лик ҳаракати юзага келишига олиб келган¹⁰⁰. Туркистондаги бу ҳаракат XIX аср охирларидан 1938-йилларгача маърифатпарварлик ҳаракатидан кенг кўламли ижтимоий-сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилган. Ушбу вақт оралиғида бутун Туркистонда бўлгани каби, водийдаги зиёлилар қатлами орасида ҳам турли гуруҳларга ажралиш жараёнлари тезлашди. Уларнинг маърифий қарашлари турлича бўлишига қарамай, ўлка зиёлиларини ягона Туркистон мустақиллиги гояси бирлаштириб турганлигини эътироф қилиш зарур.

¹⁰⁰ И.Гаспринский. Из наследия, Русское мусульманство. – Ставрополь: Таврия, 1991. – 29 б.

XX аср бошларига келиб жаҳон миқёсида содир бўлаётган инқилобий ўзгаришлардан хавфсираган мустамлакачилар Туркистон халқлари устидан сиёсий назоратни жуда мустаҳкамлаган. Бунинг сабаби, Россия мусулмонлари орасида пировард мақсади миллий мустақиллик бўлган жадинчилик ҳаракатининг кенг ёйилиши, Туркия, эрон инқилоблари, турли хил сиёсий, ижтимоий даражадаги нашр ва адабиётларнинг бу ўлкага кириб келиши натижасида XX аср бошларига келиб маҳаллий аҳоли, хусусан зиёлиларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигининг дастлабки қадами бўлган, деб бемалол айтиш мумкин. Шўролар ҳудудидаги ишларда жадинчилик ҳақида бир вақтлар ҳиёл ижобий фикрлар айтиш кўзга ташлансада кейин, бора-бора у шўро тузумига қарши аксилинқилобчи ғоявий ҳаракат, миллатчилик, туркчилик, исломчилик ва ҳокозалар тарзида фақат салбий баҳолаб келинди¹⁰¹.

Адабиётлар таҳлиliga кўра 1908-йилнинг бошларида Марказий Осиёда бўлган франсуз маёри Лякоста Туркистонда ўз миллий дастурига эга бўлган ёш сартлар партияси борлиги ҳақида маълумотларни берган. Шунингдек, аҳоли турмуш даражасининг тушиб бориши, шариат меъёрларининг бузилиши, миллий ва диний қадриятларнинг оёқ ости қилиниши, жиноятлар сонининг ортиб бориши, маҳаллий аҳолининг мавжуд тузумга нисбатан нафратини янада оширар эди. Шу боис турли ижтимоий табақалар мустамлака зулмидан халос бўлишнинг ҳар хил йўллари излардилар.

Дарҳақиқат, маҳфий полисия хизматчиси «Туреский»нинг 1913-йил 3-сентябрда берган маълумотларига кўра, шу даврда Бухорода мусулмонларнинг «Иттиҳод» жамияти мавжуд бўлиб, бу ташкилотнинг асосий мақсади, мусулмонларни ғайридинлар қўл остидан озод қилиш бўлганлигини таъкидлаш мумкин. Хусусан, ушбу янги кўринишдаги жамиятнинг Бухоро, Самарқанд, Қўқон ва унинг атрофидаги шаҳарларда ҳам аъзолари бўлган эди. Жумладан, улар у ерларда сиёсий-диний ташвиқот ишларини олиб борганлар. Подшо ҳукумати аҳоли фаоллигининг ошиб бораётганлигидан чўчиб, Туркистон халқларини жаҳон тараққиётдан узиб қўйиш мақсадида мусулмон давлатларидан ўлкага кириб келаётган илғор нашрларни таъқиқлаш чораларини кўрди. Шундай бўлишига қарамай, бирмунча тараққиётга эришган мусулмон мамлакатларидаги инқилобий воқеалар тафсилотларига бағишланган адабиётларнинг бу ерга кириб келиши тўхтамаган. Бундай адабиётларнинг ўлкага кириб келиши аҳоли турли табақаларининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошиши ва миллий озодлик ғояларининг шаклланишига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатди.

¹⁰¹ Х.Болтабоев. Жадинчилик: ислоҳат, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. - Тошкент: Университет, 1999. 3-б.

Туркистонда миллий матбуот юзага келгунга қадар Боғчасаройда чиқувчи «Таржимон», Қозондан чиқадиган «Вақт», «Юлдуз» ва бошқа газета ва журналлар Туркистон жадиidlари фаолиятида жуда катта ёрдам беради. Ушбу нашрлар орқали тараққийпарварлар дунё халқларининг миллий уйғониш ғоялари билан танишиб борганлар. Масалан, Фарғонанинг пешқадам тараққийпарварларидан Исхoқхон Ибрат ҳам 1883-1885-йилларда «Таржумон» газетаси билан мунтазам равишда танишиб борган. Жумладан, Ибрат томонидан ташкил этилган «Ишоқия» кутубхонасида «Таржумон» газетасининг ҳатто 1884-йилги бойламлари ҳам бўлганлигини асослаш мумкин. Шу билан биргаликда жадиdчилик ҳаракати дастлабки вақтларда маданий – маърифий оқим сифатида пайдо бўлганлиги табиийдир, албатта. Чунки, илғор мусулмон зиёлилари ижтимоий ва мустамлакачилик зулмининг асосий сабабларини замонавий илм-фан ютуқларидан беҳабарликдан ва маориф ишларидаги қолоқликдан изладилар. Шу сабабли, улар мавжуд ижтимоий муаммоларни ҳал этишнинг ягона йўли таълим ислоҳоти деб қарадилар ва маърифатпарварликка асосий эътибор бердилар. Янги усул мактаблари, кутубхоналар очдилар, дарслик, ўқув қўлланмалари ёздилар ва нашр эттирдилар. Жадиdларнинг маърифатпарварлик мафкураси ижтимоий жиҳатдан анча бой ва ранг-баранг бўлган. Унда ҳозирги кунимизда ҳам жамиятни тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган тарихий вазифа ва масалалар ўз аксини топган. Усули жадиd мактабларининг ҳар қандай таъқиб ва тазйиқларга, мутаассиб уламоларнинг дашномларига, бўҳтонларига қарамай, халқ эътиборини қозониши, унинг сўнги қатламларигача кириб бориши, айниқса, мусулмон қардошларнинг бу борадаги ҳамжиҳатликлари рус сиёсатдонларини, мафкурачиларини анча ташвишга сола бошлади¹⁰².

Жадиdчилик ҳаракати тарихини ўрганиш бугунги кунда шунинг учун ҳам долзарбки, бу ҳаракат вакиллари истиқлолимиз учун ўша даврдаёқ кураш бошлаганлар. Аввал бошда маърифат соҳасида фаолият кўрсатган жадиdлар, аста-секин ижтимоий тараққиёт курашчилари сифатида майдонга чиқдилар. Шунингдек, Бeҳбудий ўз мақолаларидан бирида Қуръон оятлари ва ҳадислардан намуналар келтириш билан ислом халқ таълими ва барчафанларга, шу жумладан, тарих фанига қай даражада аҳамият берганлигини исботлаб берган¹⁰³. Жадиdлар маърифатчилик фаолиятининг яна муҳим бир тармоғи - театр санъати эди. Туркистон театр санъатининг тўнғич сахна асари Маҳмудхўжа Бeҳбудийнинг «Падаркуш» драмаси эди. Бу асар Самарқанд, Тошкент ва бошқа шаҳарларда ижро этилгач, 1914-йилнинг феврал ойи

¹⁰² У.Долимов. Туркистонда жадиd мактаблари. - Тошкент: Университет, 2006. 16-б.

¹⁰³ М.Бeҳбудий. Тарих ва жўғрофия // Ойна. – 1914. 505-б.

охирларида муаллиф бошлиқ Самарқандлик ҳаваскорлар ва маҳаллий ёшлар ҳамкорлигида Қўқонда ҳам сахнага қўйилади. Шунингдек, театр орқали маърифат тарқатиш гоёсига эътибор қаратиб, Андижон жадиidlари ҳам 1914-йилда «Падаркуш»ни сахнага қўйдилар.

Тараққийпарварлар халқ оммасини миллий урф-одатларни асраб-авайлашга, маънавий-маърифий савиясини юксалтиришга чорладилар, ҳашамдор тўйлар, серҳаражат ва сермашаққат азадorлик маросимлари, тўй ва азаларни риёкорлик, дабдабабозлик билан ўтказишга жиддий равишда қарши чиқдилар. Қолаверса, янги усулдаги мактаб хоналарининг ички тузилиши, эски мактаблардан парта, ёзув тахтаси, географик харита ва ўқитувчи учун стол-стулнинг борлиги билан ажралиб турган. Мактабларда болалар 2-3 йил ўқишни давом эттирганлар. Усули савтия мактаblари эски усул мактаblаридан таълимнинг сифати билан ҳам фарқ қилган. 1901-йилдан Қўқон ва Тошкентда, 1903-йилдан Самарқандда янги мактаblар очила бошлади¹⁰⁴. Бу эътирофлар ўша давр матбуотида ҳам ўз аксини топган. Масалан, Андижондаги Азим Қодиров мактаби 3-синфли бўлиб, 1-синфда болаларга ўқиш ва ёзиш, 2-синфда тажвид, ҳисоб, 3-синфда эса ибодати исломия, сарфи туркий ўргатилган. Жадиd мактаblарининг сони ортиб борган сари, улардаги таълим тизими ҳам такомиллашиб борган. Имтиҳонлар кенг халқ оммаси кўз ўнгида, қишлоқ ёки шаҳарларнинг илғor зиёлилари даврасида «Имтиҳон мажлиси» номи билан ўтказилган. Бундай ҳолатларда янги усул мактаblари ўзининг афзаллик томонларини тўлиқ намойиш эта олган. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, жадиdларнинг барча ҳаракатлар халқни илм ва маърифат орқали бирлаштириш бўлган. Шу орқали халқни мустамлака зулмидан озод қилиб ва пировард натижада мустақилликка чорлаш бўлганлигини айтиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. И.Гаспринский. Из наследия, Русское мусульманство. – Ставрополь: Таврия, 1991. – 29 б.
2. Х.Болтабоев. Жадиdчилик: ислоҳат, янгиланиш, мустақиллик ва тараққийот учун кураш. - Тошкент: Университет, 1999. 3-б.
3. У.Долимов. Туркистонда жадиd мактаblари. - Тошкент: Университет, 2006. 16-б.
4. М.Бехбудий. Тарих ва жўғрофия // Ойна. – 1914. 505-б.
5. Х.Муин. Биринчи ўзбек алифболари. “Маориф ва ўқитувчи журнаli”, 1926. 2-сон.

¹⁰⁴ Х.Муин. Биринчи ўзбек алифболари. “Маориф ва ўқитувчи журнаli”, 1926. 2-сон.

ХАЛҚ - ФАЛСАФИЙ СИЁСИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА ВА УНИ БИРЛИГИНИ ТАЪМИНЛОВЧИ ОМИЛЛАР.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543859>

Окюлов Хасан Оманбаевич

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти

votum7777@gmail.com

***Аннотация:** Мақолада халқнинг фалсафий-сиёсий категория сифатида аҳамияти ва унинг бирлигини таъминловчи омил эканлиги ўрганилган. Ижтимоий сиёсий консенцияларда халқ ягона эрк иродага эга бўлган сиёсий субъект сифатида тавсифланиши кўрсатиб берилган.*

***Калит сўзлар:** халқ, демократия, ижтимоий жамият, миллат, мулк.*

Ижтимоий воқеъликда, ижтимоий муносабатларда турли-туман субъектлар доираси харкат қилади. Ҳуқуқий майдонда у давлат, фуқаро, юридик шахс сифатида намоён бўлса, ижтимоий маконда давлат, шахс, жамият тарзида мужассамланади. Шунингдек, муайян ижтимоий фанлар соҳасида халқ, миллат, элат, аҳоли, ижтимоий қатламлар, ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий синфлар ҳам алоҳида ижтимоий муносабат иштирокчилари сифатида фарқланади. Шу муносабат билан халқ категориясини намоён бўлиш хусусиятлари, унинг таркиби, унинг яхлитлиги ва таркибий қисмларининг алоҳидалиги, уларни бирлаштирувчи узвийлик тўғрисидаги масала фалсафий жиҳатдан ҳам, сиёсатшунослик нуқтаи-назаридан ҳам ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси халқни алоҳида субъект сифатида мустаҳкамлайди¹⁰⁵. Асосий Қонунимизнинг муқаддима қисмида конституцияни қабул қилишни мақсади, вазифалари, унинг асосий қадриятлари Ўзбекистоннинг ягона халқи номидан баён қилинади. Конституциянинг 7-моддасида “Халқ давлат ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи” эканлиги кўрсатилган. 2-моддада эса “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилиши” белгилаб қўйилган. Шу муносабат билан халқ ўзи алоҳида субъектми? Ёхуд умумлашма тушунча бўлиб рамзий маънода қолиб кетувчи, реал воқеъликда сиёсий, ҳуқуқий майдонда давлат тимсолида мужассамланувчи тузилмами деган савол вужудга келади. Конституциявий нормаларни талқин этиш асосида давлат ва халқ ўртасида муайян узвийлик

¹⁰⁵ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент. Юридик адабиётлар. 2023 й.

мавжудлигини инкор этмаган ҳолда, шуни таъкидлаш ўринлики, фалсафий жиҳатдан халқ алоҳида субъект бўлиб ҳисобланади. Халқ бу мамлакат аҳолисининг шунчаки оддий йиғиндиси эмас, чунки мамлакат аҳолиси таркибида халқ таркибига киритишни муайян истисно этувчи ҳолатлари мавжуд бўлган ажнабий фуқаролар ҳам мавжуд. Мигрантлар салмоғи юқори бўлган баъзи мамлакатларда уларнинг улуши нисбатан сезиларли эканлигини таъкидлаш лозим. Албатта, улар аҳоли таркибий қисми сифатида ўз кайфияти, қарашлари, манфаатларига эга ва бу ҳолат туб аҳоли ўзак бўлиб ҳисобланган халқни кайфияти, яшаш тарзи, қадриятларига ҳам муайян даражада таъсир қилади. Бироқ, халқ деганда мамлакат билан узвий ҳуқуқий, сиёсий боғланган ижтимоий манфаатлар умумийлиги, рухий-психиологик туйғулар умумийлиги, ахлоқий-маънавий қадриятлар умумийлигига асосланган аҳоли қатламини тушуниш ўринли бўлур эди.

Ижтимоий сиёсий консенцияларда халқ ягона эрк иродага эга бўлган сиёсий субъект сифатида тавсифланади. Айнан шу маънода у оломонга, жинойтчи тўдаларга қарши қўйилади. Т.Гоббс талқинида халқнинг бундай бирлиги хусусий шахсларни ихтиёрий равишда суверенга итоати тарзида, ижтимоий шартнома тарзида амалга оширилади.¹⁰⁶ Руссо эса бундай бирликни халқни ўзини-ўзи ташкил этиш, хусусий шахслар конгломератини умумий эрк-иродага эга бўлган сиёсий организмга айланиши тарзида талқин этади.¹⁰⁷

Бунда либерал демократияда вужудга келадиган энг муҳим муаммолардан бири, сиёсий жараёнларда иштирок этаётган фуқаролар жамиятини халқ сифатида шаклланиш чегараларини белгилаш ҳисобланади. XVIII аср охиридаги турли социал гуруҳларнинг жамиятда мавжудлиги, уларнинг қайсиниси халққа мавжудлиги тўғрисида масалани келтириб чиқарди. Ушбу муаммо ечимини Ш.Монтеске таклиф этди. Биринчи галда у демократияни ҳокимият халққа тегишли бўлган режим сифатида таърифлади. Бошқа жиҳатдан олганда жамиятдаги реал вазиятдан келиб чиқиб Монтеске барча демократия халқни муайян синфларга бўлиниши билан боғлиқ ва бу синфлар демократик жараёнларда иштирок этиши, қандай ҳуқуқлар билан таъминланиши аҳамиятга эга деб кўрсатди.¹⁰⁸

Халқ таркиби турли мезонлар бўйича талқин этилиши мумкин. Ижтимоий жамият миллий таркиби бўйича турли миллат ва элатлардан иборат. Айни

¹⁰⁶ В.А.Ачкасов. Понятие «Народ» в политическом дискурсе элит. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-narod-v-politicheskom-diskurse-elit/viewer>

¹⁰⁷ В.А.Ачкасов. Понятие «Народ» в политическом дискурсе элит. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-narod-v-politicheskom-diskurse-elit/viewer>

¹⁰⁸ В.А.Ачкасов. Понятие «Народ» в политическом дискурсе элит. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-narod-v-politicheskom-diskurse-elit/viewer>

пайтда ўз ижтимоий ҳолати бўйича халқ турли қатламлардан зиёлилар, ишчилар, деҳқонлардан иборат. Бироқ ҳозирги замон шароитларида бундай бўлиниш ниҳоятда шартли характерга эга, чунки, кишилар меҳнат фаолиятини амалга ошириш усулига қараб уни табақалаш деярли ўз аҳамиятни йўқотди. Қишлоқ хўжалигидаги аграр индустрия деҳқон меҳнатини муайян маънода зиёли меҳнатига, саноат ишчиси меҳнатига яқинлаштирди. Бироқ совет даврида ишчи деҳқон қатлами сиёсий ҳокимиятда доминант ҳолатни эгаллаган эди. Ҳозирги замон шароитида мамлакатимизда етакчи мавқега эга бўлган қатлам борми деган савол туғилади, ҳуқуқий нуқтаи-назардан масалани бундай қўйиш ноўрин туюлиши мумкин, чунки барча қатлам кишилардан иборат, кишилар эса тенг ҳуқуқли. (албатта, бу ўринда ногиронларга, вояга етмаганларга, кексаларга бериладиган алоҳида имтиёз, авфзалликлар назарда тутилмаяпти. Чунки бундай имтиёз, авфзалликлар муайян қатламни сиёсий жараёнларда етакчи, ҳукмрон мавқени эгаллашига олиб келмайди.) Жамиятда ижтимоий қатламлар табақаланишида ўта бойлар қатламини, ўрта қатлам ва камбағаллар қатламига табақалаш мезонлари ҳам мавжуд. Ўта бойлар қатлами умумлашма ном сифатида баъзан “миллиардерлар”, “олигархлар” қатлами деб аталмиш ижтимоий гуруҳ мавжудлиги эътироф этилади. Шунингдек, зўрға кун кечирадиган турли ижтимоий нафақаларга, кучли ижтимоий сиёсатга муҳтож бўлган камбағаллар ижтимоий гуруҳлари мақоми ҳам бугунги кунда деярли расман эътироф этилмоқда. Лекин аҳолининг асосий катта қисмини ўрта мулкдорлар қатлами ташкил этади. Дунёнинг деярли барча мамлакатларида ўрта мулкдорлар қатлами жамиятдаги тинчлик, барқарорликни таянчи сифатида кўрсатилади. Ўрта қатлам сиёсий жараёнларда ҳам фаол қатнашади. У ўз сиёсий партияларига ўзининг турли эҳтиёж, манфаатларини амалга оширилишини, ҳимоя қилилишини таъминловчи бошқа ижтимоий тузилмаларга эга. Мамлакатимизда Ўзбекистон Либерал Демократик Партияси ўзининг ўрта мулкдорлар қатламининг манфаатларини ифодаловчи сиёсий партия сифатида баён этиб келади. У парламентда ҳам бир неча чақириқ сайловлар мобайнида бошқа партияларга нисбатан энг кўп ўрин эгаллаган партия бўлиб ҳисобланади. 2024 йилда бўлиб ўтган сайловларда ҳам ушбу партия парламентдаги етакчи мавқеини сақлаб қолди ва мустахкамлади. Уни сайловларда ғалабасини асосий сабаби - унинг нафақат сайловолди платформасининг жозибадорлиги, балки аҳолини энг фаол ишчан қатлампидан ташкил топганлигидан изоҳланади. ЎзЛиДеп партияси “Ваъда эмас - натижа” деган шиор билан чиққанлиги ўзига хос ижобий пиар вазифасини ўтади. Ушбу партия ўзининг ҳукмрон партия мавқеидан фойдаланиб мамлакатда эришилган ижтимоий иқтисодий ютуқларни ютуқларни ўзининки қилиб кўрсатганлиги, ўз

хисобига ёзганлиги ҳам бунга сабаб бўлди, деб талқин этувчилар ҳам топилиши мумкин. Албатта, сиёсий технологияларда, сайловолди курашларда шундай ёндашувлар ҳам учраб туради. Бироқ бу юзаки ёдашув хисобланади. Албатта сиёсий технологиялар бўйича мутахассислар, экспертлар келгусида мамлакатимиздаги жорий сайловлар натижаларини ўрганиб, таҳлил этишлари турган гап. Бироқ ҳозирги дастлабки хулосалар бўйича айтиш мумкинки, ЎзЛиДеп партияси ўнг марказ стратегик йўналишини танлаб олиб, биринчи галда асосий диққат эътиборни иқтисодиётни ривожлантиришга, тадбиркорликни кенг қўллаб-қувватлашга, мулк ҳуқуқини ҳар томонлама ҳимоя қилишга қаратди ва бу борада аниқ режаларини электоратга етказа билди. Шунини эътироф этиш ўринлики, ЎзЛиДеп партияси парламентда мутлақ кўпчилик эмас, нисбий кўпчилик ўринларини эгаллаган ва бошқа сиёсий партиялар билан ҳамкорлик қилишга, коалиция тузишга мажбур. Акс ҳолда ўз лойиҳаларини ўтказа олиши даргумон. Шуниси диққатга сазоворки, бошқа сиёсий партиялар ҳам аҳолини муайян қатлами билан узвий боғлиқлигини иддао қилиб чиқадилар. Масалан зиёлилар, хизматчилар ва хоказо. Бу ўринда савол туғилиши табиий, агар халқ муайян ижтимоий қатламлардан иборат экан ва бу қатламлар ўртасида уларнинг манфаатларини ифодалайдиган сиёсий партиялар, сиёсий жараёнларда ўзаро кураш олиб борар экан, бу ҳолат ягона халқ бирлиги ва эрки иродасини йўққа чиқармайдими, жамиятда бўлинишга олиб келмайдими деган савол туғилади. Бироқ, турли қатламлар ўртасидаги бундай табақаланиш мутлоқ характерга эга эмас. Табақалар манфаатларидан ташқари турли табақаларнинг ягона халққа бирлаштирувчи ўзига хос таъсир марказлари, боғловчи ижтимоий ришталар ҳам мавжуд. Бу биринчи галда халқимизнинг менталитети, қадриятлари билан боғлиқ. Бекорга давлат тузилмалари энг қуйи бўғинда халқни бирлаштирувчи ижтимоий тузилма оила ва маҳалла тузилмалари негизига бориб тақалмайди. Мамлакатимиз оилаларидаги ички муҳит ва маҳалла каби ўзини-ўзи бошқариш органлари халқни бирлигини таъминловчи ўзига хос ташкилий қурилмалар сифатида баҳоланиши мумкин.

Одатда бозор тизими, шафқатсиз рақобат муҳити кишилар ўртасида меҳр оқибат тўйғуларини заифлаштиради, худбинлик ва индивидуализмга асосланган характерларни шакллантиради деган нуқтаи-назарлар кенг тарқалган. Эҳтимол Ғарбнинг баъзи мамлакатларида бундай ҳолатлар мавжуддир. Бироқ мамлакатимизда кишилар ўртасида коллективизм, жамоавий муносабатлар устуворлиги мавжуд ва у заифлашмасдан тобора мустаҳкамланмоқда. Халқнинг миллий ғурури, ўтмиш ажододлари, бой тарихи ҳам халқни бирлигини сақловчи ва таъминловчи омиллардан бири сифатида

мавжуд. Ватан келажаги, равнақига ишониш ҳам халқни бирлигига ўз хос ижобий тарзда таъсир қилади. Бу борада айниқса, барча кишиларни ром этадиган, маънавий бирликка чақирадиган миллий ғоя, миллий контентлар ҳам халқни бирлиги ва ягоналигини таъминловчи муҳим таъсир кучи вазифасини ўтай олади.

Юқоридагилар келиб чиқиб қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, Асосий Қонунимиздаги ягона халқ иродаси халқни хокимиятнинг бирдан-бир манбаи тўғрисидаги нормалари қуруқ декларация эмас, балки, мамлакатимиз сиёсий ҳуқуқий тизимида келиб чиқувчи реал воқеълик ҳисобланади.

ИНСОН КАПИТАЛИ ТУШУНЧАСИГА ОИД ЁНДАШУВЛАР: ШАРҚ ВА ҒАРБ НАЗАРИЯЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543881>

Элмурод Абдуллаев Бозарбой ўғли,
Андижон давлат педагогика институти
доценти, ф.ф.б.ф.д. (PhD).

Аннотация: Инсон пайдо бўлибдики, ўзига “Ўзи мен кимман?”, “Дунёга нега келдим?”, “Яшайдан мақсадим нима?” каби саволларни бериб келади. Сабаби, ҳар бир инсон индивид сифатида бетакрор. Ҳар бир одам умри охирлаб қолганида уни сарҳисоб қилар экан, “Бу дунёда қандай яшадим?”, “Нималарни қўлга киритдим ва нималарни бой бердим?”, “Мен атрофимдаги инсонларга наф келтира олдимми?”, “Фарзандларимга нималарни мерос қилиб қолдирдим?” каби саволларга жавоб излайди. Мазкур саволларни нафақат ҳаёти сўнгида, балки, одам ўз виждони ва иймони билан ёлғиз қолганида ҳам ўз-ўзига савол қилиб беради. Бу инсоннинг онг ва тафаккур хусусиятларидан бири бўлиб, инсонийлик белгиси ҳисобланади. Мазкур мақолада инсон капитали назариясига оид ёндашувлар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: инсон капитали, Шарқ мутафаккирлари, Ғарб файласуфлари, Зардууштийлик таълимоти, Ўрта Осиё алломалари, замонавий дунё олимлари.

Инсон капитали жамиятнинг мавжуд эҳтиёж ва талабларини қондиришга йўналтирилган малака, билим ва кўникмаларнинг умумий уйғунлиги ҳисобланади. Ҳар қандай жамият ўзининг иқтисодиётига асос бўлувчи қонунларга ва шу асосдаги тизимларга эга бўлади. Кишилиқ жамияти пайдо бўлган даврлардан буён ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва турли даражалардаги хўжалиқ ва ишлаб чиқариш муносабатлари натижаси сифатида уларнинг котегиориал аппарати ишлаб чиқилган.

Тарихда Қадимги Шарқ ҳудудларида инсон капиталининг дастлабки кўринишларини учратиш мумкин. Энг кўхна цивилизация марказларидан бири ҳисобланган Бобилда подшоҳ Ҳаммураппи қонунлари тўпламидан инсон капиталининг элементлари – меҳнатга ҳақ тўлаш, ёлланма ишчи кучидан фойдаланиш, тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш муносабатларининг тартибга солиниши, бу жараёнда давлатнинг ўрни ва роли борасидаги нормалар ўрин олганди. Қадимги Ҳиндистон ва Хитой заминларида яшаган файласуфлар ҳам фаровон турмуш тарзини орзу қилганлар. Жумладан, фаровон турмуш

кечиришга инсоннинг ўзи масъул эканини кўрсатишга уринганлар. Бу эса Махавира Вардхамана, Конфуций, Мо Ди каби донишмандларнинг қарашларида ўз тасдиғини топган¹⁰⁹.

Инсон капитали ва у билан боғлиқ тушунча назарий таҳлил объектига айланди. Қадимги Юнонистон файласуф ва мутафаккирлари инсон ва инсон капитали борасида ўз фикрларига эга эдилар. Жумладан, Сукрот ва унинг шогирди Афлотун қарашларида инсоннинг ижтимоий қирралари тадқиқ этилган. Қадимги Юнонистон файласуф ва мутафаккирлари ҳам инсон ва инсон капитали борасида ўз фикрларига эга эдилар. Жумладан, Сукрот инсон масаласини ўз тадқиқоти марказига қўйган бўлиб, улар инсоннинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминловчи қарашлар ва фикрлар эди. Сукрот маърифат йўли билан инсонларнинг дунёқараши, фикрлаши ва ҳаёт тарзини юксалтириш мумкин¹¹⁰, деб ҳисоблаган. Унинг шогирди Афлотун эса инсоннинг фаровон ҳаёт кечириши учун керак бўладиган фазилат ва ҳислатлар ўқиш ва тарбия ёрдамида вужудга келиши¹¹¹ни таъкидлайди.

Зардуштийлик дини таълимотларида инсон капиталининг ўзига хос кўринишлари учрайди. Хусусан, одамни соғ-саломат вояга етишида меъёрида овқатланиш лозимлиги, овқатланиш маданиятига риоя қилмаган жамият кучли авлодларга ва бақувват меҳнаткашларга эга бўлолмаслиги таъкидланган. Шунингдек, очлик ва тўйиб овқат емаслик кишиларнинг маънавий ҳислатларига ҳам путур етказди, деб қаралган. Шу боисдан ҳам инсон камолоти учун долзарб саналган – озуқанинг етарлилигига эътибор қаратилган. Бу йўлда жамият зироатчилик, чорва боқиш ва шу каби соҳалар ривожига таянган. Зардуштийларнинг бу қарабини нон ва донга бой бўлган юрт аҳолисининг кулоқларига пандномаи-насиҳатлар, муқаддас битиклар етиб боради, деган тамойилларда ҳам кўриш мумкин¹¹².

Ўрта аср Ўрта Осиё мутафаккирлари ҳам инсон ва унинг ички дунёси борасида ўзига хос фикр ва ёндашувга эга бўлганлар. Масалан, Абу Райҳон Беруний “Инсон ҳаётидаги зарурат, эҳтиёжлар уларда илмларга бўлган талабларни келтириб чиқаради”¹¹³ деган бўлса, Абу Наср Форобий “Инсондаги шахсийликни вужудга келишига, инсонни бошқа тирик мавжудотлардан фарқ қилишига хизмат қилувчи, асосийси кишидаги маънавий сифатларни тараққий

¹⁰⁹ Choriyev A. Inson falsafasi. Birinchi kitob. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. – B. 13-27.

¹¹⁰ Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. – Москва, 1969.

¹¹¹ Платон. Сочинения. В трёх томах. Том 3. часть 1. – Москва, 1971. – С. 515.

¹¹² Юқоридаги манба. – Б. 37.

¹¹³ 100 ҳикматлар. Таржимон ва нашрга тайёрловчи А.Ирисов. – Тошкент: Нур ИИЧБ, 1993. – Б. 9.

эттирувчи омил бу унинг ақлидир”¹¹⁴, – дея таъкидлайди. Ж.Румий эса “Инсон (қалб) кўзларини очган ҳолда ҳаётнинг асл мазмун-моҳиятини англаши лозим”¹¹⁵ эканини айтади.

XVIII аср бошларидаёқ инсон ишлаб чиқариш жараёнларининг ричаги – ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қаралган ва мазкур жараён ҳозирги кунда ҳам давом этиб келмоқда. Глобаллашиб бораётган бугунги даврда кишининг иқтисодиётга кўрсатадиган таъсири ортиб бормоқда. Янги билимлар, кўникма ва маҳоратлар каби ижтимоий омиллар эса фан-техника тараққий этгани сайин намоён бўлиш жараёни жадаллашади. Шу йўл билан одам иқтисодий тараққиётнинг асосий ричагига айланиб боради. Бунда ишчи кучи сифатида қаралувчи инсоннинг асосий фигура сифатидаги ўрни ва аҳамияти орта бошлайди. Бунинг бош омили сифатида одамлардаги билим, тажриба ва қобилиятни ривожлантиришда муҳим ҳисобланган инновацион тафаккурнинг мавжудлиги билан боғланади.

Инсон капитали ҳақида Ғарбнинг Г.Беккер, Т.Шулць, А.Смит, У.Петти, А.Маршал, Ж.Меррифилд, Ш.Розен ¹¹⁶ каби мутафаккир олимларининг қарашлари ҳам ўрганилган. Хусусан, инсон капитали ғояси фалсафий-иқтисодий тафаккур тарихида узоқ илдизларга эга. Унинг илк кўринишлари У.Петтининг “Сиёсий арифметика” асарида учрайди. Кейинчалик инсон капитали масалалари А.Смитнинг “Халқлар бойлиги”, А.Маршаллнинг “Тамойиллар” ва бошқа кўплаб олимларнинг асарларида акс этган.

Инсон капитали назарияси XX аср 50-60 йилларига келибгина шаклланди. Таниқли америкалик иқтисодчи, Нобел мукофоти совриндори Т.Шулць инсон капиталининг асосий назарий моделни ишлаб чиққанини эътироф этиш зарур. Бундан ташқари, Г.Беккернинг “Инсон капитали” китоби соҳага оид тадқиқотлар учун асос саналади ва замонавий иқтисодий фаннинг бошланғич асоси сифатида эътироф этилади. “Инсон капитали бу ҳар бир одамдаги билим, кўникма ҳамда мотивациялар йиғиндисидир”¹¹⁷, – дея таъкидлайди Г.Беккер.

Инсон капиталининг ижтимоий-фалсафий моҳиятини ўрганиш учун олиб борилган тадқиқотлардан шу маълум бўлдики, инсон ақлли мавжудот сифатида ақлий, ҳиссий, интеллектуал салоҳиятлар эгаси ҳисобланади ва фаровон ҳаётнинг ҳам бунёдкори ҳисобланади. Хулоса қилиб, айтиш мумкинки, инсон

¹¹⁴ Ал-Форобий. Фозил шаҳар аҳолиси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – Б. 69.

¹¹⁵ Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – Б. 63.

¹¹⁶ Бу ҳақда қаранг: Шульц Т. Инвестиции в человеческие капиталы. – Москва, 1961. – С. 62.; Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики. – М., 1993, Т.1. – С.382.; 1. Петти У. Экономические и статистические работы – М.: Соцекгиз, 1940. – С.154-171.

¹¹⁷ Экономика народного образования. Учебник для студентов педвузов. – Москва: Под. ред. Костаняна С. Л. 2 – е издание. 1986. – С. 314.

капитали замонавий дунё термини бўлиш билан бирга, қадимга ижтимоий фалсафий тушунча ҳам ҳисобланади.

ИНСОН МАЪНАВИЯТИ ВА УНИНГ БОРЛИҚҚА БЎЛГАН МУНОСАБАТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543906>

Рўзметова Дилбар Нурматовна,
фалсафа фанлари номзоди, доцент,
Alfraganus university
“Ижтимоий фанлар”кафедраси

Аннотация. Мақолада инсон билан табиат ўртасидаги мувозанат масаласи, муайян мезонлари, чегаралари, табиат қонунлари, инсон маънавияти, инсонлар ўртасидаги муносабатлар масаласи, инсоннинг инсонийлиги, тарбия ва маърифат каби масалалар мутафаккирлар асарлари орқали таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. Маданият, инсон, табиат, адолат, маънавият, инсоф, раҳм-шафқат, меҳр-мурувват, виждон, оқибат.

Маълумки, бугунги кунда инсон, унинг маънавияти масаласи муҳим фундаментал аҳамият касб этмоқда. ХХІ асрга келиб, инсон ва унинг маънавиятида туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Жамиятнинг муҳим ижтимоий асоси бўлган оила заифлашди, ёшлар тарихан шаклланган ахлоқий қадриятлардан, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, меҳр-мурувватлилиқ, раҳм-шафқатлилиқ сингари ахлоқий фазилатлардан аста-секин бебаҳра бўла бошладилар. Жамият ҳаётида маънавий бўҳронлар кучайиб борди. Инсоннинг табиатга, жамиятга, бошқа одамларга бўлган муносабати салбий таъсир этган инсонпарварлик қадриятларининг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти пасайишига олиб келган. Бу ғоявий омиллар қуйидагилардир:

1.Инсон фаолиятини воқеликни ўзгартиришга, уни ўзига бўйсундиришга қаратилган ҳаракат, деб баҳолаш;

2.Табиатга инсон фаолияти учун захира (ресурс) бўлган ноорганик олам сифатида ёндошиш;

3.Инсон фаолиятини, унинг мақсадларидан қатъи назар, қадрият деб баҳолаш;

4. Инсонлар бегоналашувини, тенгсизлик ва адолатсизликни жамият ҳаёти ва тараққиёти учун табиий, зарурий жараён, деб билиш;

5.Янгилик яратишнинг барча кўринишларини, моҳияти ва оқибатларидан қатъи назар, қадрият деб талқин этиш;

6.Индивидуализм, эгоизм, худбинлик кучайиб, одамлар ўртасида раҳм-шафқат, меҳр-мурувват, инсонпарварлик қадриятлари заифлашиши.

Жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий тараққиётига таъсир этган бу омиллар ҳам фалсафанинг инсонпарварлик моҳияти ва аҳамиятини заифлаштирди. Натижада инсоннинг моҳияти, унинг борлиққа муносабатини тушуниш ижтимоий адолат, инсонпарварлик, ахлоқ ва одоб мезонларига мос келмайдиган тамойиллар билан белгилана бошлади. Тарихга назар ташласак,

XIX асрнинг ўрталарида юзага келган, XX асрда дунёдаги қатор мамлакатларда тарқалган марксча фалсафа ҳам тор синфий, сиёсий мақсадлар билан боғланганлиги сабабли, умуминсоний қадрият даражасига қўтарила олмади. Марксизмни ижтимоий фикрлар тараққиётининг олий босқичи деб қараш ўтмишда мавжуд бўлган фалсафий таълимотларни сохталаштиришга, камситишга олиб келди. Инсон муаммоси сиёсий ақидалар, авторитар кўрсатмалар соясида қолиб кетди. Натижада техноген цивилизациянинг ижтимоий, сиёсий оқибатлари ҳам, Маркс фалсафаси ҳам инсон моҳияти, манфаатлари, унинг борлиқдаги ўрни масаласини бир томонлама талқин этишга олиб келди. Биринчи ҳолатда инсон илмий-техника тараққиёти соясида қолиб кетган бўлса, иккинчи ҳолатда у ижтимоий, сиёсий, иқтисодий муносабатлар гирдобидаги иродасиз, ихтиёрсиз, фаолияти мавҳум ақидалар, юқоридан берилган кўрсатмалар асосида бошқариладиган пассив куч сифатида қаралган. Инсон ўз-ўзини англашида ҳам шахсий маҳдудликка берилмай, муайян ахлоқий қадриятларга, ҳуқуқий мезонларга таянмоғи керак.

Шарқ фалсафасида инсон билан бутун борлиқ муаммоси биргаликда, узвий боғлиқликда ўрганилган. Лекин борлиқ нима эканини билишдан олдин, инсон ўзи нима эканини билиб олиш масаласи биринчи ўринга қўйилади. Борлиқ абадий, чексиз, унинг ривожланиши узлуксиз. Инсон ҳаёти вақтинча бўлса ҳам у борлиқдаги камолот ва буюкликнинг олий тимсолидир. Инсоннинг моҳияти — тобора такомиллашиб, ривожланиб турадиган маънавияти, у билан тақозо этилган фаолияти бирлигида намоён бўлади. Инсон маънавияти даражаси унинг борлиққа бўлган муносабатини белгилайди ва шу муносабат тадрижи натижасида ривожланади. Шу сабабли ҳам Шарқда инсон нима, деган саволга жавоб бериш учун даставвал унинг қалбига қулоқ солиш керак, деган фикр бўлган. Инсон, баъзан жамиятда яшаётганини, ўзининг ҳаёти, мақсадлари, орзу-умидлари бошқаларнинг ҳам ҳаёти билан, манфаатлари билан боғлиқ эканини унутиб қўяди, хатосидан кўра ютуқларини кўпроқ кўради, ўзи ҳақидаги ҳар бир фикрни “яхши”, “адолатли” деган нуқтадан бошлайди. Ўта ёмон жиноятлар қилган одам ҳам ўз қилмишларини оқлаш учун маънавий асос

излайди. Конфуций айтганидек, “камдан-кам одам ўз хатосини виждонан англаб, уларни қоралайди”. Инсон ўзини-ўзи англаши — хатти-ҳаракати, мақсад ва манфаатларига бошқаларнинг нуқтаи назарини ҳам ҳисобга олиб баҳо бера билишидир. Юқорида айтилганидек, бошқаларни англамаган шахс ҳеч вақт ўз моҳиятини, манфаатини ҳам тўла била олмайди. Буюк юнон файласуфи Афлотун айтганидек, ҳар бир шахс ўзини-ўзи англаши учун адолатли бўлиши етарли эмас, бунинг учун файласуф бўлиш лозим. Шахсий худбинлик гирдобига ўралиб қолган кишилар адолатни ҳам ўзларича тушунадилар. Кўплаб ҳукмдорлар ҳам адолат мезонларини ўз манфаатларидан келиб чиқиб белгилашга ҳаракат қилган ва қилмоқда. Инсон ўз моҳиятини холис, виждонан таҳлил этиши — барча мақсадларига, улар билан боғлиқ вазифаларга тарих сабоқлари, ҳозирги кун заруриятлари, бошқаларнинг фикр-мулоҳазалари, манфаатларини ҳам ҳисобга олиб баҳо беришидир. Ҳаётда бир одам ўз олдига алоҳида мақсадлар қўйиб, бошқалардан ажралиб, уларни амалга ошира олмайди. Шу сабабли инсоний муносабатларнинг маънавий мезонларини белгилаш ва мустаҳкамлаш масаласи фалсафасидаги асосий муаммолардан бири бўлган. Инсон муайян манфаатларга асосланиб, қадриятларга, анъаналарга таяниб, фаолиятининг оқибатларини билиб, табиат билан муносабатга киришади. Демак, унинг табиатга муносабати ҳам маънавий асосланган фаолиятдир.

Хулоса қилиб айтганимизда Инсон масаласи фалсафада барча даврларда ҳам устивор аҳамият касб этган. Мутафаккирлар, файласуфлар, бир вақтнинг ўзида маърифатпарвар кишилар ҳам бўлган. Умуман, фалсафа ХХІ асрда соф назарий мулоҳазалар чегарасидагина қолмай, инсон манфаатлари, инсонпарварлик ғоялари билан кенгроқ ва кўпроқ боғланади. Шунинг учун ХХІ асрда конкрет инсоннинг моҳиятини билиш, унинг ҳуқуқини, қадр-қимматини, манфаатини ҳимоя қилиш, маънавиятини юксалтириш орқали одамлар жамоаси бирлиги ва бирдамлигини кучайтириш масалалари фалсафий таҳлилининг асосий муаммоси бўлиб келмоқда.

Адабиётлар:

1. Аристотель. Политика. – М.: АСТ, 2022. – 384 с.
2. Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города. – Алма-Ата: Наука, 1999. - 153 с.
3. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. – Тошкент: Ёзувчи, 2001. – 98 б.
4. А. Жалилов, У. Муҳаммадиев, Қ. Жўраев ва бошқ. Фуқаролик жамияти асослари. – Тошкент: 2015. - Б.9.

5. Шарипов А. Маънавият юлдузлари. Беруний. – Тошкент: А.Қодирий, 1999. - 93 б.]

ЗАМОНАВИЙ ТАРҒИБОТ ТИЗИМЛАРИНИНГ ГЕОСИЁСИЙ МАНИПУЛЯЦИЯ ВОСИТАСИ СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543922>

Р.Р.Рустамов

Қарши муҳандислик иқтисодиёт
институти, фалсафа фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент.

Аннотация: Мақолада замонавий тарғибот системаларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинади ва уларнинг таркиби, асосий вазифалари аниқлаб берилади. Муаллифнинг фикрига кўра, бугунги кунга келиб, улар геополитик мақсадларга хизмат қиладиган механизмга айландилар.

Таянч сўзлар: тарғибот, замонавий тарғибот системалари, тарғибот субъекти, молиявий асослари, тарғибот вазифалари

Янги асрга келиб, барча тарғибот типларининг характери тубдан ўзгар-ди. Унинг ижтимоий аҳамияти ортди, мақсадлари янгича мазмун касб этди, қўлланилиши кўлами кенгайди ва турли ижтимоий гуруҳлар, сиёсий кучлар мақсади йўлида умумсайёравий миқёсда қўлланиладиган қудратли воситага айланди. Бу ўз-ўзидан юз бергани йўқ, албатта. Тарғибот системасидаги ўзгаришлар қатор ижтимоий жараёнлар, тенденциялар, омиллар таъсирида содир бўлди. Улар орасида ХХІ аср бошларига келиб нихоятда кескинлашиб кетган геополитик рақобат ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Бинобарин, тарғибот системасидаги ўзгаришларни аниқлаш учун уни ХХІ аср бошларидаги геополитик рақобат контекстида таҳлил қилиш зарур бўлади. Бунинг учун эса, энг аввало, геополитик кучлар ўртасидаги рақобатнинг кескинлашишига олиб келган сабаблар ва унинг оқибатлари ўрганилмоғи лозим.

Геополитик кучлар деганда жаҳонда кечаётган жараёнларга таъсир кўрсатишга, уларни ўз манфаатлари сари буриб юборишга, турли минтакалардаги мавқеини оширишга уринган куч марказлари назарда тутилади. Бундай кучлар кишилиқ жамияти тараққиётининг барча даврларида мавжуд бўлган. Шу нуқтаи назардан баҳолаганда, инсоният тарихи турли геополитик кучлар ҳукм сурган геополитик даврларнинг изчил алмашинуви жараёнидир. Хусусан, Қадимги дунёда Рим ва Карфаген геополитик кучлар сифатида тарих саҳнига чиққан бўлса, ўрта асрларда улар ўрнини Шарқ ва Ғарбда юзага келган қудратли империялар эгаллади. Янги замонда Испания, Португалия ва

Голландия, кейинроқ эса Англия, Франция ва Швеция ана шундай кучлар туркумига кирди. XX асрга келиб, геополитик кучларнинг бир блокка бирлашиши урф бўлди. Масалан, аср бошида Германия, Австро-Венгрия ва Италия Учлик иттифоқига бирлашиб, қудратли геополитик блокни ташкил этган бўлса, Франция, Англия ва Россия иштирокида тузилган Антанта муҳолиф геополитик блок сифатида юзага келди. Иккинчи жаҳон уруши арафасида Германия ва унинг иттифокдошлари бир геополитик блокка, СССР, АҚШ, Англия ва уларнинг иттифокдошлари иккинчи геополитик блокка бирлашдилар. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг қарийб ярим аср мобайнида “икки қутбли дунё” номини олган давр ҳукм сурди. Бу давр СССР ва АҚШнинг геополитик рақобати остида кечди.

Барча даврларда геополитик кучлар “дунёни бўлиб олишга”, ўз таъсирлари остида турган минтақаларни аниқ белгилаб олишга, турли минтақаларда ўз тараққиёт моделлари ва қадриятлари системасини тарғиб қилишга уриниб келдилар. Геополитик кучларнинг жаҳондаги таъсир доиралари, ўзаро муносабатларнинг фундаментал қоидалари турли ҳужжатларда қайд этилди. Масалан, геополитик кучлар нисбати, улар орасидаги ўзаро муносабатларнинг қоидалари 1814-1815 йилларда Вена Конгрессида, 1919 йилда Версаль шартномасида, 1945 йилда Потсдам шартномасида қайд этилди. Бироқ ҳар сафар бу ҳужжатлар томонлардан бирининг иродаси билан бузилиб, пировардида жаҳондаги геополитик мувозанат бузилиб турди.

Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида жаҳондаги геополитик вазият яна ўзгарди. Европа Иттифоқининг қарор топиши, СССРнинг емирилиши, Хитойдаги ижтимоий тараққиёт характерининг ўзгариши ва шу каби қатор воқеалар таъсирида геополитик кучларнинг янги конфигурацияси юзага келди. Бугунги кунда уч асосий геополитик блок фаолиятининг фаоллашгани кўзга ташланади:

- а) АҚШ ва Буюк Британия;
- б) Европа Иттифоқи;
- в) Россия-Хитой иттифокчилиги.

Бунга қўшимча қилиб шуни айтиш керакки, кейинги йилларда Лотин Америкасидаги етакчи мамлакатлар, “Осиё йўлбарслари” номини олган давлатлар ҳам мустақил геополитик куч сифатида майдонга чиқмоқдалар.

Мазкур геополитик кучларнинг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат бўлиб қолмоқда: а) жаҳондаги жараёнларни ўз манфаатларига мос равишда ўзгартириш ва қулай вазиятни юзага келтириш; б) бошқа геополитик кучлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётини назорат остида сақлаш.

Геополитик блокларнинг манфаатлари тўқнашиб қолган минтақаларда иқтисодий тараққиёт суръатлари пасаймоқда, ижтимоий вазият издан чиқиб кетмоқда, кишиларнинг турмуш шароитлари ёмонлашмоқда. Кейинги саккиз йилда шундай вазият Тунис, Ливия, Миср, Иордания, Сурия, Ироқ, Ливан, Йемен, Афғонистон, Украина, Молдова ва бошқа мамлакатларда кузатилди. Мамлакатларнинг реал мустақиллигини асраш, уни геополитик кучлар таъсири остига тушиб қолишдан сақлаш масаласи барча давлатларнинг стратегик вазифасига айланмоқда.

Геополитик кучлар ўртасидаги мувозанатнинг бузилишига ҳар сафар умумсайёравий таъсир кучига эга у ёки бу ижтимоий воқеа сабаб бўлади. Бизнинг давримизда ана шундай жараён вазифасини 2008 йилда аввал АҚШда бошланиб, сўнгга бутун дунё мамлакатларини қамраб олган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ўтади.

Умуман олганда, инсоният тарихида ижтимоий инқирозлар ниҳоятда кўп бора содир бўлган. Оксфорд университети профессори Ф.Кейнинг фикрига қараганда, илк ижтимоий инқироз эрамыздан аввалги 88-йилда Рим империясида рўй берган.¹ Мутахассислар XX асрда юзага келган ўнга яқин инқирозни тилга оладилар. Масалан, 1900-1903 йилда Европанинг ривожланган мамлакатларида содир бўлган ижтимоий-иқтисодий инқироз ишлаб чиқариш даражасининг кескин пасайиб кетишига сабаб бўлди. АҚШ да “Буюк депрессия” номини олган инқироз 1929-йилда бошланиб, ўн йил давом этди ва аста-секинлик билан Канада, Буюк Британия, Германия ва Франция саноатига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Россияда 1923 йилда саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нархлари орасидаги номутаносиблик оқибатида юзага келган инқироз даҳшатли оқибатлар билан якун топди. Шунингдек, 1973 йилдаги нефть инқирози, 1997-1998 йиллардаги Осиё қимматбаҳо қоғозлар бозори инқирози ва шу кабилар ижтимоий тараққиёт суръатларига жиддий таъсир ўтказди. Бироқ улар орасида 2008 йилда бошланган ва асоратлари айрим мамлакатларда ва соҳаларда ҳанузгача тугал бартараф этилмаган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ўзининг кўлами, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий оқибатлари билан айрича аҳамият касб этди.

“Ҳозирги кунда,- деган эди И.Каримов молиявий-иқтисодий инқирознинг илк даврида,- жаҳон иқтисодиёти сўнгги ўн йиллар давомида ривожланиш жараёнидаги энг қалтис даврни бошидан кечирмоқда. Жаҳон илк бор деярли барча мамлакатларга таъсир кўрсатган молиявий-иқтисодий инқирозга дуч

¹Қаранг: Гринин Л.Е. Об истории экономических кризисов. - Философия и общество, 2009, №1. - С.5.

келди.”¹ Мутахассислар мазкур инқирознинг турли сабабларини кўрсата-дилар. Табиийки, молиявий-иқтисодий инқироз қатор ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маданий омиллар таъсирида юзага келди. Улар орасида биринчи навбатда АҚШ фуқаролари орасида истеъмолчилик кайфиятининг илдиз отиб борганини кўрсатиш керак.

Истеъмолчилик кайфиятининг вужудга келиши сабаблари Европа мамлакатларида XIX аср иккинчи ярмида содир бўлган ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ. Бу мамлакатларда кўрсатилган даврда аҳоли норозиликнинг ошиб кетиши, фуқаролар турмуш даражасининг пасайиши нафақат ҳукмрон доираларнинг алмашинувига, балки жамият иерархиясининг ҳам ўзгача тус олишига сабаб бўлди. АҚШ ҳукумати, йирик компаниялар ва концерн эгалари бу жараёнлардан тегишли хулосалар чиқардилар. Улар фуқароларнинг маиший эҳтиёжларини қондириш, уларни энг зарурий истеъмол маҳсулотлари билан таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор бера бошладилар. Бундай индустриянинг вужудга келиши, бир томондан, мамлакатдаги барқарорликни таъминлашга хизмат қилса, иккинчи томондан компанияларнинг даромадлари миқдорини ҳам оширарди. Бунинг натижаси ўлароқ XX аср бошига келиб, шу пайтга қадар санокли кишиларгина фойдалана олган маҳсулотлар кундалик истеъмол маҳсулотларига айланди.

“Боз устига, Ғарбий Европа ва АҚШда кишиларнинг гедонистик интилишларини, истеъмолчилик кайфиятини оқловчи, улуғловчи таълимотлар ҳам ривожлана борди. Аниқ мақсадга бўйсундирилган фаолиятни ҳаётий стратегияга айлантириш, ақлни муваффақиятга эришиш тактикасини рўёбга чиқарувчи қадрият сифатида баҳолаш, борлиқ асосларини аниқлашга эмас, муаммовий ҳолатни бартараф этиш ва ижтимоий шарт-шароитларга мослашиш имконини берадиган услубларни излаб топишга интилиш, ҳақиқатни маълум манфаатга бўйсунадиган нисбий тушунча деб билиш, шахс ижтимоий мақомини яхшилашга хизмат қиладиган оқилona этикадан фойдаланиш, шахс эҳтиёж ва манфаатларини бирламчи қадрият деб билиш – инструментализм, операционализм, прагматизм, позитивизм (кейинчалик неопозитивизм, пост-позитивизм) каби таълимотларнинг ушбу принциплари инсоннинг оламга истеъмолчилик муносабатини асослаб берди, истеъмолчилик кайфиятининг кенг илдиз отишига пойдевор яратди.”¹¹⁸ Истеъмолчилик Ғарб олами турмуш тарзини белгиловчи асосий мезонга айланди.

¹Каримов И.А. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” мавзuidaги халқаро илмий-амалий конференцияси иштирокчиларига.// Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Ж.17.-Т.:Ўзбекистон,2010.- Б.227.

¹¹⁸ Худойбердиев Д. Истеъмолчилик психологияси: шаклланиши тарихи.// ҚарДУ хабарлари, 2017,№1.- 91-б.

Истеъмол маҳсулотлари индустриясининг шаклланиши, истеъмолчилик психологиясининг кенг тарғиб қилиниши Ёарб кишисини ҳамма нарсага истеъмолчилик муносабатида бўлишга одатлантирди, ҳатто маҳсулот нархи билан шахсий моддий-молиявий имкониятлар ўртасидаги номувофиқлик ҳам уни истеъмолчиликдан тўхтата олмайдиган бўлди –бундай вазиятда унга ёрдамга келадиган сон-саноксиз кредитлар системаси шакллантирилди. Уй-жой, автомобиль, қимматбаҳо буюмлар, жиҳозлар, техника воситалари ва ҳоказо-ҳоказолар кредитга харид қилинадиган бўлди.

Фуқаролар уй-жойга бўлган эҳтиёжларини ҳам истеъмолчилик кайфи-яти нуқтаи назаридан баҳолайдиган ва қондирадиган бўлдилар. Шахс молия-вий имкониятлари чекланган ҳолатларда бу эҳтиёжларни ипотека кредитлари эвазига қондириш борган сари авж олиб борди. Бунга жавобан АҚШ Федерал Заҳира Системаси 2000-2008 йилда истеъмолчиларга 500 дан ортиқ янги кредит шаклларини таклиф этди, кредит олиш имконини берадиган баллар миқдорини 800 дан 500 га қадар туширди, ҳатто 14 ёшга етган йигит ва қизларга ҳам кредит олишга рухсат берди. Уй-жойга бўлган талабнинг бундай қўллаб-қувватланиши уй-жой бозоридаги нархларнинг узлуксиз ошиб боришига замин яратди. Масалан, Бостонда 2002 йилда уй-жойнинг 1 м/кв 3 минг доллар турган бўлса, 2005 йилга бориб, 10 минг долларга чиқиб кетди. Айти пайтда қурилиш компаниялари ҳам банклар томонидан кредит маблағлари билан етарли даражада таъминланиб бордилар. Охир-оқибатда 2008 йилга келиб уй-жой бозорида таклифнинг талабдан устуворлиги юзага келди. “Домино” принципига мувофиқ, бу ҳол банклардаги маблағларнинг қайтмаслигига, ликвидлик даражасининг тушиб кетишига, банкларнинг банкрот бўлишига, умуммамлакат миқёсидаги моливий инқирознинг бошланиб кетишига, инқирознинг молия соҳасидан иқтисодиёт соҳасига ўтиб кетишига сабаб бўлди. Ярим йил ўтмасдан, АҚШ молиявий-иқтисодий инқирози бошқа мамлакатларни ҳам қамраб олди ва умумсайёравий тус олди.¹

Инқироз аянчли оқибатларга олиб келди. Барча йирик банклар, улар изидан қолган инвестицион банклар ҳар қандай кредит беришни тўхтатдилар. Бу ҳам қўплаб йирик банкларни ҳалокатдан қутқара олмади: бирин-кетин мазкур молиявий институтлар ўзларини банкрот деб эълон қила бошладилар. Тез орада инқироз молиявий соҳадан иқтисодиётга ўтди. Ишлаб чиқаришга, истеъмол маҳсулотларига ажратиладиган кредитлар миқдорининг кескин камайиши қўплаб гигантлар фаолиятига салбий таъсир кўрсатди. Масалан,

¹ Қаранг: Чориев С. И. Каримов асарларида ҳозирги замондаги геополитик мақсад-муддаолар талқини.// Ислон Каримов сабоқлари.- Қарши: ҚарДУ,2017.- 40-41-бб.

автомобиль харид қилиш учун бериладиган кредитларнинг тўхтатилиши Опель ва Форд каби автогигантлардаги ишлаб чиқариш ҳажмларининг сезиларли қисқаришига олиб келди. Молиявий инқироз анъанавий энергия манбалари бозорига ҳам таъсир кўрсатди: жаҳон бозорида 1 баррель нефтнинг нархи 147 доллардан 40 долларга қадар тушиб борди.

Энг эътиборлиси, молиявий-иқтисодий инқироз жаҳон иқтисодий кўрсаткичларининг пасайишига замин яратди. Масалан, жаҳон савдоси 2008-2009 йилларда 10 фоизга қисқарди. Барча ривожланган мамлакатларда ялпи миллий даромаднинг камайиши кузатилди. Тўғри, 2011 йилда вазият бирмунча ўнглангандек бўлди, бироқ шу йилнинг кузида бошлаган иқтисодий рецессия салбий динамиканинг яна узоқ муддат сақланиб қолишига сабаб бўлди.

Инқироз ҳам ривожланган, ҳам ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий кўрсаткичларнинг пасайишига, кейин эса ижтимоий муаммоларнинг авж олишига олиб келди. Ҳатто АҚШ, Германия, Англия, Италия, Франция, Япония, Канада каби ривожланган мамлакатларда ҳам инқироз оқибатида фуқароларнинг реал даромадлари миқдори пасая бошлади, кўплаб ижтимоий дастурларнинг бажарилиши вақтинча тўхтатилди, фуқароларнинг мавжуд вазиятдан норозилиги кучайди, ишсизлик даражасининг ошиши кузатилди. Европа, Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатларда эса вазият мисли кўрилмаган даражада кескинлашди.

Ана шундай бир вазиятда ривожланган мамлакатлар орасида инқироз оқибатларидан кутулиш учун жаҳонда мавжуд бўлган иқтисодий, молиявий, айниқса энергетик ресурслардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилиш, жаҳондаги вазиятни ўз манфаатларига мос тарзда ўзгартиришга уриниш кайфияти кучайди. Геополитик майдондаги кучлар нисбати, геополитик блоклар ўртасидаги рақобатни тубдан ўзгартирди. Бугунги кунда бу рақобат жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олмоқда. Қизиғи шундаки, геополитик кучлар ўз манфаатларини рўёбга чиқариш билан чекланмасдан, уни замонавий тарғибот омиллари ва воситалари ёрдамида асослаб беришга интилоқдалар.

Хулоса қиладиган бўлсак, 2008 йилда юзага келган молиявий-иқтисодий инқироз турли геополитик блоклар ўртасидаги ўзаро рақобатни бениҳоя кучайтирди. Асл муддаолари жаҳондаги етакчилиكنи қўлга киритиш, глобал жараёнларни ўз манфаатларига мутаносиб равишда ўзгартиришдан иборат бўлган геополитик кучлар янги асрда тарғиботни геополитик мақсад-муддаоларга эришиш воситаси сифатида қабул қила бошладилар. Чунончи, иқтисодий рақобатда тарғибот геополитик кучларнинг жаҳон иқтисодий саҳнидаги позицияларини асослаб бериш воситасига, сиёсий рақобатда -

уларнинг давлат белгилари, шакллари, сиёсий режимини сингдирувчи омилга, ижтимоий рақобатда - уларга мақбул турмуш тарзини тарғиб қилиш каналига, мафкуравий рақобатда - улар манфаатдор бўлган ғоя ва таълимотлар, анъана ва қадриятларни тарқатувчи қудратга айлантирилди

Фойдаланилган адабиётлар

1.Гринин Л.Е. Об истории экономических кризисов.- Философия и общество, 2009, №1.

2.Каримов И.А. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўл-лари ва чоралари” мавзуидаги халқаро илмий-амалий конференцияси иштирокчиларига.// Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Ж.17.- Т.:Ўзбекистон,2010.

3.Худойбердиев Д. Истеъмолчилик психологияси: шаклланиши тарихи.// ҚарДУ хабарлари, 2017,№1.- 91-б.

4.Чориев С. И. Каримов асарларида ҳозирги замондаги геополитик мақсад-муддаолар талқини.// Ислом Каримов сабоқлари.- Қарши: ҚарДУ,2017.

UCHUNCHI RENESSANS YOSHLARI TUSHUNCHASI VA UNING FALSAFIY PARADIGMALAR TALQINLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543935>

Xo‘janova Tamara Jo‘rayevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada Uchunchi Renessans yoshlari tushunchasi va uning falsafiy paradigmalar talqinlari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Yoshlar nafaqat sotsiologik tadqiqot ob‘ekti, balki ijtimoiy o‘zgarishlarning faol ishtirokchisi sifatida ham, ularning hayot yo‘llarini modernizatsiya qilish yo‘llarini izlash zarurati sifatida qaraladi. Ushbu ijtimoiy guruhni qo‘llab-quvvatlash va mavjud dasturlarni ularning ehtiyojlariga moslashtirishga qaratilgan yoshlar siyosatini o‘rganishni muhimligini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: yoshlar, tarbiya, oila, ta‘lim, mahalla, Uchunchi Renessans.

Yoshlarni har tomonlama muhofaza etish, ularni to‘g‘ri yo‘ldan borib xalq va jamiyatning tirgagiga aylantirish mushkul ish albatta. Bu yo‘lda ta‘limning o‘rni nihoyatda katta. Har bir inson ongiga bir bo‘shliq bo‘lar ekan, ushbu bo‘shliqni qandaydir g‘oya va mafkura egallab olishi aniq. Axborot asrida buning ehtimoli ham juda yuqori. Bu mavzuda muhtaram prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ham o‘z asarlarida alohida to‘xtalib o‘tadi.

Yoshlar – yosh xususiyatlari, ijtimoiy holatining o‘ziga hosligi bilan ajralib turuvchi ijtimoiy-demografik guruh. Hozirg paytda 14-16 yoshdan 25-30 yoshgacha bo‘lgan kishilar yoshlarga mansub deb hisoblanadi. Yoshlarning manaviy dunyoqarashi shakillanayotgan, qaror topayotgan, asosiy ijtimoiy o‘rishini, intensiv ijtimoiylashuv va moslashuvni, ijtimoiy varuhiy-fiziologik balog‘at yoshni boshdan kechirayotgan ijtimoiy demografik guruhdir. Yoshlarning alohida ijtimoiy ruhiy qiyofasi jamiyatning umumiy holati, ijtimoiy moslashuv qonuniyatlar, ta‘lim-tarbiya qonuniyatlari bilan belgilangan.

Yoshlarning katta hayotga qadam qo‘yish bilan bog‘liq asosiy ijtimoiy ijtimoiy muammolari, ta‘lim olish, oila qurish, mehnat faoliyatini boshlash, kasbiy mahorat va ilgariylash, qat‘iy siyosiy norma²³.

Yoshlarning ta‘lim-tarbiyasi haqida gapirganda, ularning kitobga mehri pasayib, bolalarimiz ko‘p vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazayotganini alohida

²³ Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси – Т.: “Маънавият”, 2022, 920-б.

takidlamogchiman. Meni to‘g‘ri tushunishlaringizni istayman, men internetga qarshi emasman. Bugungi kunda axborot tarqatish, axborot almashishning tezligi va mukammalligi bo‘yicha internetning o‘rnini bosadigan boshqa vosita yo‘qligini albatta yaxshi bilaman.

Ammo farzandlarimizning ongi, dunyoqarashi asrlar mobaynida sinalgan, yuksak ma‘naviyat manbai bo‘lgan jahon va milliy adabiyotimiz asosida emas, balki biz uchun yot bo‘lgan g‘oyalarni yoshlarimiz ongiga singdirayotgan zararli axborotlar asosida shakllanishiga men butunlay qarshiman.

Bolalar bog‘chalar, maktablar, kollejlari va litseylar, oila o‘quv yurtlarida o‘quv jarayoni, ta‘lim va tarbiya usullarini qayta ko‘rib chiqishimiz zarur. eng muhimi, farzandlarimizda yoshlik chog‘idan boshlab kitobga mehr qo‘yish, mustaqil fikr yuritish, murakkab hayotiy vaziyatlarda to‘g‘ri javob topish ko‘nikmasini shakllantirishimiz, buning uchun tegishli tashkiliy ishlarni amalga oshirishimiz darkor

Bizning xavas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Xavas qilsa arziydigan ulug‘ ajdodlarimiz bor. Xavas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, Xudo xoxlasa, xavas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz ham albatta bo‘ladi²⁴, deb prezidentimiz o‘z fikrlarini bayon etadi.

Axborot urushi davrida nafaqat har bir yosh avlodni himoya qilish balki butun xalqni ham himoya qilish lozimligini yuqorida aytib o‘tdik. Chunki bir insonning halokatga uchrashi, bir mamlakat manfaati uchun ham yomon.

Davlatimiz tashqi siyosatining ma‘no-mazmuni va maqsadi bitta – u ham bo‘lsa O‘zbekiston manfaatidir. Bugungi kunda xalqaro terrorizm, ekstremizm va radikalizmga qarshi kurash dunyo mamlakatlarini birlashtiradigan asosiy omil bo‘lib qolmoqda. XXI asr vabosi bo‘lgan ushbu illatga qarshi jahon hamjamiyatining murosasiz kurashini O‘zbekiston to‘la qo‘llab-quvvatlaydi.

Hozirgi dunyoda madaniy aloqalar kengayib borayotganligi sababli, turli madaniyatlar o‘zaro hamkorligining samaradorligi muammosi dolzarb vazifa qilib qo‘yilmoqda. O‘zaro madaniy aloqa va bu sohada hamjihatlik g‘oyat murakkab jarayon bo‘lib, xilma-xil mantiqiy va ma‘naviy tarkibga egadir. Bu holatni inkor etish ko‘pincha murakkab muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Alohida har bir odamni va umuman jamiyatni o‘zida boshqa shaxs va jamiyatlarni Davlatimiz tashqi siyosatining ma‘no-mazmuni va maqsadi bitta – u ham bo‘lsa O‘zbekiston manfaatidir, - degan masala ham g‘oyat muhim ahamiyatga egadir. Globallashuv jarayonida insoniyatning o‘zaro bog‘liqligi kuchayib, uning bundan buyongi taqdiri

²⁴ Shavkat Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent, 2017. - B. 469, 482-483.

uchun ma’suliyat anglab olinayotganligi asa tolerantlik madaniyatning shakllanishiga shak-shubxasiz imkon bermoqda. Iqtisodiy o‘zoro bog‘liqlik, axborotning globallashuvi va xavfsizlik nuqtai nazaridan o‘zoro bog‘liqlig hozirgi dunyo globallashuvining o‘ziga hos xususiyatlaridir.

Yoshlarni har xil ijtimoiy tarmoqlar orqali qonli mafkuralar girdobiga tortilishini oldini olish nafaqat bizning hukumatimiz balki butun dunyo rahbariyati harakat qilib kelayotgan murakkab vazifadir. Xalqaro tashkilotlarning minbarlarida ham bu masalaga echimlar topishga harakat qilinmoqda.

O‘zbekiston-BMT aloqalaridagi muhim jihatlardan biri O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 19-sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqi hisoblanadi. Nutqida ko‘p masalalarga jumladan, O‘zbekistondagi islohatlarning maqsad va vazifalari, O‘zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo‘nalishlari, Suv resurslari, Afg‘on muammosi bilan bir qatorda terrorizm va ekstremizm bilan bog‘liq tahdidlarga qarshi kurashishda faqat ularning oqibatlarini bilan emas, balki sabablari bilan ham kurashish ekanligini aytib o‘tadi.

Intellekt (lot. intellektus-bilish, tushunish, idrok qilish) - insonning aqliy qobiliyati, hayotni, atrof-muhitni ongda aynan aks ettirish va o‘zgartirish, fikrlash, o‘qish-o‘rganish, dunyoni bilish va ijtimoiy tajribani qabul qilish qobiliyati, turli masalalarni hal qilish, bir qarorga kelish, oqilona ish tutish, voqealarni oldindan ko‘ra bilish layoqati²⁶.

Qadriyatlar deganda inson va insoniyat uchun ijobiy ahamiyatli bo‘lgan barcha narsalar tushuniladi. Insoniyat tarixi unga xizmat qiladigan, o‘zi yaratgan, suyanadigan va qo‘llab-quvvatlaydigan qadriyatlar dunyosining kengayishi, boyish va takomillashish tarixidir. Insoniyat o‘zining kundalik mehnati bilan yaratayotgan sun’iy narsalar dunyosida yashaydi. Biz yaratayotgan ushbu moddiy va ma’naviy boyliklar olamining gultoji, sarasi qadriyatlardir. Qadriyat va qadriyat mezonlari kishilarga, ularning xulq- atvorini tartibga solish va to‘g‘ri yo‘naltirishga xizmat qiladi. Bunday o‘ziga xos boshqarishning samaradorligi kishilarimizning qadriyatlar olamini bilishiga bog‘liq²⁷.

Intellectual qadriyatlar deganda inson aql-zakovati yordamida vujudga keltirilgan g‘oya, bilim, axborot tushuniladi. Ma’naviy qadriyatlarining tarkibiga kiradi. Ilm-fan ham intellektual qadriyatlar jumlasidandir.

Jamiyatda o‘z ildizi va asosiga ega bo‘lgan institutlar, qadriyatlar, urf-odatlar, aholi mentaliteti, mintaqaviy, milliy, diniy, madaniy-ma’naviy xususiyatlar xalqning

²⁶ Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ- 2006. - Б.16.

²⁷ Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ- 2006. - Б.16.

modernizatsiyalashgan qadriyatlarni qay darajada qabul qila olishi, siyosiy tizimning yangilanishi kabilarning e’tiborga olinishi muhim ahamiyatga egadir.

“Modernizatsiyalash ijtimoiy taraqqiyot bo‘lib, inventiv - (lotincha “ochish”) va innativ (lotincha “yangilik kiritish”), ya’ni innovatsiyani va yangi texnologiyani joriy qilish jarayonlaridan iborat. Shuningdek, integrativ jarayon ham mavjud bo‘lib, u ko‘proq milliy xarakter, madaniy an’analar, xalq mentalitetini hisobga oladi, o‘zgaradi va o‘z imkoniyati, tayyorgarlik darajasi asosida amalga oshiradi”²⁸, - deyish maqsadga muvofiqdir.

F.Abdurahmonov “Modernizatsiya - traditsion yoki an’anaviy jamiyatdan, ya’ni agrar tipidagi ishlab chiqarish munosabatlaridan, patriarxal madaniy hayotdan yirik mashinalashgan industrial jamiyatga hamda ijtimoiy - iqtisodiy jarayonlarni oqilona boshqarishda faqat qonunga tayanadigan tizimga o‘tishdir. Modernizatsiya traditsion yopiq jamiyatga qarama - qarshi bo‘lib, uning asosini zamonaviy ochiq jamiyat tashkil etadi hamda u industrializatsiya, urbanizatsiya, sifatli ta’lim tizimi, samarali siyosiy hokimiyat, tashqi iqtisodiy munosabatlarda faol ishtirok etish kabi elementlarni o‘z ichiga oladi”, - deya sharhlaydi. “Milliy g‘oya: targ‘ibot texnologiyalari va atamalar lug‘ati”da modernizatsiyaga shunday ta’rif beriladi: “Modernizatsiya (ingl. Modernizatsion - o‘zgarish, yangilanish, zamonaviylashtirish) - 1.Industrlashtirish, sanoatlashtirish davrida agrar, tarixiy va zamonaviy jamiyatlar taraqqiyotining yangi bosqichga ko‘tarilishini ifoda etuvchi ijtimoiy jarayon. U jamiyat hayotining barcha jabhalari: iqtisodiyot, siyosat, ijtimoiy va ma’naviy-ma’rifiy sohaning modernizatsiya qilinishini taqozo etadi”²⁹.

Biz ham bu fikrlarga qo‘shilgan holda demoqchimizki, modernizatsiya yangilash, predmet va hodisalarni takomillashtirish, ularni zamonaviy talablar va me’yorlarga hamda zamonaviy sifat va miqdor ko‘rsatkichlariga muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Modernizatsiya va tafakkur erkinligi aloqadorligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

Birinchidan, tafakkur erkinligi jamiyatni modernizatsiyalash jarayonida insonparvarlik g‘oyalarini shakllantiradi; ikkinchidan, jamiyatni modernizatsiyalash jarayonida tafakkur erkinligi yoshlarda mantiqiy fikrlashni shakllantirishda yordam beradi; uchinchidan, tafakkur erkinligi jamiyatni modernizatsiyalash jarayonida tafakkur tobeligidan xolos etib mustaqil fikrlashni shakllantiradi; to‘rtinchidan, tafakkur erkinligi yoshlarda turli tajovuzkor mafkuraviy axborot xurujlariga qarshi

²⁸ Омонов Б. “Янгиланиш-табiiй жараён” // Жамият ва бошқарув., 2007 йил, 2-сон. - 40-б.

²⁹ Ф.Абдурахмонов. Модернизация и развитие в условиях либерализации национальной экономики. Сборник научных трудов. - Москва, 2008, - с. 77- 78.

g‘oyaviy immunitetni shakllantiradi; beshinchidan, tafakkur erkinligi ajdodlarimizdan, avlodlarga qadriyat sifatida o‘tib kelayotgan boy madaniy-ma‘naviy merosimizga hurmat va ularni avaylab-asrash tuyg‘usini shakllantiradi; oltinchidan, jamiyatni modernizatsiyalash jarayonida tafakkur erkinligi bugungi innovatsion g‘oyalar keng shakllanib borayotgan bir davrda yoshlar kelajakka ishonchi ortib borishida muhim ahamiyatga egadir³⁰.

Yangi mafkuraning asl ma‘nosi eski aqidalardan xoli bo‘lgan, mustaqil va yangicha fikrlovchi kishilarni tarbiyalashdan iboratdir. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning yoshlarni begona mafkuraviy tazyiqdan himoya qilish borasidagi tashabbuslari ham jamiyat a‘zolari oldiga qo‘yilgan ulkan dasturiy topshiriqlardan biri hisoblanadi.

Tafakkur erkinligining mohiyatida insonparvarlik, jamiyat va alohida shaxs manfaatlari o‘z ifodasini topar ekan, bugungi kelajagi buyuk bo‘lgan davlatimizning yanada yuksalishida yoshlarimizda ushbu tuyg‘ularni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi. Eng asosiysi, davlatimiz mustaqilligining ma‘naviy asoslarini mustahkamlash, milliy qadriyatlarimiz, an‘ana va urf-odatlarimizni asrab-avaylash, yosh avlod qalbiga ona yurtga muhabbat, milliy g‘oyaga sadoqat tuyg‘ularini chuqur singdirish hamda g‘oyaviy va axborot xurujlarining maqsadlarini fosh etish, yoshlarni hushyorlik va ogohlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan ma‘naviy- ma‘rifiy ishlarni yanada kuchaytirish bugungi kunning eng muhim dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ozod yurtning hur fikrli farzandlari mustaqil va erkin tafakkur qilish huquqiga egadirlar. “Inson tafakkuriga nafaqat uning bilimlari, aqlining tahliliy va umumlashtirish salohiyati, mustaqil xulosa qilish mas‘uliyatidan cho‘chimasligi, sog‘lom skepsis, hissiy-psixologik xususiyatlari, shuningdek, e‘tiqodi muayyan diniy-falsafiy, estetik, axloqiy qadriyatlar tizimiga munosabati ham ta’sir ko‘rsatadi”³¹. Bu esa, odamning tabiatning ishtrokchisi, uning tarkibiy qismi in’ikosidir. “O‘zbekistonning mustaqil taraqqiyoti eng oliy maqsadlarni ko‘zlaydi, biz ilm-fan va texnikani, yuksak texnologiyalarni, ma‘naviy madaniyatni rivojlantirib, haqiqiy bozor munosabatlarini qaror topdirmoqdamiz, jahon hamjamiyatiga integratsiya bo‘lmoqdamiz. Inson kamoloti va erkinligi uchun barcha zarur shart-sharoitlarni, shu jumladan, intellektual imkoniyatlarni yaratmoqdamiz. Oldimizga qo‘ygan maqsadlarga esa faqat aql va chuqur mantiqqa tayangan tafakkur

³⁰ Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. - Тошкент: «Академия» 2007, 222-223-бб.

³¹ Абдурахим Эркаев. Тафаккур эркинлиги. - Тошкент: “Маънавият” 2007, 49-б.

yordamidagina erishish mumkin”³². Bunday vaziyat esa yoshlarning zimmasiga ulkan ijtimoiy vazifa yuklaydi.

O‘zbekiston - ilm-fan va madaniyat qadimdan taraqqiy etgan mamlakatlardan biri. O‘rta Osiyo, xususan, O‘zbekiston hududida ayniqsa, astronomiya, matematika, kimyo, tibbiyot, me‘morlik, ma‘dashunoslik, falsafa, tilshunoslik, musiqa, adabiyotshunoslik rivojlangan. O‘zbekiston olimlari o‘z ilmiy asarlari va kashfiyotlari bilan jahon ilm-fani va madaniyatiga munosib hissa qo‘shdilar.

Misol uchun “Majlisi ulamo”, yoki “Dor ul-hikma” deb nomlangan ilm dargohi hozirgi vaqtda Xorazm Ma‘mun akademiyasi rasman qisqa muddat bor- yo‘g‘i 17 yil faoliyat ko‘rsatgan. Lekin bu ilmiy dargoh asrlar osha etib kelgan katta ilmiy an‘analar qudratini shu qadar oqilona ishga soldiki, natijada jahon ilmining keyingi ming yilligi taraqqiyotiga ulkan zamin yaratildi. Ibn Iroq, Beruniy, Masihiy, Ibn Sino, Hammor va boshqa ko‘plab ulug‘ allomalarning ishlarini keyingi avlodlar davom ettirdilar³³.

XULOSA

Axborot ham intellektual qadriyatlar sirasiga kiradi. Bugungi kunda yoshlar asosan axborot manbai sifatida internetga murojaat etishadi. Yurtimizda Internet tizimidan foydalanuvchilar safi jadal sur‘atlar bilan kengayib bormoqda. Bugungi kunda ularning soni 20 milliondan ortib ketgani buni tasdiqlab turibdi. Internetdagi faoliyatning ijobiy tomonlari quyidagilar bo‘lishi mumkin:

a) dunyoqarashning kengayishi;

b) ob‘ektiv va negativ axborotlarni qabul qilib, ularni tahlil qilish imkoniyati (bunda yosh yigit yoki qizning axborotga “to‘q” bo‘lishi va ularni saralay olish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Agar unda axborotga bo‘lgan “did” bo‘lmasa, u axborot oqimida “cho‘kib” ketishi mumkin, ya’ni ta’siriga berilib ketishi mumkin);

v) masofaviy o‘qishlarda ishtirok etish imkoniyati;

g) axborotlarni tanlash imkoniyati borligi.

Shu bilan birga internetning ulkan imkoniyatlari, unda axborot oqimining tezkorligi, auditoriyaning cheklanmaganligi yovuz kuchlarning manfaatlariga ham xizmat qiladi.

³² Абдурахим Эркаев. Тафаккур эркинлиги. - Тошкент: “Маънавият” 2007, 91-б.

³³ Исҳоқов М. Цивилизатсион жараёнлар ва Хоразм Маъмун акадкмияси. - Тошкент: Фуқароик жамияти, 2006. 7-сон. - Б.21.

СТАТУС ЧЕЛОВЕКОВЕДЧЕСКОЙ МУДРОСТИ В МИРОВОЙ КУЛЬТУРЕ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543972>

Комилов Далер Рустамович

кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой история
международной коммуникации Таджикского международного университет
иностранных языков имени С.Улугзаде, г. Душанбе, ул. Мухамадиева Ф.
170/6.

www.daler.komilzoda@gmail.com

Аннотация: В этой статье представлена информация о теориях гуманистической мудрости. Антропология — это изучение прошлого и настоящего человеческих обществ, культур и поведения. Антропология — это научное исследование человечества, которое фокусируется на развитии человеческих обществ, культур и физических характеристик человека.

Антропология — это изучение биологического и культурного разнообразия человека, а также эволюции и развития человеческого общества.

Антропология — это область исследований, которая стремится понять и объяснить сходства и различия человеческих обществ и культур во всем мире. Антропология изучает человеческое поведение, убеждения и действия в различных культурных контекстах.

Антропология — это область, которая изучает происхождение, рост и поведение людей в контексте социальной, культурной и физической среды.

Антропология — это междисциплинарная область, которая включает в себя такие области, как археология, культурная антропология, биологическая антропология и лингвистическая антропология.

Гуманитарные науки — это изучение того, что значит быть человеком, и изучение способов, которыми люди и общества создают смысл, идентичность и отношения.

Следует отметить, что на основе своих исследований он определил, что мировоззрение гуманистической мудрости указывает на плюрализм.

Автор пытается определить основные цели исследования гуманистических взглядов.

Ключевые слова: антропология, гуманитарные науки, личность, мудрость, мировоззрение.

В философии и мудрости существует общий принцип, согласно которому любое земное и небесное явление должно иметь чёткое и ясное определение. Однако этот принцип не может быть полностью применён к понятию Жизни. Жизнь – одно из самых сложных и многогранных понятий. Любое определение перед жизнью бессильно. Жизнь имеет своё начало и конец, ночи тьмы и дни рая, радость и веселье, горе и печаль. Иными словами, жизнь в целом представляет собой неразрывное противоречие вечных явлений, составляющих судьбу человека. Если взглянуть глубже, её идейное начало берёт свои истоки в постоянной борьбе двух основополагающих сущностей – Добра и Зла. Говорят, что жизнь – это одновременно и многое, и малое: для одних она длится долго, а для других – лишь мгновение. Эта мысль прекрасно отражена в строках Хафиза Ширази:

Если жизнь проходит счастливо, то и века Хиджры мало,
Но если несчастно – полвдоха слишком много.

Жизнь человека – это череда радостей и печалей, богатства и бедности, любви и привязанности, юности и красоты, страданий и труда, несбывшихся желаний, непрерывных мыслей, новых замыслов и планов, которые мы называем «взлёты и падения жизни». С другой стороны, жизнь – это испытание, посланное нам Всевышним. Испытание, которое порой бывает наполнено трудностями. Например, сироты живут, довольствуясь куском хлеба, с трудом добытым, и благодарят за это. Для других жизнь кажется лёгкой и полной благополучия, но они не умеют её ценить. Особенно тяжело тем, кто страдает физическими недостатками: слепым, глухим, немым, сиротам. Однако Всевышний всегда с ними, и всё это – лишь испытание. «Терпение горько, но его плод сладок».

Жизнь дана для служения,
Без служения жизнь – это стыд.

Что, по-вашему, значит жизнь? Существует ли особое определение этого понятия? Каждый человек может по-своему интерпретировать смысл жизни.

Эта тема неоднократно обсуждалась в многочисленных спорах и дискуссиях. Психологи, исследователи и философы сходятся во мнении, что у жизни нет чёткого и единого значения, но каждый человек может найти её смысл с точки зрения собственного мировоззрения. Поскольку рамки и образ жизни у каждого различны, смыслы жизни также различны. Поэтому нам не стоит спорить с другими, чтобы их интерпретации не расходились. С целью лучшего понимания жизни мы рассмотрим её разные аспекты.

В человековедческой мудрости есть неоспоримая истина, которая применима ко всему человечеству на протяжении всех времён. Каждый человек

– творец своей судьбы. Однако никто не знает, что его ждёт в будущем. С древности человечество пыталось познать самого себя, но полностью понять природу человека до сих пор не удалось. Если бы мы знали всё о людях, не было бы нужды в написании книг и дискуссиях.

Лев Толстой утверждал, что познание внутреннего мира человека – не простая задача. Это требует развития ума, самосознания и коллективного разума. Каждый человек имеет скрытые цели, которые являются результатом конкретных мыслей и проявляются в сознании как необходимость.

Во все времена лучших представителей человечества интересовали вопросы самопознания, самосозидания, восстановления личности, свободы, воли, равенства, справедливости, любви, войны и мира. Таджикский философ Акбари Турсон, анализируя судьбы восточных мыслителей, писал: «Король таджикской науки и философии Абу Али Сино (Авиценна) всегда находился в бегах; он встречал дни и ночи на чужбине... Абу Райхан Беруни в Хорезме попал в зависимость от "салатинов" султана Махмуда и был вынужден отправиться с его армией в Газни. Семья Мавлоно Джалолиддина Балхи спасалась от монгольского нашествия, покинув родину и осев в Конии. Носири Хисрав Кабодиани сначала бежал от Сельджуков в Хорасан и Мазендеран, затем в Бадахшан. Камоли Худжанди был вынужден оставить Тебриз, где не смог обрести покой...»

Прав Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, когда говорит: "Мы должны искренне любить свою Родину, дорожить ею, как своей жизнью. Быть настоящими патриотами, благодарить за самое священное – независимость, и быть готовыми защищать свою землю, трудиться для процветания нашей страны и благополучия её народа".

История свидетельствует, что выдающиеся личности человечества нередко проходили через изгнание и бедствия. Несмотря на это, опираясь на свой талант, они освещали путь науки и разума, начиная свой путь с самопознания. Сегодняшний мир сталкивается с политическими и религиозными вызовами, что делает творческую задачу ещё сложнее. При этом важным остаётся не только интеллектуальное, но и нравственное развитие личности. Развитие гуманизма, уважение к традиционным ценностям и международное сотрудничество – вот основные ориентиры для человечества.

С нашей точки зрения, сегодня люди способны принимать идеи друг друга, но не все могут мыслить одинаково и придерживаться одного шаблона, если только они не хотят потерять свою индивидуальность. Человек должен воспринимать жизнь как долг и изначальную обязанность. Стремление лишить

человека психологической и моральной целостности всегда было целью тех, кто стремился к господству и власти.

Гегель справедливо заметил в своем труде «Лекции по философии истории»: «Опыт и история человечества свидетельствуют, что народы никогда ничему не учились из прошлого и не действовали на основе уроков, которые могли бы извлечь из него».

Аристотель утверждал, что через внутренние изменения и самопознание человек может трансформироваться с помощью этики и морали. По его мнению, внутренняя трансформация — ключевой путь к развитию и совершенствованию человека.

Само слово «человек» (по-таджикски «инсон») происходит от корня «инс», что означает доброта и любовь. Это имя отражает природу человека как существа, связанного с другими.

Платон же считал, что сущность человека заключается в его разумной природе, через которую он способен постигать мир и свои идеи.

В философии Ницше человек представлен как высший продукт эволюции. Однако он подчеркивал, что эволюция на человеке не заканчивается. Человек должен продолжать развиваться внутри себя, чтобы достичь высшего уровня человеческой природы.

Если человечество не научится жить в мире и согласии, опираясь на самопознание, оно неизбежно придет к уничтожению. Самопознание — это своего рода полет человека в бескрайние горизонты ради достижения высших целей.

Именно через самопознание человек способен понять свои возможности и использовать их для построения своей жизни.

С точки зрения антропологии, если человек вовремя не возьмет судьбу в свои руки, то это сделают другие. Если он не создаст собственную личность, то станет пленником идей и взглядов окружающих. К сожалению, большинство людей до сих пор не достигли понимания сути самопознания и саморазвития. Часто люди винят судьбу или Бога за свои неудачи, но успехи приписывают исключительно своим личным усилиям. Однако именно те, кто видит возможности даже в трудностях и продолжает бороться до конца, чаще всего добиваются успеха. Самопознание — это основа свободы, морали и справедливости. Когда человек познает себя, он осознает цель своей жизни, действует осмысленно и движется вперед, даже если его путь труден. Напротив, тот, кто не осознает свою личность, не сможет продвигаться вперед даже на легком пути. Самопознание и уважение к чужим взглядам — это лучший путь к формированию нравственности и человечности. Сегодня мы

должны уделять особое внимание вопросу воспитания личности, чтобы построить здоровое общество и предотвратить аморальные проявления.

Что касается методологии антропологии внутренний мир человека — это тайна, которую невозможно полностью постичь обычным зрением. Абсолютная вера или неверие в людей, их восприятие как абсолютных или относительных понятий, — это ошибка. Люди должны обладать природной способностью к пониманию человеческой природы. Считать великого человека ничтожным — это заблуждение. В мире антропология считается одной из самых сложных и трудных наук. Быть антропологом означает обладать способностью распознавать человеческую сущность. Наука должна возникнуть, открыть путь, дать советы и ответить на вопросы «почему?» и «что делать?», иначе какой смысл верить в нее? В широком смысле личностью можно назвать тех людей, которые критически смотрят на мир, возвращают высокий характер и цели, не позволяют другим менять их выбранный путь. Они не считают эмоции всесторонним источником знания, действуют логично, открыто выражают недовольство судьбой и имеют непреодолимую жажду познания мира. Таких людей называют самопознающими. Мы поддерживаем идею личного мышления и считаем его необходимым. Прежде чем понимать других, нужно изучить свою собственную природу и раскрыть свои тайны.

В мире существуют разные темы с определенными значениями. Например, несмотря на разнообразие взглядов, существуют универсальные понятия, такие как уверенность в себе, разум, вера в себя, стремление и мотивация. Однако есть темы, которым невозможно дать конкретное определение, такие как счастье и жизнь.

Прогресс и достижения воспринимаются как основа жизни. Суть жизни заключается в ежедневных взаимодействиях с семьей и помощи окружающим.

Условия каждого человека отличаются, начиная с воспитания, среды, в которой он рос, заканчивая друзьями и окружением, влияющим на него. По этой причине невозможно определить универсальную жизнь, и мы не должны заставлять других принимать нашу точку зрения.

Аристотель утверждает, что счастье может быть смыслом жизни. Эта мысль открывает широкие перспективы, так как счастье субъективно, и каждый видит его по-своему. Поэтому, вместо того чтобы искать смысл жизни в других и их обстоятельствах, лучше искать его в себе. Понять, какие ценности делают вас счастливым, и осознать подлинное значение жизни.

Безусловно, способность распознавать человека по его поведению может быть одним из лучших способов анализа жизни. Это помогает строить отношения и предотвращать многие будущие разочарования и страдания.

Существуют разные подходы к пониманию личности. Однако мы хотели бы выделить метод, разработанный нами. Мы анализируем людей, исходя из ряда признаков, пытаюсь научно доказать аспекты человеческой сущности. Тем не менее, мы никогда не полагаемся только на один признак и стремимся рассматривать их как инструмент для познания людей.

Можно сказать, что антропологическая мудрость — это то, что философы на протяжении истории развивали в своих учениях, формируя свои взгляды. Но как особая дисциплина философии, "антропологическая мудрость" возникла в современную эпоху. Она стала естественным результатом таких философских подходов, как феноменология и экзистенциализм. Первый из них, основанный на методическом отражении человеческого опыта, и личный опыт философов, естественным образом способствовали исследованию природы и места человека.

Мудрость антропологии — это изучение человеческих обществ, культур, а также поведения прошлого и настоящего. Антропология — это научное изучение человечества, которое касается развития человеческих обществ, культур и физических характеристик человека.

Мудрость антропологии — это изучение биологического и культурного разнообразия человека, а также эволюции и развития человеческих обществ.

Мудрость антропологии — это область исследований, которая стремится понять и объяснить сходства и различия между обществами и культурами по всему миру. Антропология изучает поведение, убеждения и действия человека в разных культурных контекстах.

Мудрость антропологии — это направление, которое исследует происхождение, развитие и поведение человека в контексте социальной, культурной и физической среды.

Мудрость антропологии — это междисциплинарная область, включающая такие направления, как археология, культурная антропология, биологическая антропология и лингвистическая антропология.

Мудрость антропологии изучает, что значит быть человеком, и способы, с помощью которых люди и общества создают смысл, идентичность и отношения.

Тем не менее, на наш взгляд, это не является слишком сложной или запутанной задачей, ведь все люди формируются по определённым шаблонам. Если мы знаем эти шаблоны, то легко поймем, что представляет собой человек.

Основная цель этого исследования — межличностное общение и онтология, которая существует в процессе этого общения.

Если человек будет стремиться к достижению своих целей с помощью силы воли, то есть через самопознание, он сможет раскрыть свой божественный замысел, и тогда, без давления внешних факторов, таких как семья, общество, культура и т.д., он будет двигаться по пути зелёной жизни с любовью, преодолевая препятствия и наслаждаясь каждым моментом жизни.

Исходя из этого, мы рассматриваем смысл человека на основе различных словарных определений:

Человечность — 1. относящийся к человеку; человеческий, человечество: долг человеческий. 2. человечество, род людской.

Человек — человек, человечество, род человеческий.

Человек — индивид, человек, человекоподобный.

Человечество — 1. род человеческий, вид людей, народ, люди. 2. человечность, гуманизм, отношения, достойные человека, добродетельное поведение; мир человечества — мир, в котором живут люди, мир, населённый людьми.

Нафс (с тадж.языка) — 1. душа, дух; природа человека. 2. в переносном значении — естественные желания человека и других живых существ к пище и наслаждениям; низкие желания, стремление к удовольствиям, чрезмерная привязанность к удовольствиям и плохие поступки.

Не человеческое — 1. чуждое человеческому поведению, не подходящее для человека. 2. выходящее за пределы человеческой силы.

Язык — 1. орган во рту, который используется для пережёвывания пищи, распознавания вкусов, а также для речи. 2. совокупность звуковых и языковых средств, отражающих деятельность мышления, используемая для общения и обмена мыслями.

Потомство — дети; поколение; род. Человеческий род — поколение людей; люди, потомки.

Человек (от корня «нисон» — забывание, и слова «инс» — привязанность, дружелюбие, противоположность дикости) в философии понимается как социально-историческая и культурная деятельность, высшая стадия развития живых существ на Земле, научное название которого *Homo sapiens* (человек разумный). Суть человека, его происхождение, предназначение и место в мире — одна из важнейших проблем философии, рассматриваемая в таких областях знаний, как социология, психология, физиология, педагогика, медицина и другие. Философия анализирует разнообразные научные подходы, добавляя им толкование и значение. Учения философских школ Древнего Ирана, Индии, Китая и Древней Греции рассматривали человека как создание из первозданного света и земли (Авеста), как «малый мир» (Сократ), важную

часть вселенной, содержащую все её элементы (вода, огонь, земля и воздух), состоящую из двух взаимосвязанных начал (Аристотель) — тела и духа (Платон). Человек и его сущность были первыми темами в религиях и философских учениях, существующих с древности. Таким образом, антропология является важнейшей областью знаний после самопознания, и многие философские и религиозные школы Ирана, Индии, Китая, Египта и Древней Греции, а также христианская и исламская теология, учёные Средневековья, эпохи Ренессанса и современности занимались изучением и осмыслением человека.

РУЙХАТИ АДАБИЁТ СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. 2. Ҷилд. Душанбе, Институти забон ва адабиёти АМИТ. С.Назарзода. 2008.
2. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. 2. Ҷилд. Душанбе, Институти забон ва адабиёти АМИТ. С.Назарзода. 2008.
3. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. 2. Ҷилд. Душанбе, Институти забон ва адабиёти АМИТ. С.Назарзода. 2008.
4. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. 2. Ҷилд. Душанбе, Институти забон ва адабиёти АМИТ. С.Назарзода. 2008.
5. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. 2. Ҷилд. Душанбе, Институти забон ва адабиёти АМИТ. С.Назарзода. 2008.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. 2. Ҷилд. Душанбе, Институти забон ва адабиёти АМИТ. С.Назарзода. 2008.
7. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. 2. Ҷилд. Душанбе, Институти забон ва адабиёти АМИТ. С.Назарзода. 2008.
8. https://tadj_ru.academic.ru/11551/%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%BD
9. Толстой Л.Н. «Ҷанг ва сулҳ». Ҷ.4. - Душанбе., 1962. – 424 с.
10. Турсунов А. Эҳёи Аҷам. - Душанбе, 1984.
11. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии.: Спб.: Наука, 1993.
12. <https://www.google.com/>

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ВРЕМЕНИ НА ОСОБЕННОСТИ АРГУМЕНТАЦИИ В ГУМАНИТАРНОМ ЗНАНИИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543982>

Степанова Ольга Ивановна

E-mail: olgast1961@gmail.com

кандидат философских наук,
доцент кафедры «Социальные науки»,
университет «Альфраганус» Ташкент

Аннотация

В статье рассматривается проблема влияния социального времени на особенности аргументации в гуманитарном знании. Естественные, точные и технические науки мало подвержены меняющимся политическим реалиям, в то время как в гуманитарном знании меняющаяся реальность глобального мироустройства может оказывать существенное трансформирующее влияние.

Ключевые слова: *социокультурное познание, гуманитарное знание, аргументация, идеологичность, субъективность, гипотеза, ценностный подход*

В социокультурном познании более, чем в естественно-научном, проявляется влияние исторической эпохи. Так, в XXI веке интенсивная глобализация выдвинула требования к универсализации языка научных теорий. В особой степени это касается правил логического формирования и использования терминов, категориального аппарата, определений, классификаций и выводов.

Так, неточности в определениях могут привести к несогласованию протоколов лечения, производства вакцин и медицинских препаратов, как это было в глобальной пандемии covid 2019 - 2022 годов. В естественных, медицинских, технических науках глобализация, как правило, ведет к универсализации знания (без этого невозможно функционирование международных научных проектов – МКС, ЦЕРН, БАК и других). Но если в точных и естественных науках в условиях глобализации парадигмы со всеми входящими элементами признаются всем мировым сообществом, то в социально-гуманитарном знании построение концепций, теорий строится иногда в принципиально противоположных парадигмах научных изысканий. Так, например, политологические дискуссии о закономерностях развития

общества в настоящее время проходят в совершенно разных плоскостях «однополярного» и «многополярного» мира. Соответственно, использование в аргументации фактов, терминов определений в таких рассуждениях иногда бывают совершенно различными. Идеологичность, субъективность, «социальный и политический заказ», предвзятость, пропагандистская компонента усиливаются в интерпретации различных политических платформ. «Включенность» познающего субъекта иногда становится препятствием в построении аргументации. «Включенное наблюдение», «идеографический метод» (описание единичных индивидуальных особенностей каких-либо исторических событий), «социальный эксперимент», «беседа», «понимание», «изучение документов», «опросы», «проективные методы психологии», «тестирование», «саморефлексия» обуславливают специфику методологических установок в социально-гуманитарном знании, понижая уровень соблюдения формально-логических правил аргументации.

Отсюда вытекает еще одна важная сторона затрагиваемой проблемы – уровень гипотетичности социогуманитарного познания. В точных и естественных науках аргументация по сути совпадает с формально-логической структурой доказательства. Как было показано выше, специфика методов, подходов, установок исследований в общественных, социальных и гуманитарных дисциплинах существенно повышает степень их гипотетичности. Однако, сам термин «гипотеза» употребляется нечасто, когда речь идет о социогуманитарном знании. Иногда даже до конца не проверенные исследования именуются «теориями» и «концепциями» (например, несостоявшаяся «концепция развитого социализма»). Нередки случаи, когда субъект исследования наделен властными полномочиями и по сути гипотетические суждения выдает за «абсолютно истинные»; научный коллектив лишь доводит до широкой общественности их «непреложную мудрость». Факт признания гипотезы ведет к научной полемике, подбору аргументов «за» и «против», учета многообразия идей, оценок, мнений. Факт «замыливания» гипотезы утверждает мнение руководителя как единственно правильное, губит все споры, дискуссии по данному вопросу. Но всем отлично известно, что развитие общественного познания движется именно дискуссиями, в противном случае мы будем иметь ситуацию «единственно верной линии партии», как это было в советские времена. Борьба мнений в науке всегда являлась локомотивом ее прогресса, поэтому признание гипотетичности гуманитарного и социального знания является необходимым условием их развития. Это является не только базовым моментом приращения знаний, но также является особенностью аргументации в социогуманитарном познании.

Итак, социогуманитарное познание отличается включенностью в объект исследования человека как творящего индивида, включенностью субъективности, идеального, сознания. Как следствие, из этого вытекают остальные характеристики – ценностный подход, субъективность, предвзятость, идеологические установки. Все вкупе «повышает степень гипотетичности социогуманитарной области знания» [1]. Субъективность, присущая социальному познанию, повышает степень гипотетичности, вероятности его выводов. То есть с позиций формальной логики, теории аргументации и формального доказательства большинство результатов политологических, экономических, социологических, психологических исследований носит гипотетический характер. То, что они выносятся в научное сообщество и широкую общественность под терминами «принцип», «теория», «концепция» не понижает уровень их гипотетичности, не делает их более доказанными, но лишь маскирует их гипотетичность. Этот процесс может объясняться как идеологемами, пропагандой, так и личной заинтересованностью исследователей. Идеологема может трансформировать аргументационное поле, так как «точка зрения» может спровоцировать на приспособление, интерпретацию фактов в «пользу теории». К каким негативным следствиям это может привести? Если признается факт гипотетичности, то с идеей можно спорить, ее корректировать и исправлять. Если же факт гипотетичности не признается, гипотеза объявляется «теорией» (а теория – это основанное на законах, доказанное и неоднократно проверенное практикой учение), то это может прекратить рассмотрение альтернативных точек зрения, аргументов; далее воплощаться в социальную среду. На уровне научного исследования идеи, положения легче поддаются коррекции, на стадии воплощения могут иметь как положительные, так и отрицательные результаты: равновероятные, маловероятные, весьма вероятные в своей предсказуемости (в зависимости от продолжительности исследования объекта, уровня его развития, а также множества константных и темпоральных показателей). Специфические особенности построения аргументации подробно описаны в статьях и учебниках автора: «селекционная индукция» и «математическая индукция» [2], правила которых обеспечивают повышение уровня вероятности выводов в социальных исследованиях.

1. Роберт Кинг Мертон. Социальная теория и социальная структура. М., 2003 г , - С 77

2. Степанова О.И. Логика и научный метод познания. Ташкент, издательство «Университет», 2022 г , С – 172-196

ЁШЛАР МАЪНАВИЙ ТАРБИЯСИДА БЕҲБУДИЙ МЕРОСИННИНГ АҲАМИЯТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14543993>

Турсунова Олмос Файзиевна

Филология фанлари номзоди, доцент

Ўзбекистон-Финландия педагогика институти

Педагогика ва жисмоний маданият факультети

Миллий ғоя ва фалсафа кафедраси

***Аннотация:** Мақолада буюк жаҳид намояндаси Маҳмудхўжа Беҳбудий меросининг ёшлар маънавий тарбиясидаги аҳамияти таҳлил қилинган. Беҳбудий асарларида миллий уйғониш, миллатнинг ўзлигини англаш жараёни мазкур чақириқнинг руҳи ва мазмунини ташкил қилиши кўриб чиқилган.*

***Калит сўзлар:** Беҳбудий, ёшлар тарбияси, маънавият, миллий ўзлик, миллий ғоя.*

Юртимизда буюк жаҳидларнинг илмий-маънавий меросини чуқур ўрганишга катта эътибор қаратилмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек: «Умуман, биз жаҳидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазина қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади»¹¹⁹.

Албатта, бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини, ёшлар маънавий тарбиясини, илмга, билимга бўлган эътиборни бизни Беҳбудий ҳикматларида кўрамыз. Беҳбудий ўзининг асосий диққатини айнан илм, тарбия, таълимга қаратади. У таъкидлаганидек, “Ҳар замонни(нг) илми, ҳикмати ва парвариши бошқадир. Модомики, ҳар бола, яъни ҳар кимни(нг) замони, отаси замонидан бошқа бўлса ва ҳар отага ўз фарзандини келар замон учун ва келар замониға мувофиқ сувратда тарбия ва таълим этмоғи лозим бўлса, биз на учун келар замон эмас, балки ҳозирги ва бу кунги замон ва соатимиздаги илм ва фанларни болаларимизга ўргатмаймиз”¹²⁰.

Шу ғоялари асосида ёшларга ўғитлар, панд-насихатлар қилади. Ҳамда бугунги куннинг асосий принципи бўлган, ўзининг натижасини берадиган энг

¹¹⁹ Жаҳидлар. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Тошкент. Ёшлар. 2022. 156 б.

¹²⁰ Ўша ерда.

эўр инвестиция бу фарзанд илмига, таълимига йўналтирилган инвестициядир деган тамойил Беҳбудийнинг қарашларида яққол намоён бўлади. “Эй мухтарам ёшлар! Азиз биродарлар, ўғил тўйлариға сарф қилатургон ақчаларингизни мана шул замони йўлиға сарф этингиз, сиздан ўғлингизға мол мерос қолмасин, балки, албатта, илм ва тарбия мерос қолсин”¹²¹.

Беҳбудий асарларида миллий уйғониш, миллатнинг ўзлигини англаш жараёни мазкур чақириқнинг руҳи ва мазмунини ташкил қилади. Унинг ҳикматлари биргина адабиёт, тарих доирасида қолгани йўқ, ижтимоий турмушнинг барча қатламларини қамраб олди, ҳатто унинг тарихга кирган ғояларининг ҳам мафкураси миллий уйғонишга, унинг самараси бўлмиш мустақиллик учун курашга келиб боғланди. Жумладан унинг, “Эй ғайратлик ёшлар! Нифоқ ва бир-бириға душманликни ташлангиз. Худо ҳаққи, арвоҳи анбиё ҳурмати ва бу кунларда қорнини тўйғизолмайтургон етим ва бевалар ҳаққи, бир-бирингиз ила иттифоқ этуб, жамиятлар барпо қилиб, холик Худонинг нафиға, дин ва миллат йўлиға хизмат этингиз. Миллат ва халқ сиздан хизмат ва яхшилик талаб этудур, нафсоният ва ғурур эмас”¹²².

Беҳбудий фикрича, маърифат учун биргина мактаб кифоя қилмасди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ, миллат ва Ватаннинг аҳволидан, кундалик ҳаётидан огоҳ бўлмоқ керак эди. Зеро, миллат учун шундай ойна керак эдики, унда у ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин. Мана шу эҳтиёж ва зарурат Беҳбудийни жамият аъзоларидан қуйидагиларни сўрашга ундайди: “Ёшлардан ҳиммат ва ғайрат, бойлардан шафқат ва марҳамат керак”¹²³.

Бугун биз юзма-юз бўлиб турган миллий ғоя, маънавият, миллий мафкура масалалари билан бундан юз йил олдин жадиdlаримиз томонидан ҳам кун тартибига қўйилган ва қизгин муҳокама қилинган масала бўлган. Буни Беҳбудийнинг фикрларидан ҳам уқиб, англаб олиш мумкин: “Макотиб – тараққийнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дурдонасидир”¹²⁴.

Албатта, ёшларимизни мамлакат, юрт равнақи ва келажаги йўлида бирлаштириш, қалblарни уйғотиш, дунё харитасида ҳар томонлама тараққий этган Янги Ўзбекистонни барпо этишни кўзлаган маънавият, миллий ғурур ғоясининг илдизи аслида маърифатпарвар жадиdlар фаолиятига бориб тақалади: “Эй ғайратлик ёшлар! Нифоқ ва бир-бириға душманликни ташлангиз. Худо ҳаққи, арвоҳи анбиё ҳурмати ва бу кунларда қорнини тўйғизолмайтургон

¹²¹ Ўша ерда.

¹²² Жадиdlар. Махмудхўжа Беҳбудий. Тошкент. Ёшлар. 2022. 156 б.

¹²³ Ўша ерда.

¹²⁴ Ўша ерда.

етим ва бевалар ҳаққи, бир-бирингиз ила иттифоқ этуб, жамиятлар барпо қилиб, холиқ Худонинг нафиға, дин ва миллат йўлига хизмат этингиз. Миллат ва халқ сиздан хизмат ва яхшилик талаб этудур, нафсоният ва ғурур эмас”¹²⁵.

Мамлакатимиз ёшларга келажак бинокорлари сифатида қарар экан, бу йўлда бизга буюк тарихимиз – мураббий, аجدодларимизнинг ибратли ҳаёти, фаолияти ва маънавий мероси, айниқса бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган ҳикматли гаплари дастуруламалдир: “Муҳтарам ёшлар! Замон сизникидир, қарилар замони ўтган. Сиз киромға бобасират бўлиб, ўн дафъа ўлчаб, бир дафъа кесингиз”¹²⁶.

Беҳбудий хулосасига кўра, миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди, дейди. Унинг қуйидаги мулоҳазаларини учратамиз: “Фаннинг ибтидоий таълимини кўрмаган кишига ўрта ва олий қисмини мадрасаларга киргизиб таълим бермакдин фойда чиқмайдур”¹²⁷.

Беҳбудий миллий ғоя билан иш тутилса, миллатнинг жонланишига, маърифатли авлод шаклланиб ҳаётнинг гўзаллашишига ишонади. Бугина эмас, уни ҳаёт-мамот масаласи деб билади. Миллатнинг миллий, диний, инсоний ҳуқуқларини муҳофаза қилишда биринчи восита деб ҳисоблайди: “Уламо тарбияхонаси мактаб ва мадрасалардур, агарда ўшал мактаб ва мадраса муаллим ва мударрислари олим бўлса ва шогирдлариға кўнгли илан таълим берса, албатта, илм ҳосил қилур. Агарда муаллимни ўзи ҳозирги аксар мактабдор ва мударрислардек камҳавсала ёинки камилм бўлса, ёинки илми бўлуб туруб, усули таҳсилдан хабарсиз бўлса, ани(нг) шогирдлари нодон қолур”¹²⁸.

Беҳбудий қалбини ўртаган энг катта дард – эрк ва маърифат бўлган. Унинг қарашларида маърифий рух, изтироб тўла фикр-мулоҳазалар бугунги ёшларимизни бефарқ қолдирмайди. Жумладан, Юрт, Ватан туйғуси ифодаси уни бугун ёшларга ҳаддан ташқари яқин қилиб қўяди: “Замонча илми диний ва замоний керак”, дейди устоз.¹²⁹

Илм – ҳунар ғайрат ва меҳнат билан қўлга киради. Илмга, маърифатга эҳтиёж, илм-фанни эгаллаш ғояси миллатнинг кўпчилиги томонидан англаниши керак. Ҳақиқатдан ҳам, Беҳбудийнинг олиб борган барча ишлари шунга хизмат қилди. Шу тариқа ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши, Беҳбудийнинг фикрича қуйидаги шартни тақозо этади: “Ёр юзидаги барча

¹²⁵ Жадидлар. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Тошкент. Ёшлар. 2022. 156 б.

¹²⁶ Ўша ерда.

¹²⁷ Ўша ерда.

¹²⁸ Ўша ерда.

¹²⁹ Жадидлар. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Тошкент. Ёшлар. 2022. 156 б.

миллатлар ўз болаларининг ибтидоий тарбиясига ва мактабларнинг ҳар жиҳатдан интизом ва акмалига кўб аҳамият беруб, болаларини миллий ва диний руҳда камол сувратда етушдурарлар. Анинг учундирки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётга молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллатни муқаддам тутарлар. Ва, лузуми келганда, бу йўлда мол ва жонларини фидо қилмоққа ҳозир турарлар”¹³⁰.

Бехбудий истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай зўравонликни рад этади. Унингча, зўравонлик ғайриахлоқий, бинобарин, ғайриинсонийдир. Умуман, мустақиллик учун кураш олиб борган жаидлар, жумладан Бехбудий келажак ҳақида фикр юритар экан, истиқлолга эришиш борасида қуйидаги йўлдан боришни тавсия этади: “Илмсизлик ва тарбияйи диния ва ахлоқи миллиядин бебаҳраликни(нг) охири динсизлик ва расман тарки дин этмоққа мажбур бўлур”¹³¹.

Бехбудий илмий ишларининг аксарияти илм, касб, тил ўрганиш ва маърифатли бўлишга чақириқлар тўғрисида эди. Бехбудий миллат келажаги, мамлакат тараққиёти ва энг муҳими унинг мустақиллиги, эрки учун қилган меҳнат ва хизматларини ёшларга етказиб бериш бугунги куннинг долзарб вазифасидир. Шу ўринда унинг: “Илм муштаракдур. Билганникидир”¹³² деган принципи кун тартибдаги биринчи масаладир, десак муболаға бўлмайди. Шу нуқтаи назардан Бехбудий истиқлол, озодлик, эркинлик учун қилган хизматлари, унинг миллий таълим ва тарбия тизимини яратишдаги ҳиссаси бекиёсдир.

Ҳар бир миллат тараққий топмоғи учун жаҳон илм-фани янгиликларидан, умуминсоний ғоялардан фойдаланиши керак. Лекин муҳим шарт шундаки, бу фикр-ғоялар миллатнинг юраги ва онгидан ўтмоғи, миллийлашиши зарур. Шундагина у миллат йўлида хизмат қила олади. Ҳаммамизга маълумки, ҳозирги глобаллашув жараёнлари кечаётган бир пайтда “оммавий маданият” истар-истамасакда ёшларимиз маънавий тарбиясига таъсир этмоқда. Шу ўринда устознинг фикрлари ўта долзарблик касб этади: “Бизларни хонавайрон, бачагирён ва беватан ва банди қилган тарбиясизлик ва жаҳолатдур: беватанлик, дарбадарлик, асорат, фарқ-у залолат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси натижасидир”¹³³. Мана шу жаҳолатдан эса қутулишнинг бир йўли, Президентимиз таъкидлаганидек, “жаҳолатга қарши ўн маърифат билан курашмоғимиз даркор”лиги долзарблигича қолади. Албатта бу

¹³⁰ Ўша ерда.

¹³¹ Ўша ерда.

¹³² Жаидлар. Маҳмудхўжа Бехбудий. Тошкент. Ёшлар. 2022. 156 б.

¹³³ Ўша ерда.

борадаги масъулият зиёлилар зиммасига тушади. Чунки миллат эҳтиёжини қалбан англовчи ва олдинга бошловчи зиёли синфидир. Бунинг учун эса, ўша зиёлининг ўзи миллий ахлоқ ва тарбия эгаси бўлмоғи керак. Беҳбудийнинг “Ҳар миллат ва дин аҳлининг бошчи ва ҳодийси уламодурлар”, деган фикри ўринлидир¹³⁴.

Беҳбудий она юртини унда яшаб турган барча қон-қариндош миллатларнинг бирлиги, ҳамкорлиги билангина сақлаб қолиш мумкинлигини теран англайди. У миллатнинг, маърифатнинг ҳақиқий маънавий отаси эди. У бутун вужуди билан бирликка чорлайди: “Ҳар бир миллат, энг аввал макотиби ибтидоиясини замонча ислоҳ этуб, кўпайтирмагунча тараққий йўлига кириб, маданиятдан фойдаланмас”¹³⁵.

Хулоса ўрнида, Беҳбудийнинг бой маънавий мероси ҳозирги кунда ёшлар тарбиясининг ёрқин юлдузи десак, муболаға қилмаймиз. Зеро, тафаккуримиз тараққиёти тарихида моҳияти ва мазмунига кўра тамоман янги бўлган Беҳбудийнинг миллий тарбиясининг роли ва ўрни алоҳида. Беҳбудий ҳикматларида кўтарилган ғоялар мутлақо янги ва аксарият мавжуд тузумга зид бўлгани билан ажралиб туради. Албатта, бу фикрлар Ватан ва миллат манфаати нуқтаи назаридан ёндошгандагина, моҳиятини ҳар бир ёш тўғри англаган бўлади. Зеро, “Илмсиз миллат, қавм асир ва заиф қолур. Илмсиз давлатни фойдаси йўқ, илмсиз дунёдорни ҳаёти йўқ”дир¹³⁶.

Адабиётлар:

1. Жадидлар. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Тошкент. Ёшлар. 2022. 156 б.

¹³⁴ Ўша ерда.

¹³⁵ Жадидлар. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Тошкент. Ёшлар. 2022. 156 б.

¹³⁶ Ўша ерда.

ФРАНЦУЗ МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544016>

Саитмуродов Жобиржон Боймурод ўғли

Ренессанс таълим университети

“Ижтимоий-сиёсий фанлар” кафедраси доценти

Аннотация: *Ижтимоий тараққиёт муаммоси ижтимоий фалсафанинг марказий муаммосидир. Бу муаммо жамиятни юксалиб боровчи ривожланишини тадқиқ қилувчи мутаффакирларни доимо тўлқинлантириб келган. Ушбу мақолада ўзларининг кўп йиллик илмий изланишлари ва ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, ривожланиш ва тараққиёт муаммоларини ёритишга ҳаракат қилган француз маърифатпарварларининг жамият тараққиётига оид қарашлари тадқиқ этилган.*

Калим сўзлар: *А.Р. Тюрго, Ж.А. Кондорс, тараққиёт, ривожланиш, табиат, жамият, давлат, онг, табиий ҳуқуқ, ижтимоий тотувлик, ижтимоий турғунлик, ижтимоий ҳаракатчанлик, ижтимоий тараққиёт.*

Жамият тараққиёти муаммоси ижтимоий фалсафанинг марказий муаммосидир. Бу муаммо жамиятни юксалиб боровчи ривожланишини тадқиқ қилувчи мутаффакирларни доимо қизиқтириб келган. Масалан, Тит Лукреций Кар ўзининг “Буюмлар табиати тўғрисида” достонида ибтидоий инсонлар тўғрисида шундай деб ёзган эди: “Инсонлар ҳали оловдан фойдаланишни билмас эди, ҳамда ёввойи ҳайвонлардан шилиб олинган терилар уларнинг жисмига кийим бўлиб хизмат қилмаган; улар бутазорларда, чангалзорларда ёки тоғлик жойлардаги ғорларда яшашган ва агар уларга ёмғир ёки шамол ҳамла қилса буталар орасига яшириниб ўзларини ҳимоя қилишган”¹³⁷. Тарихнинг ҳамиша илгарилама ва чизиқли ҳаракати маносидаги “прогресс” ғояси ижтимоий муносабатлар соҳасига XVIII аср охирларида Ғарб маърифатпарварлари А.Р. Тюрго, Ж.А. Кондорслар томонидан тадбиқ этилди ва кейинчалик марксча талимотда олдинга сурилган. Тафаккурнинг тантанаси ғояси инсоният ижтимоий тараққиётининг мазмуни сифатида Гегель томонидан ҳам асосланган. Қуйида биз ғарб олимларининг қарашларини тадқиқ қиламиз.

Ижтимоий тараққиёт муаммосига Янги замонда алоҳида эътибор қаратила бошлади, бу даврда чексиз тараққиёт ғоясини илгари сурган

¹³⁷Социальная философия. Под ред. Гобозова И.А. 2003 С. 332

буржуазия тарих майдонида асосий ўринни эгаллади. Француз социологи ва иктисодчиси Анн Робер Жак Тюрго тарихни инсон зотининг муваффақиятли ҳаракатлари изчиллиги сифатида кўриб чиқади. У ўз асарларида инсоният тарихининг бошланишини шаҳарлар вужудга келиши ҳукуматларнинг яратилиши тилларнинг шаклланиши, фан ютуқлари ва бошқаларни таъкидлаган. Тюргонинг таъкидлашига кўра, хатто урушлар, тўнтаришлар ва бошқа қийинчиликлар инсониятга юксалиб борувчи йўналишда ривожланиб боришида тўсқинлик қила олмайди, чунки тараққиёт узлуксиз тусга эга. Жамиятнинг вужудга келиши тўғрисидаги масалани тадқиқ қилган ҳолда француз олими дастлаб инсонлар ер куррасини макон қилган ва сўнгра фанлар билан шуғуллана бошлаган. Бу эса инсон онгининг такомиллашувида имкон яратган. Унинг нуқтаи назарига кўра, тараққиётнинг нотекислиги айрим халқларда фанлар ва санъат бошқа халқларга нисбатан жадалроқ ривожланиши билан изоҳланади. Масалан, у Қадимги Юнонистон тарихининг кенг тасвирини беради ҳамда бу мамлакатнинг фан, фалсафа ва санъат соҳасидаги ютуқларидан ўзининг ҳайратга тушганини ифодалайди, бироқ Рим салтанати тўғрисида у салбий фикрларни баён қилади ҳамда унда ҳеч қандай тараққиётни кўрмайди ва буни бу давлатдаги ҳукмдорлар золим бўлганликларини ҳамда инсон онгини ривожлантириш тўғрисида қайғурмаганлиги билан изоҳлайди. Тюрго Янги замонни фалсафа фанларининг тарихида бўлмаган гуллаб-яшнаши сифатида таърифлайди. Ньютон, Декарт ва бошқа олимлар физика, математикани янги мазмун билан тўлдирган ҳолда илгари сурдилар. Бу борада Тюрго бундай деб ёзади: “Декарт табиатни унга кенг назар ташлаган инсон сифатида кўриб чиқади”, уни буткул қамраб олади ва куш парвози баландлигидан табиатнинг режасини тузади. Ньютон табиатни янада батафсилроқ тадқиқ қилади. У бошқа инсон кашф қилган мамлакат тўғрисида ёзади”¹³⁸.

Тюргонинг фикрига кўра, маърифат ва фан ёрдамида ривожланадиган инсон онгининг тараққиёти ижтимоий тараққиётга олиб боради. Тюрго ўз ишларида ижтимоий тараққиётнинг ижтимоий жиҳатлар билан қизиқмаган. Бу эса тараққиёт тушунчасини анча торайтириб қўйган. Ж.А. Кондорснинг тарихий жараён даврлари А.Р. Тюргоникига ўхшашдир. Бу француз олими Тюрго фикрларини давом эттирган ҳолда инсоний рух – бу “тарихий ривожланишнинг буюк ҳаракатлантирувчи кучи” деб ҳисоблаган¹³⁹.

У ўзининг машҳур “инсон онги тараққиётининг тарихий тасвири чизмалари” асарида тарихий жараённи ўн даврга бўлади ва ҳар бирини тегишли тарзда тарифлайди. Ҳар бир давр – бу жамият тараққиётининг олдинги

¹³⁸Тюрго А.Р. Избр. филос. произв. М., 1937. С. 115.

¹³⁹Плеханов Г.В. Избр. филос. произв. М., 1956. Т. 11. С. 153.

босқичига нисбатан илғор босқичидир, деб ҳисоблайди. Кондорснинг фикрига кўра, биринчи давр – бу инсонларнинг ибтидоий ҳолати бўлиб, бу даврда инсонлар бир қанча оилаларнинг бирлашишидан шаклланган қабилаларга бирлашиб яшашган. Иккинчи даврга ўтиш чорвачиликдан деҳқончиликка ўтиш билан якунланди. Бу инсониятнинг илғор қадами эди, чунки деҳқончилик Кондорснинг фикрига кўра, кишиларга ўз ҳаётларини бир мунча хотиржам ва кўнгилли қилишга имкон берадиган бир қадар осойишта меҳнатдир. Бундан ташқари “хунармандчилик” соҳасида ҳам муайян тараққиёт юз берди; кишилар уй ҳайвонларни боқиш санъатида муайян билимларни қўлга киритдилар, уларни кўпайтиришни ҳатто зотини такомиллаштиришни ўрганиб олдилар”¹⁴⁰. Кондорснинг учинчи даври ижтимоий тараққиётга имконият яратган меҳнат тақсмоти билан хусусиятланади. “Чунки инсон ишлаб чиқаришда катта мукаммалликка эришди. Эндиликда у камгина нарсалар билан кўпгина нарса ишлаб чиқаришга ўрганди...”¹⁴¹.

Ерга айрим инсонлар ишлов берган, деҳқончилик асбоб-ускуналарини бошқалар тайёрлаган, чорвачилик билан яна бошқалар, уй хўжалиги билан ҳам алоҳида инсонлар шуғулланган. Шу тарзда қурилишнинг давлат шакли вужудга келади. Мулкчилар, қуллар ва хизматкорлар синфлари пайдо бўлди. Тиббиёт, астрономия ва кўплаб бошқа фанлар ривожланди. Тўртинчи ва бешинчи даврни Кондорсе Қадимги Юнонистон ва Қадимги Рим билан боғлайди. Кондорснинг фикрига кўра, Қадимги Юнонистон маданияти бўш жойда пайдо бўлмаган, шунингдек билимларнинг айрим қисмини, хунармандчилик, дин ва ёзувни Шарқ халқларидан ўрганган. Ўзининг кўплаб замондошларидан фарқли ўлароқ, Кондорс жаҳон тарихи ягона ҳамда турли мамлакатларнинг халқлари бир-бирлари билан ўзаро боғлиқ ва бир-бириларига ўзаро таъсир кўрсатади деб ҳисоблаган, Кондорс Юнон фалсафасини, санъати ва маънавий ҳаётини яхши билан ва ўз асарида Юнонистон санъат, фалсафа, оилавий муносабатлар, сиёсий тузум, қонунчилик ва хоказо соҳаларда эришган барча ютуқларни баён қилган. Кондорс қадимги Рим тарихини таҳлилқилган ҳолда Рим бошқа мамлакатларга катта таъсир ўтказганлиги борасидаги хулосага келади. “Рим шаҳри ўз ҳукмронлигини деярли барча миллатларга тарқатди. Бу ерларда Ҳиндистон ва Хитойни мустасно этганда инсон онги ўзининг нотавон гўдак холидан, юқори кўтарилди”¹⁴².

Бироқ Рим салтанатининг ўзи маданиятни Юнонлардан олган. Фан, санъат ҳамда Рим файласуфларининг асарлари Юнон руҳи билан йўғрилгандир.

¹⁴⁰Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума, М., 1936. С. 24.

¹⁴¹Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума, М., 1936.с. 34

¹⁴²Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 84

Кондорс ҳам Тюрго сингари инсоний тараққиёт фанлар ва фалсафанинг ривожланишига имкон яратмаган қадимги Римнинг зулмкор тартиботига салбий муносабатда бўлади. Олтинчи ва еттинчи даврлар – бу Ўрта аср давридир. Тараққиёт чўққисига кўтарилган ҳолда инсоний онг ушбу чўққидан жадал пастлай бошлади. Барча жойда ёввойилик ва бесаводлик ҳукмрон бўлди. “Диний алдовлар ва турли-туман олди қочди фикрлар ҳукмрон бўлиб қолди. Европа буткул қон ва кўз ёшлари ичида қолди. Диннинг зулми ва ҳарбий ёвузлик остида эзилди...”¹⁴³. Ёввойилар томонидан Рим салтанатининг эгалланиши барча жойда ҳукмрон бўлган христиан дини ўз ортида фанлар, санъат ва фалсафанинг ривожланиши ва такомиллашувини тўхташини эргаштириб келди. Бироқ Рим салтанати қулаши билан қуллиқ ҳам йўқолди. Буни Кондорс илғор қадам ва инсон зоти тақдиридаги тўнтариш деб ҳисоблайди...¹⁴⁴, бундай инсон ҳақиқий эркинликни билиш имкониятини қўлга киритди, бироқ у қулнинг аҳволи қул деҳқондан катта фарқланмаслигини тушунади. Чунки буларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз ҳўжайинига тобеъдир. Кондорсе Ўрта аср даврининг охирида яна фанлар ривожлана бошлади, чунки инсоний онг янги қудратга эга бўлади деб ҳисоблайди. Ўша замондаги энг оқил кишилар томонидан чидамаслик ва золимликка қарши уруш эълон қилинди. Руҳонийлар гарчи тараққиётни тўхташига уринсаларда, бироқ унга ҳалал бера олмай қолдилар ва онг ниҳоят яна ғалаба қилди. Саккизинчи давр – фанлар ва китоб нашр қилиниши давридир. Бу ерда Кондорс Уйғониш даврини назарда тутди. Бу даврда ҳаётнинг кўплаб соҳаларида жадал тараққиёт юз берди. “Фанларнинг ривожланиши жадал ва ажойиб тарзда кечди”¹⁴⁵. Коперник астрономияда буюк кашфиётлар қилди, Галилей жисмларинг тушиш қонунини очди. Алгоритмлар кашф қилинганлиги сабабли алгоритм такомиллашди ва математик ҳисоблар соддалашди. Кондорс тўққизинчи даврни Декартдан бошлаб француз инқилоби шаклланиши билан ниҳоясига етган, деб ҳисоблайди. Фалсафанинг тараққиёти ўз ортидан инсонлар тенглик ғояси шаклланишини эргаштириб келди. Декарт, Локк, Лейбниц, Вольтер сингари мутаффақирларнинг ишлари фалсафа ва ижтимоий назария ривожланишида улкан рол ўйнади. Ўша замондаги фалсафа Францияни бутун ижтимоий ҳаётини қамраб олган Француз Инқилобини етакчисига айланди. Инқилоб туфайли ижтимоий муносабатлар ўзгарди ҳамда француз жамияти ўзгара бошлади. Ўнинчи даврда Кондорс инсоний тараққиётнинг келажагини кўради. У ижтимоий ҳаётнинг яхшиланиши кишилар ўртасидаги нотенгликни

¹⁴³Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 100 – 101

¹⁴⁴Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 116

¹⁴⁵Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 148

йўқотишга боғлиқ деб ҳисоблайди. Унинг жаҳондаги барча халқлар тараққиёт йўлига ўтишини бир мунча қолоқ халқлар тамаддун неъматларини бошқа халқлардан тайёр кўринишда олишини ва бу уларнинг ривожланишини енгиллаштиришига ишончи комил эди. Шундай кун келадики, “бунда қуёш ўз онгидан бошқа хўжайинни танимайдиган, фақат эркин кишилар макон тутган ерни ёритади, бунда золимлар ва қуллар, руҳонийлар ва бошқа аҳмоқ иккиюзламачи воситалар фақат тарихда ва театр сахналарида учрайдиган бўлади”¹⁴⁶. Жамиятнинг келажаги Кондорснинг фикрига кўра бу унинг ўзи ашаддий тарафдор бўлган капиталистик жамият эди. XXI асрга келиб, фаровонликка эришган жамиятлар ҳаётида ҳануз капитализм муҳим рол ўйнамоқда. Тюрго ва Кондорсларнинг ижтимоий тараққиётга оид қарашларида ўхшашликлар мавжуд. Бу айниқса иккала олимнинг инсон онги ва унинг ривожланиши, мулк даҳлсизлиги ғояларида кўришимиз мумкин. Фикримизча, ривожланаётган ва қолоқ жамиятлар ҳамон ушбу ғояларнинг жамият ва давлат ҳаётида воқеликка айлантиришда қийинчиликка дуч келмоқдалар.

¹⁴⁶Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 227-223.

ABU NASR FOROBIYNING IDEAL JAMIYAT HAQIDAGI TA'LIMOTI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544074>

Obidov Asliddin Shavkatovich

Alfraganus University

Ijtimoiy fanlar kafedrası

PhD., v.b. dots.

Annotatsiya: Maqolada O'rta asrning sharq perepatetizm vakili Abu Nasr al-Farobiyning falsafasida muhim o'rin egallagan ideal jamiyat haqidagi qarashlari yoritilib berilgan. Fozil odamlar shahri sifatida u insonlarni jamiyatdagi vazifalari va boshqaruv tizimlari haqidagi fikrlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, ideal jamiyat, ongli organizm, shahar boshqaruvi, fuqarolik tengligi, qalb, axloqiy fazilatlar, baxt, johil shahar.

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Muhammad Ibn Tarxon al Forobiy (taxminan 870-950 yillar) o'zidan bebaho ma'naviy va ilmiy meros qoldirdi. Forobiy davri o'zining ilmiy-ma'naviy jozibasi bilan ko'plab Sharq xalqlarini, jumladan Markaziy Osiyo turkiy xalqlarini o'ziga tortgan Arab xalifaligining madaniy yuksalish davriga to'g'ri keladi.

Uyg'onish davri vakli Al Forobiy hodisasini, avvalambor, uning tabiat, g'oyibdan bergan ne'mati va dahosi bilan izohlash mumkin. Uning ijodining gullab yashnashiga ilk musulmon sivilizatsiyasining o'ziga xos ta'lim tizimi ham katta rol o'ynadi. Yana shuni aytish mumkinki, Forobiy obyektiv ravishda turkiy madaniyatning birinchi va eng kuchli yuksalishi, turklarning ma'naviy dunyoqarashi islom nuri bilan yuksalgan.

Faylasufning tarjimai holida ko'p narsalarni taxmin qilish mumkin... Ma'naviy izlanishlar, shubhasiz, hayotining so'nggi o'n yilliklarida kuchayib ketdi. Ma'lum bir sabablarga ko'ra 942 yilda al Forobiy xalifalik poytaxti bo'lgan gavjum Bag'dodni tark etishiga to'g'ri keldi. U Suriya va Misrda yashagan. Oxir-oqibat u Aleppoga (Suriya shaharlardan birining nomi), Suriya hukmdori Sayf ad Daula saroyiga joylashdi va u yerda umrining oxirigacha kamtarona, deyarli assetik (zohidlik, qanoat qilib yashash) hayot tarzini olib bordi. Forobiy Suriyaning Damashq shahrida vafot yetgan.

O'z zamonasining olimi va davlat amaliyoti nuqtai nazaridan eng mashhuri, fikrimizcha, Farobiyning ideal jamiyat haqidagi ta'limotidir. Bu uning shaharlar

haqidagi mashhur allegorik (So‘z bilan obraz o‘rtasidagi aloqa o‘xshashlik) risolasidir - fazilatli va johil. “Shahar” so‘zma-so‘z ma’noda emas, asosan butun bir jamiyat yoki davlat ma’nosida tushuniladi. Forobiyning jamiyat haqidagi ta’limoti odatda utopik deb ataladi, lekin aslida u ajoyib taxminlar va juda ilmiy tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

XXI asr voqeligida, zamonaviy sivilizatsiyaning global inqirozi, mutafakkir Forobiyning Fazilatli (Fozil) shahar haqidagi g‘oyalari juda zamonaviy ko‘rinadi va o‘ta dolzarbligicha qolmoqda, chunki hanuzgacha insoniyat haligacha sog‘lom sivilizatsiya muqobilini ilgari surmagani ayon. Bu esa insoniyatning axloqiy o‘z-o‘zini yo‘q qilishning global tendensiyalariga olib keldi.

Boshqa tomondan, musulmon dunyosi va arab Sharqida (Yaqin Sharq) diniy qadriyatlarning ommaviy vulgarizatsiyasi va tahqirlanishi, ekstremistik, o‘ta inqilobiy kayfiyatlarning kuchayishi fonida diniy qadriyatlarning falsafiy va siyosiy-ijtimoiy g‘oyalarini yanada faol targ‘ib qilish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Iyerarxiya, jamiyat ongli organizm sifatida. Umuminsoniy ichki, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar va g‘oyalar ustuvorligiga asoslangan jamiyatni o‘zgartirishning tinch, evolyusion yo‘llari va shakllarini taklif qilgan klassik islom mutafakkiri Al Forobiyning bosh g‘oyasi – Fazilatli shahar (“al Madinat al Fadila”) iyerarxiyaga asoslanadi. Bunda biz ijtimoiy va davlat tuzilishi masalalarida musulmon dunyoqarashining belgilarini, shuningdek, barcha an’anaviy jamiyatlarga xos bo‘lgan insoniyat jamiyatining ma’no va qonuniyatlari haqidagi qarashlarni ko‘rishimiz mumkin.

Iyerarxiya kosmik dunyo tartibining obyektivligini aks ettiradi va uning aksi haqiqatda yerdagi tartibdir. Yer yuzida har doim oqsoqollar (rahbarlar, dono, tajribali va bilimli) va kichikroq (aqli, tajribasi, xarakteri kam) bo‘ladi. Fazilatli shahardagi har bir kishiga, deb yozadi al-Forobiy, bir hunar, bitta ish, bitta vazifa - “xizmat darajasida yoki rahbarlik darajasida, jamiyat a’zosi undan tashqariga chiqmasligi kerak”, - deya ta’kidlaydi.

Forobiy qarashlarida iyerarxiya uyg‘unlik va muvozanatni nazarda tutadi va u o‘z falsafiy ta’limotida odatda ularga katta e’tibor beradi. Shu bilan birga, jamiyatni inson tanasiga o‘xshatishadi, bu yerda Qalb podshohdir (u ma’naviy elita - donishmandlar va solihlar tomonidan tasvirlangan). Ikkinchi asosiy organ – Miya (dunyoviy hukmdor, podshoh, sarkarda), u o‘zining ezgu niyatlarida Qalbgga xizmat qilishi kerak; Iroda va ongni safarbar qilish orqali u butun organizmning uyg‘unligi va sog‘lig‘ini saqlash va asrashga yordam beradi.

Shahar aholisi, yagona organizmning qismlari, tirik, ongli organizmning funksiyalariga mos keladi. Ma’lumki, o‘tmishning ko‘pgina donishmandlari (masalan, rus faylasufi V. Solovyov) jamiyat qonunlari va hayotiy faoliyatini ongli

mavjudotning hayotiy faoliyati bilan qiyoslagan va bu shunchaki metafora emas. Bunday falsafiy, ilmiy qarash odamlar guruhlarining o‘zaro bog‘liqligi, integratsiyasi, bo‘ysunishi tamoyilini tan olishni, shuningdek, eng muhimi, butun organizmni Oliy Haqiqatga, Ma’naviy maqsadga ixtiyoriy ravishda bo‘ysunish zarurligini ko‘zda tutadi. Vladimir Solovyov bu haqda ajoyib tarzda yozgan va o‘zining falsafiy asarlarida “vijdon avtokratiyasi” kabi iborani ishlatgan.

Shahar boshlig‘i, hokim-imom. Yuqoridagilardan kelib chiqib, Fazilatli shahar boshlig‘iga (Imom, mo‘minlar rahnamosi) yuqori talablar qo‘yiladi. U ma’rifatli hukmdor bo‘lganligi sababli, fazilatlar - aqliy va axloqiy fazilatlarga ega bo‘lishi kerak. Farobiyning fikricha, aqliy fazilatlar «ruhning aqlli qismi», ya’ni aql-idrok, aql-zakovat va o‘tkir aqlning fazilatlaridir. Ammo birinchi navbatda axloqiy fazilatlar, “ruhning intiluvchan qismi” ning xususiyatlari. Bular, masalan, rostgo‘ylik, mo‘tadillik, saxovatlik, adolatparvarlik kabilar... Avvalo, Hukmdor yuksak axloqiy shaxs bo‘lib, “eng yuksak baxt”ga, ya’ni ruhiy bilimga aql va qalbni takomillashtirish orqali erishgan. Shuning uchun u boshqa fuqarolarni Baxt sari yetaklaydi.

Hokim-imom o‘zini tiymaslikni, boylikni mensimaslikni o‘rgandi, poraxo‘rlik va boshqa illatlardan xalos bo‘ldi. Imom ham jismonan barkamollik, adolat tuyg‘usi, aql-zakovat, notiqlik, tashkilotchilik iste’dodi va hokazolarga ega bo‘lib, shaharning barcha a‘zolariga o‘rnakdir.

Buyuk donishmand Forobiy utopik bo‘lmay, shunchalik ko‘p fazilatlarni bir shaxsda mujassamlashning kamdan-kamligini tushunar ekan, jamoaviy boshqaruv imkoniyatiga – Hukmdor o‘zining sodiq iste’dodli yordamchi va maslahatchilariga tayanadigan vaziyatga imkon beradi.

Muhimi, “shaharning qismlari”, ya’ni turli odamlar guruhleri muhabbat bilan birlashtirilgan va bog‘langan. Ularni ham Adolat birlashtiradi va saqlaydi.

Forobiy ilohiy adolat tamoyiliga amal qilishni Fazilatli shahar hayotining eng muhim shartlaridan biri deb biladi. Bu hamma narsaga, shu jumladan umumiy ne’matlarni (moddiy va ma’naviy) taqsimlashga ham taalluqlidir, chunki “har bir fuqaro ushbu imtiyozlardan o‘z xizmatlariga teng ulushga ega”dir. Forobiy aytgan sevgi va o‘zaro yordam ruhi fazilatlarda ishtirok etishdan kelib chiqadi, ya’ni.

Baxt. Al Forobiy Baxt tushunchasiga (arabcha “Saodat”) katta e’tibor bergan. U “Baxtga erishish to‘g‘risida” risolasining muallifi. Haqiqiy Baxtga yo‘l dunyoning to‘g‘ri metafizik rasmini shakllantirish bilan bog‘liq. Insonning hayvonot olamidan farqi shundaki, u o‘zini o‘zi bilishi, qalbi va aqlining haqiqiy manbalarini izlash bilan ajralib turadi. Al Forobiy oliy va ibtidoiy aql – Xudo, Ollohning shubhasiz mavjudligini isbotlaydi.

Mutlaq, eng oliy baxt bu Xudoni bilishdir. Baxtning amaliy ko‘rinishi Fazilatli shaharda namoyon bo‘ladi va bu yerda odamlar Baxtga erishishda imkon qadar bir-biriga yordam beradi, ya’ni, ma’naviy o‘zini-o‘zi takomillashtirishda aks etadi.

Fazilatli shahar aholisining maqsadi dunyo va boshqa odamlarning hukmronligi va egaligiga erishish emas, balki aniq yuksak ma’naviy maqsad sari intilishdir, deydi ulug‘ donishmand. So‘fiylarning mashhur hikmati beixtiyor yodga tushadi: “Rabbingning quli bo‘l, bandalarining xo‘jayini emas”. Teotsentrizm, teokratiya - bu so‘zlar al Forobiy falsafasidagidek, V.Solovyov falsafasida ham bizni chalg‘itmasligi kerak. Zero, bu inson va insonlar jamiyati erkinligiga tajovuz qiluvchi tashqi kuchni anglatmaydi.

Baxtga erishishning asosiy yo‘li, Forobiyning fikricha, ko‘p aqliy mashqlar emas, balki o‘z-o‘zini bilish va inson axloqini ongli ravishda yaxshilashdir. Baxt toifasidan ezgu shaharning eng muhim xususiyati – diniy qadriyatlarga, umuminsoniy ma’naviyatga tayanish kelib chiqadi.

Fuqarolik tengligi qalblar va axloqiy fazilatlar tengligini anglatmaydi. Forobiy tomonidan ishlab chiqilgan xalqni axloqiy tarbiyalash usullari doimo zaruriy ahamiyatga ega bo‘lgan. Donishmand insonga dastlab yaxshi va yomonni, baland va pastni, go‘zal va xunukni farqlash qobiliyati tabiatan berilmaganligini ta’kidlagan. Aynan mana shu nuqtai nazardan jamiyatda “erkinlik” va “tenglik” tamoyillarini mutlaqlashtirish, ularni bema’nilik darajasiga olib chiqish qabul qilinishi mumkin emas.

Jamiyatda, albatta, kuchli ma’naviy hukmron va axloqiy maqsad bo‘lishi kerak. Jamiyatning ta’lim va tarbiya tizimi, mafkurasi va qonuniyatlari yagona bosh g‘oyaga (Baxt, Ma’naviyat) asoslangan, to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan mexanizm natijasida aholining odob-axloqi tez komillikka erishsa, ana shu foydali natijani berishi mumkin bo‘lgan shahar aholisining xunuk xatti-harakatlar qilish ehtimoli minimallashtiriladi.

Forobiy chinakam insonparvar sifatida islohot, tarbiya, ishontirish va dono ustozlik usullarini afzal ko‘rgan. Erkin iroda va aql egasi bo‘lgan inson bir tomondan yaxshilik bilan yomonlik, jaholat bilan buzuqlik, ikkinchi tomondan ilm va taqvo o‘rtasida munosib tanlov qilishi kerak. Haqiqiy, axloqiy yo‘naltirilgan falsafa (bu, albatta, barcha odamlarning ongiga singdirilishi kerak) ezgulik, haqiqat va go‘zallikning eng yuqori g‘oyalariga muvofiq yashashga o‘rgatadi.

Biroq, odamlarning, ayniqsa, ayrim guruhlarining (yoshi yoki ijtimoiy) ruhi yetuk va xudbinlikka yo‘naltirilganligini bilgan holda, Forobiy majburlash usullariga va jamiyatda qat’iy qonun va qoidalarining mavjudligiga yo‘l qo‘yadi. Baxt va uyg‘unlikka erishish uchun ehtirolarni aqlga bo‘ysundirish va o‘zini burchga bo‘ysundirish kerak. Bu shuni anglatadiki, ma’lum bir toifadagi odamlar uchun

murabbiylar, o‘qituvchilar, o‘z-o‘zini bilish va haqiqatni tushunish uchun yordam beradi.

Shuningdek, oqilona nazorat va yo‘l-yo‘riq kerak, aks holda, o‘zaro kelishuv va keng tarqalgan “erkinlik”, axloqiy nisbiylik, hamma narsaga moyillik bilan Fazilatli shahar “Johil shaharlar” toifasiga tushib qolishi mumkin. Bu bilan buyuk alloma ular bilan nimani nazarda tutgan?

Johil (Baxsiz) shahar: moddiylik, jinsiy aloqa, hokimiyat va pulga sig‘inish. “Baxtga erishishga yordam beradigan ixtiyoriy harakatlar go‘zal harakatlardir. Ularni keltirib chiqaradigan axloq va odatlar fazilatlaridir. Baxtga erishishga xalaqit beradigan harakatlar yomon yoki xunuk harakatlardir. Bu xatti-harakatlardan kelib chiqadigan axloq va odatlar yomonlik, yomonlik esa pastkashlikdir, – deb yozadi Forobiy. Johil shaharlar, ya‘ni uyg‘unlik va abadiy ruhiy tamoyillarini yo‘qotgan jamiyatlar Forobiy falsafasida turli turlarga bo‘linadi. Bu shahvoniy shahar, kuchga chanqoq shahar, axloqsiz shahar va boshqalar. Lekin ularning orasidagi farq bu emas, chunki ularni Fazilat va Haqiqatga qarshiligi birlashtiradi.

Forobiy merosida “Johillar shahri” (“al Madinat al-jahila”) deb atalgan jamiyat asl maqsad va asl qadriyatlarni bilmaydigan odamlar jamiyatidir. Bu shaharning turmush tarzi, fuqarolarining ideallari qanday? Mutafakkir shunday yozadi: “Ularning hayotidan maqsad – tana salomatligi, boylik, zavq-shavq, nafslariga berilish erkinligi, sha‘ni va ulug‘ligidir”. Uning aholisi faqat oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va jinsiy aloqa haqida o‘ylaydi va aholining o‘zaro hamkorligi ular belgilangan moddiy va biologik maqsadlarni qondirishda bir-biriga yordam berishdan iborat. Odamlar jismoniy zavq olishga intiladi va "har xil turdagi o‘yin-kulgi va o‘yin-kulgi" ga qiziqishadi.

“Johillar shahri”ning aholisi “o‘yin-kulgi, hazil yoki har ikkalasi kabi shahvoniy zavqlarni birga olishda, yeb-ichish, turmush qurish kabi narsalardan zavqlanishda bir-birlariga yordam berishadi. Kimning ixtiyorida ko‘proq o‘yin-kulgi vositalari va ko‘proq zavq bag‘ishlovchi narsalar bo‘lsa. Bu haqiqatan ham “Bo‘sh va baxsizliklar shahri” yoki “Uzoq sevuvchi shahar”, ya‘ni ehtiros hech narsa bilan cheklanmagan shahar!

Johillar shahrining yana bir talqinida - ayirboshlash shahri – “u boylikka erishishda eng boy va eng ayyor bo‘lgan eng munosib deb hisoblanadi” va “bu yerda boylik har qanday yo‘l bilan qidiriladi”. Shuhratparast shaharlar bor, ularning maqsadi qo‘shnilari ularga qoyil qolishlari, bu shahar haqida hamma joyda gapirishlari va boshqa xalqlar ularni bilishlaridir. Shuning uchun ular ulug‘vorlik va tashqi ulug‘vorlik, saroylar va ko‘priklar qurilishi bilan shug‘ullanadilar. Bundan tashqari, ularning axloqi shundayki, “ularning hurmati faqat boylik va oliyjanoblikka asoslangan”.

Odamlarning ruhi va aqli sifatlari jihatidan teng emasligi, shuningdek, avvalgi johil hukumat davrida fuqarolarda doimiy yomon moyillik paydo bo‘lganligi sababli Shahar axloqini yuksaltirish jarayoni oson kechmaydi. Lekin haqiqat shundaki, asta-sekin ishontirish va majburlash usullarini birlashtirib, Baxtga erishish mumkin. Buni buyuk Forobiy ham isbotlagan. Donishmand «mo‘tadil» va «fazilatli» odamlarni ajratar ekan, birinchilar beixtiyor, azob chekkan holda yaxshi ishlarni qiladilar, chunki eski odatlari tufayli uning ruhi hali ham yomonlikka moyilligini tushuntiradi. Ikkinchisi, chinakam fazilatli, barkamol, komil shaxs: u ezgu va ezgu ishlarni iroda va muhabbat bilan bajaradi, chunki u o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayonida doimiy ijobiy fazilatlarni va ma’naviyatga ustunlikni shakllantirgan.

Garchi “mo‘tadil”, ya’ni o‘rtacha odam, Forobiy idealidan yiroq bo‘lsa-da, chunki u ko‘pincha ichki xohish-istaklariga zid ravishda qonun talablarini bajaradi (jazodan qo‘rqqan bolalar kabi), ota-onalarining taqiqlarini bajarish), hali ham bunday odamlarning jamiyati umid ko‘rsatadi. Xudoning O‘zi esa bu xalqning ruhiy intilishlariga yordam berishda davom etadi. Bo‘lmasa, Qur’oni Karimda aytilganidek, “Alloh taolo fosiq qavmni hidoyat qilmas”. Forobiy shuni isbotlaydiki, agar insondan chiqadigan yomonlikni na uning qalbida mustahkamlangan fazilat bilan, na bosiqlik bilan bartaraf eta olmasa, unday odamni Shahardan haydash kerak! – degan fikrni qoldirgan.

Shahar hukmdori ma’naviyati yetuk xalq tanasini davolay oladi va davolashi kerak. Siyosatchilar shahar aholisining axloqini go‘zal qiladi, ularni yaxshilikka o‘rgatadi, jazoga loiqqlarini jazolarni belgilaydi hamda adolatli, dono va taqvodorlarni rag‘batlantiradi.

Shuning uchun Hukmdor va uning maslahatchilari tananing shikastlangan a‘zolarini davolaydigan tajribali shifokor bilan taqqoslanadi. “Kasal jismning hissiy idroki buzilganda shirin achchiq, achchiq shirin bo‘lib tuyulganidek, qandaydir tasvirdagi qulay obyekt noqulay bo‘lib ko‘rinadi va noqulay tasvir ham xuddi shunday ko‘rinadi. Yovuz va yovuz odamlarga qalblari kasal bo‘lsa, yomonliklari yaxshi, yaxshilari esa yomon ko‘rinadi”, deb yozadi Forobiy.

Abu Nasr Farobiy tomonidan yaratilgan buyuk qomusiy merosini o‘rganish va murakkab ilmiy va amaliy tadqiqotlar metodologiyasining bosh mezonini sifatida bugungi kunning dolzarb masalalarini o‘z vaqtida yechimini topishda va zamonaviy ilm-fanning yangi qirralarini kashf etishda yordam beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. A.Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T.: Yangi asr avlodi, 2016 y.
2. M.Xayrullaev. Ma’naviyat yulduzlari. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.

3. Al-Farabi. Sotsialno-eticheskiye traktati. Per. s arabskogo. – AlmaAta, Nauka, 1973. – 400 s.
4. Al-Forobiy. Ijtimoiy va axloqiy risolalar. Per. arab tilidan. – Olma-Ota, Nauka, 1973. – 400 b.
5. Islamskaya duxovnost i poeticheskaya traditsiya // Filosofiya al-Farabi i islamskaya duxovnost. - Almati: KITS IFiP MON RK, 2005. - 298 s.
6. Forobiy. Baxt-saodatga erishuv xakida //Abu Nasr Forobiy. Risolalar. - T.: Fan, 1975. - B. 64.
7. Koyre A.V. Ocherki istorii filosofskoy misli. M. 1995. 52-53 b.

TASAVVUF FALSAFASINING KO‘P MA‘NOLI MOHIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544101>

Tursunkulova Shaxnoza Tuychiyevna

Alfraganus universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti., PhD

Annotatsiya: Maqolada, tasavvuf va so‘fiy tushunchalarining mohiyati, o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida fikr-mulohazalar yuritilgan. Tasavvuf falsafasining ko‘pma‘noli jihatlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar. Tasavvuf, so‘fiy, go‘zallik, latif, axloq, ko‘pma‘nolik.

KIRISH

XI asrdan boshlab Sharqning deyarli barcha nufuzli shoir va yozuvchilari, mutafakkir va olimlar dunyoqarashida tasavvufiy tafakkur tarzi o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan. Tasavvufiy manbalar: 1) nazariy, 2) falsafiy, 3) badiiy shakllarga bo‘linadi. Tasavvufiy qarashlar: 1) diniy, 2) ijtimoiy, 3) axloqiy, 4) badiiy, 5) huquqiy, 6) falsafiy, 7) estetik va boshqa ko‘plab shakllarga bo‘linadi. Tasavvufiy maqsad turli qarashlar bilan uyg‘unlashib ko‘pma‘noli xususiyatga ega bo‘lib borgan. Tasavvufiy qarashlar va manbalar qanday shaklda bo‘lmasin, har birida go‘zallik masalasiga e‘tibor qaratilgan. Tasavvuf ta‘limotida go‘zallikni aks ettiruvchi tushuncha va kategoriyalar paydo bo‘lib, so‘fiylik hollari, maqomlari, odobi va amallari, ularning karomatlarini ifodalashda go‘zallik tushunchalaridan foydalanadilar. Tasavvuf va uning mohiyatini tushunish, ayniqsa, uning go‘zallik to‘g‘risidagi g‘oya va nazariyalarini tizimlashtirish juda murakkab jarayondir.

Tasavvuf ta‘limoti diniy xarakterga ega bo‘libgina qolmasdan, unda dunyoviy masalalar, ya‘ni antropologik, sotsiologik, ijtimoiy, madaniy, aksiologik, falsafiy muammolar ham mavjud. O‘rta asrlar davrida O‘rta Osiyo, Movarounnahrda shakllangan tasavvufiy yo‘nalish “ta‘limot”, “ilm” darajasiga ko‘tarilishidagi asosiy sabablardan biri uning odamlar hayotiga chuqur kirib borgani, hayot bilan chambarchas bog‘liqligi, inson konsepsiyalarining ishlab chiqilganidir. Tasavvufning asosiy g‘oyalari, buyuk shaxslari va institutlarining hal etilmagan muammolari juda ko‘p bo‘lib, tasavvuf atama sifatida ham, yo‘l va harakat sifatida ham serqirrali, “islomdagi boshqa g‘oyaviy va ma‘naviy oqimlar bilan o‘zaro munosabatining ko‘pma‘noliligi bilan murakkabdir”. [1.413.]

Tadqiqot va natijalar. “Tasavvuf” atamasi ko‘pma‘noli tushunchadir, bu jihat bir tomondan ta‘limotning murakkabligini bildiradi, ikkinchi tomondan uning mohiyatini chuqurroq o‘rganishni talab qiladi. Husayn Voiz Koshifiyning yozishicha,

“tasavvuf” so‘zi islomdan oldingi zamonda ham bo‘lgan, “Unsul sufiya” kitobida birinchi bo‘lib “so‘fiy” degan nomni olgan odam Odamato farzandlaridan biri – Shish edi deb naql qilinadi... Uning liboslari yashil sufdan (suf – jun mato) ekan va Shishdan keyin jun matodan kiyim kiyib yuruvchilarni “so‘fiy” deydigan bo‘ldilar. O‘zini shu toifaga mansub deb biladiganlarni tasavvuf ahli, deb yuritadilar”, “suf” (so‘fiy) deb lug‘atda junni aytadilar va ular aksar jun chakmon kiyib yurganlari uchun so‘fiy deyilgan. Ushbu so‘z (ya‘ni, suf) arab lisoniga muvofiqdir, chunki, “suf” so‘zidan so‘fiy so‘zi hosil bo‘lishi mumkin”. [2.27.]

K.Kattayev tasavvuf so‘zining “suf” sifatidagi ma‘nolariga e‘tibor qaratadi: 1. Bu kalima “Suf” so‘zidan olingan bo‘lib, oq surf va jun matolardan kiyim kiyib yurganliklari uchun; 2. “Safo” so‘zidan olingan bo‘lib, pok va toza yashaganliklari uchun; 3. “Saff” so‘zidan olingan bo‘lib, qiyomat kuni Xudoning nazdida birinchi safda turishlari uchun; 4. “Sufo” so‘zidan olingan bo‘lib, Payg‘ambar (s.a.v.) bilan bir supada o‘tirganliklari uchun va shu kabi boshqa sifatlari uchun ham “so‘fiylar” deb atalib, “tasavvuf” kalimasi so‘fiy so‘zining ko‘pchilik ma‘nosini anglatadi. [3.165.]

Bundan tashqari, “so‘fiy” degan istilohning kelib chiqishi haqida sakkiz xil fikr mavjud”. [4.139.]

“Mustamliy Buxoriyning “Sharh at-Ta‘arruf” asari tahlillaridan kelib chiqib, K.Rahimov ham “so‘fiy” so‘zining kelib chiqishi to‘g‘risida shunday deydi:

1) “So‘fiy” so‘zi arabcha “safo” yoki “safvat” (“poklik”) so‘zidan yasalgan bo‘lib, qalbi pok kishi degan ma‘noni bildiradi.

2) “So‘fiy” so‘zi arabcha “ahl as-suffa” (“suffa ahli”) iborasidagi “suffa” so‘zidan yasalgan bo‘lib, ushbu qarash tarafdorlarining fikricha, so‘fiylar o‘z xulqlari, xatti-harakatlari va turmush tarziga ko‘ra, Payg‘ambar (s.a.v.) zamonidagi suffa ahliga o‘xshab ketganliklari uchun ham ularga “so‘fiy” (“suffa ahli izdoshlari”) degan nom berilgan.

3) “So‘fiy” so‘zi arabcha “suf” (“jun”) so‘zidan yasalgan bo‘lib, “jun kiyim kiygan kishi” ma‘nosini beradi.

4) “So‘fiy” so‘zi arabcha “saf” so‘zidan yasalgan bo‘lib, Allohning bandalari yoki Xudoga yaqin kishilar orasida birinchi safda turadigan kishilar degan ma‘noni anglatadi”. [5.126] So‘fiylar — go‘zal (latif, latoif) insonlardir deyiladi manbalarda. “Latif”, “Latoif” (ayrim manbalarda “latifa” ham deyiladi) tushunchasi tasavvufiy ma‘noda, insonning sezish, bilish doirasidan tashqaridagi olam – g‘ayb olamiga tegishli bo‘lgan va faqatgina Allohning do‘stlari – valiylar tushunadigan sirli tushunchadir. Tasavvufda go‘zallik tushunchasi o‘zining axloqiy, estetik, ma‘naviy xususiyatlaridan ham boshqacha sirlilik, ilohiylik, yuqori sezgirlik bilan bog‘lanadi.

Tasavvuf va so‘fiylik atamalarining yuqorida keltirilgan ta’riflaridan kelib chiqib aytish mumkinki, so‘fiylik va tasavvufning ta’riflari, o‘ziga xos xususiyatlari jamiki so‘fiylik yoki tasavvufga oid tushunchalarda aks etadi. Mohiyatan ko‘pma’noli bo‘lsa-da, barcha ta’riflar jamlanib, tasavvuf va so‘fiylik tushunchasining mazmunini faqatgina boyitadi.

Tasavvuf, sufizm, mistika atamalari turli tillarda turlicha nomlansa-da, turlicha ma’nolarda ifodalansa-da, uning mohiyati bir o‘zakka borib taqaladi, ya’ni biz tadqiq etayotgan “tasavvuf”ning ma’nosiga, ammo tasavvuf ta’limotining sharqda IX asrning oxirlaridan shakllangani ta’kidlansa-da, olimlar tasavvufiy g‘oya va nazariyalarining undan oldingi davrlarda ham (ham g‘arbda, ham sharqda) mavjud bo‘lganligini ta’kidlaydilar. Mazkur xilma-xil qarashlar tasavvuf tushunchasining tarixiy ahamiyatini kamaytirmaydi, balki uning mohiyatini mazmunan boyitadi, ilmiy dunyoqarashda tasavvufiy qarashlarning qadimiy ildizlarini, har bir tarixiy makon va zamonga xos xususiyatlarini, metodologik asoslarini namoyon etadi.

“Tasavvuf nima?” degan savolga shayx Nuriy “tasavvuf nafsni tark etish va nafs balosidan qutulishdir” deb hisoblaydi”. Tasavvuf mohiyatini tushunishda uning atama sifatidagi ma’nosi ham ko‘proq ma’lumot beradi.

Husayn Voiz Koshifiy (1442(46)-1505) “Futuvvatnomai sultoniyy” asarida tasavvufning amaliy axloqqa ta’siri, mardlik va fidoyilikka asos bo‘lishini tadqiq etadi. Asarda tasavvuf nima, degan savolga ham atroflicha javob beradi:

“birinchidan, tasavvuf — taxliya, ya’ni xoli bo‘lmoq, qalbni bo‘shatmoq va yaxshi, maqtalغان axloqdir;

ikkinchidan, tasavvuf — tasfiya, ya’ni ruhni ag‘yor – begonadan tozalashdir;

uchinchidan, tasavvuf — huzu’, ya’ni nafsni jilovlash, xoksorlik va jonsiporlik namunasini ko‘rsatishdir;

to‘rtinchidan, tasavvuf — da’voni tark etish va ma’nolarni xalqdan yashirishdir;

beshinchidan, tasavvuf — ibodat husniga ishoratdir;

oltinchidan, tasavvuf — nafsni xor tutish va amrni aziz tutishdir;

yettinchidan, tasavvuf — barcha adabdir va kimki faqr (darveshlik) odobidan biriga o‘zini vobasta etmasa, tasavvufdan faqat nomgina biladi, xolos deydi”. [2.28] Albatta, bu ta’rif tasavvufdagi asosiy va dolzarb bo‘lgan insonning axloqiy muammolari nuqtayi nazaridan kelib chiqib berilgan. Insonning odob-axloq me’yorlariga amal qilishi inson hayotiga mazmun bag‘ishlab, insonni go‘zallashtiradi. Koshifiyning asarlari umumiy ma’noda, insonni go‘zallik tomon olib boruvchi muammolar xususida bo‘lib, zero inson go‘zalligi muammolari har bir tasavvufiy allomalar asarlarining salmoqli qismini tashkil etadi.

Ayrim manbalarda tasavvuf tushunchasi islomiy ma’nodagi tasavvufni anglatishi ta’kidlanadi, sunniy tariqatlariga xosdir deyiladi. Hammasi ijtimoiy, inson hayoti bilan aloqador bo‘lganligi sababli, tasavvufga oid bunday ta’riflarning miqdori manbalarda 160-180 tani tashkil etadi. Demak, “so‘fiy” so‘zining kelib chiqishi ilmiy manbalarda turlicha izohlanadi, ammo har biri tasavvufning u yoki bu jihatlari bilan tarixiy voqelik bilan bog‘liqdir. “Tasavvuf” so‘zining o‘zi ham ilk bor adabiy kanallar orqali, qariyb 200 yil avval bir qancha britaniyalik sharqshunoslarning maqolalarida ishlatilgan. Lekin so‘fiylikning mohiyati ko‘p yuz yillar davomida deyarli hamma uchun sir bo‘lib kelgan, bugungi kunda ham sirigicha qolmoqda.

Tasavvufga aloqador ta’riflarni ba’zi shoirlar nazm shaklida ifoda qilib, bir joyga to‘plaganlar. Masalan, Oydinli Umar Dada (Rushaniy) (vaf. 1487) bir manzumasida 50-60 baytning har baytida tasavvufni turli yo‘llar bilan tushuntirib, har xil ta’riflarni keltirib o‘tadi. Keyin Shayx Ibrohim Ma’shuqiy Afandi (vaf. 1655) ham bu mavzuda kattagina manzuma yozdi. Bu ta’riflarni sinchiklab ko‘rganimizda, ularning bir qismi tasavvuf bilan aloqador ilmlarga daxldor xulosalar ekanligini ko‘ramiz. Yana bir qismi esa ta’rif berayotgan kishining o‘sha damlardagi ruhiy holatini aks ettiradi.

Tasavvuf zamon va makon jihatidan teran ildiz otgan va keng yoyilgan bo‘lib, asrlar bo‘yi davom etgan. Shuning uchun tasavvufni butun mintaqalardagi ko‘rinishi hamda tom ma’nosi bilan yaxlit ta’riflab bo‘lmaydi. Binobarin, mintaq-mintaqaga ajratib tadqiq etish zaruriyati ham bordir. Masalan, Shimoliy Afrikaning tasavvufiy qarashlari va tushunchalari bilan O‘rta Osiyoning, Onado‘li bilan Iroq, Misr tasavvufiy qarashlari orasida farqlar mavjud. Bolqon, Jazoir, Yaman va Tunisdagi ko‘rinishlari orasida ham tafovutlar ko‘zga tashlanadi.

Doktor Javod Nurbaxsh “So‘fiylar bihishti” nomli kitobida tasavvuf buyuk mashoyixlarining so‘zlariga tayangan holda, tasavvufni so‘z orqali ta’riflab bo‘lmaydigan bir hol (holat) sifatida ifodalab, “so‘z bilan ifodalanuvchi narsa tasavvuf emas” deydi. “Tasavvuf ishq ozuqasi va faqat bir tomonga boqish yo‘li bilan haqiqat (xudo)ga olib boradigan tariqatdan iboratdir. Tasavvufning maqsadi haqiqatni faylasuflar singari mantiq va istidlol orqali emas, balki kashfu-shuhud orqali, ko‘ngil va vijdon ko‘zi bilan bilib olishdir. Shuning uchun tasavvuf yurib borib ko‘radigan yo‘ldan iborat bo‘lib, yotib eshitadigan narsa emas”.[6.11.] Tasavvufni tushuntirishda turlicha talqinlar mavjud, bir tomondan tasavvuf dinni tushunish yo‘li sifatida olib qaralsa, ikkinchi tomondan esa insonni toza, pok qalbli, ma’nan yuksaklikka olib boruvchi go‘zal ilm deb tushunish mumkin.

XULOSA

Tasavvuf atamasi etimologik jihatdan ko‘p o‘zakka borib taqaladi, ammo ko‘pma’noli bu tushuncha, o‘z navbatida, hayotiy tajribalar asosida kelib chiqqan

alohida dunyoqarash funksiyasiga, tafakkur tarziga ega bo‘lgan, o‘z-o‘zini tashkillashtirgan murakkab tizimdir. Tasavvuf uzoq asrlar davomida insonlar uchun hayotning haqiqiy ma’nosini tushuntirish uchun harakat qilgan, ayniqsa, insonning o‘zligini anglashining kuchli vositasi, paradigmasi sifatida mavjud bo‘lib kelgan. Tasavvuf — inson qalbidagi yomon sifatlardan xalos bo‘lish choralarini o‘rgatuvchi, qalbdagi ezgu sifatlarni va ularni qo‘lga kiritish yo‘llarini ko‘rsatuvchi, ma’naviy martabalarni bosib o‘tib, eng yuksak martaba bo‘lishi “komil inson” maqomiga erishmoq qoidalarini o‘rgatuvchi va nihoyat, tavhid sirlarini bayon etuvchi bir ilmdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Книш А. Муслмон тасаввуфи / Таржимон Қодирқул Рўзматзода. – Тошкент: Фан зиёси, 2022. – 413 б.
2. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқи муҳсиний. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011. – 27 б.
3. Каттаев К. Махдуми Аъзам тарихи ва мукаммал Дахбедийлар тариқати. – Тошкент: 2016. MASHNUR PRESS, – 164-165 б.
4. Оқмуродов Т.О. Тасаввуф – саодат илми // Фалсафа ва тасаввуф: Республика илмий-амалий семинар материаллари. – Б.: 2008. – 139 б.
5. Раҳимов К. Мовароуннахр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII - IX асрлар) – Тошкент: Akademnashr, 2020. – 126 б.
6. Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001. – 11 б.

JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TINCHLIKPARVARLIK TAMOYILI VA G‘OYALARINING AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544110>

Jo‘rayev Ahmad Muhammadiyevich

Alfraganus universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrası v.b. dotsenti

ORCID - 0009-0004-7341-0876

Annotatsiya: Maqolada jamiyat taraqqiyotiga tinchlikparvarlik tamoyili va g‘oyalarning ahamiyati tahlil qilingan. Mintaqamizda bugungi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida yaqin qo‘shnichilik muhitini shakllantirish, mustahkamlash doimiy hamkorlikni talab etishi tadqiq qilingan. Turli millat va aqidalarga ega bo‘lgan ko‘pmillatli mamlakatimizda millatlararo totuvlikni ta‘minlash ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: jamiyat taraqqiyoti, tinchlikparvarlik tamoyili, milliy g‘oya, tolerantlik.

Har bir davlatning boshqaruv tizimi o‘ziga xosdir, lekin u tinchlikka qaratilgan siyosiy boshqaruvni ta‘minlash muhimligi nuqtai nazaridan yetakchi o‘rinni egallaydi. Bu holat, ayniqsa, hali mustaqillikka erishmagan mamlakatlar tajribasida kuzatilib, umumiy yangilanish jarayoni quyidagi o‘zaro bog‘liq ikki yo‘nalishda amalga oshirilmoqda.

Hozirgi davrning global muammolari, ya‘ni, yer yuzida tinchlikni saqlash, milliy hamda diniy nizolarni oldini olish, termoyadro to‘qnashuvining oldini olish va adolatli xalqaro iqtisodiy va siyosiy tartib o‘rnatish, atrof-muhit muhofazasi, demografik va moddiy va ma‘naviy qadriyatlarni saqlash, dunyo aholisining zarur oziq-ovqat va energiya manbalari bilan ishonchli ta‘minlash; ochlik, qashshoqlik va qoloqlikka barham berish kabi.

Jahonda madaniyatlarning ommalashishi, globallashuv tendensiyalarining kuchayib borishi insoniyatning tinchlik, barqarorlik, xayrixohlikni anglash imkoniyatlarini kengaytirib, hayotiy ehtiyojlardan oqilona foydalanish, hayot ne‘matlariga ongli munosabatda bo‘lish uchun ijtimoiy makon yaratdi. Bu insoniyatning ma‘naviy tahdid va xavfdan xoli yashashga bo‘lgan intilishini mustahkamlaydigan axloqiy tamoyillarga bo‘lgan ehtiyojini yanada kuchaytirmoqda. Bugungi kunda odamlarda qo‘rquv, vahima, xalqaro tartibotga ishonchsizlik, umidsizlik kabi tahdidlar hozirgi kunning dolzarb muammosi bo‘lib qolmoqda.

Dunyoda global ijtimoiy makonda shaxslar va davlatlararo munosabatlarni tashkil qilish omili sifatida ma'naviy xavfsizlikka erishish dunyoda tinchlik va barqarorlikni ta'minlashga har qachongidan ham ko'proq zarurat sezilmoqda. Inson va jamiyat hayotiga xavf solayotgan tahdidlarning mazmuni va shakli tobora yangi tus olayotgan hozirgi paytda odamlarda ogohlik, himoyalanih va kurashuvchanlik tuyg'ularini mustahkamlovchi bilim, ta'lim, tajribani izlash, saralash va tanlash muhim hayotiy ehtiyojga aylandi. Insoniyat hayotida muhim ahamiyat kasb etadigan axloqiy tamoyil tinchlikparvarlikni rivojlantirishni nafaqat siyosiy maqsad, balki axloqiy talab ekanligini e'tirof etmoqda.

Mamlakatimizda tinchlikparvarlik faol xatti-harakat, hamkorlik, tashkilotchilikni talab qiladi. Davlatlarning barqarorligi, fuqarolarning xotirjamligi va jamiyatning farovonligini buzishga qaratilgan tahdidlarning sabablarini o'rganish, oqibatlarini tahlil qilish ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotning muhim omiliga aylanib bormoqda. Ayniqsa, mamlakatimizda “Yurt tinchligi”, “III-Renessans poydevorini qurish”, g'oyalarini amalga oshirishda tinchlikparvarlikning axloqiy qadriyat sifatidagi mohiyatini keng ochib berish pirovardida odamlarda tinchlikparvarlikni oqilona anglash, his qilish va hurmat qilish orqali milliy qadriyatlar ustuvorligini ta'minlash imkonini beradi. Dunyoda kechayotgan murakkab jarayonlar yaqin-uzoq mintaqalarda kuzatilayotgan ziddiyat va to'qnashuvlar sharoitida biz yurtimizda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash borasidagi ishlarimizni yanada jadallashtirishimiz lozim ekanligini davrning o'zi taqozo etmoqda.

Davlat va jamiyat taraqqiyotida tinchlikparvarlik tamoyilining ijtimoiy-falsafiy asoslari va metodologik jihatlari XV-XIX asr G'arb axloqshunos va faylasuflari N.Kuzanskiy, J.Piko Della Mirandola, N.Makiavelli, E.Rotterdam, M.Monten, F.Sanches, F.Bekon, R.Dekart, D.Yum, I.Kant, G.V.F.Gegel, B.Rassel, G.Grotsiy, A.Shopengauer, F.Nitsshe singari faylasuflar inson va jamiyat tinchligida ma'naviy-axloqiy asoslar ta'minlanishini va mafkuraviy omillar ta'sirchanligini ko'rsatib o'tganlar. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi axloqshunos olimlari A.V.Aleynikov, O.V.Korotkix, A.B.Eryomenko, X.T.Kayumova, A.S.Moiseyev, O.V.Juravkov, A.B.Davidson global axborotlashuv jarayoni rivojlangan davlatlarda axborot xavfsizligini ta'minlashning taqozo etishini asoslaganlar. Mamlakatimiz olimlaridan Q.N.Nazarov, A.Achildiyev, A.Abdushukurov, A.Sharipov, N.Ochilova, M.Yuldasheva, R.Norliyev kabi faylasuflarning ilmiy tadqiqotlarida, N.Jo'rayev, A.Erkayev, Sh.Mamadaliyev, V.Alimasov, B.R.Karimov, I.S.Saifnazarov, Z.Davronov, S.Otamurodovning monografiya va maqolalarida tahlil etilgan. Jumladan, tinchlikparvarlikning zarurati, ahamiyati va falsafiy mohiyatini Q.N.Nazarov qadriyatlar tizimidagi barqarorlik dialektikasi asosida, A.Sharipov ijtimoiy hamkorlikni ta'minlash bilan bog'liq masalalar yordamida, M.Yuldasheva

oila, mahalla va ta’lim-tarbiya tizimining g‘oyaviy tarbiya jarayonidagi o‘rni orqali ochib bergan.

Tinchlik va barqarorlik insoniyat hamjamiyati taraqqiyotining muhim sharti bo‘lib, u hozirgi globallashuv davrida ham barqaror taraqqiyotning garovi ekanligi yanada konkret mazmun kasb etib bormoqda. Insonda moddiylik mavjud ekan, buyumlar olami inson hayoti va faoliyatiga o‘z ta’sirini ko‘rsatmasdan qolmaydi. Bu ta’sir ijtimoiy, psixologik, ma’naviy-estetik ta’sir bo‘lib, kommunikativ, axloqiy, tarbiyaviy, aksiologik funksiyalarni bajarib keladi. Tinchlikparvarlik aynan mana shu insonni qurshab turgan moddiy olam mikro va makromuhitini go‘zallashtirish, insoniylashtirishdek yuksak vazifani bajarib, turmush estetikasini yuksaltirmoqda. Tinchlikparvarlikning jamiyat axloqiy imidjiga ta’sirini o‘rganish orqali milliy axloqiy asoslarni yaratish, jamiyatda barqarorlikni ta’minlash uchun xizmat qiladi.

Har bir davlat boshqaruv tizimi o‘ziga xos bo‘lishi bilan birga tinchlikka qaratilgan siyosiy boshqaruvni ta’minlash ahamiyatiga ko‘ra yetakchi o‘rinni egallaydi. Bu holat, ayniqsa, mustaqillikka erishganiga uncha ko‘p bo‘lmagan davlatlar tajribasida kuzatiladi va yalpi yangilanishlar jarayoni quyidagi ikki o‘zaro uzviy bog‘langan yo‘nalishlarda amalga oshiriladi.

Birinchisi, jamiyat hayotining barcha sohalaridagi bir butun tizimni yaratish, jamiyat hayotining barcha tizimlarida farovonlikni kafolatlash, fuqarolar uchun tinchlikni ta’minlash orqali ishonch hissi va daxldorlikni anglab yetishiga erishish maqsad sifatida bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mamlakat imidji va dunyo tichlikka erishishining milliy modellari yaratiladi va global xavfsizlikka erishiladi.

Zero, O‘zbekistonning birinchi Prezidenti Islom Karimovning “Jamiyatni ma’naviy yangilanishdan maqsad – yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bag‘rikenglik kabi ko‘pdan – ko‘p muhim masalalardan iborat”¹⁴⁷ degan fikri muhim ijtimoiy ahamiyatga ega.

Fransuz ma’rifatparvari Jan Jak Russo “Munofiq xislatlardan xoli, “azaliy tinchlik” da yashagan ibtidoiy odamni axloqan komillik ideali sifatida qaragan edi”¹⁴⁸.

Ma’rifatparvar alloma Abdurauf Fitratning “Sharq siyosati” asarida “Sharqning taraqqiy yo‘li ko‘mildi. Saodat va tinchlik eshiklari bog‘landi, saodatning eng yuksak tepasiga chiqqan Sharq yo‘qsullikning eng teran chuquriga tushdi”¹⁴⁹ - degan fikrni aytgan edi. Darhaqiqat, mustamlakachilik, beqarorlik, zulm, zo‘ravonlik va jaholat Markaziy Osiyoni, nafaqat iqtisodiy-siyosiy jihatdan tanazzulga mahkum

¹⁴⁷ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. -Toshkent: O‘zbekiston. 2000. 499 b.

¹⁴⁸ Скрипник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры. —: Политиздат,. –1992. 14 с.

¹⁴⁹ Abdurauf F. Sharq siyosati. Buxoro. 1992. 6-b.

qildi, balki ma’naviy va ma’rifiy jihatdan ham bir necha asrlar davomida shakllangan an’anaviy maktablar tizimini ham izdan chiqardi. Bu esa, ilm-fan taraqqiyotiga, milliy nafsoniyat va o‘zlikni anglash kabi dunyoqarash shakllarining ijobiy taraqqiyotiga nuqta qo‘ydi.

O‘z allomalarining ilmiy meroslari bilan XVI asrdagi G‘arbiy Yevropaning uyg‘onish davriga va shu davr tufayli uning ushbu kungacha to‘xtovsiz davom etib kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy hukmronligiga tamal toshini qo‘ygan, ma’naviy, g‘oyaviy ozuqa bergan Markaziy Osiyo XIX asrdan boshlab ma’naviy qaramlikka mahkum etildi.

Urush va tahdid, zulm va zo‘ravonlik mavjud bo‘lgan joyda tinchlikparvarlikka har doim ehtiyoj seziladi va u axloqiy ehtiyojga aylanadi. Tadqiqotimizda ushbu ehtiyojlarning ayrim axloqiy paradigmlarini ko‘rib chiqamiz.

Birinchisi – shaxs ma’naviy xavfsizligi paradigmasi. Tinchlikparvarlikning axloqiy ehtiyojga aylanishi “shaxs ma’naviy xavfsizligi” ni ta’minlashni taqozo etadi. Sababi, shaxsning o‘z ma’naviy dunyosini turdli ta’sirlardan xoli holda tasavvur qila olishi hamda uning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash lozimdir.

“Shaxs ma’naviy xavfsizligini ta’minlash azaliy muammolar sirasiga kiradi. Har davrda shaxsning ma’naviy qiyofasi va axloqiy tafakkurini buzishga xizmat qiladigan omillar, vositalar mavjud bo‘lgan. Ushbu masalada Xitoy donishmandi Konfutsiy shaxs ma’naviy xavfsizligini ta’minlash uchun jamiyatda adolatni qaror toptirish zarur”¹⁵⁰ degan fikrni ilgari surgan.

Nikollo Makiavelli bu masalani davlat siyosati nuqtai nazaridan tadqiq etadi: “Davlat umummilliy manfaatlarni himoya qilishi va shu yo‘l bilan jamiyat a’zosining ma’naviy xavfsizligini ta’minlashi mumkin”¹⁵¹.

Makiavellining fikrini Tomas Gobbs davlat va shaxs xavfsizligi orasida obektiv aloqadorlik mavjud, degan nazariya bilan isbotlaydi: “Tinchlik va xavfsizlikni davlatning ishtirokisiz ta’minlab bo‘lmaydi. Ijtimoiy kelishuvga asosan tashkil etilgan davlat jamiyatning tinchlik-xotirjamligini, xavfsizligini ta’minlash orqali shaxs ma’naviy xavfsizligiga zamin yaratadi”¹⁵².

Amerikalik faylasuf Patrik Jozef Byukenen tinchlik va xavfsizlikni ta’minlash, yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini mustahkamlash hamda xalqni o‘z oilasini himoya qilgandek himoya qilishda maktab va ta’limining muhim omil ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, “Amerikaning umumta’lim maktablari zarurat tug‘ilganda mamlakatimizni himoya qilishi mumkin bo‘lgan fuqaro va vatanparvarlikni tarbiyalamog‘i darkor. Ular bolalar qalbiga Amerikaga nisbatan muhabbat tuyg‘usini

¹⁵⁰ Беседы и суждения Конфуция – СПб.: Издательство “Кристалл”. 1999. 120 с.

¹⁵¹ Макиавелли Н. Государь Избр. соч.- М.: Мысль. 1982. 374 с.

¹⁵² Гобс Т. Сочинения. Том 2. - М.: Мысль. 1991. 63 с.

jo etmog‘i zarur. Zero, buyuk kishilar tarjimai holi, tarixiy va badiiy asarlarni o‘qib, xalq qo‘shiqlarini tinglab, shonli tariximiz aks ettirilgan san‘at asarlarini tomosha qilish jarayoni va ularning qalbida vatanga nisbatan muhabbat tuyg‘usi mustahkamlanib boradi.”¹⁵³

O‘zbekistonning mustaqillik yillarida erishgan eng katta boyligi tinchlikparvarlik yo‘lida olib borilgan oqilona siyosati hisoblanadi. Umumjahoniy yangilanishlar jarayoni avval muayyan mamlakat, keyin bir guruh davlatlar, oxir-oqibatda barcha mamlakatlar taqdiriga, jamiyatlar va jamoalar, alohida insonlar hayotiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsata boshlaydi. Dunyo ma’naviy yuksalish jarayonlariga har bir davlat o‘z taraqqiyot ko‘lami, ilmiy-ma’rifiy va ma’naviy-axloqiy saviyasi, kamoloti darajasidan kelib chiqqan holda qo‘shila boshladi.

Ikkinchisi – ijtimoiy ahillik paradigmasi. Bugungi kunda tinchlikparvarlikning axloqiy ehtiyojga aylanishi “ijtimoiy ahillik” masalalarini axloqan tahlil qilishga ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Chunki ijtimoiy ahillik zaruriy hodisa sifatida barcha sharoitda ta’minlanishi zarur. Ayniqsa, bu ko‘pmillatli mamlakat hisoblangan O‘zbekistonda tinchlik, totuvlik va birdamlik siyosatining axloqiy mazmunini tashkil etadi. Sababi etnik va millatlararo sog‘lom muhit yaratilganligi va davlat siyosatida buni aks etganligidir. Biroq, jahonda sodir etilayotgan urushlar davlatning axloqiy mohiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, urushning ko‘payishi axloqning inqiroziga olib keladi.

Ta’kidlash zarurki, urush mohiyatan tinchlikning ziddi (dilemmasi) hisoblanadi. Urush ma’naviy va texnik qurol vositasida amalga oshiriladi. Biroq, qurolning joni yo‘q. U kimning qo‘lida bo‘lsa, o‘shaning manfaatiga xizmat qiladi: bosqinchining qo‘lida bosqin uchun, himoyachining qo‘lida himoya uchun ishlatiladi. Shu bois, avvalo, urush(lar)ning oldini olish qurolni tutgan qo‘lning egasini qalbini tarbiyalash lozim. Sababi, ongsizlarcha ish yuritadigan har qanday qurol egasining pirovard natijasi urush va ziddiyatlar uchun asos bo‘ladi.

Jahondagi hozirgi vaziyat nafaqat yalpi qirg‘in va oddiy qurol-yarog‘lar zahirasi to‘planayotganligi bilan, balki chuqur ijtimoiy o‘zgarishlar bilan ifodalanadi. Amerikalik siyosatchi Patrik Jozef Byukenen yangi madaniyat va yangi tamaddun uzoq yashab qolmasligi sabablarini:

1) ular tufayli vujudga kelgan elitaga munosabat salbiy, u hurmat-e’tibor qozona olmaganligi (sabrsizlik, axloqiy buzuqlik, an’anaviy qadriyatlarga bepisandlik va undan nafratlanish) da;

¹⁵³ Byukenen P.J. G‘arbning o‘limi. – Toshkent: “Ilm-Ziyo-Zakovat” nashriyoti, 2021. 178 b.

2) inqilob mafkurasi inson tabiati qonuniyatlari va yaratganning ko‘rsatmalari bilan to‘qnash kelishida, deb ko‘rsatadi.¹⁵⁴

Ma’lumki, urush va tinchlik muammosi mamlakat ichida yoki uning tashqarisida, mamlakatlar o‘rtasidagi munozarali masalalarni hal etishda siyosiy zo‘ravonlik ishlatish, yohud uni istisno etishni bildiradi. Tinchlik xalqlarning xohish-irodasi, orzu-umidi bo‘lsa, urush - hukmron kuchlarning siyosati oqibatidir. Turli davrlarda yuz bergan urushlar va uning oqibatida qurbonlar soni aholining o‘rishiga qaraganda tezroq o‘sgan. Qadimgi yunon donishmandi Arastuning fikricha, davlatda dam olish va tinchlikka imkoniyat yaratuvchi fazilatlar aniq ifodalangan bo‘lishi shart. U faqat vaqti urush bilan band bo‘lgan odamlarnigina yaxshi odam, chunki ularning bo‘sh vaqti yo‘q, tinch, bo‘sh vaqtga ega bo‘lganlar esa qullardir, degan fikrni bema’nilik deb hisoblaydi¹⁵⁵.

Jahonning turli nuqtalarida hamon davom etayotgan urushlar va qarama-qarshiliklar, saqlanib qolayotgan davlatlararo, millatlararo va dinlararo ziddiyatlar, Ming yillik rivojlanish deklaratsiyasida ta’kidlanganidek, qashshoqlik, ochlik, onalar va bolalar o‘limi, epidemiyalar va insoniyatning boshqa muammolariga qarshi kurash borasidagi eng jiddiy to‘siqlar bo‘lib qolmoqda. Ushbu haqiqatning tasdig‘ini 40 yildan ziyod harbiy harakatlar davom etayotgan Afg‘oniston Islom Respublikasi misolida ko‘rishimiz mumkin. Afg‘on muammosini harbiy yo‘l bilan hal etib bo‘lmasligi yanada ayon bo‘lmoqda, koalitsiya kuchlarining Afg‘onistonda tinchlik o‘rnatish bo‘yicha tanlagan strategiyasi esa kutilgan natijalarni bermadi. Muttasil davom etayotgan urush Afg‘oniston xalqining ahvolini tobora og‘irlashtirmoqda va muammoni hal etishni yanada murakkablashtirmoqda.

Ikkinchi jahon urushidan keyin progressiv kuchlar qurollanish poygasini to‘xtatishga intilgan va qarshi kurashgan, urush haqida maxsus konvensiyalar qabul qilganiga qaramay XXI asr choragida yana “sovuq urush” larga zo‘r berilmoqda, hududlararo yoki fuqarolararo, goho davlatlararo urushlar davom etmoqda. Yarim asr mobaynida o‘zaro mahalliy nizolar, harbiy mojarolar tufayli jahon sivilizatsiyasidan butkul uzilib, dunyoning eng qoloq mamlakatlaridan biriga aylanib borayotgan Afg‘oniston, milliy-diniy nizo va fuqarolik urushi domidagi Iroq, Liviya va Suriya kabi davlatlar bugun buning yaqqol dalilidir. Bu mamlakatlar hududining xavf-xatar o‘chog‘iga aylanib qolgani ularga qo‘shni mamlakatlardagi tinchlik va barqarorlik, taraqqiyot yo‘lidagi ezgu maqsadlarni amalga oshirishga xalaqit bermoqda. Turli shakllarda davom etgan mustamlaka davri mamlakatning tashqi aloqalarini uzib

¹⁵⁴ Byukenen P.J. G‘arbning o‘limi. –Toshkent: “Ilm-Ziyo-Zakovat” nashriyoti, 2021. 124 b.

¹⁵⁵ Arastu. Poetika Ritorika. Axloqi Kabir. -Toshkent: Yangi asr avlodi. 2008, b.261

qo‘ydi. Hozirgi davrda global darajada tinchlikni ta‘minlash va davlatlararo hamkorlikni yo‘lga qo‘yishning, ko‘plab muammolarni hal qilishdagi roli oshmoqda. Ushbu birlik nafaqat urushlarga chek qo‘yishi, shuningdek, tinchlikni axloqiy idealga aylanishi, tinchlikparvarlikni axloqiy madaniyat sifatida qadrlashga xizmat qiladi.

Georg Hegelning “Har bir davlat qurilishi ma‘lum xalq milliy-ma‘naviy mahsuli, o‘zligini namoyon etish va ma‘naviy onglik taraqqiyotining pillapoyasidir. Bu taraqqiyot pillapoyasini qadam-baqadam bosib, bir me‘yordagi harakatni, vaqtdan o‘zib ketmaslikni taqozo etadi. Vaqt hamma narsaga qodir. Unda tafakkur, falsafa, ... hamma narsa mujassam”¹⁵⁶ degan fikri tinchlikparvarlikning axloqiy mohiyatini kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

Uchinchi mustaqillikni mustahamlash paradigmasi. Mustaqillik nafaqat hududiy birlik jihatdan mustahkamlik, balki fuqaro erkinligi, jamiyat hayotining barcha sohalariga yangi o‘zgarishlar tendensiyasi va o‘z navbatida davlatchilik tizimining o‘zagidir.

Mintaqamizda bugungi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida yaqin qo‘shnichilik muhitini shakllantirish, mustahkamlash doimiy hamkorlikni talab etadi. Shu jihatdan Chingiz Aytmatov: “Qarshimizda buyuk tarixiy qudrat namoyondirki, uning Markaziy Osiyo davlatlari uchun dolzarb qudrat – ehtiyoj ekani kundek ravshan”¹⁵⁷, deya izohlagan edi. Qolaversa, mustaqillikka erishgan mamlakatlar tinchlikparvarlik axloqining bosh omili madaniyat, ma‘rifat va mafkuraga e‘tibor berishni taqozo etadi.

Turli millat va aqidalarga ega bo‘lgan ko‘pmillatli mamlakatimizda millatlararo totuvlikni ta‘minlash imkonini berdi. Bu borada O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov bu masalaga mustaqillikning ilk kunlaridayoq e‘tibor qaratib, “bizga zarba bo‘lib tushgan eng og‘ir tanglik iqtisodiy emas, balki ma‘naviy tanlikdir. Asrlar mobaynida qaror topgan axloqiy – ma‘naviy qadriyatlarni g‘oyaviy qarashlarga qurbon qilish oqibatlarini bartaraf etish iqtisodiyotni tartibga keltirishdan ko‘ra ancha mashaqqatli bo‘ladi”¹⁵⁸.

To‘rtinchi tinchlik madaniyati paradigmasi. Keyingi paytlarda tinchlikni saqlash va unda fuqarolarni ishtirokini ta‘minlashda “tinchlik madaniyati” tushunchasi ilmiy muomalada qo‘llanila boshlandi. “Tinchlik madaniyati” falsafiy-axloqiy tushuncha bo‘lib, uning mohiyati “urushlarga yo‘l qo‘ymaslik, davlatlararo nizo va mojarolarni siyosiy vositalar bilan hal etish, mamlakat ichidagi

¹⁵⁶ Гегель Г.В. Философия права. -Москва: Наука. 1990. 86 с

¹⁵⁷ Марказий Осиё маданияти. – Тошкент, 1997 йил 7 апрел. –32 Б.

¹⁵⁸ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. -Toshkent: O‘zbekiston. 2000. 61 b.

kelishmovchiliklarni tinchlik yo‘li bilan bartaraf qilish, inson huquqi va qonun ustuvorligini ta‘minlash” dan iborat.

Falsafiy manbalarda Sharq allomalari ichida birinchi bo‘lib Abu Nasr al-Forobiy madaniyat masalasini kun tartibiga qo‘yganligi ta‘kidlanadi. Sababi mutafakkir madaniyat so‘zini arabchadan olinganiga ishora qiladi va uni shahar, jamiyat, boshqarish, san‘at, idora qilish, inson quvvatlari singari ijtimoiy-axloqiy hodisalar bilan bog‘lagan edi.

Abu Nasr Forobiy o‘z qarashlarida ham tinchlikni oliy darajada qadrlanganligi shu davr ruhini aks ettirishda harakat qilganligini tahlil etishimiz mumkin. “Madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo‘ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo‘lgan har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma bab-barobar bo‘ladi, kishilar o‘rtasida farq bo‘lmaydi, har kim o‘z istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug‘ullanadi. Odamlar chin ma’noda ozod bo‘ladilar”¹⁵⁹. Allomaning ushbu fikri o‘z navbatida “tinchlik madaniyati” ning axloqiy mohiyatini belgilaydi.

Tinchlikning mohiyati axloqiylikni taqozo etadi, ushbu mohiyatning pragmatik asosi “tinch-totuv yashash tamoyili”da namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, davlatlar o‘rtasidagi janjalli masalalarni hal qilishning vositasi sifatida urushlardan voz kechish, janjalli masalalarni muzokaralar olib borish orqali hal etish, teng huquqlilik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, har qaysi xalqning o‘z taqdirini o‘zi hal etish huquqini tan olish, barcha mamlakatlarning suvereniteti va hududiy yaxlitligini qat’iy hurmat qilish, to‘la tenglik va o‘zaro naf keltirish asosida iqtisodiy va madaniy hamkorlikni rivojlantirishdan iboratdir. Bu tinch-totuv yashashning axloqiy negizidir. Shu ma’noda, tinch-totuv yashash urushni istovchilarni “ko‘ndirish”, “tinchlantirish” siyosati, ularni “yaxshi bo‘lishga” chaqirish yoki ulardan tinchlikni “so‘rab olish” emas, balki tinchliksevar kuchlarning birgalashib faol ta’sir ko‘rsatishi bilan belgilash mumkin.

Bugun O‘zbekistonda tinch – totuv yashash tamoyili davlat siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu jarayonda O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan 2017-2021 - yillarda mo‘ljallangan “Harakatlar strategiyasi” hamda 2022-2026 - yillarga mo‘ljallangan “Taraqqiyot strategiyasi” boshqa davlatlarga nisbatan munosabatlar yuzasidan O‘zbekiston tashqi siyosatining muhim prinsiplarini – tinch-totuv yashash prinsiplarini belgilab berdi.

Ushbu mulohazalar “tinchlik”ni umumijtimoiy ma’no kasb etadigan tushuncha sifatida baholaydi. Holbuki, globallashuv davri qadriyatlari amaliyotida “tinchlik” ning ijtimoiy-ma’naviy va gumanistik mazmuni umuminsoniy qadriyat sifatida baholash uchun asos bo‘ladi. Bundan tashqari, yurtimizda o‘ziga xos davlatchilik

¹⁵⁹ Abu Nasr Forobiy Fozil odamlar shahri. -Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. 1993. 14 b.

tarixi, mavjud qadriyatlar tizimi, umuminsoniy tamoyillarga rioya qilingan holda tinchlik ta'minlanmoqda. Chunonchi, mustaqillikni mustahkamlash va himoya qilish masalasida hushyorlik va sezgirlikni, qat'iyat va mas'uliyatni yo'qotish, bu jarayonga "obektiv holat" sifatida qarash, o'zlikka va bosh-boshdoqlikka olib keladi. Shu bois, mustaqillik tinchlikparvarlikning axloqiy ehtiyoji sifatida O'zbekistonning tashqi siyosatiga, uni amalga oshirish yo'llarini belgilashga negiz bo'luvchi quyidagi asosiy axloqiy tamoyillarni belgilaydi:

- o'z milliy-davlat manfaatlari ustun bo'lgan holda o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olish va boshqa biron-bir davlatning ta'siriga tushib qolmaslik;
- global darajada muammolarda tinch yo'l bilan kurashish, harbiy bloklar va uyushmalarga kirmasdan O'zbekistonni yadrosiz zonaga aylantirish;
- tashqi siyosatda pragmatizm, teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga amal qilish;
- tashqi siyosatda ochiq-oydinlik prinsipini ro'yobga chiqarish va tinchliksevar mamlakatlar bilan pragmatik tashqi aloqalarni o'rnatishga intilish.

Tinchlikparvarlik haqidagi an'anaviy qarashlar, yondashuvlarni yangilash jamiyat barqarorligini ta'minlashning muhim talabi hisoblanadi.

Texnik imkoniyatlarning kengayishi esa dunyo miqyosida tinchlik bilan bog'liq yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Darhaqiqat, texnika faoliyatning mustaqil sohasi sifatida yuzaga chiqib, insonga olamni ijodkorlik va yaratuvchanlik asosida estetik jihatdan o'zlashtirish imkonini berdi.

Hozirgi davrdagi global muammolar, ya'ni yer yuzida yalpi tinchlikni saqlash, termoyadro urishining oldini olish va adolatli xalqaro iqtisodiy tartibot o'rnatish; atrof-muhitni samarali muhofaza qilish; aholi soni va tarkibi bilan moddiy va ma'naviy qadriyatlar yaratilishi mutanosibligiga erishish; yer yuzi aholisini zarur oziq-ovqat va quvvat manbalari bilan ishonchli ta'minlash; ochlik, qashshoqlik va qoloqlikni tugatish kabilar tashkil etadi.

Tinchlikparvarlik insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega ma'naviy-qadriyatlardan hisoblanadi. Chunki u mohiyatan urushning, qon to'kishning oldini olishga, insonni oliy mavjudod sifatida qardlashga va oliy qadriyat sifatida tan olishga, har qanday qon to'kilishlarga qarshi tura olish, tinchlik va totuvlikni ta'minlashda muhim omildir.

"Bugungi kunda yon-atrofimizda diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, "ommaviy madaniyat" degan turli balo-qazolarning xavfi tobora kuchayib borayotganini hisobga oladigan bo'lsak, bu so'zlarning chuqur ma'nosi va ahamiyati yanada yaqqol ayon bo'ladi"¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. –Toshkent. 2017. 48 b.

Barcha xalqlar uchun ilm-ma’rifat, ta’lim va tarbiya kabi tinchlikparvarlik ham inson kamoloti va millat ravnaqining asosiy sharti hisoblanadi. Garchand, ta’lim-tarbiya anglashning mahsuli, tafakkur darajasi va uni rivojlanishini belgilovchi eng muhim omillar bo’lsada, tinchlikparvarlik ham xalq va millat ma’naviyatini ifodalaydi. Bu tendensiyaning hayotiyliigi xalqni tinchlik va tinchlikparvarlikka munosabatida, yondashuvida va harakatlantiruvchi kuch sifatidagi mohiyatida kuzatish mumkin.

Uchinchisi – urush g’ayriaxloqiy hodisa. Hozirgi odamlar insoniyat tarixida ilk bora to’la yo’q qilinish xavfi ostida qolgan bashariyat avlodlari hisoblanadi. Chunki, urushning sanoatlashishi ana shu ahvolga olib keldi.

Olmon mumtoz falsafasining yirik vakili Immanuil Kant axloqshunosligining cho’qqisi tinchlikni rag’batlantirish va urushning har qanday shakliga chek qo’yishga qaratilgan edi. “Uning abadiy tinchlik g’oyasi; hech qanday urushga yo’l yo’q: na men bilan sening orandagi tabiiy holatdagi urushga, na oramizdagi davlatlar sifatidagi urushga yo’l yo’q, urush har kim o’z huquqini qo’lga kiritishi uchun zarur bo’lgan usul emas. Ayni paytda, insoniyat uchun axloqiy komillikka erishuvning faol vositasini mutafakkir ma’rifatda ko’radi. Ma’rifat uchun esa faqat erkinlik, erkinlik bo’lganda ham juda zararsiz, har bir holatda o’z aqlidan oshkora foydalanadigan erkinlik zarur”.

“Kant inson sifatida ham shunday yashab o’tdi. Uning ikki narsa haqida qancha ko’p, qancha uzoq o’ylaganing sari qalbing tobora yangi, tobora kuchayib boruvchi hayrat va ixlos bilan to’lib-toshaveradi, bular - boshim ustidagi yulduzli osmon va mening botinimdagi axloqiy qonun, degan gaplari eng avvalo o’ziga taalluqli edi”¹⁶¹.

Ma’lumki, insoniyat tarixida urushlar va tinchlikni muqarrar tarzda ta’minlash muammosi nafaqat mamlakat ichida balki, global darajada mamlakatlar o’rtasidagi muvozanatni ta’minlash va munozarali masalalarni hal etishda siyosiy zo’ravonlik va kuch ishlatishni bildiradi. Tinchlik va xalqlarning xohish-irodasi, orzu-umidi bo’lsa, urush esa aksincha, hukmron kuchlarning siyosati va oqibatidir. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, so’nggi 6 ming yil davomida, yer yuzida 15 mingdan ziyod urushlar sodir bo’lgan. Bu davr ichida atigi 300 yilgina urushsiz kechgan.

Hozirgi kunda xalqaro munosabatlarda qudratli davlatlar geosiyosiy manfaatlarini amalga oshirishda zo’ravonlikka moyillik bildirmoqda. Bunda aksariyat rivojlangan davlatlar hali hanuzgacha yalpi qirg’in qurollarini ko’plab ishlab chiqarish bilan harbiy qudratga erishishni o’z tashqi strategiyasining mazmuniga aylantirmoqda.

¹⁶¹ Кант И. К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль. 1986. 116 с.

Lev Tolstoyning “Urush va tinchlik” romanida “urush” va “tinchlik”ning zaruriyati, ahamiyati va axloqi aks etadi. Fransuz imperatori Napoleon tomonidan Rossiyaning bosib olinishi mumkin bo‘lgan bir vaqtda, boshqalardan o‘zlarini ustun deb bilgan mahalliy turli tabaqalarni dushmanga qarshi kurash vositasida birlashtirgan, ayni paytda esa rus xalqining maishiy hayoti va ularning dunyoqarashini yaqqol ifodalagan “Urush va tinchlik” asarining dunyoga kelishi o‘z davri uchun katta voqea edi. Bu asar xalq ongidagi uyg‘onishga bo‘lgan da’vat bugungi kunga, bugungi zamon kishisiga ham birday taalluqlidir. Muallifning asar orqali tinchlikning ma’naviy ahamiyati haqida hayotiy haqiqatlarga asoslangan quyidagi hikmatlari o‘z dolzarbligini hozir ham yo‘qotmagan:

- “Hurriyat va tinchlikni payg‘ambarimiz ham targ‘ib qilgan edi”.
- “Abadiy tinchlik siyosiy muvozanat bilan bo‘lmaydi”.
- “Agar hamma faqat o‘z e’tiqodi asosida urushadigan bo‘lsa, dunyoda urush degan narsa bo‘lmas edi”¹⁶².

Hozirgi davrda “urush” tushunchasining ijtimoiy-siyosiy mazmuni kengayib bormoqda. V.Slipchenkning fikriga ko‘ra, bugungi kunga kelib, “urush murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisa bo‘lib, turli ko‘rinishdagi kurashlar majmuasini tashkil etadi. Davlatlar va turli sotsial tizimlar o‘rtasida kechadigan siyosiy, iqtisodiy, harbiy, axborot, (gibrid) va boshqa shakldagi kurashlar shular jumlasidandir”¹⁶³.

To‘rtinchisi – xalqaro hamkorlikni kuchaytirish. Bugun dunyoda tinchlikni ta’minlashda xalqaro tashkilotlarning, xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining roli va ahamiyati katta. Dunyoda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash, teng huquqlilik va erkin fikr (plyuralizm), o‘zaro hurmat tamoyillari asosida xalqlarning o‘zlari belgilaganlaridek, millatlar o‘rtasidagi do‘stona aloqalarni rivojlantirish, millatlarning ushbu umumiy maqsadlarga erishuvida hamkorlikdagi harakatlarning markazida bo‘lish kabi maqsadlar Birlashgan Millatlar Tashkilotining asosiy maqsad-vazifalaridan hisoblanadi. Shu bois BMT Bosh Assambleyasi har yili jahonda tinchlik va taraqqiyotni ta’minlashda dolzarb muammolarni muhokama qiladi va bu masalalar bo‘yicha BMTga a‘zo bo‘lgan davlatlarga yoki Xavfsizlik kengashiga tavsiyalar berib, qarorlar ishlab chiqadi. Garchand bu tavsiya va qarorlar a‘zo bo‘lgan mamlakatlar uchun majburiy bo‘lmasa-da, davlatlarning asosiy ko‘pchiligi ularni bajarishdan manfaatdordir. BMT o‘z a‘zolarining suveren tengligiga asoslanishi bilan bir qatorda davlatlarning ichki ishlariga aralashmaydi va befarq ham bo‘lmaydi.

Umuman olganda, tinchlikparvarlik - insonlarning tinch-xotirjam, yaratuvchanlik, bunyodkorlik, ijod qilish, yaratgan ijod mahsullarining uzoq yillar

¹⁶² Толстой Лев. Уруш ва тинчлик. Роман. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. – 6. 31.

¹⁶³ Толстой Лев. Уруш ва тинчлик. Роман. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. – 6. 37.

mobaynida xalqni birlashtiruvchi ijtimoiy hodisa hamdir. Tinchlikparvarlikning amalda namoyon bo‘lishi uchun yer yuzidagi har bir inson tinchlikning qadrini anglashi va o‘z faoliyati, dunyoqarashini axloqiy jihatdan shakllantirishini toqazo etadi.

Xulosa sifatida tinchlikparvarlik ta’limoti insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega ma’naviy-qadriyatlardan hisoblanadi. Chunki u mohiyatan urushning, qon to‘kishning oldini olishga, insonni oliy mavjudod sifatida qardlashga va oliy qadriyat sifatida tan olishga, har qanday qon to‘kilishlarga qarshi tura olish, tinchlik va totuvlikni ta’minlashda muhim omildir.

Tinchlikparvarlik xalq, davlat va jamiyat hayotining eng muhim axloqiy tamoyili hisoblanadi. Uni fazilatga aylantirish qat’iyatlilikni talab etadigan ijtimoiy voqelik. Barcha taraqqiyparvar kuchlar barqarorlik va hamkorlik yo‘lini belgilashda tinchlikparvarlikning axloqiy mazmunidan kelib chiqib ma’naviy maqsadini belgilashi zarur. Shundagina tinchlik amaliy hamkorlik yo‘lini tanlash orqali mustahkamlanadi.

Tinchlikparvarlik – insonlarning tinch-xotirjam, yaratuvchanlik, bunyodkorlik, ijod qilish, yaratgan ijod mahsullarining uzoq yillar mobaynida xalqi, el-yurti, Vatani va umuman, insoniyatga xizmat qilishiga ishonch-e’tiqod, hayotning qadriga yetish, tinchlikni ulug‘lash ruhidagi faoliyati va xatti-harakatlari bilan bog‘liq tarbiyaviy yo‘nalish xususiyati hisoblanadi.

ADABIYOTLAR ROYXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. –Toshkent. 2017.
2. Karimov I.A. O‘zbekiston Mustaqillikka erishish ostonasida. –Toshkent: O‘zbekiston 2011.
3. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. -Toshkent: O‘zbekiston. 2000.
4. Abdurauf Fitrat. Sharq siyosati. Buxoro. 1992.
5. Arastu. Poetika Ritorika. Axloqi Kabir. -Toshkent: Yangi asr avlodi. 1999.
6. Abu Nasr Forobiy Fozil odamlar shahri. -Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. 1993.
7. Беседы и суждения Конфуция – СПб.: Издательство “Кристалл”. 1999.
8. Byukenen P.J. G‘arbning o‘limi. –Toshkent: “Ilm-Ziyo-Zakovat” nashriyoti, 2021.
9. Гобс Т. Сочинения. Том 2. - М.: Мысль. 1991.
10. Гегель Г.В. Философия права. -Москва: Наука. 1990.

11. Falsafa Qomusiy lug‘at. -Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2004.
12. Кант И. К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль. 1986.
13. Макиавелли Н. Государь Избр. соч.- М.: Мысль. 1982.
14. 14.Скрипник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры. –.: Политиздат,. –1992.
15. Лев Толстой. Уруш ва тинчлик. Роман. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2019.

SIYOSIY VA DINIY BAG‘RIKENGLIK TUSHUNCHALARINING JAMIYAT MA‘NAVIY QIYOFASINI SHAKLLANTIRISHDAGI ROLI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544120>

Mamirov A.N.

Alfraganus universiteti

Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Ijtimoiy fanlar kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda tenglik va bag‘rikenglik tushunchalarining ahamiyati va ularning bugungi kun sharoitidagi ahamiyati yoritib berilgan. Respublikamizda turli dinlar va millatlarning urf-odatları, qadriyatları, bu borada millatlararo hamjihatlikni ta‘minlash, ularni yosh avlod ongiga singdirish omillari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Siyosiy, tolerantlik, munosabat, jamiyat, millatlar, qadriyatlar, siyosiy bag‘rikenglik, sabrlik, inson omili, chidamlilik, qahramonlik, insonparvarlik, mehmondo‘stlik, ochiqko‘ngillilik.

XXI asr boshlanish davrida G‘arb jamiyatida «tolerantlik» tushunchasi siyosiy ritorikaga moslashtirilib, birmuncha cheklanishlar qo‘yilgan. Angliyaning buyuk mutafakkirlaridan hisoblangan Jonn Lokk o‘z asarlarida Yevropada diniy bosim kuchayib borayotgan davrda jamiyatda «diniy tolerantlik» va «diniy bag‘rikenglik» tushunchalarini shakllantirish va rivojlantirish muhimligini ta‘kidlab o‘tgan. J.Lokk: «U diniy sabr-toqatni yoqlab, davlat barqarorligi uchun zarur bo‘lgan funksiyalar va ularning tavsifini sanab o‘tish bilan cheklanadi»¹⁶⁴.

Fransuz ma‘rifatparvari Mishel Monten falsafasida tolerantlik tamoyili juda keng yoritilgan. Uning fikricha, inson har qanday vaziyatda o‘z hissiyotlarini boshqara olishi kerak, agar insonlar bilan muloqotda inson aqlga bo‘ysunishdan to‘xtab qolsa, uning ehtirolari cheksiz davom etuvchi ehtirolar olamiga olib ketadi. M.Monten fikricha: «Men har doim qalbim va aqlim orqali sokinlikni saqlashga harakat qilaman, asrab-avaylashimga qaramay, junbushga keladigan bo‘lsa, bu holat va jarayon o‘z xohishim bilan bo‘lmaganligidan darak»¹⁶⁵. Inson aqli orqali boshqa insonlar bilan munosabatda bo‘lishi, insonlar bir-birlariga tolerantlik tamoyillari orqali munosabatda bo‘lishi kerakligini asarlarida yozib qoldirgan.

¹⁶⁴ Локк Дж. Соч.в 3 т. – М.: 1988. – С.81-90.

¹⁶⁵ Мишель Монтень. Опыты (вторая книга). – М.: ЭКСМО Санк Петербург, 2003. – С. 578.

G‘arbning buyuk faylasuflaridan Frensis Bekon o‘zining falsafiy, siyosiy va axloqiy asarlari bilan butun Yevropada mashhur bo‘lgan. Inson hissiyotlarini emas, aqlini ulug‘lovchi g‘oyalari bilan F.Bekon fikricha: «Inson tabiatida bir-birini sevishga bo‘lgan sirli mayillik mavjud»¹⁶⁶, degan fikri bilan insonlarning o‘zaro tolerant munosabati muhimligi, bu borada hissiyotga berilmaslik zarurligini aytadi.

G‘arb faylasuflaridan Sheftsberi Antoni Eshli Kuper o‘z asarlarida insonlar o‘rtasidagi tolerantlikka o‘ziga xos tomonlama yondashib talqin qilgan. P.Tiranov yozishicha: «Qahramonlik va insonparvarlik – ikkala tushuncha ham bir xil mazmun kasb qiladi. Ammo agar insonni sevuvchi bu insonga salgina o‘z yo‘lidan og‘ishga bo‘lgan harakat kuzatilsa, insonlarni sevuvchi qahramon aqlsiz, boshqarib bo‘lmas shaxsga aylanishi mumkin: Ozodlik kurashchisi va himoyachidan bir zumda buzg‘unchiga aylanishini ko‘ramiz»¹⁶⁷. Faylasufning fikricha, insonlar jamiyatda hayot kechirar ekan, bir-birlariga tolerantlik, sabr-toqat tamoyillari bo‘yicha o‘ta ehtiyotkor munosabatda bo‘lmoqliklari lozim. Agarda ozgina extiyotsizlikka yo‘l qo‘yilsa bu, albatta, antitolerantlik xislatlarini kelib chiqarishiga sabab bo‘ladi.

Russo Jan Jak Fransuz ma‘rifatparvarlarining eng yirik vakillaridan biri o‘z davrida Fransiya inqilobida katta rol o‘ynagan shaxslardan hisoblanadi. Faylasuf o‘z asarlarida insonlarni tolerantlikka chorlagan, bu g‘oyani san‘at va ma‘rifat orqali insonlarga singdirishga harakat qilgan. U insonlarda tolerant dunyoqarashi shakllanishida tarbiyaning ahamiyati kattaligini ta‘kidlab o‘tadi. Sabrli bo‘lish qanchalik qiyin bo‘lsada, lekin uning samarasi shirin bo‘lishini tushuntiradi, bu jihatlarni insonlarga o‘rgatish lozimligini asarlarida yozib qoldiradi. Jan Jak Russoning fikricha: «Jamiyatda insonlar o‘rtasida har bir shaxsning shaxsiy mulki va g‘ururini himoya qila oladigan, barcha uchun umumiy bo‘lgan birlashmani topish kerakki, inson bir-biri bilan birlashgan va bosh eggan holda, shu bilan birga ozodligicha qolishi lozim»¹⁶⁸.

Diniy tolerantlik muammosi hozirgi davrimizda, tabiiyki, eng dolzarb, ko‘p muhokama qilinadigan masalalardan biri hisoblanadi. Shu ma‘noda olib qaraganda diniy bag‘rikenglik insonlar fikrlash tarzini qolaversa ijtimoiy-psixologik munosabatlar o‘zida mujassamlashtirib, ko‘p sonli diniy qadriyatlarning uyg‘unligini shakllantiradi. Diniy bag‘rikenglik, shuningdek, shaxslar, ijtimoiy tuzilmalar va davlat darajasidagi harakatlar sifatida qabul qilinishi kerak. Boshqacha aytadigan bo‘lsak, diniy bag‘rikenglik fuqarolik jamiyatining qadriyati va ijtimoiy normasi sifatida tushunilishi mumkin, bu esa unga tegishli shaxslarning har xil diniy konfessiyaga mansubligi bo‘yicha namoyon bo‘ladi.

¹⁶⁶ Тиранов П. Философия сорока пяти поколений. – М.: 1999. С. 382.

¹⁶⁷ Тиранов П. Философия сорока пяти поколений. – М.: 1999. – С. 420.

¹⁶⁸ Болязин В. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 436.

Diniy bag‘rikenglikni rivojlantirish mexanizmlari ijtimoiy-psixologik munosabatlarning butun tizimi sifatida jamiyat madaniy hayotini belgilab beradi. Qadim zamonlarda paydo bo‘lgan diniy bag‘rikenglik muammosi mo‘tadil mafkura hisoblangan, bu yerda turli e‘tiqodli xalqlar, buyuk imperiyalar doirasida birga yashashga majbur bo‘ldi.

Dunyo aholisining yarmidan ko‘pi o‘zini dindor hisoblaydi, shu o‘rinda din O‘zbekistonning sivilizatsiyaviy hayotidagi madaniy bag‘rikenglik kafolati hisoblanadi. Respublikamizda tahdidlarning kamayib borishi, eng avvalo, jamiyat barqaror rivojlanishiga bog‘liq.

2018 yil 12 dekabr kuni BMT Bosh Assambleyasida «Ma‘rifat va diniy bag‘rikenglik» deb nomlangan maxsus rezolyusiyaning qabul qilinishi davlatimiz rahbari ilgari surgan tashabbusning amaliy ifodasi bo‘ldi. Ushbu hujjat inson huquqlari, diniy erkinlik va e‘tiqodlarni hurmat qilish, bag‘rikenglik va tinchlikni saqlashni rag‘batlantirish, global muloqotga ko‘maklashishga doir xalqaro say-harakatlarni faollashtirishga undashini qayd etish lozim. Chunki bugun hayotning o‘zi barcha millat va elatlar yaxlit bir butunlikda, ya‘ni bag‘rikenglik va insoniylik g‘oyalari ostida birlashishini taqozo qilmoqda. Buni jahonda yuz berayotgan turli ziddiyatlar, nizolar, tortishuvlar misolida yaqqol ko‘rishimiz mumkin. I.Saifnazarov fikricha: «Shaxsda bag‘rikenglik dunyoqarashi, eng avvalo, oilada, shuningdek, maktabgacha tarbiya muassasasidan boshlab, maktab, litsey, oliy o‘quv yurtlarida shakllantirilib, rivojlantirilib boriladi. Inson dunyoning, tabiat, madaniyat, dinlar, ayni paytda millatlarning turlicha ekanligi va ularning hammasi hurmat qilinishga munosibligini chuqur idrok etishi uchun, birinchi navbatda, o‘z Vatani, xalqi, uning tili, dini, azaliy urf-odatlarini, madaniy o‘ziga xosligini to‘la idrok eta olishi kerak. Ana shundagina u boshqa xalqlar, millatlar, dinlar, madaniyatlarga munosib baho berish, ularni hurmat qilish va qadrlashga qodir bo‘ladi»¹⁶⁹.

Bag‘rikenglik bugun yoki kecha paydo bo‘lgan hodisa emas. Bu fazilat asrlar davomida xalqimizning qon-qoniga singib ketgan. Bag‘rikenglik chuqur tarixiy ildizlarga ega. Masalan, Buyuk ipak yo‘lidagi mamlakatlar hayoti yoki temuriylar davrini olsak, mahobatli imoratlar qurilishida turli millat va elat vakillari qatnashganligi tarix kitoblaridan yaxshi ma‘lum.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida barcha millatlarning o‘zaro tengligini ta‘minlash maqsadida «milliy ozchiliklar» atamasi ataylab kiritilmagan. Xususan, so‘nggi yillarda betakror va daxlsiz shaxs hisoblangan, markazida inson

¹⁶⁹ Саифназаров И. Тошкент давлат иқтисодиёт университетида Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси билан ҳамкорликда “Талаба-ёшларда толерантлик дунёқарашини шакллантиришнинг инновацион усуллари” мавзусидаги бўлиб ўтган республика илмий-амалий конференцияси. № 20 // 2019.

omili bo‘lgan tolerantlikka asoslangan, zo‘ravonlikdan holi bo‘lgan dunyo haqida ko‘p gapirilmoqda. Tolerantlik o‘zi nima? Bu savol barcha xalqlarni o‘ylantirib kelmoqda. Bu masalada asosiy qiyinchlik so‘zning mazmunini aniqlashda emas, balki ma‘nosining qanchalik qiymatga ega ekanligida. Har bir millat va xalq uchun «tolerantlik» tushunchasi o‘ziga xos milliy mazmun kashf etaladi. masalan: ispan millatida – inson o‘z fikri va g‘oyasidan boshqalar fikri farqi va o‘xshash jihatlarini tan olish tushuniladi; fransuz millatida – o‘zingga nisbatan boshqalarning ham sendan farqli o‘laroq erkin fikrlashi va erkin harakat qilishiga yo‘l ochish; Xitoy millatida – insonning bag‘rikeng bo‘lishi, bu uning boshqa shaxslarning bir-birlariga nisbatan ochiqko‘ngillik bo‘lish imkoniyatini yaratib berish fazilati tushuniladi; arab millatida – kechirimli bo‘lish, kirishimlilik, muloyimlik, hamdardlilik, sabrlilik fazilatlari tushuniladi. Fors millatida – sabrlilik, chidamlilik, kechirishga va o‘zaro murosaga doim tayyor bo‘lishlilik tushuniladi; ingliz millatida – muloyim va kirishimli bo‘lishga doimo tayyor turish; rus millatida – nimani va kimningdir mavjudligiga sabr-toqat qilish, murosaga kelish, o‘zini ushlab tura bilish boshqalarning fikri bilan ham hisoblashish tushuniladi; o‘zbek millatida esa – birovlarining fikri, bizga noo‘rin va g‘ayriaxloqiy ko‘ringan xulq va noto‘g‘ri xatti-harakatlariga sabr-toqatli bo‘lish bilan birga, mehmondo‘stlik va ochiqko‘ngillilik, millatidan farqli ravishda teng hurmat qilinishi va bir xilda munosabatda bo‘lishdir. Shuni ta‘kidlash joizki, G‘arb va Amerika xalqi uchun «tolerantlik» tushunchasida umumiylik mavjud bo‘lib, ular nazdida, tolerantlik – boshqalarning ham o‘z pozitsiya, fikrlari va ovozlari bor ekanligini anglashga intilish, ularning ham o‘z nuqtai nazarlari va qarashlari borligini bilgan holda ularga nisbatan murosaga kelishdir. Shu jihatdan «milliy tolerantlik» tushunchasi har bir millatning o‘z mentaliteti, tarixiy bosqichlari, madaniyati va milliy psixologiyasidan kelib chiqiladi.

Darhaqiqat, har bir shaxsning bag‘rikengligi, uning ta‘rifi jamiyatdagi rolini belgilashda ko‘plab yondashuvlarga qaramay, birinchi navbatda ijtimoiy munosabatlar va uni tartibga soluvchi va nizolarni kamaytirish mexanizmi hisoblanadi. Shu munosabat bilan bag‘rikenglik tamoyilining keng tarqalishi jamiyat barqaror paytida yanada dolzarblashadi. Ijtimoiy yondashuv nuqtai nazaridan siyosiy tolerantlik - shaxslar va o‘zaro munosabatlarni tartibga soluvchi qadriyat va meyorlarning ma‘lum tizimi. Jumladan, ushbu munosabatlarni 3 turga, ya‘ni: birinchisi davlat va ijtimoiy guruh o‘rtasida; ikkinchisi ijtimoiy guruh va davlat o‘rtasida; uchunchisi ijtimoiy guruh va ijtimoiy guruh kabi munosabatlar mavjudligini keltirish mumkin.

Xususan, birinchi guruhdagi munosabatlar turli ko‘rinishdagi siyosiy partiyalar, jamoa birlashmalarga birlashish orqali fuqarolarning turli norozilik ko‘rinishlarini (siyosiy harakatlar, jamoaviy noroziliklar, muxolif partiyalar harakati)

davlat tomonidan hal qilinishi darajasini o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan olib qaraganda, turli xildagi qadriyatlarga bo‘lgan hurmat - o‘zga madaniyatlar bilan ijobiy munosabatda bo‘lish orqali shaxsiy qadriyatlar yo‘nalishlari doirasini kengaytirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy muhitning serqirra ekanligi sababli unga bo‘lgan qarashlar turli tuman bo‘lishi tabiiy jarayon. Siyosiy tolerantlikning o‘ziga xos jihati - inson fikr erkinligini hurmat qilgani holda, xalq talablarini rozilik yoki roziliksiz, bir xillik yoki kimningdir foydasiga og‘ishmagan holda qabul qilishga tayyorlikni anglatadi. Shuningdek, U.Kushayev fikricha: «Ijtimoiy bag‘rikenglikning muhim ko‘rinishlaridan biri siyosiy bag‘rikenglikdir. Mazkur tushuncha ijtimoiy fanlar tizimidagi yangi atamalardan biri hisoblanadi. Siyosiy bag‘rikenglik siyosiy demokratiyaning ajralmas atributiv qismlaridan biridir. Zero, u kishilarning davlat ahamiyatiga molik masalalar yuzasidan aniq va puxta ishlab chiqilgan qarashlarini, sog‘lom siyosiy raqobat maydonida o‘zini namoyon qilishga qodir ijtimoiy birlashmalarning faoliyatini, faol ijtimoiy interaksioni anglatadi»¹⁷⁰.

Bugungi kunda tolerantlik konsepsiya sifatida quyidagi maqsad va muammolarga ega:

- tinchlikni saqlash sohasida – jamiyat barcha jabhalarida tinchlik va totuvlikni qo‘llab-quvvatlash va targ‘ib etish;
- inson huquqlari sohasida – barcha etnik qatlamlar orasida madaniy jihatdan hamkorlikka erishish, shuningdek, turli din vakillari o‘rtasidagi muloqotni rivojlantirish;
- demokratiya sohasida – turli ko‘rinishdagi ijtimoiy, siyosiy va falsafiy qarashlarni shakllantirish, sodir bo‘layotgan voqealar xususida erkin ma‘lumotlar almashinishini ta‘minlash.

«Ilmiy tolerantlik» tushunchasining o‘ziga xosligi shundaki, unda bu muhitning a‘zolari har xil hatti-harakat sohiblari, turli millat vakillari, ayniqsa, e‘tiqod erkinligi kafolatlangan turli diniy konfessiya a‘zolari bo‘lishlari bilan birga, dunyoqarash va fikrlash darajasiga ko‘ra xilma-xillikni ko‘rish mumkin. Ularning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg‘ulari, fikr-mulohazalari, g‘oya va e‘tiqodlari turlicha bo‘lgani bois bir-birlariga nisbatan toqatli, chidamli bo‘lishi, turli dunyoqarashga ega talaba yoshlar va professor-o‘qituvchilarning birga ahillikda faoliyat ko‘rsatishi, ijod qilishi, o‘qib-o‘rganishi uchun maxsus makon, ilmu ijod muhitidir. Bu esa o‘z o‘rnida «ilmiy tolerantlik» tushunchasining fan va ma‘naviyat rivojida naqadar muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

¹⁷⁰ Кушаев У.Р. Жаҳон динларида бағрикенглик ғояларининг уйғунлиги. Фалс. фан. бўй. фалс. док. (DSc) ... дис. автореф. – Тошкент: 2020. – Б.18.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Локк Дж. Соч. в 3 т. – М.: 1988. – С.81-90.
2. Мишель Монтень. Опыты (вторая книга). – М.: ЭКСМО Санк Петербург, 2003. – С. 578
3. Тиранов П. Философия сорока пяти поколений. – М.: 1999. С. 382.
4. Тиранов П. Философия сорока пяти поколений. – М.: 1999. – С. 420.
5. Болязин В. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 436.
6. Саифназаров И. Тошкент давлат иқтисодиёт университетида Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси билан ҳамкорликда “Талаба-ёшларда толерантлик дунёқарашилини шакллантиришнинг инновацион усуллари” мавзусидаги бўлиб ўтган республика илмий-амалий конференцияси. № 20 // 2019.
7. Кушаев У.Р. Жаҳон динларида бағрикенглик ғояларининг уйғунлиги. Фалс. фан. бўй. фалс. док. (DSc) ... дис. автореф. – Тошкент: 2020. – Б.18.

ИБН СИНОНИНГ ИЛМИЙ МЕТОДОЛОГИЯГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544313>

Мусаметов Баходир Эркинбаевич

Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Алфраганус университети

Ижтимоий фанлар кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада Ибн Синонинг фалсафий асарларида илмий тадқиқот методологиясига доир қараишлари ўрганилган. Аристотел бурҳонни бир жинсдан бошқасига ташишни тақиқлаб, ҳар бир фаннинг чегараларини алоҳида қатъий белгилайди. Шу тариқа у илмий тадқиқот усуллариининг асосини шакллантиришга ҳаракат қилади. Ибн Сино бурҳоннинг илмлараро рухсат ва ман этилиши ҳолатини изоҳлар экан, умуман олганда, Аристотел фикрларини қўллаб-қувватлайди. Дарҳақиқат, Аристотелнинг фанлар чегарасини белгилашдан асосий мақсади назарий асосни шакллантириш орқали илмий тадқиқотларнинг барқарорлигини таъминлашдан иборат бўлган.

Калим сўзлар: Аристотел, Ибн Сино, метабазис-тақиқи, исботни ташиши, бурҳон, фанлараро муносабатлар, зотийлик, муқаддама, фанларнинг чегаралари, айланасимон яралар.

Аристотел ўз илмий асарларида муайян фикрларга эътироз билдириш мақсадида исботни ноўрин шаклда бир фандан бошқа фанга ташишни тақиқлайди.¹⁷¹ “Метабазис-тақиқи” номини олган ушбу тақиқ Аристотелнинг тафаккур тарзидаги турли ривожланиш босқичларни намоён этиб, илм-фаннинг платонча бирлик тушунчасидан воз кечиш ва алоҳида мустақил фанларни шакллантириш сифатида кўрилади. Бу тақиқ илмларни формал мантиқ тамойили асосида қуришда, бурҳоний ва фаразий билимлар орасидаги фарқни белгилашда муҳим ўрин тутган ва бурҳоний илмнинг фан ёки эмаслигини белгиловчи асосий мезон ҳисобланган.¹⁷² Шу сабабли, у икки минг йилдан ортиқ вақт давомида интеллектуал баҳсларда ҳукмронлик қилиб келган классик фан моделининг энг муҳим унсурларидан бири саналади.

Бурҳоний қиёснинг тузилиши

Бурҳоний қиёс Аристотелнинг асосий ихтироси бўлиб, нафақат унинг

¹⁷¹ Aristotle. Posterior Analytics / Translated with a commentary by J. Barnes (Clarendon Aristotle Series). Oxford: Clarendon Press. 1993. P. 12.

¹⁷² Fazlhoğlu İ. Aristoteles'te Nicelik Sorunu. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. 1998. S. 118-119.

исбот назариясининг, балки бутун тизимининг “ўзаги” ҳисобланади. Аристотел исботни нафақат оддий “бурҳоний қиёс” сифатида, балки кенгроқ маънода, яъни “ҳақиқатнинг асоси ва объектни билиш” сифатида ҳам тушунади¹⁷³. Аристотел кўпроқ эътибор қаратадиган масала – бу зарурий (мажбурий) билимларни берувчи қиёсдир. Шунинг учун у тадқиқотининг бошида бурҳонни “мажбурий муқаддамалардан тузилган”¹⁷⁴ ва “илмий билим берувчи қиёс”¹⁷⁵ деб таърифлайди. Аристотелдан кейин ислом файласуфлари бурҳонни аниқ ва зарурий муқаддамалардан шакллантирилган қиёс деб таърифлайдилар.¹⁷⁶

Аристотел учта термин қоидасини илгари суради, шунда қиёснинг хулосаси муқаддамалардан кейин шаклланади. Бурҳоний қиёсда хулосанинг муқаддамалардан кейин пайдо бўлиши учун ўрта термин ва табиийки, камида иккита муқаддама бўлиши керак. Чунки икки муқаддамадан фақат биттаси олинганда, ундан ҳеч қандай аниқ нарса келиб чиқмайди. Бунинг учун камида икки муқаддама мавжуд бўлиши керак ва бу икки муқаддаманинг ҳар бири ўрта терминга эга бўлиши керак. Қиёснинг биринчи шаклидаги ўрта термин “бошқасида бўлган ва ўзида бошқаси бўлган ва мартаба жиҳатидан ўртада бўлган термин”дир.¹⁷⁷ Бу ўрта термин мавжуд бўлганда, хулоса зарурий шаклда келиб чиқади.¹⁷⁸ Аристотел учун ўрта термин фақатгина иккала муқаддамада мавжуд бўлган ва хулосада бўлмаган термин эмас. Аналитик қиёсда бу атама ботиний сабабни ҳам ифодалаши керак-ки, шу тариқа қиёснинг хулосасида катта ва кичик терминлар ўртасида муносабат ўрнатилади. Ибн Синонинг фикрича, ўрта термин хулоса берувчи қиёсда сўзга ишониш ва уни тасдиқлашнинг сабаби бўлиб,¹⁷⁹ исталган вақтда ифодалаган аниқликни ифодалайди.¹⁸⁰ Хулосанинг мажбурий сифатга эга бўлиши учун терминлар ўртасида зарурий боғлиқлик ўрнатилиши, яъни ўрта термин катта терминга, кичик термин эса ўрта терминга аразий эмас, балки зотий тарзда тегишли бўлиши керак.¹⁸¹ Бир жинснинг ҳар қандай нарсани ўзида зотий тарзда мавжуд қилиши эса ўша нарсанинг ўша жинсда мажбурий тарзда бўлиши маъносини англатади. Шу сабабли, илмий далиллар зотий тарзда мавжуд бўлган

¹⁷³ Aristotle. Posterior Analytics. P. 4.

¹⁷⁴ Aristotle. Ўша асар. P. 6.

¹⁷⁵ Aristotle. Ўша асар. P. 2.

¹⁷⁶ Абу Наср Форобий. Китоб ул-Бурҳон // Мантикийёт ли-л-Форобий, 1-жилд: ан-Нусус ал-мантикийя / Нашрга тайёрловчи: Муҳаммад Тоқи Донишпажух. Кум. 2012. Б. 272-273; Абу Али ибн Сино. Китоб ул-Бурҳон // Китоб аш-Шифо: Мантик / Нашрга тайёрловчи: А. Афибий. Қоҳира: ал-Матбаа ал-амирийя. 1956. Б. 78; Ибн Рушд. Шарҳ ул-бурҳон ли-Аристу ва талхис ул-бурҳон / Нашрга тайёрловчи: Абдурахмон Бадавий. Кувайт. 1984. Б. 260-261.

¹⁷⁷ Аристотель. Первая аналитика / Перевод Б.А. Фохта // Сочинения в 4-х томах. Т.2. М.: Мысль. 1978. С. 123.

¹⁷⁸ Aristotle. Posterior Analytics. P. 59.

¹⁷⁹ Абу Али ибн Сино. Китоб ул-Бурҳон. Б. 68.

¹⁸⁰ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 91.

¹⁸¹ Aristotle. Posterior Analytics. P. 12.

нарсаларга асосланади ва зотий муқаддамалардан ташкил топади.¹⁸² Аристотел ва Ибн Синонинг фикрича, ҳар учала термин ҳам битта жинсга мансуб бўлиши ва жинс ва тур муносабати нуқтаи назаридан, яъни зотий тарзда муқаддамаларда мавжуд бўлиши керак. Шундай қилиб, мукаммал қиёсда ўрта термин фақат “мартабаси” туфайли эмас, балки “табиатига кўра” ўрта термин саналади. Мукаммал қиёснинг зарурий сифатга эга бўлиши формал шарт-шароитлар туфайли эмас, балки зотий бўлган нарсалар орасидаги зарурий (ички сабаб) муносабатни очиб бергани учундир.

Ибн Сино Аристотел сингари бурҳоннинг муқаддамалари хулосанинг сабаблари эканлигини айтади. Сабаблар зотийлик жиҳатидан аввалроқ бўлганлиги сабабли, бурҳоннинг муқаддамалари зотийлик жиҳатидан аввалроқ бўлиши мажбурийдир. Бурҳоний қиёснинг хулосасини фақат шулар билан билиш мумкин бўлгани учун, вақт ва маълумот нуқтаи назаридан муқаддамалар хулосадан олдин бўлиши ва тўғри хулоса бериши учун бу муқаддамалар рост бўлиши талаб қилинади. Ушбу муқаддамалар сабаб бўлганлиги сабабли улар қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши керак:

- 1) хулоса билан боғлиқ бўлиши;
- 2) хулосани ўз ичига олган билимнинг яхлитлигига ёки
- 3) ушбу билим учун умумий бўлган билимга қамраб олиниши.

Ушбу муқаддамаларнинг бурҳонларининг тамойиллари ҳам қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши керак:

- 1) ўз-ўзидан тушунарли бўлиши;
- 2) барча кейинги муқаддамаларга қараганда яхшироқ маълум бўлиши ва
- 3) улардан олдинги даражада турадиган муқаддамалардан ташкил топган бўлиши.

Муқаддамалар ушбу шартларга мос бўлмаса, бурҳоний хусусиятга эга бўла олмайди.¹⁸³ Бундан ташқари, бурҳоннинг муқаддамалар ўзгармас билимни ифодалаганлиги сабабли, уларнинг ҳолати ўзгариши мумкин эмас ва уларнинг юкламлари (предикатлари) ҳам зотий бўлиши керак. Ибн Сино бурҳоннинг муқаддамалари орасидаги бундай муносабатни “мажбурий муносабат” деб таърифлайди.¹⁸⁴

Бурҳоний қиёсдаги учта терминнинг барчаси бир жинсга мансуб бўлгани сабабли, табиийки, бурҳонларнинг муқаддамалари ҳам зотий бўлиши кераклиги аён бўлади. Лекин бурҳонларнинг муқаддамалари бир-бири билан зотий муносабатда бўлиши қандай қилиб бурҳонни бир фандан бошқасига ўтказишни

¹⁸² Aristotle. Ўша асар. Р. 12.

¹⁸³ Абу Али ибн Сино. Китоб ул-Бурҳон. Б. 106.

¹⁸⁴ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 120, 150.

имконсиз қилади? Бу саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин: Зотий аразлар маълум маънода бир-бирига ўхшаш ёки ўхшашлик хусусиятига эга элементларни англатади. Ушбу ўхшаш элементлар “жинс” деб номланган гуруҳда тўпланади ва бу гуруҳнинг чегарасини бузмайди. Бундан ташқари, улар бошқа гуруҳдаги бегона элементларни қабул қилмайди, аниқроғи, қабул қила олмайди. Чунки бошқа гуруҳдан олинган бегона элемент ушбу гуруҳдаги тартибни бузиш хавфини яратади. Бизнинг фикримизча, Фазлиўғли бурҳоннинг тақиқланган ташинувини “жинсларнинг мустақиллиги қоидаси”,¹⁸⁵ Биргул эса “жинсларнинг ёпиқлиги тамойили”¹⁸⁶ деб атаганларида, эҳтимол, шуни назарда тутган бўлишса керак. Бироқ, муайян шароитларда, баъзи элементларнинг турли гуруҳлар ўртасида “ҳаракатланиши”га рухсат берилиши мумкин. Бундан фанлар маълум маънода органик эканлигини тасаввур қилиш мумкин.

Ибн Сино қуйидаги ҳолатда бурҳоннинг ташинувининг имконсиз бўлишини таъкидлайди:

“Фанда бирор нарса муқаддама сифатида қабул қилинади, лекин унинг исботи бошқа фандан бўлади ва ўша муқаддама бу илмга олиб ўтилади ва унинг исботи ўша илмга ташилади”.¹⁸⁷

Ибн Синонинг фикрича, Аристотел бурҳонни бир жинсдан бошқасига ўтказиш билан бурҳоннинг муқаддамаларидан бирини A_1 илмидан B_1 илмига ташишни, яъни икки фарқли фандаги икки фарқли муқаддамани бир жиҳатдан қўллашни назарда тутди. Бурҳоний қиёснинг ҳар қандай муқаддамаси ўша қиёсда қўлланган бошқа муқаддама билан бир жинсдан бўлмаса, аксинча, бошқа фандан бўлса, бошқа фандан ўша қиёсга кўчирилган бўлади. Юқорида бурҳоний қиёсларнинг муқаддамалари хулосанинг сабаби бўлганлиги учун, уларнинг юкламлари зотий бўлиши лозимлигини айтдик. Чунки агар юклам бирон бир муқаддамада зотий тарзда мавжуд бўлмаса, ўша муқаддама бегона фандан кўчирилган бўлади. Бир фандан бошқасига мос келмайдиган тарзда ўтишнинг олдини олиш учун ўрта термин кичик термин учун, катта термин ҳам ўрта термин учун зотий тарзда мавжуд бўлиши керак саналади.¹⁸⁸

Мисол учун, айланасимон яралар чизиқли яраларга қараганда секинроқ битишининг сабабини геометрия фанида излаганимизда, биз бегона фанга оид муқаддамани тиббиётга ташиган бўламиз.¹⁸⁹ Ибн Синонинг фикрига кўра, шифокорнинг айланасимон шаклнинг қамровли шакл эканлигига асосланган ҳолда, айланасимон яралар қийинроқ битади деган хулосаси аслида қиёсда

¹⁸⁵ Fazlıoğlu İ. Aristoteles'te Nicelik Sorunu. S. 3.

¹⁸⁶ Birgül M.F. İbn Rüşd'de Burhân. İstanbul: Ötüken. 2013. S. 232.

¹⁸⁷ Абу Али ибн Сино. Китоб ул-Бурҳон. Б. 169.

¹⁸⁸ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 154.

¹⁸⁹ Абу Али ибн Сино. Китоб ун-нажот / Нашрга тайёрловчи: Мажид Фахрий. Байрут. 1985. Б. 106.

хулосага алоқадор бўлмаган тўғри муқаддамаларни олиб, улардан тўғри хулосалар чиқаришидир. Ибн Сино қиёснинг бу турини ҳақиқий бурҳон сифатида қабул қилмайди,¹⁹⁰ чунки унинг муқаддамалари хулоса билан боғлиқ эмас. Чунки геометрик катта муқаддамадан фойдаланиб, табиий фанлар соҳасига кирувчи бир масалани тушунтиришга қаратилган бўлиб, унга боғлиқ сабаб кўрсатилмаган. Илм-фан соҳасида “боғлиқ бўлиш”, ундаги муқаддамалар бегона фандан эмаслигини англатади. Чунки юкламлар зотий бўлиши шарт. Зотий нарса эса бу фаннинг ўзи ёки мавзуси умумий бўлган фандан бўлиши керак. Чунки бурҳоний муқаддамалар хулосанинг сабаби саналади. Сабаб, қайсидир маънода, сабабни ўз ичига олган нарса билан боғлиқдир. Шу боис шифокор: “айланасимон яра чизиқли ярага қараганда секинроқ битади, чунки “доира шаклларнинг энг кенгидир” деса, тиббий далил келтирмаган бўлади.¹⁹¹ Бундан ташқари, Ибн Сино соф геометриянинг масалалар борасида табиат фани билан умумий нуқталарга эга эмаслигини таъкидлайди.¹⁹² Чунки табиат фанига оид масалаларнинг математик тушунчаларга боғланиши фаннинг чегараларининг бузилишига олиб келади.¹⁹³

Шу сабабли, Ибн Сино бурҳоний илмларда фанга киритилган нарсдан бошқа ҳеч қандай нарсанинг йўқлигини, фанга киритилган нарса эса ё фаннинг мавзуси ва мавзуга оид бирон нарса ёки мавзунинг қоидаларидир, дейди.¹⁹⁴ Бироқ, бир қисми бошқа фаннинг остида бўлмаган турли фанларнинг маълум бир тамойилда умумий бўлиши, албатта, мумкин эмас. Бу фанлар орасида бир терминнинг икки фанда шу тамойилда фарқ қилувчи мавзу ёки юклам сифатида на (1) ўртада бўлиши, на (2) уст тарафда, на (3) остида, на (4) ташқарида бўлиши мумкин.¹⁹⁵ Бундан ташқари, илмий масалалардаги мавзулар ёки фан мавзусининг жинси ёки мавзунинг бир тури ёки унинг зотий арази бўлганлиги сабабли, кичик муқаддамаларнинг бирон бир тарзда умумий бўлган тамойиллардан шаклланиши мумкин эмас.¹⁹⁶ Шундай қилиб, Ибн Сино фанлар мавзуларининг фарқини иккига бўлиб, (1) ҳеч қандай аралашувсиз мутлақ фарқ ёки (2) ҳар қандай нарсада бирининг бошқаси билан умумий хусусиятларга эга бўлишини таъкидлайди.¹⁹⁷ Умумий хусусиятлардан ташқари ҳеч қандай фанга

¹⁹⁰ Абу Али ибн Сино. Китоб ул-Бурҳон. Б. 106.

¹⁹¹ Абу Али ибн Сино. Китоб ун-нажот. Б. 106.

¹⁹² Абу Али ибн Сино. ас-Симоъ ат-табиий // Китоб аш-Шифо: Табиийёт / Нашрга тайёрловчи: С. Зойид. Қум. 1985. Б. 41.

¹⁹³ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 295-296.

¹⁹⁴ Абу Али ибн Сино. Китоб ул-Бурҳон. Б. 70.

¹⁹⁵ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 252-253.

¹⁹⁶ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 255.

¹⁹⁷ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 162.

бошқа фанда изоҳланган бир изоҳ кириши мумкин эмас.¹⁹⁸ Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, бурҳонлар фақат мавзуларнинг зотий аразларини ўрганади, аразлар эса фақат ўша мавзуларда ва мавзуларнинг жинсларида учрайди. Агар бу зотий аразларнинг мавзулар ва мавзулар жинслари гуруҳида мавжудлиги инкор этилса, улар мумкин бўлмаган нарсалар қаторига киради.¹⁹⁹

Ибн Сино фанларда қўлланиладиган умумий муқаддамалар ва уларнинг юкламлари бирма-бир ҳар бир фанга хос қилиб қўйилмаса, фанлар бир-бири билан тўқнашиб кетиши ва натижада илмий изланишлар махсус мавзуда эмас, мутлақ мавжудда бўлишини таъкидлайди.²⁰⁰ Масалан, арифметика сон билан боғлиқ бўлганларни миқдор жиҳатидан текширса ёки геометрик ўлчов билан боғлиқ бўлганларни миқдор жиҳатидан текширса, бу икки фаннинг предмети сон ва ўлчов эмас, балки миқдор бўлади. Худди шу шаклда, агар тиббиёт фанининг мавзуси бўлган инсон танасига узоқ бўлган араз, масалан, “мутлақ ҳаракат” табиий тана бўлиши нуқтаи назаридан инсонга тегишли бўлса, тиббиёт ҳам алоҳида табиий фан эмас, аксинча универсал фанга айланиб қолади.²⁰¹

У ҳолда, мавзулари ҳар хил бўлган ёки мавзуни ўрганиш йўллари ҳар хил бўлган икки илмнинг бурҳонни ман этилган ҳолда ташинуви йўлида бирлашиши мумкин эмас. Икки хил фаннинг мавзулар ва аразлар бўйича тадқиқотлари бирлаштирилмаслиги керак; ҳеч бир фан узоқ аразларни ва бирор нарса билан боғлиқ бўлмаганларни ўзи бўлиш нуқтаи назаридан ўрганмаслиги керак.²⁰² Масалан, арифметикада сон ва геометрияда ўлчов энг умумий жинс сифатида киритилади ва ундан ошиб бўлмайди²⁰³, яъни ҳар бир фан ўз муқаддамалари билан, масалан, геометрия, геометрияга хос бурҳонлар билан, арифметика эса ўзига хос арифметик исботлар билан тушунтирилади.²⁰⁴ Шунинг учун Ибн Сино геометрияни арифметикадан шакллантирган ва арифметикани геометриянинг асосига айлантирган файласуфларни танқид қилади.²⁰⁵

Ибн Сино “тегиш” ва “кўриш” кучларининг номутаносиблигини мисол қилиб келтириш орқали арифметика ва геометриянинг номутаносиб фанлар эканлигини яна бир бор эслатиб ўтади. Ибн Синонинг фикрича, агар “тегиш” ва “кўриш” кучлари аниқ мутаносиб нарсалар бўлганида эди, уларнинг ўрни

¹⁹⁸ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 154.

¹⁹⁹ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 262.

²⁰⁰ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 132.

²⁰¹ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 132-133.

²⁰² Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 169-170.

²⁰³ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 147.

²⁰⁴ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 154.

²⁰⁵ Абу Али ибн Сино. Ўша асар. Б. 188.

ўзгарганда ҳам мутаносиб бўлар эди ва биз геометрик бир масалани исботлаганимизда арифметик масалани исботлашимиз шарт бўлмаганидек, уларни исботлашга ҳожат қолмасди. Бироқ, вазият бундай эмас ва биз бирон бир геометрик масалани исботлаганимизда бу масалада қўллаган исботимизни арифметикада худди шундай равишда ишлата олмаймиз ва арифметик масалани исботлаш учун аниқ бурҳонни қайтадан қуришимиз керак. Чунки, геометрия ва арифметикада “тегиш” ва “қўриш” муносабати ҳақида аниқ исбот ўрнатилганда, табиат фанига оид масалалар ҳақида ўрнатилган бўлмасди, геометрия ва арифметикада шакллантирилган бу қатъий исботларни қабул қилиш шарт бўлмас эди. Демак, нисбатнинг ўзгариши фақат асл ҳолатида ҳам бир хил бўлган ва бир маънога эга бўлган, нисбат ўзгармаган ва сақланиб қолган бир жинсдан бўлган нарсаларда мумкин бўлади, шунингдек, бундай нарсаларда нисбатнинг ҳам ўзларида умумий реал ақл билан қамраб олинган тушунчалари (маъқулотлари) мавжуд бўлади.²⁰⁶

ХУЛОСА

Аристотел одамларнинг мантиқ доирасида амалга оширилиши мумкин бўлган тадқиқот билан қаноатланишларини, қизиқишларини шу мантиқдан фойдаланган ҳолда объектлар ҳақидаги фанга йўналтиришларини ва Платон, Пифагорчилар ва бошқа қадимги юнон мутафаккирлари илгари сурган нарсалар ҳақида ўйламасликларини хоҳлайди. Ўз истагини рўёбга чиқариш учун у фанларни мустақил турлари бўйича белгиланган жуда зич бўлинмаларга ажратади ва бир бўлинмада содир бўлаётган нарсаларни бошқа бўлинмада “ноқонуний равишда” содир бўлишини тақиқлайди. Машшоий ислом файласуфлари, жумладан, Ибн Сино ҳам бу масалада Аристотелнинг фикрига қўшиладилар ва исботнинг ман этилган ташинуви аслида фанларнинг мавзуларини ташкил этувчи элементларнинг зотий хусусиятлари билан боғлиқлигини таъкидлайдилар. Тақиқ барча фанларни бир-биридан фарқлаш ва мантиқ тамойилларидан ва унинг имкониятларидан келиб чиқиб қуриш имконини бериши кутилган эди. Бироқ, Аристотелнинг бурҳон тизимидаги қарама-қарши фикрлар Ибн Синони бурҳонни ташиш доирасини кенгайтиришга мажбур этди. Исломи дунёсида IX асрдан бошлаб ривожлана бошлаган математикавий тадқиқотлар натижасида бурҳонни фанлараро ташиш қонидаси номинал хусусиятга эга бўлган бўлса-да, шубҳасиз, фалсафа-фан тарихида туб бурилиш нуқтаси бўлиб ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР:

²⁰⁶ Абу Али ибн Сино. ас-Само ва-л-олам // Китоб аш-Шифо: Табиийёт / Нашрга тайёрловчи: Маҳмуд Қосим. Қоҳира. 2012. Б. 38-40.

1. Абу Али ибн Сино. Китоб ул-Бурхон // Китоб аш-Шифо: Мантиқ / Нашрга тайёрловчи: А. Афибий. Қоҳира: ал-Матбаа ал-амирийя. 1956.
2. Абу Али ибн Сино. Китоб ун-нажот / Нашрга тайёрловчи: Мажид Фахрий. Байрут. 1985.
3. Абу Али ибн Сино. ас-Симоъ ат-табиий // Китоб аш-Шифо: Табиийёт / Нашрга тайёрловчи: С. Зойид. Қум. 1985.
4. Абу Али ибн Сино. ас-Само ва-л-олам // Китоб аш-Шифо: Табиийёт / Нашрга тайёрловчи: Маҳмуд Қосим. Қоҳира. 2012.
5. Абу Наср Форобий. Китоб ул-Бурхон // Мантикийёт ли-л-Форобий, 1-жилд: ан-Нусус ал-мантикийя / Нашрга тайёрловчи: Муҳаммад Тоқи Донишпажух. Қум. 2012. Б. 265-349.
6. Аристотель. Первая аналитика / Перевод Б.А Фохта // Сочинения в 4-х томах. Т. 2. М.: Мысль. 1978.
7. Аристотель. Вторая аналитика / Перевод Б.А Фохта // Сочинения в 4-х томах. Т. 2. М.: Мысль. 1978.
8. Ибн Рушд. Шарҳ ул-бурхон ли-Аристу ва талхис ул-бурхон / Нашрга тайёрловчи: Абдурахмон Бадавий. Кувайт. 1984.
9. Aristotle. (1993). Posterior Analytics / Translated with a commentary by J. Barnes (Clarendon Aristotle Series). – Oxford: Clarendon Press.
10. Birgül M.F. (2013). İbn Rüşd’de Burhân. – İstanbul: Ötüken.
11. Fazlıoğlu İ. (1998). Aristoteles’te Nicelik Sorunu. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

SUQROT FALSAFIY TA’LIMOTIDA ERKINLIK MASALASINING ANTROPOLOGIK YECHIMI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544326>

Raximdjanova Dilnavoz Sunnat qizi

“Alfaraganus University” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti
katta o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Maqolada antik davr faylasufi Suqrotning falsafasida erkinlik atamasiga antropologik jihatdan yondashuvi bilan boshqa mutafakkirlardan ajralib turishi yoritilgan. Erkin shaxs haqidagi qarashlarini jamiyatdagi qonunlar bilan uyg‘unligi aks ettirilgan. Insonni erkinlik belgilari axloqiy tarbiyasi bilan o‘lchanishi ochib berildi.

Kalit so‘zlar. Erkinlik, erkin inson, ezgulik, ichki erkinlik, axloqiy harakatlar, mustaqil shaxs.

Sofistlar asos solgan erkinlikning antropologik tomonlariga Sokrat tub burilish yasagan. U undan ilgari ko‘rib chiqilishi an‘anaviy tus olgan naturfalsafiy qarashlarni chetga surib, falsafa negiziga inson masalasini biriktirishga, u bilan barcha falsafiy muammolarni bog‘lashga uringan. Jumladan, uning falsafasida inson mustaqil mohiyat sifatida qarala boshlandi. Taqdir inson ustidan hukumronlik qilishni, uning qilmishlariga javob berishni to‘xtatadi.

Inson tabiatidan kelib chiqib, umrini lazzat olishga, ehtiyojlarini qondirishga intilishga sarflashini hisobga olgan holda, uni axloqiy chegaralarini belgilash zaruriyatini uyg‘otgan. Erkin hayot tarzini lazzatga intilish orqali tushunilishini qoralagan Ksenofont erkinlikni Suqrot dunyoqarashi bo‘yicha anglash eng a‘lo ish, degan qarashi bilan uning ta’limotini yoqlagan. Erkinlikni axloqiy tushunishda eng a‘lo sanalgan narsalar borasidagi bilimlar jamlangan. Insonlar aynan shu yaxshi narsalar tanlovini axloqiy tarzda amalga oshirishi haqidagi taassurotlarni yaratgan. Shu asnoda tanlovga axloqiy tus berish an‘ana shakliga kiradi. Sokrat ma’rifatparvar ta’limotlari orqali yaxshilik, erkinlik, adolat, haqiqat kategoriyalarini ochib berishga harakat qilgan. Buning misolini faylasuf barcha yaxshilikni izlashida, biroq hamma ham uni nimadan tashkil topganini bilavermasligi ko‘rinishida tasvirlab bergan. Insonni eng tuban, past, quyi ehtiros va istaklardan ozod qiluvchi, ezgulikka yetaklovchi aql va tafakkur har bir individga zarurligini alohida ta’kidlagan.

Yuqorida ta’kidlanganidek, erkinlik haqidagi g‘oyalar sofistlar va Sokrat tomonidan amalga oshirilgan antropologik burilish doirasida o‘zgaradi. Sokrat tabiiy-falsafiy muammolarga unchalik qiziqish bildirmagan, balki inson mohiyatan

kimligini tushunishga harakat qilgan. Davri uchun xos bo‘lgan tabiatni bilish bo‘yicha fikr yuritish o‘rniga qiziqishini inson bilimi bilan bog‘ladi. Uning falsafasida taqdir inson ustidan hukmronlik qilishni, uning xatti-harakatlari uchun javobgar bo‘lishni to‘xtatgan, chunki inson mustaqil shaxs sifatida ko‘rila boshlangan²⁰⁷.

Sokrat ijodida «erkin inson» tushunchasi ham keltiriladi. Uning nuqtai nazari bo‘yicha tashqi erkinlik polis qonunlariga rioya qilish ko‘rinishida aks etsa, erkinlikning asl mohiyati ichki olamda ochilishini ta’kidlagan. Aslida, mutafakkir ichki erkinlik haqida gapirganligini anglash qiyin emas. Bunday erkinlik mavjud bo‘lishi uchun har qanday vaziyatda va har qanday sharoitda imkoniyat yaratilishi mumkin. Erkin bo‘lish individdan to‘siqlarsiz o‘z-o‘zini anglash, jismoniy instinktlarini nazorat qilish, o‘z-o‘zini qo‘lga olishni talab qiladi. Bundan tashqari, uning namoyon bo‘lishi insonning intellektual qobiliyati orqali amalga oshadi, bu unga atrofdagi dunyoni tushunishga, bilim sohasini kashf etishga imkon beradi²⁰⁸. Suqrot uchun insonning erkin mohiyati axloqiy xatti-harakatlar va aql bilan boyitiladi²⁰⁹.

Sokrat maktablari safidan joy oluvchi kiniklar maktabi o‘z rahnamolari ta’limotidan faqatgina avtarkiyaga aloqador fikrlarni olib, odamlarning barcha turdagi ehtiyojlaridan keskin voz kechish yo‘nalishida davom ettirib, rivojlantirdilar. Ayniqsa, buning yaqqol misoli Diogen Sinopskiy so‘zlarida uchraydi. U inson o‘zining ichki erkinligini shakllantirmoqchi bo‘lsa, unda u tazyiqlar, ya’ni tashqi hamda tarkibiga ehtiyojlar, ehtiroslar kiruvchi ichki ko‘rinishdagi majburlovlar tizginidan to‘laonli ravishda mustaqillikni kuchaytirish yo‘lini tutishi kerak. Umumlashtirib aytadigan bo‘lsak, qadimgi yunon falsafasida erkinlik haqidagi tasavvurlar taqdir, qismat yoki peshona bitigi g‘oyalari bilan o‘zaro aloqada bo‘lgan.

Erkinlik fenomenining evolyutsiyasi davomida uning modifikasiyaga uchrab borayotganini sezish mumkin. Mana bu yuqoridagi bosqichda erkinlik siyosiy qarashlar qurshovidan chiqariladi. Natijada ijtimoiy tengsizlikka moslashuvchi ma’nosi yo‘qoladi. Aniqrog‘i, erkinlik tashqi holatdan ichki holatga ko‘chib, inson kelib chiqishidan qat’i nazar, uning ichki kechinmalari bilan uyg‘unlashadi. Uning mavqei, jamiyatdagi o‘rni muhim ahamiyat kasb etmaydi. Erkinlik har bir insonning ichki, botiniy olamiga tegishli xususiyat sifatida ko‘riladi. Zamonamizda ham

²⁰⁷ Гуторович О.В. Проблема свободы и ее решение в античной философии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. ISSN 1997-292X. – № 7 (57): в 2-х ч. Ч. I. – Грамота, 2015. – С. 35-38.

²⁰⁸ Прохоров К. Тайна предопределения [Электронный ресурс]. URL: <http://www.arminiantheology.wordpress.com/2010/08/24/tp/> (дата обращения: 25.03.2015).

²⁰⁹ Гуторович О.В. Проблема свободы и ее решение в античной философии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. ISSN 1997-292X. – № 7 (57): в 2-х ч. Ч. I. – Грамота, 2015. – С. 35-38.

erkinlik ikki tomonlama o‘rganilishini kuzatishimiz mumkin. Hozirgi davr faylasuflari asosiy e‘tiborlarini insonning ichki erkinligini anglashga intilish masalasiga qaratganlar.

Erkinlik haqidagi g‘oyalar sofistlar va Sokrat tomonidan amalga oshirilgan antropologik burilish doirasida o‘zgaradi. Sokrat tabiiy-falsafiy muammolarga unchalik qiziqish bildirmagan, balki inson mohiyatan kimligini tushunishga harakat qilgan. Davri uchun xos bo‘lgan tabiatni bilish bo‘yicha fikr yuritish o‘rniga qiziqishini inson bilimi bilan bog‘ladi. Uning falsafasida taqdir inson ustidan hukmronlik qilishni, uning xatti-harakatlari uchun javobgar bo‘lishni to‘xtatgan, chunki inson mustaqil shaxs sifatida ko‘rila boshlangan²¹⁰.

Inson haqidagi mulohazalar Sokratni odam erkin bo‘lishi mumkin degan xulosaga olib kelgan. Aslida, mutafakkir ichki erkinlik haqida gapirganligini anglash qiyin emas. Bunday erkinlik mavjud bo‘lishi uchun har qanday vaziyatda va har qanday sharoitda imkoniyat yaratilishi mumkin. Bu o‘z-o‘zini boshqarish, to‘siqsiz ichki o‘z taqdirini o‘zi belgilash, jismoniy instinktlar ustidan hukmronlik qilishni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, bunday erkinlik insonning intellektual qobiliyatlarida namoyon bo‘ladi, bu unga atrofdagi dunyoni tushunishga, bilim sohasini kashf etishga imkon beradi²¹¹. Suqrot uchun insonning erkin mohiyati axloqiy xatti-harakatlar va aql bilan boyitiladi.

Suqrot ta‘limotining ruhiyatidan kelib chiqib, umumbashariy axloqiy qonun talablariga mos keladigan harakat uslubini tanlash odamlarni o‘z taqdirining yaratuvchisiga aylantiradi. Biroq, faylasuf, e‘tiqod yuzasidan, Ksenofontning so‘zlariga ko‘ra, “mabudlarning irodasini fol ochish orqali bilib olishga” harakat qilgan. Shu bilan birga, Ksenofont Sokrat folbinlarga murojaat qilish va folbinlardan (Oracle) faqat ishning natijasi noma‘lum bo‘lgan hollarda so‘rash zarur deb hisoblaganligini ochiq aytgan²¹².

Ksenofontning axborotlarida Sokratning odamning o‘ziga bog‘liq bo‘lgan narsani va unga bog‘liq bo‘lmagan narsani farqlash zarurligi haqidagi fikri e‘tiborni tortadi. Ushbu fikr insonning erkinligi, shu bilan birga erkin emasligi chegaralari, harakat uslubini to‘g‘ri tanlash imkoniyati haqida savol tug‘diradi. Ksenofont tomonidan taqdim etilgan Sokratning so‘zlariga ko‘ra, ba‘zi hollarda harakat uslubini tanlash insonning o‘ziga, uning bilimiga, kuchiga va qobiliyatiga, boshqalarida esa — insonga bo‘ysunmaydigan mabudlarga bog‘liq. Inson faqat o‘zida bor narsani

²¹⁰ Гуторович О.В. Проблема свободы и ее решение в античной философии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. ISSN 1997-292X. – № 7 (57): в 2-х ч. Ч. I. – Грамота, 2015. – С. 35-38.

²¹¹ Прохоров К. Тайна предопределения [Электронный ресурс]. URL: <http://www.arminiantheology.wordpress.com/2010/08/24/tp/> (дата обращения: 25.03.2015).

²¹² Кессиди Ф.Х. Сократ. – М.: Мысль, 1976. – 198 с.

bo‘ysundira oladi. Shunday qilib, inson faqat o‘zini, kuchini va qobiliyatini biladigan darajada erkindir, u olgan bilim va tajriba asosida to‘g‘ri tanlov qila oladi. Va agar biz axloqiy xatti-harakatlar haqida gapiradigan bo‘lsak, unda oqilona tanlov “fazilat – bu bilim” degan ma‘noni anglatadi²¹³.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Гуторович О.В. Проблема свободы и ее решение в античной философии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. ISSN 1997-292X. – № 7 (57): в 2-х ч. Ч. I. – Грамота, 2015. – С. 35-38.
2. Прохоров К. Тайна предопределения [Электронный ресурс]. URL: <http://www.arminiantheology.wordpress.com/2010/08/24/tp/> (дата обращения: 25.03.2015).
3. Кессиди Ф.Х. Сократ. – М.: Мысль, 1976. – 198 с.

²¹³ O‘sha manba.

МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544332>

Алфраганус университети

Ижтимоий фанлар кафедраси в.б. доценти, PhD

Маманов Жамолiddин Абдурахимович

jamolmamanov89@gmail.com

Аннотация: Мақолада маънавий маданият тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши ўрганилган. Маънавий маданиятнинг инсон ва жамият маънавий ҳаётининг турли қирраларини қамраб оладиган инсон фаолияти соҳаси, шунингдек маълум бир маданий-тарихий бирликка ёки умуман инсониятга хос бўлган билим ва дунёқараиш ғоялари тизими эканлиги кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: маънавий маданият, маданий-тарихий бирлик, фуқаролик жамияти, таълим.

Маълумки, маданият бир бутун тизим сифатида икки шаклда тушунилади: моддий маданият ва маънавий маданият. Маданиятнинг бу икки шаклга бўлиниши иккита муҳим ишлаб чиқариш - моддий ва маънавий ишлаб чиқаришнинг мавжудлигига мос келади. Моддий маданият инсон моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олади. Бунга меҳнат қуроллари, яшаш ва кундалик уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак, транспорт воситалари ва бошқалар киради²¹⁴.

Маънавий маданият деганда маънавий ишлаб чиқариш соҳаси ва унинг натижалари ва маҳсуллари тушунилади. У онгнинг барча соҳаларини - фан, таълим, ҳуқуқ, фалсафа, санъат, адабиёт, халқ оғзаки ижоди, дин ва бошқаларни ўз ичига олади. Шунингдек, у кишиларнинг бир-бирига муносабатини, уларнинг ўзига ва табиатга бўлган муносабатини ўз ичига олади, бу моддий ва маънавий фаолият жараёнида маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайди. Шуни таъкидлаш керакки, маданий фаолиятнинг икки тури мавжуд - ижодий ва репродуктив: биринчиси янги маданий қадриятларни яратади, иккинчиси эса уларни қайта яратиш орқали уларнинг айланишини оширади. Маънавиятни талқин қилиш, изоҳлаш, ўрганишда шахс маънавияти

²¹⁴ Богатырев Д. К. Философия культуры. СПб. Издательство РХГА 2020. - 368 с.

билан ижтимоий гуруҳ, халқ, миллат маънавиятини ҳам алоҳида, ҳам ўзаро алоқадорликда олиб қараш талаб қилинади.

Маънавий маданият - бу инсон ва жамият маънавий ҳаётининг турли қирраларини камраб оладиган инсон фаолияти соҳаси, шунингдек маълум бир маданий-тарихий бирликка ёки умуман инсониятга хос бўлган билим ва дунёқараш ғоялари тизимини англатади. Маънавий маданият ижтимоий онг шакллари ва уларнинг инсон фаолиятининг адабий, ахлоқий ва бошқа қадриятларини ўз ичига олади²¹⁵. Маънавий маданият инсон ўзини фақат ҳиссий-ташқи тажриба билан чеклаб қўймаслиги ва унга устувор аҳамият бермаслиги, балки у яшайдиган, севадиган, ишонадиган ва ҳамма нарсани баҳолайдиган асосий ва йўналтирувчи маънавий-руҳий тажрибани тан олиши туфайли пайдо бўлади. Ушбу ички маънавий-руҳий тажриба билан инсон ташқи, ҳиссий тажрибанинг мазмуни ва энг юқори мақсадини белгилайди.

“Маънавий маданият” тушунчаси немис файласуфи, тилшунос ва давлат арбоби Вильгелм фон Гумбольдтнинг тарихий ва фалсафий ғояларига асосланади. У томонидан ишлаб чиқилган тарихий билимлар назариясига кўра, жаҳон тарихи - бу билим чегараларидан ташқарида бўлган, айрим шахсларнинг ижодий қобилиятлари ва шахсий саъй-ҳаракатлари орқали намоён бўладиган маънавий куч фаолиятининг натижасидир. Ушбу кўшма ижоднинг самаралари инсониятнинг маънавий маданияти асосини ташкил этади²¹⁶. Шунингдек, австриялик файласуф Франкл Виктор маънавий маданиятни инсонни ажратиб турадиган, фақатгина унинг ўзига хос жиҳати, деб таърифлайди.²¹⁷

Маънавият – инсонни инсон, жамиятни жамият сифатида барқарор сақлаб турувчи, одамнинг жами билимлари, ақл-заковат ва туйғулари, ахлоқи ва феъл-атвори, тафаккур ва қарашлари йиғиндиси²¹⁸.

Мустақиллик йилларининг бошларида маънавий маданият тушунчаси ўрнига маънавият тушунчаси йўлланила бошланди. Албатта бу тушунча инсонларнинг онгида юксак ахлоқ ва инсоний фазилатларни шакллантиришб жамият учун керакли бўлган ёш авлодни тарбиялаш мақсадида, мафкуравий жараёнларни янги босқичга олиб чиқиш учун қўлланилган бўлса, бу жиҳатдан маънавият жамият ҳаётида аввалги инкор этилган коммунистик мафкура ўрнини кўлдириши халқ, фуқаролар онгида пайдо бўлган бўшлиқни тўлдириши лозим эди. Бу жиҳатдан ушбу тушунча жамият ҳаётида, таълим тизимида,

²¹⁵ Лиховцева А.В. Образ Мира. Основы духовной культуры М. AVRORA 2022. – 300 с.

²¹⁶ Гумбольдт В. фон. Концепция общего языкознания: цели, содержание, структура. Избранные переводы. /Пер. с нем., вступ. ст. и примеч. Лобановой Л.П./ Серия: «История лингвофилософской мысли» М. ЛЕНАНД 2018. - 504 с.

²¹⁷ Франкл В. Человек в поисках смысла (Перевод Д. Леонтьева). – Пермь: Биг-Пресс, 2012. Стр.35.

²¹⁸ Мирзоб Бўрон. Нима бирламчи: иктисодми ёки маънавият? Тафаккур журнали. 2021 йил 2-сон. 15-бет.

айниқса ёшлар онгига чуқур сингдирилди. Лекин ушбу тушунчани мазмунини англаш нафақат оддий фуқаролар учун балки ижтимоий соҳа вакиллари учун ҳам қийин вазифага айланди. Сабаби маънавият инсон ички дунёси, руҳияти билан боғлиқ тушунча бўлганлиги, инсоннинг ички дунёсини тушунтириш осон иш эмаслигидан келиб чиқди. Бунинг оқибатидан маънавият тушунчасини тушунишга қийналган қатлам бу тушунчадан вос кечиш керакли ҳақида ҳам даво билан чиқишди. Маънавият инсон камолотининг энг юқори босқичини англатгани сабабли ҳам жамият ҳаётида фаолият олиб борувчи фуқароларнинг олий даражаси этиб белгилаш ва жамиятнинг юксак мақсади сифатида тарғиб этиш албатда муҳим ҳисобланади. Лекин, маънавият маданият тушунчасини илмий муомалада қўллаш, маънавият тушунчасини изоҳлашда аввалги қийинчиликларни енгиллаштиради деб ҳисоблаймиз.

Маънавий маданият ривожланиши ва тараққий этиб боришида бир қанча омиллар диалектик ўзаро таъсирга эга. Қуйида ушбу омилларнинг баъзиларига тўхталиб ўтамиз.

Таълим маънавий маданият соҳасидаги давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан биридир. Бу ерда Ўзбекистон учун долзарб масала – ёш авлодни ахлоқий тарбиялаш тизимини зудлик билан ислоҳ қилиш долзарбдир. Келгуси йилларда ушбу тизимни қайта қуриш керак бўлади. Бежизга Президент Ш.Мирзиёев 2023 йилни “Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили” деб номламади. Шу мақсадда нафақат кўплаб ўрта ва олий таълим ўқув дастурларининг мазмунини кўриб чиқиш, балки ушбу соҳаларни психология ва ўқув ишлари методикаси соҳасида тажрибали профессор-ўқитувчилар билан таъминлаш зарур. Бу қийин масала ва уни ҳал қилиш учун кўп вақт ва маблағ керак бўлади. Бироқ, ушбу муаммони ҳал қилишнинг стратегик аҳамияти ушбу харажатларнинг тўғрилигини исботлайди, чунки ушбу муаммони ҳал қилмасдан, мамлакатимиз таълим тизимини қайта қуриш ва янада ривожлантиришнинг кўплаб мақсадларига эришиб бўлмайди.

Иккинчидан, мамлакатимиз таълим тизимидаги мавжуд муаммолар, айтиқса умумтаълим мактабларидаги ўқитиш тизимининг эскирганлиги, мактабларда дарс берувчи ўқитувчиларнинг асосий қисмини аёл ўқитувчилар ташкил этиши ушбу муаммоларни келтириб чиқарувчи сабаблардан биридир. Биламизки аёллар тарбияда, умуман ёш авлод билан ўзаро муносабатларда меҳр-мухаббат билан муносабатда бўлиши ёшларнинг тарбиясида салбий ҳолатларни келтириб чиқарувчи омилга айланмоқда.

Маънавий маданиятини ривожлантиришдаги иккинчи муҳим восита билим соҳасидир. Фуқаролик жамияти ривожланиши жараёнида замонавий илмий билимлар мунтазам ривож топиб, ўз имкониятлари чегарасини тобора

кенгайтириб бормоқда. Жамиятда янги технологиялар, инновациялар кашф этилмоқда, глобаллашувга хос бўлган назария ва билимлар, янги фанлар юзага келмоқда.²¹⁹ Билимли ёшлар аввало бўш вақтдан унумли фойдаланиш имконини қидирувчи, вақтини беҳуда нарсаларга сарфламасликка ҳаракат қилувчи жамият қатлами ҳисобланади. Ёшлигидан йигит-қизларни илм олишга, маълум соҳани эгаси бўлишга ўргатиш жамият учун керакли, маънавий салоҳияти юқори ёшларни етиштириб бериш демакдир. Тарихий хотирага эътибор қаратсак, Қодирийнинг “Ўтган кунлар”даги Отабек Юсуфбек хожидек бир донишманд, иймон-этиқоди бутун, халқпарвар инсоннинг ўғли. Юсуфбек ҳожининг барча маънавий фазилатлари ўғлига ўтганлиги шубҳасиз. Иккинчидан: Отабек мадраса кўрган йигит: ўз даври учун етарли даражада илм олмаган бўлганида Отабек ўз халқи, Ватани, миллатининг жонкуяр бир фарзанди даражасига етиши даргумон эди. Ёшларнинг эзгу фазилатларни эгаллашлари ҳақида мамлакат президенти Ш.Мирзиёев “Илм-маърифат ва касб-ҳунарга интилиш, оилани муқаддас билиш, маънавий поклик, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, қадриятларимизга садоқат каби эзгу фазилатлар азалдан халқимиз, миллатимизнинг қонида бўлиб келган. Биз мана шундай бебаҳо меросимизни нафақат асрашимиз, балки уни янада бойитишимиз, келгуси авлодларга безавол етказишимиз керак” деган фикрларни билдиради. Албатта мамлакатни билимли, маънавий маданияти юксак, ахлоқий фазилатлар ва замонавий технологияларни чуқур эгаллаган ёшлар юксакларга кўтаради, ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқади. Шу сабабли ҳам бугунги ёшларни билимли қилиб тарбиялаш энг муҳим вазифадир. Бу йўлда мамлакатимиз сўнги йилларда бир нечта янги ва дадил қадамларни ташлаганлиги эътиборга лойиқ. Хусусан, мактабгача, умумий ва олий таълим муассасаларини хусусийлаштириш имкониятини пойдо бўлганлиги. Яқин йилларга қадар мамлакатимизда таълимни хусусийлаштириш масаласи ҳақида биз орзу ҳам қилмас эдик. Хусусий таълим муассасаларининг авзаллик томони мазкур муассасанинг ўқитувчи ёки талабаларга бераётган таълим сифатига қараб кейинги тақдири белгиланиши. Агар мазкур муассасада таълим сифати яхши ва тўғри йўлга қўйилса мазкур муассасага келиб таълим олувчилар сони ортишига олиб келади. Лекин таълим сифати паст бўлиб, таниш-билиш ёки коррупцион ҳолатлар юз берадиган бўлса ўз-ўзидан кейинги йилларда мазкур муассасага бўлган талаб пасайиб кетишига олиб келади. Юқоридаги сабаблар асосида хусусий таълим муассаса раҳбари албатта кейинги йилларни ўйлаган ҳолда таълим сифатини оширишга, кучли билим ва амалий кўникмаларга эга

²¹⁹ Сиддиқов И. Ёшлар интеллектуал маданиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Т. 2020. 11-б.

бўлган кадрларни таълим жараёнига олиб киришга ҳаракат қилади. Бу эса ўз-ўзидан таълимда рақобатни келтириб чиқаради. Биламизки, рақобат бозор иқтисодиёти шароитида ривожланишнинг асосий омили ҳисобланади. Мазкур рақобатнинг кучаеши бугунги кунда ёшларнинг билим савиясини ошишига ва кўплаб ютуқларни қўлга киритишга олиб келмоқда.

AHMAD TOSHKO‘PRIZODANING ISLOM ILMLARI TASNIFI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544340>

Ergashev Urolbek Berkinovich

falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti,

Annotatsiya: Maqolada Ahmad Toshko‘prizodaning islom ilmlari tasnifi tahlil qilingan. Ilmlar orasidagi iyerarxik munosabatlar ko‘rsatib berilgan. Muallif asari asosida o‘rta asrlarda Usmoniylar imperiyasidagi ilmiy hayot tasvirlangan.

Kalit so‘zlar: Ahmad Toshko‘prizoda, ilmlar tasnifi, islom ilmlari, ilmlar orasidagi iyerarxik munosabatlar, ilmiy hayot.

XVI asrda Usmoniylar imperiyasida yashab ijod qilgan mashhur qomusiy olim Isomiddin Ahmad Toshko‘prizodaning “Mavduot al-ulum” asari fanlar tasnifiga oid eng nodir manbalardan biri. Toshko‘prizodaning “Mavduot al-ulum” asarida alohida ilm sifatida tasniflangan ayrim fanlar hozirgi kunga kelib o‘z ahamiyatini yo‘qotgan yoki ist’emoldan chiqqan. Lekin asarda tasniflangan Islom diniga oid ilmlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

XI asrning ikkinchi yarmi — XIII asrlarda yaratilgan tasniflar ko‘proq, diniy ilmlarga bag‘ishlangan va bu vaqtlarda ijod qilgan ba’zi mualliflar faqatgina diniy ilmlarni tan olganlar va ular tasnifi bilan shug‘ullanganlar. Ammo ular orasida ham moddiy borliqni bilish, ya’ni moddiy borliqni turli tomonlardan o‘rganish tarafdorlari ham bo‘lgan. Lekin, XIV-XVII asrlar davomida yaratilgan tasniflar esa alohida bosqichni tashkil etadi va o‘z navbatida ilmlarni yanada batafsilroq o‘rganish, avvallari ilgari surilgan nazariyalarni qo‘llab-quvvatlash va kengaytirish yoki tanqid qilish bilan ajralib turadi. Ular tasnifiga qo‘shilgan yangi ilmlar hisobiga kengaytirildi (Toshko‘prizoda, Kotib Chalabiy, al-Makkiy va boshqalar). Tasniflar hajm jihatidan o‘zgarsa ham tuzilishi jihatidan deyarli o‘zgarishsiz qoldi. Bu esa, tabiiyki, ilmlar tasnifini saqlanib qolishi va yanada rivojlanishiga zamin yaratdi.

Uzoq davr mobaynida bilim, ilm, fan, mavzu, san’at tushunchalari aynilashtirildi. Bunga eng avvalo misol sifatida Toshko‘prizodaning “Mavduot al-ulum” asarini ko‘rsatishimiz mumkin²²⁰.

Aslida bu asar Toshko‘prizoda Isomiddin Ahmadning “Miftoh as-sa’ada va misboh as-siyoda” (“Saodat kaliti va qo‘llanma chirog‘i”) nomli asarining o‘g‘li

²²⁰ Elçibey Ebülfez. (Cev: Muhammet Kemaloğlu). İlimlerin tasnifi tarihi. Tarih kültür ve sanat araştırmaları dergisi. Karabük Üniversitesi. 2014. –B. 126.

Toshko‘prizoda Kamoliddin Mahmud tomonidan ba’zi ilovalar bilan arabchadan usmonli turkchasiga qilingan tarjimasining nomidir²²¹. Asarning nomi “Mavduot al-ulum” tarzida o‘zgartirilishining sababi esa asarni xalq orasida turkcha nom bilan mashhurlashtirish bo‘lgan. Toshko‘prizoda Kamoliddin Mahmud nafaqat asarni turk tiliga tarjima qilgan balki, o‘zi ham asarning ba’zi qismlariga muhim qo‘shimchalar va izohlar qo‘shgan²²². Asarda turli ilm sohalari, ilmlar tasnifiga oid asarlar yozgan olimlar va ularning tadqiqotlari to‘g‘risida ham ma’lumotlar keltirilgan.

Toshko‘prizodaning ilmlar tasnifi masalasidagi tadqiqoti o‘rta asr Sharq namoyandalari ishini to‘ldirdi. U nafaqat o‘zidan oldin o‘tgan olimlarning yutuqlarini o‘zlashtirdi, balki ilmiy tafakkur rivojlanishiga munosib va sezilarli hissasini qo‘shdi. Ilmlar tasnifining Toshko‘prizoda tomonidan tadqiq qilinishi, to‘ldirilishi, atroflicha tahlil qilinishi birinchidan, shu sohaning yanada rivojlanishiga qulay imkoniyat yaratgan bo‘lsa, ikkinchidan, Sharq ilk o‘rta asr olimlari bilan keyingi asrlar olimlar ijodini bog‘lovchi ko‘prik vazifasini bajargan.

“Mavduot al-ulum” asarida Toshko‘prizoda ilmlarni 7 ta asosiy guruhga ajratgan: I. Yozuv ilmi (2 qismga bo‘lingan bo‘lib, jami 9 ta ilm); II. So‘z ilmi (3 qismga bo‘lingan bo‘lib, jami 42 ta ilm); III. Xatolardan saqlanish ilmi (jami 7 ta ilm); IV. Nazariy falsafa (3 qismga bo‘lingan bo‘lib, jami 121 ta ilm); V. Amaliy falsafa (jami 6 ta ilm); VI. Shariat (din) ilmi (7 qismga bo‘lingan bo‘lib, jami 110 ta ilm); VII. Botiniy ilm (3 qismga bo‘lingan bo‘lib, jami 31 ta ilm). Tasnifda umumiy 326 ta ilm keltirilgan. Asarda islomiy (shariat) ilmlar 6-guruhdan joy olgan bo‘lib, 7 ta qismga ajratilgan holda tasniflangan va quyidagi tartibda shakllantirilgan:

1. O‘qish (Qur’on) haqidagi ilm: 1) Istisnolarni bilish va ularning haqiqiysidan farqlash ilmi; 2) Harflarni to‘g‘ri talaffuz qilish haqidagi ilm; 3) So‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish haqidagi ilm; 4) Qur’onni o‘qishdagi to‘xtalishlar haqidagi ilm; 5) Qiroat qilishdagi nuqsonlar haqidagi ilm; 6) Qur’onni to‘g‘ri ko‘chirib yozish haqidagi ilm; 7) Qur’onning qo‘lyozma nushalarini bilish haqidagi ilm.

2. Hadis hikoya qilish haqidagi ilm: 1) Hadislar sharhi haqidagi ilm; 2) Hadisning paydo bo‘lish sabablari, ularning kelib chiqishi va o‘rni haqidagi ilm; 3) Yangi va bekor qilingan hadislar haqidagi ilm; 4) Payg‘ambar so‘zlarining ma’nolari haqidagi ilm; 5) Payg‘ambarning ko‘rsatma (nazarda tutgan) so‘zlari haqidagi ilm; 6) Hadisning noyob yozuvi haqidagi ilm; 7) Payg‘ambar ko‘rsatmalari haqidagi ilm; 8) Hadis tilining noyoblighi haqidagi ilm; 9) Hadis hikoya qiluvchining holati haqidagi ilm; 10) Payg‘ambarning tibbiyot haqidagi ilmi.

²²¹ Ipshirli Mehmet. Taşkoprizade Kemaleddin Efendi, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011. –B. 153.

²²² Duman Ali. Taşköprüzade Ahmed efendi ve Mevzu’atul-‘ulumda yer alan usul ve fikh ile ilgili ilimler, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004. –B. 63.

3. Izohlar (Qur'on sharhi) haqidagi ilm: 1) Makka va Madinada vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 2) Sayohat davrida vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 3) Kunduzi va kechasi vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 4) Yozda va qishda vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 5) Dam olish va uyquda vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 6) Zaminiiy va osmoniiy suralarni bilish ilmi; 7) Dastlabki vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 8) Vahiy kelishining sababiyatini bilish ilmi; 9) Ba'zi sahobalarning vahiy kelgan suralar haqidagi soʻzlarini bilish ilmi; 10) Qayta vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 11) Qur'on nozil boʻlishidan avval va nozil boʻlgandan keyin (hayotga) tadbiiq etilishi kechikkan ilm; 12) Qisman yoki toʻliq vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 13) Alohida va qisman vahiy kelgan oyatlarni bilish ilmi; 14) Ayrim paygʻambarlarga vahiy kelgan suralarni bilish ilmi; 15) Qur'onning holati haqidagi ilm (paygʻambar suralarni qabul qilib olgan paytida); 16) Qur'on nomlari va uning suralarini bilish ilmi; 17) Qur'onning jamlanishi va suralarning joylashuvini bilish ilmi; 18) Qur'onning sura, oyat, soʻz va harflar sonini bilish ilmi; 19) Qur'on qiroatchisi va uning topshiruvchisini bilish ilmi; 20) Qur'onning tarqatilish ketma-ketligining yuqori va quyi uzatuvchilarini bilish ilmi; 21) Ishonchlilik, ma'lumlik, yagonalik, noyoblilik, soxtalik va buzib koʻrsatishlarni bilish ilmi; 22) Qiroat jarayonida (ifodani) qoʻshib va ajratib oʻqish ilmi; 23) “Fatxa” — unlilarda uzun va qisqa tovushlarni talaffuz qilish ilmi; 24) Yashirin harflar va ularning oʻzgarishlarini yanada koʻpaytirishni, aniqlashni bilish ilmi; 25) Uzaytirish (modda) va qisqartirishni bilish ilmi; 26) Unli tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilishni bilish ilmi; 27) Qur'on xabarlarining koʻrinishini (odamzotgacha) bilish ilmi; 28) Talqin etishda ruxsat etilganlarni ushbu holda nimalar yuz berishini bilish ilmi; 29) Qur'onning nodir (kam uchraydigan, noyob) soʻzlarini bilish haqidagi ilm; 30) Qur'onning xijoz tiliga oid boʻlmagan tilda bayon etilgan qismini bilish ilmi; 31) Qur'onning arab yozuvida boʻlmagan qismini bilish ilmi; 32) Mazmun jihatidan matn yozish jarayonida bir xil oyatlarni bilish ilmi; 33) Mufasssirga zarur boʻladigan gapning bosh boʻlaklarining ma'nolarni bilish ilmi; 34) Sintaksis boʻyicha oʻzgarishlarni bilish ilmi; 35) Mufasssirga zarur boʻlgan muhim oyatlarning mazmunini bilish ilmi; 36) Aniq va noaniq oyatlarni bilish ilmi; 37) Qur'onning boshlanishi va uning yakunlanishini bilish ilmi; 38) Qur'onning mushtarakligi, uning tafsilotlari, muhtasarligi va roʻyirostligi (aniqligi)ni bilish ilmi; 39) Qur'onning yangi va bekor qilingan oyatlarini bilish ilmi; 40) Qur'onning murakkabligi, uning qarama-qarshiligi va zidligini bilish ilmi; 41) Umumiy va shartli oyatlarni bilish ilmi; 42) Oyatlar ifodasi va uning mazmun-mohiyatini bilish ilmi; 43) Qur'onda murojaat turlarini bilish ilmi; 44) Qur'on soʻzlarining mohiyati va ularning qochirim (shama)larini bilish ilmi; 45) Qur'onda metofora va taqqoslashlardan foydalanish ilmi; 46) Qur'onda metonimiya va kinoyalardan foylanish ilmi; 47) Qur'onda taqiqlash va oʻziga xos soʻz birikmalaridan foydalanish ilmi; 48) Qur'onni

o‘rganishda qisqa va lo‘ndalikka amal qilishni bilish ilmi; 49) Qur'onda buyruq va darak gaplardan foydalanish ilmi; 50) Qur'onning stilistik shakllaridan foydalanish ilmi; 51) Qur'on oyatlari oralig‘idagi intervallarni qo‘llay olish ilmi; 52) Boshlang‘ich suralarni bilish ilmi; 53) Yakuniy suralarni bilish ilmi; 54) Oyat va suralarning o‘zaro nisbatini bilish ilmi; 55) Ravshan (aniq) va noaniq suralarni bilish ilmi; 56) Qur'on mo‘jizalarini bilish ilmi; 57) Qur'ondan ilm, sitata (parcha, ko‘chirma) keltirishni bilish ilmi; 58) Qur'onda keltirilgan voqea-hodisalarni bilish ilmi; 59) Qur'on pora (qism)larini bilish ilmi; 60) Qur'onda yo‘q bo‘lishni bilish ilmi; 61) Qur'onda mavjud bo‘lgan ismlar, laqablar va nom (titul)larni bilish ilmi; 62) Qur'onning noaniq momentlarini bilish ilmi; 63) Qur'onda ismlari keltirilganlarni bilish ilmi; 64) Qur'onning qadr-qimmatini bilish ilmi; 65) Ayrim oyatlarning boshqalaridan afzalliklarini bilish ilmi; 66) Oyatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini bilish haqidagi ilm; 67) Qur'on yozuvining bexatoligi va ularning to‘g‘riligini bilish ilmi; 68) Qur'onning sharhlari, izohlari, tushuntirishlarining qadr-qimmatini va ularning zururiyatini bilish ilmi; 69) Qur'on sharhlovchisi uchun qo‘yiladigan talablar va uning etikasini bilish ilmi; 70) Boshqalaridan farq qiladigan (sifatli) izoh (sharh)larni bilish ilmi; 71) Kommentator (sharhlovchi)ning darajalarini (xronologiyaga binoan) bilish ilmi; 72) Harflarning o‘ziga xos xususiyatlarini bilish ilmi; 73) To‘xtalishlar kamaytirilganda, boshqa harfga urg‘u berilganda va so‘zlarning ko‘plik shaklidan noto‘g‘ri foydalanilganda oyatlarning xususiyati o‘zgarishini bilish ilmi; 74) Harf va ismlar bo‘yicha tushlash ilmi; 75) Yorqin va xira harflar ilmi; 76) Allohning yuksak ismini tushlash ilmi; 77) Oyatda harflarni bo‘lish va joyini o‘zgartirish ilmi; 78) Harflar o‘rnining o‘zgarishini bilish ilmi; 79) Taqdirni oldindan bashorat qiluvchi oyatlarni bilish ilmi; 80) Qur'onni xatolardan saqlash haqidagi ilm; 81) Vazxonlik (voizlik) haqidagi ilm; 82) Sig‘inish va ba'zi bir oyatlar, ya'ni sig‘inuvchilar qaysi vaqtda ibodatda bo‘lishni bilish ilmi; 83) Ajdodlar faoliyatini bilish ilmi; 84) Xudojo‘ylik va xudodan qo‘rqish haqidagi ilm.

4. Hadislarni yaxshi bilish (hadis haqida ko‘proq bilish) ilmi.

5. Kalom haqidagi ilm.

6. Fiqhning asosiy qismi (islom yurisprudensiyasi) haqidagi ilm:

1) Fikr-mulohaza haqidagi ilm; 2) Bahs-munozara haqidagi ilm; 3) Tortushuv (bahs) haqidagi ilm; 4) Fikrlardagi tafovut (qarama-qarshilik) haqidagi ilm; 5) Mol-mulk (meros)ni taqsimlash haqidagi ilm.

7. Fiqh ilmi: 1) Shartlar va qayd qilish ilmi; 2) Yurisprudensiya (sudlov, hukm) haqidagi ilm; 3) Shariat hukmlarini bilish haqidagi ilm; 4) Fatvo haqidagi ilm.

Bilamizki, Abu Abdulloh Al-Xorazmiy va Ibn Sino esa ilohiyotni “nazariy falsafa” guruhi tarkibida tasniflagan. Al-Farobiy va at-Tavhidiy o‘z tasniflarida “fiqh ilmi” bilan cheklanib qolgan bo‘lsada, Toshko‘prizoda esa “o‘qish”, “hadis hikoya

qilish”, “Qur’on sharhi”, “hadislarni yaxshi bilish”, “kalom”, “fiqhning asosiy qismi” va “fiqh” ilmlarining ham tarkibiy qismlarigacha tasniflagan²²³. Bu tasnifning e’tiborli jihati shundaki, olim “shariat ilmi”ni oltinchi o’rinda alohida guruh sifatida tasniflagan. Bundan xulosa qilish mumkinki, Toshko‘prizoda ilmiy tafakkurida diniy dunyoqarash ustunlik qilmaydi.

Toshko‘prizoda islomiy ilmlarni o’ziga xos uslubda tasniflagan ilk olim hisoblanadi. Chunki u o’zidan oldingi islomiy ilmlar tasnifidan farqli o’laroq shar’iy ilmlarni eng quyi sohalarigacha tasniflab, har bir ilmning ta’rifi, mavzusi, maqsadi va foydali xususiyatlarini keltirib o’tgan. Bu esa madrasalarda tahsil olayotgan toliblarning shariat ilmini bosqichma-bosqich o’rganib borishlarini anchayin qulaylashtirgan. Bu jihat Sharqning boshqa mutafakkirlarida uchramaydi.

Tadqiqot davomida Toshko‘prizoda davrida dunyoda narsa va hodisalarning son-sanog’i cheksiz hamda ilmlarning soni keskin oshganligiga duch keldik. Alloma har bir ilm to’g’risida o’zining ilmiy qarashlarini ilgari surib, ilmning chek-u chegarasi yo’qligi, ya’ni, hodisalar, ilmlar va jarayonlar mohiyatini o’rganish mangu davom etaverishini hamda ilm sohalarining hammasini o’rganishga bashar umri etmasligi mumkinligini ta’kidladi. O’z fikriga, shaxsiy qarashiga ega bo’lmagan, aytayotgan gapi yoki qilayotgan ishi uchun javob berish mas’uliyatini his qilmaydigan odam shaxs degan yuksak mavqega ko’tarila olmaydi. Toshko‘prizodaning “Mavduot al-ulum” asarini o’rganish, uni falsafiy mushohada qilish vositasida biz birinchi navbatda olim yashab o’tgan davr ilmiy tafakkuri salohiyatini yanada teranroq anglab boramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Elçibey Ebülfez. (Cev: Muhammet Kemaloğlu). İlimlerin tasnifi tarihi. Tarih kültür ve sanat araştırmaları dergisi. Karabük Üniversitesi. 2014.
2. Ipşirli Mehmet. Taşkoprizade Kemaleddin Efendi, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
3. Duman Ali. Taşköprüzade Ahmed efendi ve Mevzu’atul-`ulumda yer alan usul ve fikh ile ilgili ilimler, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004.
4. Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на средневековом мусульманском Востоке. – Ташкент: “Академия”, 2000.

²²³ Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на средневековом мусульманском Востоке. – Ташкент: “Академия”, 2000. –С. 188.

IBN SINONING INSON VA MA’NAVIY KAMOLOT MASALASIGA MUNOSABATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544349>

Uralov Dilshodbek

Alfiraganus universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti v.b.

Shodmonova Lola

Alfiraganus universiteti 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Maqolada Ibn Sinoning falsafiy asarlarida inson va ma’naviy kamolot masalasiga munosabati o‘rganilgan. Allomaning ma’rifat tushunchasining uning axloqqa oid qarashlarida tutgan o‘rni ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ibn Sino, inson, ma’naviy kamolot, axloqiylik, falsafa.*

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini O‘rta asr sharoitida dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqqan buyuk mutafakkirlardan biri – Abu Ali Ibn Sino bo‘lib, u Yevropada “Avitsenna” nomi bilan mashhurdir. Ibn Sino (asl ismi Husayn, otasining ismi Abdulloh) Buxoroning Afshona qishlog‘ida, hijriy 370(980) – yilning safar oyida, amaldor oilasida tug‘ildi.

Ibn Sinoning axloqiy ta’limoti uning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy g‘oyalaridan kelib chiqadi. Axloq fani vositasida, –deb yozgan edi Ibn Sino, – inson o‘z xatti-harakatlarini o‘rganib, kelgusida baxtli va faravon yashashga harakat qiladi²²⁴.

Ibn Sino o‘zining “Axloq haqidagi risola”sida axloqiy xislatlardan or-nomus, sha’n, qadr-qimmat, qanoat, saxiylik, g‘ayratlilik, sabr-toqat, halimlik, sirni saqlay bilishlik, ilm-ma’rifatli bo‘lish, ochiqlik, vijdonlilik, do‘stlik, sadoqatlilik, kamtarlik, saxiylik, adolatlilik kabi shaxs ma’naviyati kategoriyalariga ta’rif beradi²²⁵.

Ibn Sino bu asarida insonning umumiy fazilati haqida gapirib, kishilarda yuz beradigan yaxshi va yomon xulqlarning paydo bo‘lish sabablari haqida to‘xtaladi. Ibn Sino fikricha, yaxshi va yomon xulqlarning hammasi odatdan paydo bo‘ladi, odamlarning yaxshi yoki yomon bo‘lishiga hukumat ahllarining ham ta’siri kattadir.

- “G‘ayratlilik” olimning fikricha, g‘azabiy quvvatga mansub bo‘lib, bunda inson har qanday og‘riq va alamlarga befarq qaraydi.

- “Hikmat” tamyiziy quvvatga mansub bo‘lib, insonni xato va yanglishishlardan asraydi.

²²⁴ Irisov A. Ibn Sino – ma’rifatparvar adib. – Toshkent: 1962. –B.15.

²²⁵ Jonmatova X. Abu Ali Ibn Sino ta’lim tarbiya to‘g‘risida. – Toshkent: O‘zbekiston, 1980. –B.12.

- “Qanoat”, ya’ni mo’tadillikka ta’rif berib, Ibn Sino uni tana uchun normadan ortiq ozuqani iste’mol qilishdan saqlanish yoki xulq normalariga to’g’ri kelmaydigan ishlarni qilmaslik deb tushuntiradi.
- “Sabr” insondagi shunday quvvatdirki, u orqali inson boshiga tushgan yomonlikdan xoli bo’ladi.
- “Yumshoqlik” g’azabning yuz berishidan o’zini tutishdir. Kimki o’zini g’azabdan tuta olmasa, u oqibatda jinoyat sodir bo’ladigan fe’l-atvorga giriftor bo’ladi. G’azabdan o’zini tutishni Ibn Sino insonning olijanobligidir, deb juda to’g’ri ta’kidlaydi.
- “Vijdonlilik” tez fahmlash, his orqali berilgan biror narsaning haqiqiy ma’nosiga tez yetishdir va turli xil yomon ishlardan o’zini tiyib turishdir.
- “Rahmdillik” omadsizlikka uchragan yoki boshqa og’ir kulfat tushgan insonlarga hamdard bo’lish²²⁶.

Ibn Sinoning axloqqa bag’ishlangan risolalaridan yana biri “Burch risolasi”dir. Bu asar 1910-yili Misrda chop etilgan. Bu yerda Ibn Sino, asosan, odam o’zini doimo pokiza tutishi kerakligi, insonlar bilan qanday muomala qilish lozimligi kabi masalalarga to’xtalib o’tadi.

Bundan tashqari, Ibn Sinoning axloqqa oid asarlaridan yana biri “Nafsni pokiza tutish to’g’risida risola”dir. Ibn Sinoning bu asari (qo’l yozmasi) Toshkentda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kitob fondida mavjud.

Bunda muallif kishi nafsni pokiza tutishi zarurligi va ba’zi dunyoviy lazzatlardan o’zini tiyish zarurligi haqida fikr bayon etadi va bunga Ibn Sino ichkilikni misol qilib oladi. Ibn Sino mayni faqat shifo va ruhni shod etish uchun ozgina iste’mol qilish zarurligini ta’kidlaydi. Chunonchi bir g’azalida mayni misoli padar pandi – nasihati kabi achchig’-u, lekin foydasi ko’pdir, deydi. Aql fatvosi shuki, deydi Ibn Sino, maydonoga halol va ravoyu, nodonga harom va noravodir, uni ablax odam ichsa, o’sha zahoti tilidan bodi kirib shodi chiqadi, darrov lof yog’ilib, uning turqi o’zgaradi. Shuning uchun may bilimdonga mumkin-u johillarga harom etilgan.

Ibn Sino fanlarni klassifikatsiyalab, ularni nazariy va amaliy qismlarga bo’ladi. Amaliy ahamiyatga ega bo’lgan fanlarning ob’yektiga u inson faoliyati, burchini oladi. Amaliy fanlar uch bo’limdan iborat: fuqarolik, uy-joy masalasi va nihoyat, axloq qoidalari.

Bulardan fuqarolik burchiga kelsak, bunda inson faolyatini o’rganadigan, ya’ni shaxsiga oid bo’lgan bilimlarni o’z ichiga oladi. Binobarin inson odamlar orasida o’z o’rnini qanday topa olishi va ular bilan birga qanday munosabatda bo’lishi, ishlay

²²⁶ Jonmatova X. Abu Ali Ibn Sino ta’lim tarbiya to’g’risida. –Toshkent: Fan, 1980. –B.81.

olishi masalalari kiradi. Ibn Sino kishilarning oilada bir-biri bilan bo‘ladigan muomala va munosabatlari qanday bo‘lishi, uy ishlarini oilada qanday taqsimlash, xotin, bolalar va xizmatkorlar o‘rtasidagi munosabatlar masalalarini ham unutmaydi²²⁷.

Ibn Sino o‘zining “Uyun al-hikma” (“Hikmat buloqlari”) asarida ham ta’lim va axloqqa oid o‘z fikr-mulohazalarini bildiradi. Unda aytilishicha, axloq fani odamning chinakam baxtli bo‘lishi uchun unga doimo yo‘l-yo‘riq ko‘rsatib beradigan fandır. Bu fan kishining xulqi, fe‘l-atvori ustidan rahbarlik qiladi. Bu fan shunday odamlarni tayyorlab berishi kerakki, ular faqatgina o‘zi uchun yashamasdan, balki boshqalar va jamoat hamda uning manfaati uchun yashashga intilishi kerak. Insonlar bir-biri bilan do‘st-inoq bo‘lib yashashi, ularda insonparvarlik ruhi rivojlanishi lozim. Insonlar kamtar, irodasi kuchli, tejamkor bo‘lishi zarur. Insonda mehnatga muhabbat, yaxshi axloqiy sifatlar va halollik doimo ustun turishi kerak. Yaxshi xulqli kishilarda insonlarning eng yaxshi xislatlari mujassamlashgan bo‘ladi. Ibn Sino shuningdek, asarda kishidagi odamshavandalik, iroda, bu borada tadbirkorlik, do‘stga nisbatan hurmat-ehtirom, dushmanga nisbatan nafrat xislatlarining bo‘lishi kerakligi haqida fikr yuritiladi.

Olimning axloqiy qarashlarini uning “ash-Shifo” asarining ko‘pgina bo‘limlarida ham uchratamiz. Bunda Ibn Sino insonda bo‘ladigan g‘azablanish, xavfning paydo bo‘lishi, qo‘rqoqlikning ma’nisi, uyalish va surbetlik xislatlarning qanday kelib chiqishi haqida bosh qotiradi, kishidagi g‘amxo‘rlik va shafqat deganda nimani tushunish kerakligi, shu bilan birga, kishidagi xasad, o‘ch olish, g‘ayrlik va nafrat, mensimaslik kabi axloqiy illatlarga batafsil ta’rif beradi²²⁸.

Ibn Sino insonlar o‘rtasida uchrab turadigan yomon axloqiy xislatlarni “sharmandalik” deb ataydi. Unga ta’rif berib yozadi: “Hujum qilib kelayotgan qo‘shinlardan qo‘rqib qochish, insonlardagi qo‘rqoqlikning boshqalar tomonidan fosh etilishi, boylikni yerga ko‘mish, shubhali joylarda bo‘lish, razillikni istash, axloqiy tubanlik, kambag‘alni talash, o‘liklar kafanini qazib olish, gadoylik qilish, haddan tashqari ziqnalik, sudxo‘rlik qilib pul topish, kechirim so‘raganlar iltimosini rad etish, aybdor bo‘lib bo‘yin egib turish, muruvvat qilish kerak bo‘lganda sudlashish, sudlashish kerak bo‘lganda muruvvat qilish” va hokazolarni kiritadi.

Uyatsizlik deganda, Ibn Sino inson tomonidan minnatdorchilikni tahqirlashni, ta’na va malomatning tarqalishiga pisand qilmaslikni tushunadi²²⁹.

²²⁷ Jonmatova X. Abu Ali Ibn Sino ta’lim tarbiya to‘g‘risida. (Abu Ali ibn Sino tug‘ilgan kunining 1000 yilligiga, to‘plam). –Toshkent: O‘zbekiston, 1980. –B.78.

²²⁸ Jonmatova X. Abu Ali Ibn Sino ta’lim tarbiya to‘g‘risida (Abu Ali ibn Sino tug‘ilgan kunining 1000 yilligiga, to‘plam). –Toshkent: Fan, 1980. –B.8.

²²⁹ Ibn Sino Kitob ash – shifo (Al – Xitoba). –Qohira, 1954. –B.142.

“Xijolat va tortinchoqlik qayg‘u va yomonlik tufayli tinchlikning buzilishidir, bunda inson o‘zining o‘tmishi, hozirgi payti va kelajakdagi mavqei qanday bo‘lishidan qat’i nazar o‘zini-o‘zi koyiydi. Demak, Ibn Sino fikricha, uyalish hissi insonning o‘zini - o‘zi koyishidir.

“Xavfgata’rif berib Ibn Sino uni qayg‘u va alamdir, inson nafsining tartibsizligidir, yomonlikni tasavvur qilishdir, deydi. Lekin har qanday yomonlik ham, olimning aytishicha, qo‘rqinch tug‘dirmaydi. Masalan, hasad, insonning buzuqligi qo‘rqinch tug‘dirmaydi. Xavf o‘z tabiati bilan kelajakda bo‘ladi. Masalan, uzoqdagi o‘lim qo‘rquv tug‘dirmaydi. Inson unga yaqinlasha borgach, o‘lim insonga qo‘rquv tug‘diradi”.

Ibn Sino arzimagan kasallik bardoosh bera olmaslik, yengiltaklik, birovning mehnati evaziga topilganlarni o‘zlashtirib olish, kekkayish kabi xislatlarni qoralaydi, ularni yomon odatlar qatoriga kiritadi. U kishidagi qiziqqonlik ham kishining or-nomusini yerga uradigan xatti-harakatlardandir deb hisoblaydi. Ibn Sino yozadi: “Insonlarning doimiy tobe bo‘lib yashashlari, boshqalar tomonidan o‘z nafsini masxara qilishiga chidash, jabr-zulmga toqat qilish, yetishmovchilik kabilar kishini keyinchalik qiziqqon bo‘lishiga sabab bo‘ladi”²³⁰.

Ibn Sino g‘azab fazilatlaridan quyidagilarni ko‘rsatadi. Masalan:

- ❖ Jasurlik – biror ishni bajarishda kishining jasurligi;
- ❖ Chidamlilik – inson boshiga tushgan yomonlikni to‘xtatib turuvchi quvvat;
- ❖ Aqllilik – biror ishni bajarishda shoshma – shosharlikdan saqlovchi quvvat deydi;
- ❖ Ziyraklikni narsalar va hatto harakatlarning haqiqiy ma’nosini tezlik bilan tushunishga yordam beruvchi quvvat;
- ❖ Achinish, kishilar baxtsizlik – azob-uqibatga duchor bo‘lganda, ular bilan xushmuomalada bo‘luvchi insoniy quvvat;
- ❖ Kamtarlikka xudbin ishlar bilan shug‘ullanishdan to‘xtatuvchi kuch sifatida ta’rif beradi.

Ibn Sino qarashicha, insonlar fe’l –atvorida birmuncha nuqsonlar bo‘ladi, insonlar doimo bo‘lardan o‘zini tiyib yurishi, iloji boricha ulardan qochishi, asranishi kerak.

Ibn Sino insonning kamolga yetishida to‘siqlik qiluvchi nuqsonlar sifatida johillik, nodonlik, shafqatsizlik, takabburlik, nafratni ko‘rsatib o‘tadi. Johillikni – ilmga, nodonlikni – zehni o‘tkirlikka, shafqatsizlik, takabburlikni adolatga, nafratni – sevgi-muhabbatga qarama-qarshi illat sifatida ta’riflaydi.

²³⁰Jonmatova X. Abu Ali Ibn Sino ta’lim tarbiya to‘g‘risida (Abu Ali ibn Sino tug‘ilgan kunining 1000 yilligiga, to‘plam). – Toshknet: Fan, 1980. –B.85.

Abu Ali Ibn Sino asarlarida kamolotga erishishning birinchi mezonlari ma’rifatni egallashga da’vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib avlodlarga yetkazishi kerak. Bu maqsadga yetishish uchun inson qiyinchiliklardan qo‘rqmasligi zarur, deydi u. Bilimsiz kishilar johil bo‘ladi, ular haqiqatni bila olmaydilar, deb ularni yetuk bo‘lmagan kishilar qatoriga qo‘shadi. Bunday kishilardan ilmiy fikrlarni sir tutish kerakligini ta’kidlaydi²³¹.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Ibn Sinoning ta’lim-tarbiyaga oid fikr mulohazalari uning bizgacha yetib kelgan juda ko‘p asarlari orasida tarqoq holda saqlanib qolgan. Agar qadimgi yunon faylasuflari Platon va Arastular o‘tib kelayotgan avlod ta’lim-tarbiyasini davlat zimmasiga yuklagan, tarbiya jarayonidagi barcha zarur ishlarni davlat majburiyatiga ag‘darib qo‘ygan va bola tarbiyasi bilan shug‘ullanish jamiyat va davlat manfaatlarini uchun zarur va foydaliroq, deb ta’kidlab, bu tarzdagi qarashlari bilan tarbiyani ota-ona gardanidan soqit qilgan bo‘lsalar, Ibn Sino bu vazifa birinchi galda oilaga taalluqli ekanini asoslab berishga urinadi. U jahon pedagogikasi tarixida birinchilardan bo‘lib farzand tarbiyasida oqila ayol kishining salohiyatini ko‘tarish zarur ekaniga alohida e’tibor qaratgan edi. Bu albatta, hozirgi kunda axloq falsafasining rivojida katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jonmatova X. Abu Ali Ibn Sino ta’lim tarbiya to‘g‘risida (Abu Ali ibn Sino tug‘ilgan kunining 1000 yilligiga, to‘plam). – Toshkent: Fan, 1980.
2. Ibn Sino Kitob ash – shifo (Al – Xitoba).Qohira: 1954.
3. Irisov A. Ibn Sino – ma’rifatparvar adib. – Toshkent: 1962.

²³¹Ibn Sino Kitob ash-shifo (Al – Xitoba).Qohira.: 1954. –B.147.

INSON QADRINI ULUG‘LASH DEMOKRATIK PRINSIP SIFATIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544355>

Alfraganus universiteti ijtimoiy fanlar
kafedrası v.b.dotsenti M.A.Sherboboyev
email: msherboboyev@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson qadr-qimmati falsafiy mushohada qilish asosida tahlil qilingan. Jumladan, sharqda inson va uning qadri, erkinligi masalasi o‘tmish va bugungi kun nuqtai nazaridan o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: inson qadr-qimmati, erkinlik masalasi, demokratiya, adolat, xalq qabulxonasi, qadriyat.

Inson masalasi butun tarix davomida barcha ilm sohalari va faylasuflarning diqqat markazida turgan. Insonni o‘rganish uning mohiyati masalasi falsafiy antropologiya nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va o‘rganiladi. Shu bilan birga inson qadrini ulug‘lash, uning sof tabiatini anglagan holda qadr-qimmatini joyiga qo‘yish muammosi har doim dolzarb sanalgan. Ayniqsa g‘arb jamiyatida bu masala gumanizm tushunchasi orqali jonlantirildi. Bu esa insonning nafaqat narigi dunyoda balki, bu dunyodagi hayotida ham qadr topishi, yaxshi yashashi masalasi ma’rifatparvar olimlar ijodlarida o‘z aksini topdi. Sharqda esa inson qadrini ulug‘lashga oid qarashlar islom ta’limoti nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Islom shariatida inson va uning qadri borasida qur’on va hadislarida ko‘plab oyat va belgilar mavjud. Ko‘plab sharq falsafiy tafakkuridagi qarashlarning mazmuni bizga shuni anglatadiki, sharq xalqlarida azaldan inson va uning qadri masalasida peshqadam bo‘lgan hamda eramizning boshlarida ham o‘rta asrlarda ham adolat asosida inson qadri ulug‘lanib kelingan.

Jumladan, Nizomulmulkning siyosatnoma asarida quydagicha hikoya keltirilgan: “Anushervon o‘z hukumatida inson qadrini adolat orqali ta’minlashga harakat qilgan. Insonlarni murojaatlarini eshitish va ularga yechim berish uchun saroy devorida zanjirga boylanlangan qo‘ng‘iroqlarni ilib qo‘ygan. Yeti yoshdan yetmish yoshgacha bo‘lgan insonlar murojaati uchun qulay holatga keltirib qo‘yilgan. Murojaatchi qo‘ng‘iroqni chalishi bilan uning arzi tinglangan hamda muammosi bartaraf etilgan. Bu esa inson qadri, sha’ni va huquqlari himoya qilingan”. [1.42] Bugungi kunda bizning jamiyatimizda ham shunga o‘xshash tizim joriy qilingan bo‘lib biz uni prezident portal va xalq qabulxonalari misolida ko‘rishimiz mumkin. Prezident Xalq qabulxonasi – O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 28 dekabrda “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tizimini

tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-4904-sonli farmoni bilan tashkil etilgan yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan tuzilma.[2] Ushbu tuzilma xalq va davlar organlari o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini bajarib, murojaatlarni tinglaydi va yechimini ta‘minlaydi. Bu esa insonlarni ortiqcha ovoragarchiliklardan xolos qiladi. Samarasiz urinishlar jamiyatda insonning qonunlarga nisbatan hurmatini yo‘qotishiga sabab bo‘ladi va huquqiy nigilizmni keltirib chiqaradi. Inson ulug‘langan bu yurtda inson huquqlari, erkinliklari, uning qadr-qimmati hama narsadan ustun turadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida shaxsiy huquq va erkinliklar bobida inson qadri masalasiga alohida etibor berilgan. Qonunning 26-moddasida quydagicha belgilab qo‘yilgan: “Insonning sha‘ni va qadr-qimmati daxlsizdir. Hech narsa ularni kamsitish uchun asos bo‘lishi mumkin emas” [3.17] Ushbu qonunning ijrosini ta‘minlash esa barcha davlat organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolarning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev 2017-yil 14- yanvarda bo‘lib 2016-yil yakunlariga bag‘ishlangan Vazirlar mahkamasining kengaytirilgan majlisida boshqaruv organlariga quydagicha murojaat qilgan edi: “Hayotning o‘zi va xalqning talablari bizning oldimizga amaliy yechimini toppish lozim bo‘lgan yangi va yanada murakkab vazifalarni qo‘ymoqda”.[4.10] Ushbu chaqiriq davlatni fuqarolar oldida vazifador ekanligini anglatadi hamda bu jarayonni optimallashtirish uchun quydagi muammolar mavjudligi takidlandi:

“Birinchidan, ayrim idoralar va ularning rahbarlari real hayotdan va xalq ehtiyojlaridan ma‘lum darajada uzilib qolmoqda.

Ikkinchidan, tarmoq va hududlarni rivojlantirish konsepsiyalari va dasturlarini ishlab chiqishda yuzaki yondashuvga yo‘l qo‘yilmoqda.

Va nihoyat, uchinchi asosiy kamchilik– ko‘pchilik rahbarlarning murakkab muammolarni kabinetdan chiqmasdan, iqtisodiyot tarmoqlari, har bir korxonadagi, shahar va tumanlardagi, ayniqsa, qishloq joylardagi ishlar qanday ahvolda ekanini chuqur o‘rganmasdan hal etishga odatlanib qolgani bilan bog‘liq”.[4.10] Yurtboshimiz tomonidan aytilgan bu muammolarning bartaraf etilishi davlatda fuqarolarning qadr-qimmatini oshirishda, farovon hayotini ta‘minlashda muhim sanaladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslarning joylarda yurib sayyor qabullar tashkil etishlari, o‘z o‘rinlaridan chiqib joylarda manzilli o‘rganishlar olib borishlari fuqarolik jamiyati shakllanishi hamda inson qadri ulug‘lanishiga asos bo‘lmoqda. Davlat va fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlarning yaxshi bo‘lishi jamiyat kamoliga sabab bo‘ladi. Shu sababdan ham davlat organlari va mansabdor shaxslar fuqarolar oldida mas‘uldirlar. Insonning ehtiyojlari, murojaatlari ko‘rib chiqilishi, o‘rganilishi va bartaraf etilishi davlat idoralariga nisbatan fuqarolar ishonchini oshiradi hamda

siyosiy irodani kuchaytiradi. Davlat organlari va fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlarning mazmunini quydagi misra asosida ham talqin qilishimiz mumkin:

Daraxt bo‘lsa shox, xalq ildiz erur,
Bil, o‘g‘lim, tomir-la daraxt ulg‘ayur.
Yomonlik bilan umr o‘tkazmagil,
Senga toki yog‘dirmasin la‘nat el.
Murosa qilarkan agar ishni hal,
G‘azab qilma, o‘ldirma, bo‘lma dag‘al.[5.9]

Sa’diyning Bo‘ston asaridan olingan ushbu baytlarda amaldorlar va xalq daraxt shoxi va ildiziga qiyoslanmoqda. Albatta har ikkalasi bir butun daraxtni hosil qiladi. Shu sababdan xalqni xizmatini qilish orqali ezoz topish, xalq koriga yarash, xalq ishonchini oqlash har bir rahbar faoliyatining mazmunini tashkil etishi lozim. Va yana bir boshqaruvdagi muhim xususiyat xushmuomalalik va murosasozlikdir. Bu fazilatlar orqali xalq dardi tinglanadi va unga amaliy choralar orqali natijaga erishiladi. Shundagini davlatda inson qadr-qimmati yuksaladi, buyuk o‘tmishga mos bugun va kelajak yaratiladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, inson qadri ulug‘langan jamiyatda adolat bo‘ladi, taraqqiyot bo‘ladi hamda inson va jamiyat baxtli bo‘ladi. Bugun bizning mamlakatimizda ham demokratik, huquqiy davlatni barpo qilishimizda inson qadrini ulug‘lash masalasi eng asosiy masala hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘rxati

1. Nizomulmulk. Siyosatnoma. (Siyar-ul mulk) ikkinchi qayta to‘ldirilgan nashr. T.: “Yangi asr avlodi” 2008. 240 b.
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Xalq_qabulxonasi
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent. “O‘zbekiston” nashriyoti, 2023.-120 b.
4. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza, 2017-yil 14-yanvar.-Toshkent. “O‘zbekiston”, 2017.-104 b.
5. Sa’diy. Bo‘ston\pandnoma\ forsiydan Chustiy tarjimasi.-Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019.-144 b.

ИЖТИМОЙ ЖАРАЁНЛАР СИНЕРГЕТИК ТАҲЛИЛИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544372>

Утамурадов Акбар

Ўзбекистон Миллий университети

Ҳукукий фанлар кафедраси профессори

akbarutamuradov1@gmail.com

Маълумки, тарихни инсонлар яратади, ижтимоий жараёнлар инсон фаолияти натижаси, табиат эса ўз-ўзидан мавжуд бўлади, жамиятда эркинлик устуворлик қилса, табиатда зарурият ҳукмрон бўлади. Шу нуқтаи назардан, биз синергетик ёндашувини ижтимоий ҳаётга тадбиқ этар эканмиз унинг тизимига кирадиган тушунчалари ҳақидаги тасаввурга эга бўлишимиз керак. Синергетикада хаос тартибга, тартиб хаосга ўтиб доим ўзаро ўрин алмашиб туради. Бу фундаментал аҳамиятга эга бўлган ходисадир. Негаки тизимнинг ривожланиши ҳам, бир тизимдан иккинчи тизимга ўтиш ҳам ана шу асосда амалга ошади. Нима учун тартибдан - тартибга ўтишга қараганда хаосдан тартибга ўтиш фундаментал аҳамиятга эга бўлиб барқарорликни таъминлайди. Чунки, мураккаб эволюцион йўл тартибсизликни тартибсизлик давом эттирса ҳам, ёки тартибни - тартиб давом эттирса ҳам ривожланиш боши берк кўчага кириб қолар экан. Бироқ бу ерда хаос қай вақтда конструктив рол ўйнашини тушуниб етиш керак. Уни факат салбий ҳолат деб қарамаслик керак. Синергетик назариясининг асосчилари И.Р. Пригожин, И.Стенгерс ва Г.Хакенлар юқоридаги фикрларни назарий жиҳатдан исботлаб берган ²³².

Албатта, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш барқарорликни таъминлашдан иборат бўлади. Тажриба шуни кўрсатадики, ҳар қандай тизимнинг хусусияти бор бўлиб, барқарор ҳолатдан иккинчи бор барқарор ҳолатга интилади. Оқибат натижада бу - максимал барқарорликка эришишдир. Бундай интилиш икки бир-бирига қарама-қарши йўналиш асосида намоён бўлади. Масалан, Совет тузуми очик тизимга асосланмаганлиги учун ўз-ўзини ривожлантирмади. Тоталитар мафкура очик жамиятга мувофиқ келмади, оқибатда максимум барқарорликка олиб келишга интилиш, максимум барқарорсизликка олиб келди. Мустақил республикалар СССР нинг ажралмас, мустаҳкам қисми деб ҳисобланар эди. Тарқалиш жараёни юз берди. Натижада

²³² Қаранг: И.Пригожин, И.Стенгерс. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени. М. прогрес 1994.с.266, Г.Хакен Синергетика. – М.Мир,1980.с.404

мустақил миллий давлатлар ажралиб чиқди ва ўз тараккист йўлини танлаб олди. Бу ерда хаос янги жамият куриш учун конструктив кучга айланди. Тарихий тажрибадан маълумки, очик тизимда хаос конструктив характерга эга. Бундай хол факат жамиятда эмас, табиатда ҳам содир бўлади. Масалан, катта бир дарёдан ирмоқ ажралиб чикса, ўз йўлидан кетади, ўз - ўзини ташкил қилиб ўз йўлини топиб уммонларга кўшилади. Тартибсиз табиатни тартибга келтириш, уларнинг мавжудлигини бир-бирига узвий боғлиқ қилиб қўйиш буюк ижодрок (Оллох)нинг ишидир.

Синергетика кўп куч, энергия, меҳнат сарф қилинса, кўп натижа олинадиган қилипдаги қарашларга ўзгартириш киритди. Сарф қилинган куч энергиянинг кўпи «сувга оқиб» кетиши, «кумга сингиб» кетишини ҳаёлимизга келтирмас эдик. Синергетика кам куч сарф қилиб кўп натижа олиш, қутилмаган натижага эришиш «портлаш самарасини» бериши мумкинлигини кўрсатди ²³³.

Масалан, таълим тартибли ёки хаос ҳолда бўлиши мумкин. Таълим тизимида канча болага кўп дарс берсанг, дарслар соат ҳажми кўп бўлса, билим бериш вақтини кўпайтирсанг шунча билим кўпаяди, талаба шунча билимни кўп олади, деган қарашлар мавжуд эди. Синергетика оз вақтда кўп билим бериш мумкинми? деган саволга «таълимнинг мувофиқ моделини яратиш асосида юксак натижага эришиш мумкинлигини кўрсатади». Бунинг учун камроқ монолог, кўпроқ диалог асосида машгулотларни олиб бориш керак деган таомилга амал қилиш керак. Ўқувчи - талабаларни эркин, мустақил фикрлашга, ўз - ўзини ташкил қилиш, ўз - ўзини фикрий шакллантиришга ўргатиш керак. Демак, маълум тизимнинг шаклланишида турлича фикрий моделни яратиш мумкин. Мақбул модел юксак самара «портлаш самарасини», эмергентлик янги сифатий ўзгаришни вужудга келтиради.

Ижтимоий тизимни ташкил топиши, бир тизимдан иккинчи бир тизимга ўтишда ягона йўл эмас, бир неча имкониятлар бўлиши мумкинлигини кўрсатиб берди. Биз Президентимиз Ш.Мирзиёев томонидан майдонга ташлаган “Миллий тикланишдан – Миллий юксалиш сари”. “Биз бир бўлсак ягона халқмиз, бирлашсак ватанмиз” деган концептуал умумий ғояни ҳаётга тадбиқ этиш учун ҳаракат қилмоқдамиз. Мақсадимиз уни амалга ошириш, ҳар бир фуқаронинг мукаддас бурчидир. Бирок унга эришишнинг ягона йўли, ягона имконияти бор деб айтсак, хато қилган бўламиз. Унга эришишнинг турли вариантлари ва имкониятлари бор. Мана шу йўллар ўртасида мулоқот, мунозара ташкил қилмасдан мақсадга эришиб бўлмайди. Шунинг учун эволюциянинг имкониятлари кенг ва турличадир. Ижтимоий

233 А.Утамурадов, М.Усмонов, Ш.Қаххорова Синергетиканинг фалсафий масалалари. Ўқув қўлланма? -Т.: “Университет”, 2004 Б 259. Қаранг 8-бет.

кийинчиликлардан чиқишнинг самарали тез ва осон йўлини топишни такозо килади. Янги жамият барпо этар эканмиз, жамиятни бошқаришнинг янги усулини, янги ижтимоий кадриятларини янгича фикрловчи эркин шахс тарбияси, ижтимоий онгнинг шаклланиши каби масалалар янги жамият тизимига мувофик янгиланишни такозо килади. Биз турлича фикрлаш, эркин ҳаёт тарзи тўғрисида гапирганда улар ўргасидаги кескин карама - каршиликлар, тақиклаш методи асосида эмас, балки уларнинг ўзаро ҳамкорлиги, мураса асосида боришини назарда тутамиз. Булар барчаси инсон маънавий борлигини рўёбга чиқариш, конкрет шахс ва унинг гоёлари, қарашлари, фикр мулохазаларини, ҳис туйғулари билан ҳисоблашиш асосида боради²³⁴.

Тарихий жараёнлар шуни кўрсатадики, ижтимоий - маънавий ўзгаришлар асосини турли муқобил гоёлар ва мафкуравий йўналишлар, олий мақсадларни ташкил этиш қерак. Инсон ўз ҳаёт маъносини тушиниши ўз ўзини англаш учун инсон ҳаётдан завқланиши, уни севиши, ундан лаззатлана билиши, эстетик муносабати, ҳаётий масалаларда ўта масъул, имонли, эътиқодли, иродали бўлиш талаб қилинади.

Демак гоёнинг инсон қалбини эгаллаши учун бадиий воситалардан ҳам, ахлокий кадриятлардан ҳам, эътиқоддан ҳам, илмий тушунчалардан ҳам фойдаланиш қерак. Бу деган сўз, бадиийлик, илмийлик ва диний эътиқод ўзаро ҳамкорликда ишлаганда, гоё инсон қалбидан ўрин олади. Мана шунда гоё яшаш тарзи, ахлокий қарашлар, кадриятлар, иймон эътиқодга айланади, унинг «сафарбарлик қучи таъминланади, бирлаштириш амалга ошади. Бирок ҳар қандай олий мақсад маълум бир гоёлар, қарашлар сифатида шаклланади. Маълумки гоёлар мафкуравий қараш сифатида асосий ўринга қучиб қолади. Бугунги қунда турли мафкураларнинг инсон қалбини эгаллаш учун қураши қетмоқда. Қайси гоё инсонлар қалбига тез ва осон йўллар билан етиб борар экан, инсонлар фаолиятини ана шу томонга буриб юборади. Қиндан ҳам ҳаётнинг маъносини ҳам, у эзгулик гоёларини ҳам фақат тушунчалар билан инсон қалбига етқазиб бўлмайди. Бизнинг миллий гоёмиздаги инсон ички дунёсини, ўзлигини билиш, ватанни севиш каби масалалар инсон қалби билан боғлиқ масалалардир. Гоёлар ўртасидаги қурашда ижтимоий танлаш юз беради. Танлаш инсоннинг ботиний қучи билан боғлиқ. Гоёни мажбуран сингдириб бўлмайди. Қайси гоё инсоний бўлса, инсон орзу-истакларини тўла ва атрофлича ақс эттирса, халқнинг, миллатнинг, шахсининг озуларини ифодаласа, ҳақиқатни, адолатни, эркинликни рўёбга қичарса, шахс шунга амал қилади. Бундай гоё

халкини сафарбар килиш кудратига эга бўлади. Синергетика ёндашувчи кўра шундай ғоялар кутилмаган, бекиёс самарани беради.

Ғоялар ўртасида кураш, у ёки бу ғояни қабул килиш ижтимоий танлаш асосида боради. Ижтимоий танлаш эркин фикрлашни таъминлайди. У биологик танлашдан фарк килади. Агар биологик танлашда яшаш учун кураш асосий ўринни эгалласа, ижтимоийлашувда жамиятни ўзгартириш асосий ўринга чиқади. Демак, ижтимоий ўзгаришлар, жумладан, сиёсий тизимни бошқариш, таълим тизими, маънавият ва иктисодиётда, инсон тафаккурида ва бошқа соҳаларда туб ўзгариш асосида боради. Биологик ташки муҳитга мослашиш асосида борса, ижтимоий танлашда инсон ўз моҳиятини ўзгартириш, янгилаш асосида боради.

Ғояларни танлаш ижтимоий танлашнинг асосини ташкил этар экан, Ғоялар орқали олий мақсадларни рўёбга чиқариш асосида, жамият такомиллашиб боради. Бу жараён қуйидаги тамойилларга амал килади:

Маълум ғояларнинг тантанасини таъминлаш тамойили;

Ўзаро ҳамкорлик тамойили;

Холислик тамойили.

Умуминсоний ғояларни миллий ғоялар билан синтезлаш тамойили.

Биринчи тамойил маълум мақсадларни амалга ошириш ва унга қарши ғоялар ўртасида кураш, унинг узил-кесил ғалабани таъминласа, **иккинчи** тамойил турлича фикрлар бирлигини, фикрлар ҳамкорлигини таъминлайди. **Учинчи** тамойил турлича қарашларга, тамойилларга ва фикрларга холислик, ҳақиқий ва адолат мезони, компетентлик (билимлар) асосида қарашни тақозо килади.

Тўртинчи тамойил турли қарашларни синтезлаб, янги олий мақсадларни шакллантиради. Бу қарашлар илгари ғоялар тизимида учрамаган янги билим, таълим сифатида майдонга келади. Миллий ғоялар умуминсоний қадриятлар ва содиқлиги билан такомиллашиб боради. Янги ғояларнинг муваффақияти унинг омма қалбидан жой олиши билан боғлиқ. Мана шунда ғоя ижтимоий ўзгаришларни амалга ошириш кудратига эга бўлади. Нега ғоя ижтимоий ўзгаришга олиб келади? Ахир моддий нарсаларга олиб келмайдими? Ҳа! Эски фалсафа худди шундай масалани биринчи ўринга қўяр эди. Моддий ва маънавий маданият бор. Моддий маданият жамиятнинг асоси деб қаралар эди. Жамиятнинг маънавий томони моддийликнинг инъикоси тушунилар эди. Бундай қарашлар бир томонлама, моддий қийинчилик концепциясидир. XX аср фалсафаси инсон маънавий дунёсини қайта қўриб чиқди, унга холислик методи билан ёндошди. Натижада бу муаммони чуқурроқ ўрганиш учун имконият туғилди. Бу масалани ҳал қилиш учун тил билан тафаккурнинг боғлиқлик

масаласини кайтадан кўриб чикди. Тил билан тафаккур бирлиги тушунчаси ўз вазифасини бажариб бўлди. Энди инсон маънавий дунёсининг роли ошиб борар экан, маънавиятнинг асоси бўлган тилни талкин килиш керак. Тил ҳамма вақт тафаккур билан богликми?, тил ўзига хос реаллик бўла олмайдами? Ўзини-ўзи ривожлантира оладими? У яратиш кудратига эга эмасми? деган саволлар майдонга чикди. Мумтоз фалсафада тилнинг жамиятдаги жуда катта ахамияти хакида фикр юритилди. Тилнинг тафаккур билан богликлиги кўрсатиб берилди. Шунинг билан бирга, тил катор ижтимоий вазифаларни бажаради. «Инсон», «Тил», «Жамият» бир тартибдаги, бир каторда турадиган тушунчалардир. Булар бирисиз иккинчиси мавжуд бўлмайди. XX аср фалсафаси тил реалликини ифода этибгина колмай, маълум маънода реалликини яратади, деган хулосага келади. Сўзни ишлатиш билан предметларни вужудга келтирамиз ёки хаётдан чикариб ташлаймиз. «Айтмок маълум маънода яратиш, тузиш, демакдир». Миллий гоёнинг тилимизда ифодаси унинг яратилишини, шаклланишини таъминлайди. Биз миллий гоё мафкурасининг кенг оммага тушунтирар эканмиз, унинг «ўзиники» бўлишини, «хаётий дунёсига» айланишини истаймиз. Бу факат мавхум тушунчалар, гаплар билан амалга ошмайди. Миллий гоё кундалик муаммоларни хал килиш воситасига айланганда, хар бир шахснинг юрагидаги туйгуларини рўёбга чикариш учун хизмат килганда, «ўзиники» бўлади. Дастурларимизда белгиланган устувор вазифалар, концептуал гоёлар умуммиллий харакатга айлангандагина кутилган натижаларга эришишимиз мумкин.

YOSHLARNI QO‘LLAB-QUVVATLASH ORQALI JAMIYAT TARAQQIYOTINI YANGI BOSQICHGA OLIB CHIQISH

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544384>

Nurmatova Iroda

Farg‘ona davlat universiteti

Tarix fakulteti sotsiologiya kafedrası o‘qituvchisi

falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd)

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda shaxsni ma‘naviy-axloqiy rivojlanishi har bir davlatning zaruriy va muhim yo‘nalishiga aylanmoqda. Ya‘ni, shaxs ma‘naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish jamiyat yuksalishida hal qiluvchi kuchga aylanmoqda. 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi ham yoshlarni qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyat taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqishga alohida e‘tibor qaratilgan. Jumladan, “Yoshlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash, ularning hayoti va sog‘lig‘ini saqlash, ular uchun malakali tibbiy xizmatdan foydalanish shart-sharoitlarini yaxshilash, yoshlar o‘rtasida tibbiy savodxonlikni oshirish va sog‘lom turmush tarzini mustahkamlash, ularning ma‘naviy, intellektual, jismoniy va axloqiy jihatdan kamol topishiga ko‘maklashish, yoshlar uchun ochiq va sifatli ta‘limni ta‘minlash, ta‘limning barcha bosqichlarida yoshlarning mukammal ta‘lim olishini ta‘minlash, hududlarda inklyuziv ta‘lim rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratish, yoshlarni ishga joylashtirish va ularning bandligi uchun shart-sharoitlar yaratish, yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg‘usi, bag‘rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta’sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo‘lgan qat’iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash, yoshlarni axloqiy negizlarni buzishga olib keladigan xatti-harakatlardan, terrorizm va diniy ekstremizm, separatizm, fundamentalizm, zo‘ravonlik va shafqatsizlik g‘oyalaridan himoya qilish, yoshlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, iqtidorli va iste’dodli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash hamda rag‘batlantirish, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, yoshlarda sog‘lom turmush tarziga intilishni shakllantirish, shuningdek, yoshlarning bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish va yoshlar sportini ommaviy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, yosh oilalarni ma‘naviy va moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, ular uchun munosib uy-joy va ijtimoiy-maishiy sharoitlarni yaratish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar tizimini amalga oshirish, yoshlarning huquqlari va erkinliklarini ro‘yobga chiqarish sohasida faoliyat olib

boruvchi xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni rivojlantirish “orqali yoshlarning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini ro’yobga chiqarishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Kalit so’zlar: *Yoshlar, vatanparvarlik, fuqarolik, tuyg‘u, bag’rikenglik, qonun, milliy, umuminsoniy, qadriyat, ta’sir, oqim, hayot, ishonch, qarash, shaxs.*

Jamiyatdagi rivojlanish shartlaridan biri jamiyat a’zolarining ma’naviy o’zgarishidir. O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichi jamiyat ma’naviy qiyofasini o’zgarishi ijtimoiy yo’nalishlarda o’z ta’sirini ko’rsatmoqda. Jamiyatda shaxslar o’z faoliyati davomida ijtimoiy-madaniy jihatdan axloq talablariga amal qilishi zarur bo’ladi. Chunki, har qanday jamiyatni o’z qadriyatlari asosida shakllangan urf-odatlar mavjuddir. Jamiyat a’zolari o’z harakatlarining natijasida ijtimoiy-madaniy omillar asosida axloq me’yorlarini saqlab qoladi. Bu esa axloqiy me’yorlashtirishning ijtimoiy-madaniy jihatlari shaxs ma’naviyati bilan qarama-qarshilikka olib kelishga sabab bo’ladi. Shaxsiy va ijtimoiy jihatdan axloqiy rivojlanish muvozanatining bir xil emasligi jamiyatdagi axloq me’yorlariga talabni kuchaytiradi. Sababi axloq me’yorlari jamiyat taraqqiyotiga poydevor bo’lib xizmat qiladi. Bizningcha, yangi rivojlanish bosqichida axloqiy me’yorlashtirishda oila va mahallaga berilayotgan e’tibor, jamiyatda xotin-qizlarni o’qishga jalb qilish va bandligini ta’minlash hamda jamiyatdagi diniy bag’rikenlik tamoyillarini amalga oshirilishi kabi ijtimoiy-madaniy jihatlarini tadqiqot ishimizning obyekt sifatida o’rganish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog’lomlashtirish, mahalla institutini yana-da qo’llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Farmonida ta’kilanganidek, “oila institutini mustahkamlash bo’yicha, eng avvalo, “Sog’lom oila — sog’lom jamiyat” g’oyasini hayotga tatbiq etishga yo’naltirilgan yagona davlat siyosatini olib borish, notinch va muammoli oilalarga manzilli ko’maklashishni tashkil etish”²³⁵ jamiyatda oila muhitini sog’lomlashtirish davlat siyosati darajasidagi masala ekanligiga ko’tarilganini bildiradi. Jamiyatlarning globallashuv jarayonlari oila munosabatlariga ham ta’sir etmoqda. Insoniyat dunyosini tashkil etuvchi mutloq qadriyati sifatidagi oila munosabatlari yangi qiyofada qayta tiklanmoqda. Bu esa oila munosabatlarini jamiyat oldidagi ijtimoiy-madaniy texnologiyalar sifatida davlat siyosati darajasidagi muammolari yechimlarini bartaraf etish zaruratini anglatadi. Zamonaviy jamiyatda oila qadriyatlari axloqiy

²³⁵Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февралдаги “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-5938-сон Фармони Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.10.2021 й., 06/21/6324/0970-сон

me'yorlashtirishning ijtimoiy-madaniy omili butun insoniyatni hayotiy ideallari sifatida talqin etiladi. Globallashuv sharoitida inson qadr-qimmati murakkab falsafiy va axloqiy kategoriya sifatidagi oila kontekstida namoyon bo'ladi. XX asr boshida faylasuf olim V.M.Xvostov "Inson qadr-qimmati etikasi" asarida, inson qadr-qimmati muammosini o'rganib chiqadi, inson hayotining qadr-qimmati masalasida oila muhim o'ringa ega ekanligini ta'kidlaydi. Jumladan, "insonning qadri muammoning psixologik tomonini, ya'ni oiladagi shakllangan burch va ma'suliyat tajribasi axloqiy tamoyillarning asosidir,²³⁶ – deb oila munosabatida axloq inson qadri boshlang'ich nuqtasi sifatida baho beradi. Shuningdek, faylasufi P.S.Boranetskiy "Inson qadr-qimmati u tomonidan qahramonlik etikasi kontekstida tushuniladi va uning amalga oshirilishi insonning axloqiy qadriyatlarga yo'naltirilgan faol, ijodiy kuchlarini amalga oshirish orqali ko'rinadi,²³⁷ – deb ta'kidlaydi. Bu esa axloqiy qadriyatlar shakllanadigan joy oilada shaxs va jamiyat uchun muhim ekanligini anglatadi.

“Yangi O‘zbekiston – kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, madadga muhtoj insonlar va oilalarga chinakam ko‘mak va yordam berish, mehr-oqibat ko‘rsatish hayotimiz qoidasiga aylanib borayotgan ijtimoiy makondir²³⁸”. Tadqiqotchilar nazarida yangi rivojlanish bosqichida axloqiy me'yorlashtirishning ijtimoiy jihatlari quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga qamrab oladi. “Iqtisodiy bilimlar berish; xo‘jalik yuritishni tashkil etish; axloqiy normalar, talablar, qoidalarni o‘rganish, eng yuksak axloq fazilatlarini shakllantirish; kasb-hunar o‘rgatish; mehnatni to‘g‘ri, qiziqarli, moddiy va ma’naviy foydali etib tashkil etish; nozik estetik didni san’atning barcha turlari orqali shakllantirish, uyni, uy jihozlarini zamonaviy dizayn qonunlariga asoslanib qurish va bezash; huquqiy bilimlarga ega bo‘lish, oilada adolatga, teng huquqlilikka, mustaqillikka erishish; diniy ta’lim berish, Qur’onni, islomning axloqiy asosi bo‘lgan hadislarini o‘rganish; jismoniy tarbiya, sog‘lom turmush tarzini barpo etish; farzandlarni oila qurishga tayyorlash, jinsiy tarbiya, er va xotin burch-vazifalarini o‘rgatish; tibbiy bilimlar olish, shaxsiy gigiyenaga rioya etish, uyning, uy jihozlarining sanitariya holatiga ahamiyat berish, birinchi tibbiy yordam ko‘rsatishni bilish, xalq tabobatini o‘rganish; nafs tarbiyasi, barcha narsalarda: ovqatlanish, kiyinish, axloq-odobda me'yor bo‘lishi zarurligiga erishish; ruhiy emotsional tarbiya, doimo ruhiy tetiklikka, faollikka, teranlikka, o‘zini idora etishga, jahlni jilovlay bilish, o‘zini ortiqcha urintirmay sokinlik va muloyimlikka, boshqalarga yomon ta’sir o‘tkazmaslikka o‘rganish kabilarni²³⁹” ko‘rsatish mumkin. Bizningcha, yuqoridagi

²³⁶Хвостов В.М. Этика человеческого достоинства. Критика пессимизма и оптимизма / Изд. 3-е. стереотипное. - М.: КомКнига, 2007. – С. 176.

²³⁷Борепецкий П.С. О достоинстве человека: Основания героической этики. – Париж: 1950. – С.768.

²³⁸Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021. – Б. 27.

²³⁹Нажмидинова Каримахон Усмонова. Оила тарбиясида миллий ва умуминсоний ахлоқий маданиятнинг ўрни. – Тошкент: “Адолат”, 2016. – Б. 37.

qarashlardan kelib chiqqan holda jamiyat taraqqiyotining yangi rivojlanish bosqichida axloqiy me’yorlashtirishning ijtimoiy-madaniy jihatlarini quyidagilar:

birinchidan, muloqot texnologiyasi (ota-onalarni farzand bilan muloqoti);

ikkinchidan, o‘rnak bo‘lish texnologiyasi (namuna bo‘la olish sifatida);

uchinchidan, to‘g‘ri, adolatli baholash (voqea hodisalarni to‘g‘ri adolatli baholash-farzandlarni katta-kichikka ajratmaslik misolida);

to‘rtinchidan, oila kutubxonasi tashkil etish(oilaviy kitobxonlik madaniyatini shakllantirish);

beshinchidan, muzeylarga yoki muqaddas qadamjoylarni ziyorat qilish;

oltinchidan oilaning yaqin qarindosh-urug‘lari holidan xabar olib turish (hozirda bu jarayon noyob bo‘lib ketmoqda) kabilarni keltirishimiz mumkin.

Shuningdek, jamiyatdagi muhim ijtimoiy-madaniy munosabatlarning asosi xotin-qizlar bandligini ta’minlash, ularga har tamonlama jamiyat manfaatlariga javob beradigan shart-sharoitlarni yaratish davlat va jamiyat strategiyasining ustuvor vazifasidir. Bu borada 2021-yil 5-martdagi PQ-5020-son “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta’minlash tizimini yana-da takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi O‘RQ-562-son “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 14-apreldagi 210-son “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash davlat maqsadli jamg‘armasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi Qarorlari kabi huquqiy-me’yoriy hujjatlar qabul qilindi.

“Taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu ilm-fan, ta’lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug‘ istiqboli, birinchi navbatda, ta’lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog‘liq”²⁴⁰. Shuning uchun ham shaxs ma’naviy-axloqiy jihatlarini yuksalishi yoshlarning barkamol avlodli qilib tarbiyalash hamda aholi farovonligini oshirishning muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Xotin-qizlarni jamiyatning to‘laqonli a’zolari sifatida qabul qilmasdan, yosh avlodni to‘g‘ri yo‘lda tarbiyalamasdan turib, jamiyatni isloh qilish, uni taraqqiyot sari yo‘naltirish mumkin emas, oxir-oqibatda millat taqdiri uning ayollari va oilasining holatiga bog‘liqdir”²⁴¹, – degan fikrlari ham zamonaviy jamiyatda dolzarb ekanligini bildiradi. Yosh avlodning tarbiyasi, asosan, ayollar

²⁴⁰ Мирзиёев Ш.М. Ўқитувчи ва мураббийлар – янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суянчимиздир / Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Халқ сўзи газетаси, 2020 йил 1 октябрь сон.

²⁴¹ Махмудхўжа Бехбудий Хифзи сўхати оила // Ойна, 1914. – 53-сон.

zimmasidagi vazifa bo‘lganligi sababli jamiyatda hamma davrda ham ayollarni o‘qimishli bo‘lishi zaruriy ehtiyoj hisoblangan.

Anbar Otin shaxs axloq darajasini ilm-ma’rifatlilik bilan bog‘laydi va ijtimoiy taraqqiyotda axloqiy yuksaklik darajasi ekanligini yoqlaydi. Taraqqiyparvar shoira o‘z davrining ijtimoiy-axloqiy illatlarini hurlik, tenglik zamonlari kelishi bilan yakun topishiga katta ishonch bildiradi. Anbar Otin “Bir zamoni bo‘lurki, kamina mushtipar kabi oliyjanob orzu qilg‘ondan ziyoda bo‘lur... alarni mazlumalar avlodi xatarsiz tavallud o‘lub, yaxshi parvarish topub, xushro‘y bo‘lamiz va vatando‘st, serg‘ayrat-u mehmondo‘st bo‘lub, kamolg‘a yetur. Ul zamonda barcha xalq sohibjamol bo‘lur...

Ul zamonda odam axloqi ul darajag‘a yeturki, xurusi mijoz gala xotunlik rusumini tark etar va har er bitta xotin ila farog‘atvor kun kechirg‘ay...

Ul vaqt qizlar ilmi dunyoviy tahsilig‘a muyassar bo‘lub, urfon taxtida qaror topib, ellar va ulug‘lar safig‘a doxil bo‘lurlar, alar hayrat va mehnatda erlarg‘a hamfo va yovar bo‘lub, obro‘ topib, hurmat va ikromg‘a sazovor bo‘lurlar”²⁴², deydi. Hozir Anbar Otin aytgan kunlar keldi. Yangilanayotgan O‘zbekistonda xotin-qizlarning haq-huquqlarini himoya qilish, manfaatlarini ta’minlash, qobiliyat, iste’dod va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, bir so‘z bilan aytganda, ularni jamiyatning teng huquqli, faol va bunyodkor a’zosiga aylantirish borasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Vatanimizda ayolni ulug‘lash, uni ijtimoiy muhofaza qilish, jamiyatdagi nufuzini oshirishga qaratilgan muhim hujjatlar va ular asosida olib borilayotgan islohotlarni xotin-qizlarni samarali ijtimoiy himoya qilish va faollashtirishning innovatsion modeli sifatida talqin etish mumkin²⁴³. Bu esa jamiyat taraqqiyotida xotin-qizlar erkinligi va ularning o‘z iste’dodlarini ochib berish uchun berilayotgan imkoniyatdir. Qolaversa, jamiyatda ayollarning obro‘sini oshirish orqali axloqiy munosabatlarni me’yorlashtirishda ayollarning o‘rni yuqori ekanligidan dalolatdir.

“Ayolni e’zozlash – ezgulik va adolat mezoni”, – degan g‘oyani hayotga tatbiq etish maqsadida aholimizning qariyb yarmini tashkil etadigan ayollarning qonuniy huquq va manfaatlarini ta’minlash, xotin-qizlarning jamiyatdagi o‘rni va nufuzini oshirish, iste’dodi va qobiliyatini ro‘yobga chiqarish, onalik va bolalikni himoya qilish davlat siyosatining markaziga qo‘yildi²⁴⁴”. Bizningcha, ayollarning ilm egasi bo‘lishlari oiladagi bola tarbiyasi, ya’ni yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga

²⁴² Анбар Отин. Танланган асарлар. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. – Б. 95.

²⁴³ Нарбаева Танзила Камаловна. Ўзбекистонда хотин-қизларни ижтимоий ҳимоя қилиш тизими самарадорлигини оширишнинг инновацион модели. Социолгия фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси Автореф. Тошкент: 2020. – Б. 4.

²⁴⁴ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”. 2021. – Б. 53.

egadir. Ziyoli va ilg‘or ayollar nafaqat oilada, balki jamiyatda ham axloqiy-tarbiyaviy masalalardagi muammolarni yechishga katta hissa qo‘shadilar.

“Bugungi farovon hayotimiz ham, yorug‘ kelajagimiz ham ayollarga bog‘liq. Agar xalqimiz bizdan rozi bo‘lishini xohlasak, avvalo, mo‘tabar onalarimiz, opa-singillarimiz uchun munosib turmush sharoitlari yaratishimiz kerak. Ona rozi bo‘lsa, oila rozi bo‘ladi, oila rozi bo‘lsa, jamiyat rozi bo‘ladi”²⁴⁵, xotin-qizlarning jamiyatdagi ijtimoiy faolligini oshirish, ularning davlat va jamiyat qurilishidagi rolini zaruriy sharti sifatida joylardagi hokimliklar, xotin-qizlar qo‘mitalari, mahalla qo‘mitalari, nodavlat va jamoat tashkilotlarining doimiy, tizimli va muvofiqlashtirilgan faoliyatini tashkil etilmoqda.

Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim muassasalariga qo‘shimcha davlat granti asosidagi qabul ko‘rsatkichlari doirasida xotin-qizlarga tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma berish va ularni o‘qishga qabul qilishni tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqidagi” 2020-yil 23-iyundagi 402-son Qaroriga o‘zgartirish va qo‘shimchalar qiritish haqida”gi Qarori qabul qilindi. Unda ta’kidlab qo‘yildiki, ehtiyojmand oilalardagi xotin-qizlarga oliy ta’lim muassasalariga qo‘shimcha davlat granti asosidagi qabul ko‘rsatkichlari doirasida tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma berish tartibini joriy etiladi;

oliy ta’lim muassasalariga qo‘shimcha davlat granti asosidagi qabul ko‘rsatkichlari doirasida tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma beriladigan kam ta’minlangan oila tushunchasi mezonlarini aniqlashtiriladi;

tavsiyanoma olish uchun talabgor ehtiyojmand oilalardagi xotin-qizlarga elektron shaklda murojaat qilish imkoniyatini beriladi;

oliy ta’lim muassasalariga qo‘shimcha davlat granti asosidagi qabul ko‘rsatkichlari doirasida tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma beriladigan xotin-qizlar doirasini kengaytiriladi;

tavsiyanoma berish masalasini ko‘rib chiqish jarayonini Moliya vazirligi huzuridagi Pensiya jamg‘armasining “Ijtimoiy himoya yagona reyestri” axborot tizimi, “Elektron hukumat” tizimi idoralararo integratsiyalashuv platformasi bilan bog‘lanadi;

oilaning ehtiyojmandlik darajasi “Temir daftar” va “Ayollar daftari”ga kiritilgan oilalarning qiz farzandlari hamda “Yoshlar daftari”ga kiritilgan xotin-qizlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar orqali aniqlash tartibi joriy etiladi²⁴⁶. Bu bilan ayollarning

²⁴⁵ <https://xs.uz/uzkr/post/k> хотин-қизлар-учун-улкан-имкониятлар-белгиланди. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 1 март куни хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш тизими ҳамда уларнинг жамиятдаги мавқеини янада мустаҳкамлаш масалалари бўйича видеоселектор йиғилишидаги маърузаси.

²⁴⁶ Қонунчилик маълумотлар миллий базаси: 09/21/338/0513-сон 03.06.2021 й.

turmushdagi o‘rni, oilaviy vazifalari munosib javob bo‘la oladi. Jamiyatdagi bunday munosabatdan faqat va faqat jamiyat a‘zolari yutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Нарбаева Т.К. Ўзбекистонда хотин-қизларни ижтимоий ҳимоя қилиш тизими самарадорлигини оширишнинг инновацион модели. Социолгия фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси Автореферати. Тошкент. 2020. – Б 72.
2. Қаххорова М.М. Жамиятда маънавий-ахлоқий муҳит: муаммо ва ечимлар. Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация Автореферати Тошкент. 2012. – Б 48.
3. Юлдашева Ф.Х. Ўзбекистонда глобаллашув шароитида маънавий янгилашнининг ўзига хос хусусиятлари. Фан доктори (DSc) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2019. – Б.30.
4. Акрамов Ф.Х. Социал капитал аҳоли турмуш сифатини оширишнинг омили сифатида. Социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси Автореферати. Тошкент. 2021. – Б 47.
5. Арзиматова И. Шахс эстетик маданияти юксалишида ижтимоий-маънавий омилларнинг ўрни. Фал.ф.н ёзил..диссертация 2010. – Б 147.
6. Бафаев М.М. Глобаллашув жараёнида миллий бағрикенгликни шакллантиришнинг ижтимоий-психологик детерминантлари. Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент. 2020. – Б 44.
7. Бойтемирова З. Шахс ахлоқий эҳтиёжларини шакллантириш омиллари: Фал. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: И.М. Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2008. – 26 б.
8. Заладина М.В. Социально-философский анализ духовного отчуждения: Дис ... филос. кан. наук –М: Нижний Новгород, 2020. –155 с.

ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО: ПУТЬ К СПРАВЕДЛИВОМУ ОБЩЕСТВУ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544393>

Вафаева Дилафруз Артиковна

Преподаватель

Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В статье рассмотрен вопрос гендерного равенства. Проанализирована причина поднятия философами вопросов о существующих барьерах и вызовах, несмотря на достигнутый прогресс в области гендерного равенства.

Ключевые слова: гендерное равенство, справедливое общество, феминизм, культурный контекст, гендерная дискриминация.

Философский анализ гендерного равенства охватывает широкий спектр вопросов, связанных с правами, обязанностями, социальной справедливостью и личной идентичностью. Гендерное равенство — это состояние, при котором индивиды, независимо от их пола или гендера, имеют равные возможности для самореализации, участия в общественной жизни, а также для доступа к ресурсам и благам.

1. Концептуализация гендера и пола. Одним из первых философских вопросов, связанных с гендерным равенством, является различие между понятиями «пол» и «гендер». В традиционной философии и биологии пол рассматривался как биологическая категория, связанная с анатомическими и физиологическими различиями между мужчинами и женщинами. Гендер же был более социально сконструированным понятием, связанным с ролями, которые люди играют в обществе в зависимости от их пола.

Феминистские философы, такие как Симона де Бовуар и Джудит Батлер, настаивали на том, что гендер не является только биологической данностью, а социальной конструкцией. Батлер, например, утверждает, что гендер — это не что-то, что мы «есть», а то, что мы «делаем»; гендер является повторяющимся актом, обусловленным социальными нормами.

2. Моральная философия и этика равенства. Вопрос о гендерном равенстве тесно связан с моральной философией. Одним из центральных вопросов здесь является, каким образом обеспечить справедливое

распределение прав и обязанностей между мужчинами и женщинами в условиях социального и экономического неравенства.

Классическая философия прав человека, начиная от Джона Локка и заканчивая Иммануэлем Кантом, часто фокусировалась на индивидуальных правах и свободах. Но в контексте гендерного равенства философы феминистской теории, такие как Мэри Уолстонкрафт, утверждают, что для достижения реального равенства необходимо учитывать не только формальные права, но и реальное положение женщин в обществе, которое может быть значительно ограничено из-за социальных и культурных факторов.

3. Теория справедливости и равенства. Одним из наиболее влиятельных философских подходов к вопросу равенства является теория справедливости Джона Роулза. Роулз утверждал, что справедливость требует создания принципов, которые обеспечивают наибольшие выгоды тем, кто находится в наименее выгодной позиции в обществе. В контексте гендерного равенства это означает необходимость создания условий, которые обеспечат женщинам равные возможности для участия в социальной, экономической и политической жизни, а также для достижения личных целей²⁴⁷.

Другие философы, такие как Нэнси Фрейзер, предлагают более комплексные подходы, учитывающие не только распределение ресурсов, но и признание ценности различных социально сконструированных ролей, а также трансформацию культурных норм, которые закрепляют гендерные различия.

4. Исторические и культурные контексты. Исторически гендерное неравенство часто оправдывалось религиозными, философскими и социальными учениями. Например, в древнегреческой философии и в христианской теологии женщины часто рассматривались как «недоразвившиеся» мужчины, с ограниченными правами и возможностями. Такие взгляды долгое время определяли положение женщин в обществе.

Однако в ходе истории философы и социальные реформаторы, такие как Олауда Экуиано, Мэри Уолстонкрафт, Джон Стюарт Милль, а позднее Симона де Бовуар и другие, ставили под сомнение традиционные представления о женщинах и их правах. Эти изменения способствовали социальной трансформации и продвижению идей гендерного равенства.

5. Современные подходы к гендерному равенству. В современном философском контексте вопросы гендерного равенства выходят за рамки только борьбы за права женщин. Философы феминистской теории все больше обращаются к вопросам межсекциональности, которая рассматривает

²⁴⁷ Sen Amartya. Development as Freedom (1999).

пересечение гендера с другими социальными факторами, такими как раса, класс, сексуальная ориентация и другие. Например, работы такого рода теоретиков, как Кимберле Креншоу, помогают понять, как разные формы угнетения могут влиять на людей в разных контекстах.

Несмотря на достигнутый прогресс в области гендерного равенства, философы продолжают поднимать вопросы о существующих барьерах и вызовах. Вопросы о структуре власти, социальной справедливости и экономическом неравенстве часто остаются актуальными. К примеру, гендерное равенство на рабочих местах и в политике, вопросы репродуктивных прав, борьба с насилием против женщин и других маргинализированных групп — все это продолжает вызывать интенсивные философские дебаты.

В последние десятилетия Узбекистан проделал значительный путь в области обеспечения гендерного равенства. Республика активно внедряет реформы, направленные на защиту прав женщин, устранение дискриминации по признаку пола и создание условий для равенства возможностей. Эти изменения стали частью более широких социальных и экономических преобразований, направленных на улучшение качества жизни граждан, развитие демократии и соблюдение прав человека. Однако, несмотря на положительные изменения, в Узбекистане по-прежнему сохраняются вызовы, связанные с гендерным равенством, которые требуют дальнейших усилий на уровне законодательства, политики и общественного сознания.

Тема гендерного равенства в Узбекистане начала активно обсуждаться с конца 1980-х годов, когда в стране начались процессы демократизации и реформ. Однако значительные изменения на законодательном уровне в области прав женщин и гендерного равенства стали происходить в постсоветский период, начиная с 2000-х годов²⁴⁸.

С 2016 года Узбекистан активно разрабатывает и внедряет законодательные акты, направленные на устранение гендерной дискриминации и обеспечение равенства женщин и мужчин. В 2019 году был принят закон «О защите прав женщин», который включает положения о защите от насилия, улучшении социального положения женщин, поддержке их участия в бизнесе и политике.

Кроме того, в 2020 году в Узбекистане был ратифицирован ряд международных конвенций, направленных на борьбу с дискриминацией женщин, включая Конвенцию ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW). Эта ратификация откроет путь для более

²⁴⁸ Платонов, Александр. Гендерное равенство в Центральной Азии: Роль женщин в обществе Узбекистана (2010). -С.44-45

строного контроля и реализации международных стандартов в сфере гендерного равенства.

Одним из направлений реформ в Узбекистане стало стимулирование участия женщин в экономической жизни страны. В последние годы наблюдается рост числа женщин-предпринимателей и специалистов в различных секторах экономики. Государство активно поддерживает женское предпринимательство через различные программы кредитования, гранты и консультационные услуги. Женщины активно участвуют в аграрном секторе, сельском хозяйстве, а также в сфере услуг и высоких технологий.

Кроме того, Узбекистан наметил цели по улучшению условий труда для женщин, сокращению гендерного разрыва в зарплатах, а также борьбе с дискриминацией по признаку пола на рабочих местах.

Принятие и реализация законодательства, направленного на защиту женщин от насилия, стало важным этапом в реформировании системы. В 2019 году был принят закон «О предотвращении насилия в отношении женщин», который предполагает создание безопасных домов, а также систему защиты женщин, подвергшихся насилию, включая правовую помощь, психологическую поддержку и защиту от агрессоров.

Кроме того, была усилена работа правоохранительных органов по пресечению преступлений на гендерной почве. В 2020 году был принят закон, ужесточающий наказания за домашнее насилие²⁴⁹.

Особое внимание в Узбекистане уделяется вопросу образования и повышения политической активности женщин. Приняты меры для обеспечения равного доступа женщин и мужчин к качественному образованию. В 2020 году в стране было запущено несколько программ по обучению женщин для повышения их квалификации и развития лидерских навыков.

В политической сфере также наблюдается прогресс. В последние годы увеличилось количество женщин, избранных в местные органы власти и участвующих в политической жизни страны. Приняты меры по увеличению квоты для женщин в выборах, что способствует их большему вовлечению в принятие политических решений²⁵⁰.

Несмотря на значительные успехи, Узбекистан продолжает сталкиваться с рядом проблем, связанных с гендерным равенством. Ключевыми из них являются:

²⁴⁹ Мухамедова Г., Махмудова М. Гендерные исследования в Узбекистане: современный этап. Т.2015. -С.98.

²⁵⁰ Ахмедова Н. Женщины и гендерные стереотипы в Узбекистане. Т.2021. -С.106.

1. Гендерные стереотипы и культура. В некоторых регионах страны сохраняются традиционные представления о роли женщин, что ограничивает их возможности для саморазвития и карьерного роста.

2. Насилие и дискриминация. Несмотря на улучшение законодательства, проблемы домашнего насилия и других форм насилия на гендерной почве остаются актуальными. Множество случаев насилия по-прежнему скрываются из-за социальной стигматизации и отсутствия доверия к правоохранительным органам.

3. Неравенство в доступе к образованию и трудоустройству. В некоторых сельских районах женщины сталкиваются с барьерами в доступе к образованию, профессиональной подготовке и рынку труда.

Заключение. Философский анализ гендерного равенства помогает углубить наше понимание сложных вопросов, касающихся справедливости, власти, прав человека и социальной трансформации. Он ставит перед нами важные вопросы о том, как создать общество, в котором каждый человек, независимо от гендера, может реализовать свой потенциал и жить в условиях равенства и свободы.

Реформы в области гендерного равенства в Узбекистане являются важным элементом процесса модернизации и демократизации страны. Они способствуют улучшению положения женщин и обеспечению их прав в различных сферах жизни. Однако для достижения полного гендерного равенства необходимо продолжать работу по изменению общественного сознания, усилению контроля за соблюдением прав женщин и дальнейшему расширению возможностей для их участия в жизни общества.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК СИЁСАТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544404>

Маматова Фотима Абдусаломовна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг давлатчилик сиёсатида доир янги қарашлар ва охирги маълумотлар келтирилган. Дипломатия ва ҳукмдорнинг эл билан мулоқоти давлатчилик сиёсатининг узвий қисмлари сифатида талқин этилган. Муҳами муҳолиф Шайбоний Маддоҳи Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асари юзасидан Бобурнинг эл билан мулоқоти таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: Шоҳ, подшоҳ, шаҳаншоҳ, З.М.Бобур, давлатчилик, Умаршайх Мирзо, Қобул, Самарқанд, Хиндистон, Муҳаммад Солиҳ, “Бобурнома”, “Шайбонийнома”, Соҳибқирон Амир Темур.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур соҳибқирон Амир Темурнинг бешинчи бўғин авлодидир. Улуғ давлатчилик тарихида З.М.Бобур гўё улуғ бобоси билан мусобақалашади. Жаҳон шарқшунослари ва зиёлилари даврасида З.М.Бобур шухрати Амир Темур сингаридир. З.М.Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо ҳам “улуғ доиялик”(нияти улуғ) подшоҳ бўлган ва умрбод ўз подшоҳлиги ҳудудларини кенгайтириш учун урушлар олиб боргани “Бобурнома”да қайд этилган[1]. Бироқ унга омад кулиб боқмаган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурга ҳам то 1504-йилгача омад кулиб боқмади. Ҳолбуки, у буюк Соҳибқирон пойтахтини икки маротаба – 1497 ва 1500-йилларда эгаллашга муваффақ бўлган эди. Бирор шахзода З.М.Бобур шижоатини такрорлигини тарих билмаса керак. Ўн тўрт ва ўн етти ёшида З.М.Бобурга икки маротаба Самарқандни уруш билан олиш насиб этган. Ҳасанхожа Нисорий “Музаккири аҳбоб” (Дўстлар ёдномаси) тазкирасида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 1494-1503 йилги ҳарбий шижоатли ҳаракатларини қайд этгани диққатга сазовордир.

Филология фанлари доктори, профессор Ҳасан Қудратиллаев “Бобурнинг давлатчилик ва дипломатик сиёсати” номли йирик монографияни ёзган. Биз ушбу монографияда у киши назари тушмаган жабҳаларни ўз мақоламизда ёритишга ҳаракат қиламиз. Аввало, нега Бобур шунчалик йироқ бўлган Қобулга борди деган саволни қўямиз ва бунга жавоб беришга ҳаракат

қиламиз. Чунки ўз давлатидан махрум бўлган 3.М.Бобурнинг янгитдан давлат тиклаши айти шунга боғлиқдир. Олимлар, 3.М.Бобур Қобулни бориб уруш билан эгаллаб олган, деб ёзадилар-у, бироқ нега 3.М.Бобур унгача йўлдаги йигирмадан ортиқ шаҳарлардан бирортасини олишга уринмаганлигига қизиқмайдилар. 3.М.Бобур ўз давлатидан, ҳукмдорлигидан махрум бўлди. Шайбонийлар унга тегишли жойларни эгаллаб, босиб олдилар. 3.М.Бобурда унинг бобоси томонидан тухфа қилган кичик давлатча – Қобул вилояти бор эди. 3.М. Бобур мерос қолган Қобул вилоятига боради ва уни урушсиз эгаллаб олди. Тарихда Абусаид Мирзо ўғли Умаршайх Мирзога Қобул вилоятини совға қилган эди. Бу ҳақда “Бобурнома”да аниқ маълумот бор.

Давлат ишлари, хусусан, 3.М.Бобур учун Ҳиндистонда кўпроқ уруш ва ярашлар билан ифодаланар эди. 3.М.Бобур элчи танлаш соҳасида ҳам чинакам “синчи” омилкор эди. Элчиларидан бири Хожа Асадуллоҳ, олим ва заковатли инсон, ҳазилкаш дўст эди. У 3.М.Бобурга ҳозирги Тожикистоннинг Оббурдон ва Даҳкат қишлоқларидан бўлиб 3.М.Бобурнинг сарсон-саргардончилик пайтида унинг айрилмас йўлдоши эди. Бу исм “Бобурнома”да ўндан ортиқ ўринларда таъкидлаб ўтилган. Муҳим элчилик вазифаларини шу билан бирга 3.М. Бобур Хожа Асадга ҳам топширган.

3.М.Бобур Ҳиндистондаги фаолиятида худди шундай муҳим дипломатик ишларга Шайх Жамол Дехлавийни танлаган. У машҳур олим, буюк хамсанавис, Ҳиндистоннинг собиқ ҳукмдорлари эътиборида бўлган киши эди. “Девони қасоиди Шайх Жамолий” китобида бу шоирнинг Бобур ва Ҳумоюнга бағишланган олтитадан бағишлов қасидалари киритилгандир[3].

2018-йилда Хўжанддаги Камоли Хўжандий илмий маркази Шайх Жамолийнинг “Меҳру- моҳ” достонини нашр этди [4]. Элчи ўз ҳукмдорининг маълум маънодаги маънавий сиймоси ва тилидир. Давлатлараро муносабатларда дипломатия ғоят муҳим рол ўйнаши аёндыр.

Давлат бошлиғи сиёсатини унга қарашли кишилар ҳар томонлама маъқуллашлари ва мақташлари табиий. Бизнинг назаримизда ҳукмдор сиёсатининг энг муҳим бир нуктаси унинг халқ билан муносабати ва мулоқотида кўринади. Маълумки, Муҳаммад Солиҳ отаси Нурсайдбек қасосини олиш учун Муҳаммад Шайбонийхонни эш тортиб 1500-йили Самарқандга келган эди. Ўзини “Темурийларни ўргани келган ўроқман” деб очиқчасига ёзган Шайбонийхон дарҳақиқат, Муҳаммад Солиҳни ҳар томонлама сийлади [2]. Унга “Маликкул-шуаро” унвонини берди ва ўзи эгаллаган бир неча шаҳарга Муҳаммад Солиҳни “доруга”(ҳоким) қилиб тайинлади[5].

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхоннинг зафарли юришлари ҳақида “Шайбонийнома” достонини ёзади. Биз ана шу достондаги душман лагерининг

мафкурачиси асаридаги Бобур образига мурожаат этамиз ва ёш ҳукмдорнинг халқ билан мулоқотини тадқиқ этамиз.

Темурийларга қарши курашга бел боғлаган Муҳаммад Солиҳ шаҳти ва унинг достони Бобурга ёқмайди. Албатта, чунки асарда

Чу Самарқандни олди Бобур
Халқаро тафриқа солди Бобур

сингари нохолис байтлар оз эмас эди. Аммо бизга Муҳаммад Солиҳнинг ростўйлиги қизиқтирди. Унинг қуйидаги мисраларни ўқисак, З.М.Бобур нутқ сўзлаётганида Муҳаммад Солиҳ йиғинда аниқ қатнашган экан, деган хулосага келамиз. Чунки ҳақиқий репортажчи мухбиргина баёни бунчалик даражада ҳаққоний ифодалаши мумкин.

Вазият ғоят оғир. Шаҳарни Шайбонийлар лашкари қамал қилган. З.М.Бобур эса ёшгина – ўн етти яшар ҳукмдор ва унинг қарамоғида озгина лашкар бор, холос. Ана шундай вазиятда Шайхулислом Абдулмакорил шаҳар халқини йиғиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобурни ёнини олиб, нутқ сўзлайди. У ўз сўзида агарда Муҳаммад Шайбоний шаҳарни эгалласа:

Бўлур ўғлонларимиз барча асир
Ағлиё доғи бўлур барча фақир.
Қўлингиздан чиқар айвон-у сарой,
Фоқа-ю фақр қилур сизни гадой.
Эгачи-ю, сингил-у, аҳли аёл
Барча ўзбакка бўлурлар помол.

Шайхулислом ўз сўзи таъсирини кўргач, яна нутқини давом эттиради. У З.М.Бобурни шаҳарга таклиф қилгани ва у ўз лашкари билан шаҳар халқи бирлашса, мудофаага шай эканлигини уқтиради. Халқ бу гаплардан руҳланиб, бирваракайига “бизга Шайбонийхон керак емас! Биз сизнинг хизматингизга шаймиз!” деб фарёд этадилар:

Ҳон ила жанг-у жадал айлагали,
Ҳон била ҳарб-у қитол айлагали.
Олишиб қалъани биз сақлагони,
Солишиб қалъани биз сақлағоли.

Кўряпмизки, З.М.Бобур давлат бошлиғи сифатида жуда тўғри йўл танлайди. Аввал халқга синашта бўлган Шайхулислом Абдулмакорилга сўз беради. Вазият кўнгилдагидек барқарорлашгач, ўзи нутқ сўзлайди. З.М.Бобурнинг Самарқанд халқи олдида сўзлаган нутқи жуда чуқур маъноли бўлиб, таъсирчан, режали уч қисмдан иборатдир.

З.М.Бобур сўзларининг биринчи қисмида Самарқанд халқига Соҳибқирон Амир Темур давр-у даврони, бобоси Султон Абусаид, сўнгра амакиси Султон

Аҳмад Мирзо замони ва ўз отаси кимлиги хусусида: иккинчи қисмида шаҳарнинг қамал ҳолатидаги аҳволи ва учинчи қисми эса нима қилмоқ кераклиги хусусида бўлади.

Оталаримни кўра қолғансиз,
Иззу жоҳиға(иззат ва мартабасига) назар солғансиз.
Авбоком(улуғ бобом) илоҳи жаҳондор Темур,
Хусрави Маъдалатосар(адолатпарвар подшоҳ) Темур.
Ким не турлух эди Султон Саид,
Ким Қорабоғ аро бўлди шаҳид.
Ул менинг жаддим-у(бобом-у) бечора отам,
Андижон мулкида хунхора отам.
Шоҳ-у сардор Умаршайх эрди,
Тийғи хунбор Умаршайх эрди.
Обоғам(амаким) эрди топиб фазли аҳад,
Шоҳи диннарвари Султон Аҳмад.
Энди ёд айлангиз ул шоҳлирни,
Шоҳлик сирридин оғаҳларни.
Истабон руҳларидин ҳиммат,
Тортингиз банда учун бир заҳмат.

Муҳаммад Солиҳ ушбу байтлардан сўнг шундай бир сарлавҳа қўяди:
“Бобур Мирзо сўзидин мутаассир бўлуб, шайхлисом ва шаҳар эли қалъани беркитганлари”. Достонда муаллиф шаҳар халқининг керак сўзлари изҳорини келтиради:

Сен алар ўрнида султон бўлғил,
Шайхулислом била ёрон бўлғил.
Сен тақи бизга қадимий султон,
Айлангиз бизга иккингиз фармон.

З.М.Бобур ана шундай эл билан мулоқот қилиб, Самарқанд халқини шаҳар мудофаасига тайёрлайди. Ўн етти ёшида шунчалик тадбирли бўлган Бобурнинг, 1500-1516 йилларда ҳаёти жанг-у жадалда кечган. Шу муносабат билан З.М. Бобурнинг Ҳиндистондай улкан мамлакат бошқарувини ўз қўлига киритгани ва шаҳаншоҳ (император) бўлгани бежиз эмас эди. З.М.Бобур ва бобурийларнинг пухта ўйланган, истикболли давлат сиёсати туфайли бу сулола 332 йил яшади. Ниҳоят, ҳукмдорлик атамаларида озгина изоҳ берсак тўғри бўлар эди. Ҳукмдорлик уч босқичли бўлади:

- 1) шоҳ – кичикроқ мамлакат ҳукмдори;
- 2) под – катта демакдир. Подшоҳ – катта шоҳдир;

3) шаҳаншоҳ эса шоҳлар шоҳи (император) бўлиб, унинг салтанати таркибида ўнлаб шоҳликлар бўлади.

Бундан буён тарихчилар атамани тўғри ишлатиб, З.М.Бобурга нисбатан “шаҳаншоҳ” атамасини қўлласалар, бу сўз “император” сўзининг шарқона ифодаси эканлигини инобатга олсалар мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Адабиётлар:

1. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”, Ўзбекистон нашриёт -матбаа ижодий уйи, Тошкент, 2019.
2. Муҳаммад Солиҳ. “Шайбонийнома”, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1989.
3. Девони Қасоиди Шайх Жамолий. Рампур 2014-йил.
4. Шайх Жамолий Дехлавий. “Меҳру Моҳ”, Хўжанд.
5. Ҳасанхожа Нисорий. “Музақкири аҳбоб”, “Мерос” нашриёти, Тошкент, 1993.

RUHIY ZO‘RAVONLIKNING KO‘RINISHLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544419>

Mirzayeva Barnoxon Adxamovna

Andijon viloyati Ichki ishlar boshqarmasi

Ma’naviy-ma’rifiy ishlar va kadrlar bilan ta’minlash xizmati
boshlig‘ining Xotin-qizlar masalalari bo‘yicha o‘rinbosari,
ADPI tadqiqodchisi

Annotatsiya: *An’anaviy o‘zbek jamiyatida erkak kishining o‘zining his-tuyg‘ularini yaqqol, jamoatchilik oldida ifodalashi qo‘llab-quvvatlanmagan. Bu esa ruhiy zo‘ravonlik bilan bog‘liq dilemmani hosil qiladi. Inson milliy qadriyatlar va liberal qadriyatlar tanlovi qarshisida qolmoqda. Bu esa ruhiy zo‘ravonlik masalasini yanada kengroq tushunish muammosini vujudga keltirmoqda.*

Kalit so‘zlar: *qadriyat, jamiyat, ruhiy zo‘ravonlik, ekspluatatsiya, degradatsiya, manipulyatsiya, pedagog, streotiplar.*

Sog‘lom ruhiy munosabatlar oilada, ta’lim muassasi va mehnat jamoasida shakllanadigan juda murakkab jarayon natijasidir. Uning barkamol bir shaklda shakllanishida ommaviy axborot voistlari va ijtimoiy tarmoqlar muhim rol o‘ynaydi. Ijtimoiy ongga tobora global qadriyatlar kirib kelmoqda. Ushbu qadriyatlarning ayrimlar o‘ta liberal xususiyatga ega bo‘lsa, ayrimlari juda konservativ xususiyatga egadir. Shu sababli ham jamiyatda va oilada his tuyg‘ularni tan olish va hurmat qilish masalasi nafaqat hissiy tarbiya, balki qadriyatlar oriyentatsiyasi bilan bog‘liq muammo ham bo‘lib qolmoqda.

E’tiborsizlik ruhiy zo‘ravonlikning eng yorqin ko‘rinishidir. Oilada er yoki xotin sherigining qiziqshlari, hissiyotlari, yutuq va kamchiliklariga e’tiborsizlik bilan qarash natijasida jabrlanuvchi o‘zida ruhiy beqarorlikni his qiladi. Bu esa aybdorlik hissinı vujudga keltirib, teng munosabatlarni yo‘lga qo‘yishga halaqit beradi. Umuman olib qaraganda oiladagi ruhiy zo‘ravonlik asoslari ko‘pincha milliy qadriyatlar va erkak-ayol o‘rtasidagi munosabatlarda shakllangan an‘nalarga ham borib taqaladi. Bu jarayonning hozirgi kundagi katalizatori diniy blogerlarning chiqishlari bo‘lib, ular faollik bilan erkak keskin ustun bo‘ladigan oila haqidagi qarashlarini ilgari suradilar va bu erkaklar ularning asosiy auditoriyasini tashkil qiladi. Bu kabi qarama-qarshi qarashlar ruhiy zo‘ravonlikni keltirib chiqarishini kuchaytirmoqda. Chunki, avvallari ruhiy zo‘ravonlik emas, balki oilaviy munosabatlar deb ataladigan aloqalarni endilikda ayollar qabul qilmaslikni boshladi.

Ommaviy axborot vositalari va internetning rivojlanishi bu bordagi munosabatlarni yanada kengroq muhokama qilish va sog‘lom aloqalarni o‘rnatish imkoniyatlarini vujudga keltirdi.

Hozirgi kunda ruhiy zo‘ravonlikni oilada sodir etilsa uning qurbonlari asosan ayollar va bolalar bo‘ladi. Bu jarayonda asosiy namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan holatlarga turmush o‘rtog‘i va farzandlarining ustidan kulish, yaqinlari va do‘stlari bilan ko‘rishishga imkon bermaslik, har qanday holatda xotinini va bolalarni ayblash, spirtli ichimliklar va giyohvandlikka ruju qo‘yish, so‘zsiz bo‘ysunishni talab qilish, haddan ortiq rashk qilish, manipulyatsiyadir.²⁵¹ Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik o‘zidan nari qilish, e‘tiborsizlik, ajratib qo‘yish, qo‘rqitish, ekspluatatsiya va degradatsiya kabi holatlarda namoyon bo‘ladi.²⁵²

Aksariyat mutaxassislar bu kabi ruhiy zo‘ravonlikning oqibatlari inson hayotida juda katta salbiy rol o‘ynashini qayd etib o‘tadilar. Jumladan, ruhiy jarohatlar natijasida insonda ijtimoiy munosabatlarda ishonchsizlik, qo‘rquv, himoyalanih istagi, boshqalardan o‘zini himoya qilish uchun yordam kutish kabi holatlar namoyon bo‘la boshlaydi. Shu bilan birga me‘yoriy munosabatlarni o‘rnatish uchun kerak bo‘ladigan munosabatlarda sub‘yekt kabi o‘zini mutsaqil tutish holatlarining o‘rniga bitta shaxsga qattiq bog‘lanib qolish holatlari uchrashi mumkin. Ruhiy zo‘ravonlik qurbonlari kelgusidagi o‘zlaridagi ruhiy jarohat orqali oilasiga, farzandlariga va hamkasblariga ham ruhiy bezovtalik yuqtirishi mumkin. Chunki, ijtimoiy munosabatalarning ruhiy aspekti juda murakkab bo‘lib, yuksak darajada kamolotga erishgan insonlarga ruhiy jihatdan travmasi bor yoki ruhiy bezovtalikdan aziyat chekayotgan insonlarning ta’sir doirasiga tushib qolmaydi.

Ta’lim muassasalaridagi ruhiy zo‘ravonlik O‘zbekistonda ancha kam o‘rganilgan ilmiy tadqiqot mavzularidan biridir. Ruhiy zo‘ravonlikning ochiq-oydin kuzatish, baholash va aybdorga jazo berish ma’lum bir kompetensiyalarni talab qilganligi sababli har doim ham yaqqol namoyon bo‘lavermaydi. Mutaxassislarning fikricha: “omma oldida yerga urish, haqorat qilish, mazax qilish, tahdid qilish, laqab to‘qish, o‘z hohish istaklariga zid bo‘lgan ishlarni qilishga majburlash, e‘tiborsizlik, hurmatsizlik bilan munosabatda bo‘lish va yomonlik qilish” kabi holatlarda namoyon bo‘ldi.²⁵³ Ta’lim muassasasidagi o‘quvchilarga va talabalrga nisbatan ruhiy zo‘ravonlikning sabablari turlicha. Ob‘yektiv sabablarga ijtimoiy ongda shakllangan ma’lum bir stereotiplar – ijtimoiy-iqtisodiy, kambag‘allik, milliy yoki diniy xususiyatga ega bo‘lgan qarashlar, shuningdek mahalliychilik bilan bog‘liq

²⁵¹ Чермашенцева Т.Д., Кошелева Д.В., Инкин А.А.. "Признаки психологического насилия в семье" Законность и правопорядок в современном обществе, № 17, 2014, - С. 111.

²⁵² Ўша манба. – С. 112.

²⁵³ Печеркина А.А.. "Психологические детерминанты психологического насилия в образовательной среде" Педагогическое образование в России, №. 5, 2013, - С. 123.

yondashuvlar ham ruhiy zo‘ravonliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Misol uchun, oliy ta‘lim muassasalarida ma‘lum bir viloyatliklarni tahqirlash uchun shakllangan an‘anaviy streotiplardan foydalanish hollari uchrab turadi. Maktablarda esa vaziyat ancha jiddiy bo‘lib asosan iqtisodiy determinantlar hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ya‘ni, o‘quvchilar o‘zlarining iqtisodiy holatidan kelib chiqib, ruhiy zo‘ravonlik qurboni bo‘lishlari mumkin. Bu holatda ko‘pchincha o‘quvchilar sinfda boshqa o‘quvchilardan ajralib qolishiga olib keladi.

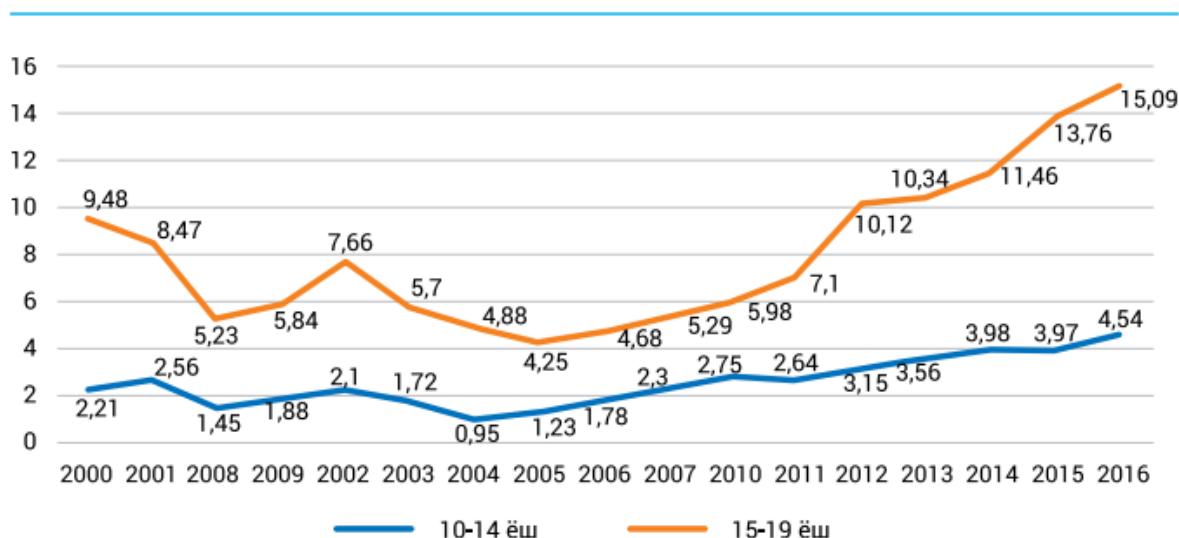
Sub‘yektiv holatda esa o‘quvchilarning jismoniy kamchiligi yoki o‘ziga xosligi kabi holatlar ruhiy zo‘ravonlikka asos bo‘ladi. Shu bilan birgalikda pedagogning o‘quv jarayonini tashkil etishdagi uquvsizligi, ma‘lum bir o‘quvchilarda haddan ortiq e‘tibor berish ham bu kabi holatlarga olib keladi. Ruhiy zo‘ravonlikning eng ko‘p tarqalgan usulini ommaviy madaniyatda a‘lo bahoga o‘qiydigan, ko‘zoynak taqqan landavur o‘g‘il bola timsolida ko‘rish mumkin.²⁵⁴ Bu kabi holatlarning sabablaridan biri o‘quvchiga nisbatan haddan ortiq e‘tibor berish, o‘quvchilarning bilimlari va qadriyatlari o‘rtasidagi farq bilan bog‘liqdir.

Ta‘lim muhitida ruhiy zo‘ravonlik masalalari axborotlashuvning kuchayishi, kuzatuv kameralarining o‘rnatilishi ruhiy zo‘ravonlikni aniqlash va unga qarshi kurash imkoniyatini kengaytirdi. Umuman olib qaraganda O‘zbekistonda ta‘lim muhitini ruhiy zo‘ravonliklardan holi qilish uchun katta imkoniyatlar mavjud. G‘arb davlatlarida bulling deb ataladigan ruhiy zo‘ravonlik haqida ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlarda gapirila boshlandi. Bu borada yetakchi siyosatchilar o‘z pozitsiyalarini bayon qilmoqdalar. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi, sog‘liqni saqlash vazirligi va Yunisef hamkorligida 2022-yilda “Maktablarda o‘smirlarning ruhiy salomatligi va ruhiy ijtimoiy farovonligi” deb nomlangan tadqiqotni e‘lon qildi. Tadqiqot o‘rtacha va o‘ta og‘ir tashvish (15,4%) va depressiya (9,8%) holatida bo‘lgan bir qator o‘quvchilarni aniqladi. Deyarli 10 o‘quvchidan 1 nafari o‘rtacha va o‘ta og‘ir depressiyadan va hatto o‘rtacha darajadan o‘ta og‘ir darajagacha tashvishlanishdan aziyat chekkan. Ular orasida ota-onalari kamida bir oy uydin tashqarida yashagan o‘quvchilar, mehnat faoliyati bilan band o‘quvchilar va qizlar ko‘proq ajralib turadi.²⁵⁵ Ruhiy salomatlikni yaxshilash uchun o‘smirlarni yakkalanib qolishiga yo‘l qo‘ymaslik hamda zshravonlikni oldini olish bilan bog‘liq tadbirlarni kuchaytirish kerakligi ta‘kidlab o‘tilgan.

Ushbu tadqiqotda ruhiy zo‘ravonlikning eng og‘ir oqibati o‘z joniga qasd qilish bo‘yicha mamlakatimizdagi statistika keltirib o‘tilgan.

²⁵⁴ <https://youtu.be/jiKgFyxdvhl?si=3TJlkEu7MHpFVK6t> - Dizayn jamoasi - Maktab davri | Дизайн жамоаси - Мактаб даври

²⁵⁵ Maktablarda ўсмирларнинг рухий саломатлиги ва рухий ижтимоий фаровонлиги. Ўзбекистон халқ таълими вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Юнисеф ҳар бир бола учун. Тошкент, 2022 й. – С. 11.

1-rasm. Har 100 ming aholiga nisbatan o‘z jiniga qasd qilish ko‘rsatkichi

Yuqoridagi diagrammadan ko‘rinib turibdiki, 16 yil davomida 15-19 yoshlilarning o‘z joniga qasd qilishi o‘tgan advr mobaynida ikki barobarga ko‘paygan. Bu muammoni kompleks tahlil qilish orqaligina ma’lum bir xulosalar chiqarish mumkin. Umuman olib qaraganda axborotlashuv, iqtisodiy-ijtimoiy o‘zgarishlarning jadallashuvi hamda kabi ob’yektiv omillar bu kabi salbiy tendensiyalarni kuchaytirayotgan bo‘lishi mumkin.

10-19 yosh guruhidagi o‘g‘il bolalar o‘rtasida o‘ziga zarar yetkazish va o‘z joniga qasd qilish natijasida sodir bo‘lgan o‘lim holatlarining qariyb 74 foizini 15-19 yoshdagi o‘g‘il bolalar tashkil etgan bo‘lsa, xuddi shu yosh guruhidagi 15-19 yoshli qizlar o‘ziga zarar yetkazishni, 10-19 yosh guruhida qizlar o‘ziga zarar yetkazish va o‘z joniga qasd qilish natijasidagi ayollar o‘limi darajasining 80 foizini tashkil etadi.²⁵⁶ Bu yosh ko‘rsatkichlari ruhiy salomatlik borasidagi ilmiy izlanishlarni kuchaytirish zaruratini yana bir isbotlab turibdi. Hozirgi kunda shakllanayotgan global liberal qadriyatlar ta’sirida o‘smirlarning dunyoqarashida milliy an’ana va qadriyatlar emas, G‘arb madaniyati ustuvor bo‘lmoqda. Bu esa ota-onalar va atrofdagi boshqa ijtimoiy guruhlar va sub’yektlar bilan munosabatlarning taranglashuviga o‘zaro muloqot tilining yo‘qolishiga sabab bo‘lmoqda.

Umuman olib qaraganda ruhiy zo‘ravonlik masalasi O‘zbekistonda kam o‘rganilgan ilmiy muammolardan bo‘lib turibdi. Olib borilgan izlanishlar natijasida uning qator turlari mavjud ekanligi va aksariyat holatlarda jamiyat a’zolari bu haqida to‘liq tushunchaga ega emasligi ma’lum bo‘ldi.

²⁵⁶ Ўша манба. – С. 9.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Чермашенцева Т.Д., Кошелева Д.В., Инкин А.А.. "Признаки психологического насилия в семье"
2. Печеркина А.А.. "Психологические детерминанты психологического насилия в образовательной среде" Педагогическое образование в России, №. 5, 2013, - С. 123.
3. <https://youtu.be/jiKgFyxdvhI?si=3TJlkEu7MHPFVK6t> - Dizayn jamoasi - Maktab davri | Дизайн жамоаси - Мактаб даври
4. Мактабларда ўсмирларнинг рухий саломатлиги ва рухий ижтимоий фаровонлиги. Ўзбекистон халқ таълими вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Юнисеф ҳар бир бола учун. Тошкент, 2022 й. – С. 11.

ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР ВА УЛАРНИ ЁРИТИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ЖИХАТЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544425>

Омонов Эркин Ботирович

Ўзбекистон миллий университети эркин изланувчиси,
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Оролбўйи
минтақасини ривожлантириш масалалари ва экология кўмитаси котибияти бош
маслаҳатчиси

Эл почта: erkin.omonov@mail.ru

Аннотация: Мақолада экологик муаммолар ва уларни ёритишнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари ёритилган. Оммавий ахборот воситаларининг ахборот тарқатишнинг асосий институти сифатида экологик масъулият тўғрисида жамоатчилик фикрини шакллантиришда муҳим ўрин тутиши кўрсатилган.

Калит сўзлар: экологик муаммо, замонавий техноген цивилизация, экологик онг, ижтимоий фалсафа, экологик журналистика.

Дарҳақиқат, замонавий техноген цивилизация кўпинча табиий муҳитни эътиборсиз қолдириб, экологик инқироз хавфини оширади. Биосферанинг ҳозирги ҳолати аллақачон жиддий ўзгаришлар ёқасида, бу атроф-муҳитни бошқариш ва саноатни ривожлантиришга ёндашувларни қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Ифлосланиш, ресурслар камайиши ва табиий экотизимларни йўқолиши муаммолари инсоният келажагига таҳдид солмоқда.

Оммавий ахборот воситалари ахборот тарқатишнинг асосий институти сифатида экологик масъулият тўғрисида жамоатчилик фикрини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Бироқ, замонавий оммавий ахборот тизими, гарчи экологик билимларни тарқатаётган бўлса-да, қатор муаммоларга дуч келмоқда. Аввало, атроф-муҳит масалалари кўпинча тўхтатилади ёки энг даҳшатли ҳолатларни (экологик офатлар, қоидаларнинг бузилиши) ёритиш билан чекланади, бу муаммони бир томонлама идрок этишни келтириб чиқаради.

Экологик муаммолар, айниқса иқлим ўзгариши, ҳаво ва сув ифлосланиши, чўлланиш, биохилма-хилликнинг йўқолиши каби масалалар таҳлилий мақолалар ва махсус ахборот дастурлари орқали ёритилади. Атроф-муҳитга етказилаётган зарарни камайтириш ёки бартараф этиш бўйича муваффақиятли лойиҳалар ва ҳаракатлар ёритилиб, улардан ўрганиш

имконияти тақдим этилади. Масалан, қайта тикланадиган энергия манбалари, пластик чиқиндиларни қайта ишлаш ёки ҳудудларни қайта тиклаш бўйича муваффақиятли тажрибалар жамоатчиликка тақдим этилади.

Экологлар, олимлар ва экологик муаммолар бўйича экспертларнинг интервьюлари ва фикрлари аҳолига экологик муаммоларнинг техник ва илмий томонларини тушунтиришга ёрдам беради. ОАВ орқали турли экологик акциялар ва ташвиқот кампаниялари ўтказилиши мумкин. Масалан, табиий ресурсларни тежаш, чиқиндиларни саралаш, дарахтлар экиш ёки ҳайвонот дунёсини ҳимоя қилиш бўйича ижтимоий реклама экологик муаммоларга эътиборни жалб қилишнинг самарали воситаларидан биридир.

Ижтимоий-фалсафий таҳлил нуқтаи назаридан, ҳозирги табиатга бўган муносабат асосан жамиятнинг антропоцентрик йўналишини акс эттиради, бу эрда инсон табиатдан юқори қўйилади ва табиат унинг эҳтиёжларини қондириш учун манба сифатида қаралади. Бу истеъмолчи муносабат атроф-муҳитнинг ифлосланиши, глобал исиш ва табиий ресурсларнинг камайиб бораётганига қарамасдан, экологик инқирознинг узоқ муддатли оқибатларига етарли эътибор бермасликда намоён бўлади. Оммавий ахборот воситалари соҳасида биохилма-хилликни сақлаш ва атроф-муҳитнинг яшашга яроқлилигини марказий ўринга қўядиган биоцентрик парадигма томон силжиши муҳим аҳамиятга эга.

Оммавий ахборот воситаларининг экологик маданиятга самарали таъсир кўрсатиши учун нафақат табиий офатларни ёритиш, балки табиат билан ўзаро муносабатларнинг ижобий намуналарини янада тизимли ва фаол равишда тарғиб қилиш керак. Инқироздан чиқиш имкониятлари ва бу жараёнда ҳар бир инсоннинг ролини кўрсатувчи ижобий мисоллар экологик маданиятни кучайтириши, атроф-муҳитни асраб-авайлаш борасидаги ҳаракатларни фаоллаштириши мумкин.

Оммавий ахборот воситалари призмаси орқали экологик муаммоларни ижтимоий-фалсафий таҳлил қилиш уларнинг экологик маданиятни шакллантириш имкониятларини ҳам, истеъмолчиларнинг кўрсатмалари ва иқтисодий манфаатлари билан боғлиқ камчиликларини ҳам очиб беради. Бу камчиликларни бартараф этиш экологик муаммоларнинг жамият онгидаги устувор йўналишлардан бирига айланишига, ўз навбатида инсон фаолиятининг табиатга салбий таъсирини камайитиришга ёрдам беради.

Атроф-муҳит муаммоларида оммавий ахборот воситаларининг ролини ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилиш бир қанча асосий жиҳатларни аниқлаш имконини беради. Биринчидан, оммавий ахборот воситалари экологик ахборотнинг асосий манбаи сифатида одамларнинг хулқ-

атвори ва дунёқарашига таъсир кўрсатадиган экологик муаммолар ҳақидаги жамоатчилик фикрини шакллантиради. Журналистлар атроф-муҳитнинг ифлосланиши ёки иқлим ўзгариши ҳақида ҳикоялар ёзаётганда, маълумот ташвишли деб қабул қилинишини ва ҳаракат ёки пассивликни келтириб чиқаришини аниқлайди.

Иккинчидан, экологик онгда кино ва ҳужжатли фильмлар алоҳида ўрин тутади. Ҳужжатли фильмлар, айниқса, илмий-оммабоп ва публицистик фильмлар нафақат табиат ҳақидаги билимларни шакллантиради, балки одамларни ҳаракатга сафарбар эта оладиган ҳиссий муносабатни ҳам уйғотади. Табиат эстетикаси билан экологик таҳдидларни англаш уйғунлашган **гибрид жанри**, айниқса, мавзуни кенгроқ оммага етказишда самарали.

Ниҳоят, оммавий ахборот воситаларининг экологик ахборотни тақдим этишдаги аниқлиги ва масъулияти экологик маданиятни шакллантиришнинг асосий элементлари ҳисобланади. Нотўғри ёритиш ва шов-шувлилик нафақат томошабинларни чалғитиши, балки жамоатчиликнинг экологик муаммоларга нисбатан ишончсизлигини келтириб чиқариши, ижтимоий бефарқликка олиб келиши мумкин.

Экологик онг жамиятнинг атроф-муҳит билан алоқаларини чуқур тушунишга йўналтирилган шаклдаги онгдир. Бу, инсоннинг табиат билан бир бутун экосистема сифатида алоқада эканлигини тушуниш, инсон фаолиятининг салбий оқибатларини баҳолаш, ва табиатни асрашга қаратилган фаолиятни қўллаб-қувватлашни ўз ичига олади. Экологик онгнинг шаклланиши глобал миқёсда муҳим аҳамият касб этади. У илм-фанга суяниб, гуманистик қадриятлар билан уйғунлашади ва инсоннинг ўз манфаатларидан кўра кенг жамоатчилик манфаатларини олдин қўйишга йўналтирилган. Экологик инқирозларни ҳал қилиш учун глобал стратегия ишлаб чиқишда экологик онгнинг аҳамияти беқиёсдир.

Давлат раҳбарининг тегишли Фармонида таъкидлаганидек, экологик муаммоларни ҳал қилишда фақат бугунги кунга эмас, балки яқин ва узоқ келажакка йўналтирилган амалий ва стратегик ёндашув талаб қилинади²⁵⁷.

Ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан қаралганда, ОАВ экологик маданиятни ривожлантиришда фаол роль ўйнаши керак. ОАВ орқали тарқатиладиган ахборотлар инсонларнинг экологик онгини оширишга қаратилган бўлиши лозим. Масалан, табиатга зарар етказувчи ҳаракатлар, турли саноат ва технологик жараёнлар оқибатлари ҳақидаги маълумотларни кенг

²⁵⁷ “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 октябрдаги ПФ-5863-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/4574008>.

тарқатиш инсонлар онгида атроф-муҳитга бўлган муносабатни ўзгартиришга хизмат қилади.

Ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан, оммавий ахборот воситалари инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларни таҳлил қилиб, уларнинг мураккабликларини ёритиш орқали жамиятни экологик барқарорликка олиб келадиган йўللарга йўналтириши мумкин.

Ривожланган давлатларда экологик журналистиканинг илмий тадқиқотлар орқали янада такомиллашиб бориши жамоатчиликни экологик масалаларга нисбатан ҳушёрликка чақиришнинг самарали усулидир. Бундай журналистларни тайёрлаш олий таълим муассасаларида йўналишлар очиш ва маҳаллий журналистлар учун семинарлар, тренинглар ва махсус ўқув курслар ташкил қилиш орқали амалга оширилиши мумкин. Бунда республиканинг барча ҳудудларида фаолият юритувчи журналист ва блогерлар учун маҳорат мактаблари ҳам катта роль ўйнайди. Шу тариқа, экологик журналистиканинг жамият барқарор ривожланишини таъминлашдаги роли жуда муҳим бўлиб, бу орқали жамият экологик муаммоларга нисбатан фаол ёндашувни шакллантиради.

Экологик журналистика жамият онгини ошириш, экологик билим ва тафаккурни шакллантириш, инсоннинг атроф-муҳитга бўлган муносабатини яхшилаш йўлидаги муҳим восита ҳисобланади. Масалан, атроф-муҳитга етказилаётган зарарни ёритиш фақатгина ахборот тарқатиш эмас, балки уни иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий сабабларини очиб бериш, жамиятни ҳушёрликка чақириш, инсон тафаккурини тубдан ўзгартириш орқали табиий бойликларни асраб-авайлаш йўллари кўрсатиш ва амалий чора-тадбирлар кўрилиши учун замин яратиш вазифасини бажаради. Бу эса экологик журналистиканинг қўшган ижтимоий қийматини англатади.

Экологик муаммоларни ёритиш орқали ОАВ нафақат экологик билим ва тафаккурни оширишга, балки жамоатчилик ва ҳукумат ўртасидаги мулоқотни мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилди. Бу жараёнда ОАВ давлат ва жамоат ташкилотларининг экологик ҳаракатларини ёритишда фаол иштирок этиб, жамиятнинг экологик масалаларга жавобгарлик билан муносабатда бўлишини рағбатлантирди.

Ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан экологик масалаларни ОАВда ёритиш жамиятнинг умумий онгини ва ахлоқий кадриятларини шакллантиришга катта таъсир кўрсатади. Табиатига ва уни муҳофаза қилишга жавобгарликни ёритган ҳар бир мақола ёки кўрсатув инсоннинг экологик ахлоқий ҳиссини оширади. Шу маънода, ОАВ экологик маданиятни шакллантиришда муҳим фалсафий восита бўлиб хизмат қилади. ОАВнинг

ижтимоий таъсири орқали экологик масалалар кенг ёритилиши жамиятнинг барқарор ривожланишига ҳисса қўшади.

KONFUTSIYNING IJTIMOIIY-AXLOQIY, FALSAFIY TA’LIMOTI VA UNING HOZIRGI KUNDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544445>

Xamdamov Erkin Ibodullayevich

“Alfraganus University” nodavlat oily ta’lim tashkiloti

Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

To‘ychiyev Berdiqu To‘qraqulovich

O‘zbekiston milliy universiteti

Falsafa fanlari doktori., professor

Tel.: +99899 517-34-87

e-mail: hamdamoverkin5@gmail.com

Annotatsiya: mazkur maqolada Konfutsiyning ijtimoiy-axloqiy, falsafiy ta’limoti, insonparvarlik va axloq qoidalarini jamiyatda muhim ahamiyatga ega ekanligi, faylasufning ta’limotlari Xitoy va boshqa mamlakatlarda falsafiy dunyoqarashining o‘zgarishiga va urf-odatlariga ta’siri, oila va ota-onani e’zozlash borasidagi qarashlari, rahbar, hukumdorni hurmat qilish davlat boshqaruvida axloqiy kategoriyalarga amal qilish, Konfutsiy ta’limotini doimiy o‘rganib, zamon bilan uyg‘unlashtirish masalalari haqida fikr boradi.

Kalit so‘zlar: Konfutsiy, axloq, hurmat, sivilizatsiya, haqiqat, urf-odat.

KIRISH

Konfutsiy “Eskini bayon qilaman va yangini yaratmayman”[4:54] yondashuvi orqali “Tao” tushunchasini urf-odatlar yoki an’analarga mos keladigan “Li” tamoyili bilan almashtirdi. Konfutsiyning fikricha, Li tamoyillari mustahkam jamiyat qurish, boshqarish va kamolotga erishish qonunlariga mos keladi. Shu munosabat bilan Konfutsiy jamiyat odamlarni buzadi va sivilizatsiyalar bir-biriga ta’sir qiladi, inson axloqini buzadi, deb hisoblagan. Bundan tashqari, u odamlarni xor, qotil va qonxo‘r qiladi, lekin bu jamiyat emas, balki jamiyatni boshqaradigan noto‘g‘ri qonunlar tufayli deb o‘yladi[6:190].

Konfutsiy insonparvarlik va axloq qoidalariga asoslanib mamlakatni idora etish g‘oyasini yaratgan. Konfutsiy insonparvarlik va axloq qoidalarini davlat boshqaruvining asosi deb hisoblab, axloq qoidalari, ya’ni “礼” li boshqaruvning shakli, insonparvarlik, ya’ni “仁” ren esa uning mazmun-mohiyatidir, deb ta’kidlaydi. “仁” renning asosiy maqsadi insonlarni sevishdir. Shuning uchun Konfutsiy

davlatning insonparvarligi zaminida yuksak fazilatli boshqaruv yotadi deb urg‘u beradi. Bu hozirgi davrdagi ezgu fazilatlar bilan mamlakatni boshqarish tushunchasi bilan yakdildir[2:18].

TAHLIL VA NATIJALAR

Yigirma asr davomida Konfutsiy tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar Xitoy ma’muriyatida, vaqti-vaqti bilan ularning ta’siri pasayib, jamiyatni boshqarish va shakllantirishda samarali bo‘lib kelgan bo‘lsa-da, intellektual fonda qoldi. Biroq Konfutsiy g‘oyalari davlat diniga ham, mustaqil e’tiqodga ham aylana olmadi. Bu borada qilingan urinishlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Boshqa tomondan, Konfutsiyning “O‘rta yo‘l” ta’limoti (Tao/Dao) butun tarixiy jarayon davomida Xitoyning ko‘plab siyosiy va ijtimoiy fikrlarida yaqqol namoyon bo‘lganligi ta’kidlangan. Konfutsiy g‘oyalari Xitoyda kommunistik inqilobdan keyin ham o‘z ta’sirini saqlab qoldi. Bu Xitoy xalqining turmush tarzi va e’tiqodida katta rol o‘ynadi. Xitoy ijtimoiy tuzilishidagi har bir davrda diniy e’tiqod asosiga aylangan ajdodlarga sig‘inish Xitoy jamiyatida asrlar davomida davom etib kelgan.

Konfutsiy ham bu e’tiqodni, ya’ni ajdodlarga hurmatni qabul qilgan va hatto buni o‘z tafakkurining asoslaridan biri sifatida ta’kidlagan. Umuman olganda, Xitoy xalqi barcha ajdodlariga sig‘inishgan, ammo vaqt o‘tishi bilan har bir oila o‘z ajdodlariga sig‘inib, ularga ustuvorlik bera boshlagan degan taassurot paydo bo‘ladi.

Bugungi kunda Konfutsiy asos solgan va uning shogirdlari tomonidan ishlab chiqilgan va keyingi davrlarga ko‘chirilgan g‘oyalar dunyoning eng muhim savdo yo‘llaridan biri bo‘lgan Ipak Yo‘li boshlangan hududlarda hukmronlik qilmoqda. Konfutsiyning mafkurasi, ta’limotining ta’siri va nufuzi nafaqat Xitoy va Janubi sharqiy Osiyoda, balki boshqa chet mamlakatlarida ham yaqqol seziladi[2:22].

Xitoyda paydo bo‘lgan va rivojlangan bu e’tiqodlarga xalqning qarshilik ko‘rsatishi, o‘z madaniyati va e’tiqodining ta’siri ko‘proq ekanligi ko‘rsatilgan. Ijtimoiy xarakter jihatidan Xitoy ijtimoiy xarakteriga yaqin bo‘lgan qo‘shni xalqlarga ham tez va kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Shu sababdan ham u ta’sir ko‘rsatgan va keng tarqalib ketgan joylar Xitoy madaniyati his etilgan joylar bo‘lgan. Bugungi kunda Yaponiya, Vetnam va Koreyada an’anaviy tarzda davom ettirilmoqda. Bundan tashqari, Singapur, Filippin, Malayziya, Tailand, Indoneziya kabi Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida xitoylik muhojirlar orqali Konfutsiy tafakkurini davom ettirayotgan kishilarni uchratish mumkin.

Konfutsiy yetakchi yoki radikal islohotchi sifatida maydonga chiqmagan. U o‘z idealiga yangi narsa yaratish bilan emas, balki o‘tmishdagi yuksak madaniyatni qayta tiklash orqali erishaman, deb ishongan. Shu sababli Konfutsiy Xitoyning an’anaviy davlat boshqaruvi haqida ma’lumotlar yig‘ishdan boshlagan. Bu yerda Konfutsiyning maqsadi ijtimoiy hayot va urf-odatlariga oid mavzularni birlashtirish va jamlashdan

iborat bo‘lib, ular orasida uning mahsuli bo‘lgan an‘ana va urf-odatlar mavjud. Shuningdek, o‘tmishda mavjud bo‘lgan va buzg‘unchilikka uchragan holda jamiyatda mavjud bo‘lgan axloqiy qoidalar va an‘analarni qayta tiklash va davomiyligini ta‘minlashga qaratilgan. Shunday qilib u ajdodlarga hurmat, bo‘ysunish asosida qurilgan ta‘limotni ishlab chiqishni o‘yladi.

Konfutsiy tafakkur tizimining asosi insoniyatning ijtimoiy va siyosiy hayotini eng ideal tarzda loyihalash maqsadiga yotadi. Shu maqsad doirasida u ilgari surgan ta‘limot fundamental axloqiy-siyosiy ta‘limot sifatida maydonga chiqdi – turli davrlarda ba‘zilari falsafiy, ba‘zilari diniy xarakterga ega bo‘ldi. Konfutsiy mafkurasi Sharq madaniyatining negiziga asos bo‘lgan[2:20]. Konfutsiy o‘zining amaliy hayotida insoniyatga axloq, ajdodlarga hurmat, marosimlar, urf-odatlar va an‘analarga murojaat qildi.

Imonsiz xalq omon qolmasligini ta‘kidlagan Konfutsiy o‘z fikrlarini axloqiy va siyosiy asosga qurdi. Bu asoslar ostida diniy nuqtayi nazardan qadimgi Xitoy e‘tiqodlari mavjud. O‘sha paytda Xitoy jamiyatida muqaddaslik nuqtayi nazaridan son-sanoqsiz xudolar mavjud edi. Shunday qilib, uyni himoya qiladigan turli xudolar va yo‘llarni tartibga soluvchi turli xil xudolar bor. Bu xudolar teng emas. Ba‘zilari boshqalardan ustun deb hisoblanadi. Bu xudolarning tepasida “ajdodlar ruhlari” joylashgan. Qadimgi Xitoy e‘tiqodlariga ko‘ra, odamlar koinotda ruhga ega bo‘lgan yagona mavjudot emas. Odamlardan tashqari, hamma narsaning ham ruhi bor. Ijtimoiy tartib va uyg‘unlikni maqsad qilgan Konfutsiyni bu qarashiga ko‘ra, dunyo koinotning uchta kuchi yoki uchta tamoyil sifatida belgilangan, osmon odamlar va yer bilan o‘ralgan. Bu kuchlar hamjihatlikda harakat qiladigan har bir narsaning, ya‘ni borliqning “mohiyatini” tashkil etadi.

Ularning eng kattasi Osmon bo‘lib, Konfutsiy uni “Tyan” deb ta‘riflagan. Konfutsiyni fikriga ko‘ra, Tyan barcha azizlarning xo‘jayini, axloqiy kuch va eng yuqori mavjudot, tabiiy tartib va hatto tabiatning o‘ziga mos keladi. Bundan tashqari, Konfutsiy uchun Tyan mutlaq ijodkor bo‘lishdan ko‘ra, hukmronligi olamni qamrab olgan yakka hukmdor, mavjud bo‘lgan barcha narsalardan ustundir. Konfutsiy Tyanni o‘z davridagi buzuq va chirigan ijtimoiy tuzumni isloh qilish uchun ma‘naviy quvvat manbayi sifatida ko‘rdi. Shunga ko‘ra, u nafaqat o‘z jamiyatida, balki butun dunyoda tartibni ta‘minlaydigan umuminsoniy axloqiy tamoyillarni ilgari surdi. Bundan tashqari, “50 yoshimda Osmon menga taqdirimni in‘om etganligini angladim” deydi[3:23]. Uning har bir harakati osmon tomonidan boshqarilishini va ularni his qilishini va ularga muvofiq harakat qilishini ta‘kidladi. Komil insonning fazilatini shamolga, xaqir odamning fazilatini maysaga taqqoslash mumkin[3:115].

An‘analar, urf-odatlar bilan qurollangan, axloqiy hayot kechirishga intilgan Konfutsiy va uning shogirdlari vaqt o‘tishi bilan jamiyatda va ma‘murlar nazarida

ahamiyat kasb etadi. O‘z davlatini fazilat qudrati bilan boshqaradigan kishi Shimoliy Yulduzga o‘xshaydi. U o‘z o‘rnida tursa-da, boshqa barcha yulduzlar uning atrofida aylanadi. Bu esa hukmdorning ezgulik bilan harakat qilishi zarurligini ta’kidlagan. Ijtimoiy tartibsizlikni bartaraf etish, barqaror, uyg‘un va farovon ijtimoiy tartibni yaratish axloq qoidalari bilan bog‘liq. Bu hukmdorning axloqiy fazilatlari, eski urf-odat va an‘analarni to‘g‘ri amalga oshirishi bilan sodir bo‘ladi. Jamiyat faqat ezgulik bilan hukmronlik qilgan hukmdorga sodiq qoladi.

Asosiy qiziqish doirasi insoniyatning asosiy tamoyillari bo‘lgan Konfutsiyni fikriga ko‘ra, bu tamoyillar tinchlik, farovonlik va ijtimoiy munosabatlarning asosini tashkil qiladi. Shu sababli Konfutsiy ezgulik va ezgulik poydevoriga qurilgan axloqni tushunishni targ‘ib qilgan. Bu fazilatlarni ham o‘rganish, ham o‘rgatish mumkin. Shu boisdan ham jamiyatda totuvlik va farovonlikka faqat donishmandlar rahnamoligida erishiladi. Keyinchalik Konfutsiy ideal jamiyat va davlatga erishish uchun axloq haqidagi bu tushunchani rivojlantirdi. U uni odatlar (li), insoniylik (ren), yo‘l (dao) va fazilat (de) deb ta’riflagan asosiy tushunchalar atrofida shakllantirdi[3:115].

“Inson o‘zi yurayotgan yo‘lni buyuk qila oladi, yo‘l insonni emas”. Konfutsiy “yo‘l” tushunchasiga bergan ma’no, u yer-u osmondan paydo bo‘lgan, inson hayotining mazmun-mohiyati va qadriyati bo‘lib, umuminsoniy uyg‘unlik va ideal ijtimoiy tuzumning asosidir. Shu jihatdan Konfutsiydagi Dao ko‘proq ijtimoiy soha bilan bog‘liq ma’noga ega. Tao insonlar, davlat va hatto butun dunyo kuzatib borishi kerak bo‘lgan ideal yo‘l sifatida namoyon bo‘ladi. Konfutsiyni fikricha, agar shaxslar va davlat Taoga boysunsa va unga rioya qilsa, ideal tartibga erishiladi. Biroq Tao yulduzlar yo‘li va tabiiy hodisalar qonuni sifatida ham tushuniladi. Tabiatda amal qiladigan bu qonunlar odamlarga ham tatbiq etilishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, agar samoviy hodisalar Taoga muvofiq harakat qilsa, odamlarning hayoti ham ushbu samoviy hodisalariga mos kelishi kerak. Buning uchun shaxslar, shaxsiy va ijtimoiy hayotlarini ushbu samoviy tartibning an‘anaviy ifodasi bo‘lgan “Li” deb nomlangan marosim va marosimlarga muvofiq tashkil etishlari kerak.

Konfutsiy tafakkuridagi eng muhim tushunchalardan yana biri urf-odatlaridir. Konfutsiygacha bo‘lgan davrlarning yozma matnlarida u g‘ayritabiiy kuchlar tomonidan himoyalanih va marhamatlanish uchun bajariladigan axloqiy va diniy burchlarga ishora qiladi. O‘sha paytda ruhlarga diniy marosimlar ta’sir qiladi, deb ishonilgan. Konfutsiy urf-odatlar haqida o‘z ma’ruzalarida shunday degan: “Kishilarning tabiati dastlab o‘zaro yaqin edi. Urf-odatlarining o‘zaro turtililigi sababli asta-sekin farqlar kuchaydi”[3:162]. Udumga rioya qilmaganlarga ko‘z o‘girmaslik, quloq solmaslik, odatga amal qilmaganlarning nomini ham tilga olmaslikni bilishardi. Konfutsiyni bu hikmati inson va jamiyat hayotida urf-odatlar va urf-odatlarga muvofiq harakat qilishning ahamiyatini ta’kidlashi bilan juda aniq ifodadir.

Qolaversa, Konfutsiyning fikricha, insoniyatga erishish uchun insonda bo‘lishi kerak bo‘lgan xususiyatlardan biri bu empatiyadir. Konfutsiy bu holatni quyidagi so‘zlar bilan ifodalagan: “Boshqalarni senga qilishlarini istamagan ishni qilishga majburlama”[1:92]. Uning fikricha, insoniylik doirasiga boshqa odamlarga va ularning e‘tiqodlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, odamlarga mehr va hamdardlik bilan yondashish kiradi. Bunday fazilatning asosini ota-onani hurmat qilish tashkil etadi, bu Konfutsiyning axloqiy tafakkurida eng muhim masalalardan biridir. Donishmand ota-onaga hurmat insoniylik asosining eng yuqori cho‘qqilaridan ekanligini g‘oyalari orqali ko‘rishimiz mumkin.

“Ota-ona tiriklik chog‘ida axloq-odobga muvofiq ularga xizmat qil. Ota-ona vafot etgach, axloq rasm-rusumlariga amal qilgan holda ularni dafn et, ularga qurbonlik keltir. Agar otang tirik bo‘lsa, uning izidan yur. Agar u o‘lgan bo‘lsa, tirikligida qilgan ishni qil. Agar otangning yo‘lidan uch yil adashmasang, seni yaxshi o‘g‘il deyishadi”[1:21]. Bu gaplari bilan Konfutsiy, insonning xohish-istaklarini otasi tirikligida, uning xatti-harakati esa otasi vafot etganda e‘tiborga olinishi kerakligini ta’kidlagan. Agar otasi vafot etganida uch yil davomida otasining yo‘lidan yurib, qayg‘usini to‘ldirgan bo‘lsa, o‘sha odamni ota-onasini hurmat qiladigan deb atalishini aytdi.

Konfutsiy ota-onani e‘zozlash borasida o‘z qarashlarini ilgari surar ekan, “Hamma narsa osmondan, odamlar esa ajdodlardan” degan fikrdan boshlaydi. Shu munosabat bilan ota-ona hurmatiga katta ahamiyat beradigan Konfutsiy insonlar o‘z ildizlarini hech qachon unutmasliklari va hurmatsizlik qilmasliklari kerakligini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, u ajdodlar nafaqat o‘tmishda, balki hozirgi kunda ham biz bilan birga, deb o‘ylaydi. Oilaviy munosabatlarda shakllangan axloq tushunchasiga ko‘ra, er va xotin, ota-onalar va bolalar, katta va kichik birodarlar o‘rtasida uch qismdan iborat. Muhimi, bu munosabatlardagi tomonlar bir-birlari oldidagi majburiyatlarini samimiy va sidqidildan bajarishlaridir. Biroq oilaviy munosabatlar atrofida shakllanadigan bu axloq tushunchasi faqat oila bilan chegaralanib qolmaydi, bu oilaviy fazilatlar ijtimoiy tartib va tinchlik uchun katta ahamiyatga ega. Boshqacha qilib aytganda, hurmat oilada boshlanadi va o‘rganiladi, keyin u boshqa odamlar bilan bo‘lgan munosabatlarimizda va ijtimoiy tuzumda namoyon bo‘ladi.

Konfutsiy tez-tez ta’kidlaydigan va o‘z tafakkurida muhim o‘rin tutadigan tushunchalardan biri bu haqiqatdir. “Osmonni ham, yerni ham teshib o‘tib keta oluvchi – bu haqiqatdir”[2:52].

Konfutsiyning ta’kidlashicha, haqiqat – bu inson biror harakatni amalga oshirishda yoki biror narsaga qaror qilishda va shunga muvofiq harakat qilishda amalga oshiradigan harakatining to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligi haqidagi ichki ovozig

quloq solishdir. Boshqacha aytganda, inson qanday foyda yoki zarar ko‘rishidan qat’i nazar ixlos bilan harakat qilishi kerak. Ya’ni, oqibatiga qarab emas, faqat axloqiy jihatdan to‘g‘ri yoki yo‘qligiga qarab harakat qilishi kerak.

Konfutsiy axloq ta’limotida axloqning qo‘llanishi. Konfutsiy ta’limotining markazida axloq dastlabki o‘rinlarda turadi. Biz buni ko‘plab g‘oyalari orqali o‘qishimiz mumkin. “O‘zingga ravo ko‘rmaganni o‘zgaga ham ravo ko‘rma”[3:8]. Bu shior Konfutsiy g‘oyasining markazida turadi. “Yuqori axloqli inson aslo yolg‘iz bo‘lmas, uning albatta, o‘z yaqinlari bo‘lur”[2:53]. Bundan ko‘rinadiki, axloqli inson faqat o‘zini emas, yaqin insonlari bilan ham birga bo‘lishi va har doim o‘zgalarni ham o‘ylaydigan yuksak fazilat egasidir.

Biz axloqning inson tabiatining eng kerakli jihat deb bilishimiz darkor. Uni har bir xatti-harakatimizda namoyon etishimiz kerak. Jamiyatdagi barcha insonlar ijtimoiy mavqeyi qanday bo‘lishidan qat’i nazar axloq kategoriyalariga rioya qilsa, unga bo‘lgan munosabat o‘zgacha ko‘rinishda bo‘ladi.

Konfutsiychilikning axloqiy ta’limoti shunchaki nazariy emas, balki jamiyat va davlatda o‘z ekvivalentiga ega bo‘lgan amaliy ta’limotdir. Konfutsiy o‘zi erishmoqchi bo‘lgan ideal jamiyat va davlat tuzilishiga faqat ideal va ezgu insonlar bilan erishish mumkin, deb hisoblaydi. Shu munosabat bilan u ijtimoiy tarqoqlik davrida odamlarni bir-biriga yaqin tutadigan, tartibsiz muhitni bartaraf etadigan shaxs fazilatli hukmdor bo‘lishini ta’kidlaydi.

Konfutsiy, “Avval axloq qoidalari va musiqani o‘rganib, keyin mansabdor bo‘lgan odam oddiy xalqdan chiqqan kishidir. Avval mansabdor bo‘lib, keyin axloq qoidalari va musiqani o‘rgangan odam hukmdordir. Agar men iste’dodlarni tanlaganimda, men avval axloq qoidalari va musiqani o‘rgangan insonni tanlagan bo‘lar edim”[2:72].

Konfutsiy axloqiy qadriyatlar tanazzulga yuz tutayotgan va ma’naviy tanazzul boshlangan bir paytda an’analarga qat’iy amal qilishga asoslangan g‘oyalari bilan ovozi baland ko‘tardi. U o‘z hayoti va g‘oyalari bilan jamiyat ahvolini yaxshilashga intildi. U o‘z hukmdorlarini va xalqini azaldan mavjud bo‘lgan va olijanob munosabat bilan o‘zini isbotlagan ijtimoiy tamoyillarga qaytishga, o‘zini va hayotini shu odatlar asosida shakllantirishga chaqirdi. Shu nuqtayi nazardan uning fikrining mazmun-mohiyati quyidagicha ifodalanadi: Qadimgilar saltanatda ma’rifatli fazilatni ochib bermoqchi bo‘lganlarida, avvalo, davlatni tartibga solganlar, davlatni tartibga solmoqchi bo‘lsalar, avvalo, uylarini tartibga solib qo‘ydilar. Ular uylarini tartibga solmoqchi bo‘lganlarida, ular birinchi navbatda o‘zlarining shaxsiyatlarini mukammal qildilar. Ular o‘zlarining shaxsiyatlarini mukammallashtirishni xohlaganlarida, birinchi navbatda, qalblarini halol qildilar. Qalblarini halol qilmoqchi

bo‘lganlarida, avvalo, o‘z fikrlarini haqiqatga aylantirdilar. Ular o‘z fikrlarini haqiqatga aylantirmoqchi bo‘lganlarida, birinchi navbatda, bilimlarini tugatdilar.

Konfutsiyning fikricha, “Hukmdor amaldorlardan axloq qoidalariga muvofiq foydalanishi, amaldorlar esa hukmdorga sadoqatga asoslanib xizmat qilmoqliklari darkor”[2:104]. Hukmdor, eng avvalo, fazilatli, yaxshi axloqli bo‘lishi kerak. Darhaqiqat, yomon axloq yoki xulq-atvor nafaqat hukmdorning daxlsizligini yo‘qotadi, balki Osmonning, hukmdorga bergan vakolatini qaytarib olishiga ham sabab bo‘ladi. Qadimgi Xitoy e‘tiqodida hukmdor osmon va koinot o‘rtasidagi ko‘prikdir. Bu burchi tufayli u Osmon O‘g‘li sifatida tasvirlangan. Qadimgi Xitoy e‘tiqodida, agar Osmon O‘g‘li o‘ziga berilgan burchni to‘g‘ri bajara olmasa, osmon tomonidan berilgan hokimiyat undan tortib olinadi va boshqa birovga beriladi, deb ishonilgan. Shuning uchun xalq adolatli va adolatli bo‘lmagan hukmdorning buyrug‘iga bo‘ysunmaslik huquqiga ega edi. Boshqacha aytganda, Konfutsiyning fikricha, ideal davlat axloqiy kamolotning eng yuqori cho‘qqisiga chiqqan hukmdor tomonidan boshqariladigan davlatdir. Aslini olganda, Konfutsiy davlatni axloqiy institut deb hisoblaydi. Shu boisdan ham u davlat boshqaruvchisi axloqiy kamolotga yetgan shaxs bo‘lishi kerak, deb mantiqan asoslab bergan.

Ijtimoiy tartibni ta‘minlovchi qonunlar Tyan tomonidan odamlarning bir-biri bilan munosabatlariga oid muqaddas qonunlardir. Bu qonunlar besh xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan bu besh tamoyil axloq nomi bilan ilgari surilgan boshqa barcha tuzum va g‘oyalarning ajralmas tamoyillaridandir. Ushbu besh tamoyil yoki munosabatlar shakllari: hukmdor-subyekt munosabatlari, ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar, er-xotin munosabatlari, aka-uka o‘rtasidagi munosabatlar va do‘st munosabatlari.

Konfutsiyning fikricha, “Faqat o‘zingni tuta bilib, so‘z va amallaring axloq qoidalariga muvofiq kelsa, bu aynan insonparvarlik bo‘ladi. Bir kun kelib so‘z va amalingni axloq qoidalariga muvofiqlashtira olsang, dunyo ahli seni insonparvar deb madh etadi”[2:29]. Konfutsiy hamma odamlarga xos bo‘lgan fazilat haqida gapiradi. U aytayotgan fazilat shundaki, hamma odamlar bir-biriga muhtoj va bu holatning bevosita natijasi sifatida odamlarning bir-biriga bo‘lgan sevgisi. Shu munosabat bilan Konfutsiy odamlarning birgalikda yashashi majburiyat ekanligini va insonning bu ijtimoiy tuzilishdan ajralib, hayvonlar orasida yolg‘iz yashashi mumkin emasligini ta‘kidlagan. Odamlar bir-birlarini sevishlari muhim fazilatdir, chunki ular ijtimoiy tuzilishda. Uning fikricha, yetuk insonda barcha odamlar bilan samimiylilik va halollik asosida birodarlik tuyg‘usi shakllangan. Komillikka erishgan inson, barcha odamlarni bir xil tuyg‘u bilan sevadigan va o‘zidan boshqa barcha odamlarga, ularning farqiga qaramay, teng sevgi va mehrga ega bo‘lgan odamga mos keladi. Shu munosabat bilan har bir kishi bir-birini hech qanday shaxsiy manfaatni o‘ylamasdan, chin dildan,

butun borlig‘i bilan sevishi kerak. Ijtimoiy tuzumda har bir kishi o‘ziga nisbatan qanday ahamiyat va g‘amxo‘rlik qilsa, boshqa shaxslarga ham xuddi shunday ahamiyat va g‘amxo‘rlik ko‘rsatishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, u boshqalarga qanday munosabatda bo‘lishni xohlasa, shunday munosabatda bo‘lishi kerak.

Konfutsiy xalqning, avvalo, ta‘lim-tarbiya orqali, so‘ngra mana shu ta‘lim va saylanishni isbotlash orqali o‘z fazilatini da‘vo qilishini, nafaqat hukmdorga, balki jamiyat va insoniyatga ham xizmat qilishini istardi. U zodagonlar tushunchasi va qon yoki merosga asoslangan boshqaruv emas, balki axloq, bilim, qobiliyat va iste‘dodga asoslangan tuzumni orzu qilgan.

Konfutsiyning qarashlari uning vafotidan keyin shogirdlari tomonidan yozib qoldirilgan. Shogirdlari ustozini ta‘limotini rivojlantirib, keyingi avlodlarga tizimli davom ettirib yetkazib berganlar. Ba‘zi davrlarda mashhurligini yo‘qotgan bo‘lsa-da, uni turli g‘oyalar bilan aralashtirib, yana maydonga chiqishga muvaffaq bo‘ldi. Hozirgi kunda neo-konfutsiylik nomi ostida davom etayotgan Konfutsiy tafakkurining ta‘siri Xitoyda, rassomlik va musiqa kabi san‘at sohalarida, shuningdek, siyosat va tashqi siyosatda juda aniq ko‘rinadi[5:310]. Bundan ma‘lumki, Konfutsiychilik ta‘limoti yangi ko‘rinishlar asosida avlodlardan avlodga o‘tib keladi.

XULOSA

Xitoy sivilizatsiyasining ijtimoiy-siyosiy xususiyatlarini belgilab beruvchi omillar tadqiq etilganda daosizm va konfutsiylik tamoyillari ustunlik qilgani ko‘rinadi. Hukmdor, lashkar va davlat xizmatchilarining ta‘lim-tarbiyasiga, ayniqsa, miloddan avvalgi VII asrdan boshlab e‘tibor berilishi natijasida maktab va klassiklarning ijtimoiy hayotdagi roli ortganligi tushuniladi. Shuni aytish mumkinki, qadimgi va o‘rta asrlardagi Xitoy jamiyati yopiq va quldorlik jamiyati sifatida falsafani hayot tarzi sifatida yashab, boshqa jamiyatlarga qaraganda oldingi va o‘ziga xos ehtiyojlar asosida shakllangan dunyoqarashga mos keladigan falsafiy an‘anani yaratdi. Bundan tashqari, Xitoyda hukmronlik qilayotgan siyosiy qarashni hisobga olsak, mamlakatni bir tom ostida birlashtirish g‘oyasi birinchi o‘rinda turganga o‘xshaydi. Chunki Konfutsiy ta‘limoti Xitoy jamiyati hayotiga juda kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Bu samaraga erishishda Konfutsiyning sa‘y-harakatlari va izlanishlarida Konfutsiy avlodlari va uning shogirdlari faol rol o‘ynagani yaqqol ko‘rinib turibdi.

Konfutsiy o‘zining barcha fikr va istaklarini axloqli va ezgu jamiyatga erishish yo‘lida shakllantirgan. Konfutsiyning odob-axloq va ezgulik haqidagi g‘oyalari kishilar ruhiyatini tarbiyalash va kamolotga yetkazish nuqtayi nazaridan samarali bo‘lsa-da, ular qanday asosga asoslanganligi va erishmoqchi bo‘lgan maqsadi jihatidan bir-biriga ziddir. Chunki inson boshqa jonzotlardan farqli o‘laroq, qiziquvchanlik, bilimga ega. Binobarin, insonlar erishilishi va shakllantirilishi orzu qilingan yuksak axloqiy va ma‘naviy xususiyatlar haqida bilimga ega bo‘lishni, bu

xususiyatlardan eng samarali foydalanish va rivojlantirishni istaydi. Shu jihatdan axloq fani insonning ana shu ehtiyojini qondirishni o‘z zimmasiga oldi. Insonlarning ijtimoiy va shaxsiy hayotida to‘g‘ri mulohaza yuritish, to‘g‘ri harakat qilish, to‘g‘ri tanlash qobiliyati, shaxs-davlat munosabatlari, shaxs-jamiat munosabatlari, oila munosabatlari va boshqa ijtimoiy munosabatlar kabi holatlar axloqshunoslik fani doirasida baholanadi. Konfutsiy o‘zining nuqtayi nazaridan axloq va axloq ilmini ana shu ta’rif bilan parallel ravishda baholagan. Har bir inson o‘zining ijtimoiy hayotini tashkil etish uchun axloqiy tamoyillarni, kundalik hayotini loyihalash uchun qanday yaxshi va yomon fazilatlarni bilishi shart. Konfutsiy, shuningdek, axloqiy tamoyillar va fazilatlarni o‘rganish nuqtayi nazaridan, odamlar ijtimoiy hayotlarini saqlab qolish uchun zarur ma’lumotlarni o‘rganish zarurligini ta’kidladi. U hatto jamiyatni yaxshilash uchun zarur bo‘lgan fazilatlarni hukmdor xalqqa o‘rgatishi va bu borada ilmiy izlanishlar olib borishi kerakligini ta’kidlagan.

Qolaversa, axloq fanining asosiy maqsadi insonlarga o‘z oilasida va jamiyatda ko‘rishni orzu qilgan yaxshi odatlar va yuksak tuyg‘ularni berishdir. Inson ikki elementdan, jon va tanadan iborat degan fikrni deyarli har bir mutafakkir bir ovozdan qabul qiladi. Tana kasal bo‘lib, davolanish bilan tuzalib ketganidek, ruh ham kasal bo‘lib, tegishli davolanish bilan tuzalib ketishi mumkin. Ruhning sog‘ligi axloqning maqsadi bo‘lgan keyingi hayot uchun ko‘proq ustuvor ahamiyatga ega. Ijtimoiy va siyosiy tartibni rivojlantirish uchun fazilatni va bu fazilatlarni o‘rganish va o‘rgatishni nazarda tutgan Konfutsiyning fikri ham shunday. Shuningdek, u ruhiy salomatlik fazilatlari ruhning xususiyatlari ekanligini va ularni rivojlantirish kerakligini ta’kidlab, muhim narsa ruhiy salomatlik va bilvosita yuqori yurak fazilatlari ekanligini ta’kidladi. Holbuki, Konfutsiyning ezgulikning pirovard maqsadi ideal ijtimoiy va davlat tartibiga erishishdir, degan e’tiqodi qimmatbaho olmoslar berish va shisha zarralarini olish kabidir. Oxirgi so‘zimiz shuki, inson ezgulik bilan yashashi kerak, lekin bu axloq va fazilat dunyo uchun bo‘lmasligi kerak. Chunki inson dunyoni tark etmasa, dunyo bir kun insonni tark etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Akar B. Suhbatlar / Konfutsiy. – Istanbul: O‘tiken, 2017. – 156 bet.
2. Ismatullayeva N.R. Konfutsiy asarlaridagi ijtimoiy-falsafiy atamalar semantikasi va ularning tarjimada berilishi (Monografiya). – T.: ToshDSH, 2020. – 128 bet.
3. Ismatullayeva N.R. Suhbat va mulohazalar / Konfutsiy – T.: Yangi asr avlodi, 2014. – 272 bet.
4. Falsafa (Ahmedova M. umumiy tahriri ostida). – T., 2006. – 496 bet.
5. Fettahoğlu S. Konfutsiy va uning ta’limotlari. – Samsun: O.M.Ü.İ.F.D, 2003. – 334 bet.

6. Şeriati A. Dinlar tarixi, Erdog‘an Vatansever. – Istanbul: Sechkin nashriyoti, 1988. – 226 bet.

MA’NAVIYAT TUSHUNCHASINING MOHIYATI, UNING JAMIYAT STRUKTURASIDAGI O‘RNI VA ROLI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544654>

Xoliqulov Muhammad Qaxor o‘g‘li

O‘zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti assistent o‘qituvchisi

Annotatsiya: *ushbu maqolada inson muammosi, uning ma’naviy borliqdagi muammolari, xususiyatlari jamiyat hayotida tutgan o‘rni va roli tahlil qilingan. Kishilar orasidagi aloqa va munosabatlar, Jamiyatning ma’naviy hayoti o‘ziga xos tarkibiy tuzilish. Shuningdek, jamiyat a’zolari orasida obyektiv tarzda yuzaga keladigan aloqa va munosabatlar ijtimoiy xususiyatlari, ijtimoiy ong jamiyat ma’naviy hayotini o‘zida mujassamlashtirgan murakkab tizimiga ega bo‘lgan ijtimoiy hodisa sifatida vujudga kelishi hamda ijtimoiy ongning strukturasi ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ma’anaviyat, ijtimoiy ong, inson va jamiyat ma’naviyati, aloqa vositasi, inikos, ijtimoiy ong strukurasi.*

Kishi o‘z bilimlarini amaliy harakatda namoyon qilishining bir necha darajadan iborat bosqichlari mavjud:

Birinchi bosqich. Odam egallagan bilimlarini amaliyotda qo‘llayotganida beo‘xshov harakatlar qilib, ortiqcha kuch va vaqt sarflasa ham, maqsadiga yesta va ish bajarilsa, bilim ko‘nikmaga aylangan, deb hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich. Kishi o‘z bilimlarini hayotda doimiy qo‘llashi natijasida, maqsadga yo‘naltirilgan harakatlarini ravon, ortiqcha kuch sarflamay, tez va sifatli amalga oshirishi malaka deyiladi.

Uchinchi bosqich. Inson ona qornidan boshlab, butun hayoti davomida orttirgan foydali bilimlarini amalda qo‘llayverishi natijasida unda hosil bo‘lgan ko‘nikma va malaka, uning hayot tarziga aylanganlik darajasi ma’naviyat deyiladi.

Binobarin, ma’naviyatga quyidagi falsafiy ta’rifni bersa bo‘ladi. Ma’naviyat - bu kishining egallagan foydali bilimlari amaliy hayotida sinalaverib, ko‘nikma va malaka darajalaridan o‘tgan va ruhiga singib, hayot tarzida aks etadigan ijobiy ijtimoiy sifatlar majmuidir²⁵⁸.

Ma’naviyat ko‘proq inson qalbiga, botiniy tomoniga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Shu ma’noda ma’naviyat inson qalbidagi ilohiy bir nur sanaladiki, bu iloxiy

²⁵⁸ Ziyomammedov B., Ziyomammedova S., Qodirova S. Ma’naviyat asoslari. Toshkent: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2000, 8 b.

nur xech bir jonzotda yo‘q. Ma‘naviyat shunday sehrli tilsimki, uni tugal yechishga bashar qudrati yetmaydi.

E.Yusupov insonda mavjud bo‘ladigan hamma xislatlar emas, balki ijobiylarigina ma‘naviyat bo‘la olishini ko‘rsatib: “Ma‘naviyat - inson axloqi va odobi, bilimlari, iste‘dodi, qobiliyati, amaliy malakalari, vijdoni, iymoni, e‘tiqodi, dunyoqarashi, mafkuraviy qarashlarining bir-biri bilan uzviy bog‘langan, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta‘sir etadigan mushtarak tizimdir”²⁵⁹, deb ta‘riflaydi.

Albatta, yuqorida keltirilgan fikrlar to‘g‘ri. Biroq bildirilayotgan ta‘riflarda ma‘naviyatning ko‘pgina qirralari o‘z ifodasini topgan bo‘lib ularda faqat mualliflar o‘zlarining nuqtai nazarlarini bildirganlar, ammo keltirilgan ta‘riflarda insonlarning o‘zaro munosabatlari hamda xayotiy tajribalari davomida shakllangan va rivojlangan qadriyatlar masalasi e‘tibordan chetda qolganligi ko‘rinadi.

Shuningdek, tabiat va jamiyat hodisalari inson faoliyati va ta‘siri tufayli, uning ehtiyojlarini qondirishi natijasida qadriyat sirasiga kiritiladi. Insonning manfaatlari, ehtiyojlarini qondira olmagan, orzu-istaklari, ideallariga mos kelmaydigan tabiat va jamiyat hodisalarini qadriyatlar deb hisoblash noo‘rindir. Masalan, tabiatdagi qazilma boyliklar inson ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatila boshlagandan keyingina qadriyatga aylanadi. Shungacha ulami tabiiy boyliklar deb hisoblashimiz lozim.

Jamiyat o‘zaro bir-biri bilan aloqa - munosabatga kirishgan kishilar jamoasidir. Jamiyat a‘zolari orasida obyektiv tarzda yuzaga keladigan aloqa va munosabatlar ijtimoiy munosabatlar, deb yuritiladi. Kishilar orasidagi aloqa va munosabatlar qanchalik xima-xil bo‘lmasin, ular 2 asosiy ko‘rinishga ega:

- a) Moddiy, iqtisodiy munosabatlar
- b) Ma‘naviy munosabatlar

Ma‘naviy munosabatlarga axloqiy, siyosiy, huquqiy, diniy kabilarni kiritish mumkin.

Moddiy, iqtisodiy munosabatlar inson ongidan tashqarida, unga bog‘liq bo‘lmagan holda shakllanadi. Ma‘naviy munosabatlar ong orqali amalga oshadi va bunda jamiyatdagi g‘oyalar, ma‘naviy qadriyatlar ma‘naviy munosabatlarga hal qiluvchi darajada ijobiy yoki salbiy ma‘noda ta‘sir ko‘rsatadi.

Ma‘naviy munosabatlarning o‘ziga xos ko‘rinishi – shaxslararo munosabatlardir. Jamiyat ma‘naviy hayoti ma‘naviyat tushunchasida o‘z ifodasini topadi. Demak, jamiyatning ma‘naviy hayoti deganda unda ishlab chiqarilgan xilma-xil qarashlar, g‘oyalar nazarda tutiladi. Jamiyatning ma‘naviy hayoti o‘ziga xos tarkibiy tuzilishga ega. Uning asosiy elementlari deganda:

²⁵⁹ Yusupov E.. Inson kamolotining ma‘naviy asoslari. –Toshkent: Universitet, 1998 y. –b.58.

- a) ma'naviy faoliyat
- b) ma'naviy ehtiyoj
- v) ma'naviy o'zlashtirish
- g) ma'naviy munosabatlar nazarda tutiladi.

Ma'naviy faoliyat yoki ma'naviy ishlab chiqarish inson faoliyatining muhim ko'rinishi bo'lib, kishilarning ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan moddiy olamni yaratishi nazarda tutadi. Ma'naviy ishlab chiqarish insonning olamga foal munosabatini ifodalaydi. Ayni vaqtda ma'naviy ishlab chiqarish o'zining bir qator jihatlari bilan moddiy ishlab chiqarishdan farqlanadi.

a) Agar moddiy ishlab chiqarish natijalari narsalar dunyosini ishlab chiqarishga, moddiy qadriyatlarni yaratishga qaratilgan bo'lsa, ma'naviy faoliyat natijalari g'oyalar bilimlar, ma'naviy qadriyatlarning shakllanishiga olib keladi.

b) Moddiy ishlab chiqarish kishilar hayotiga bevosita zarur moddiy olamni yaratishga yo'naltirilgani holda ma'naviy ishlab chiqarish jamiyat hayoti uchun oqibat natijada muhim ahamiyat kasb etadi.

v) Moddiy ishlab chiqarish natijalari bo'lmish mahsulotlar predmetli xarakterga ega bo'lsa, ma'naviy ishlab chiqarish natijalari bilim, axborotlar shaklida namoyon bo'ladi.

g) Ma'naviy ishlab chiqarish jamiyat hayotining boshqa barcha sohalar (iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy) ning yanada takomillashib borishiga xizmat qiladi.

d) Ma'naviy ishlab chiqarish turli shakl va ko'rinishlardan iborat bilimlarning shakllanishi va taraqqiyotiga xizmat qiladi.

e) Ma'naviy ishlab chiqarish ijtimoiy fikrning shakllanishiga xizmat qiladi. Bunda g'oya, g'oyaviylik muhim o'rin tutadi.

j) Ma'naviy ishlab chiqarish olamni nazariy, rastional bilish asosida quriladi.

z) Ma'naviy ishlab chiqarishda ijodning ustivorligi kuzatiladi.

y) Ma'naviy ishlab chiqarish deganda ishlab chiqilgan g'oyalarni jamiyat hayotiga yoyish ham nazarda tutiladi.

Ma'naviy va moddiy ishlab chiqarishni aslo bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Bu yaxlit ishlab chiqarish jarayonining o'zaro uzviy bog'liq 2 tomonini tashkil etadi.

Ma'naviy ishlab chiqarish jarayonining o'zi muttasil rivojlanib boradi. Dastlab ma'naviy ishlab chiqarish xalq ijodiyotida o'z ifodasini topgan.

Aqliy mehnatning jismoniy mehnatdan ajralib chiqishi ma'naviy ishlab chiqarish sohalarining shakllanishi va taraqqiyotiga xizmat qilgan. Shu asosda ma'naviy ishlab chiqarish ixtisoslashib borgan.

Ma'naviy ishlab chiqarish jarayoni, uning natijasida yaratilgan jamiki narsalar: adabiyot, axloq, til, san'at, fan jamiyat ma'naviy hayotining shakllanishi va rivojlanishiga sababchi bo'ladi.

Ma’naviy ishlab chiqarish keng ma’nodagi tushuncha bo’lib, uning faoliyat jarayonida:

- a) obrazlar, g’oyalar, nazariyalar yaratiladi.
- b) insonning o’zi va jamiyat takomillashib boradi.

Jamiyatning ma’naviy hayoti uzviy bir-biriga bog’liq jarayonlardan tizimidan iborat. Bu tizimni ma’naviy ehtiyoj-ma’naviy faoliyat-ma’naviy o’zlashtirish tarzida ifodalash lozim.

Ma’naviy o’zlashtirish, deganda ma’naviy qadriyatlar: bilim, til, adabiyot, san’at, ahloq normalari kabilarni iste’mol qilish nazarda tutiladi.

Ma’naviy ishlab chiqarish natijalari (bilimlar, badiiy va xokazo ijod namunalarining jamiyat hayotiga kirib borishi-ma’naviy o’zlashtirishdir.

Jamiyat o’zaro bir-biri bilan aloqa-munosabatga kirishgan kishilar jamoasidir. Jamiyat a’zolari orasida obyektiv tarzda yuzaga keladigan aloqa va munosabatlar ijtimoiy munosabatlar, deb yuritiladi. Kishilar orasidagi aloqa va munosabatlar qanchalik xima-xil bo’lmasin, ular ikki asosiy ko’rinishga ega:

- a) Moddiy, iqtisodiy munosabatlar
- b) Ma’naviy munosabatlar

Ma’naviy munosabatlarga axloqiy, siyosiy, huquqiy, diniy kabilarni kiritish mumkin. Ma’naviyat insonning inson bo’lib shakllanishiga turtki beradigan buyuk omil.

Ma’naviyat insonning

- botiniy dunyosi, ruhiyati, o’z-o’zini anglashi

- ongliligi, qobiliyati, intilishlari

-did-farosati, aql-zakovati, yaxshilikni yomonlikdan, adolatni razolatdan, go’zallikni xunuklikdan, oqillikni johillikdan ajrata bilish qobiliyati.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy ong jamiyat ma’naviy hayotini o’zida mujassamlashtirgan murakkab tizimiga ega bo’lgan ijtimoiy hodisadir. Ijtimoiy ongning stmkturasiga:

- a) ijtimoiy ong sohalari;
- b) ijtimoiy ong darajalari;
- v) ijtimoiy ong shakllari kiradi.

Ijtimoiy ong sohalariga kundalik va nazariy ong: darajalariga - ijtimoiy mhiyat va ijtimoiy mafkura, shakllariga-axloqiy, estetik, diniy, siyosiy, huquqiy ong kiradi. Ijtimoiy ong jamiyatda kechadigan o’zgarishlar, jarayonlarni anglash orqali shakllanadi. Jamiyat ma’naviy hayotida amal qiladigan umumiy qonun-ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligi, deb yuritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Jakbarov M. “Komil inson g’oyasi: tarixiy-falsafiy tahlil.-T., Abu Ali Ibn Sino

nashr, 2000.

2. Yusupov E.. Inson kamolotining ma’naviy asoslari. –Toshkent: Universitet, 1998.
3. O‘G‘LI, XOLIQULOV MUHAMMAD QAXOR. "GEO-IDEOLOGICAL PROCESSES AND LAWS OF THEIR ORIGIN." International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences 4.1 (2024): 22-27.
4. Ziyomammedov B., Ziyomammedova S., Qodirova S. Ma’naviyat asoslari. Toshkent: O`zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2000.
5. Шерманов, И. (2017). МИЛЛИЙ ИЖТИМОЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА УНИНГ МУСТАҚИЛ ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТДА TUTGAN ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 35(2), 103-104.

INNOVATSION TAFAKKURNING FALSAFIY, PSIXOLOGOK VA DIDAKTIK MOHIYATI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544678>

Ziyatova Barno Baxodirovna

“Alfraganus University” nodavlat oliy ta’lim muassasasi
Xorijiy filologiya kafedrası katta o’qituvchisi.

Annotatsiya: Innovatsion tafakkurning shakllanishida inson xulq-atvori va uning motivatsiyasi ham muhim ahamiyatga egadir. Chunki, mavjud bilimlarni amaliyotga tatbiq etish murakkab jarayondir. Jamiyat a’zolari yangi bilimlar, falsafiy, texnologiyalar va metodlarni qabul qilishi murakkab kechadi va bu o’z o’zidan innovatsiyaion tafakkur subyektlariga kuchli ruhiy bosimni vujudga keltiradi. Maqolada innovatsion tafakkurning shakllanishiga ta’sir ko’rsatadigan ruhiy omillar xamda didaktik jarayonda innovatsion tafakkurning namoyon bo’lishi o’rganildi.

Tayanch so’zlar: didaktik jarayon, innovatsion tafakkur, tafakkurning ruhiy jihatlari, pedagog, falsafa, pedagogik jarayon, xulq-atvor, kompetensiyalar.

Jamiyat o’z madaniy darajasi, ahloq me’yorlari va boshqa omillardan kelib chiqib innovatsiyalarni rag’batlantiradi yoki e’tiborsiz qoldiradi, ba’zan esa unga qarshi chiqishi ham mumkin. Shunday ekan innovatsion tafakkurning ruhiy jihatlari ham chuqur tahlil qilish zarur bo’ladi.

O’zbekiston Respublikasining Oliy ta’lim standartlarida “tanlov fanlari bloki bakalavriat yo’nalishi bo’yicha ta’lim oluvchilar qo’shimcha chuqur nazariy va amaliy bilim va ko’nikmalarni o’zlashtirishini, innovatsion usullar va sohaning hududiy omillarini hisobga olgan holda kasbiy kompetensiyalari kengayishini ta’minlashi, ta’lim trayektoriyalariga muvofiq kasbiy bilim va malakalarni o’zlashtirishga imkon yaratishi lozim,” ekanligi qayd etib o’tilgan. Mamlakatimizda ta’lim sohasining asosiy funksiyalarini belgilab beradigan hujjatida innovatsion usullar orqali kasbiy kompetensiyalarni kengaytirish vazifasi qo’yilganligi, ta’lim subyektlaridan ijtimoiy to’siqlarga qaramasdan yangiliklarni o’zlashtirish va tarqatishi zarurligini anglatadi.

Innovatsion xulq-atvor masalalarini tadqiq etgan G.A.Sukermanning fikricha: “bir butun tizimni ko’ra olish va uning elementlari o’rtasidagi aloqadorlini payqagan holda tizimli fikrlash” innovatsion pedagogik jarayonning muhim atributidir. Bu esa sinchkovlik va tahliliy qobiliyatlarni rivojlanganligi bilan bog’liq kechadigan jarayondir.

Ayrim olimlarning fikricha bu jarayonda o‘z o‘zini boshqarish muhim psixologik xislat hisoblanadi. Bu nimada namoyon bo‘ladi? Bu innovatsion tafakkur subyektining umumiy, qoidaga aylanagan an‘analari deb ataladigan vaqt sinovidan o‘tgan metodikaga emas, har bir vaziyatning alohida jarayon sifatida ko‘ra olish hisobiga shakllangan subyektiv tajribaga tayanishdir. Bizning fikrimizcha, o‘zini o‘zi boshqarish va qaror qabul qilish jarayoni quyidagi elementlardan tarkib topgan. Mavjud muammoli vaziyatni modellashtirilgan shaklining inson tafakkurida bus-butunligicha aks etishi, o‘z hatti harakatlarini amalga oshirish bo‘yicha ma‘lum bir harakatlar strategiyasining mavjud ekanligi, ish muvaffaqiyatli bajarildi deb atalishi uchun kerak bo‘lgan o‘lchov barometrlarining ishlab chiqilganligi yoki bu haqida tasavvur shakllanganligi, qo‘lga kiritiladigan natijalarni mustaqil ravishda baholash va keyinchalik o‘z hatti harakatlariga tuzatish kiritish orqali ish samaradorligini oshirish yo‘llarini bilishdan iborat.

Bir qator tadqiqotchilar tomonidan innovatsion tafakkurning shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatadigan ruhiy omillar ham aniqlangan:

1) yuqori darajadagi natija uchun harakatning mavjud emasligi; ijodkorlik qobiliyatining yo‘qligi; psixologiya sohasidagi yangi bilimlarga qiziqishning yo‘qligi; yangi pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tabiiq etishga qiziqishning yo‘qligi;

2) ruhiy: o‘z o‘zini takomillashtirishga harakatning yo‘qligi; o‘z faoliyatini refleksatsiya qilishga qobiliyatining yo‘qligi; pedagogik innovatika qiziqishning yo‘qligi;

3) ijtimoiy: ish haqining kamchiligi; jamiyatning ta‘limga (mehnat sharoitiga va boshqalarga) e‘tiborsizligi; kasbiy o‘qish uchun imkoniyatning yo‘qligi.

Yuqoridagi sanab o‘tilganlarning aksariyati pedagogning shaxsiy-hissiyotlari bilan bog‘liqdir.

O‘zbekistonda oliy ta‘lim muassasalaridagi mehnat jamoalarida sog‘lom ruhiy muhit yaratilishi uchun juda katta imkoniyat mavjud. 2016-yilga qadar oliy ta‘lim bilan qamrov 8 foizni tashkil qilib, amalda oliy ta‘lim muassasalari rivojlanmasdan qolib ketgan bo‘lsa, endilikda qamrov 45 foizga yetib universitet va institutlar soni 4 barobarga ko‘paydi. Nodavlat oliy ta‘lim muassasalari tarmog‘i kengaymoqda. Bu esa o‘z o‘zidan pedagoglarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirib, ularning moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarini qondirilishiga hamda jamoalarda ijodkorlik muhitini yaratilishga olib kelmoqda. Endilikda oliy ta‘lim muassasalari reytingida munosib o‘rin olish uchun universitetlar pedagoglarning rivojlanishi uchun ko‘proq mablag‘lar ajratishi va ularga yangi-yangi sharoitlar yaratib berishi kerak. Olib borilgan tahlillar va kuzatishlarimizga qaraganda Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi doirasida O‘zbekistondagi oliy ta‘lim muassasalari professor-o‘qituvchilarga eng ko‘p ish haqi

to‘lamoqda. Ayrim hollarda farq uch barobargacha yetadi. Bu esa pedagoglarning innovatsion tafakkur tarziga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan muhim omildir.

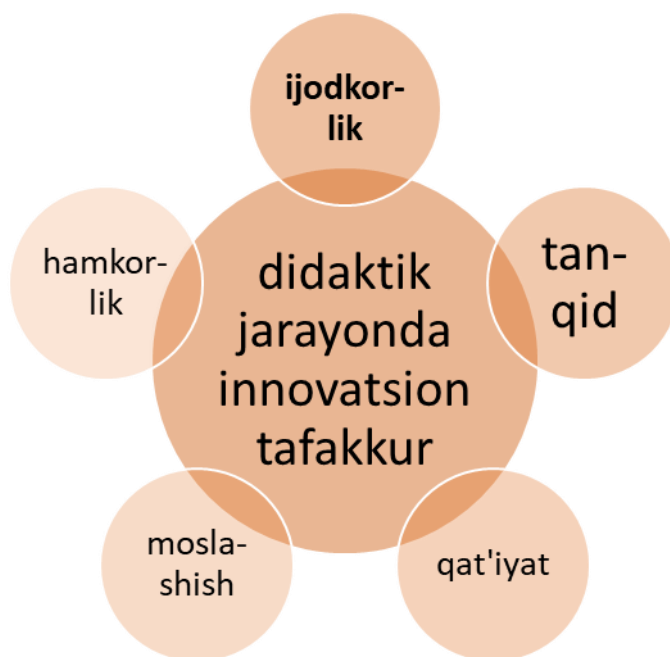
O‘zbekistonda pedagoglar o‘rtasidagi raqobatni vujudga keltirishda ishga qabul qilish va ularning mehnat faoliyati natijalarini samaradorligini baholash metodikasi ham muhim rol o‘ynadi. O‘zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 10-fevraldagi 20-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Oliy ta’lim muassasalariga pedagog xodimlarni tanlov asosida ishga qabul qilish tartibi to‘g‘risida”gi NIZOM bilan aksariyat oliy o‘quv yurtlariga ishga qabul qilish bilan bog‘liq qoidalar amaliyotga kiritilgan. Ushbu nizomdagi aksariyat tamoyillar uzoq yillardan buyon o‘zgarmay keladi va oliy ta’lim muassasalarining o‘ziga xosligi bilan bog‘liq talablarga javob bermaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, institut va universitetlarda innovatsion xulq-atvor bilan bog‘liq kompetensiyalarning shakllanishi qiyin kechadi. Ijtimoiy davlat taomiyillaridan kelib chiqib barcha oliy o‘quv yurtlari uchun yagona va tushunarli bo‘lgan ishga qabul qilish tartiblarining ishlab chiqilgani ijobiy ekanligini qayd etgan holda uning raqobat muhitini yaratish bilan bog‘liq masalalarga to‘sqinlik qilishni ham qayd etib o‘tish lozim. Bizning fikrimizcha, har bir oliy ta’lim muassasalari kengashlari qarori bilan ishga qabul qilish va pedagoglarning mehnatiga bahor berish metodikasini ishlab chiqishi va tasdiqlashi maqsadga muvofiqdir.

Innovatsion xulq-atvorni shakllanishi bilan bog‘liq masalalarda muhim dilemma paydo bo‘ladi. Har bir pedagog o‘zini o‘tishi lozim bo‘lgan fanga oid dasturlarni musaqil shakllantirgani ma’qulmi yoki bunday hujjatlar umumiy bo‘lishi kerakmi. Pedagogning individual yondashuvi fanni o‘zlashtirish bilan bog‘liq samaradorlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatsa, umumiy xususiyatga ega bo‘lgan dasturlarning mavjudligi malaka talablariga muvofiq talabalarda bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga imkon beradi. Shu bilan birgalikda har ikki holatda ma’lum bir o‘ziga xos kamchiliklar bo‘ladi. Innovatsion tafakkur tarzini shakllantirishni ko‘zlagan kafedra mudiri yoki ta’lim muassasa rahbariyati oltin o‘rtaliqni topa olishi kerak bo‘ladi.

Innovatsion xulq-atvorning shakllanishida jamoaviy muhit, o‘z-o‘zini takomillashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. O‘z o‘zini takomillashtirish bizning fikrimizcha to‘rt yo‘nalishda bo‘lishi kerak. Intellektual jihatdan o‘sib-ulg‘ayish; ruhiy salomatlikni barqaror saqlash yo‘llarini topish; oilada, jamoada va talabalar bilan munosabatlarni rivojlantirish yo‘llarini aniqlash; jismoniy barkamol bo‘lish uchun harakat qilishdan iborat tizimli ishlardir. Innovatsion tafakkur tarzini shakllantirishning eng muhim yo‘nalishi ham o‘z o‘zini takomillashtirishdir. Bu orqali inson avvlambor o‘zidagi to‘rt yo‘nalishdagi kamchiliklarni tan olishi va ularni baratarf etish uchun aqliy va ruhiy salohiyatini ishga sola biliadi. Ana undan keyingina atrofdagi jarayonlarga tanqidiy nigoh bilan,

jamoaning mushtarak maqsadlari yo‘lida qaray oladi. Shuning uchun ham innovatsion xulq-atvorning markazida insonning o‘zini anglashi, tushunishi va baholashi yotadi.

Innovatsion tafakkurni didaktik mohiyati juda keng qamrovli bo‘lib, tadqiqot ishini maqsadi ham mana shu jarayonni samaradorligini oshirishga qaratilgandir. Didaktik jarayon juda ko‘p qirrali va murakkab bo‘lib, uni amalga oshirishning eng muhim sharti subyektda innovatsion tafakkurning mavjud bo‘lishidir. Bizning fikrimizcha didaktik jarayonni tashkil qilishning eng muhim jihatlarni quyidagicha ifodalash mumkin.

1-rasm. Didaktik jarayonda innovatsion tafakkurning namoyon bo‘lishi.

Ijodkorlik pedagog faoliyatining eng muhim shaklidir. Ijod jamiyatda shu vaqatga qadar ma‘lum bo‘lmagan narsalarni taqdim qila olish qobiliyatidir. Har bir bir dars va uning metodik ta‘minoti pedagog ijod mahsuli bo‘lishi kerak. Biror bir darslik, qo‘llanma yoki uslubiy tavsiya mavzuni o‘zlashtirish jarayonida ijodi yondashuvchalik samarali emas. Chunki, bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni subyektiv xususiyatga ega bo‘lib, avvalambor pedagogning o‘zi uni biryoqlama qabul qilish tabiiy hol. Chunki, pedagog bilimlarning yaratuvchisi emas, balki uning tashuvchisidir. U tomonidan qabul qilingan va yetkazib berilishi mo‘ljallangan ma‘lumotlar hajmi uning subyektiv dunyoqarashidan kelib chiqib ma‘lum bir o‘zgarishlarga uchrashi tabiiy hol. Bu o‘rinda pedagog faqat metodik jihatdan o‘z yo‘liga ega bo‘lishi mumkin, bilimning mazmuniga daxl qilishi joiz emas, deb hisoblash bir bir jihatdan to‘g‘ri bo‘lsada, amalda buni imkoni yo‘qdir. Bo‘lajak o‘qituvchilarning innovatsion kompetentligi masalalri bilan shug‘ullangan olim B.Djalalovning fikricha: “Innovatsion ta‘lim nazariyasining yaratilishi to‘g‘risida

ma'lumot beruvchi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu tushunchalar ta'lim tizimini texnologiyalashtirish, ta'lim samaradorligini oshirish, shaxsning ijtimoiylashuvini ta'minlash, ta'lim jarayonida bolaga do'stona munosabatni shakllantirishga urinish natijasida vujudga keldi. Olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida pedagogik faoliyat bu-ijodiy jarayon va pedagogik innovatsiyalar birlashmasi, degan yangi ilmiy yo'nalish tarkib topdi. Bu o'qituvchining innovatsion pedagogik faoliyatining shakllanish jarayonini tahlil qilish imkonini berdi. " Bu boradagi tadqiqotlarda ijodkorlikning pedagogik faoliyatni asosi sifatida qabul qilinayotganini yuqoridagi iqtibosda ham ko'rinib turibdi.

Tanqidiy tafakkur didaktik jarayonni muhim yo'nalishi bo'lib, u orqali jarayonda erishiladigan natijaning samaradorligini oshirish imkoniyati mavjuddir. Chunki, didaktik jarayonga ta'sir ko'rsatuvchi omillar juda ko'p bo'lib, bular avvalambor o'qituvchining tayyorgarlik darajasi, ikkinchidan esa talabalarning saviyasi, shuning o'quv mashg'ulotlari jarayonidagi axborot makonidagi vaziyat kabi omillar tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурахмонов И. Замонавий ёшлар дунёқарашида инновацион тафаккурни шакллантиришнинг ижтимоий омиллари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Андижон. 2022 й.– Б.74.
2. Бегматов А.С. Инновацион онг: моҳияти, функциялари ва шаклланиш шартлари. – Тошкент: 2017. – Б.3; Эгамбердиев А.А. Ўзбекистонда модернизация шароитида ёшларда инновацион онг шаклланишининг ижтимоий-фалсафий муаммолари. Фан доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019. – Б.13.
3. Делия В.П. Инновационное образование, формирующее инновационное мышление. Монография. – Балашиха: ИСЭПиМ, 2005. – С. 266.
4. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия (Социальные проблемы инноватики). — М., 1989. – С. 271.

YANGI O‘ZBEKISTONNI BUNYOD ETISHDA YOSHLARNING IJTIMOIIY- MA’NAVIY MAS’ULIYATINI OSHIRISH ZARURIYAT

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544691>

Achilova Nilufar Norbutayevna

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada yangi O‘zbekistonni bunyod etishda yoshlarning ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyatini oshirish zaruriyati tahlil qilingan. Ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyat insonga jamiyat tomonidan yuklatilgan vazifalarni umuminsoniy va milliy ma’naviy qadriyatlar talablariga tayangan holda inson, elat, millat va xalqlarning tinch-osuda yashashlarini ta’minlashga qaratilgan hatti-harakat ekanligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyat, Yangi O‘zbekiston, axloqiy qadriyatlar, yoshlar siyosati.

Insoniyat paydo bo‘lgan davrlardan boshlab doimo yaxshi hayot kechirish uchun kurashib kelgan. Bu kurashning negizida insonning jamiyat oldidagi ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyati yotadi. Bu mas’uliyat har doim yoshlarning jamiyat hayotida o‘z huquq, burchlarini bilish, axloqiy va estetik qadriyatlar, mehnat intizomi normalariga rioya qilish kabilar bilan belgilanib kelingan. Bu esa o‘z navbatida ijtimoiy-ma’naviy taraqqiyotning tamal toshlaridan biri hisoblangan. Shu sababli mamlakatimizda Yangi O‘zbekistonni bunyod etishda yoshlarning ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyatini har tomonlama rivojlantirish masalaciga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Shu borada “mas’uliyat” nima degan savol tug‘iladi? “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da:” Mas’uliyat arabcha so‘z bo‘lib – javobgarlik, javob berish, ya’ni biror ish, hatti-harakat orqali, natijasi uchun bo‘lgan javobgarlik”²⁶⁰, - degan ma’noni anglatadi degan ta’rif berilgan. Hozirgi davr ijtimoiy fanlarida “mas’uliyat” va “ijtimoiy mas’uliyat” tushunchalari keng qo‘llanilib, ushbu tushunchalarning negizida insonning yon-atrofga, ijtimoiy munosabatlarga, olamni anglashga oid tajribasi, ya’ni faoliyatini anglatish yotadi. “Mas’uliyat so‘zining o‘zagi «mas’ul» - javob beruvchi, javobgar degan ma’nolarni o‘zida ifodalab, mas’uliyat yuklatilgan, vazifa javobgarligi zimmacida bo‘lgan, javobgar ish natijasi uchun bo‘lgan javobgarlik, biror ish xatti-harakatida natijaviy hisobot berishlik hamda mas’uliyatlilik qonuniyatlariga muvofiq qilinadigan hayotiy tajribalarda insonlar oldida turgan mukammal va nihoyatda yuqori o‘rinda turuvchi amaldagi jarayonlar

²⁶⁰ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 3-jild.- T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi, 2023. -B.128.

hisoblanadi”²⁶¹. “Ijtimoiy mas’uliyat” tushunchasiga professor A.Saidqosimov: “Ijtimoiy mas’uliyat deganda, aholining jamiyatda olib borilayotgan islohotlar jarayonida mas’uliyat, fidoyilik, jonbozlik ko‘rsatishi va ko‘tarinki ruhda ishtirok etishi tushuniladi. Bu fuqarolarning davlat tomonidan chiqarilgan qonunlar va me’yoriy-huquqiy hujjatlar ijrosini ta’minlashda va ularni amaliyotga joriy etishda chuqur mas’uliyat bilan qatnashishida yaqqol ko‘zga tashlanadi”²⁶² - degan ta’rif va tavsiflagan. Mantiqan olib qaraganda “ijtimoiy mas’uliyat” tushunchasi, “fuqarolik mas’uliyati”, “ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyat” kabi bir qator tushunchalarni ham o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyat – bu insonga jamiyat tomonidan yuklatilgan vazifalarni umuminsoniy va milliy ma’naviy qadriyatlar talablariga tayangan holda inson, elat, millat va xalqlarning tinch-osuda yashashlarini ta’minlashga qaratilgan hatti-harakatidir. Bu mas’uliyat Yangi O‘zbekistonni barpo etishda yoshlarning ona-Vatan, xalqimiz manfaati, mamlakatimizning kelgusidagi taqdiri uchun fidoyilik bilan xizmat qilishi, jamiyat hayotining barcha sohaları taraqqiyoti uchun kamarbasta bo‘lishi, amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy islohotlarda faol qatnashishi, davlat va jamiyatning muhim masalalarini hal qilishda munosib ishtirok etishi, tinchlik va barqarorlikni ta’minlashga ko‘mak berishidir, desak xato qilmagan bo‘lamiz.

O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati tug‘risida” gi qonunda yoshlar, ularda ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyatini yuksaltirish masalalariga katta e’tibor berilgan bo‘lib, unning 3-moddasida: “yoshlar (yosh fuqarolar) – o‘n to‘rt yoshga to‘lgan va o‘ttiz yoshdan oshmagan shaxslardir”²⁶³, -degan rasmiy ta’rif berilgan. 5-moddasida esa mutassadilarga: “.....yoshlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta’minlash, yoshlarning hayoti va sog‘lig‘ini saqlash, yoshlarning ma’naviy, intellektual, jismoniy va axloqiy jihatdan kamol topishiga ko‘maklashish, yoshlar uchun ochiq va sifatli ta’limni ta’minlash, yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg‘usi, bag‘rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta’sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo‘lgan qat’iy ishonch va qarashlarga ega qilib tarbiyalash”²⁶⁴ vazifalar yuklatilgan.

²⁶¹ Нўмонова Д.У. Ўзбекистон замонавий маънавий-маданий тараққиётида аёллар масъулиятини оширишнинг ижтимоий-фалсафий таҳлили. 09.00.04-Ижтимоий фалсафа. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Самарқанд 2020. 14 бет.

²⁶² Очилова Б., Саитқосимов А., Назарқосимов С. Фуқаролик жамияти социал механизми ва асослари. Ўқув ўлланма. Тошкент, “Тафаккур” нашриёти, 2021 йил, 296-297 бетлар.

²⁶³ Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 14.09.да қабул қилинган ЎРҚ-406-сонли” Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида” номли қонуни// <https://www.Lex.uz/acts/3026446>.

²⁶⁴ Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 14.09.да қабул қилинган ЎРҚ-406-сонли” Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида” номли қонуни// <https://www.Lex.uz/acts/3026446>.

Zero, shunday ekan, mamlakatimiz yoshlarining ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyatini shakllantirish va rivojlantirish Yangi O‘zbekistonni barpo etishda jamiyatda barqarorlikni ta’minlash, ona-Vatanimizning salohiyatini yuqori darajaga ko’tarishning ma’naviy asoslaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun bu borada bajarilishi lozim bo‘lgan vazifalarni:

- bugungi kunda inson qalbini egallashga qaratilgan salbiy g‘oyaviy jarayonlarning mavjudligini, ularning yoshlarda loqaydlik, ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan bosh tortishga undashga yo‘naltirilganligini hisobga olib, jamiyatda siyosiy targ‘ibot ishlari uzluksizligini ta’minlash;

- yoshlarning jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy institutlarda, ayniqsa, jamoat tashkilotlari va siyosiy partiyalardagi ishtirokini kengaytirish, siyosiy ishtirok orqali yoshlarning jamiyat jarayonlariga ongli ravishda ijtimoiylashuvi jarayonini tashkil etish;

- yoshlarni jamiyatda «demokratiya darsxonalari» hisoblangan o‘zini o‘zi boshqarish organlaridagi ishtiroki orqali jamiyatda jamoatchilik nazoratini tashkillashtirishning samarali mexanizmlarini yaratish, bu jarayonda oqsoqollar, kekca avlod tajribalariga suyanish;

- yoshlarning bevosita demokratiya jarayonlarida ya’ni jamiyat va davlat hayotining muhim masalalari hisoblangan saylovlar va referendumlarda faol va ongli ravishda ishtirokini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish;

- jamiyatda plyuralizm, fikrlar xilma-xilligi, siyosiy hayotning rang-barangligi, mafkuraviy jarayonlarda ilg‘or g‘oyalarning mavjud bo‘lishi kabi jarayonlarni tashkil etish va bu voqelikda yoshlar jamiyat jarayonlarini tashkil etuvchi siyosiy kuch sifatida namoyon bo‘lishiga erishish;

- jamiyatda yoshlarning ijtimoiy va siyosiy tashabbuskorligini oshirish, davlat va jamoat tashkilotlarida faol qatnashishi orqali jamiyatda tinchlik va osoyishtalikni ta’minlashda hal qiluvchi kuch sifatida ishtirok etish ko‘nikmalarini shakllantirish;

- yoshlar ongida demokratik qadriyatlarni vujudga keltirishda ommaviy axborot vositalari imkoniyatlaridan foydalanish, OAVlarini siyosiy targ‘ibotning eng samarali va jiddiy mexanizmi sifatida yoshlarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faol ishtirokini kengaytirishdagi rolini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Zero, davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev aytganidek:” Biz yoshlarimizda umrimizning ma’no-mazmuni, hayotimizning asosiy mavasi va samarasini ko‘ramiz. Yangi O‘zbekistonni azmu shijoatli yoshlarimiz bilan birga bunyod etamiz”²⁶⁵.

²⁶⁵ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент”Ўзбекистон”, 2022. – Б.257.

INSON MUAMMOSI: EKZISTENSIAL ABSURD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544701>

Djurayev G‘olib Abdurasulovich

Alfraganus University, katta o‘qituvchisi

ORCID 0009-0008-3136-4372

jorayev2144@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ekzistensial absurd inson muammosi o‘laroq tahlil qilingan. Ekzistensialist faylasuflar tomonidan inson hayotining sirli ekanligi, asosiy e‘tibor individual vakolat va o‘z harakatlari uchun shaxsiy javobgarlikka qaratilganiga doir o‘rtaga tashlangan fikrlari o‘rganilgan. Fransuz faylasufi Alber Kamyuning bu boradagi qarashlari bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: ekzistensializm, Alber Kamyu, ekzistensial absurd, inson borlig‘i.

XX asr boshlarida sodir bo‘lgan jahon urushlarining mudhish asoratlarini o‘z tanasida his qilgan, o‘z turmush tarzini, hayot falsafasini obyektiv voqelik ta‘siri doirasida ekzistensial subyektivizmi, absurdizmni butun insoniyatga baralla aytaolgan, Nobel mukofoti sovrindori Albert Kamyu nafaqat fransuz falsafasi, balki Yevropa, G‘arb falsafasi orqali falsafa tarixida katta iz qoldirdi. A.Kamyu bir necha marta o‘zini faylasuf, ekzistensialist emasligini ta‘kidlagan bo‘lsa-da, Sartrni guvohligini²⁶⁶ deyarli barcha faylasuflar uni ekzistensialist deb tasdiqlashadi. Uning roman, qissa, hikoya, badia va hatto kundaliklaridagi yozuvlari ham adabiyot, fikr-tafakkur insonlari uchun doimiy ko‘ngil hamrohiga aylanib ulgurgan.

Alber Kamyu (1913-1960) fransuz faylasufi, ahloqshunos va adibi bo‘lib, uning asarlarida zamonaviy hayotga xos bo‘lgan begonalashish ko‘rib chiqiladi va u o‘zining absurd falsafiy kontseptsiyasi bilan mashhur bo‘ldi. U o‘zining mashhur “Begona”(1942), “Vabo”(1947), “Quloq”(1956) romanlarida, “Sizif haqidagi afsona” (1942) va “Isyonchi”(1951) falsafiy esselarida bu g‘oyalarni tadqiq qildi. 1957 yilda adabiyot bo‘yicha Nobel mukofoti bilan taqdirlangan.

Ekzistensialist faylasuflarning fikriga ko‘ra, inson hayoti olamning oldindan aytib bo‘lmaydiganligi tufayli sirli bo‘lib, asosiy e‘tibor individual vakolat va o‘z harakatlari uchun shaxsiy javobgarlikka qaratilgan.

Sartr bilan zamondosh bo‘lgan Albert Kamyu bevosita ikki jahon urushini oqibatlarini ko‘rib qolmay bu ushush uning turmush tarzi va ongu-shuuriga kuchli ta‘sir etmay qolmadi. Taqdir unga in‘om etgan vatan o‘z ota-bobolari tomonidan

²⁶⁶ Jan Pol Sartr. Abdulla Sher tarjimasi. Ekzistensializm to‘g‘risida. Jahon adabiyoti. 1997. 5-son. 182 b

bosib olingan Jazoir – asli Fransiyaning mustamlakasi edi. Pied-noir²⁶⁷lar, ya’ni, 1830 yilda fransuzlar bosib olgan Jazoirda tug‘ilgan fransuz va yevropaliklarning etnik-madaniy guruhida tavallud topgan Albert Kamyuning kolonizatsiyalashgan ijtimoiy-siyosiy muhitda uning dunyoqarashiga o‘zgacha iz qoldirganligini his qilish uchun, ekzistensial tanlovida absurdizmning vujudga kelishida, faol siyosiy-ijtimoiy jrayonlarga ta’sirli munosabatlarni adabiyot orqali namoyon etishi falsafiy tahlil uchun dolzablikka ega. Ajablanarli jihati shunda-ki, Albert Kamyu vafotidan ikki yil o‘tgach Jazoir mustaqillikka erishdi.

Kamyu qarashlarining falsafiy evolyutsiyasi tarixiy sharoit bilan bog‘lanib ketadi. Kamyu o‘z ijodini ikki davrga bo‘ladi. 30-yillarda yozilgan asarlari beburdlik (absurd) maslasiga bag‘ishlangan – «Sizif haqida afsona», «Begona» qissasi va «Kaligula» pyesasi. Isyon mavzusiga – «Isyonkor inson» essesi, «Vabo» romani va «Taqvodorlar» pyesasi. Stokgolmda Nobel mukofotini topshirilishidan oldin bergan intervyusida Kamyu birinchi davrdagi asarlari «inkor»ni ifodalasa, ikkinchi davrdagi asarlar vazifani ijobiy hal etishga qaratilgan, deydi; lekin ikki davrda yozilgan asarlar bir vaqtning o‘zida mulohaza qilinadi, lekin birin-ketin amalga oshiriladi. Bu holatda Kamyuning so‘zi shubhali tuyuladi: chunki umumiy qaraganda, bunday manzara mantiqiy ko‘rinadi, biroq u «tezis» va «antitezis»ga o‘xshaydi. Aslida, Kamyu hayotida umuminsoniy qadriyatlarda ta’kidlanganidek, beburdlikdan nigilizmga, so‘ng esa isyonga o‘tish yo‘lida murakkab qiyinchiliklarni va ziddiyatlarni yengib o‘tadi.

Kamyu - XX asr mutafakkiri sifatida o‘z falsafiy qarashlarini, beburdlik muammosini nafaqat qadimgi falsafiy va diniy fikr an‘analaridan oladi, balki bu asr boshida axloqiy meyor va qadriyatlarni yemirilishi millionlab yevropaliklar ongida, nigilizm zamonaviy dolzarb masala bo‘lib gavdalanadi. Albatta, boshqa madaniyatlar ham diniy an‘analar inqirozining oqibati sifatida nigilizmni boshidan o‘tkazadi, ammo buzg‘unchilikning bunday o‘tkir darajada hamma qadriyatlarni birdaniga yo‘q qilishini tarix hali bilmagan edi. A.Malroning yozishicha, biz “butun yerni bosib olgan, lekin o‘z qasr-saroylariga, maqbaralariga ega bo‘lmagan birinchi sivilizatsiya” bilan to‘qnash keldik. Bular tijorat faoliyatida har qanday chegaralardan ozod bo‘lgan, inson tomonidan vujudga keltirildi, texnika rivoji va ishlab chiqarish sohasida quloq eshitmagan muvafaqqiyatlarga olib keldi. Lekin XX asrning birinchi o‘n yilligi shuni ko‘rsatadiki, fan, madaniyat va industriyaning avtomatik taraqqiyotiga ishonganlarning umidi sarobga aylandi. Ikkinchi Jahon urushi, qonli inqiloblar,

²⁶⁷ 1830-yil 18-iyunda Fransiya bosqinidan to mustaqillikka erishgunga qadar Jazoir ma’muriy jihatdan Fransiya tarkibiga kirgan; uning etnik Yevropa aholisi oddiygina jazoirliklar yoki *kolonistlar* deb atalgan. **Pied-noir** (fransuzcha, “qora oyoq”) atamasi 1962 yilda Jazoir urushi tugashidan biroz oldin keng tarqalgan.// <https://en.wikipedia.org/wiki/Pieds-noirs>

aksininqiloblar, dunyoni bo‘lib olish uchun olib borilgan kurashlar, kolonial urushlar, totalitar tuzumlar, konslagerlar, megopolis shaharda yashovchilarning axloqiy yovvoyilashuvi – bularning hammasi XX asr realliklari edi.

Texnika hukmronligining o‘ssishi har qanday insoniy chegaralardan mahrum bo‘lgan insonni yanada xavfli qilib qo‘ydi – dastlab boshqa xalqlar oldida, so‘ngra buyuk-insonning o‘zini oldida, bularning hammasi xudosiz bo‘lib qolgan zaminda sodir bo‘ldi. Nigilizm o‘z oqibatlarini «Xudoning o‘limidan» qidira boshladi. Prometeycha isyon, qahramonona «o‘zligini aniqlash», «tanlanganlarning» oqsuyakligi – Nitsshening ushbu mavzulari faylasuf-ekzistensialistlar tomonidan davom ettirildi. Bular Kamyuning «Sizif haqida afsona» asarining ham belgilovchi jihatlari bo‘ldi va bu asarda «Absurd haqida esse» nomi bilan ataldi.

Barcha faylasuf-ekzistensialistlar kabi Kamyu ham inson o‘ziga va dunyoga oid bo‘lgan hayotiy zaruriy haqiqatlarni ilmiy bilim yoki spekulyativ falsafa orqali olmaydi, balki uni mavjudligi namoyon bo‘ladigan, «dunyo borlig‘i» seziladigan hissiyotlari vositasida oladi. Kamyu Xaydegger «havotiri»ga va Sartr «behuzurligi»ga ilova qiladi, u zerikish haqida yozadi, bu tuyg‘u insonni dardurustdan cho‘lg‘ab oladi. Mudroqlik (spleen) yoki «ruscha lanjlik» holati oz-ozdan har kimning boshiga tushishi, hamma uchun falsafaning ko‘magisiz ham ma’lumdir. Kerkegor faylasuflarning ichida birinchilardan bo‘lib, bunday qo‘rquv, «melonxoliya» kabi xolatlarni ontologik nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi.

Kayfiyat va hissiyot subyektiv xususiyatga ega emas, ular bizning irodamizga bog‘liq bo‘lmagan holda keladi va ketadi, lekin mavjudligimizning asosiy-fundamental qirralarini namoyon qiladi. Kamyuda inson borlig‘ini xarakterlovchi bunday hissiyot – beburdlik-absurdlik hissiyotidir. U tasodifan zerikishdan bino bo‘ladi, boshqa kechinmalar ahamiyatini yo‘qqa chiqarib yuboradi. Individ kundalik hayot to‘rlariga o‘ralashib ketadi (masalan, «ertalab uyg‘onish, nonushta qilish, soat to‘rtgacha fabrikada yoki korxonada...» va hokazo). Shunday savolga to‘qnash keladi «Umuman, hayot uni yashash uchun arziydimi?»

Kamyu «mantiqiy o‘zini o‘ldirishni» va Dostoyevskiyning Krillovini eslaydi. Biroq bu savolni «Yoki-yoki»da ko‘tarilishi unga yaqinroq bo‘ladi: «O‘z-o‘zini o‘ldirish – cheksiz erkinlikning salbiy shaklidir. Kimki ijobiy tomonini topsa, u inson baxtlidir». Kamyu «Sizif haqida afsona»sida diniy umid o‘lgan dunyodagi borliqdan ana shunday «ijobiy shaklni» qidirishni taklif qiladi. Kamyuning savoli shunday qo‘yiladi: yuksak mazmunsiz va farovonliksiz qanday yashash mumkin?

Dunyo o‘z-o‘zicha beburd emas, u faqat tafakkurdan holidir, u insondan tashqaridagi reallikdir. U bizning xohish-istaklarimiz va tafakkurimiz bilan hech qanday umumiylikka ega emas. Lekin bundan dunyoni bilib bo‘lmaydi, degan

xulosaga kelib bo‘lmaydi. Shopengauerning «irodasi» singari irratsionaldir yoki Bergsonning «hayotiy jo‘shqinligi»dir.

Kamyu uchun ham bunday tasavvurlar antropomorf xususiyatga ega. Chunki u bizga qandaydir irratsional intuitsiya yordamida bo‘lsa ham dunyoning birinchi asosini bilib olishimiz mumkinligi haqidagi «sarob» sifat tasavvurni beradi. Kamyu empirik bilimni, fan uslublarini yuqori qo‘yadi. Dunyoni bermalol bilish mumkin, bir ilmiy nazariyadan boshqa mukammalroq nazariyaga o‘tiladi. Lekin bu har doim bizning nazariya bo‘ladi, inson tafakkurining gipotetik tuzilmasi-konstruksiya bo‘ladi. Dunyoda yakunlangan, oxirgi mazmun yo‘q, dunyo tafakkurimiz uchun tiniq ko‘rinishga ega emas. U bizni qiziqtirgan savollarga javob bermaydi. Makon va zamonni o‘lchov miqdori, atom va galaktika-koinotning tuzilishi masalasi – fan uchun qanchalik ahamiyatga ega bo‘lsa, lekin hech qanday insoniy mazmunga ega emas. Biz bu dunyoga, koinotga, tarixga, moziyga tashlab yuborilganmiz. Biz o‘tkinchi va o‘linga mahkummiz. Hech qanday fan mavjud bo‘lishning maqsadi haqida, butun mavjudlikning mazmuni haqida javob bermaydi. Bu javobni barcha falsafiy fikr tarixi ham bermadi – ular taklif qilgan javoblar noratsional isbotga ega bo‘lib, e‘tiqodga tayanadi.

Kamyu «Sizif haqida afsona»sida beburdlik masalasini talqin qilib ikki xulosaga keladi. Ulardan birinchisi – «o‘z-o‘zini o‘ldirish» bo‘lsa, ikkinchisi «o‘z-o‘zini falsafiy o‘ldirish» bo‘ldi. Beburdlik uchun inson va dunyoning mavjudligi shart bo‘lsa, bu ikki qutbdan birining yo‘qolishi bu masalani hal etadi, ya‘ni absurdni yo‘qolishiga olib keladi. Dekartning “cogita”si (fikrlayapman, demak tirikman) kabi, aniq fikrlovchi tafakkur uchun birinchi ayonlikdir. O‘z-o‘zini o‘ldirish aniqlikning so‘nishidir, absurdga yengilishdir, o‘zining yo‘q qilinishidir.

Xuddi shunday absurddan qochish «o‘z-o‘zini falsafiy o‘ldirishni» ham tashkil qiladi – «absurdlik panjarasidan» «sakrab» o‘tishdir. Birinchi holatda savol beruvchi butunlay qilingan, ikkinchi holatda – aniqlik o‘rnini sarob egallaydi, xohish reallik-mavjudlik sifatida qabul qilindi, dunyoga – insonga xos bo‘lgan xislatlar – aql, muhabbat, rahmdillik va boshqalar tatbiq qilinadi. Falsafiy doktrinalar, ular ratsional bo‘ladimi yoki noratsional bo‘ladimi, dinga tenglashadi. Chunki ularda mukammal ma‘no, tartib va mazmun bor, deb ta‘kidlanadi. Yaqqol ko‘ringan bema‘nilik, niqoblangan inson taqdiriga aylanadi. Absurdlik devorlari qulaydi: individual ong universal ongga solishtiriladi, xuddi Parmenidning «Yagonaligi»ga, Aflotunning «g‘oyalar dunyosi»ga yoki Kerkegor, Shestov va Yaspersning «Xudosi»ga. Lekin tafakkur aniqligi yo‘q. Kamyu bu yo‘lni «cheklanish» deb ataydi. Paskalning «ko‘ngil xushliklari»ga qiyoslaydi. Diniy e‘tiqodni Kamyu yaqqol ko‘rishning xiralashishi, deb hisoblaydi. Insonni bema‘ni mavjudligiga ko‘niktiruvchi, yoqlanmagan «sakrash»ga o‘xshatadi. Xristianlikni iztirob va o‘lim bilan kelishtiradi

(«O‘lim, qani sening zahring?»), lekin hamma transsendental tartib haqidagi isbotlar shubhalidir.

KarteziANCHILIKdan aniqlik timsolini hamda yaqqol tafakkurni meros qilib olib, Kamyu – Xudoning mavjudligi g‘oyasidan, uning haqiqatdan bor ekanligini keltirib chiqarib bo‘lmaydi – degan ontologik argument-dalilni inkor qiladi. «Absurdda sog‘lom fikr bir muncha ko‘proqdir, - deb yozadi Kamyu 1943 yilda, - Absurd yo‘qotilgan jannatni qo‘msashga iztirobli sog‘inchga bog‘lanadi»²⁶⁸.

Absurdizmning yetakchi namoyandasi sifatida Alber Kamyu odamlarga uning asosiy tamoyillari haqida ma‘lumot berishda ta‘sirchan bo‘ldi. Kamyu absurdizmning rivojlanishida hal qiluvchi shaxs bo‘lib, nazariyaning vakili bo‘lib xizmat qilgan. “Begona” kabi asarlarida u absurdlikni tadqiq qilgan. Aynan “Begona” asarida Kamyu absurdizm va uni insonning kundalik tajribasiga qanday qo‘llash mumkinligini ko‘rib chiqadi. Merso orqali Kamyu absurdizmning noan‘anaviy falsafalarining bir qismini isbotlaydi. Merso o‘zini “absurdist” sifatida ta‘riflaydi, u faqat o‘zi uchun muhim va unga tegishli bo‘lgan narsalarga e‘tibor beradi, ammo odamlar uchun o‘zining xatti-harakatlari qanday taassurot qoldirishi mumkinligi haqida mutlaqo o‘ylamaydi. Mersoning onasi vafotidan keyin bu falsafa paydo bo‘ladi. Merso onasi bilan so‘nggi vidolashuv onida, dafn marosimi direktori undan so‘radi: “Onangni yana bir bor ko‘rishni xohlaysanmi?” Mersoning bunga javobi oddiy “Yo‘q”.²⁶⁹ Dafn marosimidan so‘ng, Merso uyga qaytishi haqida shunday hikoya qiladi: “...avtobus Jazoirning charog‘on chiroqlari oralab yurayotganda, hozir borib o‘zimni to‘shakka tappa tashaymanu o‘n ikki soat qotib uxlayman, deb quvonch bilan o‘ylaganim esimda.” Mersoning bu xatti-harakati istisno emas. Garchi bu jumlar Merso onasining o‘limi haqida qayg‘urayotgandek taassurot qoldiradi, ammo bu unday emas. Merso uchun onasining o‘limi ahamiyati yo‘qligini qabul qilish va davom etish yanada oqilona yondashuv bo‘ladi. Merso onasining o‘limi uchun qayg‘uradi, lekin u buni qilishga majbur emas. Ijtimoiy axloq normalariga amal qilishga majbur bo‘lmagan, aksincha, jamiyat e‘tirof etadigan axloq normalariga amal qilishni – shaxsiy erkinlikni chegaralash deb biluvchi tafakkurni Kamyu tasvirlab beradi.

Absurd falsafasida insonlarning o‘z borlig‘ini anglash va ma‘no topishga bo‘lgan cheksiz intilishlari bilan ma‘no yo‘qligi yoki insonning bu ma‘noni topa va anglay olmasligi o‘rtasidagi ziddiyatni ko‘rsatishga g‘amxo‘rlik qilinadi. Bu falsafada hayotning ma‘nosini inkor etish yo‘q, lekin da‘vo shuki, borliqda ma‘no mavjud bo‘lsa ham, odamlar bu ma‘noni tushunish yoki kashf qilish va ma‘noga ishonch hosil qilish qobiliyatiga ega emaslar.

²⁶⁸ Camus A. Essais. Bibliotheque de la Pleiade. P., 1965. P. 1423-1424.

²⁶⁹ Камью, Альбер. Ахмад Аъзам таржимаси. 2023. “Бегона”. “Ёшлар матбуоти”. 25-бет.

Albert Kamyu va Kierkegorga ko‘ra, bema‘ni odam borliqda ma‘no izlaydigan tirik mavjudot sifatida uchta mumkin bo‘lgan echimga ega:

1. O‘z joniga qasd qilish - bu yechimda inson o‘z hayotiga nuqta qo‘yadi va ekzistensial absurdlikka javob sifatida birinchi niyat bilan o‘limga olib keladi. Albert Kamyu va Soren Kierkegor bu yechimni qo‘llab-quvvatlamaydi va ular o‘z joniga qasd qilish bema‘nilikning eng yuqori bosqichi deb hisoblashadi.

2. Din, diniy e‘tiqod, xudoga e‘tiqod - bu yechimda inson ilohiy mavjudotga ishonadi va shuning uchun olamda ma‘no borligiga butun qalbi bilan ishonadi. Ekzistensialist bo‘lgan Kierkegorning ta‘kidlashicha, Xudoga ishonish mantiqiy emas, lekin ba‘zida absurd muammosini hal qilish uchun inson hayoti uchun zarurdir. Boshqa tomondan, Albert Kamyu Xudoga ishonishga keskin qarshi chiqadi va uni “falsafiy o‘z joniga qasd qilish” deb ataydi, shu bilan birga Nitsshening Xudoning o‘limi haqidagi qarashini ma‘qullaydi.

3. Absurdni qabul qilish va tushunish - bu yechimda absurd odam absurdni tushunadi va qabul qiladi va o‘z hayotining ma‘nosizligi va ekzistensial absurdlikka qaramay yashashni davom ettiradi. Alber Kamyuning fikricha, bu yechim ideal va eng yaxshisidir va absurd odam ekzistensial absurdlikni qabul qilishi va unga qarshi chiqmasligi, ayni paytda olib keladigan yaxshi narsalarni anglab, qadrlash orqali o‘ziga xos “isyon” ko‘rsatishi kerak.

Alber Kamyuning “Sizif haqidagi afsona” essesinde Kamyu nima uchun o‘z joniga qasd qilish yoki ilohiy mavjudotga ishonishni qo‘llab-quvvatlamasligini tushuntirishga harakat qiladi, u buni “falsafiy o‘z joniga qasd qilish” deb ataydi. Albert Kamyuning ta‘kidlashicha, diniy e‘tiqod bo‘lgan falsafiy o‘z joniga qasd qilish bema‘nilikdan qochishga urinishdan boshqa narsa emas. Imonning o‘zi mantiqiy emas va odamlar Xudoning mavjudligi yoki yo‘qligiga ishonch hosil qila olmaydi. Bundan tashqari, Kamyuning ta‘kidlashicha, haqiqiy o‘z joniga qasd qilish, xuddi falsafiy o‘z joniga qasd qilish kabi, ma‘nosiz dunyo o‘z joniga qasd qiluvchi odam uchun mos emasligi haqidagi bayonot va bu o‘z joniga qasd qilishdan qochishga urinishda namoyon bo‘ladigan absurdni qabul qilmaslikdir.

SAYLOV TUSHUNCHASINING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544707>

Axmadaliyev Xudayberdi Ummataliyevich,
Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Saylovlar demokratik jarayonning asosiy qismidir. Ular fuqarolar o‘z vakillarini tanlash imkoniyatiga ega bo‘lishini ta‘minlaydi. Saylov jarayoni, shuningdek, siyosiy partiyalar va harakatlar o‘rtasidagi raqobatni ham aks ettiradi. Ushbu maqlada shu haqda fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: saylov faoliyati, saylov turlari, umumiy saylov, mahalliy saylov, referendumlar.

Saylov faoliyati:

Saylov, har qanday demokratik tizimning asosi hisoblanadi. Bu jarayon fuqarolarning o‘z vakillarini tanlash imkoniyatini beradi va shuningdek, davlatning siyosiy hayotida ishtirok etish imkoniyatini yaratadi. Saylov tushunchasi, siyosiy faoliyatda, nafaqat vakillarni tanlash, balki fuqarolarning fikrlarini ifoda etish, davlat siyosatiga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatini ham anglatadi.

Saylovlarning turlari:

Saylovlar bir qancha turlarga bo‘linadi. Ular orasida:

I. **Umumiy saylovlar** - bu davlat rahbarlari yoki parlament a‘zolari uchun o‘tkaziladigan saylovlar.

II. **Mahalliy saylovlar** - bu mahalliy boshqaruv organlarini tanlash uchun o‘tkaziladigan saylovlar.

III. **Referendumlar** - muhim davlat masalalari bo‘yicha fuqarolarning fikrini olish maqsadida o‘tkaziladigan saylovlar.

Saylov jarayoni bir necha bosqichlardan iborat. Avvalambor, saylovchilar ro‘yxatini tuzish, saylov kampaniyalarini o‘tkazish, saylov kuni kelishi va natijalarni e’lon qilish kabi bosqichlar mavjud. Har bir bosqichda saylov jarayonining shaffofligi, adolatliligi va demokratik tamoyillarga mos kelishi muhimdir. Saylovlar fuqarolik mas’uliyatining bir qismi hisoblanadi. Fuqarolar o‘z ovozlarini berish orqali nafaqat o‘z shaxsiy manfaatlarini, balki jamiyatning kelajagini ham belgilaydi. Shuningdek, saylovlar fuqarolarni siyosiy faoliyatga jalb etish, ularning siyosiy ongini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Saylov jarayoni davlat siyosatiga ta’sir ko‘rsatadi. Yangi rahbarlar va partiyalar, saylov natijalari asosida o‘z dasturlarini amalga oshirishga kirishadilar.

Saylov tushunchasi siyosiy faoliyatning ajralmas qismi bo‘lib, u demokratik jamiyatning barqarorligini ta‘minlaydi. Har bir fuqaroning ovozi, jamiyatning kelajagi uchun muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, saylov jarayonining shaffofligi va adolatligi har bir davlatda ustuvor vazifalardan biri bo‘lishi lozim. Fuqarolar saylovlarda faol ishtirok etish orqali o‘z hayotlariga va jamiyatga ta‘sir ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Saylovlar — jamiyatda hukumatni tashkil etishning eng asosiy vositalaridan biridir. Saylov tushunchasi jamiyatda demokratik boshqaruvning mohiyati bilan chambarchas bog‘liq. Saylov tizimi, odatda, xalqning irodasini aks ettirishga qaratilgan bo‘lib, bu orqali fuqarolar o‘zlarining siyosiy huquqlarini amalga oshiradilar.

Ijtimoiy nuqtai nazardan, saylovlar jamiyatdagi turli guruhlar o‘rtasida tenglik va adolatni ta‘minlashga, hokimiyatni demokratik tarzda almashishga yordam beradi. Saylovlar, shuningdek, davlat va fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solib, jamiyatdagi siyosiy ishtirokning asosiy shaklini tashkil qiladi.

Demokratiyaning asosi — xalq hokimiyati, ya‘ni xalqning o‘zining vakillarini tanlash huquqiga ega bo‘lishidir. Saylovlar orqali fuqarolar o‘zini boshqarishga bevosita yoki bilvosita tarzda ta‘sir ko‘rsatadilar. Saylovlar orqali jamiyatning eng yuqori boshqaruv organlari shakllantiriladi, shu bilan birga, saylovlar ijtimoiy guruhlar va sinflar o‘rtasida kuchning taqsimlanishiga ham ta‘sir ko‘rsatadi.

Falsafiy jihatdan, saylovlar hukumatning qonuniyligini ta‘minlashga xizmat qiladi. Saylovlar xalqning siyosiy irodasini aks ettirish, fuqaro huquqlarini himoya qilish va davlatning adolatli boshqaruvini kafolatlash uchun zarur vositadir. Aynan shuning uchun, saylov tizimi adolatli va teng bo‘lishi, barcha fuqarolarga teng huquqlarni taqdim etishi kerak.

Saylov — bu nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy va huquqiy hodisadir. Inson huquqlari, erkinliklar va tenglik prinsiplari saylov jarayonida amalga oshiriladi. Saylovlar orqali odamlar o‘zining fikrini ifoda etish, siyosiy vakillarni tanlash, o‘z huquqlarini himoya qilish va boshqaruv tizimida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Shu bilan birga, **saylov jarayonida ishtirok etish** faqatgina huquq emas, balki fuqarolik burchidir. Fuqarolar saylovda ishtirok etish orqali o‘zining jamiyatdagi o‘rnini mustahkamlashadi va ijtimoiy tizimning rivojlanishiga hissa qo‘shadilar. Saylovning ijtimoiy-falsafiy tahlilida, uning inson huquqlari bilan bog‘liqligini alohida ta‘kidlash lozim. Saylovlar, birinchi navbatda, fuqarolarning siyosiy erkinliklarini amalga oshirish va o‘zlarining siyosiy vakillarini tanlash huquqini taqdim etadi. Saylovlar fuqarolarni o‘z mamlakatining siyosiy jarayonlarida faol ishtirok etishga undaydi va ularning huquqlarini himoya qilish imkonini beradi.

Saylovlar, shuningdek, odamlarning erkin va teng huquqlarini ta’minlashga qaratilgan bir vosita sifatida, demokratiyaning asosiy poydevoridir. Saylovda ishtirok etish, inson huquqlari va erkinliklarini ta’minlashning bir shakli bo‘lib, bu jarayonda fuqarolar o‘zining siyosiy pozitsiyasini aniqlab, jamiyatda o‘zining haq-huquqlarini himoya qiladi.

Saylovlar adolatli bo‘lmagan taqdirda, ijtimoiy tizimda katta qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Saylovlarga bosim o‘tkazish, saylov manipulyatsiyasi yoki soxta saylovlar jamiyatda ijtimoiy norozilikka olib kelishi mumkin. Bu holat, o‘z navbatida, siyosiy ishonchsizlikni keltirib chiqaradi va hokimiyatni qo‘llab-quvvatlash darajasini pasaytiradi.

Falsafiy nuqtai nazardan, saylovning adolatsizligi yoki noto‘g‘riligi, davlat va jamiyat o‘rtasidagi ishonchni susaytiradi. Bu esa jamiyatda ijtimoiy qarama-qarshiliklarga, ajralishlarga va hatto siyosiy beqarorlikka olib kelishi mumkin.

Saylov jarayonining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi nafaqat qonunlarning to‘g‘ri ishlashiga, balki xalqning siyosiy madaniyatiga ham bog‘liqdir. Demokratik jamiyatda fuqarolar saylovlarga nafaqat majburiyat sifatida, balki huquq sifatida ham qarashlari kerak.

Saylov tushunchasining ijtimoiy-falsafiy tahlili, uning jamiyatdagi roli va mohiyatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Saylov — bu nafaqat siyosiy jarayon, balki fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini himoya qilish, jamiyatdagi adolatni ta’minlash va demokratiyaning asoslarini mustahkamlash vositasidir. Saylovlarning adolatsizligi yoki manipulyatsiyasi jamiyatda beqarorlik va ijtimoiy nizolarni keltirib chiqarishi mumkin, shu sababli saylov jarayonining adolatliligi va erkinligi juda muhimdir.

АҚЛ ТАБИАТИ: ТАБИЙ ВА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ЎРТАСИДАГИ ФАРҚ ТАҲЛИЛИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544720>

Валиев Шерзодбек Икромитдинович

АндМИ докторанти

Аннотация: Мақолада табиий ва сунъий интеллект ўртасидаги фарқ таҳлил қилинган. Ҳозирги кунда сунъий интеллект кучли воситага айланиб бораётгани, лекин шу билан бирга этика ва ишонч масалаларини ҳам юзага чиқараётгани кўрсатилган. Сунъий интеллект ва табиий интеллект ўртасида ўрганиш ва мослашиш қобилияти каби баъзи умумий хусусиятлар бўлишига қарамасдан, улар ўртасида сезиларли фарқлар борлиги кўрсатилган.

Калим сўзлар: табиий интеллект, сунъий интеллект, ақл табиати, эволюция, онг.

Ақл-идрок илмий жамиятдаги энг сирли ва муҳим мавзулардан биридир. Инсон ақл-заковати бизга асрлар давомида мослашиш ва ривожланишда ёрдам берди, табиатдан технологияга йўл очди. Бироқ, ривожланишнинг ҳозирги босқичида биз янги ва ноаниқ концепцияга дуч келмоқдамиз - сунъий интеллект, бу бизнинг кундалик ҳаётимизга тобора кўпроқ кўшилмоқда. Бугунги кунда кўплаб олимлар томонидан табиий интеллект (жонли мавжудотларнинг табиий фикрлаш ва қобилиятлари) ва сунъий интеллект ўртасидаги қандай ўхшашликлар ва уларнинг асосий фарқлари нимада эканлигини яхшироқ тушуниш учун кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ақл-идрокнинг таърифи кўп баҳс-мунозараларга ва шарҳларга сабаб бўлган мавзудир. Тадқиқотчилар интеллектни тирик мавжудотнинг атроф-муҳит ўзгаришларига мослашиш, мураккаб муаммоларни ҳал қилиш ва тажрибадан ўрганиш қобилияти деб таърифлайдилар. Ҳайделберг университети (Германия) профессори Барсо Жи Ю “Ақл-идрок табиати” мақоласида, интеллектнинг табиатини одамлар ва ҳайвонларга атрофдаги оламдаги ҳодисаларни тушуниш, моделлаштириш ва башорат қилиш имконини берувчи когнитив функциялар тўплами сифатида таҳлил қилади²⁷⁰.

Сунъий интеллект, ўз навбатида, бу жараёнларни компьютер алгоритмлари ва машиналарни ўрганиш ёрдамида қайта ишлаб чиқаришга уринишдир. TechTarget-da Enterprise AI сайт муҳаррири Лев Крейг томонидан

²⁷⁰ You, Barco. (2023). The Nature of Intelligence. 10.48550/arXiv.2307.11114.

таърифланганидек, сунъий интеллект тизимнинг ташқи маълумотларни ҳис қилиш, ушбу маълумотлардан ўрганиш ва одатда инсон ақл-заковати талаб қиладиган вазифаларни бажариш қобилиятидир²⁷¹.

Табиий ақл эволюцион жараёнларга кўпроқ мойил. У миллионлаб йиллар давомида атроф-муҳитга мослашиш натижасида шаклланди, бу омон қолиш учун мослаштирилган тафаккурнинг ноёб шакллари ривожланишига олиб келди. Мисол учун, қушлар ёки ҳашаротлар каби тирик организмлар ўзларининг ақл-идрок шакллари ишлаб чиқдилар, бу уларнинг мураккаб тузилмаларни қуриш, жамоаларни ташкил қилиш ва ҳатто ўз популяцияларини ҳимоя қилиш учун ижтимоий стратегияларни қўллаш қобилиятида кузатилиши мумкин²⁷².

Табиий интеллект, шунингдек, тана ва онг ўртасидаги чуқур муносабатлар билан тавсифланади. Масалан, инсоннинг восита функциялари ва ҳиссий қобилиятлари когнитив функциялар билан чамбарчас боғлиқ. Бу “муҳассамланган идрок” деб аталадиган нарсага олиб келади, бу ерда жисмоний дунё билан ўзаро таъсир фикрлаш ва идрокга бевосита таъсир қиладди. Ушбу жиҳат сунъий интеллект учун мавжуд бўлиб қолмоқда, гарчи у маълумотларни таҳлил қила олса ҳам, жисмоний тажриба йўқлиги сабабли чекланганлигича қолмоқда²⁷³.

Ҳозирги кунда сунъий интеллект кучли воситага айланиб бормоқда, лекин унинг табиий бўлмаган хусусиятларини акс эттирадиган чекловлари ҳам мавжуд. Барсо Жи Ю “Ақл-идрок табиати” мақоласида сунъий интеллектда қўлланиладиган усуллар таҳлил қилинади ва сунъий интеллект алгоритмлари катта миқдордаги маълумотларга таянишини, лекин уларнинг “тушуниши” математик формулалар ва статистик қонуниятлар билан чекланганини қайд этади²⁷⁴. Бу уларни образларни таниб олиш ва табиий тилни қайта ишлаш каби махсус вазифаларда самарали қиладди, бироқ уларни умумий тушунчадан ҳали ҳам узоқлигича қолдиради.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, сунъий интеллект сунъий нейрон тармоқлари асосида ишлайди, улар инсон миясига ўхшатиб моделланган, аммо шунга қарамай, фақат соддалаштирилган версия бўлиб қолмоқда. Табиий интеллект ўз имкониятлари жиҳатидан анча мураккаб ва чуқурроқ, чунки у ўз

²⁷¹ <https://www.techtarget.com/searchenterpriseai/definition/AI-Artificial-Intelligence>

²⁷² <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160289624000266>

²⁷³ https://en.wikipedia.org/wiki/Philosophy_of_artificial_intelligence#CITEREFRussellNorvig2003

²⁷⁴ You, Barco. (2023). The Nature of Intelligence. 10.48550/arXiv.2307.11114.

ичига интуиция, эмоциявий реакциялар ва атроф-муҳитни онгли қабул қилиш қобилятини қамраб олади²⁷⁵.

Табиий ва сунъий интеллект ўртасидаги фарқ онг ва ўзини англаш каби фалсафий масалаларга ҳам тегишли. Табиий интеллект, айниқса инсон ақл-заковати, сунъий йўл билан қайта яратиш қийин бўлган элементларни ўз ичига олади. Wikipedia сайтидаги сунъий интеллект фалсафаси ҳақидаги мақолада таъкидланишича, файласуфлар ҳалигача сунъий интеллект онгга эга бўлиши мумкинми ёки йўқми деган саволга яқдил фикрга келмаганлар²⁷⁶.

Ҳозирги кунда сунъий интеллект соҳасидаги ишлаб чиқаришлар жуда ҳайратомуз натижаларни бермоқда, лекин шу билан бирга этика ва ишонч масалаларини ҳам юзага чиқармоқда. Моҳана Дас “Сунъий интеллект ҳеч қачон ҳақиқий ақлли бўла олмайди” мақоласида таъкидланганидек, сунъий интеллект ҳали ҳамон хатоларга мойил ва баъзи ҳолатларда унинг алгоритмлари зарар келтириши мумкин бўлган нотўғри қарорлар қабул қилиши мумкин. Бу, айниқса, тиббиёт, хавфсизлик ва суд соҳаларида жуда муҳим аҳамиятга эга, чунки бу соҳаларда қарор қабул қилиш юқори даражадаги масъулият ва онглиликни талаб қилади²⁷⁷.

Хулоса қилиб айтганда, сунъий интеллект ва табиий интеллект ўртасида ўрганиш ва мослашиш қобиляти каби баъзи умумий хусусиятлар бўлишига қарамасдан, улар ўртасида сезиларли фарқлар мавжуд. Табиий интеллект узоқ давом этган эволюция натижаси бўлиб, у жисмоний тажриба ва ижтимоий ўзаро таъсир билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, сунъий интеллект эса дунёни “тушунишда” чекланган бўлиб қоладиган воситадир.

Ҳар бир интеллект турига ўзгача хусусиятлар хос бўлиб, уларни муайян соҳаларда алмаштириб бўлмайди. Ҳозирча сунъий интеллект табиий интеллектга хос тўлақонли онг ва билимга эга бўла олмаяпти ва, балки, бу тўсиқни ҳеч қачон енгиб бўлмаслиги мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. You, Barco. (2023). The Nature of Intelligence. 10.48550/arXiv.2307.11114.
2. <https://www.techtargget.com/searchenterpriseai/definition/AI-Artificial-Intelligence>
3. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160289624000266>

²⁷⁵ <https://www.investopedia.com/terms/a/artificial-intelligence-ai.asp>

²⁷⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Philosophy_of_artificial_intelligence#CITEREFRussellNorvig2003

²⁷⁷ <https://towardsdatascience.com/artificial-intelligence-can-never-be-truly-intelligent-227fe9149b65>

4. https://en.wikipedia.org/wiki/Philosophy_of_artificial_intelligence#CITEREFRussellNorvig2003
5. <https://www.investopedia.com/terms/a/artificial-intelligence-ai.asp>
6. <https://towardsdatascience.com/artificial-intelligence-can-never-be-truly-intelligent-227fe9149b65>

ХУҚУҚИЙ РЕАЛЛИК ҲАҚИДАГИ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544731>

Ботиров Музаффар Шодмонович,

Гулистон давлат университети,

катта ўқитувчи

Аннотация: Мақолада ҳуқуқий реаллик ҳақидаги фалсафий қарашлар ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган. Демократик давлатда ҳуқуқий реалликнинг асосий жиҳати сифатида инсон ҳуқуқлари муҳимлиги таъкидланиши кўрсатилган. Жаҳон файласуфларининг мавзуга доир қарашлари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: ҳуқуқий реаллик, сиёсат фалсафаси, демократик давлат, адолат, фуқаролик жамияти.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, ҳуқуқий реаллик ҳуқуқни яратиш ва давом эттиришда лингвистик, маданий, тарихий ва сиёсий элементларнинг мужассамлашувини ўз ичига олувчи кўп қиррали ҳодиса ҳисобланади. У ҳуқуқий ташкилотнинг турли меърий асослари орқали ижтимоий мулоқотни осонлаштирадиган ҳуқуқий ғоялар, тушунчалар, қадриятлар ва йўналишларнинг мураккаб тармоғидан иборат реалликни ўз ичига қамраб олади. Шу боисдан ҳам турли тарихий даврлар ва ҳуқуқий алоқа тизимлари ўзига хос дискурсив ва норматив амалиётга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири мақбул ижтимоий хатти-ҳаракатлар чегараларини ифодалаш ва асослаш учун ўзига хос ҳуқуқий тилларни ишлаб чиқиш талаб этилади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳуқуқий реаллик ўзининг хилма-хил тарихий кўринишларида органик ва маданий жиҳатдан белгилаб қўйилган ижтимоий-табiiй, диний ва сиёсий ўзаро боғланишлар асосидаги ҳуқуқий синтезлар тизими сифатида намоён бўлади. Бу синтез ҳуқуқнинг ўз даврининг маданий ва ижтимоий тузилишига жавобан ва улар билан боғлиқ ҳолда қандай ривожланишини, ўзи бошқараётган жамиятнинг табiiй ва маънавий-ахлоқий қарашларини яхлит акс эттиради.

Республикамизнинг етук олимлари, жумладан, А. Агзамходжаев, А.Азизхўжаев, Ҳ.Бобоев, У.Таджиханов, А.Саидов, З.Исломов, М.Файзиев, Х.Одилқориев, Э.Халилов, Л.И.Бойко, М.Муҳамедов, Ф.Муҳитдиновалар томонидан демократик давлатда ҳуқуқий реалликни қарор топтириш

муаммоларининг фалсафий-ҳуқуқий жиҳатлари ёритилган²⁷⁸. Мазкур тадқиқотларда ҳуқуқий реаллик ва демократик тамойиллар қандай ўрнатилиши, талқин қилиниши ва амалга оширилишини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган. Бу муаммолар ҳуқуқ ва демократия ўртасидаги муносабатларни, демократик кадриятларни қўллаб-қувватлашда ҳуқуқий институтларнинг ролини таҳлил қилишни ўз ичига олади.

Демократик давлатда ҳуқуқий реалликнинг асосий жиҳати сифатида инсон ҳуқуқлари муҳимлигини таъкидланади. Бунда шахс ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг амалдаги ҳуқуқий механизмлари қандай татбиқ этилиши ва қўллаб-қувватланиши қизғин муҳокама қилинади.

Ҳуқуқий реаллик ўзига хос ҳуқуқий нормалар маданий ва тарихий контекст, шу жумладан жамиятда кенг тарқалган ижтимоий-табiiй, диний ва сиёсий алоқалар асосида шаклланади. Бу жараёнда турли тарихий тизимлар ўзларининг меёрий амалиётларини ишлаб чиқадилар, улар ижтимоий тартиб ва алоқани сақлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳуқуқий реаллик муаммоси ҳуқуқ фалсафасида ҳам, фанда ҳам қизғин ўрганиладиган мавзулардан бири ҳисобланади. Унинг аҳамияти ҳуқуқий борлиқнинг моҳияти ва биз яшаётган дунёнинг моҳиятини англашга интилишдадир. Тарих давомида турли маданият ва давр мутафаккирлари бу муаммога турли томонлардан ёндашиб, кенг ва ранг-баранг билимлар тўпламига ҳисса қўшганлар. Қадимги ҳинд ва хитой фалсафасида бу анъаналар узок вақтдан бери ҳуқуқий реалликни асосини ташкил қилувчи қонунлар табиати ҳақида ўйланиб келган, кўпинча ҳинд фалсафасида Брахман ва Майя, Хитой тафаккурида Дао каби метафизик тушунчаларга эътибор қаратган²⁷⁹.

Пифагор, Демокрит, Платон ва Аристотеллар ҳуқуқий реаллик тушунчасига ўзига хос тарзда муносабат билдирган. Ҳуқуқий реаллик концепсияси ёки ҳуқуқ ва адолатнинг фалсафий асослари турли антик файласуфлар томонидан ўрганилган. Пифагор, биринчи навбатда, математика ва фалсафага қўшган ҳиссаси билан танилган, ҳуқуқий назарияга аниқ эътибор бермаган. Бироқ, унинг уйғунлик, тартиб ва коинот ҳақидаги қарашлари ҳуқуқий реаллик билан билвосита боғлиқ бўлиши мумкин. У рақамли муносабатлар билан бошқариладиган уйғун коинотга ишонди ва табiiй ва инсон томонидан яратилган қонунлар ушбу космик тартибни акс эттириши кераклигини назарда

²⁷⁸ Агзамходжаев А. Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан. Отв.ред. А.Х.Саидов. -Тошкент: Ўзбекистон, 1993. –93 с. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-томли. Т. 2. - Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ академияси, 1998. –447 б.

²⁷⁹ Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация: История, религия, философия, эпос, литература, наука, встреча культур.— М.: Восточная литература, 2007. 494 с.

тутади. Шу маънода ҳуқуқий реалликни Пифагор таъкидлаган умуминсоний уйғунликнинг кенгайиши сифатида кўриш мумкин²⁸⁰.

Платон “Республика” асарида адолатни шахсга ҳам, давлатга ҳам кириб бориши керак бўлган асосий фазилат сифатида тушунади. Платон ҳуқуқ тизими адолатнинг ўзгармас ва мукаммал бўлган идеал шаклини акс эттиришга интилиши керак, деб ҳисоблаган. Платон фикрича, давлат қонунлари ақлга асосланиши ва шакллар ҳақида ҳақиқий билимга эга файласуф-шоҳлар томонидан бошқариладиган умумий манфаатга эришишга қаратилган бўлиши керак. Шундай қилиб, Платон учун ҳуқуқий реаллик адолатнинг олий, идеал реаллигини акс эттиришга уринишдир.

Платоннинг шогирди Аристотел ҳуқуқий реалликка кўпроқ эмпирик ва амалий нуқтаи назардан ёндашган. Аристотел ўзининг "Никомах этикаси" ва "Сиёсат" асарида адолат тушунчасини ҳаддан ташқари ўрта восита сифатида кўриб чиқди ва ахлоқий фазилатларга эришишда қонуннинг муҳимлигини таъкидлайди. У умумбашарий ва ўзгармас табиий адолат билан муайян жамиятларга хос бўлган ва вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин бўлган ҳуқуқий адолатни фарқлайди. Аристотел қонунларни умумий фаровонликни таъминловчи воситалар сифатида кўрди ва адолатли жамиятга эришиш учун яхши тартибланган ҳуқуқий тизим муҳим деб ҳисоблаган. Аристотел учун ҳуқуқий реаллик маълум бир жамоа контекстида одил судловни амалга оширишдан келиб чиққан²⁸¹.

Фома Аквинский, Никколо Макиавелли, Девид Юм, Рене Декарт, Готфрид Лейбнитс, Исаак Ньютон, Иммануэл Кант, Георг Гегел, Артур Шопенгауэр ҳуқуқий реаллик ҳақида ўзига хос қарашларни илгари сурганлар. Фома Аквинскийнинг фикрича, қонун жамиятга раҳбарлик қилувчи шахс томонидан эълон қилинган умумий манфаат учун оқилона қарордир. У қонуннинг тўрт турини ажратиб кўрсатди: абадий қонун (Худонинг буюк лойиҳаси), табиий қонун (инсоннинг абадий қонунда ақл орқали иштирок этиши), инсон ҳуқуқи (инсон жамиятларида табиий ҳуқуқнинг ўзига хос қўлланилиши) ва илоҳий қонун (Муқаддас Китобда очиб берилган қонун). Аквинский ҳуқуқий реалликни табиатан ахлоқ ва илоҳий тартиб билан боғлиқ деб билган²⁸².

Никколо Макиавелли ўзининг "Ҳуқумдор" номли сиёсий рисоласи билан машҳур бўлиб, у ерда мақсадлар сиёсатдаги воситаларни оқлашини таъкид-

²⁸⁰ Пифагор. Золотые законы и нравственные правила.- М.: АСТ, 2023. 224 с.

²⁸¹ Аристотель. Политика. –М;АСТ 2018. 320 с.

²⁸² Фома Аквинский. Учение о душе. (‘Азбука-Классика. Non-Fiction’), Перевод с латинского К.Бандуровского, М. Гейде. -СПб. Азбука, Азбука-Аттикус, 2021. - 480 с.

лаган. У ҳуқуқни ахлоқий императив эмас, балки сиёсий ҳокимият ва барқарорлик воситаси сифатида кўради. Ҳуқуқий реаллик, Макиавелли учун сиёсий зарурат ва ҳокимиятнинг прагматик таъминланишига бўйсундирилган эди²⁸³.

Георг Вилгелм Фридрих Гегел қонунни жамиятнинг ахлоқий ҳаётининг ифодаси сифатида кўради. У ҳуқуқий тизимлар жамоавий иродани амалга ошириш ва руҳнинг тарихий ривожланиши деб ҳисоблаган (Геист). Ҳуқуқий реаллик диалектик жараён бўлиб, давлат ичидаги низолар ва қарорлар орқали ривожланади²⁸⁴.

Рус файласуфи Анатолий Доброхотов маданият фалсафаси ва фалсафа тарихига катта ҳисса қўшган. Унинг ҳуқуқий реаллик ҳақидаги қарашлари, эҳтимол, қонунлар ривожланадиган маданий ва тарихий контекстларни таъкидлайди. У ҳуқуқий тизимлар маданий қадриятлар ва тарихий шароитлар билан чуқур боғланган, улар мавжуд бўлган жамиятлар томонидан шакллантирилади ва шаклланади²⁸⁵, деб таъкидлаши мумкин. Венгер марксист файласуфи Георгий Осипович Лукач онгни шакллантиришда ижтимоий ва иқтисодий шароитларнинг муҳимлигини таъкидлаган. У ҳуқуқни юқори тузилманинг бир қисми, иқтисодий асос таъсирида кўрган. Ҳуқуқий воқелик, Лукачнинг фикрича, жамият ичидаги синфий тузилма ва ҳокимият муносабатларининг акси бўлиб, ҳукмрон синф манфаатларини абадийлаштиришга хизмат қилади²⁸⁶.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, демократик давлат ва фуқаролик жамиятидаги ҳуқуқий реалликнинг фалсафий ва ҳуқуқий жиҳатлари бир-бири билан чуқур боғланган. Фалсафий тамойиллар ҳуқуқий тизимлар учун ахлоқий ва меърий асосни таъминлайди, ҳуқуқий асослар эса бу тамойилларни амалда қўлланилиши мумкин бўлган қоидалар ва институтларга айлантиради.

Демократик давлат ва фуқаролик жамияти қурилиши фалсафий ғоялар ва ҳуқуқий механизмларнинг узлуксиз интеграциялашувига боғлиқ. Ушбу интеграция демократик тамойилларнинг нафақат интилиш, балки амалда амалга оширилишини таъминлайди. Демократик институтлар ва фуқаролик жамиятини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун ҳам фалсафий, ҳам ҳуқуқий жиҳатларни тушуниш ва ҳал қилиш жуда муҳимдир. Бу ўз навбатида

²⁸³ Макиавелли Н. Государь. –М: АСТ, 2023. 224 с.

²⁸⁴ Гегель Г.В.Ф. Основы философии права / Гегель. - Санкт-Петербург: П.П. Сойкин, ценз. 1904. - 53 с.

²⁸⁵ Доброхотов А.Л. Культурология в вопросах и ответах : учебное пособие / А. Л. Доброхотов, А. Т. Калинин. - Москва: Проспект, 2016. - 166 с.

²⁸⁶ Лукач Дьердь. Прожитые мысли: Автобиография в диалоге. Перевод с немецкого. -Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2019 г. 416 с.

фуқароларимизнинг ҳуқуқий реаллик ҳақидаги билимларини ошириш билан бирга, ҳуқуқий маданиятини оширишга ҳам хизмат қилади.

ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544745>

Бобомуродов Эркин Хаитович

ТерДУ профессори, фалсафа фанлари доктори.

Жовлиев Жўрабек Алишер ўғли

ТерДПИ ўқитувчиси.

Аннотация: Ушбу мақолада Ёшлар тарбияси унинг миллий ва умуминсоний қадриятлар билан боғлигининг қадимги тарих саҳифаларида ҳам улуг донишмандларнинг фикрларида халқнинг руҳи ва қалбини ифодаланганлиги акс эттирилган. Улар эзгулик ғоялари билан жилоланган дурдоналардир. “Бори яхшилиг қилғилким, ондин яхши йўқ, Ким дегайлар даҳр аро қилди фалондин яхшилиг” деган Бобурнинг эзгу қарашлари бугунги кун авлодларига ибрат намунаси эканлиги ифодаланган.

Калит сўзлар: Ёшлар тарбияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, халқнинг руҳи, хур фикрли ижодкорлар, маънавий ва маърифий мерослар.

Ёшлар тарбияси ҳақида гап кетганда уни миллий ва умуминсоний қадриятларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Қадим тарих саҳифаларида улуг донишмандлар битикларида, халқнинг руҳи ва қалбини ифодаловчи ривоятларда, илғор ва хур фикрли ижодкорлар, санъаткорлар, сиёсат намояндаларининг маънавий-маърифий меросларида улуг қадриятлар силсиласи намоён. Улар эзгулик ғоялари билан жилоланган дурдоналардир. “Бори яхшилиг қилғилким, ондин яхши йўқ, Ким дегайлар даҳр аро қилди фалондин яхшилиг” деган Бобурнинг эзгу қарашлари бутун-бутун авлодларга ибрат намунасидир. Яхшилик чинакам инсонийлик бўлиб, у халқимизнинг инсонпарварлик қарашларининг меҳр-оқибатлилик фазилатининг ифодасидир. Ота-боболаримиз ўз турмушларида доимо яхши ният билан, орзу-истакларини уларда жо қилиб яшаганлар, улар ўзларининг яхши номлари билан бутун жаҳонга донг таратганлар. Соҳибқирон Амир Темур “Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим”, деган. [1].

Яхшилик комил тарбия кўрган кишиларга хос бўлиб, бу маънавият билан боғланади. Маънавиятлилик эса, аввало, ўзликни англаш билан боғланади. “Ўз халқи тарихини билмаган миллатлар хотира ва идрокларини йўқотиб қўйган довдирларга ўхшайди.” [2].

Демак, маънавият тўғрилиқка элтувчи йўл, аниқроқ айтганда, тўғрилиқ-ростликнинг ўзидир.

“Маънавият тушунчаси асосида ростлик, ҳаққонийлик, тўғрилиқ мужассамдир. Мисол: одамлар пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)ни “амин”, Амир Темур бобомизни дўстлари ва рақиблари “ростгўй” дейишган. Президентимиз Шавкат Мирзиёев ҳақида халқимиз “тўғри сўз”, “адолатли одам”, “сўзи билан иши бир одам экан” дейишмоқда. Ҳадисларда “Иймондан кейин келадиган, аммо иймон қадар азиз турадиган сўз борми?”- деб сўрашганда, Пайғамбаримиз: “Бор, у сўз лафздир”, деганлар. Лафз эса тўғрилиқдир. Биз тўғрилиқ замонида яшаяпмиз”[3].

Президент Ш.Мирзиёев ўзининг сайловолди учрашувларида ва президентлик давридаги маърузаларида халқимизнинг тарихи ва маънавиятини безаб турган бундай ноёб ёдгорликлар, улуғ сиймолар ҳақида, уларнинг ёшлар тарбиясидаги ўрни ва роли ҳақида қайта – қайта таъкидладилар. Жумладан, андижонликлар билан бўлган учрашувда таъкидлаб айтдиларки, тарихга қарасак ҳам, бугунги кунга қарасак ҳам, Андижон заминидан кўп соҳалар бўйича кўплаб буюк, фидойи инсонлар етишиб чиққанига амин бўламиз. Чунки миллат, эл – юрт тақдири учун куйиш, миллий ғурур, ор – номус учун бел боғлаб майдонга чиқиш – Андижон аҳлига хос фазилят. Мана, улуғ аждодимиз Заҳриддин Муҳаммад Бобурни олайлик. Бу буюк зот ўн икки ёшидан бошлаб Темурийлар давлатини сақлаб қолиш учун ўзини ўқа ҳам, чўққа ҳам урди, ҳеч қандай душмандан ҳам, синовдан ҳам қўрқмади. Қирқ олти йиллик умри давомида бир зум ҳам ҳаловат билгани йўқ. Ўз авлодларига Ватанга бўлган буюк муҳаббатини, эзгу фазилятларини мерос қилиб қолдирди.

Давлатимиз раҳбари фарғоналиклар билан сайловолди учрашувларида бу воҳанинг тарихига тўхталиб ўтдилар. Чунки Фарғонада, деганда, аввало, Қубо – ҳозирги Қува, Марғилон, Қўқон каби кўҳна цивилизация масканлари, буюк тарих ва маданиятга эга қадимий ва гўзал бир ўлка кўз олдимизда жилваланади.

Бу фикрнинг тасдиғи сифатида Фарғона номини бутун дунёга таратган Аҳмад Фарғоний бобомизнинг ўн иккинчи асрдаёқ лотин ва яҳудий тилларига таржима қилинган “Астрономия асослари” китобини эслаш kifоядир. Улуғ алломанинг лойиҳаси асосида Нил дарёси сувининг сатҳини ўлчайдиган иншоот “Миқёси Нил” Мисрда ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда.

Ёки яна бир улуғ аждодимиз Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари неча юз йиллардан буён мусулмон дунёсида ислом ҳуқуқи бўйича асосий қўлланма бўлиб келаётир. Булар бугунги авлодда ўзига хос ғурур ва ифтихор туғдириши табиий.

Бу қутлуғ заминдан етишиб чиққан Имом Бухорий, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Наршахий, Абдуҳолик Ғиждивоний, Мир Саид Кулол, Хўжа Ориф Ревгарий, Баҳоуддин Нақшбанд каби буюк мутафаккирларнинг номлари, уларнинг бой мероси бутун Шарқ ва Ғарб оламида машҳурдир.

Шундай қилиб, халқимизнинг миллий қадриятлари, умуминсоний эзгу қадриятлар билан уйғунлик, ҳамоҳонглик касб этади. Буни миллий ғоямиз ва миллий мафкурамизнинг таркибий тушунчаси деб қарасак ўринли бўлади. Чунки миллий мафкура тушунчасидаги “миллий” аниқловчиси этник мансубликни билдирмайди, балки мамлакатга, муайян жамиятга мансубликни билдиради. Шу боис миллий ғоя ва миллий мафкура тушунчалари “миллий истиқлол”, “миллий бюджет”, “миллий ялпи маҳсулот”, “миллий хавфсизлик”, “миллий герб”, “миллий байроқ” тушунчалари каби Ўзбекистонда яшовчи барча халқларга тегишлидир.

Халқ онига миллий ғоя қанчалик чуқур сингса, унинг ўзлигини англаши, ички муштараклиги, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ўзини ягона халқ-ўзбекистонлик деб ҳис қилиши шунчалик кучаяди.

Миллий мафкура миллий ғоя теварагида шаклланади ва у ифодалаган олий мақсад йўлида жамият аъзоларининг этник мансублигидан, ижтимоий аҳволдан, жинси, ёши, тилидан қатъи назар, жишлаштиради. Бошқача айтганда, миллий ғоя миллий мафкура орқали халқнинг куч – ғайрати, иродасини, ақлий ва ҳиссий салоҳиятини белгиланган оморларга, орзу-умидларга эришиш томон йўналтиради, бу йўлда учрайдиган қийинчиликларни енгишга сафарбар этади.

Ёшларнинг комил инсонлар, мустаҳкам оила вакиллари бўлиб етишишида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ўрни бекиёс. Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат мабаи-халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, яхшилик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янгича мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишининг камол топишига эришиш учун зарур шарт – шароит яратишда ўз ифодасини топмоқда.

Қадриятлар тарбиявий аҳамиятга эга бўлган маънавий омил саналади. Қадриятлар таълим – тарбиянинг муҳим воситаси сифатида инсон ҳаёти учун, вужуднинг тириклиги, сихат-саломатлиги, меҳнати, билими, муомаласи

кабиларга жиддий таъсир этади. Ёш авлодда қадриятларга муносабатда бу хусусиятларни такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Жамият тараққий этган сари умуминсоний қадриятлар кўпайиб бораверади. Масалан, эркинлик, тинчлик, тенглик, маърифат, ҳақиқат, маънавият, гўзаллик, яхшилик, инсонпарварлик, ижтимоийлик, демократия, қонун устуворлиги ва бошқалар. Бу туйғулар мустақиллигимизнинг янги босқичга кўтарилиши жараёнида халқимизнинг онг ва шуурига тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Шунинг учун ҳам муҳтарам Президентимиз “Наврўз фалсафасида, Наврўз қадриятлари-одамлар дарду-ташвиши билан яшаш, кексаларни ҳурматлаш, муҳтож оилаларга эътибор ва ёрдам кўрсатиш, адолат ва халқпарварлик фаолиятимиз мезонига айланмоқда”, дейди. [4].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳаким Термизий. Маърифат ул- асрор. Т.: “Мовароуннаҳр”, 2016 й. 12 бет.
2. М.Бехбудий. Танланган асарлари. Т.: “Маънавият” 1997 й. 5 бет.
3. Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгиланишлар сари. Рисола. Нашрга тайёрловчилар: М. Бекмуродов, Қ. Қуранбоев, Л.Тангиров. Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт –матбаа ижодий уйи НМУУ, 2017. 92 бет.
4. Мирзиёев Ш. Халқимиз розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т.: “Ўзбекистон” НМУУ, 2018. 479 бет.

УЧИНЧИ РЕНЕССАНС: ТАРИХИЙ ПОЙДЕВОР ВА ИСТИҚБОЛ.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544760>

Муталиф Исроилов.

Гулистон давлат университети
“Тарих” кафедраси катта ўқитувчиси.

Аннотация: Мақолада Учинчи Ренессанснинг Ўзбекистон истиқболидаги аҳамияти кўрсатилган. Ўзбекистонда навбатдаги тарихий бурилиш учинчи Ренессанснинг пойдевори бўлиб хизмат қилаётган тарихий омиллар кўрсатилган. Учинчи ренессанс мустақил ўзбек давлатчилиги ва жамиятининг глобаллашув давридаги тарихий тараққиёт талабларига мослашиш зарурати ўлароқ пайдо бўлган деган фикр илғари сурилган.

Калит сўзлар: Учинчи Ренессанс, тарихий омиллар, глобаллашув, Ўзбекистон, фуқаролик жамияти, мустақиллик.

Тарихчиларда “Тарихнинг ўқи ” деган ибора мавжуд. Бу ибора тарихий тараққиётнинг туб бурилишига сабаб бўлган тарихий ҳодисалар: ислохотлар ва уларнинг таъсирида жамиятда юз берган туб сифат ўзгаришларга нисбатан қўлланилади.

Жаҳон тарихида мана шундай энг катта туб сифат ўзгаришларга сабаб бўлган воқеиликлардан бири , шубҳасиз – Ренессанс ҳодисаси ҳисобланади.

Аввало Ренессанс атамасини шарҳлаш мақсадга мувофиқ.

Ренессанс- луғавий французча “қайта туғилиш” деган маънони англатади. Атама сифатида унинг мазмуни анча кенг: маданиятда, илм-фанда, санъатда, таълим-тарбияда, умуман, жамият ҳаётида узоқ муддатли турғунликдан кейин қайта жонланиб, тез ривожланишни, ижтимоий онг ва қадриятлар тизими янги сифат босқичига чиқишини билдиради. Илк бор атама Европада ўрта асрлар мутаассиблигидан кейин XV-XVI асрлардаги ривожланиш даврига нисбатан қўлланилган. Ренессанс аталмиш мазкур ижтимоий ҳодиса ўзбек тилига Уйғониш даври деб ўгирилган²⁸⁷.

Австриялик атоқли шарқшунос Адам Мецнинг 1909 йилда “Мусулмон Ренессанси” номли фундаментал асари чоп этилган. Шундан буён Ренессанс фақат Европага оид ҳодиса эмаслиги, уни Шарқ халқлари европаликларга нисбатан аввалроқ бошдан кечиргани тўғрисидаги қарашлар ва тадқиқотлар пайдо бўла бошлади. Россиялик буюк шарқшунос академик Н. Н. Конрад

²⁸⁷ Фалсафа. Қомусий луғат. Т. Шарқ, 346-б.

Ренессанс VII — VIII асрларда Хитойда бошланиб, VIII асрда Ҳиндистонда давом этгани, ундан IX-XII асрларда ислом мамлакатлари эстафетани қабул қилгани, мўғул истилоси туфайли анча пасайиб қолган юксалиш Амир Темур ва темурийлар даврида яна қайта гуркураб ўсганини таъкидлайди. У Ўрта Шарқ Уйғониш даврини Алишер Навоий замонасигача чўзади. Жавоҳарлал Неру Бобурни ҳам Ренессанснинг типик вакили, деб баҳолаган эди.

Марказий Осиё, жумладан, бой шонли тарихга эга Ўзбекистон дастлаб мусулмон Шарқининг ренессанс марказларидан бири сифатида жаҳонда эътироф этилган. Она диёримизнинг азалдан тарихий тараққиёт, жумладан, мусулмон Шарқида ва ҳозирда Марказий Осиёда ренессанс марказларидан эканлиги бежизга эмас албатта. Бунинг ўзига хос сабаблари бор. Бу сабаблар қуйдагилар:

Биринчидан, Ўзбекистон - минтақадаги энг кўп аҳоли яшайдиган давлат. Бу Марказий Осиёнинг барча собиқ совет республикалари аҳолисидан озгина камроқдир. Бу ҳолат минтақада Ўзбекистоннинг демог-рафик улуши анча катта эканлигини кўрсатади.

Минтақанинг қолган барча олти мамлакатидан фарқли ўлароқ Ўзбекистон бир хилм гомоген аҳоли таркибига эга. Бу ерда аҳолининг 85% ни титул миллат вакиллари ташкил этади. Бу ўтиш даври шароитида ички ҳамжиҳатликни таъминлашнинг муҳим омилidir.

Умуман олганда, ўзбеклар Марказий Осиёдаги энг кўп сонли миллат ҳисобланади. Ўзбекистондан ташқарида етти миллионга яқин ўзбек яшайди. Шулардан уч ярим миллиони Марказий Осиёнинг собиқ совет республикаларида истиқомат қилади. Бу мамлакатларнинг ҳар бири ўзбеклар гуж бўлиб яшайдиган муайян ҳудудларга эга. Тожикистонда аҳолининг 25%, Қирғизистонда - 15%, Туркманистонда - 10%, Қозоғистонда - 3% га яқинини ўзбеклар ташкил этади.

Иккинчидан, Ўзбекистон, Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатларидон фарқли ўлароқ, жаҳон миқёсидаги ёки минтақавий йирик давлатларнинг биронтаси билан ҳам бевосита чегарадош эмас. Геосиёсий нуқтаи назардан бу, шубҳасиз, муҳим устунликдир. Бошқа томондон, Ўзбекистон минтақанинг беш мамлакати билан умумий чегарага эга бўлган ягона давлат ҳисобланади. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг ўртасида, қоқ марказида жойлашганлиги айнан шу ҳолат билан белгиланади.

Учинчидан, Марказий Осиёда қачондир мавжуд бўлган давлатчилик, фан, маданиятнинг ривожланишида сезиларли из қолдирган барча асосий давлат тузилмаларининг пойтахтлари ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган. Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон Тошкент маданиятларининг

цивилизацион таъсири ўтмишда мамлакат ҳудудидан ташқарида ҳам жуда кучли бўлган. Бу шаҳарлар асрлар давомида Марказий Осиёда ва Евросиёнинг бошқа ҳудудларида ислом таълими, илоҳиёти ва диний раҳбариятининг марказлари бўлиб келган.

Юқоридаги тарихий омиллар, шубҳасиз Ўзбекистонда навбатдаги тарихий бурилиш учинчи Ренессанснинг пойдевори ҳисобланади. Ҳар икки Ренессанс даврида биз дунёнинг илғор, мутараққий халқлари қаторида эдик. Агар яна шундай даражага эришмоқчи бўлсак, учинчи Ренессанс амалга оширмоғимиз зарур. Қолаверса менталитетимиздаги бағрикенглик, меҳмондўстлик, муқаддас динимиздаги илмни, ижодни кадрлаш, меҳнатни улуғлаш фазилатлари учинчи Ренессанс самарадорлигини белгиловчи маънавий омил ва муҳит ҳисобланади.

Ўзбекистонни маълум бир вақт давом этган турғунликдан олиб чиқишдек долзарб тарихий миссияни амалга ошириш, ўз навбатида миллатни янада фаоллаштириш, илғор бунёдкорлик учун сафарбар этиш, ривожланган давлатлар қаторидан жой олиш учун янгича энергия зарур бўлиб қолди. Даврнинг бундай чақириғи, давлати ва заруратини англаган Ўзбекистон раҳбарияти жамиятнинг барча жабҳаларида туб сифат ўзгаришларни амалга оширишни бошлади. Дастлаб Ҳаракатлар стратегиясидан бошланган бундай ислохотлар такомиллашиб, мантиқан учинчи Ренессанс деб ном олган тарихий жараён сифатида давом этмоқда. Навбатдаги Ренессанснинг истиқболи ва тарихий аҳамияти бекиёсдир. Учинчи Ренессанс халқимиздаги пассионарлик, яъни, миллий ўзлик, бунёдкорлик, халқимизга хос ғайрат-шижоат, миллий консенус ва консолидациянинг навбатдаги юқори сифат босқичига ўтишини англатувчи тарихий ҳодиса. Учинчи ренессанс мустақил ўзбек давлатчилиги ва жамиятининг глобаллашув давридаги тарихий тараққиёт талабларига мослашиш зарурати ўлароқ пайдо бўлди. Бу ўз навбатида Ўзбекистоннинг энг янги тарихида, миллий тикланишдан миллий юксалишга томон қўйилган умумжамият доирасидаги катта тарихий аҳамиятга эга воқеелик бўлиб қолмоқда.

Давлатимиз раҳбари 2020 йил 30 сентябрь куни Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида яна бир бор таъкидлади: “Биз кенг кўламли демократик ўзгаришлар, жумладан, таълим ислохотлари орқали Ўзбекистонда янги Уйғониш даври, яъни Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишни ўзимизга асосий мақсад қилиб белгиладик.

Бу ҳақда гапирар эканмиз, аввало, учинчи Ренессанснинг мазмунини ҳар биримиз, бутун жамиятимиз чуқур англаб олиши керак”²⁸⁸.

Ушбу фикр давлат раҳбари томонидан чуқурлаштирилиб, конкретлаштирилиб келинмоқда. Учинчи Ренессанс бу “Миллий тикланишдан – миллий юксалишга” деган бош ғояни ҳаётга тадбиқ этишнинг назарий-концептуал ва амалий кафолати сифатида келажак учун кенг қамровли туб ислохотлар ва ўзгаришларни режалаштирган ва тарихий тараққиётда том маънодаги Ренессансни амалга оширадиган миллатни бирлаштирувчи тарихий омилдир десак муболаға бўлмайди.

Ш. Мирзиёев бу юксак тарихий миссия ҳақида шундай таъкидлайди: - “Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуғ мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак”²⁸⁹.

Бу жумлалар бежизга эмас. Чунки бой тарихга эга жаҳон тарихида иккита ренессанснинг марказларидан бири бўлган Ўзбекистонда учинчи Ренессанс учун барча имкониятлар мавжудлигини юқорида кайд этиб ўтилди.

Мазкур тарихий туб бурилишга сабаб бўлувчи Ренессанс жамиятнинг барча жабҳаларида замонавий постиндустриал цивилизация талабларига мослашувчи, глобаллашув даврида Шарқ ва Ғарбнинг илғор жиҳатларини уйғунлаштирувчи тарихий тараққиёт учун тўсқинлик қилувчи барча тўсиқларни бартараф этиш ва мавжуд имкониятлардан унумли фойдаланишда миллий сафарбарликни мустаҳкамламоқда.

Учинчи Ренессанс тўртинчи саноат инқилоби билан мувозий, бир вақтда кечади. Шу сабабдан у, аввало, технологик инқилобни, юксак ривожланган рақамли смарт (ақлли) иқтисодиётни тақозо қилади. Ўз навбатида, рақамли, смарт иқтисодиётга ўтиш учун ишлаб чиқаришни босқичма-босқич модернизация қилиш, автоматлаштириш, роботлаштириш талаб этилади. Мазкур жараён Ўзбекистонда қандай босқичларда амалга оширилиши, унинг моддий-молиявий, инсоний, илмий ва илмий-технологик таъминоти бўйича истиқболли аниқ комплекс дастурлар янги Ренессанс ғояси билан мафкуравий жиҳатдан боғланиши шарт. Илмий, илмий-технологик таъминот тақозосидан келиб чиқиб, таълим-тарбия соҳасининг барча бўғинлари узлуксиз ислох этиб борилиши керак²⁹⁰.

²⁸⁸ Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистонда эркин ва фаровон яшайлик. (Олий Мажлисга Мурожаатномадан ва Ёшлар форумида сўзлаган нутқидан иқтибослар). – Тошкент: 2021, 10-бет.

²⁸⁹

²⁹⁰ Эркаев А. Янги Ўзбекистон: мўлжал-учинчи Ренессанс.Т. Маънавият. 2021,14-б.

Учинчи Ренессанс ғоясининг оралиқ босқич вазифалари аниқланиши керак. Масалан, 2030 йилда, 2040 — 2050 йилларда биз аҳоли жон бошига тахминан қанча ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқарамиз, жаҳон рейтингида тахминан қандай ўринларга кўтариламиз. Таълим, маданият, илм-фан соҳаларида қандай кўрсаткичларни, марраларни забт этамиз. Улар бўйича мўлжаллар белгиланиши лозим. Шунда мазкур ғоянинг сафарбарлик таъсири конкрет ва кучли бўлади. Аммо мўлжаллар ҳавойи бўлмаслиги, конкрет рақамлардан ташкил топмаслиги керак. Янги АКТ, нанотехнологиялар, биотехнологиялар, сунъий интеллект яратиш ва шу каби йўналишлардаги вазифалар ҳам эътибордан четда қолмаслиги зарур²⁹¹.

Энг муҳими учинчи Ренессанс мактабдан бошланиши яна ҳам қувонарли. Негаки тараққиётни бош омили бўлган инсон омили, яъни инсоннинг билими, маънавияти, ҳаётда тўғри йўл топа олиши, жамиятга эзгулик қила оладиган даражадаги етук шахс бўлишида мактабнинг ўрни бекиёс. Айнан мактабда маънавий-маърифий шакллана олган ёш авлод учинчи Ренессанс орзуидаги замонавий билимларни эгаллаган етук кадр бўла олади. Авлодлар маънавияти ва билимининг тобора ўсиб бориши бундан кейинги тарихий тараққиётни истиқболини белгилайди. Замонавий даврни биз қандай номлашимиздан (глобаллашув, ахборот асри, постиндустриал жамият) қатъий назар бу даврда таълим тизими ривожланган, маънавияти ва билими мустаҳкам авлодларга эгалик қиладиган давлатлар тараққиётни юқори поғонасидан жой олади. Ўзбекистон давлати ва жамияти даврнинг мана шундай зарурати ва чақириғига жавобан учинчи Ренессанс орқали мослашиб бориш стратегисини амалга оширмоқда. Мазкур стратегияни муваффақиятли амалга ошириш фақатгина давлат институтига эмас, балки фуқаролаарнинг ўз-ўзини бошқариш органларига, шунингдек ҳар бир фуқарога жуда катта маъсулият юклайди.

²⁹¹ Эркаев А. Янги Ўзбекистон: мўлжал-учинчи Ренессанс. Т. Маънавият. 2021, 16-б.

O‘ZBEKISTONDA TA’LIM TIZIMI MODERNIZATSIYASINING IJTIMOIY FALSAFIY TAHLILI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544779>

Metinova Muattar Xusanboyevna
ALFRAGANUS UNIVERSITY
Ijtimoiy fanlar fakulteti tyutori

Annotatsiya: Ushbu maqola ta’lim tizimi modernizatsiyalashuvining ijtimoiy-falsafiy asoslari. Globallashuvning zamonaviy davri ta’limni, ayniqsa oliy ta’lim tizimini tashkil etish, boshqarish mazmuniga yangi talablarni qo‘yar ekan, buning uchun Oliy ta’lim tizimi ham globallashuvning noaniq jarayonlari va jamiyatning tezkor texnologik va axborot taraqqiyotidan kelib chiqadigan talablarga maksimal darajada javob berishi kerak bo‘ladi. OTMga oid davlat siyosatini amalga oshirish istiqbollari o‘ziga xos mahsuli bilan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: Ta’lim tizimi, kategoriya, davlat siyosati, Ijtimoiy integratsiyalashuv, ta’lim, konsepsiya, demokratlashuv, ma’rifatparvarlar.

KIRISH

Modernizatsiya mavzusidagi zamonaviy fikr va mulohazalar XX- asrning 50-yillarida AQShda paydo bo‘lgan, lekin buni keyingi barcha o‘n yilliklarning siyosiy bahsiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan modernizatsiya nazariyasi bilan tenglashtirish kerak emas. “Qoloqlik” dan “zamonaviylik” ga o‘tish muammolarini hal qilish uchun ishlab chiqilgan ushbu Amerika konsepsiyasi Ikkinchi Jahon Urushidan keyingi davrning o‘ziga xos mahsuli edi. Ko‘plab soddalashtirishlarga asoslanib, modernizatsiya nazariyasi tarixiy jarayonni bir qatorli va alternativasiz deb talqin qiladi. Shu jumladan G‘arbda ko‘p marta qattiq tanqidlarning obyektiga aylandi. Modernizatsiya haqidagi dastlabki konseptual g‘oyalar XX asrning 50-60 yillariga kelib ancha mufassal darajada shakllanganligi manbalardan ma’lum. Ularga ko‘ra modernizatsiya haqidagi nazariyalar o‘z taraqqiyotida dastlab, 1950-1960, 1960-1970, 1980-1990 yillardan iborat uch muhim bosqichni bosib o‘tgan.

Tadqiqotchilar modernizatsiyaning hal qiluvchi omili ijtimoiy o‘zgarishlarga va iqtisodiy o‘sishga to‘sqinlik qiluvchi an’anaviy qadriyatlarni yengib o‘tish va ularni iqtisodiy subyektlarni yangilikka undaydigan qadriyatlar bilan almashtirish - yangi texnologiyalarni ishlab chiqish, yaratish va tarqatish hamda yangi tashkiliy va iqtisodiy munosabatlar (fikr tugamagan). Bundan tashqari, G‘arb jamiyatlarining aksariyatida sanoatlashtirish oldida ham jamoat ongidagi o‘zgarishlar, ham

iqtisodiyotdagi o‘zgarishlar, ishlab chiqarishning rivojlanishi va milliy bozorlarning shakllanishi bo‘lgan. Jamiyatni modernizatsiya qilishga urinishlar va‘da qilingan natijalarga olib kelmasligi qayd etildi. Qoloq mamlakatlarda qashshoq-likni yengib bo‘lmadi, shuningdek, uning ko‘lami yanada oshdi. Nafaqat yo‘q bo‘lib ketmadi, balki keng tarqalgan avtoritar va mustabid tuzumlar, urushlar va xalq tartibsizliklari odatiy holga aylandi va diniy fundamentalizm va millatchilikning yangi shakllari paydo bo‘ldi.

Bugun Yangi O‘zbekiston hayotining barcha sohalari chuqur islohotlar maydoniga aylangan. Bu jarayonda ijtimoiy sohaning asosi hisoblangan ta‘lim tizimidagi o‘zgarishlar haqida to‘lqinlanib so‘zlamaslikning iloji yo‘q. Mamlakatimizda so‘nggi yillarda ta‘lim tizimining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish bo‘yicha amaliy ishlar hal qiluvchi bosqichga kirdi. Prezidentimiz ta‘kidlaganidek: **“Farzandlarimiz maktabdan qanchalik bilimli bo‘lib chiqsa, yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot tarmoqlari shuncha tez rivojlanadi, ko‘plab ijtimoiy muammolarni yechish imkoni tug‘iladi. Shunday ekan, Yangi O‘zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi desam, o‘ylaymanki, butun xalqimiz bu fikrni qo‘llab-quvvatlaydi”**.

Ta‘lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy qismini, albatta, oliy ta‘lim tizimidagi islohotlar tashkil etadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida oliy ta‘limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta‘limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta‘lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida davlatimiz rahbarining 2019 yil 8 oktyabrdagi farmoni bilan tasdiqlangan **O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi** sohadagi yangi islohotlar uchun debocha vazifasini bajarib bermoqda. Ushbu hujjatga intellektual taraqqiyotni jadallashtirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish hamda xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida fan, ta‘lim va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirish singari vazifalar asos qilib olindi. Kontseptsiya mazmuni mamlakatimiz oliy ta‘lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini aks ettiradi. Unda oliy o‘quv yurtlarida qamrov darajasini kengaytirish hamda ta‘lim sifatini oshirish, raqamli texnologiyalar va ta‘lim platformalarini joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish, innovatsion tuzilmalarni shakllantirish, ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish, xalqaro e‘tirofga erishish hamda boshqa ko‘plab aniq yo‘nalishlar belgilab berilgan. Bularning barchasi ta‘lim jarayonini yangi sifat bosqichiga ko‘tarish uchun xizmat qiladi.

Bugungi kunda jahondagi nufuzli oliy ta'lim muassasalari ilm-fanning yirik o'choqlari hisoblanishi hech kimga sir emas. Hozirda yangi-yangi oliy o'quv yurtlari, dunyodagi etakchi universitetlarning filiallari tashkil etilmoqda. Misol uchun, so'nggi 5 yilda mamlakatimizda 47 ta yangi oliy ta'lim muassasasi, jumladan, xorijiy universitetlarning filiallari tashkil etilib, oliy o'quv yurtlarining soni 125 taga etdi.

Davlat-xususiy sheriklik tizimi asosida nodavlat oliy ta'lim muassasalari faoliyati yo'lga qo'yilmoqda. Aholi fikrini o'rgangan holda, sirtqi va kechki ta'lim shakllari qayta tiklandi, qabul kvotalari oshirilmoqda. Maktab bitiruvchilarini oliy ta'limga qamrab olish darajasi 2016 yilgi 9 foizdan 2020 yilda 25 foizga etdi. Professor-o'qituvchilarning xorijdagi oliy ta'lim hamda ilmiy-tadqiqot maskanlarida malaka oshirishi va stajirovka o'tashini ta'minlaydigan mexanizm yaratildi. Ularning oylik ish haqi miqdori 2018 yilga nisbatan o'rtacha 2,5 barobar oshirildi. Bu yildan boshlab 10 ta oliy ta'lim muassasasi o'zini-o'zi moliyalashtirish tizimiga o'tkazildi. Oliy ta'limga ajratiladigan davlat grantlari soni kamida 25 foizga oshirilganligi, oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda ehtiyojmand oilalar qizlari uchun grantlar sonini 2 barobarga ko'paytirib, 2 mingtaga yetkazilishi oliy ta'limga qamrab olish ko'lamini yanada kengaytirdi.

Ta'lim tizimidagi eng muhim yangiliklardan biri oliygohlar va ta'lim tizimining quyi bo'g'inlari o'rtasidagi uzviylikni kuchaytirish maqsadida 65 ta akademik litsey oliy o'quv yurtlari tasarrufiga o'tkazilishi, shuningdek, 187 ta texnikum ham o'z yo'nalishi bo'yicha turdosh oliygoh va tarmoq korxonalariga birlashtirilishi bo'ldi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ta'lim sohasida amalg aoshirilayotgan istiqbolli vazifalar, o'zining dolzarbligi hamda amaliy ahamiyati bilan boshqa sohalardagi islohotlardan aslo qolishmaydi. Chunki ushbu sohadagi islohotlarni yanada keng ko'lamda davom ettirish davr talabidir.

Axborot texnologiyalar asri deb nom olgan XXI asrda hayotning barcha jabhalarida – sanoat, qurilish, kimyo, qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, mashinasozlik va boshqa sohalarda yuksak taraqqiyotni yuzaga keltirish uchun ilm-fanni rivojlantirish, bu borada yangiliklar yaratish hayotiy zaruratga aylandi. Bu jarayon endilikda dunyoda taraqqiyot yo'lini tutgan barcha mamlakatlarda e'tirof etilmoqda. Respublikamizda ham ana shu jarayonga alohida e'tibor berilmoqda. Mamlakatimiz Prezidenti, rahbar sifatidagi faoliyatini yurtimiz akademiklari, etakchi olimlari, umuman, ilm ahli bilan uchrashuvdan boshlaganligi, yurtimizda ilm-fan rivojini ishlab chiqarish taraqqiyoti bilan uyg'unlantirishga qaratganligi bejiz emas. Davlatimiz rahbarining shundan keyin sog'liqni saqlash tizimi faoliyatini yaxshilash, kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitobxonlikni kuchaytirish, respublikada yangi erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish, mamlakatni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish,

Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi” ishlab chiqilishi, Imom Termiziy xalqaro markazini tashkil qilish borasida va shu kabi boshqa ko'plab qabul qilingan qarorlari, farmonlari, farmoyishlarida ilm-fanni yuksaltirish asosiy masalalardan biri sifatida belgilanishi ham ana shu e'tiborning amaliy ifodasi edi.

Ma'lumotlarga ko'ra, intellektual mulk ulushi Evropada yalpi ichki mahsulotning 45, Xitoyda 12, Rossiyada 7 foizini tashkil etadi. 2020 yilning 12 oktyabr kuni Prezidentimiz raisligida bo'lib o'tgan yig'ilish ham “Intellektual mulkni himoya qilish – Uchinchi uyg'onish davri uchun ishonchli poydevor bo'lib xizmat qiladi” mavzusiga bag'ishlangan edi. O'shanda davlatimiz rahbari patent egalari va tadbirkorlar o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlash zarurligiga alohida e'tibor qaratdi.

Xususan, ta'lim tizimida qabul qilingan eng muhim hujjatlardan biri bu – **“Ta'lim to'g'risida”**gi qonunning yangi tahrirda qabul qilinishi bo'ldi. Mazkur qonunga asosan ta'lim sohasidagi asosiy printsiplar, ta'lim tizimi, turlari va shakllari aniq belgilab qo'yildi. Shuningdek, qonunga ko'ra, davlat oliy ta'lim, o'rta maxsus, professional ta'lim muassasalari va ularning filiallari, davlat ishtirokidagi oliy, o'rta maxsus, professional ta'lim tashkilotlari va ularning filiallari Prezident yoki hukumat qarorlari bilan tashkil etiladigan bo'ldi. Nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish ularning ta'sischilari tomonidan amalga oshirilishi belgilandi. Nodavlat ta'lim tashkilotlariga litsenziya Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan beriladigan bo'ldi. Shunga ko'ra, mazkur Qonunning qabul qilinishi hamda amaliyotga joriy etilishi ham ta'lim sohasida qabul qilingan eng muhim hujjatlardan biri bo'ldi deyishimiz mumkin.

Prezidentimiz tashabbusi bilan oliy ta'lim tashkilotlari uchun akademik va tashkiliy, shuningdek, moliyaviy mustaqillikning berilishi hamda Kengashlar vakolatlarining kengayotgani ta'lim sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish, sifatli ta'lim xizmatlarini ta'minlash va bu borada hukumatimiz tomonidan berilgan vazifalarni to'la-to'kis ado etish orqali mamlakatimiz taraqqiyotini belgilab beruvchi salohiyatli kadrlar tayyorlashga keng imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M.” NIYATI ULUG‘ XALQNING ISHI HAM ULUG‘, HAYOTI YORUG‘ VA KELAJAGI FAROVON BO‘LADI” 50-57.
2. Rahmonova, S. (2023). YANGI O‘ZBEKISTONDA MA’NAVIY-MADANIY ISLOHOTLAR. Current approaches and new research in modern sciences, 2(10), 40-43.
3. Rahmonova, S. (2023). YUKSAK MA’NAVİYATLÍ AVLOD-UCHINCHI RENESSANS BUNYODKORLARI. Наука и технология в современном мире, 2(3), 76-79.

DINIY BAG‘RIKENGLIK VA DINIY QADRIYATLARNING YOSHLAR HAYOTIDAGI AHAMIYATI MASALASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544797>

Karimova Madinabonu Dilshodbek Qizi

Andijon iqtisodiyot va pedagogika universiteti

“Iqtisodiyot va pedagogika” fakulteti

“Ijtimoiy gumanitar fanlar” kafedrası assistenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada insonning e’tiqod hamda faoliyat birligini yoritib berishga harakat qilindi. Shuningdek, dinlarning insoniyatni doim toyuvlik va ahillikka chaqirishi, hech qachon urush va beqarorlikka undamasligiga e’tibor qaratildi. Yangi O‘zbekiston yoshlariga bag‘rikenglik tushunchasini singdirishda prizdident asarlaridan foydalanildi.*

Kalit so‘zlar: *Aqida, e’tiqod, muqaddas dinimiz, radikal diniy oqim, sof e’tiqod, ilm ahli, hunar sohiblari, e’tiqod va amal birligi, komil inson, yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch.*

Dunyo yaralganidan buyon odamzod millati, dini, irqidan qat’iy nazar birgalikda yashab keladi. Tinchlik, totuvlik, millatlararo bag‘rikenglik hamda turli dinlararo tolerantlik va do‘stlik munosabatlari har qanday jamiyat va mamlakatning rivoji uchun mustahkam asos hisoblanadi.

“Bag‘rikenglik” tushunchasining ta’riflari soni doimiy ravishda yangilanadi. Bag‘rikenglik tamoyillari deklaratsiyasining 1-moddasida bag‘rikenglikka quyidagicha ta’rif berilgan: “Bag‘rikenglik – bu yon berish, kamsitish yoki indulgensiya emas. Tolerantlik, eng avvalo, insonning umuminsoniy huquqlari va boshqalarning asosiy erkinliklarini tan olishdan kelib chiqadigan faol munosabatdir. Bag‘rikenglik alohida shaxslar, guruhlar va davlatlar tomonidan amalga oshirilishi kerak.

Bag‘rikenglik – bu bizning dunyomizdagi turli boy madaniyatlarni, o‘zini ifodalashning va insonning alohidaligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini hurmat qilish, qabul qilish va to‘g‘ri tushunishni anglatadi. Uni bilim, samimiyat, muloqot va hurfikir, vijdon va e’tiqod vujudga keltiradi. Bag‘rikenglik bu turli-tumanlikdagi birlikdir”

UNESCO tomonidan 1995-yil 16-noyabrda qabul qilingan “Bag‘rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi”dagi “tolerant” so‘zi o‘zbek tilimizga “bag‘rikenglik” deya tarjima qilinganidan so‘ng bu so‘z tilimizda o‘rnashib qoldi. Bag‘rikenglik bilan bir

qatorda diniy bag‘rikenglik so‘zi ham keng qo‘llaniladi. Diniy bag‘rikenglik bu turli din vakillarining e‘tiqodidagi aqidaviy farqlardan qat‘iy nazar, bir yerda yon-ma yon, tinch-totuv, o‘zaro hamkorlik hamda do‘stlik munosabatlarida yashashlaridir. Shuningdek, diniy bag‘rikenglik – xilma-xil e‘tiqodda bo‘lgan kishilarning olijanob g‘oya va niyatlar yo‘lida hamjihat bo‘lib yashashi, kishilik jamiyati ravnaqi yo‘lida xizmat qilishini anglatadi. Hozirda bu g‘oya ezgulik yo‘lida nafaqat dindorlar, balki jamiyatning barcha a‘zolari hamkorligini nazarda tutadi.

Albatta, diniy bag‘rikenglik jarayoni o‘z-o‘zidan, tasodifan yuzaga kelmaydi, balki u demokratik jamiyat qurish yo‘lidan borayotgan davlatning adolatli siyosati hosilasidir. Davlat nafaqat iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalarida, balki turli millatlar va dinlar o‘rtasida do‘stona munosabatlarni, bag‘rikenglikni ta‘minlashda ham yetakchi va asosiy bo‘lishi zarur bo‘ladi.

Qur‘oni karimda kishining e‘tiqodiga dahl qilib bo‘lmasligi, biror dinga ishonish va e‘tiqod qilish insonlarning shaxsiy ishi ekani va bu har kimning o‘z vijdoniga havola ekani aniq bayon etilgan.

Umuman olganda, Qur‘oni karimning 50 dan ortiq surasidagi yuzlab oyatlarda musulmonlar tinchlikparvarlik va boshqa din vakillariga nisbatan bag‘rikenglik munosabatlarida bo‘lishlariga da‘vat etilgan. Xususan, Mumtahana surasi 8-oyatda shunday deyiladi: “Dinlaringiz to‘g‘risida sizlar bilan urushmagan va sizlarni o‘z diyorlaringizdan (haydab) chiqarmagan kimsalarga nisbatan yaxshilik qilishlaringizdan va ularga adolatli bo‘lishlaringizdan Alloh sizlarni qaytarmas. Albatta, Alloh adolatlilarni sevar”.

Shunday ekan, diniy bag‘rikenglik zamonaviylikning asosi va jamiyatlarning rivojlanishiga imkon beradi. Bu jamiyatning har bir a‘zosiga teng huquqlar asosida davlati rivojiga hissa qo‘shish imkonini beradi. Diniy bag‘rikenglik tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash, ozod va obod Vatan qurishning muhim shartidir.

Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston qadim asrlardan turli madaniyat, til, urf-odat, turmush tarziga ega bo‘lgan, xilma-xil dinlarga e‘tiqod qiluvchi va bir-biriga o‘xshash bo‘lmagan turli xalqlar, millatlar yashagan va yashab kelayotgan o‘lkadir. Shubha yo‘qki, diniy bag‘rikenglik munosabati xalqimizga xos alohida fazilat bo‘lib qolgan.

Bugun yoshlarning dinga bo‘lgan munosabatlari turlicha ekanligi va mustaqil qarashlari borligi yaxshi, ammo ularni ayrim hollarda, ba‘zi bir diniy aqidalarga moyil bo‘lgan guruhlariga qo‘shilib qolib chalg‘iyotganligi ham sir emas. Bunday guruhlarning o‘z oldiga qo‘ygan asosiy maqsadi esa islom dini niqobi ostida siyosiy kurash, yoshlarimizning, shu bilan birga, butun ommaning siyosiy ongiga ta‘sir ko‘rsatish, buzg‘unchi aqidalardan qurol sifatida foydalanishdir.

Dunyoda biron din yo‘qki, unda insoniyat saodati maqsad qilib olinmagan bo‘lsa. Aksincha, radikal diniy oqimlar va ularning kichik guruhlar ham, bugun insoniyat xotirjamligi, tinchligi yo‘liga g‘ov bo‘libgina qolmasdan, hatto talofat va tashvishlar keltirayotgani, bugun ham ular tegirmoniga suv quyuvchilar mavjudligidan, ularga ergashayotganlar topilayotganligidan dalolatdir.

Sobiq ittifoq davrida dinni kamsitish, imomlarni yo‘qotish va omon qolganlarini bo‘ysundirish uchun eng keskin choralarni ko‘rgan edi. Din sun‘iy ravishda mafkuraviy kurashning o‘ta qizg‘in jabhalaridan biriga aylantirib qo‘yilgan edi. Dastlab, minglab masjidlar va yuzlab madrasalar buzib tashlandi. Bu obidalarining ko‘pchiligi xalqimiz uchun, insoniyat sivilizatsiyasi uchun bebaho me‘moriy va tarixiy qadriyat hisoblanar edi. Islomiy ma‘rifat taqiqlab qo‘yilgan bu davrda, chin ma‘nodagi bilimdon islom murabbiylari yo‘q qilindi. Natijada, jaholatparast udumlar rivoj topdi, “chala mullalar” hozirgi kunda, aksariyat hollarda oliy haqiqatni faqat ulargina bilishlarini, odamlarning taqdirini hal etish huquqini da‘vo qilib chiqdilar va bunga jalb etishga xamon urinmoqdalar. Ularning bu so‘zlariga aksariyat hollarda ayrim yoshlarimiz aldanib qolishlariga asosiy sabab ham, ularning, avvalo, oilada, so‘ng ta‘lim muassasalarida yetarlicha bilim olmaganligi, islom dinining tub mohiyatini to‘liq bilmaganliklaridir. Birinchi Prezidentimiz I.Karimov o‘zining “Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch” asarida shunday deydi: “Muqaddas islom dinimizni pok saqlash, uni turli xil g‘arazli xuruj va hamlalardan, tuhmat va bo‘htonlardan himoya qilish, uning asl mohiyatini unib-o‘tib kelayotgan yosh avlodimizga to‘g‘ri tushuntirish, islom madaniyatining ezgu g‘oyalarini keng targ‘ib etish vazifasi hamon dolzarb bo‘lib kelmoqda”.

Bizning muqaddas dinimiz haqqoniyligi va bag‘rikengligi, odamzodning doimo ezgulikka chorlashi, hayot sinovlarida o‘zini oqlagan qadriyat va an‘analarni ajdodlardan avlodlarga yetkazishdagi beqiyos o‘rni va ahamiyati bilan va xalqimizning ma‘naviyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, islom dini, unga e‘tiqod qiluvchilarni ilm olishga, ma‘rifatli bo‘lishga da‘vat etadi. Ilk vahiy ham “O‘qi!” degan amr bo‘lganligi buning yaqqol isbotidir. “Ilm” so‘zi Qur‘onning sakkiz yuz o‘n bir joyida turli ma‘nolari bilan kelgan.

IX-XII asrlarda G‘arbda aholining 95 foizi savodsiz bo‘lganligi, hatto diniy ulamolar ham o‘qishni, qo‘llariga qalam tutib yozishni bilmagan bir vaqtda musulmon o‘lkalardan diniy va dunyoviy barcha fanlarning ilg‘orlari yetishib chiqdi va ancha muddat “Arab sivilizatsiyasi” nomi bilan atalib kelindi. Shu davrda musulmon olamida ilmning turli sohalarida sakson olti mingga yaqin yirik olimlar ish olib borganligi, biz bebaho hisoblagan, ma‘naviy meros va mulk egasi ekanligimizning isbotidir.

Yoshlar qaysi sohani tanlashmasin, o‘z sohasi bo‘yicha yetarlicha bilimga ega bo‘lishlari kerak. Muqaddas dinimizda keltirilgan qirqta asosiy farzlardan biri ham ilm izlash farzidir. “Ilm yo‘lidagi kishi Ollohning himoyasidadir”, deyiladi hadislarning birida. Ota-bobolarimiz o‘z farzandini odamlarga yaxshilik qiladigan, oriyatli, nomusli qilib tarbiyalashgani va odob, axloq bilan birga, ilmni ham o‘rganishlariga alohida e‘tibor ko‘rsatishgan. Hazrat Ali: “Farzandlaringizga davr ilmini o‘rgatinglar, ular sizning davringizdan boshqa davrda dunyoga kelgandir”, - deganlar. Bu o‘gitga amal qilgan millatning kelajagi porloq bo‘ladi.

Hadislardan birida shunday deyilgan: “Yer yuzidagi amallarning afzali uchta: ilm talab qilish, nafsiga qarshi kurashish va kasb qilish. Ilm talab qiladigan inson Ollohning sevikli bandasidir. Nafsiga erk bermaydigan inson Ollohning yaqinidir. Hunarli esa Ollohning do‘stidir” .

Yoshlarning jamiyatdagi faolligi tobora oshib borayotgan bugungi davrda ular erishayotgan ulkan yutuqlarni e‘tirof etgan holda, ularda ma‘naviy mukammalikni oshirish uchun quyidagilarni inobatga olish kerak:

- ular fanning qaysi sohasida ijod qilishmasin, diniy qadriyatlardan xabardor bo‘lishi;
- tarixiy xotiraga ega bo‘lish zarurati;
- o‘zliklarini anglashi;
- mustaqil fikrga ega va boshqalarga tolerant munosabatdabo‘la olishi lozim.

Yoshlarga yaratilayotgan imkoniyatlardan oqilona foydalanish milliy qadriyatlarimizning asoslaridan biri bo‘lmish diniy e‘tiqod masalasida dinning mazmun-mohiyatini to‘liq anglagan holda amal qilish muhimdir. Shundagina diniy qadriyatlarning ilm-u fan rivojidagi o‘rni yaqqol namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, hozirda yurtimiz aholisining katta qismini islom diniga e‘tiqod qiluvchi musulmonlar tashkil qilishiga qaramay, diniy konfessiyaga mansub tashkilotlar erkin, o‘zaro hamjihatlik, bag‘rikenglik ruhida faoliyat yuritayotgani va qonunga muvofiq, ularning har biri o‘z faoliyatida bir xil huquq va erkinliklarga ega ekani yuqorida aytilgan fikrlarning yaqqol namunasidir.

Foydalanilgan Adabiyotlar ro‘yxati

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. “Tafsiri hilol”. Toshkent – “Hilol nashri”.2017.
2. Muhammad Abiy Homid G‘azzoliy, Ihyau ulumid din, amru ma‘ruf nahiy, munkar kitobi 3- jild, Bayrut.
3. Shayx Abdulaziz Mansur. Qur’oni Karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. Toshkent 2006. “Toshkent Islom universiteti” nashriyot-matbaa birlashmasi 2006.

4. Mahammadovna, S. I. (2021). Needs and factors for developing professional and creative abilities of students of higher educational institutions. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 25(6), 2200-2209.
5. Maxammadovna S. I. O'zbekistonda inson huquqlarini ta'minlash: Ijtimoiy xizmatlar agentligi misolida //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY. – 2023.
6. Mahammadovna, S. I. (2023). Features of Cluster Design in Modern Paradigms of Education. *Telematique*, 22(01), 348-355.
7. Sirodjiddinova I. zTa'lim jarayonida innovation texnologiyalar //Sifrovizatsiya sovremennogo obrazovaniya: problema i resheniye. – 2023. – T. 1. – №. 1. – S. 57-60.
8. Nasirov, I. Z., & Sirojiddinova, I. M. (2023). «Buzuq telefon» pedagogik texnologiyasi asosida mashg'ulotlarni olib borish. *PEDAGOG*, 6(2), 291-298.
9. Sirojiddinova, I. (2022). Metodika smeshannoy otborki pri kompleksnom proyektirovanii professionalnoy podgotovki buduyix injenerov. *Obshchestvo i innovasii*, 3(7/S), 87-92.

МИРЗО БЕДИЛ ВА ФАРИДИДДИН АТТОР АСАРЛАРИДА ОНТОЛОГИК МАСАЛАЛАР ТАҲЛИЛИ.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544803>

Жўрабоева Наргиза Ортиғалиевна

Алфраганус Университети

“Ижтимоий фанлар” кафедраси магистранти

e-mail: nargizazuraboeva4@gmail.com

Аннотация: Мақолада, Мирзо Бедил ва Фаридиддин Аттор асарларида онтологик масалалар моддий дунё ва аниқ нарсаларининг айнан намоён бўлишида, шакл ва мазмун диалектикасини ойдинлаштириши орқали нарсалар дунёсининг моҳиятини очиб берганлигига фикр қаратилган.

Калим сўзлар: “Чор унсур”, онтология, “Ваҳдати вуҷуд”, “Ваҳдати мавҷуд” диалектика, мазмун ва шакл, «адам».

КИРИШ

Мамлакатимизда маърифатли, маънавий-руҳий етук, интеллектуал салоҳиятли ёшларни тарбиялашда аждодлар илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этишга, уларнинг замон руҳига мос ғояларидан ёш авлодни муносиб ворислар қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, ўрта аср Ислом Шарқи алломаларининг “Бетакрор ва ноёб илмий-маънавий мероси биз учун доимий ҳаракатдаги ҳаётий дастурга айланиши керак. Бу ўлмас мерос ҳамиша ёнимизда бўлиб, бизга доимо куч-қувват ва илҳом бағишлаши лозим. Бунинг учун олим ва мутахассисларимиз, ҳурматли уламоларимиз бу маънавий хазинани бугунги авлодларга содда, тушунарли, жозибали шаклда етказиб бериши зарур”[1.1].

Бу борада Марказий Осиё халқлари маданий ва фалсафий ривожига улкан ҳисса қўшган, ўз даврининг атоқли файласуфи ва шоири Мирзо Бедил ижодида борлиқ масалалари, унинг барча йирик асарларида, жумладан, моддий дунё келиб чиқиши ва ривожланиши ҳақидаги фалсафий қарашлари “Чахор унсур” (“Тўрт унсур”), “Тилсими хайрат” (“Хайрат тилсими”), “Муҳити аъзам” (“Буюк океан”), «Ирфон» («Билим») номли асарларида, «Нукот» (“Ҳикматли сўзлар”), асарларида мукаммал ёритилганлиги билан аҳамиятлидир. Мирзо Абдулқодир Бедил ижодида дунёни ботинан англаш, инсон руҳиятини камол топтириш, ўзликни англаш орқали борлиққа мунсабатда бўлиш ғоялари илгари сурилган. Уларни фалсафий нуқтаи назардан теран тадқиқ этиб, илм-фан

соҳасида кенг қўллаш зарурати ҳам ушбу тадқиқотимизнинг долзарблигини белгилайди.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ

Мирзо Бедилнинг борлиқ ҳақидаги қарашлари тизимида тасаввуф таълимотидаги ваҳдат ул-вужуд фалсафаси билан боғлиқ фикрларини Шайх Фаридиддин Атторнинг бу ҳақдаги қарашлари билан уйғун деган фикрнинг қай даражада асосли эканлигини аниқлашни тадқиқотимизнинг асосий вазифаси қилиб белгиладик. Бу вазифани бажариш учун манбаларни тарихий ва интеллектуал контекстда таҳлил қилдик. Фаридиддин Аттор тан ва рух (жон) бирлиги, ер ва осмон, тўққиз фалак, макон ва ломакон олами - ҳаммаси мутлақият нуридан эканлигини уқтиради. Илоҳ ҳар бир заррада мавжуд, аммо уни кўриш мумкин эмас[1.2].

Фаридиддин Аттор фикрига кўра, поёнсиз борлиқ Чоти мутлақ (Жавҳари зот)нинг ижоди бўлиб, Унинг нури билан ҳаракатда, фаолиятдадир. Жавҳари зот ўзгирмас, азалий ва абадий вужуд (Вожиб ул-вужуд), бироқ у яратган олам тинимсиз ҳаракат ва ўзгаришда, ички зиддиятларга тўла, эскиради ва янгиланади. Олам ўша Жавҳари зотнинг сувратланиши, унинг қудратиининг минг-минг шаклларда аёнлашиб кўриниши, Унинг турли номлари, сифатларидир. Бедил ўз таълимотида олам ташқи кўринишдан - моддий, ички моҳиятни илоҳий деб эътироф этади. Бу фикр эса Бедилнинг Аттор қарашлари билан жуда яқин ва ўхшаш эканлигини билдиради. Бедилнинг фикрича, олам абадий ўзгариш жараёнини кузатиб борлиқ ҳақида ўз рубоийсида шундай дейди:

Баҳри мутлақ иссиқ маежурди шундан,
Бўлдиқ ўзгаришдек аълога муҳтож[1.3].

“Мутлақ баҳр” деб Бедил илоҳий кучга асосланган мутлақ борлиқни айтади. Бедил томонидан илгари сурилган "Мутлақ баҳр" тушунчаси бизнинг назаримизда Аттор ғоясида таъкидланган "Жавҳари зот"га ниҳоятда яқиндир. Бундан файласуф шоир Аттор тафаккури билан таниш бўлган ва унинг таълимотини ривожлантирган, деган фикрга келиш мумкин. Ушбу тадқиқотимизда анализ ва синтез, герменевтик таҳлил усулларидан фойдаландик.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бедил “Ирфон” асарида ваҳдат ул-вужуд таълимотини ривожлантириб, унинг хилма-хил қирраларини очиб беради. Шу ўринда Бедилнинг қуйидаги мисраси диққатга сазовор:

Ғайри ваҳдат барнаёйд ҳиммати ирфони мо,
Домани хеш аст чун саҳро гули домони мо.

Ёр дар овўшу номи ў намедонем чист?

Содагй хатм аст чун ойина дар бўстони мо[1.4].

Маъноси: Бизнинг ирфонимиз ҳиммати ваҳда (бирлик; бу ерда Аллоҳнинг ягоналиги) дан бошқа на^ сани билмайди. Этагимиз саҳрога ўхшайди. Унинг гу. - саҳро гулига монанд. Ёр-кучозимизда. Бироқ уни номини билмаймиз. Соддалигимиз бўстонидаги ойна кўзгу кабидир.

Бедил илгари сурган фикрлардан кўриниб турибдики, у Аллоҳнинг оламда зухур этган сир-синоатлар ҳақойиқларини фақат ўзингдан топасан, дейди.

Бедил ўз карашларини сўфиёна таҳлил этиб, қуйидаги фикрларни илгари суради:

Ҳар неки тингладим - сенинг баёнинг,
Ҳар нимаки кўрдим - сенинг нишонинг
Қайда бошим уриб, қилдим саждалар,
Кўзим очиб кўрсам, сенинг остонанг [1.5].

Бедил томонидан илгари сурилган юқоридаги фикрнинг илдизларини Фаридиддин Аттор ғояларида учратамиз. Фаридиддин Аттор руҳга мурожаат қилиб, шундай дейди: "Ҳамма нарса Сенсан, аммо ҳеч - йўқлик ҳам ўзингсан. Кўзга кўринмассан, аммо кўзларнинг нурисан. Кўнгилдан ихлос билан мушкли нафас чиқаргин, чунки Арш Сенинг нафасингдан хос мижмарга – хушбўйларга тарқатувчи кўрага айланади. Сен ҳам шоҳсан ва ҳам ханифа, безавол ва боқийсан" [1.6].

Мирзо Бедил юқоридаги фикрларини қуйидагича исботлашга ҳаракат қилди:

Фоний бўлсам-да, бацо шул ердадир,
Бахту кулфат мутлақо шул ердадир
Ўз дилимни тарк этиб кетгум қаён,
Бор умид, бор муддао шул ердадир.
Кетди дўстлар, ўп оёғи изларин,
Ассалому алвидо шул ердадир [1.7].

Бедил фалсафасининг тасаввуф таълимоти билан уйунлашганлигини, унинг юқоридаги байтларидан ҳам билиш мумкин.

Демак, борлиқ ҳақиқати бу тавҳид ҳақиқатидир.

Буни Аттор шундай тушунтиради:

Ҳақиқат чист? Чун Аттор будан,
Ҳамеша воқифи асрор будан...
Ҳақиқат чист? Аз цон бигзар, эй дўст,
Чу дидй, ин замон Аттор, кулл ўст[1.8].

Мазмуни: Ҳақиқат нима? Аттор каби бўлиш. Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш. Ҳақиқат нима? Эй, дўст, жундан кеч, бу дам Атторни кўрдингми, кулл ўша.

Фаридиддин Аттор томонидан келтирилган юқоридаги байтлар Мирзо Бедил ижодида янада жозибалироқ жарангаайди:

Хоҳ у дегил, хоҳ "сен " ёки "биз " деб ёз

Ҳацмаъносин очар иборанг бисёр [1.9].

Яъни, биз кўп сўз ва иборалар билан ёзамиз, гапирамиз, аммо буларнинг ҳаммаси бир ҳақиқатни билиш ва таниш учун ишлатилади. Бу ҳақиқат сенда ҳам бор унда ҳам бор, бизда ҳам бор, дейди Бедил. Бедил фалсафасининг тасаввуф таълимоти билан уйғунлашгашшгини, унинг юқоридаги байтларидан ҳам билиш мумкии. "Чор унсур", "Нукот", "Ирфон" асарларида Бедил ҳамма моддий нарсаларнинг асоси (илдизи) ҳаво деб билади. Ҳаво тўғрисидаги таълимот Бедил фалсафий дунёқарашининг асосидир.

Бедил ҳавони барча мавжуд нарсаларни яратувчиси (вужуди мавжуд) деб билади:

Ки ҳаво аст вужуду мавжуд,

Дар димоги гайбу шуҳуд [1.10].

Маъноси: Ҳаво яширин ва ашённинг наздида вужуд ва мавжуднинг ўзидир.

Борлицнинг бунёди бемадор нафас,

Ҳаёл кўринса-да, эътибор нафас.

Саҳар шабодасин шамолга ёзсанг,

Бу китобга ҳам ип ҳамда тор нафас [1.11].

Бедилнинг юқорида келтирилган байти шуни кўрсатадики, борлиқнинг мавжудлиги бевосита ҳаво билан боғлиқдир. Бедил, моддий дунё ва аниқ нарсаларининг айнан намоён бўлишида, шакл ва мазмун диалектикасини ойдинлаштириш орқали нарсалар дунёсининг моҳиятини очиб беради. Барча нарсалар зарурият юзасидан вужудга келади. “Барча ашёларда уларнинг бўлакчалари ўзгарганлиги сабабли, янги нарса келиб чиқади, бу ажойиб сирли ҳодиса зарурият юзасидан рўй беради, бу зарурият ашёларнинг ўзида ва улар орасидаги ўзаро муносабатларда мавжуд бўлади. Масалан, ёғ, пилик, ва оловнинг бир-бирига қўшилишидан зарурий равишда ёруғлик келиб чиқади”[1.12]. Дунё ўзгаришда ва доимий ҳаракатдадир. Хар иккала файласуфнинг онтологик қарашлари билан боғлиқ масалалар ҳозирги кунда ҳам долзарб аҳамиятга эга.

Хулоса. Кичик тадқиқотимизни якунлаб, айтиш мумкинки, Бедил инсон моҳиятини унинг реал борлиғи орқали тушунишга уринади. Унинг тасаввурида

реал борлиқ илоҳий характерга эга. Файласуф назарида Худо шунақа асоски, унга дунёнинг барча ҳодисаларга, унинг борлигини тўлиқ англашга шубҳа қилиш орқали ишонса бўлади. Шундай қилиб, Бедил фалсафасида, хусусан онтологиясида скептик асос мавжуд.

Бедил борлиқни Худонинг ботиний ва зоҳирий моҳиятининг ўзаро алоқаси сифатида кўради. Мутафаккирнинг фикрига кўра, моҳият ҳодисани тусмоллайди. Бу ерда у объектив ҳодисалар, ўзаро алоқаларнинг мантигини тушунишга ҳаракат қилади.

Бедил ҳаракатнинг абадийлиги дунё билан боғлиқ бўлган узлуксиз жараён, эканлигини эътироф этади. Унинг фикрича, табиат ва абадий ҳақиқат (Худо), ундан ташкил топган барча нарсалар, унинг борлиғи мутлақлик ва боқийлик характерга эга.

Макон ва замон доирасини Бедил чексизликда кўрган. Унинг фикрича, бутун мавжудот ўз орбитаси бўйича ва ўз ўқи атрофида чексиз маконда айланади ва уларнинг ҳеч бири бирламчи «паноҳ»га эга эмас. Шу чексиз айланиш уларнинг ҳақиқий мақсади. Бедил ушбу маънода чексиз макон ва замонда мавжуд бўлган барча нарсаларни назарда тутди. Чексизликни Бедил Мутлақ борлиқда кўради. Мутафаккир шуни таъкидлайдики, поёнсиз деб ҳисобланадиган қолган барча ҳодисаларнинг, яъни ўлим, тақдир ва шу кабиларнинг чексизлиги нисбий, чунки улар мутлақ борлиқда мавжуд.

Шундай қилиб, Бедил моддий дунёни пантеистик руҳда кўриб чиқади, уни Мутлақ ҳақиқат эманациясининг сўнгги босқичи деб ҳисоблайди. Дунё у учун бутун мавжудотни қамраб оладиган, табиий алоқаларга бўйсунадиган, ўз ичида мавжуд бўлган табиий қонунлар асосидан ривожланадиган умумий объект, ўзи учун тўлиқ универсумдир. Ҳар иккала мутафаккир қарашларини тасаввуф таълимоти билан уйунлашганлигини кўриш мумкин. Албатта мақоламизда буларнинг барчасини тўлиқ қамраб олишнинг имкони йўқ эди. Бу эса ушбу йўналишда кўплаб янги тадқиқотлар, изланишлар олиб бориш мумкинлигини тасдиқлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021. –Б. 224.
2. Фаридиддин Амтор. Илоҳийнома. / Н.Комилов таржимаси. - Т.: "Ёзувчи", 1994.-Б.73.
3. Мирзо Абдулқодир Бедил. Рубоийлар. - Х, 1980. -Б . 376.
4. Мирзо Абдулқодир Бедил. Ғазал ва қасидалар. / Асқар Маҳкам таржимаси.Т., 1333(х).-Б.4.
5. Иброҳим.Мўминов. Мирза Бедил. - Т.: "Фан". 1964. - Б. 59.

6. Мирзо Абдулқодир Бедил. Табаррук ташриф. / Матназар Абдулҳаким таржимаси. -Урганч: Хоразм,
7. 1991. - Б . 28.
8. Ж.Холмўминов. Мирзо Абдулқодир Бедил. Шавқингни ёд этиб. -Т, Б. 103.

ZAMONAVIY TURK FALSAFASI MUAMMOLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544821>

Javohir Quvatov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq sivilizatsiya va madaniyati mutaxassisligi
2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: **professor Pulatova Dildor Akmalovna**

Annotatsiya: Zamonaviy turk falsafasi Turkiyaning madaniy hayotini aks ettiruvchi ko‘plab ijtimoiy muammolar bilan bahslashmoqda. Zamonaviy turk faylasuflari metafizika, etika, epistemologiya va ijtimoiy falsafaga nihoyatda ko‘p urg‘u berishmoqda va asosiy izlanishlar ham aynan shu yo‘nalishda qurilmoqda. Mavjud nazariyalarni tanqidiy baholash, fanlararo istiqbollarni integratsiyalash va zamonaviy muammolar bilan shug‘ullanish qobiliyati, aynan turk ilmiy-falsafiy doiralarining asosiy landshaftini aks ettiradi. Zamonaviy turk falsafasi insoniyatning ijtimoiy muammolariga ham e’tibor bermoqda. Maqolada zamonaviy turk falsafasi namoyandalari, xususan Teoman Durali ijtimoiy-falsafiy qarashlarinig o‘ziga xos jihatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy falsafa, zamonaviy turk falsafasi, inson muammosi, globallashuv, Niyoz Berkes, Erol Gyungor, Teoman Durali.

Abstract: Contemporary Turkish philosophy argues with many social problems that reflect the cultural life of Turkey. Modern Turkish philosophers are extremely emphasizing metaphysics, ethics, epistemology and social philosophy, and the main research is also being built on this unity. The critical assessment of existing theories, the integration of interdisciplinary perspectives and the ability to deal with modern problems, exactly reflect the main landscape of Turkish scientific and philosophical circles. Modern Turkish philosophy also pays attention to the social problems of mankind. The article reflects on the specifics of modern Turkish philosophy, in particular the socio-philosophical views of Teoman Durali.

Keywords: social philosophy, modern Turkish philosophy, human problem, globalization, Niyoz Berkes, Erol Gyungor, Teoman Durali.

Zamonaviy turk falsafasi, Turkiyaning tarixiy kontekstida, ham global maydonda inson muammosi bilan bog‘liq turli masalalar ustida bahs yuritadi. Bugungi globallashayotgan davrda turk mutafakkirlarini o‘ylantirgan asosiy masalalarni o‘rganish va tushunish juda muhim. Ushbu maqolada biz zamonaviy turk falsafasidagi inson

muammosiga chuqurroq kirib, rivojlanishining markaziy dilemmalari va masalalarini yoritishga harakat qilamiz.

Zamonaviy turk falsafasidagi inson muammosining muhim jihatlaridan biri o‘zlikni anglash va ijtimoiy-madaniy hayot bilan assimilyatsiya qilishdir. Sharq va G‘arb o‘rtasida ko‘prik bo‘lgan Turkiya an‘anaviy islom qadriyatlari va g‘arblashuvga intilishlari o‘rtasidagi ichki kurashlarga duch keldi. Turk mutafakkirlari zamonaviy taraqqiyot va g‘oyalarni qabul qilgan holda milliy madaniy merosni qanday saqlab qolish kerakligi haqidagi savollar bilan to‘qnash kelishdi. Niyoz Berkes²⁹², Teaman Durali²⁹³ kabi taniqli faylasuflarning asarlari an‘ana va taraqqiyot o‘rtasidagi ziddiyatlarga oydinlik kiritib, zamonaviy Turkiyada jamoaviy o‘zlikni shakllantirish borasida qimmatli fikrlarni beradi.

Qolaversa, inson huquqlari va ijtimoiy adolat zamonaviy turk falsafasida dolzarb masalalar sifatida maydonga chiqdi. Zamonaviy turk falsafasi sohasidagi yana bir muhim mavzu dunyoviylik tushunchasidir. Turkiya Respublikasi tashkil topganidan buyon dunyoviylik va din o‘rtasidagi munosabat ilmiy tadqiqot manbai bo‘lib kelgan. Ismet O‘zel va Abdurrahmon Küçük²⁹⁴ kabi tadqiqotchilar turk kontekstida dunyoviy nuqtai nazardan yondashuvlarning qiyinchiliklari va oqibatlarini haqida fikr yuritdilar. Ularning asarlari zamonaviy dunyoviy davlat va dinning jamiyat hayotidagi o‘rni o‘rtasidagi qarama-qarshilikni o‘rganib, insoniyatning ushbu muammosi atrofida davom etayotgan munozaralarga turli tomondan qarash imkonini beradi.

Zamonaviy turk falsafasi namoyandalari ekzistensializm, fenomenologiya va poststrukturalizm kabi Fan falsafasidagi munozaralarga ham kirishadi. Yana bir zamonaviy turk faylasufi va psixologi Erol Gyung‘or²⁹⁵ insonning holati, borlig‘i va hayotini ana shu falsafiy masalalar doirasida tadqiq qilgan. U o‘z asarlarida ijtimoiy borliq va hayot mazmuni haqidagi universal savollar bilan shug‘ullanib, inson muammosini kengroq muhokama qilishga harakat qilgan.

Zamonaviy turk falsafasida inson muammosining yana bir muhim jihati globallashuvning o‘ziga xos ravishda namoyon bo‘lishi, uning qadriyatlar va inson hayotiga ta‘siri va oqibatlaridir. Turkiyaning globallashgan dunyoga tobora intensiv integratsiyasini hisobga olgan holda Nilüfer Göle²⁹⁶ va Bülent Diken²⁹⁷ kabi faylasuflar globallashuvning individual va jamoaviy o‘ziga xosliklariga, iste‘mol madaniyati shakllanishiga va qadriyatlarning umumiydashish ta‘siriga e‘tibor qaratadilar. Ushbu olimlar tez o‘zgaruvchan va o‘zaro bog‘liq dunyoda shaxslar duch keladigan muammolar haqida qimmatli fikrlarni taqdim etadilar.

²⁹² Berkes Niyoziy, Ahmad Feroz (1998). Turkiyada dunyoviylikning rivojlanishi . London: McGill University Press.

²⁹³ A New System of Philosophy-Science from the Biological Standpoint (1996)

²⁹⁴ "Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK". 21 Mart 2018 tarihinde kaynağından arşivlendi.

²⁹⁵ Erol Güngör: Culture instead of politics (англ.). Murojaat etilgan sana: 11 may 2020

²⁹⁶ "Avrupa Konferansları Programının Dördüncü Konuşu Prof. Dr. Nilüfer Göle Oldu, erişim tarihi 5 Mart 2013"

²⁹⁷ A review of Bülent Diken's Strangers, Ambivalence and Social Theory

Nihoyat, turk falsafasida gender va ayollar huquqlari masalasi ham keng muhokama mavzusiga aylandi. Sevgi Soysal va Fatmag‘ul Berkta²⁹⁸ kabi feminist faylasuflar Turkiyada ayollar duch keladigan o‘ziga xos muammolarni va gender masalalarini kengroq ijtimoiy, madaniy va siyosiy muammolar bilan qanday kesishishini o‘rganadilar. Ular o‘z asarlarida tengsizlikni davom ettiruvchi kuch tuzilmalarini aniqlaydilar va tanqid qiladilar, zamonaviy turk falsafasida inson muammosiga feministik nuqtai nazardan qarashlarni, adolatli gender siyosatini himoya qiladilar.

Teoman Durali – so‘nggi yillarda Turkiyaning falsafiy doiralarida va chet ellarda taniqli bo‘lgan olimlardandir. Uning ilmiy tadqiqotlari metafizika, axloq, siyosiy falsafa va madaniyatshunoslik kabi ko‘plab mavzularni qamrab oladi.

Teoman Durali Turkiyada tug‘ilgan va mamlakatning yetakchi universitetlarida falsafa bo‘yicha ilmiy daraja olgan. Uning akademik faoliyati klassik falsafani o‘rganishdan boshlangan, ammo vaqt o‘tishi bilan u postmodernizm va konstruktivizm kabi zamonaviy falsafiy yo‘nalishlarga qiziqib qoldi. Durali ilmiy konferensiyalarda faol ishtirok etgan, ko‘plab maqolalari va kitoblari nashr etilgan, bu esa uning zamonaviy falsafiy tafakkurning taniqli vakillaridan biriga aylantiradi.

Durali asarlaridagi asosiy mavzulardan biri bu shaxs va madaniy xotirani o‘rganishdir. Tarixiy voqealar va madaniy kontekstlar individual va jamoaviy ongning qanday shakllanishini o‘rganadi. Durali o‘z tadqiqotlarida turli madaniyatlar va falsafiy an‘analar o‘rtasidagi muloqotning muhimligini ta’kidlaydi, bu ayniqsa globallashtirish dunyoda dolzarbdur.

Yana bir muhim mavzu – zamonaviy davrda axloq. Durali tezkor texnologik taraqqiyot va ijtimoiy o‘zgarishlar sharoitida odamlar duch keladigan axloqiy dilemmalarni tahlil qiladi. U an‘anaviy axloqiy me‘yorlarni qayta ko‘rib chiqish va ularni yangi voqelikka moslashtirish zarurligiga e’tibor qaratadi.

Teoman Durali an‘anaviy falsafiy yondashuvlarni zamonamizning dolzarb masalalari bilan muvaffaqiyatli birlashtirgan zamonaviy faylasufning yorqin namunasidir. Uning tadqiqotlari insoniyat duch kelayotgan murakkab ijtimoiy va madaniy jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Shunday qilib, turk faylasuflari G‘arb mafkuralarining ta’sirini, madaniy globallashtirishni, an‘ana va taraqqiyot o‘rtasidagi ziddiyatlarni baholaydilar. G‘arb falsafasi va mahalliy fikr o‘rtasidagi moslik haqidagi tadqiqotlar Turkiyaning global intellektual landshaftdagi o‘rnini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Madaniy o‘ziga xoslikni saqlash va kosmopolit qadriyatlarni qabul qilish o‘rtasidagi ziddiyatlar globallashtirish dunyoda shaxs erkinligi va huquqlari bo‘yicha muhim munozaralarga sabab bo‘ladi.

XULOSA

²⁹⁸ Dünyayı Bugünde Sevmek, Hannah Arendt’in Politika Anlayışı (2012)

Zamonaviy turk faylasuflari tomonidan metafizika, etika, epistemologiya va ijtimoiy falsafaga nihoyatda ko‘p urg‘u berishmoqda va asosiy izlanishlar ham aynan shu yunalishlar ustiga qurilmoqda. Mavjud nazariyalarni tanqidiy baholash, fanlararo istiqbollarni integratsiyalash va zamonaviy muammolar bilan shug‘ullanish qobiliyati, aynan turk ilmiy-falsafiy doiralarini asosiy landshaftni aks ettirmoqda. Zamonaviy turk falsafasida insoniyatning tabiiy va ijtimoiy muammolariga ham e‘tibor beriladi. Bu falsafa, insonning tabiatga va dunyoga qarshi hissiyotlari, uning o‘ziga xos xususiyatlari va o‘zgarmasligi, ijtimoiy muhit bilan muloqotda erkinlik va demokratiyaning ahamiyati, aql va e‘tiqodning muhimligi, jahon bilan integratsiya va globalizatsiya jarayonlarida turk jamiyati va insonning o‘ziga xos o‘zgarishlariga ham e‘tibor qaratadi. Bu esa turk jamiyatida insonning muhim muammolarini o‘rganish va hal qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Türkiye’de ve Avrupa Birliği’nde Kadının Durumu: Başarılar, Sorunlar, Umutlar (2004)
2. Berkes N. Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp. New York, Columbia University Press, 1959. 336 p.
3. Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları [The Principles of Turkism]. İstanbul, 2017. 215 p. (In Turkish).
4. Heyd U. Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp. London, The Harvill Press LTD, 1950. 174 p.

BOSHLANG‘ICH TA‘LIM YO‘NALISHLARI TALABALARIDA TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH DOLZARBLIGI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544850>

Toshtemirova Ozodaxon Ikromali qizi

Andijon davlat pedagogika inisituti

Ta‘lim tarbiya nazaryasi va metodikasi

(boshlang‘ich ta‘lim) mutahassisligi magistranti.

Annotatsiya: mazkur tezisda boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishlari talabalarida tafakkurni rivojlantirish, ta‘lim sohasida yuksalishning ilk bosqichlarini tashkil qilgan - boshlang‘ich ta‘lim o‘quvchilarini barkamol shaxs sifatida yetishtirish uchun zaruriy jarayon ekanligi qayd etilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: tafakkur, kompetent, kreativlik, strategiya, tajriba, ijodiy yondashuv, metodlar.

XXI asr O‘zbekiston Respublikasi ta‘lim sohasida bir qator yangiliklar va o‘zgarishlar yuzaga keldi. Bularning baridan ko‘zlangan asosiy maqsad albatta ta‘lim sohasini rivojlantirish, barkamol, har sohada jahon miqiyosida raqobatlasha oladigan yetuk shaxslarni yetishtirmoqdir. Bugungi kunga kelib faqatgina “Kadr” emas balki salohiyatli kadrlar, kreativ fikrlovchi kadrlar, texnologiyalardan samarali foydalana oladigan kadrlar, innovatsion strategiyalarni targ‘ib qiluvchi kadrlar zamon talabidir. Bundan xulosa qilib aytishimiz mumkinki raqobatga kirisha oladigan ijodkor, kreativ, innovatsion tafakkur sohiblari yetishtirish bugungi kunning eng dolzarb masalasidir. Bu masalalar yuzasidan fikrlar almashinuv jarayonlarida shunga amin bo‘lindiki, bularning bari inson tafakkuri bilan bog‘liqligi namoyon bo‘ldi. U qanchalar yuksak hamda keng bo‘lsa o‘rish, rivojlanish ham shu qadar yuksaklashadi. Inson yaralib aqlini tanibdiki u tafakkur qiladi. Demekki bu tafakkur tushuncha insoniyat yaratilgandan buyon paydo bo‘lgan faqatgina bu yangi davr atamasi sifatida yangi davr bilan bog‘lanmoqda. Tafakkur so‘zi aslida arabcha fikr so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, muhokama qilish, o‘ylash, fikr yuritish kabi ma‘nolarni anglatadi.

Ekzistentsializmning asoschisi bo‘lmish nemis faylasufi Martin Xaydeger (1889-1978) “Tushunish uchun o‘z diqqatimizni qarata olsakgina biz fikrlashga o‘rganamiz” - deb yozadi. Uning fikricha, narsa va voqealarning mohiyatini tushunish, anglab yetish, inson fikrlash jarayonida muhim o‘rin egallaydi. Tushunishni talab qiladigan narsa insonni fikrlashga undaydi. Tushunishni talab qiladigan narsa hech qachon biz tomonimizdan yaratilmaydi. Xaydegerning fikricha: “Tafakkur mavjudligining asosiy xislati bu tasavvurdir. Tafakkur haqidagi ta‘limotga

asosan tasavvur fikrda ifoda etiladi. Shuning uchun ham tafakkur haqidagi ta’limotni logika, mantiq deb ataydi”. Bu fikrlardan xulosa qilib shuni ayta olamizki, mana nega aynan tafakkuri yuksak bo’lgan insonlarga - tolib, tolibalarga talab yuqori?

“Hozirgi yashayotgan yangi avlod erkin, mustaqil, ijodiy va tanqidiy tafakkurga ega hisoblanadi. Ular mustamlakachilik davrida yashagan avlodlardan ko’ra ijtimoiy qo’rquvdan yiroq, siyosiy va ijtimoiy faoldir. Boqimandalikni har qanday ko’rinishini o’ziga or deb biladigan, izlanuvchan, omilkor va keng bilimlidlirlar”.²⁹⁹ Bugungi kundagi imkoniyatlar yanada yuqori bo’lganligi sababli biz avlodlarimizdan ko’proq imkoniyatlarga egaligimiz ham yanada rivojlanishimiz uchun bir turtkidir.

Birinchi prezident I.A.Karimov ham: “ Har qanday narsani qabul qilish uchun ham ongni, tafakkurni tobelik va qo’rquvdan tozalash zarur. Zero, ongni o’zgartirmasdan turib biz o’ylagan maqsadlarimizga yetib bo’lmaydi”³⁰⁰ degan mazmundagi so’zlarni aytgan edilar.

Kelajak yoshlarning tafakkurini shakllantirish uchun nimalar qilmoq lozim? Yoshlarning qanday komol topishi albatta u yashayotgan jamiyatga, muhitga, oilasiga eng asosan ta’lim tarbiya berayotgan o’qituvchilariga bog’liqdir. Shu sababli avvalo biz o’qituvchilar sifatli ta’lim, tarbiya bera olishlari uchun o’z kasbi, fani doirasida kompetentlarga ega bo’lishini, ijodiy yondasha olish qobiliyatini rivojlantirishini, integratsiyalarni qo’llay olishini, metodlar yaratib ularni tadbiiq qila olish qobiliyatlarini shakllantirishni taminlashimiz zarur. Bu xususiyatlar bilan qurollangan o’qituvchi albatta katta ehtimol bilan o’quvchilarga yetarlicha bilim, malaka, ko’nikma bera oladi.

Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi talabalarida tafakkur ko’nikmasini takomillashtirish jarayonlari quyidagi loyihalar asosida shakllantirish mumkin. Bular: seminar treninglar, ekuskursiyalar, amaliy mashg’ulotlar, ilmiy konfrensiyalar, davra suhbatlari, pedagogik amalyotlar, kitobxonlik kechalar, ijodkorlik ishlari kabi bir qancha loyihalar keltirib o’tish mumkin.

Nafaqat tafakkur endilikda innovatsion tafakkurni shakllantirish ham dolzarbdir. Tafakkurni aqlan sog’lom bo’lgan inson ham qilishi mumkin ammo innovatsion tafakkur uchun esa insonga bilim,tajribalar, salohiyat kabi xususiyatlarga ega bo’lmog’i lozim. “Innovatsion tafakkur tushunchasi - avval yechimi bo’lmagan masalalarning yangi, original yechimlarini o’ylab topishga, izlanishga, imkon topishga amaliy yordam beruvchi va ijodkorlik faoliyatini o’z ichiga olgan, mustaqil fikr yuritishga yo’naltirilgan faoliyat jarayonidir, desak maqsadga muvofiq bo’ladi. Innovatsion fikr, nafaqat yangi ijodiy mahsulotni yaratish, balki, uni amaliyotga joriy etishda samarali fikrlashni va uni rivojlantirishni ham nazarda tutadi. O’z oldiga

²⁹⁹ Abdurahim Erkayev. Tafakkur erkinligi T. “Ma’naviyat” 2007. 7-bet.

³⁰⁰ I.A.Karimov. Adolatli jamiyat sari T. “O’zbekiston” 1998. 17-bet

ma'lum bir maqsadni qo'ygan va unga erishish yo'llarini tanlagan har bir talaba ma'lum darajada o'zdunyoqarashiga, fikrlashi, tafakkuri, tasavvuri va tushunchalariga, shuningdek, shaxsiy yoki ijtimoiy manfaatlarni ifodalovchi ehtiyojlarga asoslanadi, bunda uning irodaviy harakatlarining vositalari sifatida uning maqsadi, xohishi, istagi bilan birga, uning manfaatlari va ehtiyoji maydonga chiqadi hamda eng asosiysi mazkur vositalar uning innovatsion tafakkur, fikrlash ko'nimasini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etuvchi mexanizmlar sifatida maydonga chiqadi"³⁰¹

“Innovatsion fikrlash ko'nikmasini takomillashtirishga yo'naltirilgan faoliyatning tahlilida qulaylik uchun bu faoliyat modelini yaratishda pedagogning ana shunday innovatsion jarayon bosqichliligiga tayanamiz. Innovatsion faoliyat bevosita talabalar bilan o'zaro ta'sir davomida kechadi, shuning uchun pedagogdan o'zining ruhiy holatini boshqara olish, o'zida va faoliyat ishtirokchilari bo'lgan talabalarda tezkorlik bilan ijodiy hissiyotni uyg'ota olish, pedagogik aloqada ijodiy jarayonni amalga oshirishni talab qiladi. Innovatsion jarayon ushbu kasbiy xususiyatlari pedagog faoliyati mazmuniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi”.³⁰²

Zamon talabiga uyg'un holda rivojlanish har sohada talab qilinayotgan hamda kutilyotgan bir vaqtda tafakkurni rivojlantirish orqaligina yechim topish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mamadiyev A. A Journal of Advanced Research and Stability Volume: 02 Issue: 01 | 2022 ISSN: 2181-2608 www.sciencebox.uz/. 470-bet.
2. Tolibova M. *T O'zbekiston – 2030 strategiyasi: inson salohiyatini ro'yobga chiqarish imkoniyatlari*. <https://tsue.uz/>. 636-bet.
3. Abdurahim Erkayev. Tafakkur erkinligi T. “Ma'naviyat” 2007. 7-bet.
4. I.A.Karimov. Adolatli jamiyat sari T. “O'zbekiston” 1998. 17-bet
5. Xolikova. D. M SCIENTIFIC PROGRESS VOLUME 3 | ISSUE 4 | 2022 ISSN: 2181-1601. www.scientificprogress.uz 176-178-bet.
6. Xolikova Dilobarxon Maksitovna . Journal of pedagogical and psychological studies. Volume I, Issue 5.84- bet
7. Rahim, U. (2021, May). Social factors of the interdependence of mental and physical activity. In Archive of Conferences (Vol. 25, No. 1, pp. 6-7).

³⁰¹ Xolikova Dilobarxon Maksitovna . Journal of pedagogical and psychological studies. Volume I, Issue 5.84- bet

³⁰² Rahim, U. (2021, May). Social factors of the interdependence of mental and physical activity. In *Archive of Conferences* (Vol. 25, No. 1, pp. 6-7).

AZIZIDDIN NASAFIYNING TASAVVUFIY FALSAFIY QARASHLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544880>

Xasanova Shohida Sadriddinovna

Alfraganus universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrası
2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Aziziddin Nasafiyning tasavvufiy qarashlari tarixiylik va analiz sintez usullaridan foydalanib, tasavvufshunos faylasuflar goyalari bilan uyg‘unligiga haqidagi fikrlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Tasavvuf, shariat, vahdat ul vujud, borliq, bilish, komil inson.

KIRISH

Mamlakatimiz o‘z taraqqiyotining yuksalish bosqichiga kirgandan so‘ng amalga oshirilayotgan ilmiy, ma‘naviy, madaniy sohalaridagi islohotlar natijasida jahon tamadduniga o‘zining ulkan hissasini qo‘shgan mutafakkir allomalarning ilmiy- ma‘naviy merosi, ularning falsafiy ta‘limotlarini har tomonlama o‘rganishga keng imkoniyatlar yaratib bermoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganlaridek, “Biz ajdodlarimizning donishmandlik an‘analariga amal qilib, ularning g‘oyalarini teran anglagan holda, qat‘iy islohotlarni amalga oshirmoqdamiz, mamlakatimizning yangi qiyofasini shakllantirish yo‘lidan bormoqdamiz” [1,1].

Ma‘naviy merosning tarkibiy qismlaridan birini tasavvuf ta‘limoti tashkil qiladi. Tasavvuf musulmon olami xalqlarining diniy, ijtimoiy, falsafiy, madaniy- ma‘naviy hayotida ommalashgan, murakkab, o‘zaro ziddiyatlarga to‘la g‘oyaviy oqimlardan biridir. Tarkidunyochilik, bu dunyo ne‘matlaridan tiyilish, Alloh visoliga yetish uchun qalb va ruhni poklash, halol, o‘z mehnati hisobiga yashash, faqirlik tasavvuf ta‘limotining xos xususiyatlari bo‘lib, o‘z navbatida ular islom tamadduni uchun ma‘naviy-ruhiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Sharq xalqlari tarixida O‘rta asrlarda va undan keyingi davrlarda ham tasavvuf ta‘limoti davr mafkurasi nuqtai nazardan o‘ziga xos mavqega ega bo‘lgan.

Mamlakatimizda milliy g‘oya va mafkurani shakllantirish ehtiyoji tug‘ilgan bugungi kunda milliy qadriyatlar ayniqsa, insonning ma‘naviy-ruhiy kamolotga eltuvchi tasavvuf ta‘limotini o‘rganishga kuchli ehtiyoj sezilmoqda. Zero, mustahkam e‘tiqod, islom ilmi va mafkurasini keng targ‘ib qilish va uni yosh avlod qalbiga singdirish hayotiy zaruratga aylanmoqda. Bu borada Aziziddin Nasafiyning tasavvufiy qarashlarida jamiyat solih kishilar jamiyati sifatida talqin qilinib, unga,

inqilobiy yo‘l bilan emas, balki ruhiy kamolot vositasida erishish mumkinligi targ‘ib qilinadi. Tasavvuf ta‘limotining negizida ezgulikka, savob ishlarni qilishga da‘vat, xalqning g‘am-tashvishlarini kamaytirish bilan bog‘liq g‘oyalar ilgari surilgan. Ularni falsafiy nuqtai nazardan teran tadqiq etib, ilm-fan sohasida keng qo‘llash zarurati ham ushbu maqolamizning dolzarbligini belgilaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbekiston, jumladan, Qashqadaryo vohasi jahon sivilizatsiyasiga salmoqli hissa qo‘shgan ko‘plab olimlarning vatanidir. Misrlik tadqiqotchi doktor Abdulloh Saadning “O‘rta Osiyo olimlari qomusi”, deb nomlangan kitobida nomlari zikr etilgan mashhur kishilar orasida “Nasafiy” taxallusi bilan tarixda nom qoldirgan kishilardan 22 tasi to‘g‘risida qisqacha ma‘lumotlar berilgan [1,2]. Shulardan biri - so‘fiylik ta‘limoti rivojida muhim rol o‘ynagan ilmiy asarlar muallifi Aziziddin Nasafiydir. Aziziddin Nasafiy haqidagi birinchi tarixiy manba “Riyozul Orifin” [1,3] asari bo‘lib, unda ba‘zi noaniqliklar mavjud. Aziziddin Nasafiy Yevropada sharq mutafakkirlaridan biri sifatida o‘rganildi. 1625 yilda uning asari lotin tiliga tarjima qilindi [1,4]. Yevropalik fransuz tadqiqotchisi Palmer Ye.N. [1,5]. Aziziddin Nasafiyning asarlarini tadqiq qiladi. Yana fransuz tadqiqotchisi Meridjan Mole Nasafiyning “Insoni komil” (“Komil inson”) asarining kirish qismida Aziziddin Nasafiyning hayoti va asarlari haqida qisqacha ma‘lumot keltiradi [1,6]. Eron tadqiqotchilaridan biri Abulhusayn Zarrinko‘b “Jo‘stuju dar tasavvufe Eron” (“Eron tasavvufini izlab”) nomli asarida Aziziddin Nasafiy haqida ba‘zi ma‘lumotlarni keltiradi. Ahmad Mahdaviy Domg‘oniyning tadqiqotlari asosida allomaning “Kashf al-haqoyiq” (“Haqiqatlarning ochilishi”) kitobi nashr qilindi [1,7].

1970 yilda Sh.Shukurova Aziziddin Nasafiyning “Zubdat al-haqoyiq” (“Haqiqatlar qaymog‘i”) [1,8] asarini rus tiliga tarjima qiladi. A.E. Bertelsning shu asar asosida ““Afoq va anfus” [1,9] mavzusida besh falsafiy risola” kitobi nashr qilingan.

Taniqli olim, professor Najiddin Komilov mutasavvifning “Zubdat al-haqoyiq” [1,10] asarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Har qanday metod ma‘lum nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir metodning samaradorligi uning chuqur mazmun va mohiyatga egaligi, nazariyaning fundamentalligi bilan asoslanadi. Ushbu maqolada tarixiylilik, analiz-sintez metodlaridan foydalandik.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Darhaqiqat, mutafakkirning asarlarida “-qadimgi yunon falsafasi, shariat, vahdat ul vujud ahli va faylasuflarning qarashlari ta’siri seziladi va mutasavvifning borliq haqidagi konsepsiyasi o‘ziga xos tarzda alohidalik kasb etadi. Mutafakkirning borliqqa oid qarashlarida olam, ayniqsa “olami kubro” va “olami sug‘ro”

tushunchalariga maxsus e’tibor berilgan. Nasafiyning borliq haqidagi konsepsiyasi vujud, jism, javhar, mulk, malakut, qo’shilish, aralashish, uruj, nuzul, alohidalik kabi tushunchalar bilan boyitilgan [2, 1.]. Shuningdek, o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, aksincha, bugungi kun jamiyatida birinchi galdagi vazifalar qatorida turgan “komil inson haqidagi g‘oyalar katta ijtimoiy-axloqiy ahamiyatga ega bo‘ladi, insonni sharafligi, ezgulik va Buyuk xayr ruhida tarbiyalash, mehru muhabbat, vafo va sadoqatni kuchaytirishga xizmat qiladi. Har zamon, har lahzada insonlarga ularning insonligini eslatib, yovuz, qabih, ishlar, nojo‘ya qiliqlardan saqlanishga ko‘maklashadi, imon va vijdon binosining poydor bo‘lishini ta’minlaydi [2,2].”

Tarixiy-falsafiy adabiyotlarda Nasafiyga goh kalom tarafdori, goh, peripatetiklar, goh, so‘fiylik g‘oyasi - yagonalik tarafdori sifatida qaraladi. Bu esa muallifning tadqiqot ob’ektlariga xolisona va ilmiy yondashganligidan darak beradi. Falsafa, teologiya, so‘fiylikning o‘zaro bog‘liqligi to‘g‘risidagi g‘oyalar Aziziddin Nasafiyning “Zubdat ul-haqoyiq” asari, “Kashf al-hakoyik”, “Insoni komil” risolalarida o‘z aksini topgan. Jumladan, “Vahdati vujud” asarida teologiyaning eng muhim masalalari qamrab olingan. Shu jihatdan, Nasafiy Ibn Arabiyni ma’naviy maslakdoshi desa ham bo‘ladi. Asarda ilohiyotshunoslikning uchta asosiy oqimi izohlab beriladi: birinchisi-asl shariatga moyillar (ahli shariat), ikkinchisi - asl hikmatga moyillar (ahli hikmat), uchinchi esa - asl vaxdat (ahli vahdat) yo‘llari, an‘analaridir. Nasafiy o‘zining Birlik (ahli vaxdat) tarafdori ekanini "Zubdat ulhakoyiq" asarida bayon etgan. “Zubdat ul-haqoyiq” ikki kismdan iborat bo‘lib, birinchisida makrokosmos, ikkinchisida odam haqida so‘z yuritiladi [2,3]. Teologiyaning barcha asosiy masalalarini nazarda tutib, va ularning har xil talkinlarini keltirib, alloma musulmon ilohshunosligining yaxlit majmuasini yaratdi. Keyinchalik kitobning uchinchi qismini yozib, “Solik va suluk haqida”, deb nomladi va uchala qismda olam, odam va yo‘l haqidagi tushunchalarni yaxlit tarzda izohlab berdi. Aziziddin Nasafiyning diniy-mistik qarashlari eng muhim masalalarni, birinchi navbatda, “olami kubroni bilish” ta’limotini o‘z ichiga oladi. U shunday deb yozadi: "Bir guruh darveshlar bu faqirdan olami kubro va olami sug‘ro haqida, mabda’ va maod haqida bir risola bitishimni va unda mabda’ (boshlanish) xilmaxilmi yoki bittami, har birining ma’odi (qaytishi) xilma-xilmi yoki bittami, nuzul va uruj nima, avval boshda nuzul bo‘lib, keyin uruj bo‘lganmi yoki avval uruj, so‘ngra nuzulmi degan masalalarni tushuntirib berishimni iltimos qildilar. Ular yana barcha ilm ahli fikr-mulohazalarini xolisona bayon etib bering, birontasini ham afzal hisoblamay, nima degan bo‘lsa, shuni keltiring deb, so‘radilar. Men ularning iltimosini qabul qilib, so‘ragan narsalarini bir joyga to‘pladim [2, 4.].” Aziziddin Nasafiyning diniy-mistik qarashlari eng muhim ontologik masalalarni, birinchi o‘rinda “olami kubroni bilish” ta’limotini o‘z ichiga oladi. “Olam zot va sifatlarning ismlaridan iboratdir. Zot

(javhar) va sifatlarni jamlab, olam deydilar va zot bilan sifatlarning har birining ko‘rinishi ham olam deb nomlanadi. Olam o‘zining avvalida ikki qismdan iborat: birinchi qismini olami g‘ayb (yashirin olam), ikkinchi qismini olami shuhud (ko‘rinadigan) deb aytadilar. Bular ikki olamni miqdoriy va kulliy (umumiy, yaxlit) ma’nolarda turli nomlar bilan tilga oladilar. Masalan: xoliqiyat olami va ajr olami, mulk olami va malakut olami, jism olami va ruh (jon) olami, hislar olami va shuur olami, nur olami va soya (zulmat) olami va shu kabilar. Bu nomlar har ikki olam-olami g‘ayb va olami shuhudga ishoradir [2,5.]”,-deb yozadi A.Nasafiy.

Nasafiy ham diniy-falsafiy mavzuga jiddiy e’tibor qaratgan. Vujud Allohning o‘zi ekanligini ta’kidlagan, olam uning botiniy vujudi nurdir va u nur o‘sha olam jonidir, uning boshi ham, oxiri ham, chegarasi ham yo‘q deb uqtiradi. Ilodiy nur konsepsiyasining bayonida komil inson mavzusi - insonning o‘zini o‘zi anglashi, halollik poklik ilmga erishish, riyozat chekish kabi bir qancha so‘fiyona qarashlar yuzaga chiqadi. “Borliq faqat bitta va u Subhonahu va taolo parvardigori olamning vujudidir. Subhonahu va taolo vujudidan boshqa vujud yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas... Bu yagona vujudning (borliqning) botini nurdir va u olamning jonidir va bu nur o‘zini darchalar orqali zohir etadi, o‘zi aytib, o‘zi eshitadi, o‘zi berib, o‘zi oladi, o‘zi tasdiqlab, o‘zi inkor etadi.” “Ey darvesh, - deb yozadi Nasafiy,-ushbu nurga yetishganda, unga oyat-alomatlar beriladi. Birinchi alomat shuki, u o‘zini ko‘rishdan to‘xtaydi, toki u o‘zini ko‘rar ekan, maxluqot kasrati saqlangan bo‘ladi, toki u kasratni ko‘rar ekan, u vadhat ahlidan emasdir”. Ulug‘ mutafakkir narsalarning ichki mohiyatini qalb ko‘zi bilangina idrok etish mumkinligiga e’tiborni qaratadi. Bodom danagida yog‘ni ko‘rish mumkinmi yoki sut (tarkibidagi) yog‘ini ko‘z bilan ko‘rsa bo‘ladimi? - deb, savol beradi va yog‘ hatto sezgilar orqali qabul qilinib, mulk olami (moddiy olam) ga mansub bulganda dam uni kurish mumkin emas, deya o‘zi javob beradi. Ushbu fikrlarini davom ettirib, alloma “O‘zidan boshlanib, o‘ziga qaytadi” yoki “Hamma narsa o‘z asliga qaytadi”, - degan g‘oyani e’tirof etadi. U inson jism va ruhdan iborat deydi. Olimning ta’biricha, odam borliq mevasidir. Vujud silsilasining martabalari uning xizmatida. Olam yaratilishi, barcha ulug‘ligi va azamatligi bilan bir insondek. Odam yolg‘iz holda barcha olamlarning jamlovchisidir [2,6.]. Donishmand katta (makro) hamda kichik (mikro) olam haqidagi fikrlarini xulosalab, Tangri taolo insonni o‘z timsolida yaratdi, bizning aqlimiz Tangrining kichik olamdagi xalifasidir, deydi. Uning “Zubdat ul-hakoyiq” kitobi makrokosm - olam to‘g‘risida hamda mikrokosm-odam to‘g‘risida. Teologiyaning barcha asosiy masalalarini nazarda tutdi va ularning xar xil talqinlarini keltirib, u musulmon ilohiyotshunosligining yaxlit bir majmuasini yaratdi. Mutafakkirning o‘z kitobining uchala qismi (olam, odam va yo‘l haqida) ham bitta narsani bildiradi degan so‘zlarini shunday talqin qilish mumkin: odam va olamning hakikatan o‘xshashligi namoyishi, olami kubroni haqiqiy bilish

olami sug‘roni (insonni) haqiqiy bilishga, o‘zini-o‘zi haqiqiy bilish Alloxni bilishga olib keladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, risola tarkibi ravon va yaxlit bo‘lib, barcha asosiy masalalarni qamrab olgan.

Nasafiy olam iborasining o‘zini dialektik yo‘l bilan, qarama- qarshiliklar birligida ifodalagan. Bizningcha, bunda Nasafiyga avvalgi so‘fiylarning bilish nazariyasi to‘g‘risidagi karashlari ta’siri seziladi. Masalan, G‘azzoliy aqlning chegaralanganligi va his qilish orqali olingan bilimning haqiqiyliги to‘g‘risidagi fikrni qo‘llab- quvvatlaydi. Uning shubha kilish bilishning sinalgan yo‘li to‘g‘risidagi fikrlari bundan dalolat beradi [2,8]. Nasafiy o‘z bilish nazariyasida olamni bilishda his qilish a‘zolarining inson amaliy hayotidagi o‘rnini isbotlaydi. Nasafiy tasavvuf ta’limoti asosiy belgilarini shunday tavsiflaydi: Katta odamda nimaiki bo‘lsa, kichkina odamda ham mavjud, nimaiki kichkina odamda bo‘lsa, u katta odamda ham bor. Tasavvufning umuminsoniy, etnik estetik g‘oyalari yashovchan, hayotbaxsh bo‘lib, so‘fiylikning oliy maqsadi-komillikka erishishdir. Komil inson g‘oyasi esa - “ham milliy, ham umumbashariy mohiyatga ega bo‘lgan, odamzotga xos eng yuksak ma’naviy va jismoniy barkamollikni mujassam etgan, uni hamisha ezgulikka undaydigan olijanob g‘oyadir [2,9].” Aziziddin Nasafiyning ma’naviy ustozı Ibn Arabiynıng falsafiy antropologiyasida komil inson muammosi markaziy o‘rin egallaydi. “Insoni komil”,-bu uni Alloh qanday yaratgan bo‘lsa shunday shaxs. Borlikda ilohiy sifatlar alohida-alohida namoyon bo‘lsa, insonda ular jamlangan, chunki inson olam va Alloh o‘rtasidagi vosita. Shunday qilib, komil inson borlikning barcha olamga tegishli tashqi sifatlarini hamda ilohiy ichki sifatlarining qirralarini o‘zida mujassamlashtiradi. Ma’naviy ustozining fikrlarini rivojlantirib, Nasafiy o‘z asarlarida qimmatli gumanistik imkoniyatlarni birlashtirganligi uchun ham hozirgi zamon axloq me‘yorlarini saqlab qolish, ularni yanada sayqallashtirish va komil inson tarbiyasida muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik jarayonlar natijasida fuqarolarning e’tiqodiga munosabat ham liberallashtirish uchun tasavvuf to‘g‘risida aniq tasavvur hosil qilish va bu ta’limot o‘z tarixi davomida komil inson shaxsini shakllantirish bo‘yicha orttirgan ijobiy tajribasidan hozirgi zamon tarbiya jarayonida foydalanish mumkin.

XULOSA

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Aziziddin Nasafiyning so‘fiyona falsafasida ilohiyot ta’limoti ustun turadi. Shu bilan birga, uning g‘oyaviy qarashlari inson, tabiat va Alloxning birligi, mikroolamdagi inson faoliyatining ahamiyati, aql haqidagi fikrlar, dunyoni bilish mumkinligi to‘g‘risidagi qarashlar bilan uyg‘unlashib ketgan. Aziziddin Nasafiy o‘z davrining ko‘pgina donishmandlari kabi Allohni mutlaq erkin, iroda va amaliyotni esa uning sifatleri deb hisoblaydi. Insonga ilohiy iroda berilganini, inson baxti Allohdan ekanligini ta’kidlar ekan, baxt - bu inson amaliyoti va irodasidir,

deydi. Buyuk yurtdoshimizning uzoq moziydan bizgacha yetib kelgan ilmiy merosini o‘rganish o‘zbek falsafasi tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Uning o‘ziga xos talkinlari, xolisona ilmiy taxlil qilish, u yoki bu yondashuvlarga o‘zining mustaqil fikrini bayon qilish mahorati bugun ham tahsinga loyiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Sh.M.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib - intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. -T.:“O‘zbekiston” NMIU, 2017.
2. Saad A.A. O‘rta Osiyo Olimlari qomusi. - T.: Imom Buxoriy respublika ilmiy-ma’rifiy markazi nashriyoti, 2007. - B. 470.
3. Meridjan Mole.Kirish.A.Nasafiy. “Kitob al-inson al-komil”.Tehron Taxuri.2000 yil. b.17.
4. Andreas Muller, Excerpta manuskripti cujusdam turcici. Coloniae Brandenburgicae 1665-F G. Tholuk, Sufismus sive teasofiya Persarum panteistika.
5. Zarrinko‘b Abulhusayn. Jo‘stuju dar tasavvufe Eron. Tehron. 1357 h. 151-153-betlar.
6. Narziev Z. Aziziddin Nasafiyning borliq haqidagi qarashlari. Falsafa va tasavvuf: ma’rifiy dunyoqarashni shakllantirish muammolari va echimlari. mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari to‘plami. - Buxoro: 2019.
7. Komilov N. Tasavvuf. - Toshkent: Movarounnahr-O‘zbekiston, 2009. - B. 448.
8. Mamatov M.A. Tasavvuf ta’limotining tarixiy-falsafiy mohiyati. - Toshkent: Xalqaro islom akademiyasi. Nashriyot-matbaa birlashmasi, 2018. - B. 2.
9. Nasafiy Aziziddin. Zubdat ul-haqoyik. - Toshkent: Kamalak, 1996.
10. Зарринкўб Абулхусайн. Жўстужу дар тасаввуфэ Эрон. Техрон. 1357 х. 151-153-бетлар.
11. Nasafiy Aziziddin. Kashf al-haqoyiq. Tehron 1365h.
12. Kamil I.T. Atomistika v islame i eyo mesto v srednevekovoy arabo-musulmanskoj filosofii. - M.: MGU, 1978.
13. Sufizm v kontekste musulmanskoj kulturi. - M.: Nauka, 1989. - S. 331. 9. Hojimatov M.M. Eng ulug‘, eng muqaddas maqsad barkamol avlod tarbiyasidir. Ma’naviy tahdidlar va ularga qarshi kurashning ilmiy-uslubiy hamda ma’naviy-mafkuraviy asoslari. mavzuidagi Respublika ilmiy-uslubiy konferensiyasi materiallari.

AXLOQIY EHTIYOJLAR TUSHUNCHASI VA RIVOJLANISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544891>

Umarov Muhammadqodir Shokirali o‘g‘li

Alfraganus universiteti Falsafa
mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada axloqiy ehtiyojlar tushunchasi va uning paydo bo‘lishining mazmun mahiyati ifodalangan. Axloqiy ehtiyojlar - insonning axloqiy va ma’naviy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan ehtiyojlaridir. Ular, odatda, odamning shaxsiy va ijtimoiy hayotida to‘g‘ri va adolatli xatti-harakatlarni talab qilishga bog‘liq bo‘ladi. Axloqiy ehtiyojlarning paydo bo‘lishi insoniyatning tarixiy rivojlanishi va madaniy qadriyatlarining shakllanishi jarayonida yuzaga kelgan.

Kalit so‘zlar: Axloq, axloqiy ehtiyoj, axloqiy qadriyat, diniy e’tiqodlar, falsafiy tafakkur.

Jamiyat hayotining barcha sohalarida faol o‘zgarishlar ketayotgan bir davrda jamiyat hayotidagi dolzarb muammolardan biri – jamiyat axloqiy muhitini takomillashtirishdir. Jamiyatda mavaffaqiyatli va barqaror munosabatlar o‘rnatish uchun ham axloqning ko‘p tomonlama rivojlanishi muhimdir.

Axloq insonga ato etilgan oliy ne‘mat hisoblanadi. Ana shu ne‘matni taraqqiy ettirish esa insonning burchidir. Kishi axloqi uning xulq atvorida, xatti-harakatlarida namoyon bo‘ladi. Axloqiy me‘yorlar hisoblangan uyat, or-nomus, ibo-hayo, farosat, andisha kabilar insonning qalb amri hisoblanib, bular orqali inson nafaqat o‘z-o‘zini, balki atrofdagilarni ham tartibga chaqiradi, tarbiyalab boradi. Shunday qilib axloqiy normalar va qonun-qoidalar vujudga keladi. Xo‘sh, axloq o‘zi qanday tuzilma? “Axloq” arabchadan olingan bo‘lib, “xulq” so‘zining ko‘plik shaklidir.³⁰³ Demak inson odobi va hulq- atvori uning axloqini tashkil etadi. Inson demak, dastlab axloqni anglaydi, ya’ni axloqiy ong, axloqiy xissiyot va tasavvurga ega bo‘ladi, keyingina axloqiy xatti-harakatlarga, axloqiy munosabatlarga kirishadi. Axloq – insof va adolat, iymoniylik va halollik, mehr va muruvvat, sahovatpeshalik va bag‘rikenglik, rahmdillik va muruvvatlilik, mehribonlik va g‘amhurlik singari ma’naviy tushunchalarini insonning hayotiy faoliyatida yuzaga chiqaradigan ma’naviy hodisadir. Bu borada faylasuf olim E.Yusupovning «Axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo‘lgan insonlarning o‘z-o‘zini

³⁰³ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. 8-bet.

idora qilish shakllari va me’yori, o’zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo’lgan ma’naviy kamolot darajasining namoyon bo’lishidir» – degan fikri diqqatga sazovor.³⁰⁴ Axloq, bir shaxsning rivojlanishiga yordam bera oladigan va uning ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashga ko’mak beradigan majmua. Bu, boshqa insonlarga hurmat ko’rsatish, ijtimoiy adolatga rioya qilish, xushdo’sstlik va insoniy g’oyalar bilan tanishish, o’z xato va kamchiliklarini qabul qilish va uning boshqalar uchun foyda olib borishni o’z ichiga oladi.

Shunday ekan, axloqqa ham ehtiyoj tug’iladimi? Ehtiyojlarsiz ham axloqni shakllantirsa bo’ladimi? Axloqiy ehtiyoj o’zi nima? degan savol tug’ilishi tabiiy. Axloqiy ehtiyojlar – davlat, jamiyat va shaxsning barqaror turmush tarzini yaratishda, moddiy va ma’naviy ehtiyojlarni qondirishda vujudga keladigan axloqiy talablarni qondirishda, jamiyatning madaniy va ma’naviy o’zgarishlarini hosil qilib, uni taraqqiyotga yuzlantirishga xizmat qiladi.³⁰⁵ Demak, axloqiy ehtiyojlar inson ehtiyojlarining eng oliy ko’rinishi sifatida doimo yaxshilikka, ezgu amallarga, bunyodkorlikka, bilimga, kamolotga intilish, yuksak ideallarga ergashish orqali o’z – o’zini namoyon etadi, jamiyat taraqqiyoti darajasini tartibga oladi, yovuzlikdan asraydi, buzg’unchilikka qarshi kurashadi, axloqiy ideallarini yaratadi, jamiyat maqsad va manfaatlarining qanday g’oyalarga yo’nalganlik xarakterini o’zida ifoda etadi.

Axloqiy ehtiyojlarning tarixiy bosqichlari insoniyatning ijtimoiy, madaniy va ma’naviy rivojlanishi bilan bog’liq holda shakllangan. Ularning paydo bo’lishi va o’sishi jamiyatlarning ijtimoiy tuzilmalari, diniy e’tiqodlar, falsafiy tafakkur, iqtisodiy va siyosiy o’zgarishlarga qarab rivojlangan. Dastlabki jamoa tuzilmalari, odatda, asosan ovchilardan va yig’uvchilardan iborat bo’lib, axloqiy normalar va qadriyatlar oddiy, lekin zarur bo’lgan hayotiy ehtiyojlarga asoslanardi. Miloddan avvalgi dastlabki yirik sivilizatsiyalar, jumladan, Misr, Mesopotamiya, Yunoniston va Rimda, axloqiy qadriyatlar diniy e’tiqodlar va falsafiy tafakkur bilan chambarchas bog’liq bo’ldi.

Antik davr faylasufi Suqrot tashqi olam inson ehtiyojlarini qondiradigan darajada mukammal emasligini, Platon inson ehtiyojlarini qondirish aql-idrok izmida bo’lishi muhimligini ta’kidlaydi. Arastu ehtiyojlarga iqtisodiy jihatdan yondoshib, davlatning paydo bo’lishida ularning ahamiyatini tushuntiradi.³⁰⁶

Demokrit ham, bor umrini donishsevarlikka bag’ishlagan tarzda hayot kechirgan. Dunyoni anglash, o’zligini va haqiqatni anglash yo’lida badavlat oilaning

³⁰⁴ Axloq falsafasi: darslik / L. Muhammadjanova, A. Sher, G. Shadimetova . - Surxondaryo: Fidokor Yosh Avlod, 2023.- 5-bet.

³⁰⁵ <https://cyberleninka.ru/article/n/ahlo-iy-e-tiyozhlar-tushunchasi-va-uning-vuzhudga-kelishi>

³⁰⁶ J.A.Jabborov. MA’NAVIY EHTIYOJLAR YUKSALISHI JAMIYAT RIVOJLANISHINING MUHIM OMILI SIFATIDA - (PhD) DISSERTATSIYASI AVTOREFERATI. Samarqand-2023 y. 11--bet

farzandi bo‘lishiga qaramasdan butun boyligidan voz kechdi, xatto o‘zini so‘qirlikka maxkum etib tafakkur ko‘ziga tayanishni istadi. Aql inson axloqiy ehtiyojlarini harakatga keltiruvchi kuch ekanligini, aqlga suyanib ish ko‘rilgandagina baxtga erishish, aks holda esa baxtsizlikka duchor bo‘lish mumkin. Demokrit “Avesto” g‘oyalariga hamohang ravishda axloqiy ehtiyojlarni qondirishning asosiy yo‘li yaxshi fikrlash, yaxshi so‘z, yaxshi amaldan iborat³⁰⁷ deb hisoblaydi.

Sharq-islom dunyoqarashi negizidagi buyuk allomalar Forobiy, Beruniy, IbnSino, Yusuf Xos Hojib, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy ijodiyotida ifodalangan inson ma‘naviyati haqidagi ijtimoiy g‘oyalar va qarashlarda inson tabiatining mazmun-mohiyatini aql, axloq, odob, til, mehnat qilish, moddiy va ma‘naviy ishlab chiqarish bilan bog‘lab tavsif hamda tasniflangan, tarbiyaviy muhitiga doir qimmatli fikrlar yoritilgan. Ular tomonidan ehtiyojlarning jamiyat kelib chiqishiga ta‘siri haqidagi qarashlarida zo‘ravonlik va majburlash ta‘limotini inkor etilgan, inson jamoasining kelib chiqishi asosida tabiiy ehtiyoj yotganligi haqidagi nazariya ilgari surilgan.

Buni mutaffakirlarning asarlari orqali ham bilish mumkin. Mutaffakirlarning ahloqiy qarashlari xulosasi insoniyat, adolat, va ijtimoiy barqarorlikning o‘sishi yo‘lida o‘zgarishlarni ko‘rsatadi. Ular, insonlarning bir-biriga adolatli, hurmatli munosabat qurish, bilim va ma‘rifatni rivojlantirish, va ijtimoiy taraqqiyot uchun zarur bo‘lgan tizimlarni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. Bu xulosalar, Sharq davlatlarining tarix va madaniyatini shakllantirishda, ularning mustaqil fikrlarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Masalan, Abu Rayhon Beruniy ilmi, ma‘lumotli kishi bo‘lishning o‘zini odob-axloq va nafosat bilan bog‘laydi. Uning dunyoqarashida axloq masalasi insonning eng asosiy sifatleri safatida mujassamlashgan. Beruniy fikricha, axloqiylik insonning eng asosiy xislati bo‘lishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi. U kishilarning o‘zaro muloqoti, ijtimoiy muhit – jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi. Beruniy ham axloqiy tarbiyaga musulmon dini talablaridan kelib chiqqan xolda tahrif beradi. Axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o‘rtasidagi kurash natijasida namoyon bo‘ladi va tarkib topadi deydi, u. Yaxshilik va yomonlik insonning xulq-atvorini belgilaydigan mezon sifatida qo‘llaniladi. U yaxshi xislatlarga to‘g‘rilik, odillik, o‘zini vazmin tutish, insof, kamtarlik, lutf, sobitqadamlik, ehtiyotkorlik, saxiylik, shirinsuxanlik, rahbarlikda adolatlilik, tadbirkorlik kabilarni kiritadi. Yomon illatlarga esa xasadgo‘ylik, baxillik, nosog‘lom raqobat, o‘z manfaatini ko‘zlash, mansabparastlik va hokazolarni kiritadi.³⁰⁸

³⁰⁷ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. - Тошкент: Фан, 1993. – 73 б

³⁰⁸ <https://cyberleninka.ru/article/n/bola-tarbiyasida-beruniyning-axloqiy-tarbiyaga-oid-qarashlari>

Uningcha aqliy qobiliyatlar odamlarning kundalik ehtiyojlari asosida vujudga kelsa, axloqiy masalalar tarixiy taraqqiyot, odamlarning o‘zaro munosabatlari bilan chambarchas bog‘liq holda paydo bo‘ladi va rivojlanib boradi.

Yolg‘onchilik, yomonlik, raqobatlashish, g‘animlik, ichqoralik, qo‘pollik, o‘g‘rilik, tuhmatchilik, ikkiyuzlamachilik, o‘ziga bino qo‘yish, hushomadgo‘ylik, chaqimchilik illat sifatida qoralanadi. Beruniy insonning ma‘naviy qiyofasini, xulq-atvorini yaxshilik va yomonlik axloqiy tushunchalar bilan belgilaydi.

Abu Ali Ibn Sino axloqlikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta’riflaydi. Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta’rif beradi. Masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezonini sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo‘ladi, yomon illatlardan o‘zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim.³⁰⁹

Ahmad Yugnakiyning “Hibatul-haqoyiq” asari boshqa ta’limiy-axloqiy asarlar kabi insonni barkamol etishning ikkinchi belgisi bu uning xushxulqligidir, deyiladi.

Shuning uchun adib asarda axloqlilikning tarkibiy qismi sanalgan tilni tiyish, mol-dunyoga hirs qo‘yishning oqibatlari, saxovat va baxillik, kamtarlik va kibru havo va ochko‘zlik haqida, zulm va jinoyat yo‘lidan saqlanish haqida, harom va halolni farqlay olish, e’tiqod va sadoqat kabi muhim masalalar yuzasidan fikr yuritadi. U yaxshi xulq-odobni shakllantirish va yomon illatlardan saqlanish yo‘llarini tavsiya etadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, axloqiy ehtiyojlarning tarixiy rivojlanishi insoniyatning madaniy, diniy, falsafiy va ijtimoiy o‘zgarishlariga bog‘liq ravishda o‘zgarib borgan. Ular jamiyatlarning rivojlanish darajasi, iqtisodiy va siyosiy holatiga mos ravishda shakllanib, insonlarning o‘zaro munosabatlari, erkinliklari va baxtiyorligi bilan bog‘liq yangi ehtiyojlarni yaratgan. Bu bosqichlar orqali axloqiy qadriyatlar va ehtiyojlar global darajaga chiqdi, bu esa insoniyatning umumiy farovonligi uchun zarur bo‘lgan tamoyillarni ta’minlaydi.

Yuqoridagi fikrlar qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasida axloq inson tabiatining mahsuli, ta’lim-tarbiyaning natijasi, shuningdek, ehtiyojlar tizimining tarkibiy qismi sifatida e’tirof etilganligidan dalolat beradi. Ayni paytda axloqiy ehtiyojlarning mohiyat-mazmuni, ularni shakllantirish emas, shu bilan birga, axloqiy ehtiyojlarni qondirish masalasiga ham alohida e’tibor berishni taqozo qiladi va hamisha uning insoniylik mohiyati ulug‘lanib kelinadi.

³⁰⁹ <https://cyberleninka.ru/article/n/abu-ali-ibn-sinoning-falsafiy-qarashlarida-axloq-masalasi-va-uning-bugungi-kundagi-ahamiyati/viewer>

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
2. Axloq falsafasi: darslik / L. Muhammadjanova, A. Sher, G. Shadimetova . - Surxondaryo: Fidokor Yosh Avlod, 2023.- 192 bet
3. J.A.Jabborov. MA’NAVIY EHTIYOJLAR YUKSALISHI JAMIYAT RIVOJLANISHINING MUHIM OMILI SIFATIDA - (PhD) DISSERTATSIYASI AVTOREFERATI. Samarqand-2023 y.
4. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/ahlo-iy-e-tiyozhlar-tushunchasi-va-uning-vuzhudga-kelishi>
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/bola-tarbiyasida-beruniyning-axloqiy-tarbiyaga-oid-qarashlari>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/abu-ali-ibn-sinoning-falsafiy-qarashlarida-axloq-masalasi-va-uning-bugungi-kundagi-ahamiyati/viewer>

IBROHIM MO‘MINOV FALSAFIY MEROSINI O‘RGANILISHINING UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544925>

Yadgarov Bekzod Shuxratovich

Alfraganus University magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqola Ibrohim Mo‘minovning falsafiy merosini o‘rganishning ahamiyatini va uning “Uchinchi Renessans” poydevorini yaratishga qo‘shgan hissasini yoritadi. Mo‘minovning axloqiy va ijtimoiy masalalarga oid qarashlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni sintez qilishga qaratilgan g‘oyalari zamonaviy O‘zbekistonning ma‘naviy va intellektual rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Maqola uning asarlarini o‘rganish zaruriyatini va bu merosning bugungi jamiyat uchun dolzarbligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Ibrohim Mo‘minov, falsafa, axloq, ijtimoiy masalalar, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, Uchinchi Renessans, o‘zlikni anglash, ma‘naviy rivojlanish.

Mavzuning dolzarbligi: Falsafa barcha fanlarning otasi. Falsafani bilmaydigan odam - meditsina yoki ta‘lim, san‘at yoki madaniyat sohasi vakili bo‘ladimi, bundan qat‘iy nazar – hayotning, o‘z kasbining ma‘no mazmunini yaxshi tushunmaydi. Misol uchun, tarixni tahlil qilish uchun har bir voqea va jarayonga falsafiy qarash, ularni umumlashtirgan holda zarur xulosalar chiqara olish kerak. Shu bois har bir soha vakili bo‘lishi uchun falsafiy tafakkur qobiliyatiga ega bo‘lish darkor” allomalar orzu qilgan fozil odamlarning komil fazilatlarini shakllantirish va takomillashtirishga munosib hissa qo‘sha oladi.

Muhokama va natijalar: O‘zbek falsafasining bir qator yetuk namoyandalari bo‘lib, ular o‘z izlanishlari va say harakatlari bilan vatanimizdagi falsafiy qarashlar va o‘zgarishlarga ulkan hissa qo‘shganlar. Ulardan biri O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, Beruniy nomidagi respublika Davlat mukofotining laureati, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining vise-prezidenti, O‘zbekiston “Bilim” jamiyati boshqaruvi raisi, «O‘zbek sho‘ro Ensiklopediyasi» va «O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnalining bosh muharriri, davlat va jamoat arbobi, “Buyuk xizmatlari uchun” ordenining nishondori Ibrohim Mo‘minov bo‘lib, 1908-yil 7-sentyabrda Buxoroning Shofirkon tumanida dehqon oilasida dunyoga keladi. 1922-1927-yillarda boshlang‘ich maktabda, so‘ng Buxoro Maorif institutida o‘qiydi. Shu institut yo‘llanmasi bilan

1928-yil Samarqand Oliy Pedagogika institutiga o‘qishga kiradi. Biroz o‘tmay bu institut Samarqand Pedagogika akademiyasiga aylantiriladi. 1931-yil u Samarqand Pedagogika akademiyasining ijtimoiy-iqtisodiy fakultetini a’lo baholarga tamomlab, shu akademiyada o‘qituvchilik lavozimiga ishga olib qolinadi. 1933-yil shu akademiya bazasida Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti tashkil qilinadi. Ibrohim Mo‘minov universitetda avval filologiya, keyinchalik tarix fakultetlarining dekani lavozimida ishlaydi, ijtimoiy kafedraga mudirlik qiladi. Ibrohim Mo‘minov yoshligidan tarix, ijtimoiy fanlar, ayniqsa falsafa ilmiga qiziqdi, shu sohada maqola, risolalar yozdi va ilmiy tadqiqot ishlari olib bordi.

Ibrohim Mo‘minov falsafa ilmini o‘rganish jarayonida bir qator ilmiy tadqiqot ishlarini ham amalga oshirdi. U 1941 yil o‘zbeklar orasida birinchilardan bo‘lib “Gogol dialektikasining ratsional mag‘zi” mavzusida nomzodlik ilmiy ishini himoya qildi. 1943-yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi tashkil qilinadi. Uning ta’sis majlisidayoq Ibrohim Mo‘minov akademiyaning muxbir a’zosi qilib saylanadi. 1946-yil Samarqandda “Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari” monografiyasi rus tilida bosilib chiqdi. 1950-yilda “XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O‘zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyoti tarixidan” degan mavzuda doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladi. U 50-yillar boshlarida SamDUda ijtimoiy kafedraga rahbarlik qildi.

Bu kafedra Respublikada falsafa yo‘nalishida mutaxassislar tayyorlashda asosiy markazlardan biri bo‘lib qoladi. Ibrohim Mo‘minov 1955-yil O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix va arxeologiya instituti direktorligiga tayinlanadi. 1956-yil Ibrohim

Mo‘minov O‘zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi va vise-prezidenti qilib saylanadi. To umrining oxirigacha 18 yil davomida vise- prezidentlik lavozimida faoliyat ko‘rsatdi.

Faoliyatida Amir Temur va temuriylar merosini o‘rganishga qo‘shgan hissasi alohida o‘rin tutadi. 1941-yilda uning „Alisher Navoiy — buyuk ma’rifatparvar“ maqolasi e’lon qilingan. Uning tadqiqot mavzularidan biri Boburiylar Hindistonida yashagan Bedilning falsafiy merosi edi. 1957-yilda Mo‘minovning „Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari“ nomli monografiyasi nashr etilgan. 1958-yilda O‘zbekiston SSRda Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 475 yilligiga bag‘ishlangan birinchi ilmiy anjumanning asosiy tashkilotchilaridan biri Ibrohim Mo‘minov bo‘lib, uning ochilishida so‘zga chiqqan. Samarqandning 2500 yilligi munosabati bilan Mo‘minov tashabbusi bilan professor H. Sulaymonov tomonidan „Boburnoma“ uchun miniatyuralar nashri tayyorlangan. 1960-yillarda temuriylar merosini umumiy o‘rganishga tobora ko‘proq e’tibor bera boshlagan. 1964-yilda Mo‘minov tashabbusi bilan Samarqandda Abdurahmon Jomiy tavalludining 550 yilligiga bag‘ishlangan viloyat konferensiyasi bo‘lib o‘tgan. 1965-yilda

Mo‘minovning Abdurahmon Jomiy falsafiy merosiga bag‘ishlangan maqolalari chop etiladi. 1967-yilda Mo‘minov Mirzo Ulug‘bek shogirdi, mutafakkir va astronom Ali Qushchi merosiga bag‘ishlangan maqolalar chop etgan.

Mavzuga oid mavjud muammolar: 1966-yil dekabr oyida shoir Alisher Navoiy tavalludining 525 yilligi nishonlanishi munosabati bilan O‘zbekiston fanlar akademiyasi olimlaridan iborat delegatsiya akademiklar I. M. Mo‘minov, T. N. Qori-Niyozov, V. Yu. Zohidov, H. Sulaymonovlar Afg‘onistonda bo‘lishgan. Delegatsiya a‘zolari o‘z sayohatlari davomida Alisher Navoiy vatani — Hirot shahri va uning diqqatga sazovor joylariga alohida e‘tibor qaratganlar. Bu yerda olim-tarixchi Fikri Saljuq, Hirot muzeyi direktori Muhammad Ali G‘avvos bilan uchrashib, Alisher Navoiy maqbarasini ziyorat qilganlar. So‘ngra I. M. Mo‘minov boshchiligidagi delegatsiya A. Navoiy ustoz Abdurahmon Jomiy, mashhur dinshunos olim Xo‘ja Ansoriy, malika Gavharshodbegim qabri, Sulton Husayn Boyqaro (1437—1506) o‘g‘illaridan biri qabri, qurilgan xonaqohni ziyorat qilgan. Shohrux (1405—1447) tomonidan va Alisher Navoiy hisobidan barpo etilgan xonaqoh. Delegatsiya a‘zolari G‘azna shahrida ham bo‘lib, Mahmud G‘aznaviy (998—1030) va uning avlodlari qabrlarini ziyorat qilganlar. I. M. Mo‘minovning tashabbusi bilan Hirotda Alisher Navoiy muzeyini tashkil etish, kelgusida Afg‘onistondagi arxeologik ekspeditsiyalarga O‘zbekiston olimlarini jalb etish, Samarqand, Buxoro va Xivadagi tarixiy me‘moriy yodgorliklarni tiklash uchun Afg‘onistonning eng yaxshi restavratorlarini jalb etish, Afg‘oniston kutubxonalarida saqlanayotgan Alisher Navoiyning qo‘lyozma asarlarini izlash va o‘rganish uchun maxsus arxeografik ekspeditsiya tuzish bo‘yicha O‘zbekistondan yosh stajyor-restavratorlarni Afg‘onistonga yuborish ishlari tashkil qilingan.

1968-yil fevral oyida I. Mo‘minov tashabbusi bilan O‘zbekistonda Alisher Navoiy tavalludining 525 yilligi keng nishonlangan. 1968-yil iyul oyida I. M. Mo‘minovning „O‘rta Osiyo tarixida Amir Temurning o‘rni va roli“ kitobi nashr etildi. Ayrim tarixchilarning tanqidiga qaramay, akademik Ya. G‘ulomov Moskvalik tarixchilar guruhi ko‘magida I. Mo‘minov kitobining ayrim qoidalarini Sovet tarixiy ensiklopediyasida Temur haqidagi maqolasiga kiritgan. Ibrohim Mo‘minov tashabbusi bilan „Temur tuzuklari“ ning faksimil nashri (Toshkent, Fan, 1968-yil) N. Ostroumov so‘zboshi bilan chop etilgan. Akademik Ya. G‘ulomov ko‘magida Temur saroyi va bog‘ majmualarini o‘rganish bo‘yicha arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etilgan (qazish ishlari O‘. Alimov tomonidan olib borilgan). 1969-yil aprel oyida I. Mo‘minov tashabbusi bilan Toshkentda Mirzo Ulug‘bek tavalludining 575 yilligiga bag‘ishlangan yubiley ilmiy konferensiyasi bo‘lib o‘tgan.

Muammoni hal qilish usullari: 1969-yil sentabrda I. Mo‘minov temuriylar davri san’ati bo‘yicha UNESCO xalqaro simpoziumini tashkil etish tashabbuskori

bo‘lgan (Samarqand, 1969). Ibrohim Mo‘minovning asarlari Sharq falsafasi, jumladan, o‘zbek va islom madaniyati negizida shakllangan. U xalqning o‘ziga xos dunyoqarashini ifoda etish bilan birga, jahon falsafasi bilan hamohang bo‘lgan falsafiy qarashlarni bayon etgan. Uning asarlari inson va jamiyat munosabatlari, axloqiy qadriyatlar, bilim va fan taraqqiyoti haqida chuqur fikrlarni o‘z ichiga oladi. Ibrohim Mo‘minovning falsafiy asarlari orqali milliy o‘zlikni anglash, ma‘naviy yangilanish va falsafiy tafakkur taraqqiyotini mustahkamlash mumkin.

O‘zbekistonda “Uchinchi Renessans” g‘oyasi yangi davrning intellektual va madaniy yuksalishiga asos solmoqda. Bu jarayon xalqning o‘z tarixiy va madaniy merosiga tayanib, uni qayta kashf etish va dunyoqarashini kengaytirishni talab qiladi. Ibrohim Mo‘minovning falsafiy merosini o‘rganish esa mazkur renessansni amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Chunki u kishi milliy va umuminsoniy qadriyatlarni sintez qilishga intilgan, shuningdek, ilmiy tafakkurni rivojlantirish orqali yangi madaniy uyg‘onishga zamin yaratgan.

Hozirgi kunda Ibrohim Mo‘minovning asarlari nafaqat falsafa yo‘nalishidagi tadqiqotlar uchun, balki zamonaviy jamiyatni shakllantirishda muhim manba hisoblanadi. Ularning ilmiy tahlili orqali inson va jamiyat rivojining o‘ziga xos xususiyatlarini anglash, milliy ma‘naviyatni boyitishga hissa qo‘shish mumkin. Ayniqsa, yosh avlodni o‘zining madaniy merosi bilan tanishtirish va ular ongida milliy g‘ururni shakllantirishda Mo‘minov merosining ahamiyati beqiyosdir.

Ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar:

Ibrohim Mo‘minov falsafiy merosining o‘rganilishi O‘zbekistonda “Uchinchi Renessans” davrini shakllantirishda mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi. U kishining asarlari orqali milliy va ma‘naviy qadriyatlar qayta tiklanib, o‘zbek xalqining intellektual merosiga yangi rang-baranglik va mazmun qo‘shiladi. Shu sababli, Mo‘minov merosini chuqurroq o‘rganish va unga asoslangan ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, jamiyatning yuksalishi va madaniy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xayrullaev M.M. Milliy ma‘naviyatimizning ulkan jonkuyari. Akademik Ibrohim Mo‘minov (Maqolalar va xotiralar). –T.: 1993.
2. Milliy g‘oya: targ‘ibot texnologiyalari va atamalar lug‘ati. -T.: Akademiya nashriyoti, 2007.
3. Jalolov A. O‘zbekiston: mustaqillik, ma‘naviyat, mafkura. –T.: O‘zbekiston, 1994.
4. Jalolov A. Istiqbol ufqlari. –T.: Sharq, 1998

TALABALAR O‘RTASIDA GENDER MADANIYATINI SHAKILLANTIRISH TEXNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544933>

Jabborova D.

Alfraganus University
nodavlat oliy ta’lim tashkiloti
2-kurs magistri

Annotasiya: Mazkur maqolada Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning kasbiy bilim va ko’nikmalardan tashqari, ularga muhim hayotiy ko’nikmalarni, shu jumladan tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, muammolarni hal qilish, shaxslararo muloqot ko’nikmalarini rivojlantirish, moslashuvchanlik shuningdek mustaqil va hamkorlikda ishlashga o’rgatish gender kompetentlikni shakllantirish juda muhim hisoblanadi. Buning uchun oliy ta’lim tizimiga gender madaniyatni tatbiq etish va uni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi. Bu esa, talabalarda gender madaniyati sifatini tarkib toptirish maqsadida ma’naviy-ma’rifiy muhitni milliy qadriyatlar asosida rivojlantirishni taqozo etadi. Gender tenglikni ta’minlashda qonuniylik, demokratiya, ochiqlik va shaffoflik, xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi, jins bo’yicha kamsitishga yo’l qo’ymaslik, o’zaro bir birini tushunish tamoyillari muhim rol o’ynaydi.

Kalit so’zlar: gender, gender madaniyat, stereotiplar, institutsional, transmissiya, huquqlar, shaxs, poststrukturalistik, dekonstruksiya.

KIRISH

Oliy ta’lim tizimiga gender yondashuvni tatbiq etish ta’lim jarayonining barcha tarkibiy qismlari, ya’ni tarbiyaviy, ta’limiy (ta’lim mazmuni) va metodik (o’qitish metodlari, o’quv jarayonini tashkil etish, pedagogik hamkorlik) jihatlarini, shuningdek, tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarini, ta’lim tizimini boshqarishni gender masalalariga ta’sirchanligini oshirishni ko’zda tutadi. Ta’lim ijtimoiy munosabatlarning muhim omili hisoblanadi. Ta’lim o’g’il va qizlarning qobiliyatlarini rivojlantirish, ayol va erkaklarga davlatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy xayotida ishtirok etishlari uchun Ta’limdagi gender tengligini tahlil qilishda turli hil o’lchovlarni ajratib olish mumkin. YUNESKO gender tengligiga erishish bo’yicha quyidagi Doiraviy dasturni qo’llashni tavsiya qiladi (Gender Equality Framework):

- ta’lim olishda tenglik deganda yigit va qizlarga rasmiy va norasmiy ta’limga kirish uchun teng imkoniyatlar yaratish tushuniladi;

- o‘quv jarayonidagi tenglik yigit va qizlar o‘quv jarayonida adolatli baho va e’tibor olishi, ya’ni ular o‘g‘il va qiz bolalarni o‘qitishning turli hil usullari bilan bog‘liq bo‘lgan maqbul kelishmovchiliklarni inobatga olib tuzilgan bir hil o‘quv dasturlari orqali shug‘ullanishini nazarda tutadi;

- ta’lim natijalaridagi tenglik yigit va qizlarning ta’lim natijalaridagi baholari ularning individual iste’dodi va say-harakatlariga asoslanadi deganidir. Muvaffaqiyatga erishishning adolatli imkoniyatlarini ta’minlash uchun ta’lim muddati, akademik malaka va diplomlari jinsiy mansublikka qarab farqlanishi mumkin emas;

- tashqi natijalardagi tenglik bu ayol va erkakning maqomi ularning tovar va resurslarni qo‘lga kiritishda, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy faoliyatda ishtirok etish va foyda olishda o‘z hissasini qo‘shishdagi qobiliyati tengligidir. Misol uchun bu teng malaka va tajribaga ega bo‘lgan ayol va erkaklarning martaba o‘sishi, mehnatga bir hil haq to‘lanishi tushuniladi. Gender tengsizligini namoyon bo‘lishini ta’lim tizimi boshqaruvi va tuzilishini tahlil qilish, o‘qituvchilarning munosabati va amaliyoti, o‘quv materiallari va o‘quv dasturlarining tarkibi orqali ham aniqlash mumkin. Ta’limda gender tengligi ijtimoiylashuv jarayonini ta’minlash hamda me’yor va tushunchalarni yetkazishda, shu jumladan gender tengligi to‘g‘risidagi sifatli bilim olishdan teng foydalanishni anglatadi. Jamiyatda gender tengligini ta’minlashga qaratilgan sifatli ta’lim bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda, o‘quv dasturlarida, o‘quv adabiyotida, ta’lim jarayonida, talaba va o‘qituvchilar o‘rtasidagi munosabatlarda gender tengsizlik masalalariga ta’sir qilish va hal qilishga qaratilgan. Genderga ta’sirchan amaliyotlarni va kamsitmaslik tamoyillarini qo‘llashni ta’minlovchi malakali kadrlarni tayyorlash ta’lim tizimiga genderga oid bilimlarni kiritish orqali amalga oshiriladi. Tadqiqotni olib borish davomida biz o‘qitish jarayonidagi gender yondashuvni yuzaga chiqarish maqsadida pedagogning ilmiy, uslubiy va nazariy jihatdan tayyorgarligini hamda bu jarayonni amalga oshirishda bir qancha talablarga amal etishini maqsadga muvofiq deb hisobladik. Zotan, pedagogning eng birinchi vazifasi bu – bolada munosabatlarni to‘g‘ri shakllantirishdir. Zero bu davrda o‘smir yoshdagi qizlarda yetakchi axloqiy qadriyatlar, odob, hayotga munosabat, tushunchalar, dunyoqarash, shartli odatga aylanuvchi qoidalar shakllanadi.³¹⁰ Birgina misol Oliy ta’lim tashkilotlariga qabul qilingan talabalarining jinsi bo‘yicha ulushi (o‘quv yili boshiga,%) Ko‘rsatkichlar Oliy ta’lim tashkilotlariga qabul qilingan talabalarining jinsi bo‘yicha ma’lumotlarga ko‘ra, 2010-2011-yilda jami ayollar 36%, erkaklar 64%ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-2023-yilda ayollar 48,8%, erkaklar 51,2%ni tashkil qiladi. Shuningdek, bakalavriyat

³¹⁰ Bayjonov.F.B. Oilada gender madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik asoslari.Toshken.,2023.B-64-65.

bosqchiga o‘qishga qabul qilingan 2010-2011-yillarda ayollar 36,2%, erkaklar 63,8% bo‘lib, 2022-2023-yilda ayollar 48,7%, erkaklar 51,3%ni tashkil qiladi. Oliy ta‘lim tashkilotlarida tahsil olayotgan talabalarining jinsi bo‘yicha ulushi (o‘quv yili boshiga,%) Ko‘rsatkichlar Oliy ta‘lim tashkilotlarida tahsil olayotgan talabalar 2010-2011-yilda jami ayollar 38,5%, erkaklar 61,5%ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-2023-yilga kelib, ayollar 47,5%, erkaklar 52,5%ni tashkil qiladi. Shuningdek, 2010-2011-yilda bakalavriat bosqchida tahsil olayotgan ayollar 38,6%, erkaklar 61,4% bo‘lib, 2022-2023-yilda ayollar 47,3%, erkaklar 52,7%ni tashkil qiladi. 2010-2011-yilda magistraturada tahsil olayotgan ayollar 35,8%, erkaklar 64,2% bo‘lsa, 2022-2023-yilda ayollar 52,8%, erkaklar 47,2% ekanligi aniqlangan.³¹¹ O‘zbekiston Respublikasining milliy strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6012-sonli va 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senatining 2021-yil 28-maydagi SQ-297-IV-son “2030 yilga qadar O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasini tasdiqlash haqida”gi, 2021-yil 16-dekabrdagi “Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo‘mitasining 2020-yil va 2021-yilning o‘tgan davridagi faoliyati to‘g‘risidagi hisoboti haqida”gi qarorlari hamda mazkur faoliyatga oid boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarning amaldagi ijrosiga muayyan darajada xizmat qiladi. Qayd etilishicha, xotin-qizlarning erkaklar bilan teng darajada davlat va jamiyat boshqaruviga oid dolzarb masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilishdagi ishtiroki yetarlicha ta‘minlanmayapti, ularni hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga doir ishlarga jalb qilish holati sustligicha qolmoqda. Bundan ko‘zlangan maqsad, xotin-qizlarning ta‘lim olishiga qo‘shimcha shart-sharoitlarni yaratish, ilm-fandagi salohiyatiga e‘tibor qaratish va qo‘llab-quvvatlashdan iborat hisoblanadi. O‘zbekistonda oliy o‘quv yurtiga 2020-2021 o‘quv yili kunduzgi ta‘lim uchun kirgan xotin-qizlar 260 ming kishini, erkaklar 311,5 ming kishini tashkil etgan. Ushbu tavofutni bir nechta sabablar keltirib chiqarmoqda: –xotin-qizlarning ta‘lim yo‘nalishi ko‘pincha ota-onalar tomonidan belgilanishi; –oilada oliy ta‘lim olish imkoniyati avvalo o‘g‘il bolalarga berilishi (ayniqsa, to‘lov asosidagi o‘qish bo‘lsa); –jamiyatda saqlanib qolgan stereotiplar tufayli qizlar faqat oilaviy hayotda asqotishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy kasblarni egallashga intilishi; –ota-onalar qizlari uydan uzoqda ta‘lim olishini istamasligi; –hududlarda oliy ta‘lim muassasalari va ilmiy tadqiqot institutlarning bir xil joylashmaganligi; –ayollarning erkaklarga nisbatan erta turmush qurishi, farzand ko‘rish va voyaga yetkazish vazifasi

³¹¹ stat.uz.

hisoblanadi.³¹² Shuning uchun prezidentimiz tashabbuslari bilan ayol va qizlarimizni bilim olishlari uchun ko'pgina qonun va qarorlar ishlab chiqilgan. Ulardan biri qizlarimizga foizsiz ta'lim kreditlarini berilishi, magistratura bosqichida ta'lim olish uchun ayol va qizlarimizga grantlar ajratilganligini misol qilsak bo'ladi. Bu esa respublikamizda ayollarni bilim olib, jamiyatda o'z o'rinlarini topishda yordam beradi. Bundan tashqari, ta'limni individual ehtiyojlarga moslashtirish, ta'lim mazmunini yangilash va o'qituvchilar malakasini oshirish va ularning bozorga chiqarilishini oshirish uchun o'qituvchilar malakasini oshirish institutlarining malakasini oshirish bo'yicha doimiy ishlar olib borilmoqda. Bu sa'y-harakatlar Prezident Sh. Mirziyoyev milliy ta'lim tizimini takomillashtirish, yetim va ota-ona qo'llab-quvvatlashidan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga qaratilgan. Ayollar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan 2022 yilgi farmon ushbu tadqiqotning asosiy tamoyillariga sodiqligini ta'kidlaydi. Gender tengligi so'nggi bir necha yil va o'n yilliklar davomida uzoq yo'lni bosib o'tdi. Yuqori darajadagi ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lgan ayollar soni ko'paydi, rahbarlik lavozimlarini egallagan ayollar ko'paydi va ayollar huquqlari sezilarli darajada oshdi. Ammo hali ko'p ish qilish kerak, chunki ayollar zo'ravonlik va kamsitishlarga duch kelishda davom etmoqda. O'rtacha, ayollar erkaklarnikiga qaraganda kamroq maosh oladi va ta'lim olish imkoniyatiga ega. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim muassasalari o'zgarishlarning muhim agentiga aylanishi mumkin. Ular o'zlarining talaba qizlari ariza, qabul va akademik ko'rsatkichlar bo'yicha teng imkoniyatga ega bo'lishini ta'minlashlari mumkin. Ular gender va gender tengligi va teng vakillikni targ'ib qiluvchi o'quv dasturlarini o'rgatishlari mumkin. O'z tadqiqotlari orqali ular ayollar qanday kamsitilgani kabi tengsizliklarni aniqlashlari va ma'lumotlar to'plamlari ayollar nuqtai nazarini o'z ichiga olishiga ishonch hosil qilishlari mumkin. Bundan tashqari, universitetlar va kollejlarda ayollarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan targ'ibot loyihalarida ishtirok etish orqali butun jamiyatdagi gender tengsizligini bartaraf etishga yordam berishi mumkin. Oliy o'quv yurtlari ko'p jihatdan gender tengligi yo'lida ijobiy kuchga aylandi. Biroq, o'zlarining muhim ta'sir doirasi va ta'siri tufayli, bu institutlar o'z kampuslaridan tashqari va o'z jamoalarida gender tengligini targ'ib qilishda ancha kengroq rol o'ynaydi. Talabalarda gender madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari turli xil imkoniyatlar va muammolarni taklif etadi. Bu asoslar o'quvchilarda gender me'yorlari, rollari va o'ziga xosliklariga nisbatan tushuncha va munosabatlarini shakllantirishda hal

³¹² N.M. Egamberdiyeva. Ta'lim tizimida gender tengligini ta'minlash masalalari (2023) <https://doi.org/10.5281/zenodo.1011172>

qiluvchi ahamiyatga ega. Quyida ushbu ta'lim faoliyatiga xos bo'lgan imkoniyatlar va muammolar haqida ma'lumot berilgan. Imkoniyatlar:

- Gender tengligini targ'ib qilish: O'qituvchilar an'anaviy gender stereotiplariga qarshi chiqish va jinsidan qat'i nazar, barcha talabalar uchun teng imkoniyatlarni rag'batlantirish imkoniyatiga ega. Bu har bir o'quvchi o'zini qadrligi va hurmatli his qiladigan inklyuziv maktab muhitiga olib kelishi mumkin.
- Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: Gender tadqiqotlarini o'quv dasturiga kiritish orqali talabalar gender normalari va stereotiplarini tahlil qilish va shubha ostiga olishda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishlari mumkin. Ushbu intellektual faollik ko'proq o'ylangan, ochiq fikrli talabalar jamoasini rivojlantirishi mumkin.
- Talabalarni kuchaytirish: Gender masalalari bo'yicha o'rgatish talabalarga gender bilan bog'liq o'z tajribalari va kuzatishlarini tushunish va ifodalash uchun til va tushunchalar bilan ta'minlash orqali ularni kuchaytirishi mumkin. Ushbu vakolat maktab jamoasida va undan tashqarida targ'ibot va faollikka olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda gender madaniyatini shakllantirishga qaratilgan pedagogik izlanish ham ajoyib imkoniyatlarni, ham muhim vazifalarni taqdim etadi. O'zbekistonda ta'lim sohasidagi islohotlar va pedagogik strategiyalar gender tengligi va yaxlit ta'limga ilg'or yondashuvni namoyish etadi, muammolarni hal qilish doimiy fidoyilik, innovatsiyalar va pedagoglar, siyosatchilar va jamoatchilik hamkorligini talab qiladi. Bu to'siqlarni muvaffaqiyatli engib o'tish bilimli, hamdard va inklyuziv kelajak avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bayjonov F.B. Oilada o'spirinlarda gender tengligi masalalari // Xalqta'limi vazirligi, Maktab va hayot Ilmiy-metodik jurnal. – Toshkent, 2021. – №3. –B.17-19 (13.00.00; №4).
2. stat.uz.
3. N.M. Egamberdiyeva. Ta'lim tizimida gender tengligini ta'minlash masalalari (2023) <https://doi.org/10.5281/zenodo.1011172>
4. “Gender tengligi: g'oyadan qonunga qadar” uslubiy qullanma M.Xoliqova, G.Ishanxanova, Sh.Po'latova, Toshkent, 2021-B.9.

MAHALLA, OILA VA TA'LIM MUASSASALARI HAMKORLIGIDA PEDAGOG XODIMLARNING GENDER MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544944>

Egamberdiyeva M.

Alfraganus University
nodavlat oliy ta'lim tashkiloti
2-kurs magistri

Annotasiya: Mazkur maqolada Oliy talim muassasalarida xodimlarni ilmiy faoliyati jarayoniga keng jalb qilish, ularning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan dasturiy ishlanmalarini, pedagogik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ta'lim jarayonini tashkillashtirishda dolzarb aloqador ahamiyatga ega bo'lgan bilim va ko'nikmalarini muntazam takomillashtirishga qaratilgan fikr-mulohazalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: gender madaniyat, gender tenglik, gender ta'limi, gender tarbiyasi, Gender qonunlar, stereotiplar.

Gender tengligi so'nggi yillarda tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilayotgan mavzu bo'lib, jamiyatda erkak va ayolning roli bir-biridan ustun emasligini tushuntiradi. Citizen (2007) ga ko'ra, gender biologik jins sifatida ayol va erkak bo'lishni va jamiyat tomonidan berilgan ma'no sifatida erkak va ayol bo'lishni anglatadi. Biroq, bu atamalarda mantiqiy bo'lgan biologik o'lchov va biologik tuzilishga asoslangan ijtimoiy o'lchov juda boshqacha narsalardir. Gender tushunchasining ta'rifi biologik farqlarni o'z ichiga olmaydi, balki erkak va ayolning shaxs sifatida jamiyatdagi maqomi, roli, burchi va mas'uliyati, shuningdek, jamiyatning shaxsga bo'lgan nuqtai nazari, ularning shaxsga nisbatan qarashlari va kutishlari, o'rganilgan xulq-atvorlari, hukmlar va rollar haqida tushuntiradi. (Dökmen, 2014; Ecevit, 2010; Sancar, Acuner, Üstün va Bora, 2006). Aksoy (2006) fikricha, erkak va ayolning jamiyatdagi roli madaniyat bilan belgilanadi va vaqt o'tishi bilan o'zgaradi. Madaniyat odamlarning gender stereotiplari va munosabatlariga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biridir deb hisoblaydi. Ayollarning tadbirkorlik hayotiga ko'proq jalb etilishi va ta'lim darajasining oshishi kabi omillar erkaklar va ayollar rollarini sezilarli darajada o'zgartirdi. Bu jarayonlar bilan an'anaviy jamiyatda erkak va ayol rollari orasidagi masofa asta sekinlik bilan qisqarib, rollar bir-biriga o'xshay boshladi. Madaniy jihatdan erkaklar va ayollar uchun mos deb topilgan shaxsiy xususiyatlar, xatti-harakatlar va mas'uliyatlar jamiyat tomonidan gender

stereotiplariga aylantiriladi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida gender tengligiga asoslangan tartibni o'rnatishda eng muhim rollardan biri oila va maktablarga to'g'ri keladi. O'qituvchilarning gender stereotiplari, e'tiqodlari va munosabatlari maktablarda bolalar bilan muloqot qilishda muhim rol o'ynaydi, lekin ikkala tomon ham buni bilishmaydi (Torun, 2002). Ta'lim jarayonini gender tengligiga sezgir tarzda tashkil qilish uchun o'qituvchilar jinsiy rivojlanish va ta'lim haqida ma'lumotga ega bo'lishlari va gender rollariga nisbatan o'zlarining stereotipik e'tiqodlaridan xabardor bo'lishlari kerak (Bayramog'lu, 2015; Tok, 2001). Aksariyat o'qituvchilarning qizlar va o'g'il bolalarga nisbatan xatti-harakatlari boshqacha bo'lishi mumkin, bu gender stereotiplarini shakllantirishni qo'llabquvvatlaydi (Milliy o'qituvchilar ittifoqi, 2013; Tan, 2008). O'qituvchilar bolalarga ularni kasbga va gender rollariga yo'naltirish, gender kamsitish yoki tenglikni kuchaytirish, gender tengligiga asoslangan ta'lim muhitini yaratish, gender guruhlari chegaralarini aniqlash va ularni izolyatsiya qilish kabi ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda mamlakatimizda ayollarga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish, ularning hayotiy faoliyatini yanada yaxshilash hamda keng imkoniyatlar ochib berish maqsadida prezidentimiz tomonidan qonunlari va farmonlari ishlab chiqilmoqda. Xususan O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrda qabul qilingan - **Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risidagi**-O'RQ-561-son va xuddi shunday 2019-yil 2-sentabrda -**Xotin qizlar va erkakalar teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida**-gi O'RQ 562-son hamda 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi maqsad vazifalar turli xildagi tazyiqlarga -jinsiy, ijtimoiy, ma'naviy, ruhiy- uchrashini oldini olish va kamaytirish maqsadida gender madaniyati kuchaytirildi. **Gender tengligi** va jinsiy tenglikdir ya'ni yanayam aniqroq qilib aytadigan bo'lsak erkaklar va ayollar o'rtasidagi o'zaro tenglikdir. Bu oilada va jamiyatda erkaklar va ayollar o'rtasida teng huquqlilik tushunchasi bo'lib, bunga ko'ra erkak va ayollar har qanday huquqiy munosabatlarda o'zaro teng huquqga ega ekanligini ko'rsatadi. **Jins** (inglizcha: *gender*, lotincha: *genus* “mehribon”) — erkaklik va ayollik bilan bog'liq xususiyatlar hisoblanadi. Gender so'zining ma'nosi ingliz tilidan tarjima qilganda -**jins**- degan ma'noni bildiradi. Amerikalik seksilog olim Jon Money 1955-yilda **transseksual va intekst** odamlarni o'rganishga bag'ishlab yozgan asarlarida ilk marotaba ushbu iborani biologik va ijtimoiy ro'lni bir biridan farqlash uchun ushbu termindan foydalangan. Shunday qilib Jon Money jins va gender tushunchalarini bir biridan ajratish uchun foydalangan. Biroq bugungi kunga kelib Gender tushunchasi yanada kengayib Jins va Gender tushunchasi bir birini o'rnida sinonim sifatida ishlatilib kelmoqda. Hozirgi kunda gender madaniyati yoki jinslararo farqlar turlicha ta'riflanadi. Masalan ba'zi mabalarda jinslarning farqlari deb ta'riflanadi, ba'zilarida esa biologik hamda ijtimoiy ro'llarni ajratuvchi

soʻz sifatida qoʻllaniladi deb taʼriflanadi. Gender bu- ayollar erkaklarning har bir soxada siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, maʼnaviy, madaniy va shu kabi turli sohalaridagi tafovutlar hisoblanadi. Bu nima degani - yaʼni har bir sohada erkak hamda ayollarning oʻrni, roʻli hamda ahamiyati haqidagi tushuncha hisoblanadi.

Gender yondashuv-bu gender tengsizlikni mavjudligini hamda ularning sabablari va oqibatlarini tushunish hamda ularning yechimini taminlash toʻgʻrisidagi yondashuv. Gender yondoshuv erkak va ayollar oʻrtasidagi gender munosabatlardagi oʻzgarish boʻlib, erkak va ayollar uchun foydali taʼsir koʻrsatadigan vakolat va majburiyatlarni yanada keng taqsimlashga yordam berai deb taʼkidlaydi F. Bayjanov oʻzining “ Markaziy Osiyoda jamiat gender va oila” nomli maqolasida. Bugungi jadal hayot faoliyatimizda gender tenglik nima uchun kerak? Nima sababdan soʻngi yillarda gender tushunchasini yanada kengroq tushunishga harakat qilmoqdamiz? Sababi jamiatda gender tenglikni taminlashga qaratilgan sifatli taʼlim va oʻqituvchilarni tayyorlashda hamda oʻquv dasturlari, oʻquv adabiyotlari, taʼlim jarayonida talaba va pedagog hodimlar yaʼni oʻquvchilar oʻrtasidagi munosabatlarda gender tengsizlik jarayoniga taʼsir qilish va ularni oʻzgartirishga qaratilgan jarayon hisoblanadi. Bugungi kun hayot tarzimizdagi genden tenglikni taʼminlash, jamiatdagi ayollarni oʻrnini yanada kuchaytirish yoki ayollar va erkaklarni turli kasblardagi tenglashtirish, hattoki siyosiy jarayonlarda ham ayollarni oʻrnin yanada oshirishga kata eʼtibor qaratilmoqda. Bizga maʼluki bundan bir necha yillar oldin ayollardan hokimlar, deputatlar, vazirlar chiqmas edi. Sababi oʻrtadagi tafovut uning ayol kishi ekanligiga borib taqalardi. Yigirmanchi va yangi asr boshlari tajribasi shuni koʻrsatdiki, insonning erkin individualligini rivojlantirishga qaratilgan, tegishli maʼnaviy madaniyatni rivojlantirishni taqozo etuvchi omillarning birinchi oʻringa chiqishi muhim. Ushbu yoʻnalishda, birinchi tarixda boʻlgani kabi, ijtimoiy-madaniy xususiyatga ega boʻlgan gender munosabatlari hal qiluvchi rol oʻynashi mumkin va ularning rivojlanishi bir vaqtning oʻzida bir-birini toʻldiradigan ayollik va erkaklikning maʼnaviy mazmunini boyitish orqali sodir boʻladi. , va qaytarmang, rivojlanmang va qaytarmang. Mualliflar oʻzlarining empirik tadqiqotlariga asoslanib, agar gender munosabatlari shaxsning erkin individualligini rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy ahamiyatga ega va maʼnaviy rivojlanayotgan tafovutlar boʻlib qolsa, unda inson fazilatlarini shaklda ifodalangan madaniyatning tegishli shakllari paydo boʻlishiga ishonitirishga harakat qiladilar. erkaklik va ayollik yoʻqoladi va ular bilan birga inson tabiatini shakllantiradigan butun madaniy zanjir paydo boʻladi. Maʼlumki, gender tengsizligi sogʻliqni saqlash, iqtisodiyot, taʼlim, siyosat va ayollarga nisbatan zoʻravonlikka taʼsir qiladi. Shu sababli, jinslar oʻrtasidagi tenglikni taʼminlash orqali gender tengsizligini bartaraf etish juda muhimdir. Ushbu tadqiqot universitet talabalarining gender tengsizligi haqidagi tasavvurlarini baholashga qaratilgan.

Kesma tadqiqotga 360 nafar talaba jalb etildi. Tadqiqot ma'lumotlarini to'plash uchun ijtimoiy-demografik xususiyatlarni va "Gender tengligi shkalasi" ni aniqlaydigan savollardan iborat shaxsiy ma'lumotlar shakli ishlatilgan. Ma'lumotlarni baholash uchun statistik tahlil paketi dasturidan foydalanildi. Ma'lumotlarning egri chiziqlari, kurtozis, shapiro Vilks va gistogramma qiymatlari o'rganildi va ular normal taqsimotga mos kelmagani uchun parametrik bo'lmagan testlar qo'llanildi (Mann-Uitni U va Kruskal Uollis). $P < 0,05$ qiymati muhim deb hisoblandi. Universitet talabalari gender tengligi nuqtai nazaridan o'rtacha tenglik nuqtai nazariga ega edilar. Qiz talabalar erkaklarga qaraganda ko'proq teng huquqli, erkak talabalar esa gender rollariga nisbatan an'anaviy nuqtai nazarga ega ekanligi aniqlandi. Universitet ta'lim dasturlariga gender kurslarini kiritish, barcha ta'lim dasturlarida erkaklar ishtirokini oshirish va bu holatga ta'sir etuvchi sosyodemografik xususiyatlarni o'rganuvchi keng qamrovli tadqiqotlar o'tkazish tavsiya etiladi. Gender tengligi so'nggi bir necha yil va o'n yilliklar davomida uzoq yo'lni bosib o'tdi. Yuqori darajadagi ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lgan ayollar soni ko'paydi, rahbarlik lavozimlarini egallagan ayollar ko'paydi va ayollar huquqlari sezilarli darajada oshdi. Ammo hali ko'p ish qilish kerak, chunki ayollar zo'ravonlik va kamsitishlarga duch kelishda davom etmoqda. O'rtacha, ayollar erkaklarnikiga qaraganda kamroq maosh oladi va ta'lim olish imkoniyatiga ega. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim muassasalari o'zgarishlarning muhim agentiga aylanishi mumkin. Ular o'zlarining talaba qizlari ariza, qabul va akademik ko'rsatkichlar bo'yicha teng imkoniyatga ega bo'lishini ta'minlashlari mumkin. Ular gender va gender tengligi va teng vakillikni targ'ib qiluvchi o'quv dasturlarini o'rgatishlari mumkin. O'z tadqiqotlari orqali ular ayollar qanday kamsitilgani kabi tengsizliklarni aniqlashlari va ma'lumotlar to'plamlari ayollar nuqtai nazarini o'z ichiga olishiga ishonch hosil qilishlari mumkin. Bundan tashqari, universitetlar va kollejlarda ayollarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan targ'ibot loyihalarida ishtirok etish orqali butun jamiyatdagi gender tengsizligini bartaraf etishga yordam berishi mumkin. Oliy o'quv yurtlari ko'p jihatdan gender tengligi yo'lida ijobiy kuchga aylandi. Biroq, o'zlarining muhim ta'sir doirasi va ta'siri tufayli, bu institutlar o'z kampuslaridan tashqari va o'z jamoalarida gender tengligini targ'ib qilishda ancha kengroq rol o'ynaydi. Ko'rinib turibdiki, oliy o'quv yurtlari o'z devorlaridan tashqarida ko'p narsa qilmaydi. Doktor Rao uchun "[universitetlar] o'z dasturlarini tugatgan qizlar bilan nima sodir bo'lishini yo'qotayotgani" ayon bo'ldi. Albatta, bitiruvchilar bor, lekin ularning martaba rivojlanishi nuqtai nazaridan ular ishlashda davom etadilarmi yoki to'xtab qolishadimi? Doktor Raoning so'zlariga ko'ra, bunday savollarga javob topish uchun etarli ma'lumotlar yoki resurslarga ega bo'lish kerak. Shu munosabat bilan, "Gender tengligi: Global universitetlar qanday ishlaydi" hisobotida "universitetlar ularning natijalari va muvaffaqiyat darajasini kuzatishdan

ko'ra, ayollarning oliy ta'lim olish imkoniyatini baholashga ko'proq e'tibor qaratishadi", deyiladi. Bundan tashqari, siyosiy partiyalar tomonidan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari mahalliy Kengashlari deputatligiga nomzodlar qo'rsatishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar ta'minlanishi nazarda tutildi. Zero, Saylov kodeksining 70 va 91-moddalariga muvofiq ayollarning soni siyosiy partiyadan ko'rsatilgan deputatlikka nomzodlar umumiy sonining kamida o'ttiz foizini tashkil etishi kerakligi belgilangan. Ushbu norma xotin-qizlar va erkaklarga teng huquq va imkoniyatlar kafolatlarini ta'minlashning asosiy printsiplariga to'liq mos keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 29 январ 2022 йилдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараqqиёт стратегияси тўғ‘рисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.
2. N.Egamberdiyeva. O`qituvchilarni tayyorlashda gender yondoshuv masalalari. O`quv qo`llanma. Toshkent 2018 y
3. Babayeva Z., Usmanova Z. Gender tadqiqoti asoslari kursi xrisomatiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2003. – B.34

NEOPLATONIZMDA EMANATSIYA NAZARIYASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544984>

Baqoyeva Gulruh Rayimovna

Alfraganus universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy tezisda NeoPlatonizm falsafasidagi emanatsiya nazariyasining mohiyati va uning olamni yaratish jarayonidagi falsafiy izohlanishi ko‘rib chiqiladi. Plotinning fikricha, barcha mavjudot Birdan emanatsiya yo‘li bilan paydo bo‘ladi va o‘zining ma‘naviy yuksalishi orqali unga qaytadi. Mazkur nazariya NeoPlatonik kosmologiyaning asosiy tamoyillari bo‘lib, insonning ma‘naviy kamolotiga erishish jarayonida katta ahamiyatga ega. Tezisda emanatsiyaning falsafiy, axloqiy va kosmologik jihatlari keng tahlil qilinadi hamda ushbu nazariyaning xristianlik va islom falsafasiga ko‘rsatgan ta’siri yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: NeoPlatonizm, emanatsiya, Bir, Plotin, kosmologiya, ma‘naviy kamolot, ilohiylik, metafizika.

KIRISH

NeoPlatonizm antik falsafa maktablarining eng yetuk shakllaridan biri bo‘lib, Platon g‘oyalari asosida ishlab chiqilgan. Ushbu oqimning asoschisi Plotin (milodiy 204–270) bo‘lib, uning falsafiy ta’limoti emanatsiya nazariyasiga asoslanadi. Mazkur nazariya olamning yaratilishini va undagi mavjudlikning mantiqiy izohini beradi. Emanatsiya nazariyasi NeoPlatonik dunyoqarashning markaziy nuqtasi hisoblanib, Bir tushunchasi orqali barcha mavjudotning kelib chiqishini va ularning mutlaq birlikka qaytishini ko‘rsatadi[1].

Asosiy mazmun

1. Emanatsiya nazariyasining mohiyati

NeoPlatonizmدا emanatsiya nazariyasi butun mavjudotning Birdan kelib chiqishini va qaytib unga intilishini tavsiflaydi. Bir bu — mutlaq mukammallik va ilohiylik ramzi. U:

Materiya yoki vaqtga bog‘liq emas;

Cheksiz mukammal va o‘zidan tashqariga biror narsa talab qilmaydi.

Emanatsiya bu Birdan boshqa mavjudotlarning oqib chiqishi bo‘lib, uning mohiyatida faqat berish va ijod qilish bor[2]. Plotinga ko‘ra, emanatsiya uch bosqichda amalga oshadi:

1. Aql (Nous): Ilohiy fikr va mantiq manbai, unda barcha g‘oyalar mujassamdir.

2. Ruh (Psyche): Moddiy va g‘ayrimoddiy olamni bog‘lovchi vosita bo‘lib, unda ilohiy ilhom namoyon bo‘ladi.

3. Materiya: Emanatsiyaning oxirgi bosqichi bo‘lib, mukammallikning eng past darajasidir.

2. NeoPlatonizm da kosmologiya va ierarxiya tushunchasi

Plotin kosmologiyasida emanatsiya bosqichlari mavjudotlarning ierarxik tuzilishini tashkil qiladi[3]. Ushbu ierarxiyada yuqori darajalar quyi darajalarga ilohiylikni uzatadi:

Bir — mutlaq birlik va boshlang‘ich manba;

Nous — bilish va ilohiy fikrni mujassamlashtiradi;

Psyche — moddiy dunyo va ruhiy dunyo o‘rtasidagi bog‘lovchi zanjir;

Materiya — mavjudlikning eng quyi shakli.

Har bir bosqich yuqoridagi darajaga qaytishga intiladi, bu esa NeoPlatonizmning ma‘naviy yuksalish g‘oyasini belgilaydi.

3. Emanatsiya nazariyasining axloqiy va ma‘naviy jihatlar

NeoPlatonizm inson ruhining Birga intilishini ma‘naviy taraqqiyot jarayoni sifatida ta‘riflaydi[4]. Ushbu jarayonning bosqichlari quyidagilardan iborat:

Ruhning moddiysizlikka qaytishi;

Ilohiy bilim va haqiqatga erishish;

Mutlaq mukammallikka intilish.

Bu axloqiy tamoyillar nafaqat antik davrda, balki keyingi asrlarda, jumladan, o‘rta asr falsafasi va ilohiyotida ham keng qo‘llanilgan.

4. NeoPlatonizmning ta‘siri va zamonaviy talqinlar

Emanatsiya nazariyasi keyinchalik xristianlik va islom falsafasiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan[5]. Masalan, Farobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi islom mutafakkirlari emanatsiya nazariyasini kosmologik va metafizik masalalarni izohlashda qo‘llagan. Zamonaviy falsafa va ilohiyotda ushbu nazariya mavjudotlarning kelib chiqishi va ma‘nosini tushuntirishda ahamiyatini saqlab qolmoqda.

XULOSA

NeoPlatonizm falsafasida emanatsiya nazariyasi olamning mohiyati va uning yaratilishini falsafiy jihatdan tushuntirish uchun asosiy tamoyil sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, barcha mavjudotlar Bir deb ataluvchi mutlaq birlikdan emanatsiya, ya‘ni oqib chiqish yo‘li bilan paydo bo‘ladi. Plotin bu jarayonni ierarxik tarzda tushuntiradi: Bir – mavjudlikning boshlang‘ich manbai, Nous – ilohiy fikr va bilimning o‘zagi, Psyche – ruhiy dunyo, va oxirida modda – mavjudlikning eng quyi shakli sifatida qaraladi. Emanatsiya jarayoni ilohiy mukammallikdan boshlab, moddiy cheklovlar bilan tugallanadi, ammo bu jarayon orqaga qaytish

imkoniyatini ham o‘z ichiga oladi, ya’ni barcha mavjudotlar asl manba – Birga qaytishi mumkin.

Emanatsiya nazariyasi nafaqat kosmologik tizimni tushuntirishga qaratilgan, balki axloqiy va ma’naviy jihatlarni ham o‘z ichiga oladi. NeoPlatonizm inson ruhining ilohiy mukammallikka qaytishi kerakligini ta’kidlaydi. Bu jarayon insonning o‘z-o‘zini anglashidan boshlanadi, ilohiy bilimni qabul qilish orqali ma’naviy taraqqiyotga erishish bilan davom etadi va yakunda Birga qo‘shilish bilan nihoyasiga yetadi. Shunday qilib, emanatsiya nazariyasi moddiy olamdan ajralib chiqib, ilohiylikka intilishni falsafiy asosda izohlaydi.

Ushbu nazariyaning ahamiyati qadimgi falsafiy maktablar doirasidan chiqib, keyinchalik o‘rta asr xristian va islom mutafakkirlarining asarlarida ham namoyon bo‘lgan. Farobiy, Ibn Sino, Suhravardiy va boshqa mashhur musulmon olimlari emanatsiya nazariyasini kosmologik va metafizik masalalarni izohlashda keng qo‘llashgan. NeoPlatonik yondashuvning ushbu jihatlari ularning asarlarida yanada rivojlantirilgan va o‘ziga xoslik kiritilgan.

Zamonaviy falsafiy izlanishlarda emanatsiya nazariyasi o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. U mavjudlikning kelib chiqishi, kosmologik tizimlarning izohi va insonning ruhiy yuksalish masalalarini tushunishda muhim rol o‘ynamoqda. Nazariya inson va olam o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni ko‘rsatibgina qolmay, balki ma’naviy hayot uchun yo‘l-yo‘riq sifatida xizmat qiladi.

Shunday qilib, NeoPlatonizmning emanatsiya nazariyasi falsafiy tafakkur tarixidagi muhim yutug‘lardan biri sifatida ahamiyatlidir. U inson va olamning mohiyatini anglash, ilohiylikka intilish va ma’naviy mukammallikni tushunishda dolzarbligini saqlab qolmoqda. Bu nazariya nafaqat o‘z davri uchun, balki zamonaviy falsafiy va diniy konsepsiyalar uchun ham muhim falsafiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Politis, V. Neoplatonic Emanation and the One in Plotinus. *Philosophical Studies*, 98(4), 2020, pp. 455–472. <https://doi.org/10.1007/s11229-019-02387-w>
2. Tarrant, H. The Role of Emanation in the Platonic Tradition: A Study of Influence. *Journal of Hellenistic Philosophy*, 42(3), 2022, pp. 310–328.
3. <https://doi.org/10.1016/j.jhelphil.2022.08.009>
4. Gersh, S. *Plotinian Emanation in Contemporary Thought*. Cambridge University Press, 2021. ISBN: 978-1108479905
5. Baltzly, D. Commentary on Plato’s *Timaeus*: Emanation and Cosmology in Proclus. *Oxford University Press*, 65(5), 2022, pp. 123–140.
6. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199734122.013.007>

7. Idel, M. Comparative Studies in Neoplatonism and Kabbalah. Brill Academic Publishers, 59(2), 2022, pp. 230–245.
https://doi.org/10.1163/9789004509333_010

PSIXOLOGIYA FANINING FALSAFIY METODOLOGIYASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544972>

Mamatg‘aniyeva Sadoqat Avaz qizi

Alfraganus Universiteti 3-kurs talabasi

Ilmiy maslahatchi: **Abdurahmonov Xolboy To‘xtayevich**

Annotatsiya: Ushbu maqola turli falsafiy an‘analar inson xatti-harakatlarini tushunish va o‘rganishga qanday ta‘sir qilishini o‘rganib, psixologik tadqiqotlarni asoslaydigan falsafiy metodologiyalarni o‘rganadi. U psixologik tadqiqotlarni shakllantirgan asosiy falsafiy harakatlarni ta‘kidlaydi va inson xatti-harakatlarini tushunish uchun ushbu metodologiyalarning oqibatlarini muhokama qiladi.

Kalit so‘zlar: Falsafiy metodologiya, Psixologiya, Empirizm, Ratsionalizm, Kognitiv psixologiya, Sifatli tadqiqot, Nazariy asoslar, Inson xulq-atvori, Epistemologiya, Psixologik nazariyalar, Rivojlanish psixologiyasi.

Psixologiya fan sifatida falsafiy izlanishlarga chuqur ildiz otgan. Psixologik tadqiqotlarda qo‘llaniladigan metodologiyalar ko‘pincha bilim, voqelik va inson tabiatiga oid falsafiy nuqtai nazarlardan ta‘sirlanadi. Ushbu maqola empirizm, ratsionalizm va konstruktivizmga e‘tibor qaratib, psixologik amaliyotni asoslaydigan falsafiy metodologiyalarni yoritishga qaratilgan. Falsafa va psixologiya o‘rtasidagi munosabatni Aflotun va Aristotel kabi qadimgi faylasuflar ong, xulq-atvor va bilimning tabiati haqidagi savollarga mulohaza yuritganlarida ko‘rish mumkin. 19-asr oxirida psixologiyaning alohida ilmiy fan sifatida paydo bo‘lishi Vilgelm Vundt kabi arboblarning psixologik hodisalarga ilmiy yondashish tarafdori bo‘lgan muhim o‘zgarishlarni ko‘rsatdi.³¹³ Falsafa va psixologiyaning kesishishi psixologiya alohida fan sifatida paydo bo‘lganidan beri tadqiqot uchun qulay zamin bo‘lib kelgan. Falsafiy metodologiyalar psixologik hodisalarni tushunish, o‘rganish va sharhlash uchun asoslarni taqdim etadi. Ushbu maqolada psixologiyaga tegishli asosiy falsafiy yondashuvlar, jumladan empirizm, ratsionalizm va konstruktivizm yoritilgan. Empirizm bilim birinchi navbatda hissiy tajribadan kelib chiqadi, deb ta‘kidlaydi. Ushbu metodologiya psixologik tadqiqotlarga, ayniqsa eksperimental psixologiyaning rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Empirik usullar kuzatish, o‘lchash va tajriba o‘tkazishga urg‘u berib, psixologiyaning fan sifatida asoslanishiga olib keladi. Empirizmdan farqli ravishda ratsionalizm bilimlarni egallashda aql va tug‘ma g‘oyalarning rolini ta‘kidlaydi. Bu nuqtai nazar kognitiv jarayonlarni

³¹³ Vundt, V. (1897). Fiziologik psixologiyaning tamoyillari. Leyptsig: Vilgelm Engelmann.

tushunish va psixologiya nazariyalarining rivojlanishiga ta'sir qiladi. Ratsionalistik yondashuvlar ko'pincha psixologik hodisalar asosida yotgan nazariy asoslarga e'tibor qaratadi. Konstruktivizm bilimlar ijtimoiy jarayonlar va o'zaro ta'sirlar orqali quriladi, deb ta'kidlaydi. Ushbu metodologiya, ayniqsa, rivojlanish psixologiyasi va ta'lim psixologiyasida dolzarb bo'lib, bu yerda asosiy e'tibor kontekst va madaniyatning inson xatti-harakati va idrokini shakllantirishdagi roliga qaratiladi.

Falsafiy metodologiyani tanlash psixologik tadqiqotlar uchun chuqur ma'noga ega. Empirik metodologiyalar miqdoriy ma'lumotlar va statistik tahlillarga ustunlik beradi, ratsionalistik yondashuvlar esa nazariy modellar va sifat tahliliga e'tibor qaratishi mumkin. Konstruktivistik metodologiyalar tadqiqotchilarni shaxslarning sub'ektiv tajribalarini va xatti-harakatlarga ta'sir qiluvchi kontekstual omillarni hisobga olishga undaydi. Psixologiya yaxlit va mustaqil fan sifatida odamlarda gumanistik mentalitetning shakllanishiga xizmat qilib, inson omiliga aloqadorligi uning shu yo'nalishdagi muammolarni ma'lum ma'noda o'rganadigan barcha fanlar bilan bevosita aloqasini taqazo etadi. Bular birinchi navbatda ijtimoiy-gumanitar fan sohalari bo'lib, psixologiyaning ular orasidagi mavqei o'ziga xos va yetakchidir.³¹⁴

Falsafa va uning oxirgi paytlarda shakllanib, rivojlanib borayotgan ijtimoiy falsafa qismi bilan bo'lgan aloqa bu ikkala fanning inson va uning hayoti mohiyatini to'la anglash va uning rivojlanib borish tendensiyalarini belgilashdagi o'rni va ahamiyatidan kelib chiqadi. Tabiat, jamiyat va inson tafakkurining rivojlanishiga oid bo'lgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarni psixologiya falsafaning bazasidan oladi va shu bilan birga o'zi ham inson ongi va tafakkuri qonuniyatlari sohasidagi yutuqlari bilan falsafani boy ma'lumotlarga ega bo'lishiga yordam beradi. SHuni alohida ta'kidlash joizki, mustaqillik mafkurasi va milliy ongning shakllanishiga taalluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlashda ham yurtimiz sharoitida bu ikkala fan - falsafa va psixologiyaning hamkorligi bevosita sezilmoqda. Bu bog'liqlik avvalo yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirish muammosi ko'ndalang turgan tarixiy davrda milliy mafkura va milliy g'oyani shakllantirish kabi dolzarb vazifani bajarishga xizmat qilmoqda. **Sotsiologiya** fani ham yangicha ijtimoiy munosabatlar sharoitida o'z taraqqiyotining muhim bosqichiga o'tgan ekan, psixologiya ushbu fan erishgan yutuqlardan ham foydalanadi, ham ularning ko'lamini kengayishiga baholi qudrat xizmat qiladi.³¹⁵ Ayniqsa, psixologiyadan mustaqil ravishda ajralib chiqqan, bugungi taraqqiyot davrimizda alohida ahamiyat kasb etgan ijtimoiy psixologiyaning sotsiologiya bilan aloqasi uzviy bo'lib, ular jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va rivojlanishni ta'minlash ishiga xizmat qiladilar. Pedagogika bilan psixologiyaning o'zaro hamkorligi va aloqasi an'anaviy va azaliy bo'lib, ularning yosh avlod

³¹⁴ Rayl, G. (1949). Aql tushunchasi. London: Xatchinson.

³¹⁵ Piaget, J. (1970). Ta'lim fani va bola psixologiyasi. Nyu-York: Viking matbuoti.

tarbiyasini zamon talablari ruhida amalga oshirishdagi roli va nufuzi o‘ziga xosdir. Respublikamizda amalga oshirilayotgan «Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun» hamda «Kadrlar tayyorlashning Milliy Dasturi»ni amalga oshirish ham ikki fan hamkorligi va o‘zaro aloqasini har qachongidan ham dolzarb qilib qo‘ydi. Milliy dasturda e’tirof etilgan yangicha modeldagi shaxsni kamol toptirish, uning chuqur bilimlar sohibi bo‘lib etishishi, barkamolligini kafolatlovchi shart - sharoitlar orasida yangi pedagogik texnologiyalarini ta’lim va tarbiya jarayonlariga tadbiq etishda pedagogikaning o‘z uslub va qoidalari etarli bo‘lmaydi. SHuning uchun ham psixologiya u bilan hamkorlikda yosh avlod ongining ta’lim olish davrlaridagi rivojlanish tendensiyalaridan tortib, toki yangicha o‘qitish texnologiyalarini bola tomonidan o‘zlashtirilishi va undagi aqliy hamda intellektual qobiliyatlarga nechoglik ta’sir ko‘rsatayotganligini o‘rganish va shu asosda ishni tashkil etish psixologiyadagi metodlarni didaktik metodlar bilan uyg‘unlashtirishni taqozo etadi. Ayniksa, ma’naviy barkamollik tamoyillarini maktabda va yangi tipdagi ta’lim muassasalarida joriy etish ham shaxs psixologiyasini teran bilgan xolda o‘qitishning eng ilg‘or va zamonaviy shakllarini amaliyotga tadbiq etishni nazarda tutadi. Qolaversa, huquqiy, demokratik davlat qurish ishini sobitqadamlik bilan amalga oshirayotgan O‘zbekiston aholisining huquqiy madaniyatini va demoqratik o‘zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorligini amalda ta’minlash, bu sohada muntazam tarzda ijtimoiy fikr va insonlar fikr va qarashlaridagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida o‘rganish, bashorat qilish va taraqqiyot mezonlarini ishlab chiqishda ikkala fanlar metodologiyasi va metodlarini birlashtirish tadbiqiy ahamiyat kasb etadi. SHuning uchun joylarda tashkil etilgan ijtimoiy-psixologik xizmat markazlari ayni shu vazifani bajarishga qaratilgandir. Respublikamiz miqyosida esa “Ijtimoiy fikr” markazining turli mavzular bo‘yicha olib boradigan ijtimoiy so‘rovlari aholining kayfiyati, qiziqishi, xoxishi, ehtiyoji, niyatini ifodalash bilan birga, hukumat va davlat tomonidan qanday istiqbolli rejalar tuzish lozimligiga olib keladi.³¹⁶ Ijtimoiy-psixologik so‘rovlarning oliygohlarda o‘tkazilishi ustoz-shogird, talaba-o‘qituvchi munosabatlarini, ish joylarida o‘tkazish xodim-rahbar, xodim-xodim munosabatlarini bilib olish imkonini yaratadi. Bu orqali nafaqat sotsiologik so‘rov, balki inson shaxsiga aloqador psixologik xususiyatlarni aniqlash mumkin bo‘ladi. Psixologiyaning falsafiy metodologiyasi dinamik va rivojlanayotgan sohadir. Psixologik tadqiqotlarning falsafiy asoslarini tushunish inson xulq-atvorini tushunishimizni kuchaytiradi va psixologlarning amaliyotini xabardor qiladi. Psixologiyaning asosini tashkil etuvchi falsafiy metodologiyalarni tushunish fanni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Turli xil falsafiy qarashlarni birlashtirgan holda, psixologlar inson xatti-harakatlarini o‘rganish uchun yanada keng

³¹⁶ Vygotskiy, L. S. (1978). Jamiyatdagi aql: oliy psixologik jarayonlarning rivojlanishi. Kembrij, MA: Garvard universiteti nashriyoti.

qamrovli yondashuvlarni ishlab chiqishlari mumkin, natijada psixologik amaliyot samaradorligini oshiradi. Psixologiya rivojlanishda davom etar ekan, murakkab psixologik hodisalarni hal qilish uchun turli falsafiy qarashlarning integratsiyasi muhim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vundt, V. (1897). Fiziologik psixologiyaning tamoyillari. Leyptsig: Vilgelm Engelmann.
2. Rayl, G. (1949). Aql tushunchasi. London: Xatchinson.
3. Piaget, J. (1970). Ta'lim fani va bola psixologiyasi. Nyu-York: Viking matbuoti.
4. Vygotskiy, L. S. (1978). Jamiyatdagi aql: oliy psixologik jarayonlarning rivojlanishi. Kembrij, MA: Garvard universiteti nashriyoti.
5. Po'Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta'limining rivojlanish bosqichlari. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
6. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY VAZIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
7. Po'Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
8. Po'Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma'rifatga qo'shgan hissasi. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
9. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
10. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.
11. Po'Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
12. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.
13. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востоковедения, 3(3), 214–224. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>

14. Po'latovSh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta'limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020 307-312.
15. Po'latovSh.N. Mahatma Gandi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 у. 8-son. 205-212 b.
16. Пулатов, Ш. Н. (2023). ХИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАҲАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. International scientific journal of Biruni, 2(3), 96-103.

TEMURIY MALIKALARINING HAYOTI VA FAOLIYATIGA NAZAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544992>

Farhodova Oynura Oybek Qizi

ALFRAGANUS UNIVERSITETI

Ijtimoiy fanlar fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: **Djurayev G‘olib Abdurasulovich**

Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola temuriy malikalar hayoti undagi o‘rni, faoliyati, ilmiy merosi, malikalarimizning nafaqat oilada balki davlat ishlarida aql zakovatga egaligi tarixiy manbalar asosida aks ettiriladi.

Kalit so‘zlar: Saroymulkxonim, Gavharshodbegim, Amir Temur, Temuriylar, Movarounnahr, Xuroson, Tomaris, Samarqandiy, Suyunch Qutlug Og‘o, Turkon Xotun.

“Har bir ishning vaqti bor, vaqt bilganing baxti yor” deb bejizga aytishmagan xalqimiz. Haqiqat shuki inson har tong yangi kunni qarshi olar ekan, uning ixtiyoriga bir kecha kunduz 24 soat vaqt beriladi. Bu insoniyat uchun har kuni yangi umr va imkoniyatdir. O‘tayotgan umrimizni o‘ylab ko‘rsak aslida bu aziz umrimiz suv kabi to‘xtovsiz o‘tib ketayotganini sezamiz. Ushbu varaqlar, kunlar esa bizning yaxshi yoki yomon amallarimizga guvoh bolmoqda.

Alloh taolo o‘z kalomida bandalariga xitob qilib, u o‘lim va hayotni sizlarning qaysilaringiz amalda yaxshiroq ekanligingizni sinash uchun yaratdi. U aziz va o‘ta magfiratlidir deb marhamat qilgan . Amir Temur, Xonzoda xonim kabi asar qahramonlari o‘lim belgi nishonalarini qilishadi. Sohibqiron tushida, Xonzoda xonim esa chinor kesilishida ajal tobora yaqinlashayotganini idrok etadi.

Amir Temur jamiyatdagi barcha tabaqalarning haq huquqlari va manfaatlarini inobatga olib ularning hayoti uchun zarur ijtimoiy zaminni vujudga keltirgan. Bu saroy xalq ishlari faqat Amir Temur zimmasida qolmay uning nikohidagi Bibixonim nomini olgan saroymulkxonim ham hissaları katta bo‘lgan. Asar sahifalarida olamni oyog‘i ostida tis choktirgan olamning koziga tik qarab yashagan sohibqironing o‘ksib o‘rtanib yig‘lashiga guvoh bo‘lamiz. Har bir ishda qattiq qo‘l, sabr-bardoshli matonatli irodali Amir Temurdek zot ham farzandlarini qutqarib qolishga ojiz holatni korishimiz mumkin. Bu og‘ir vaziatda ham Saroymulkxonimning og‘ir holatini yashirishini ayol kishi bo‘lib turip matonatli, g‘ururli sabrli ayol qiyofasida korishimiz mumkin. O‘z davrida saltanat barpo etgan o‘zbek davlatchiligi va jahon

tarixiga munosib o‘rin egallaydi, buyuk sarkarda, ilm-fan homiysi Amir Temurdir. Amir Temur va temuriylar davri tarixi nafaqat o‘lkamizning balki, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida umumetirof davr sifatida ko‘plab tadqiqotchilar e‘tiborini o‘ziga jalb qildi.³¹⁷

Tarixga nazar tashlar ekanmiz sharq ayollari davlat idoralarini boshqarishda fan madaniyat san‘at, ma‘naviyatni yuksaltirishda salmoqli hissa qo‘shganliklarini ularni dono va zukkoligiga, ayollik iffati va salohiyati, mard va jasurligi to‘grisida ko‘plab tarxiy ma‘lumotlar yetib kelgan. Nafaqat O‘zbekistonga balki bizga tanish bo‘lgan barcha mamlakatlarda ayollar orasida oqilona maslahat g‘oyalar yetuk donishmantlar zabardast o‘limlar, suhandonlar, zukko san‘atshunoslar yetishib chiqqan. Masalan, massagetlar hukumdori Tomaris Ispan qirolichasi Izabella, Arman malikasi Tamaralar o‘z davrinig yetuk siyosatdan hukumdorlari bo‘lganlar. Temuriylar davrida ham oqilona hukumdorlardan bir nechtasini misol qilib aytish mumkin. O‘z davrida buyuk saltanat barpo etgan davlatichiligida va jahon ham muhim ahamiyatga ega. Amir Temur davlatining idoralarini mustahkamlashda va uni boshqarishda mamlakatni iqtisodiy, xo‘jalik, obodonlashtirish mamlakatni madaniy jihatdan yuksaltirish Temuriy amirzodalarini zamon sohiblarini barkamol kishilar qilib tarbiyalashda saroy malikalirining sardori Saroymulkhonim xizmatlari cheksiz bo‘lgan.³¹⁸ Saroymulkhonim mo‘g‘ul xonlaridan Amir Qozag‘oning qizi. 1370-yil Amir Temur Amir Husayinni yengib uni qatl qildirgach Movorounahr hukumronligini o‘z qo‘liga oladi va o‘sha payt Amir Temur Amir Husaynning bir necha xotinlari bo‘lib ular orasidan Tarmashirxonning qizi Suyunch Qutlug‘ Og‘o Xorazmning ulug‘ bekasi edi. Amir Temur maqtulning xaramidagi malikalar orasidan Qazag‘onning qizi Saroymulkhonimni Bayon Sukduzning qizi Ulus og‘oni Xizr Yusurning qizi va Turkon xotunni tanlab olib idda muddati 3 oy o‘tgach o‘z nikohiga oladi. Keyinchalik Amir Temur Saroymulkhonimni nikohiga olgach ko‘ragon unvoniga Musharraf bo‘ladi. Bu iboraning ma‘nosi mog‘ulchadan olganda kuyov deyiladi. Amir Temur mog‘ul kuyovi ya‘ni ko‘ragon nomini olgan edi. Amir Temur Saroymulkhonimni nikohiga olishdan oldin uning xaramida boshqa xotinlari ham bor edi, ammo xon avlodiga mansub faqat Saroymulkhonim edi. U xaramdagilardan ulug‘rog‘i edi va Bibixonim nomini oladi. Bibixonim aql-zakovat, did-farosat, fikrlash doirasining kengligi bosh omil bo‘lgan. Tarixiy manbalarga ko‘ra Saroymulkhonim yuksak idrokli, farosatli tadbirkor husun-latofat borasida ham Benazir hisoblangan deb tariflashadi. Saroymul xonim tadbirkorlik taraflama ijtimoiy

³¹⁷ Adabiyot Nazaryasi. Ikki tomlik. 2tom. – Toshkent; Fan, 1979-234.

1. ³¹⁸ Fayziyev T. Temuriy shajarasi. Toshkent, 1995. 54-bet.

– siyosiy aloqalrni o‘z vaqtida sezuvchi mamlakat boshqarishda har taraflama aql zakovatga ega ayol edi. Ayniqsa ilmga katta e‘tibor qaratgan, tolibi ilmlarga homiylik qilgan. Keyinchalik Amir Temur davrida zakovatli dono ayollarga samimiy hurmati iltifot an‘analari temuriylar hukumronligi davrida saqlanib qolgan.³¹⁹

Saroymulkhonim malika Gulbadanbegim, Movorounnahr Xuroson Hindistonning XV asr tarixi etnografiyasini o‘zida mujassam etgan Humoyunnoma asari muallifidir. Ular bilan Gavharshodbegim, Xonzoda begim, Nurjahonbegim Zebiniso begim ham davlatning siyosati xalq bilan munosabati orqali tarixda katta iz qoldirgan. Amir Temur saroyida joriy qilingan tartibga ko‘ra chet ellik elchilarni qabul qilish marosimlarida hukumdor yonida xotinlari ham ishtirok etgan. Ispan qiroli Genrix III ning Samarqand hukumdori Amir Temur huzuriga yuborgan elchisi Ruy Gonzales de Klavixoning yozishicha 1404-yil 8-sentyabr dushanba kuni Amir Temur Samrqand chetidagi Dilkusho bog‘ida elchilarni qabul qiladi. Qabul marosimi katta ziyofat va tantana bilan boshlangan Klavixoning hikoya qilishicha qabul marosimidi hukumdor Temur yonida Saroymulkhonim boshliq boshqa xotinlari ham yuzlariga parda tashlab otirganlar. Ispan qiroli yuborgan hadyalar orasida hukumdorga ko‘proq qizil mavut maqul bo‘lgan. Bu haqida o‘z xotinlari avval Saroymulkhonim bilan fikrlashdi. 1404 yil 17 oktyabr juma kuni saroymulkhonim ham katta ziyofat qiladi ziyofatda boshqa elchilar qatnashadi. Ular qatorida Klavixo ham bo‘ladi. Klavixo temur bog‘larida berilgan ziyofatning to‘kin-sochin bog‘larda rang barang ipak chodirlar, oltin kumush jihozlar bog‘larning o‘ta did bilan jihozlangani haqida maroq ila hikoya qiladi. Aytishlaricha, Saroymulxonim bir kuni o‘z jamgarmasi hisobidan, savoblik uchun xudo yo‘liga bir madrasa bino qildirishga .Temurdan ijozat so‘raydi. Qozonxon tomonidan sovg‘a qilingan olmosni sotuvga qo‘yib madrasa qurulishni boshlaydi.

Bu madrasa qurlishida Saroymulxonim tez-tez kelib boshqaruvga o‘z fikrini bildirib turgan ustaboshiga kam kustini aytib turgan. Ustaboshi bu muloqotni ichiga sig‘dira olmay atrofidagi ustalariga “yopiray ayol kishi ham shunchalik dono oqila boladimi? Xonim haqida eshitgan ta’riflarim to‘g‘ri ekan. Qani edi hamma ayollar ham shunday nafosatga ega bolsalar” - deb chuqur uf tortadi.

Ustaboshing beg‘ubor so‘zlari tez orada barcha qurulishdagi barcha usta va mardikorlar orasida tarqaladi. Bu vaziatda ham Saroymulxonim qilgan harakati ham go‘zal. Amir Temur Bibixonimdan farzand ko‘rmagan ammo barcha nabirlarini Saroymilkxonim tarbiyasiga topshirgan edi. Keyinchalik Saroymulxonim qurdirgan madrasa XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Samarqanddagi madrasalar orasidagi

2. ³¹⁹ Fayziyev T. Temuriy malikalar.Toshkent.Xalq merosi nashriyoti.1994. 3 -4 bet.

ulkan va mahobatligi jihatdan ajralib turgan. Madrasaga zamonasining yetuk muddarislari tayinlanib, ular tolibi ilmlarga diniy va dunyoviy ilmlardan dars bergan.

Saroymulixonim madrasa tolibi ilmlarning ahvolidan tez-tez xabar olib, ularga homiylik qilib turgan. Rivoyatlarga ko‘ra, Saroymulxonim o‘z odaticha, qosh qoraygach, o‘zining yaqin kanizlari bilan kiyimlarini o‘zgartirib, madrasa tomon yo‘l oladi.

Tabiatan vatanparvar, bilimdon va zukko malikalar haqida gap ketganda o‘lima malika Gavharshodbegim mamlakat ravnaqi yo‘lida tinmay g‘amxorlik qiladi. Uning dasturida madaniy va ma‘rifiy hayot birinchi o‘rinda bo‘lgan. Shu boisdanmi, farzandlari va barcha nabiralari ilm-fan muxlislari bo‘lib, hatto g‘azal ham bitganlar. Gavharshodbegim Hirotdagi juda ko‘p qurilish ishlariga rahnamolik qildi.³²⁰

XULOSA

Amir Temur va Temuriylar davri mamlakatimiz tarixida uyg‘onish davri hisoblanadi. Fan va madaniyat rivojida nafaqat Temuriyzoda shahzodalar balkim malikalar mehnati ham mujjasamdir.

Saroymulxonim sadoqatli yor, ulug‘ malika, ilm-fan homiysi nomi ostida tarixda muhrlangan temuriy malika. O‘rta asr sharoitida ayolning naqadar ulug‘ va qudratli kuch va aqlga ega ekanligini ko‘rsata olgan shaxs.³²¹

Xulosa qilganimizda, yana ko‘hna tariximizga o‘z davrining zukko malikalari ko‘p bo‘lganligi Amir Temur va Temuriylar davlati poydevori mustahkamligi va uning gullab yashnashida temuriy malikalarining xizmati beqiyos bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Va shuniyam aytishimiz lozimki hozirgi davrdagi ayollarning davlatdagi o‘rni va Temuriylar davridagi o‘rnilar haqida so‘z ochsak, hozirgi kunda ayollar uchun har tomonlama o‘zlarining haq huquqlari teng hisoblangan. Tarixda ayollarning erkaklar bilan teng bo‘lishi, ular bilan bir xil kasb egasi bo‘lishi, ilm olishi bo‘lmagan. Shu asrga kelib esa o‘zimiz prezidentimiz tomonidan ham bu muammoni yechimini ochgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi maruzasidan // Xalq so‘zi 2017-yil 4-avgust
2. Fayziyev T. Temuriy malikalar. Toshkent. Xalq merosi nashriyoti. 1994. 3-4 bet.
3. Azamat ziyo. O‘zbek ayollari tarix sahnasida. Toshkent an 2002. 18-bet.

3. ³²¹ Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi maruzasidan // Xalq so‘zi 2017-yil 4-avgust

4. Fayziyev T. Temuriy shajarasi. Toshkent, 1995. 54-bet.
5. Adabiyot Nazaryasi. Ikki tomlik. 2tom. – Toshkent; Fan, 1979. – 234.
6. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta’limining rivojlanish bosqichlari. Science and Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
7. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VAZIIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
8. Po‘Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
9. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma’rifatga qo’shgan hissasi. Science and Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
10. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
11. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.
12. Po‘Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
13. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18
14. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востокведения, 3(3), 214–224. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>
15. Po‘latov Sh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta’limoti. 16-son Sharqshunoslar anjumani. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2020 307-312.
16. Po‘latov Sh.N. Mahatma Gandhi diniy qarashlarining tahlili. NamDU ilmiy axborotnomasi. 2021 y. 8-son. 205-212 b.
17. Пулатов, Ш. Н. (2023). ХИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАХАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. International scientific journal of Biruni, 2(3), 96-103.

DAVLAT XIZMATI SOHASIDA XOTIN-QIZLAR VA ERKAKLAR UCHUN TENG HUQUQ HAMDA IMKONIYATLARNI TA’MINLASH

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545002>

Namozova Zarina

O‘zMU Siyosatshunoslik yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada so‘nggi to‘rt yilda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarga erishish, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ularning teng ishtirok etishini ta‘minlash, xotin-qizlarning tazyiq va zo‘ravonliklardan himoya qilishga qaratilgan ko‘ng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilgani haqida hamda gender strategiyaning maqsadi va vazifalari va davlat xizmati sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta‘minlash haqida.*

Kalit so‘zlar: *Gender tenglik, “Ayollar daftari”, imtiyozli kredit, gender strategiyasi, harakatlar strategiyasi, xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish, aholi bandligi.*

So‘nggi to‘rt yilda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarga erishish, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ularning teng ishtirok etishini ta‘minlash, xotin-qizlarni ijtimoiy-huquqiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonliklardan himoya qilishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi.

Gender tenglik masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, sohaga oid 25 ta qonunchilik hujjati qabul qilindi. Xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini oshirish, gender tenglik va oila masalalari bo‘yicha respublika komissiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo‘mitasi tashkil etildi. O‘zbekiston tarixida ilk marotaba parlamentda xotin-qizlar soni BMT tomonidan belgilangan tavsiyalarga mos darajaga yetib, parlamentdagi xotin-qizlar soni qariyb 32 foizga yetdi va dunyodagi 190 ta parlament orasida 37-o‘ringa ko‘tarildi. Boshqaruv lavozimidagi xotin-qizlar ulushi 27 foizga, partiyalarda 44 foizga, oliy ta‘limda 40 foizga, tadbirkorlikda 35 foizga yetdi. Xotin-qizlarni ijtimoiy-iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash, ular bilan manzilli ishlash maqsadida “Ayollar daftari” tizimi joriy etilib, Davlat budjetidan har yili 300 mlrd so‘m mablag‘ ajratib borish yo‘lga qo‘yildi³²². Ota-onasi yoki ularning biridan ayrilgan muhtoj qizlar, boquvchisi yo‘q yolg‘iz ayollarning o‘qish to‘lovlarini qoplab berish tizimi joriy etilib, oliy

³²² O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2022-yil 28-dekabrda SQ-682-IV-sonli qarori;

o‘quv yurtlariga qabul qilishda ehtiyojmand oilalar qizlari uchun grantlar soni ikki baravarga ortdi³²³. Ayollar tadbirkorligini rivojlantirish maqsadida 224 mingdan ortiq xotin-qizga jami 6,9 trln so‘m miqdorida imtiyozli kredit ajratildi. Sohada olib borilayotgan islohotlar xalqaro reytinglardagi mamlakatimiz o‘rniga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, Jahon bankining Ayollar, biznes va qonun indeksida O‘zbekiston 2020-yilda xotin-qizlar huquqlari va gender tenglik bo‘yicha ahamiyatga molik islohotlarni amalga oshirgan 27 ta davlat qatoriga kiritildi va 5 pog‘onaga yuqorilab, 190 ta davlat orasida 134-o‘rinni egalladi. O‘zbekiston BMT Nizomining maqsad va prinsiplariga hamda xalqaro huquqning boshqa umume’tirof etilgan normalariga sodiq ekanliklarini doimo ko‘rsatib kelgan.

BMT Bosh Assambleyasining 2015-yilning sentyabrida Barqaror rivojlanish bo‘yicha o‘tkazilgan sammitida 70-son rezolyutsiyasi qabul qilinib, mamlakatimiz uchun dolzarb hisoblangan 16 ta milliy maqsadga erishish bo‘yicha 125 ta maqsadli vazifa hamda 206 ta indikator ishlab chiqilgan. Xususan, barqaror rivojlanish sohasidagi 5-maqsad — Gender tenglikni ta’minlash va barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish mamlakatimizda xotin-qizlar va erkaklarning teng huquq hamda imkoniyatlarini ta’minlashga qaratilgan islohotlar bilan hamohangdir.

-2030-yilga qadar O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasida aytib o‘tilganidek, unda

1-bob. Umumiy qoidalar

2030-yilga qadar O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi (bundan buyon matnda — Gender strategiyasi) O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, 2017 — 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan mamlakatni rivojlantirishning ustuvor vazifalari hamda 2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsadlar va boshqa qonunchilik hujjatlariga muvofiq ishlab chiqilgan. Qonuniylik, demokratiya, ochiqlik va oshkoralik gender tenglikni ta’minlashning asosiy tamoyillaridir. Gender strategiyasi doirasida gender tenglik tushunchasi jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, madaniyat, ta’lim, ilm-fan, sport munosabatlarida xotin-qizlar va erkaklarning huquq hamda imkoniyatlarining tengligini anglatadi.

Bugungi holat va mavjud muammolar

³²³ O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY MAJLISI SENATINING QARORI 2030-YILGA QADAR O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA GENDER TENGLIKKA ERISHISH STRATEGIYASINI TASDIQLASH HAQIDA

So‘nggi yillarda amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar natijasida O‘zbekiston Respublikasida jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida xotin-qizlar hamda erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta‘minlash, xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonliklardan himoya qilish masalalari bo‘yicha mustahkam huquqiy asoslar yaratildi. Jumladan, “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Davlat va jamoat tashkilotlari tizimida 1 300 nafardan ortiq, shu jumladan vazirlik va idoralarda 45 nafar, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi hamda Vazirlar Mahkamasida 39 nafar, mahalliy davlat hokimiyati organlarida 207 nafar ayol rahbarlik lavozimlarida faoliyat yuritmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi va xalq deputatlari mahalliy Kengashlariga 2019-yilda bo‘lib o‘tgan saylovlarda ro‘yxatdan o‘tgan 21 435 000 nafar saylovchining qariyb 50 foizi yoki 10 825 641 nafari xotin-qizlardir. Ushbu saylovlarda ko‘rsatilgan nomzodlarning 41 foizi xotin-qizlar bo‘lib, ularning soni O‘zbekiston Respublikasi Saylov kodeksida belgilangan 30 foizlik kvotadan ortdi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlarining 32 foizi, Senati a‘zolarining hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi, mahalliy Kengashlar deputatlarining qariyb 25 foizini xotin-qizlar tashkil etadi.

Gender tenglikni ta‘minlash masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, parlament yuqori palatasida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo‘mitasi, Xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini oshirish, gender tenglik va oila masalalari bo‘yicha respublika komissiyasi, Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta‘minlash masalalari bo‘yicha maslahat-kengashlari, Respublika xotin-qizlar jamoatchilik kengashi tashkil etildi.

Gender strategiyasining maqsadi va vazifalari:

Gender strategiyasining asosiy maqsadi — irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e‘tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat‘iy nazar xotin-qizlar va erkaklarning haqiqiy tengligini ta‘minlashdan iborat. Gender strategiyasining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi: xotin-qizlarning yer va mulkka nisbatan egalik qilish imkoniyatlarini kengaytirish: jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, madaniyat, ta‘lim, ilm-fan hamda sport munosabatlarida xotin-qizlarning erkaklar bilan teng ishtirok etishlarini qo‘llab-quvvatlash, qaror qabul qilishda ularning yetakchilik qilishlari uchun teng imkoniyatlarni yaratish; xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish, ularning jamiyatdagi o‘rni bilan bog‘liq salbiy qarashlarni o‘zgartirish;

- aholi bandligi sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun kafolatlangan teng huquq hamda imkoniyatlarni, shuningdek, munosib ish o‘rinlarini yaratish, ayollar

tadbirkorligini rivojlantirish, xotin-qizlarning tijorat banklaridan kredit olishga bo‘lgan imkoniyatlarini kengaytirish;

- xotin-qizlar va erkaklarni butun umri davomida o‘qishga bo‘lgan imkoniyatlarini rag‘batlantirish, ularning oilani rejalashtirish borasidagi tibbiy madaniyatini oshirish va reproduktiv salomatligini mustahkamlash, ular o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini yuksaltirish;

- odam savdosi va majburiy mehnatga qarshi kurashish, tazyiq va zo‘ravonlikni oldini olish, ularni aniqlash va barham berish bo‘yicha samarali tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni yaratish;

- oilani mustahkamlash, oilaviy munosabatlarda barcha oila a‘zolarining mas‘ulligini oshirish, erta nikoh, yaqin qarindoshlar o‘rtasidagi nikoh, erta tug‘ruq hamda oilaviy ajralishlarning oldini olish;

- gender tenglik tamoyillarini ilgari surishda, xotin-qizlar va erkaklarning huquq hamda imkoniyatlarini teng amalga oshirishda budjetni rejalashtirish, gender masalalarini budjet jarayonlariga integratsiyalash, gender statistikasi yuritilishini takomillashtirish;

- gender tenglik, ayollar tadbirkorligi, xotin-qizlar va erkaklarga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik holatlarini baholovchi xalqaro reyting va indekslarda O‘zbekistonning o‘rnini yaxshilash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- 2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi gender tenglikni ta‘minlash va barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish milliy maqsadlariga erishishda parlament, fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish;

- gender tenglik sohasidagi xalqaro shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarning bajarilishini ta‘minlash, O‘zbekiston Respublikasining milliy manfaatlariga mos bo‘lgan xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Davlat xizmati sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta‘minlash maqsadida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish zarur:

davlat organlarining rahbarlik lavozimlariga tanlovlar asosida tayinlash mexanizmlarini joriy qilish orqali xotin-qizlarning rahbarlik lavozimlaridagi ulushini bosqichma-bosqich oshirib borish; jamiyat hayotidagi ijtimoiy-siyosiy masalalarni hal qilishda va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan qarorlarni qabul qilish hamda ularni amalga oshirishda xotin-qizlarning ishtirokini kuchaytirish;

xotin-qizlarning xalqaro miqyosda davlat hamda o‘zi faoliyat yuritayotgan davlat organi va tashkiloti nomidan vakil bo‘lish hamda xalqaro tashkilotlar ishida ishtirok etish imkoniyatini kengaytirish; rahbarlik lavozimida faoliyat yuritayotgan

xotin-qizlar tomonidan aholini tashvishga solayotgan muammolarni bevosita hududga chiqib hal qilish amaliyotini kengaytirish; mahalliy ijroiya hokimiyati organlarining rahbarlik lavozimlariga xotin-qizlarni tayinlash amaliyotini kengaytirish orqali hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga doir ishlarda ularning faolligini oshirish; ilg‘or xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida davlat organlari va tashkilotlarida lavozimda ko‘tarilish masalalari bo‘yicha teng imkoniyatlarni yaratishga qaratilgan gender tenglikni ta‘minlash mezonlarini ishlab chiqish; davlat hokimiyati va boshqaruvi organlariga rahbarlik lavozimlariga tavsiya etilgan xotin-qizlarni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasida malakasini oshirish bo‘yicha tizimli tadbirlarni belgilash; normativ-huquqiy hujjatlarni hamda ularning loyihalarini gender-huquqiy ekspertizadan o‘tkazish bo‘yicha mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yo‘lga qo‘yish; davlat organlari va tashkilotlarida tegishli lavozimlarda faoliyat yuritayotgan xotin-qizlar va erkaklar sonining nisbati to‘g‘risida ma‘lumotlar yuritish; kompleks gender yondashuv asosida davlat organlari hamda tashkilotlarida gender auditlarni o‘tkazishning huquqiy asoslarini mustahkamlash, uning tartib-tamoyillarini ishlab chiqish kabi ko‘pgina tamoyillar kiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam, O‘zbekiston aholisining 60% foizidan ko‘prog‘i 30 yoshgacha bo‘lgan yoshlardir. Ularning yarmi esa, shubhasiz, ayollar. Yoshlar va ayollarning foydalanilmagan imkoniyatlarini ishga solish nafaqat iqtisodiy o‘rishga, balki huquqlarini ta‘minlashga va jamoatchilik hamjihatligini mustahkamlashga yordam beradi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, gender tenglik masalasiga davlatimiz shunchalik ahamiyat beryabdi, hattoki, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlariga rahbarlik lavozimlariga tavsiya etilgan xotin-qizlarni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasida malakasini oshirish bo‘yicha tizimli tadbirlarni belgilash hamda kompleks gender yondashuv asosida davlat organlari hamda tashkilotlarida gender auditlarni o‘tkazishning huquqiy asoslarini mustahkamlash, uning tartib-tamoyillarini belgilash ham sular sirasiga kiradi.

FARZANDLARNI TARBIYALASHDA ISLOM DINIDAGI AXLOQ ME’YORLARINING O’RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545011>

Toshboltayeva Sarvinoz

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: **Musametov Bahodir**

Alfraganus university

Ijtimoiy fanlar kafedrası katta o‘qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. Maqolada farzandlarni tarbiyalashda muqaddas dinimizda kelgan hadis va hikmatli o‘gitlar, hozirgi zamonamizda farzand tarbiyasi nechog‘lik muhim ekanligi, farzand tarbiyasiga jiddiy yondashishimiz kerakligi hamda yurtimizda olib borilayotgan islohotlar, Prezidentimiz farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari aytib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar. Payg‘ambar, hadis, rivoyat, oila, farzand tarbiyasi, mehribonlik uylari, Prezident qarorlari, yetimlik.

Diyorimizda oila ma‘naviyati va madaniyati asrlar davomida o‘ziga xos tarzda shakllangan. Vatanga, ota-onaga sodiqlik va fidoyilik o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi.

Bular zaminida yoshlarga oilada, ta‘lim maskanlarida, mahallalarda beriladigan ta‘lim tarbiya yotadi.

Shuning bilan birgalikda farzand tarbiyasidagi eng muhim omil bu – ota-ona tarbiyasi, ularning farzandiga qilgan e‘tiboridir. Xalqimizda “Qush uyasida ko‘rganini qiladi”, degan maqol bejiz aytilmagan.

Serfarzandlik va bolajonlik; kattalarga hurmat, kichiklarga muruvvat; erkaklarning oiladagi yuqori mavqei, oila va nikohning muqaddasligiga e‘tiqod; ota-onalarning farzandlar oldidagi hamda farzandlarning ota-onalar oldidagi burch va mas‘uliyatining muhim qadriyat sifatida e‘tirof etilishi; oila sha‘ni va obro‘sining avaylab asralishi; kelin va qaynona munosabatlarining o‘ziga xosligi; katta oilalarda bobo va buvilarning rahnamoligi; qarindoshlar, qo‘ni – qo‘shnilar, mahalla – ko‘y oldidagi majburiyatini teran his qilish kabi o‘zbek oilasiga xos bunday xususiyatlar zahirida dinimiz ta‘limotlari yotadi. Payg‘ambarimiz (sollallohu alayhi va sallam) otaning farzandiga qiladigan moddiy ta‘minotidan ma‘naviy ta‘minoti ustun turishini ta‘kidlab shunday marhamat qilganlar: “Hech bir ota o‘z farzandiga go‘zal odobdan ham ortiqroq hadya bera olmaydi” (Termiziy rivoyati).

Dunyoda ota-ona eng ulug’ zotlar hisoblanadi. Chunki ular o’z farzandlari uchun hayotini, mehrini bag’ishlaydi. Farzandi katta bo’lib, oila qurib ketgandan keyin ham u haqda qayg’urishdan to’xtamaydi.

Ota-ona farzandi dunyoga kelishi bilan uni parvarish qilib, katta qiladi, kasal bo’lsa, davolaydi, yediradi, kiydiradi, uni oq yuvib, oq taraydi. Umuman, farzandini hayotda kerakli barcha narsalar bilan ta’minlashga harakat qiladi. Hatto buning uchun o’zlari yeyish-ichish, kiyinish va shu kabi narsalardan mahrum bo’lsalar yoki kechalari uyqudan qolsalar ham.

Bugun yoshlarimiz baxtli, chunki ularning ota-onalari boshida, ular uchun kerakli narsalarni ortig’i bilan olib bermoqda. To’g’ri, bu ishlar ota-onaning farzand oldidagi asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Afsuski, ba’zi ota-onalar o’zlarining vazifalari faqat shu deb o’ylashadi. Holbuki, bulardan ham muhim, bulardan ham qiyin va bulardan ham asosiy vazifa ham bor, bu farzandning ma’naviy-axloqiy tarbiyasidir.

Donishmandlar bola tarbiyasiga u hali homila holda ekanidayoq kirishishni maslahat berishadi. Bunga qanday erishish mumkin? Tug’ilajak farzandning kelgusida yaxshi tarbiyali, odobli, e’tiqodli, chin inson bo’lib kamolga yetishishida katta foydasi bor. Hatto zamonaviy tibbiyot ham ona homiladorlik chog’ida ko’proq qanday kayfiyatda bo’lsa, bularning hammasi bolaga ham ko’chishini isbotlagan. Masalan, homiladorlik chog’ida ko’p asabiylashgan, boshiga biror g’am, musibat tushgan ayollarning farzandlari injiq, serzarda, yig’loqi bo’lib tug’ilishi ko’p marta kuzatilgan.

Bir kishi hazrati Umar r.a.ning xuziriga kelib “Men o’g’limni oq qildim” dedi. Hazrati Umar o’g’ilga qarab “otanga oq bo’lishda Allohdan qo’rqmaysanmi?” dedi. O’g’il aytdiki “ey mo’minlarni amiri! O’g’ilni otadagi haqqi yo’qmi?” deb so’raganida hazrati Umar otadagi haqlari “avvalo yomon xotinga uylanmaslik, shu bilan farzand ayblanmasligi uchun ismini yaxshi qo’ymoqligi, va yaxshi tarbiya bermoqligidir” deb aytdilar. O’g’il “Allohgga qasamki otam onamni tanlab olmagan, u majusiy edi, uni 400 dirhamga sotib olgan. Ismimni chiroyli qo’ymadi. Menga judol (ko’rshapalak erkagini ismi shunaqa bo’ladi) deb ism qo’ygan. Allohni oyatlaridan birortasini ham o’rgatmagan” deb shikoyat qilganda, hazrat Umar uning otasiga qarab “o’g’limni oq qildim deysan u seni oqqilibdiku” deb oldilaridan chiqarib yuborgan ekanlar.

Abu Hurayra r.a Payg’ambarimiz (sav)dan rivoyat qiladilar: otaning o’g’ilidagi haqqi uchtaadir. Tug’ulsa yaxshi ism qo’yish, aqli yetsa qur’onni o’rgatish, balog’atga yetsa uylantirish”.

Vazirlar Mahkamasi qarori bilan tasdiqlangan «Mehribonlik uyi to’g’risida»gi Nizomning 2 bandiga ko’ra Mehribonlik uyi yetim bolalar va ota onasining qarovisiz

qolgan bolalar uchun davlat tarbiya muassasidir. Afsuski hozirgi kunda Mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalarning hammasi ham chin yetim yok iota onasining qarovsiz qolgan bolalar emas.

Yaqinda Oliy sud tomonidan batcha viloyatlarning Mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalarning ota onalari, bobo buvi va yaqin qarindoshlari o‘rtasida targ‘ibot ishlari olib borildi. Ushbu jarayonda bu maskanlarda tarbiyalanuvchilarning 80 foizdan ortig‘ining ota onasi borligi ayon bo‘ldi.

Misol uchun, Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanida joylashgan 4 sonli Mehribonlik uyidagi 108 nafar tarbiyalanuvchining faqat 15 nafari chin yetim ekan. Qolgan 84 nafar bolaning ota onasi, 9 nafarining esa bobo buvilari ham borligi aniqlandi.

Mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalar uchun davlat tomonidan barcha shart sharoitlar va qulayliklar yaratib berilgan. Lekin ana shu jajji bolakaylardan har birining tiliga chiqmasada dilining tubida yotgan, ko‘zlarida qalqib turgan bir otli armonni ham payqamaslik mumkin emas. Yani ularga hammasidan muhimi ota ona mehridir. Ular doim ota onasini kutib o‘z uyida, tug‘ishganlar bag‘rida yashashni xohlaydi.

Har biro dam o‘z hayotidan nolimaslik kerak hatto qiynalsa ham. Shukur qilib yashasa hamma narsa bo‘ladi. Nima niyati bo‘lsa duo qilib yursa o‘sha niyatiga yetadi. Masalan o‘qishga kirish va ota onasini hursand qilishdir. Farzand burchi o‘qish va ilm olishdir. Keyin esa o‘qishga kirish va ota onasini boqishdir.

Sabr sabrning tagi sariq oltin deyishadi, bobolariimiz sabr qilib yashasa hamma harsa bo‘ladi. Sabr qilmsa hech narsa bo‘lmaydi.

Bazi odamlar o‘z farzandini mehribonlik uyiga tashlab ketishadi. O‘sha mehribonlik uyidagi bolalar esa ota onaga zordir. O‘sha bolalar esa kelajakda zo‘r farzand bo‘lishar edi. Biz shukur qilib yashasak agar butun dunyo o‘zgarib ketadi. O‘sha bolalar uyidagi bolalarni ota onasi ko‘z qiymasdan qanday qilib tashlab ketishar ekan. Bazilari nogiron bo‘lish mumkindir. O‘sha bolalarni boqsa ota onalari orzu qilgan farzandi bo‘lar. Bolalar uyidgi bolaalar go‘dakdir. Ular ham odam-ku.

Qanday qilib etimxonaga tashlab ketar ekan. Bazi odamlar esa farzandga zordir. O‘sha etimxonadagi bolalarni ota onasi narigi dunyoda qanday qilib javob berar ekan.

Ular tug‘ishadi keyin esa yetim xonaga tashlab ketishadi. Eng qiyini yetim xonadagi bolalarga qiyin ota onasini kutib kutib yashaydi. Nimaga ular shiringina bolalarku. Kimdirlarni ota onasi o‘lgandir lekin qarindoshlari borku. Ularni o‘z bolalari bilan katta qilishsa bo‘lmaydimi.

Mehribonlik uyidagi bolalar esa faqatgina mehrga zordir. Mehribonlik uyidagi bolalar shiringina bolalar-ku.

Prezidentimiz yetimxonadagi bolalarga yahsi sharoitlar qilib bermoqda. Lekin ota onasi abort qiladi.

Yetimxonadagi bolalar nima qilishdi ularga. Yetimxonadagi bolalar huddi bizdek sharoitda yasharmikan qo‘limda pulim bo‘lsa ularga yordam bergan bo‘lardim.

Ularni boqib olgan bo‘lardim. Ota onasini hafa qilgan bo‘lsa tashlab ketganda.

Yetimxonadagi bolalar ota onaga zor chunki ularni hech kimi yo‘q. yana necha yil o‘tib ularni olib ketadi. Tashlab ketmasdan bir umr boqsa yahshi inson bo‘ladi. Keyin mehrga ham zor. O‘sha bolalarni ota onasiga insof bersin. O‘sha bolalar nima qilishgan ota onasiga. Yosh ayollar nikohsiz homilador bo‘lishadi keyin esa ular tug‘ishadi o‘sha bolalarni esa mehribonlik uyiga tashlab ketishadi. Onalari esa uchta qiz bo‘lsa to‘rtinchisi ham qiz bo‘lsa tug‘ib mehribonlik uyiga tashlab ketadi. Qiz bola narigi dunyida ota onasini jannatga olib boradiku.

Ayrim yosh qizlar o‘qishga kelib bolali bo‘lib qolishadi va u Bolani abort qilib yuborishadi. E xudoyim ota onasi qanday qilib tashlab ketishadi. Qanday qilib ko‘zi qiyib tashlab ketgan ekan-a. Ular ham odam-ku ota onasini boquvchisidir. Mehribonlik uyidagi bolalar esa o‘qishga kirsa ota onasi hursand bo‘ladiku. Ota onalari buni o‘ylamasdan tashlab ketgan. Yoki nogiron bo‘lsa o‘shani uchun tashlab ketish kerakmidi.

Bazi ota onalar menga kerak emas deb boshqa davlatga ketadi. onasi esa boqolmasdan mehribonlik uyiga tashlab ketishadi. Bir kun kelib o‘sha yetimxonadagi bolalar katta bo‘lishadi. Keyin o‘qishga kirishadi ota onasini so‘raydi yetimxonada ishlaydigan bog‘cha opalar ularga qanday qilib javob berishadi.

Ota onalar yosh qizlarni o‘g‘il bolalarni aqli zaif bo‘lsa jinnihonaga yoki mehribonlik uyiga tashlab ketadi. Ollohim peshonasiga yozib qoyibdida. Bazida 12 13 yoshdagi bolalarni ota onasi sen menga kerakmassan deb tashlab ketishadi. Bolalarni tashlab ketib ulardan habar olmaydi shuning uchun o‘sha bolalar ota onam o‘lgan deyishadi. Keyin esa bolalar mehribonlik uyiga borishga rozi bo‘lishadi. Masalan bir qizni misol qilib olsak ota onasi tashlab ketgan ular qanaqa ota onadir. Otasi o‘lgandir lekin onasi borku boqib yashasa bo‘ladiku. Yetimxonadagi bolalar kuchli mehribindir. Bazi onalar eri bo‘lsa ham uyiga erkaklarni olib kelib o‘sha erkaklardan bolali bo‘lib qoladi. U bolalarni tug‘ib yetimxonaga tashlab ketadi.

Bazi bolalarni ota onasi tirik bo‘lsa nega buvisiga tashlab ketadi. Yosh bo‘lib turib maktabga bormasdan yetimxonaga tashlab ketishadi. Ota onasini qancha kutishadi.

Muhammad Yusuf sheri

Tongim kulgu edi

Shomim xavotir

Dunyoda nima gap deya bo‘ylayman

Atomlar asrida kun bo'yi shod yurmadin

Juda katta bir baxtligin o'ylayman

O'qigani kelgan bazi qizlar xar xil bolalar bolan yurib bolali bo'lib qoladi. Lekin o'sha bollar esa meni bolam emas deb tan olmaydi. Natijada o'sha qizlar tug'ishdi va bolalarini mehribonlik uyiga, yetimxonalarga yoki tug'riqhonani o'ziga bazilari esa ko'cha va domlarni tagiga yoki bo'lmasa dalalarga tashlab ketishadi. Ota onalarni qilgan gunohiga mehribonlik uyidagi bolalar javob berishi kerakmi. Nega sabab nimada o'sha yerda ham maktablar bormikin. Yurtimizda yahshi odamlar borku. Yetim bolalarni boshini silasa ko'p savob oladi-ku. Bu dunyo qaytar dunyo-ku o'sha bolalardan qaytmasa ollohdan qaytsin. Boshqa birov osha Bolani boqib olsa o'zini farzandlari bilan katta bo'lsa keyin ancha vaqt o'tib o'sha ayilni bollarari sen yetimsan dasa ko'ngli og'rib qoladi. Maktabdagi sinfdoshlari ota onang bormi desa qanday qilib javob berishadi.

Eng alam qilgani bu ota onasi tashlab ketishdir. Yetimxonadagilar esa o'z ota onasini kutib yashaydi.

Ularni bittayu bitta armoni bu ota onansini bag'rida yashashdir. Onam qachon olib ketar ekan deyishadi. Lekin u bolalar u bolalar hech kimga kerak emasman deyishadi.

Agar o'sha bolalarni ota onalari boqishsa Yurtimiz rivijiga hissa qo'shadigan farzandlar bo'lishadi-ku.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Po'Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta'limining rivojlanish bosqichlari. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
2. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VAZIIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
3. Po'Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
4. Po'Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma'rifatga qo'shgan hissasi. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
5. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
6. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.

7. Po‘Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
8. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.
9. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востоковедения, 3(3), 214–224. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>
10. Po‘latovSh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta’limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020 307-312.
11. Po‘latovSh.N. Mahatma Gandi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 у. 8-son. 205-212 б.
12. Пулатов, Ш. Н. (2023). ХИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАХАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. International scientific journal of Biruni, 2(3), 96-103.

UCHINCHI RENESSANS YOSHLARINI ALLOMALAR MEROSINI O‘RGATISH ORQALI TARBIYALASH MUAMMOLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545015>

Xolboyeva Nilufar Baxtiyor qizi

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: **Masharipova Gularam Kamilovna**

Alfraganus universiteti professori,

falsafa fanlari doktori, Turon FA akademigi,

***Annotatsiya.** Maqolada Uchinchi Renessans yoshlariga allomalar merosini o‘rgatish orqali tarbiyalash muammosi ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Shuningdek, X asrlarda faoliyat olib borgan Xorazm Ma‘mun akademiyasi olimlarining ilmiy faoliyati o‘rganildi.*

***Kalit so‘zlar:** yoshlar, ma‘naviy meros, ijtimoiy fanlar, tabiiy fanlar, falsafiy meros, tibbiyot, astronomiya, matematika, tarbiya.*

Ma‘mun akademiyasi allomalari merosini o‘rganish, ulardan ta‘lim amaliyotida samarali foydalanish uchun ham o‘sha davrdagi Xorazm davlati tarixiga nazar solish, u erda kechgan voqealarni tahlil qilish zaruriyati paydo bo‘ladi. Vaholanki, o‘tmishni anglash kishi kamolotini ta‘minlovchi eng asosiy omildir.

Xorazm Ma‘mun akademiyasi allomalaridan Abu Nasr Mansur Ali ibn Iroq – Abu Rayhon Beruniyga ustozlik qilgan buyuk riyoziyotchi va falakiyotchi. U haqida mashhur shoir va olim Umar Xayyom «Matematika bilan shug‘ullanganlarning eng ulug‘i», degan edi. Ibn Iroqning «Al-Majistiy ash-SHohiy» («Podshoh al-Magesti»), «Risala fi javob masail al-xandasa» («Handasadan savollarga javob») va boshqa asarlari ma‘lum.

Abu Saxl Iso ibn YAhyo al-Jurjoni al-Masihiy – Ma‘mun akademiyasida tibbiyot, axloq masalalari, ruhshunoslik, falsafa bilan shug‘ullangan buyuk alloma. Hayoti va ilmiy ijodi davomida ko‘plab shogirdlar ham tayyorlagan. Uning «Tibbiyotga doir yuz masala», «Ruh haqidagi kitob», «Umumiy tibbiyot kitobi» asarlari ma‘lum.

Abu Usaybi‘aning yozishicha, Masihiy Ibn Sinoning yaqin do‘sti bo‘lishi bilan birga, tib sohasida unga ustozlik qilgan. Ibn Sino Masihiyga bag‘ishlab asarlar ham yozgan. Masihiy sulton Mahmudning G‘aznaga taklifini rad etib, Ibn Sino bilan birgalikda Xurosonga qochib ketayotganida yo‘lda 401/1010 yilda 40 yoshida vafot etadi [1, 326-b.].

Abul Hakim Al-Kosiy – kimyo fani bilan shug‘ullangan akademiya allomasi. Uning «San’atning mohiyati va yordami» (عين الصنعة و عين الصناعة) («Ayn as-san’a va ayn as-sana’a») Evropada XIII-XIV asrlardagi ilmiy tadqiqotlar darajasiga to‘g‘ri kelishi, 1905 yilda esa ingliz tiliga tarjima qilinishi uning bilimi naqadar yuksakligidan dalolat beradi. Al-Kosiyning mazkur asari haqida o‘zbekistonlik olim S.Karimova ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

Abu Mansur Abdulmalik ibn Muhammad ibn Ismoil as-Saolibiy – tarix, adabiyot, mantiq, tilshunoslik bo‘yicha bilimlar sohibi, akademiyaning eng sarmahsul ijodkorlaridan. Kishilar axloqi, so‘zlashish odobi muammolariga oid ko‘plab asarlar muallifi bo‘lgan alloma bizga boy meros qoldirgan. U «Asr ahllarining fozillari haqida zamonaning durdonasi», «Afzal xulqlar», «Til qonunlari va arab tili sirlari», «Ajoyib ma’lumotlar» va boshqa asarlar muallifidir.

Abu Ubayd Abd-al-Vohid al-Juzjoniyy – hakim, Ibn Sinoning shogirdi. U falsafa, tibbiyot, fiqh bilan shug‘ullangan. Juzjoniyy ustozini merosini saqlash borasida fidoyilik namunasini ko‘rsatdi. Uning mashhur asari «Olimlar boshlig‘i (Ibn Sino)ning tarjimai holi»dir. Juzjoniyy ustozini asarlarini qunt bilan o‘rganishdan tashqari jarrohlik operatsiyalarida ham ishtirok etgan. Tibbiyotga doir «SHohlar tabobati», «Tabobatlik maqsadi», «Xorazmshohlar xazinasi», «Tabobat sohasidagi esdalik» asarlari uning qalamiga mansub. Ulardan eng kattasi 12 jildlik «Xorazmshohlar xazinasi» edi [2, 326-b.]. Bu risolalar bizgacha etib kelmasada, o‘z davrida tibbiyot fani taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgani ma’lum. Alloma ustozini Ibn Sinoning «Al-qonun» asarini qisqartirib, uni ixchamlashtirgani natijasida olimlar undan kengroq foydalana olganlar [3, 59-63-bb.].

Ma’mun o‘z saroyida olimlar bilan ilmiy muzokaralar o‘tkazib turgan. Ular turli sohalar bo‘yicha xilma-xil muammolarga oid o‘z fikrlarini bildirganlar, bahslashganlar. Bunday ilmiy anjuman g‘oliblariga qimmatbaho sovg‘alar hadya qilingan, muruvvat ko‘rsatilgan.

Allomalarga Abu Rayhon Beruniy boshchilik qilgan, Xorazmshohning bosh vaziri, ilm-fan homiysi Abu Mansur as-Sahriy ham olimlar uchun haqiqiy ijodiy muhit yaratishda o‘z xizmatlarini ayamagan. Allomalar Gurganchning boy kutubxonasida mutolaa bilan mashg‘ul bo‘lganlar, o‘z shogirdlari bilimlarini chuqurlashtirib, tafakkurini kengaytirib borganlar. Akademiya vakillari nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Sharq va G‘arb mamlakatlarida ilm-fan yuksalishiga munosib hissa qo‘shganlar [4, 24-b.]. Ular Movarounnahr va Xurosonda uning nufuzi yanada oshishiga xizmat qilganlar.

Xorazm Ma’mun akademiasining mudarrisi Abu Rayhon Beruniy o‘z zamonasining mashhur olimi Abu Nasr ibn Iroq qo‘lida ta’lim oldi. Bu ustoz falakiyot, geometriya va riyoziyotga oid bir qancha asarlar yozib, shulardan 12 tasini

Abu Rayhon Beruniyga bag‘ishlaydi. Uni Evklid geometriyasi va Ptolemeyning falakiyot ta’limoti bilan tanishtirdi.

Abu Nasr Mansur ibn Iroq o‘zining ilmiy asarlaridan birida yozishicha, Abu Rayhon Beruniy Xorazmda yashagan davrda hali juda yosh bo‘lishiga qaramay, 384-385 (milodiy 994-995) yillari Kot shahrida muhim falakiyot kuzatishlari olib borgan. Bu kuzatishlar uchun o‘zi asboblari ixtiro qilgan. Lekin u faqat Jayhun (Amudaryo)ning chap qirg‘og‘ida Xorazm shahridan janubda joylashgan bir qishloq uchun eng uzoq, eng yuqori ekliptika nuqtasi va azimutsiz ekliptikani aniqlashga muvassar bo‘lgan.

Abu Nasr ibn Iroqning qo‘lida Abu Rayhon Beruniy ta’lim-tarbiya olib, etuk olim bo‘lgan. U yoshlik chog‘laridayoq riyoziyot, falakiyot va bular bilan boshqa fanlardan ham chuqur bilimga ega bo‘lgan. Eng avvalo, uning ko‘p tillarni bilganligi diqqatga sazovor. Olimning barcha asarlari arab tilida yozilganligiga qaraganda, o‘sha davrda islom tarqalgan erlarda arab tili umumiy ilmiy til bo‘lgan, u til grammatikasini har tomonlama chuqur bilgan. Uning «Mineralogiya», «Hindiston» va boshqa asarlari arab she’riyatini, undagi vaznlarni ham mukammal bilganligidan dalolat beradi [5, 20-23-b.].

«Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Qonuni Mas’udiy» va «Saydana» kabi asarlari Abu Rayhon Beruniy so‘g‘diy va forsiy-dariy tillarini ham juda yaxshi bilganligini ko‘rsatadi. «Saydana»da keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, u yoshligidanoq yunon tili bilan shug‘ullangan. Sanskrit tilini esa yoshlik chog‘larida Xorazmdaligida hind savdogarlaridan o‘rgana boshlagan [6].

Abu Rayhon Beruniy yoshlik yillarida mazkur tillarda yozilgan tarixiy risolalardan ham xabardor bo‘lganligi uning eng birinchi yirik asari (1000-1003 yillarda yozilgan) «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»da o‘z aksini topgan.

Abu Rayhon Beruniy amaliy falakiyot yo‘nalishida joylarning jo‘g‘rofiy kengligi va uzunligini aniqlash [7, 77-b.], taqvimlar tuzish haqida fikrlar bayon qilgan.

Uning «Kartografiya» asarida ikkita risola haqida eslatadi: birinchisi «Globus yasash kitobi» bo‘lib, u faqat «Kartografiya»da eslatilgan, ikkinchisi «Erdagi joylarning uzunlama va kenglamalarini aniqlash haqida kitob» deb nomlangan. Ular qomusiy olimning ilmiy asarlari ro‘yxatida keltirilgan.

Abu Rayhon Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida oy manzillari haqida bunday yozadi: «Men oliy dargohdan uzoqlashib, sharaflilik xizmat saodatidan mahrum bo‘lgan kunlarimda Ray shahrida ilmiy nujum olimlari qatorida sanaluvchi birovni ko‘rdim» [9, 399-b.]. Bu erda eslatilayotgan «oliy dargoh», albatta, Kotdagi Xorazmshoh Abu Abdullohning saroyi va «sharaflilik xizmat» – uning Xorazmshohga xizmati. Undan mahrum bo‘lish deb, Abu Rayhon Beruniy,

Xorazmshohning qatl qilinishi va o‘zining Xorazmdan ketishini nazarda tutyapti. Bu hodisadan so‘ng olimning Rayga borganligini «Mineralogiya»dagi «Rayda mening Isfahon savdogarlaridan bir do‘stim bor edi, ba‘zan uning uyiga mehmon bo‘lib borardim», degan jumalari, «Geodeziya»dagi «Biroq Abu Mahmud menga o‘z og‘zi bilan uning o‘lchashlariga . . . xatolik kirib qolganligini va eng katta og‘ish miqdorini aniqlashdan xursandligi kam bo‘lganligini aytgan», degan satrlari to‘la isbotlaydi.

Abu Rayhon Beruniyning «Mineralogiya» asariga olim butun umr ma‘lumot to‘plagan. Bolalik yillarida Xorazm, keyinroq Eron, Hindiston va Afg‘onistonda bo‘lgan vaqtlarida ham qimmatbaho toshlarning xususiyatlari, ular qazib olinadigan erlar va bunday ma‘danlar haqidagi rivoyat, hikoya va ma‘lumotlarni to‘playdi, ularning fizik va kimyoviy xususiyatlarini o‘rganadi. Qariyb 60 yillik izlanishlari natijasini «Mineralogiya»da bayon qiladi. Risolada u jismlarning og‘irligi, hajmi haqida tushuncha beradi, 50 dan ortiq moddaning zichlik va solishtirma og‘irligini fan tarixida birinchi marta hozirgi zamon aniqligi bilan hisoblaydi, qattiq jismlar va suyuqliklarning solishtirma og‘irliklarini o‘lchashga mo‘ljallangan maxsus asboblarni yasaydi, ularning tavsifini keltiradi [10,11,12,13].

Olim umrining oxirgi daqiqalarigacha ilmga bo‘lgan muhabbatiga sadoqatli qoldi. Hatto, o‘lim to‘shagida yotib ham bilish, o‘rganishga intildi. Abu Rayhon Beruniy o‘z umri davomida riyoziyot, falakiyot, uning asboblari, jo‘g‘rofiya, falsafa, mineralogiya, farmakognoziya, tarix, etnografiya, xronologiya va filologiyaga oid 180 ta asar yozgan.

Xorazmda ilm-ma‘rifatga homiylik qilayotgan Xorazmshoh Abu Rayhon Beruniyning taklifi bilan Gurganchga SHarqning ko‘plab yirik olimlarini yig‘a boshladi. Ular orasida mashhur tabib, faylasuflar, shoirlar, riyoziyotchi, falakiyotchi, tarixchi va tilshunoslar bor edi.

Shulardan biri Ahmad ibn Muhammad as-Sahriy haqida Abu Rayhon Beruniy quyidagilarni yozadi: «Ma‘munshohga Sahriy hamkorlik qilardi. U olim edi, shuningdek, juda chiroyli va ajoyib did bilan nomalar tuzardi». O‘sha zamonda Xorazm allomalarini qiziqtirib kelgan ilm doirasining kengligi kishini hayratga soladi. Ular fiqh, geologiya, grammatika, bayon, nazm nazariyasi, tarix, falsafa, mantiq, tibbiyot, hisob, geometriya, falakiyot, musiqa, mexanika, optika, kimyo, munajjimlik, fiziognomika, so‘zlar izohi, geodeziya, topografiya, o‘lchov va tarozilar hamda aniq o‘lchov asboblari haqidagi bilimlar, suvning aralashuvi va kimyoga doir fanlar bilan shug‘ullanar, tilsim, ta‘lim-tarbiya, ruhiyot, sehrgarlikka doir bilimlarni o‘rganardilar. Olimlarning hammasi bir-biriga ustoz va shogird edilar.

Ma‘mun akademiyasi allomalari, asosan, aniq fanlar va tibbiyot sohalarida ijod qilganlar. Ular orasida atoqli tabib, faylasuf, falakiyotchi, tilshunos va axloqshunos Abu-l-Hayr Hammor o‘zining sermahsul ijodi bilan alohida ajralib turgan. U

Bag‘dodda tug‘ilgan, Xorazmshoh Ma‘mun II Abu-l-Hayr Hammorni Gurganchga chaqirtirib, o‘zining shaxsiy tabibi va nadimi qilib tayinlaganidan so‘ng, Ibn Sino bilan birga saroyda xizmat qiladi. Abu-l-Hayr Hammor nasroniy dinidan chiqib, islom diniga o‘tadi. U turli ilmlarga qiziqqan, ayniqsa, falsafa va tibbiyotga oid asarlari bilan mashhur bo‘lgan, uni «Ikkinchi Gippokrat» deb ataganlar. U yunon tibbiyotidan yaxshi xabardor bo‘lib, bu sohadagi ilmiy yutuqlari bilan butun SHarqqa tanilgan. Hammor ham akademiya ilmiy munozaralarida faol ishtirok etib, katta obro‘ga ega bo‘lgan. Uning bu erdagi faoliyati alloma ijodidagi eng sermahsul davr edi.

Mahmud G‘aznaviy Xorazmni o‘z ta’sir doirasiga o‘tkazgach, Hammorni o‘zi bilan poytaxtga olib ketadi. Saroyda Hammor sultonning shaxsiy tabibi vazifasini bajaradi, umrining oxirigacha uni davoladi. Sulton allomaga Hammor degan joydan xususiy er ajratib beradi, uning ism- sharifiga bu nom qo‘shilib aytiladigan bo‘ladi.

Abu-l-Hayr Hammor nafaqat kitob yozish bilan shug‘ullangan, balki tarjimonlik ishlarini ham amalga oshirgan. Uning tarjima asarlaridan bizgacha quyidagilar etib kelgan: «Kitob al-osor al-alviya» (كتاب الآثار العلوية) («Oliy ta’sirlar kitobi»), «Kitob al-lubs fi-l-kutub al-arba’a fi-l-mantiq» (كتاب اللبس في الكتب الأربعة في المنطق) («Mantiqqa oid to‘rt kitobdagi chalkashliklar haqida kitob»).

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) jahon fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk siymolardan bo‘lib, uning ilmiy ishlari xorazmlik qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy asarlari bilan birgalikda o‘sha davr fani taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisini tashkil etadi.

Ibn Sinoning fikricha, riyoziyot fanlar quyidagi qismlarni o‘z ichiga oladi: sonlar nazariyasi (علم العدد) (ilm al-‘adad), geometriya (علم الغيامترية) (ilm al-handasa), falakiyot (علم الهيئة) (ilm al-xay‘a) va musiqa (علم الموسيقى) (ilm al-musiqi) [144, 77 b.].

Abu Ali ibn Sinoning hayoti va ijodiyoti nihoyatda og‘ir sharoitda o‘tdi. U umri bo‘yi bir shahardan ikkinchisiga, bir o‘lkadan boshqasiga ko‘chib yurishga majbur bo‘ldi. 999 yilda Somoniylar davlati tugatildi, 1002 yilda Ibn Sino Buxorodan Xorazmga keldi.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida 9042 raqamli «Ajoyib at-tabaqot» [15] nomli qo‘lyozma saqlanadi. Bu risola muallifi Muhammad Tohir ibn Abu-l-Qosim [16] bo‘lib, u muqaddima va etti tabaqa (bob)dan iborat. Uning to‘rtinchi bobi so‘nggi qismida qizil siyohda «Zikri Shayx Abu Ali ibn Sino» degan sarlavha bilan u haqida ma’lumot berilgan. Bu qo‘lyozma jo‘g‘rofiy asardir [17]. Ibn Sinoga bag‘ishlangan sahifalarining birida uning Buxoro va Xorazmda qancha vaqt bo‘lgani haqida quyidagi satrlar yozilgan:

«Abu Ali ibn Abdulloh ibn Sino yigirma to‘rt yoshida aqliy, naqliy va riyoziy ilmlarning hammasidan xabardor bo‘lib, Buxoroda olimlar bilan tortishib, ularni mot qilgan. Keyin Xorazmga borib, etti yil davomida u erda dars o‘qitgan. Keyin esa u erdan Jurjonga boradi» [16, 299 b.].

Xuddi shunday fikrni SHarifjon maxdum Sadri Ziyo ham o‘rtaga tashlagan. U kishining Abu Rayhon Beruniy nomidagi O‘zR SHI qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan «Tazkirai shuaro-i mutaqqaddimin va salotin» nomli asarida bu xususda quyidagi satrlar yozilgan:

«Abu Ali Sino o‘n ikki yoshligida olimlar bilan munozara qilib, barchasi ustidan g‘olib keldi, Xorazmda etti yil davomida Xorazmshoh xizmatida bo‘ldi» [18]. Ikkala iqtibosda ham etti yil, degan ibora e‘tiroz tug‘diradi. Chunki Ibn Sinoning Xorazmni tark qilish yilini Yu.N.Zavadovskiyda hijriy 401/milodiy 1011 yil deb ko‘rsatilgan. Ibn Sino al-Masihiy bilan Jurjonga yo‘l olishdi va Qoraqum orqali ketishdi.

Yo‘lda ancha qiyinchiliklar yuz berdi, yo‘lboshlovchi adashib qoldi, shu tariqa yo‘l azobi, suvsizlikka bardosh berolmay, Abu Sahl al-Masihiy yo‘lda vafot etdi. Natijada, yo‘lboshlovchi bilan Ibn Sino ko‘p qiyinchiliklardan so‘ng hozirgi Ashxoboddan yigirma chaqirimcha nari bo‘lgan Nasoga, undan Abivardga etib keldi. U Xuroson shaharlarining bir nechtasida bo‘ldi, lekin u bularning birortasida o‘ziga doimiy qo‘nim topolmadi. Unga bu erdagi ichki ziddiyatlar, g‘alayonlar osoyishtalik bermadi.

Ibn Sinoning o‘zi u bilan chorak asr birga bo‘lgan shogirdi Abu Ubayd Juzjoni tomonidan yozilgan tarjimai holida bayon etilishicha, Somoniylar davlati siyosiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining yuksak bosqichiga ko‘tarilgan bir davrda olimlik kamolotiga erishdi. U tabobat, mantiq, falsafa va tabiiy fanlar bilimdoni sifatida shuhrat qozondi. Ilmiy tadqiqot doirasiga tabiiy fanlarni alohida o‘rganish uchun etarli asoslar borligini inobatga olgan holda, Xorazm Ma‘mun akademiyasida faoliyat olib borgan allomalardan Abu Ali ibn Sinoning fikrlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Ibn Sinoning «Usul ‘ilm al-handasa» (أصول علم الهندسة) («Geometriya negizlari») asari o‘n besh maqoladan (hajmi jihatidan katta bo‘lganligi uchun biz maqolani kitob, deb ataymiz) iborat bo‘lib, unda 418 ta geometriyaviy shakllar bor.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagicha xulosa qilish mumkin:

1. Ilm-fanning rivoj topishiga turtki bo‘lgan omillardan biri tashqi aloqalarning kengayishi edi. YAngi erlarni o‘zlashtirish va tashkil qilish jo‘g‘rofiya va antik fanlarni o‘zlashtirishni talab qilar edi. Xalq farovonligini oshirish, sog‘lom avlodni tarbiyalash uchun esa, albatta, tibbiyot, ota-bobolar ma‘naviy merosini o‘rganish zarur. CHet mamlakatlar bilan aloqa o‘rnatishga ularning turmush tarzi, madaniyatini

o‘rganmasdan turib erishib bo‘lmasligi aniq. Bu hol o‘zga xalqlar tillarini o‘rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham hukmdorlar, iloji boricha, o‘z mamlakatiga har tomonlama etuk olimlarni yig‘ishga harakat qilganlar, tarjimonlikka keng yo‘l ochib berganlar.

2. «Kitob ash-shifo» Abu Ali ibn Sinoning eng yirik falsafiy asari hisoblanadi, uni o‘z davrining ilmiy qomusi desa bo‘ladi. U to‘rt qismdan iborat: 1) mantiq; 2) tabiiy fanlar (bu qismda minerallar, o‘simliklar, hayvonot olami va insonlar haqida gap yuritiladi); 3) riyoziyot (hisob, geometriya, falakiyot va musiqa) fanlari haqida bahs boradi; 4) metafizika yoki ilohiyot.

3. Abu Ali ibn Sino falsafiy fanlarni tasniflashda ularni ikki guruh: nazariy (النظري)(an-nazari) va amaliy (العملي)(al-‘amali)ga bo‘lib qaradi. O‘z navbatida, nazariy fanlarni fizika (علم التبيعي) (‘ilm at-tabi‘i) va riyoziyot (علم الرياضى)(‘ilm ar-riyadi)ga ajratadi.

4. Xorazm Ma‘mun akademiyasida dunyo olimlarining ilmiy izlanish olib borishlari uchun ilmiy muhit yaratilgan, izlanishlar olib borildi.

5. Uchinchi Renessans yoshlarini allomalar merosini o‘rganish orqali tarbiyalash bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Sezgin F. Geaschichte des arabischen Schrifltums. - Leiden, 1974. - P. 326.
2. Masharipova G. Xorazm Ma‘mun akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ma‘naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta’siri. Monografiya. – Toshkent: Navro‘z nashriyoti, 2019. – 157 b.
3. Masharipova G.K. Updating Of The Khorezm Academy Of Ma‘mun, Influence And Prospects For The Development Of Historical And Philosophical Thought Of Science. European Scholar Journal. – 2021. - 2(7), Retrieved from <https://scholarzest.com/index.php/esj/article/view/1105>. - Pp. 59-62.
4. Beruniy Abu Rayhon. Tanlangan asarlar. T.3. Turar joylar (orasidagi) masofalarni aniqlash uchun manzillarning chegaralarini belgilash. [Geodeziya] // Muqaddima, tarj. va izohlar muallifi A.Ahmedov. - Toshkent: O‘zbekiston, 2022. - 24-b.
5. Masharipova G.K. Xorazm Ma‘mun akademiyasi allomalari qarashlarida tabiiy-ilmiy va tarixiy-falsafiy merosning uzviy aloqadorligi. Tamaddun nuri. – 2021. – № 1. - B. 20-23.
6. Abu Rayhon Beruniy. Kitob as-saydana fi-t-tibb. (Tabobatda dorishunoslik). Tanlangan asarlar. IX tom. – Toshken: Ma‘naviyat, 2023.
7. Садыков Х.У. Беруни и его работы по астрономии и математической географии. - Москва: АН СССР, 1953. – 77 с.
8. Сираждинов С.Х., Матвиевская Г.П., Ахмедов А. Математика и

астрономия в работах Абу Райхана Беруни. - Ташкент: Фан, 1973. – 44 с.

9. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. T. 1. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Mas’ul muharrir Ashraf Ahmedov. - Toshkent: O`zbekiston, 2022. – 399 b.
10. Леммлейн Г.Г. Минералогические сведения. - Москва: АН СССР, 1992. - С. 292-402;
11. Беленицкий А. Место минералогического трактата. – Москва, 1973. - С. 402-418.
12. Akromxo‘jaev O. Beruniy – dastlabki tadqiqotchi. - Toshkent: Fan, 1976. - 32-63 b.;
13. Usmonov T. Beruniyning fizika tarixidagi o‘rni. - Toshkent: Fan, 1977. – B. 179-197.
14. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sino ilmiy-falsafiy va ma’naviy merosining jamiyat hayotidagi o‘rni. Monografiya. – Toshkent, Navro‘z nashriyoti, 2020. - 99 b.t.
15. SVR, VIII. - Toshkent: 1967. 72-73-bb, 5660-tavsif.
16. SVR, I, 299-300-bb; 686-689-tavsiflar.
17. O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondi, ashyo raqami 9042, 174b-varaq.
18. Muhammad Tohir ibn Abu-l-Qosim, Ajoyib at-tabaqot, O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi, ashyo raqami 9042, 175a-varaq.
19. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta’limining rivojlanish bosqichlari. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
20. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VAZIIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
21. Po‘Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
22. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma’rifatga qo’shgan hissasi. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
23. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
24. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.

25. Po‘Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
26. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.
27. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востоковедения, 3(3), 214–224. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>
28. Po‘latovSh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta’limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020 307-312.
29. Po‘latovSh.N. Mahatma Gandi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 у. 8-son. 205-212 б.
30. Пулатов, Ш. Н. (2023). ХИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАХАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. International scientific journal of Biruni, 2(3), 96-103.

DAVLAT VA JAMIYAT BOSHQARUVIDA “YUMSHOQ KUCH” OMILINING O‘RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545024>

Qo‘ziyev Alim Abrayqul o‘g‘li

Alfraganus Universiteti

1 kurs magistranti

Ilmiy rahbar: **Kasimova Zilola G‘ulomiddinovna**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jozef Nay tomonidan ifodalangan “Yumshoq kuch” tushunchasi o‘rganilib, uning davlat va jamiyat boshqaruvidagi ahamiyatiga e‘tibor qaratiladi. Majburlash va harbiy kuchga tayanadigan “qattiq kuch”dan farqli o‘laroq, “yumshoq kuch” madaniy ta’sir, siyosiy qadriyatlar va tashqi siyosat orqali jalb qilish va ishontirishga urg‘u beradi. Ushbu maqola yumshoq kuch boshqaruvni qanday kuchaytirishi, ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlashi va xalqaro munosabatlarni yaxshilashi mumkinligini ko‘rib chiqadi.

Kalit so‘zlar: Yumshoq kuch, madaniy diplomatiya, ta’sir qilish, ishontirish, boshqaruv, xalqaro munosabatlar, xalq diplomatiyasi, siyosiy qadriyatlar, madaniy almashinuv, tashqi siyosat, milliy brending, xalqaro hamkorlik, idrokni boshqarish.

KIRISH

“Yumshoq kuch” atamasi XX asr oxirida Jozef Nay tomonidan kiritilgan bo‘lib, boshqalarni o‘zi xohlagan narsani kuch va majburlashsiz bajarishga ko‘ndira olish qobiliyatini tavsiflash uchun ishlatiladi. O‘zaro bog‘liqlik kuchayib borayotgan dunyoda yumshoq kuchning davlat va jamiyat boshqaruvidagi ahamiyati o‘sdi, bu diplomatik munosabatlar, iqtisodiy sheriklik va ichki boshqaruvga ta’sir ko‘rsatdi. “Yumshoq kuch”ni muvaffaqiyatli loyihalashtirgan hukumatlar o‘zlarining qonuniyligini ham ichki, ham xalqaro miqyosda oshirishlari mumkin. Bunga fuqarolar va jahon auditoriyasida aks-sado beradigan milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish orqali erishiladi. Yumshoq kuch madaniy va ijtimoiy tashabbuslarda ishtirok etishni rag‘batlantirish orqali fuqarolik faolligini kuchaytiradi.[1.78] Bu davlat va fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi, ijtimoiy hamjihatlikni kuchaytiradi. Inqiroz davrida yumshoq kuch hukumatlar uchun muhim vosita bo‘lishi mumkin. Madaniy diplomatiya va xalqaro hamkorlikdan foydalanib, davlatlar mojarolarni yumshatib, tinchlikni mustahkamlashi mumkin. “Yumshoq kuch”ning samaradorligi ko‘pincha in‘ikoslarga bog‘liq bo‘lib, ular ommaviy axborot vositalarining hikoyalari va siyosiy voqealarga ta’sir qilishi mumkin. Xitoy kabi

kuchayib borayotgan kuchlar yumshoq kuch strategiyalariga tobora ko‘proq sarmoya kiritmoqda, bu esa yanada raqobatbardosh global landshaftga olib keladi.

Adabiyotlar tahlili

Ushbu tadqiqot diplomatlar, sayyohlik kengashlari, savdo agentliklari, milliy brend bo‘yicha maslahatchilar va menejerlar uchun asosiy mezonlarni taqdim etdi. “Yumshoq kuch”ning aniq o‘lchovini ishlab chiqish uchun biz uning barcha asosiy o‘lchamlarini o‘z ichiga olgan tizimni ishlab chiqildi, va bu buni “yumshoq kuch” indeksi deb ataladi.

Shuningdek, biz 7 ta o‘ziga xos o‘lcham yoki “yumshoq quvvat ustunlari”ni aniqladik. Bu madaniyat va tashqi siyosatdan tortib, mamlakatning ta’lim va ilmiy resurslari, ommaviy axborot vositalarining ta’siri, qulay biznes muhiti kabi o‘lchovlarga qadar “yumshoq kuch” qo‘llaniladigan turli sohalaridir. Global Soft Power Index tadqiqot dasturi o‘zining eng yirik turi bo‘lib, ikkita asosiy tamoyilga asoslanadi: Birinchisi, Oddiy odamlarning (Umumiy jamoatchilik) fikrlarini va “yumshoq kuch”ni yaqindan ko‘radigan va uning natijalar va qarorlarga real ta’sir ko‘rsatishini ta’minlaydigan ekspertlarning (Mutaxassis auditoriya) fikrlarini olish. Ikkinchisi, “yumshoq kuch” tashabbuslarining ta’sirini qamrab oladigan va dunyodagi ko‘pincha e’tibordan chetda qoladigan ko‘plab kichik davlatlarni qamrab oluvchi chinakam global chora yaratish. So‘rov metodologiyasi iqtisod hajmi yoki ehtimoliy ta’siri uchun tanlangan 105 ta milliy brendni baholadi. Mutaxassislarning fikricha, “yumshoq kuch” davlatlar, ularning odamlari, korxonalari va har qanday shakl va o‘lchamdagi tashkilotlar uchun barcha turdagi imtiyozlarni beradi. Kuchli davlat brendi va “yumshoq kuch”ning ijobiy idroklari mamlakatga o‘zini odamlar tashrif buyurishi, sarmoya kiritishi va tovarlar va xizmatlar sifati bo‘yicha obro‘sini oshirish joyi sifatida tanitish imkonini beradi.

METODOLOGIYA

Loyihalar sezilarli daromad keltirishi uchun taqqoslash va javobgarlik muhim ahamiyatga ega. Muloqot va ta’lim muhim ahamiyatga ega. Ba’zi hollarda yumshoq kuch mamlakatning kuchli tomonlari va resurslarining yomon aloqasi tufayli cheklangan bo‘lishi mumkin. Yumshoq kuch aktirlarga ta’sir o‘tkazish qobiliyati bo‘lsa-da, milliy brend bu qobiliyatni amalda qo‘llaydi. Joylashuv brendi, shuningdek, davlatlar va korporatsiyalar o‘rtasida simbiotik munosabatlarni yaratadi, bunda korporativ brendlar jahon sahnasida millat uchun brend elchilari sifatida ishlaydi.[2.35] Misol uchun, Singapore Airlines o‘z shahri-davlati uchun mashhur brend elchisiga aylandi. Millatning jozibadorligi va “yumshoq kuch”i aksariyat brendlar va bizneslarga, ayniqsa milliy kelib chiqishi va assotsiatsiyasi juda aniq bo‘lgan kompaniyalarga ta’sir qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Quyidagi 5 ta yo‘nalish korporatsiyalar yumshoq quvvat tushunchalaridan foydalanish va ulardan foydalanishning turli usullarini belgilaydi. Bu yilgi eng katta voqealardan biri shundaki, Germaniya dunyoning yetakch “yumshoq kuch” qudrati bo‘lish uchun AQShdan o‘z zimmasiga oldi. Ular Global Soft Power Index reytingiga 100 balldan 62,2 ball bilan ikkinchi o‘rindagi Yaponiyadan (60,6) yaqqol 1,6 ballga ustunlik qilishdi. Germaniya butun Evropa va butun dunyo bo‘ylab barqarorlik yoritgichi bo‘lib, hayotimizdagi eng katta halokatli voqealardan biri bo‘ldi.[3.24] Germaniya, shuningdek, 11 ko‘rsatkich bo‘yicha barqaror va yaxshi natijalarni ko‘rsatib, to‘qqiztasida kuchli beshlikka kiradi. Germaniya xalqaro munosabatlar, boshqaruv, biznes va savdo bo‘yicha barcha uchta ko‘rsatkich bo‘yicha birinchi ikki o‘rinda turadi.

Ikkinchi o‘rinda Yaponiya o‘zining kuchli brendlari, qat’iy iste’mol xarajatlari va yuqori darajadagi biznes investitsiyalarining mukofotlarini olishda davom etmoqda. Mamlakat biznes va savdo ustunida yana birinchi o‘rinni egalladi. Yaponiya ajoyib obro‘ga ega va uning ilg‘or texnologiyalar va biznesdagi kuchi dunyoga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Uning noyob madaniyati va mukammal boshqaruvi Yaponiyani yuqori darajadagi “Yumshoq kuch” davlatiga aylantiradi. Birlashgan Qirollik 100 balldan 57,9 ballga 3,9 ball tushib ketganiga qaramay, uchinchi o‘rinni saqlab qoldi. Bu asosan Boris Jonson hukumatining virus tarqalishini oldini olishga noaniq yondashuvi va blokirovkani amalga oshirishni istamagani uchun tanqid qilingani bilan bog‘liq.

Ommaviy madaniyat va axborot texnologiyalari bu normalarni tatbiq etishda faqatgina tarqatuvchi vosita vazifasini bajaradi. “Yumshoq kuch” vositalariga kommunikatsiya, shu jumladan, axborot texnologiyalari ayniqsa Internet, diplomatik vakolatxonalar, madaniy, ilmiy va ta’lim markazlari, katta marosimlar (masalan Olimpiya o‘yinlari, EKSP) kiradi. “Yumshoq kuch” sifatida mashhur mahsulot markalari (brendlar), ilm-fan, texnika, san’at va hatto moda sohasidagi yutuqlardan ham foydalaniladi.[4.82]

“Yumshoq kuch” ko‘lami mahalliydan global miqyosgacha yetishi uchun, davlatning “yumshoq kuch”ini tashkil etuvchi uch o‘lchamidan tashqari, shuningdek, “qattiq kuch” salohiyatiga ham ega bo‘lish zarur. Shunday qilib, siyosiy va falsafiy fikrlar tarixida “yumshoq kuch” konseptiga yaqin bo‘lgan nazariyalar mavjud bo‘lib, ularning umumiy jihatlari – muayyan mamlakat aholisining ongiga faol ta’sir ko‘rsatish va uni o‘zi istaganicha o‘zgartirishga qaratilganligidir. Lekin bunday o‘zgarishlarni xalq tomonidan tabiiy holat yoki o‘z hukumatining xohish-irodasi sifatida tushunilishi kerak edi.

NATIJA

Jozef Nay ommaviy diplomatiyasining uch o‘lchamini ajratib ko‘rsatadi: birinchisi – amerika tashqi siyosiy harakatlarini har kuni muntazam yoritib borilishi; ikkinchisi – “strategik muloqot”, bunda AQSh uchun eng muhim bo‘lgan siyosiy mavzularda muhokamalar uyushtirilishi; uchinchisi – xorijiy fuqarolarga AQSh bilan shaxsan tanishish imkoniyatini beradigan ilmiy stipendiyalar, talabalar almashinuvi dasturlari tizimi vositasida xorijiy muloqot doiralari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqalarni rivojlantirish. Muallifning ta’kidlashicha, AQShga 1945-yildan keyin kirib kelgan 700 ming shaxsning orasida M.Tetcher, A.Sadat va G.Shmidt kabi amerika tarafdorlariga aylangan siyosatchilar ham bo‘lgan.[5.18]

AQSh madaniy siyosatining asosiy tarkibiy qismiga jadal rivojlanayotgan yuqori texnologiyalari, buning natijasida butun dunyoda namoyish etilayotgan amerika pop-madaniyati, turli media-magnatlar, transmilliy korporatsiyalar, moliya-sanoat guruhlar va boshqa ishbilarmon doiralarga xizmat qiladigan samarali siyosiy va mafkuraviy vositaga aylangan “ommaviy madaniyat” (aksariyat tadqiqotchilar tomonidan “amerikacha madaniyat” tushunchasi bilan bir xil deb qaraladi) kiradi.[6.93]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bugungi kunda madaniyat omili “yumshoq kuch jahondagi jtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga va xalqaro munosabatlarga jiddiy ta’sir etmoqda. “Yumshoq kuch” davlatlar va jamiyatlarni boshqarishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Uning qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning faolligini oshirish va samarali boshqaruvga yordam berish qobiliyati, zamonaviy davlat boshqaruvining muhim tarkibiy qismiga aylantiradi. Global muhit rivojlanishda davom etar ekan, “Yumshoq kuch”dan strategik foydalanish murakkab xalqaro munosabatlar va ichki muammolarni hal qilishga intilayotgan davlatlar uchun juda muhim bo‘ladi.O‘z navbatida, jozibador imijning mavjudligi davlatga tashqi siyosatda maqsadlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishga, milliy manfaatlarni himoya qilishga va milliy xavfsizlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Nye, J. S. (2004). *Soft Power: Tools for Success in World Politics*. Public relations.
2. Melissen, J. (2005). *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*. Palgrave Macmillan.
3. Lee, J. (2016). *Cultural Diplomacy and Soft Power in East Asia*. Routledge.
4. Радиков И., Лексютина Я. “Мягкая Сила” как современный атрибут великой державы// *Мировая экономика и международные отношения*. – 2012. – №2. – С. 20.

5. Най, Дж. С. Мягкая сила. Слагаемые успеха в мировой политике. – Нью-Йорк: Паблик афферз, 2004. – С.95.
6. Филимонов Г. Ю. Фактор культуры во внешней политике США.
URL:<http://humanities.edu.ru/db/msg/38693>.

MIRANDA QOIDASI: TARIXI, UNING ASOSIY MAQSADI VA MUAMMO VA KAMCHILIKLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545034>

Hafizullayev Javlon

Alfraganus Univercity

nodavlat ta’lim tashkiloti Milliy g’oya va huquq
ta’limi yo’nalishining 1- bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Miranda qoidasining kelib chiqish tarixi, uning inson hayotidagi o’rni, uni amalga oshirish borasidagi kamchiliklar va Konstitutsiyamizdagi o’rni haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: sukut saqlash huquqi, advokat xizmatidan foydalanish huquqi, shaxsiy huquq va erkinliklar.

Odamzod yashar ekan har javhada, har qanday holatlarda ma’lum bir huquqlaridan foydalanadilar. Masalan, bola maktabga borganida ta’lim olish huquqidan, yoki shifoxonaga borganida tibbiy xizmatdan foydalanish huquqidan, yoshi katta keksa insonlar esa ijtimoiy ta’minot olish huquqidan foydalanadilar. Miranda qoidasi ham ana shunday ma’lum bir vaziyatda qo’llanishi lozim bo’lgan huquqlardan biridir.

Gollivud filmlari tufayli ko’pchilikka ma’lumki, politsiyachi gumonlanuvchi odamni hibsga olish vaqtida shunday iborani aytadi: “Siz sukut saqlashga haqlisiz. Aytganlarizni hammasi sudda o’zingizga qarshi ishlatilishi mumkin. So’roq jarayonida advokatingiz qatnashishi mumkin. Agar advokat xizmatidan foydalanish imkoniyatiga ega bo’lmasangiz, davlat tomonidan advokat bilan ta’minlanasiz. Huquqlaringizni tushundingizmi?”. Filmlardagi mazkur epizod Amerika Qo’shma Shtatlarining ijtimoiy va huquqiy hayotidagi qonuniy talab – Miranda qoidasini ko’rsatib beradi. Xo’sh, Miranda qoidasi o’zi nima? Uning tarixi va mazmuni qanday?

Bu mashhur iboraning tarixi Ernest Arturo Miranda ismli AQSH fuqarosining nomi bilan bog’liq. Miranda 1941-yil 9-martda Arizona shtatining Mesa shahrida tug’ilgan ispaniyalik retsidivist. O’z vaqtida uni ota-onasi va o’qituvchilari “tarbiyasi qiyin bola” deb ta’riflagan. Sakkizinchi sinfda u kichik jinoyat sodir etgan va to’qqizinchi sinfda o’g’irlik uchun hibsga olingan. Bir yil davomida Arizona shtatidagi O’g’il bolalar sanoat maktabiga joylashtirilgan. Ozodlikka chiqqanidan so’ng u bir oy o’tib yana yangi jinoyatga qo’l urgan. Mana shunday hayot tarziga ega bo’lgan Miranda 1966-yili jinoyat sodir etganlikda gumon qilinib, hibsga olingan va

so‘roq qilinishidan oldin uning gumondor sifatidagi huquqlari o‘qib eshittirilmagan. Miranda o‘z huquqlarini bilmagan holda so‘roq jarayonida qo‘yilayotgan ayblovlariga iqrorlik ko‘rsatmasini bergan va sudda ushbu ko‘rsatmadan isbot sifatida foydalanishgan. Buni noqonuniy ekanligini uni himoya qilayotgan Alvin Mur ismli 73 yoshli advokat tomonidan aniqlanib, sud jarayonida u himoyasidagi shaxsning huquqlari tushuntirilmagani, shuning uchun ham aybiga iqrorlik ko‘rsatmasi hamda qonunbuzarliklar bilan olingan boshqa dalillar sud ishidan olib tashlanishi kerakligini ta’kidlagan. Garchi birinchi instansiya sudi advokat Murning dalillariga ishonmagan bo‘lsada, keyinchalik 1966-yil 13-iyunda AQSH Oliy sudi Mirandaning huquqlari buzilgan, deb topgan va undan iqrorlikni olib tashlagan holda ishni qayta ko‘rib chiqishga qaror qilgan. Shundan so‘ng Amerika politsiyasida so‘roqdan oldin hibsga olinganlarning huquqlarini o‘qishi tyo‘g‘risida majburiy tartib joriy qilinib, mazkur qoida “Miranda qoidasi” sifatida atala boshlangan.

Ta’kidlash kerakki, bugungi kunda “Miranda qoidasi” inson huquqlariga oid xalqaro hujjatlar hamda ko‘plab davlatlar konstitutsiyasi va qonunlariga umume’tirof etilgan norma sifatida kirib kelgan. Masalan Fransiya qonunchiligiga ko‘ra, huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan hibsga olinib, so‘roq qilinayotgan shaxsga hibsga olishning maksimal muddati, qarindoshlari yoki ish beruvchini hibsga olingani haqida xabardor qilish huquqi haqida ma’lumot berili zarur.

Avstraliyada “Miranda qoidasi” mahalliy tilda “Jim turish huquqi deb ham ataladi. Unga ko‘ra, gumonlanuvchiga so‘roqdan avval “Agar xohlamasangiz, biror harakat qilishingiz yoki aytishingiz shart emas. Har qanday so‘zlaringiz yoki harakatlaringiz dalil sifatida ishlatilishi mumkin” deya ma’lumot beriladi va “Hamma narsani tushundingizmi” deb so‘raladi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, odatda ayblanuvchilarning atigi 4-9 foizi sukut saqlash huquqidan foydalanadi. Ta’kidlash lozimki, mamlakatimiz huquq tizimida ham “Miranda qoidasi” rioya etilgan. Xususan, Konstitutsiyamizning 27-moddasida shunday deyilgan:

“ Shaxsni ushlab turish chog‘ida uning huquqlari va ushlab turilish asoslari unga tushunarli tilda tushuntirilishi shart.” Ya’ni unga quyidagi huquqlari borligini aytib o‘tishi kerak:

- sukut saqlash huquqi
- advokat xizmatidan foydalanish huquqi, agar advokat yollashga moliyaviy yoki boshqa sabablar orqali advokat xizmatidan foydakana olmasa, davlat tomonidan advokat yollanishi haqida
- aytgan gaplari sudda unga qarshi qo‘llanilishi mumkinligini
- agar gumonlanuvchi chet el fuqarosi bo‘lsa, tarjimon xizmatidan foydalanishi
- o‘z advokatiga yoki yaqin qarindoshiga bir marta qo‘ng‘iroq qilish imkoni berilishi shart.

Mamlakatimizning qonunchiligida “Miranda qoidasi” alohida o‘rin tutadi. Ammo bu qoidani alqimiz orasida, umuman olganda jamiyatda keng tarqalishida bir qancha muammolar yuzaga kelmoqda. Keeling, bulardan bir nechtasini ko‘rib chiqamiz.

“Miranda qoidasi”ni aholi orasida keng ko‘lamda qo‘llanmasligining birinchi va eng asosiy sababi – xalqimizning huquqiy savodxonligining pastligidir. Ayrim toifadagi insonlar bor o‘z huquqlarini yaxshi biladi. Ular ham asiosan davlat ishida ishlaydigan insonlardir. Ammo oddiy xalqchi, ular qaydan bilsin o‘z huquqlarini?

Keyingi sababi bizni qonunchiligimizda SSSR tuzumining ta’siri borligidir. Chunki yurtimiz qariyb 70 yil davomida Sovet hukumatining ta’sirida bo‘lgan. Qonunlar ham ular ko‘rsatgan ko‘rsatmalar va normalardan chetga chiqmagan. Bu qonunlarda “Miranda qoidasi” yoki “Aybsizlik prezumpsiyasi” kabi normalar bdo‘lmagan.

Bu turdagi muammolarni yechish uchun bir qancha ishlarni amalga oshirish kerak.

Birinchidan, aholi orasida, xususan yoshlar orasida huquqiy savodxonligini rivojlantirish uchun huquqiy-targ‘ibot ishlarini kuchaytirish kerak. Bu tizimga asosan huquqni muhofaza qiluvchi organlarni (Prokuratura, Ichki ishlar vazirligi, Davlat soliq qo‘mitasi) va boshqa shu kabi davlat organlarini aholi orasida huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan ishlarga kengroq jalb qilinishi kerak.

Ikkinchidan, “Miranda qoidasi” bo‘yicha davlat organlarini xususan, huquqni muhofaza qiluvchi davlat organlaridagi xodimlarni malakasini oshirish lozim. Chunki, ko‘pgina holatlarda gumonlanuvchilarga davlat organlari xodimlari tomonidan gumonlanuvchining qanday huquqlari borligi haqida ma’lumot taqdim etilmayotganligi kuzatilmoqda. Va bunday holatlar hattoki xalqaro huquq normalarida ham inson huquqlarini buzilishiga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda “Miranda qoidasi” har bir fuqaro uchun, har bir davlatning rivojlanishi uchun juda muhimdir. Chunki bu qoida insonning hayotini, davlatning esa rkeyingi taraqqiyotini qanday tarzda bo‘lishini belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. D.M.Muhammadjonovich “Miranda qoidasi”: tarixi, mazmuni va konstitutsiyamizga kiritilish zarurati” UZA.uz internet portal
2. Yangi tahrirdagi O‘zbekiston respublikasi Konstitutsiyasi

IN VA YAN FALSAFASI SINERGETIKANING PAYDO BO‘LISHI SHARTI SIFATIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545042>

Xabibjonov Izzatbek Dilshodjon o‘g‘li

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: **Pulatov Sherdor Nematjonovich**

Alfraganus universiteti dotsenti,

Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa fanlari doktori(PhD)

Annotatsiya: *In va Yan nazariyasi miloddan avvalgi 1 ming yillik o‘rtalarida paydo bo‘lgan. In-yan falsafasida koinot to‘g‘risidagi ta’limot katta ahamiyatga ega chunki, Xitoyda qadimdan osmon muqaddas hisoblanib, samoviy jisimlar, koinot, olam, osmon irodasiga sig‘inganlar. Samoviy jimlar (ya’ni burjlarni o‘rganish) ham koinotning bir bo‘lagi sifatida o‘rganganlar. Shuningdek, In-Yan falsafasi koinotdagi barcha narsalarning ikkiyoqlama harakatini ramzi ham dir.*

In va yan tushunchalari - ikkita qarama-qarshi va bir-birini to‘ldiruvchi boshlang‘ich - xitoy madaniy an‘analarida, hukumat tizimidan va odamlar o‘rtasidagi munosabatlardan ovqatlanish va o‘zini o‘zi boshqarish qoidalarigacha bo‘lgan hamma narsani qamrab oladi.

Kalit so‘zlar: *Xitoy, falsafa, sinergetika, in va yan, tartib, beqarorlik, qarama-qarshilik.*

In-Yan falsafasi o‘zaro alqadorlik shalida kichadi. Bunda bu ikki usur o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib, bir tizimni hosil qiladi. In-yan o‘z-o‘zini tashkil etadi. Bu jarayonda uning sinergetika bilan aloqasini ko‘rishimiz mumkin. Biz sinergetikani nima ekanligini ko‘rib chiqishimiz kerak. Bu hozirda sinergetikani turli fanlarda turlicha qabul qilinishi, talqin qilinishi holatlaridayoq kuzatiladi. Masalan, ba’zi olimlar xususan, uning asoschilari sinergetikaga “uchinchi ming yillik fani”³²⁴ deb munosabat bildirayotgan bo‘lsalar, boshqa toifadagilar uni “hech bir yangiligi bo‘lmagan soha” yoki yanada qo‘polroq qilib aytganda “soxta fan, postmodernizm o‘yinchog‘i”³²⁵ deb qaramoqdalar. Shuningdek, ba’zi tanqidchilar sinergetikani dastlab A. Smit keyinchalik K.Marks qarashlaridagi “kooperastiya” (lotincha-hamkorlik, hamdo‘stlik) tushunchasida ham o‘z ifodasini topganligini

³²⁴ Қаранг: Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам. – М: КомКнига, 2005. –С. 248; Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: наука о взаимодействии. – М: Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2003. – С.320; Хакен Г. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу. – М: Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2002. – С.272 .

³²⁵ Қаранг: Тишин. А.И. Лики синергетики // Вестник КРСУ / № 3, 2002.

ko‘rsatmoqdalar³²⁶. Fikrimizcha, masalaga bunday yondashish noto‘g‘ri. Chunki sinergetikaning o‘zaro muvofiqlik yoki hamkorlik ma‘nosi postnoklassik fan talablaridan kelib chiqqan.

A.Smit va K.Marks qarashlaridagi kooperastiya masalasi esa ko‘proq iqtisodiy harakterga ega bo‘lgan voqeliklarni ifodalaydi. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, bunday munosabat bildirishdan oldin fan tarixiga nazar tashlash o‘rinli bo‘ladi. Chunki, klassik yoki noklassik fanda asosiy e‘tibor chiziqli tafakkurga asoslanar edi. Endilikda esa postnoklassik fan nochiziqli tafakkurga ehtiyoj sezmoqda. Sinergetika aynan shunday ehtiyojni hosilasi o‘laroq paydo bo‘lgan va hozirda tobora rivojlanib bormoqda. Shuning uchun ham agar biz mazkur tushunchaning mazmun-mohiyatiga e‘tibor bersak, unda nafaqat ilmiy balki falsafiy qarashlarni uyg‘unlashib ketgan manzarasini tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

Aksariyat lug‘atlarda sinergetika tushunchasi yunoncha “sinergiya” – “hamdo‘stlik”, “hamkorlik” degan ma‘noni berishi to‘g‘risida ma‘lumotlar mavjud. Unga ko‘ra sinergetika tuzilmaning yagona yaxlitlik sifatida tashkil bo‘lishida qismlarning o‘zaro harakatining moslashuviga e‘tiborni qaratadigan tushuncha hisoblanadi³²⁷. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, hozirga kelib turli ensiklopedik va maxsus leksikografik nashrlarda sinergetika tushunchasini ta‘rif va tasniflashda xilma-xil yondashuvlar mavjud. Jumladan, “Katta ensiklopedik lug‘at” da qayd etilishicha, “sinergetika”, “shunday ilmiy yo‘nalishki, u ochiq sistemalarda vujudga keluvchi tuzilmaning (kichik sistema) elementlari o‘rtasidagi aloqalarini o‘rganadi... muvozanatsiz sharoitlardagi atrof-muhit bilan modda va

energiyaning intensiv almashinuvi sababli yuzaga keluvchi ochiq sistemaga e‘tibor qaratadi.

Shunday sistemalarda kichik sistemalarning moslashgan hatti–harakati kuzatiladi, bu jarayonda sinergetika qaysi o‘zgarish natijasida uning tartiblanganlik darajasi oshadi, ya‘ni entropiyasi kamayishiga olib kelishini izohlovchi o‘z-o‘zini tashkillashtirish nazariyasi sifatida namoyon bo‘ladi³²⁸. Mazkur ta‘rifda sinergetika tushunchasining yaxlit manzarasi ifoda etilgan bo‘lsada, uning falsafiy jihati etarli darajada yoritib berilmaganligini guvohi bo‘lamiz. Ayni shu ma‘noda, ba‘zi falsafiy lug‘atlarda uning yanada kengaytirilgan ta‘riflari alohida qayd etiladi: “Sinergetika– o‘z-o‘zini tashkillashtirishning nazariyasi, yangi dunyoqarashdir, u o‘z-o‘zini tashkillashtirish, nochiziqlilik, global evolyustiya, “xaos orqali tartiblanish” fenomenlarining o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar bilan bog‘langan bo‘lib (I.Prigojin), bifurkasion o‘zgarishlar, vaqt qaytmasligi, beqarorlikni evolyustiya jarayonlarining

³²⁶ Каранг: Лихтенберг Г. К. Деградация философии. – М., 2004.

³²⁷ Словарь иностранные слов. – 15–е изд., испр. – М: Рус. Яз., 1988. –С. 306 .

³²⁸ Большой энциклопедический словарь: В 2–х т. Т.2. – М: Сов. Энциклопедия, 1991. –С. 35.

asosiy harakteristikasi sifatida namoyon bo‘lishini aks ettiradi”³²⁹. Biroq, mazkur ta’rifda ham uning aniq falsafiy mohiyati etarlicha yoritib berilmagan. Fikrimizcha, bu o‘rinda uning ontologik va gnoseologik jihatlariga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Ya’ni, sinergetika borliqdagi murakkab va ochiq tizim sifatida namoyon bo‘ladigan har bir narsa va hodisa mohiyatini teran anglashga yordam beruvchi paradigmadir.

Gnoseologik nuqtai-nazardan u insonning bilish qobiliyatini cheklovchi bir xillik qoliplaridan xalos bo‘lishiga yordam beradi. Chunki undagi nochiziqlilik, ko‘p variantlik, ko‘p omillik, o‘z-o‘zini ijod qilishlik kabi masalalar inson ijodiy faoliyatiga konstruktiv turtki beradi. Ba’zi izohli lug’atlarda esa sinergetikaning “sinergizm hodisalarni o‘rganuvchi fandir”, “sinergizm o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi sistema komponentlarining kombinirlashgan harakatidir; olamni va alohida sistemalarni yaxlit qabul qilishning ilmiy konstepstiyasi”³³⁰ kabi ta’rif va tasniflari ko‘rsatib o‘tilgan. Biroq, tadqiqotdan ma’lum bo‘lishicha, hozirgi “sinergetika” tushunchasi bilan “sinergizm” o‘rtasida farqli jihatlar ham mavjud bo‘lib, ularni ta’riflashda bu masalaga ham alohida e’tibor berish kerak bo‘ladi.

Chunki Aristotel ishlatgan “Sinergizm” bilan G.Xaken qo‘llagan “Sinergetika” o‘zining shakllanish tarixidan tortib maqsadi, vazifasi va qo‘llanilish sohasiga ko‘ra ham farqlanadi. Jumladan, sinergizm ijtimoiy jarayonlardagi hamkorlikni aks ettiruvchi falsafiy tushuncha bo‘lsa, sinergetika ko‘proq tabiiy fanlarga aloqador bo‘lgan o‘z-o‘zini tashkillashtirish nazariyasidir. Zamonaviy G‘arb falsafasi lug’atida “sinergetika”–“ 70 yillarda yuzaga kelgan ilmiy tadqiqotlarning fanlararo yo‘nalishi bo‘lib, u o‘zini asosiy vazifasi sifatida–turli fizikaviy, kimyoviy, biologik, texnik, iqtisodiy, ijtimoiy kabi sistemalarda o‘z-o‘zini tashkillashtirish jarayonlari asosida yotuvchi umumiy qonuniyatlar va prinstiplarni bilishga e’tibor qaratadi”³³¹ deyiladi. Bizning nazarimizda, mazkur ta’rif ham sinergetikaning yaxlit ilmiy-falsafiy manzarasini yoritib beraolmaydi.

Yana bir katta izohli lug’atda sinergetika tushunchasi haqida shunday deyiladi: “Sinergetika– tabiat, olamni o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi kompleksli sistema sifatida ko‘ruvchi ilmiy–falsafiy prinstipdir”³³². Bizning nazarimizda, bu ta’rifda sinergetikaning ontologik, gnoseologik va metodologik imkoniyatlariga keng e’tibor berilgan. Sinergetika sohasida ko‘zga ko‘ringan olim Yu.L. Klimontovich ham shunga o‘xshash ta’rif beradi: “Sinegetika mustaqil ilmiy soha emas, u fanlararo

³²⁹ Новейший философский словарь. / Сост. А.А.Грицанов. – Мн.: Изд. В.М.Скакун, 1998. –С. 618 .

³³⁰ Толковый словарь русского языка XX века. Языковые изменения. Под ред. Г.Н. Складневской. Российская академия наук, Институт лингвистических исследований. – Спб., 1998. – С. 586 .

³³¹ Современная западная философия: Словарь/ Сост.: В.с. Малахов, В.П. Филатов – М: Политиздат, 1991. –С. 276.

³³² Большой толковый словарь русского языка / Сост. И гл. ред. с.А. Кузнецов. – Спб.: «Норинт», 1998. – 1187 с.

yangi ilmiy yo‘nalishdir; uning maqsadi tabiatshunoslikning turli sohalari, shuningdek sostiologiya va hatto lingvistikaning umumiy qonuniyatlari va umumiy g‘oya va metodlarini yuzaga chiqarish undan tashqari sinergetika doirasida turli maxsus sohalarning kooperastiyasi yuz beradi”³³³. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, mazkur ta‘rifda asosan sinergetikaning fanlararo yo‘nalish sifatidagi xususiyatiga alohida urg‘u berilgan.

Fikrimizcha, sinergetika – olamdagi (ochiq tizim) o‘zgarishlar va o‘z-o‘zini tashkillashtirish jarayonini ko‘p ma’noli ekanligi va ularni bilishda muqobil qarashlarga tayanish lozimligini hamda bunda nochiziqli tafakkur asosida fikr yuritish muhim metodolgik ahamiyat kasb etishini izohlovchi paradigmadir. Sinergetika tushunchasini ilk marotaba ilmiy muomlaga olib kirgan nemis olimi G. Xaken fikricha, sinergetika bu “katta miqdordagi kichik sistemalarning o‘zaro harakati umumiy kollektiv effekt bo‘lib, murakkab sistemalarda turg‘un tuzilmalar va o‘z-o‘zini tashkillashtirishga olib keluvchi”³³⁴ jarayonlarni izohlash uchun ishlatiladi. Bu o‘rinda olim sinergetikaning o‘z-o‘zini tashkillashtirish imkoniyatiga alohida urg‘u beradi.

Evolutsiya, o‘zini o‘zi tashkil etish, individuallashtirish, individual mohiyatni to‘ldirish orqali Ozodlikka olib keladi va odam bu jarayonni anglab, unga muvofiq harakat qiladi. Agar inson o‘zining kichkina nafs uchun boshqasini zo‘rlashni bas qilsa, ozod bo‘ladi. Sinergetika bu nimani o‘rgatadi va bunga noo‘rin javob reaksiyasi kelib chiqadi. Ammo sinergetika olimlarning xohish-irodasi yoki o‘z xohishidan kelib chiqmadi, bu shunchaki o‘z-o‘zini irodasini imkonsiz qiladi, chunki u qat’iy deb hisoblangan narsalardan emas, balki mavjudlik qonunlaridan yoki ontologik adolatdan kelib chiqadi. Bu ilm-fanning o‘zini o‘zi tashkil qilishi tufayli mumkin bo‘ldi, chunki u faqat ma‘lum qonunlarni, nisbiy haqiqatni anglashga qodir bo‘lgan funktsiyani to‘xtatadi. Bu nafaqat ilmiy bilimlar, metodologiyalar mantig‘ida, balki ilm-fan tilida ham o‘zgarishlarga olib keladi. Bitta qiymatli tushunchani ko‘p ma’noli "ieroglif" belgisi bilan almashtirishmoqda. Agar belgi fanning tiliga aylanib qolsa, u haqiqatni muhim o‘rin tutadigan san‘at, ma’naviy ta’limotlar, dinlarga muqarrar ravishda murojaat qiladi. Bu narsa ular orasidagi chiziqni yo‘q qiladigan narsa hisobiga mavjud bo‘ladi degani emas, yo‘q, bu erda faqat ajralib bo‘lmaydigan va ajralmas qo‘shma harakatlar yoki xizmat qilish mumkin. Bu shuni anglatadiki, olim san’atsiz ish tutolmaydi va din arbobi "ijobiy birlik" g‘oyasini amalga oshirib, ilmiy bilimlarni e’tiborsiz qoldirmaydi. Ehtimol, shunda dunyo buyuk jalb qiluvchi,

³³³ Климонтович Ю.Л. Введение в физику открытых систем // Соросовский образовательный журнал. – 1991. №8. – С.111.

³³⁴ Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ. – М: Мир, 1985. – С. 9.

universal Entelechia yoki Ozodlik uchun dunyoning taqdiriga to‘g‘ri kelganida dunyo o‘zgaradi. Hech bo‘lmaganda, men sinergetik nuqtai nazarni, uning ideal qiyofasini shunday tasavvur qilaman

Aslida nima uchun sinergetika? “Sinergiya” ma’naviy so‘zidan, energiya, ikki xil energiya: samoviy va yerdagi, ilohiy va inson - mavjudotning ikki tekisligi. Ularning birligi, qoida tariqasida, fikrlar harakatini aniqlaydigan va bir narsani - Osmonni yoki Yerni, ruhni yoki materiyani tan olishga moyil bo‘lganlar tomonidan e’tiborsiz qoldirildi. / Falsafaning asosiy qonuni sifatida idealizm va materializm kurashi xotirasi; ushbu soxta g‘oya bizga juda qimmatga tushdi; ammo, kurashni qoralaydigan har qanday fikr kabi.

Ushbu izlanish Sharqiy ta’limotlarga, birinchi navbatda Hindiston va Xitoyga olib keldi, bunga ilmiy ishlarda juda ko‘p dalillar mavjud. Men olimlarni nimaga jalb qilganini ko‘rsatishga harakat qilaman, xususan, qadimgi Xitoy an’analarida. Ushbu an’anaga ko‘ra, ruh va materiyaning asosi doimiy ravishda o‘zgarib turadigan energiya bo‘lib, u turli shakllarni oladi. Hammasi chi, universal energiya, u qalinlashadi va “narsalarni” hosil qiladi, keyin u kamyob bo‘ladi, hech qanday aralashmalarsiz toza energiyaga o‘tadi. “Bir Chi hamma narsani qamrab oladi, shuning uchun munajjimlar Chii qadrlashadi”, deydi adib Chuang Tzu.

Asl energiya yorqin, boqiy bo‘lib, barcha ijobiy potentsiallarni ro‘yobga chiqarishga mo‘ljallangan qonunlariga bo‘ysunadi. (Bizningcha, bu ilohiy energiya). Tarixning har bir burilishida o‘ziga xos energiya turi mavjud, yoki yin-qi / qorong‘i, sovuq, mistik prinsip; siqishni istash, tinchlik /; yoki yang-qi / yorqin, iliq, ijodiy boshlanish; harakat qilish, kengaytirish istagi. Ijtimoiy tartibsizliklar paytida, odamlarning adolatsiz hayoti, dastlab yorqin energiya bulutli bo‘ladi. Energiyaning ikki turidan biri ustunlik qila boshlaydi, lekin o‘z sherigini, muvozanatni yo‘qotib, bu energiya turi o‘z-o‘zini yo‘q qila boshlaydi. Ikkala energiya ham o‘zaro ta’sir o‘tkazish, bir-birini muvozanatlash orqali normal ishlashi mumkin, aks holda muqarrar ravishda buziladi: yuqoriroq, yorituvchi, u pastki, buzuvchi elementga aylanadi. “Qirolliklarning nutqlari” – “Guo yu” da aytilganidek, Miloddan avvalgi 780 yilda Chju qirolligining uchta daryo vodiysidagi zilzila munosabati bilan: “Chou halokat yoqasida qoladi. zilzila tomonidan, samoviy va erdagi qi tartibni buzolmaydi³³⁵. Yan yashiringan va o‘zini namoyon qila olmasa, in bostirilgan va chiqib ketganda, zilzilalar ro‘y beradi. Endi, uchta daryo zilzila qurboniga aylandi, chunki yan o‘z joyini yo‘qotib, inni bostirdi. Yang o‘z o‘rnini yo‘qotib, yin o‘rnini egalladi va daryolar oqimlari to‘xtata olmadi.”³³⁶.

³³⁵ Ян Юн. История древнекитайской идеологии/ Перевод с китайск. - М.: Наука, 1957. - С.151.

³³⁶ Духовная культура Китая: энциклопедия в пяти томах. Философия. Т. 1. - М.: Мысль 2006. – С. 311.

Yigirmanchi asrning jarayonlar shuni ko‘rsatadiki, yan o‘z o‘rnini yo‘qotdi, muvozanatsiz in, o‘z tabiatini yo‘qotdi: Daxshatli urushlar va inqiloblar jarayonida misli ko‘rilmagan nisbatlarning vayron qiluvchi elementiga aylandi. Yigirmanchi asrning oxiriga kelib, pastki yan yoki agressivlik energiyasi hech qanday yaxshi narsaga olib kelmaydigan yoki televizor va jismoniy terror ko‘rinishida milliy to‘qnashuvlar ko‘rinishida bo‘ladi. Bularning barchasi asl haqiqat bilan aloqani yo‘qotganligidan dalolat beradi. Bunday vaziyatda ongni o‘zgartirish, unga muvozanatni tiklash, uni boshqalardan qo‘rqish sindromidan xalos qilishdan boshqa hech narsa qolmaydi. Bu Evolyutsiyaning kelgusi bosqichi, yangi davrning talabidir, bu uzilishdan barcha tushunib bo‘lmaydigan va mumkin bo‘lmagan juftlarning birlashishiga aylanadi. Yuzaki, G‘arb va Sharqning o‘tmish va hozirgi uchrashuvlari, yoki - aql va tuyg‘u, e‘tiqod va ilm-fan, din va san‘atning uchrashuvi kabi ko‘rinadi va ushbu jarayonni cheksiz davom ettirish mumkin.

Tabiiyki, ilm-fan, agar u tirik bo‘lsa, hozirgi zamon talablariga javob bera olmaydi, boshqa yo‘ldan bormaydi. Shunday qilib Sinergetika paydo bo‘ldi, u klassik fandani mutlaqo farq qiladi - chiziqli ob‘ektlar bilan ishlaydigan - fikrlash turiga muvofiq. Insonning dunyosini dunyoning boshqa qismlaridan farqli ravishda, fan butun, ontologik adolat qonunini buzdi. Chiziqsiz, ochiq tizimlar bilan shug‘ullanadigan sinergetika, odamning narsalarga bo‘lgan g‘oyalarga emas, balki olamning irodasiga ham emas, balki sub‘ekt va ob‘ekt, kuzatuvchi o‘rtasidagi qarama-qarshilikni olib tashlaydigan bo‘ldi. Haligacha mavjud bo‘lgan barcha g‘oyalarni bekor qiladigan yaxlit yondashuv ruhida yangitdan paydo bo‘ldi.

Sharqda bu yondashuv “O‘rta yo‘l” deb nomlanadi, bu dunyoni shakllantirish yo‘lidan borishni anglatadi, oldindan belgilangan tartib bilan, universal ritm bilan rozi bo‘lmasdan, o‘ngga ham, chapga ham burilmasdan, chunki haqiqat o‘rta yoki markazdadir. Ekstremalliklar, hamma bir tomonlama, o‘limga olib keladi. “O‘rta (Tsong) - Osmon imperiyasining buyuk ildizi. Muvozanat (He) - Samoviy imperiyaning yo‘li”- qadimgi xitoy risolasida “Chjon Yun” (Markazda bo‘lgan odamlar, 1,2,4)³³⁷ doimiylikka erishadilar. He (bu “uyg‘unlik” deb tarjima qilinadi) muvozanatsiz holatni anglatishini yodda tutish kerak, bu tabiiy ritmga muvofiq barqarorlikni ta‘minlaydi va shuning uchun “Samoviy imperiya yo‘li” deb nomlanadi.

Bir-birini yengib ketmaslik, boshqasini nomidan yo‘q qilish, aytaylik, kelajak nomidan o‘tmish: o‘tmishni yo‘q qilish kelajakni yo‘q qilish demakdir. Vaqt bir, faqat sirtida biri ikkinchisiga o‘tadi. Haqiqatdan ham abadiy asosga ega bo‘lgan narsani ko‘rish mumkin. Shuning uchun, donishmand Zotni qadrlaydi va Tabiiylik (Zijan) ga ergashadi: u tabiatga o‘z modelini yuklamaydi, balki uni namuna sifatida

³³⁷ Китайские трактаты цит. по: Сочинения китайской классики. Чжун юн. Т. 4. - Токио, 1967. -С.98.

oladi; tabiatni o‘rgatmaydi, lekin undan saboq oladi. Sinergetikada bu o‘zini o‘zi tashkil qilish qonuni deb nomlanadi. Lao zi shunday deydi: "Inson Yer qonunlariga bo‘ysunadi. Yer - Jannat qonunlariga. Osmon Dao-ga ergashadi, (Zizhan, “o‘zini tashkil qilish” deb tarjima qilinishi mumkin) ³³⁸. Bu jarayonda Daochilikning in-yanga tasini o‘tganini ko‘rishimiz mumkin.

Men allaqachon G‘arb universal quvvatlarni tartibga soluvchi, narsalarni eng yaxshi tartibga yo‘naltiradigan Buyuk chegara “Taiji” deyishim mumkin. Masalan, biron bir nuqtaga, hodisa, avvalgidek, bir tomonga buzilib ketmaslik uchun, orqaga chekinishni boshlaydi. Hammasi uning aksi bo‘lib chiqmaydi³³⁹. “In-Yan - bu cheksiz harakat chegarasiga etib bormaydi. Cheklovga etishmasdan oldin u manbaga qaytadi ”. Empirik dunyoda hamma narsa orqaga siljiydi; Masalani (shuni ni) - bu nafas olish. “O‘zgarishlar mavjud orqaga va orqaga o‘tish usuli “Ijijing” Sitsichzhuanning qadimgi sharhida aytilgan: 1. Harakatning o‘zi gorizont ravishda orqaga harakatlanib, bir vaqtning o‘zida vertikal o‘qi yoki juft spiral bo‘ylab ko‘tariladi: “in yoki yan. Shundan so‘ng, ular yaxshi tomonga ketadilar” “Sitsitschuan”. U - muvozanat, Samoviy imperiyaning yo‘li - bu muvozanatsiz holat: ko‘proq narsa, ozroq narsa. Alternativ In-Yan va mutlaq Yaxshi yoki Yaxshiga ko‘tarilish imkoniyatini beradi. Oldinga qarab, ular orqaga qaraydilar (orqaga qaytish to‘g‘ri emas, yoki teskari tartib emas), shunda orqaga qaytish ofat emas (“na” sinergitikadagi “betartiblik” tushunchasiga yaqin, qayta qurish lahzasi), lekin rivojlanishning zarur bosqichi bor, shunda bir tomonlama harakatlanishni keltirib chiqarmaydi. Mavjudlarni o‘z-o‘zini yo‘q qilishga kirishadi. Biri keladi, ikkinchisi kamayadi, shunda butun makro va mikro to‘lqin darajasida, hujayradan galaktikaga qadar pulsatsiyalanadi. Olimlarni o‘zaro ta’sir etuvchi in-yan doktrinasi shunchalik qiziqtirishi ajablanarli emas. Fiziklar buni to‘lqin nazariyasi bilan taqqoslashadi. Niels Borr In-Yan modelini emblema sifatida ishlatgan va uni lotin diktimi bilan to‘ldirgan – “qarama-qarshi narsalar bir-birini to‘ldiradi” deb hisoblagan. Ikkilik, mavjudlik izchilligini anglash olimga “kvant mexanizmi” ni, tafakkurning kvant tabiatini kashf etish imkonini berdi.

In-Yan qarshi emas, chunki ular bir-birlarida mavjud. Endi olimlar ko‘pincha ushbu modelning tasviriga murojaat qilisha boshlashdi: homila kabi bir doira ichida ikkita yarim kavisli yarim sharlar. Qorong‘ida, In yarmi - yanning engil nuqtasi, yorug‘likda - Yan yarmi - inning qorong‘i nuqtasi. Ular o‘zaro o‘tkazuvchan: in - bu yangi, yan – bu eski. (Shuning uchun biz xitoy modelini “oq rang qora rangga, qora rang oqga aylanadi” deb ta’riflaymiz, evropaliklardan farqli o‘laroq – “oq yoki qora”

³³⁸ Даодэцзин. Сочинения китайской классики. Т. 6. - Токио, 1968. - С.213.

³³⁹ Эмерсон Р Эссе. Генри Торо. Уолден, или жизнь в лесу. - М.,1986. - С. 64.

va hindcha – “oq - qora, qora – oq”, ular ikkiyoqlama emas, ularning farqi mistik, xayoliydir³⁴⁰.

Aslida, In-Yan - bu maqsad emas, balki maqsadga olib boradigan yo‘ldir. Maqsad mutlaq tinchlik, barqarorlikka erishishdir, Fen Yu Tszining so‘zlariga ko‘ra: “Bo‘shliqqa erishing, o‘zingizni xotirjam qiling va hamma narsa o‘z-o‘zidan o‘zgaradi, ularning qaytishini o‘ylashgina qoladi. Son-sanoqsiz narsalar mavjud bo‘lsa ham, ularning barchasi o‘z manbalariga qaytishadi. Tinchlik deb ataydigan manbaga qayting. Bu samoviy amrga qaytishni anglatadi”. Va u davom etadi: “Shuning uchun, abadiylik doimiy bo‘lib qoladi, yaxshilik qiladi va odamlarni qutqaradi. Doimiy bo‘lish va yaxshilik qilish, barcha mavjudotlarni qutqaradi, ularni bekor qilmaydi. Bunga ma‘rifatli deyiladi”. Boshqacha qilib aytganda, maqsad ichki muvozanatga erishish, engish, dharmaning hayajonlanishidir, deyishadi Buddistlar. Bu insonni hayotning mutlaqo mustaqil, haqiqatan ham erkin qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta‘limining rivojlanish bosqichlari. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
2. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VAZIIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
3. Po‘Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
4. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma‘rifatga qo‘shgan hissasi. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
5. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
6. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.
7. Po‘Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
8. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed

³⁴⁰ Марков Л. Система дуальных противоположностей Инь — Ян в сравнительном освещении. // Восток.- М., 2003. № 5. - С. 19.

International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.

9. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востокведения, 3(3), 214–224. извлечено от

<https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>

10. Po‘latovSh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta‘limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020 307-312.

11. Po‘latovSh.N. Mahatma Gandi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 у. 8-son. 205-212 б.

12. Пулатов, Ш. Н. (2023). ҲИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАҲАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. International scientific journal of Biruni, 2(3), 96-103.

JADID MA’RIFATPARVARLARI DAVRIDA O‘ZBEK TEATRINING ILK BOSQICHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545054>

Mirzayeva Shahrizoda Shuhratjon qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti

Amaliy etika 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif tomonidan jadid ma’rifatparvarlarining teatr tarixiga qo‘shgan hissasi, ilk teatr truppasi bo‘lmish „Turon“ni tashkil topishi, „Turon“ truppasini dastlabki sahnasi yoritib berilgan. Shuningdek, risolada jadid teatrining o‘ziga xos xususiyatlari ham keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: „Turon“, truppa, teatr, muqallid, spektakl, jadid.

XX asr o‘zbek teatrini paydo bo‘lishi madaniyatimiz tarixida ro‘y bergan noyob hodisalardan biridir. 1914-yili Mahmudxo‘ja Behbudiyning „Padarkush“ pyesasi bilan o‘z pardasini ochgan o‘zbek teatri ikki-uch o‘n yillik ichida har bir xalq arzigulik teatr sifatida maydonga chiqdi.

Turkistonning XX asr boshlari matbuotida ovropacha teatr san’atining milliy negizini barpo qilishga bo‘lgan intilishlar bu san’at turi bizda 1913-yil rasman shakllanmasidan biroz ilgariroq boshlanganiga oid dalillar uchraydi. O‘zbek yangi teatri tarixini maxsus o‘rgangan B.O.Pestovskiy „Inqilob“ jurnalining bir necha sonlarida e’lon qilingan katta maqolasida „Qorako‘l shahriga yaqin bir qishloqqa 1909-yilda „o‘zbek teatri o‘ynaldi“, degan xabar borganligini qayd etgan edi. „Turkiston viloyatining gazetasi“ 1910-yil yanvar sonlaridan birida esa „tez fursatda Toshkent shahrida teatr, ya’ni „muqallid“ o‘yini o‘ynalaturg‘on musulmon jamiyati (truppa) ochilur emish... Ul jamiyat musulmon zabonida „muqallid“ o‘ynar ekanlar“, degan xabar bosiladi.³⁴¹ Bu xabardan besh-olti kun o‘tib, yana shu gazetada yerli tatar havaskorlari doimiy teatr truppasi tuzgani haqida haqida ham kichik axborot berilgan. Bundan kelib chiqadigan bo‘lsak, avvalgi xabarda „musulmon jamiyati“ deganda mazkur tatar havaskorlari nazarda tutilgan bo‘lishi mumkin. Ammo bundan qat’iy nazar, o‘sha jamiyat spektakllari bevosita mahalliy ziyolilar ishtirokida o‘tgan. Buning natijasi mahalliy teatr aktyorlari yetishib kamol topganligini bilishimiz mumkin.

³⁴¹ Shuhrat Rizayev – Jadid dramasi. „Sharq“ nashriyoti-matbaa konsernining Bosh tahririyati, Toshkent-1997. 51-52 – betlar.

Teatr jadidlar nazdida, avvalo, „ulug‘lar maktabi“, „ibratxona“ bo‘lib, xuddi maktab va matbuot kabi ma‘rifat, ilm olmoq g‘oyasini targ‘ib etishi ko‘zda tutilgan edi. Ikkinchidan esa, ma‘rifiy va ko‘ngilochar tomoshlalar oraqali mablag‘ topib, maorif, matbuot ehtiyojlariga sarflamoq ko‘zlangan edi. Turkistonda tatar, ozarbayjon, rus sayyor teatr jamoalarining kirib kelishi ovro‘pacha o‘zbek milliy teatr san‘atining tug‘ilishiga turtki berdi.³⁴²

O‘zbekiston hududida birinchi professional teatr 1913-yilning o‘rtalarida Toshkent shahrida shakllanib, 1914-yilning boshlarida ilk milliy pyesa – tomoshani sahnaga qo‘ygan va shu tariqa rasman faoliyat boshlagan va dastlab „truppa“ deb atalgan. „Truppa“ asli teatr va sirk yo‘nalishidagi ijodiy jamoa ma‘nosini anglatadigan so‘z bo‘lib, Rossiyada teatr guruhlari „театральные труппы“ deb atalar edi. Turkiston XX asr boshlarida Chor Rossiyasining mustamlakasi bo‘lgani uchun teatr sohasida ham imperiyaning hukmron aqidalariga bo‘ysunishga to‘g‘ri kelar, ayniqsa, teatrdan yirik madaniy muassasani rasmiy ro‘yhatdan o‘tkazish, uning faoliyati uchun ruhsat olishda shunday yo‘l tutish talab qilinar edi.

Ana shu tarixiy voqealarni bevosita ishtirokchisi, tashkilotchisi bo‘lgan atoqli pedagog, adib va dramaturg Abdulla Avloniy o‘z „Tarjimai holi“da shunday yozadi: „1913-yildan boshlab xalqni ko‘zin ochmoq, madaniyatga yaqinlashtirmoq uchun teatruga kirishib, teatru ishlarini yo‘lga qo‘yuvchilarning boshlug‘u bo‘lub, Turkistonning bir necha shaharlariga borib o‘zbeklar orasida teatruga yo‘l ochdim. ..., „Turon“ ismli teatralniy bag‘otvoritelniy jamiyatni yuzaga chiqardim“. Avloniyni bu so‘zini Miyon Buzruk Solihov ham qayd etgan edi: „1913 dan boshlab havaskor tusida to‘plangan bu to‘da 1914 oxirida rasman „Turon to‘dasi“ nomi bilan o‘tiladi va tobora tashkiliy tus ola boradi“.³⁴³

1913-yil iyun-iyul oylarida „Turon“ truppasi o‘zining norasmiy spektaklini namoyish etadi. Truppaning tashkiliy va targ‘ibot ishlariga boshqa jadidlar qatori Munavvarqori Abdurashidxonov ham aralashadi. 1914-yil 27-fevralda Toshkentdagi „Kolizey“ teatr binosida o‘zbek milliy teatrining birinchi ochilish marosimi bo‘ldi. Spektaklning birinchi pardasini ochish Munavvarqori Abdurashidxonovga topshirildi. Mazkur tantanada u bunday degan edi: „Turkiston tilida hanuz bir teatr o‘ynalmag‘onligi barchangizga ma‘lumdir. Shul sababli ba‘zi kishilarimiz teatrga, ehtimolki, o‘yinbozlik yoki masxarabozlik ko‘zlari ila boqurlar. Holbuki, teatrning asl ma‘nosi „Ibratxona“ yoki „Ulug‘lar maktabi“ degan so‘zdir.

³⁴² Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. (Turkiston va Buxoro jadidchiligi tarixiga yangi chizgilar) Davriy to‘plam №1, „Universitet“. Toshkent – 1999. 119-bet

³⁴³ Shuhrat Rizayev – Jadid dramasi. „Sharq“ nashriyoti-matbaa konsernining Bosh tahririyati, Toshkent-1997. 60 – bet.

Teatr sahnasi har tarafi oynaband bir uyga o‘xshaydurki, unga har kim kirsam o‘zining husn va qabihini, ayb va nuqsonini ko‘rib ibrat olur”.³⁴⁴

Teatr kechasi, Abdulla Avloniy me‘morial muzeyida saqlanayotgan „maromnoma“ (afisha)dan ma‘lum bo‘lishicha, uch bo‘limdan tashkil topgan. Birinchisi – Mahmudxo‘ja Behbudiyning „Padarkush“ pyesasi asosidagi spektakl namoyishi. Ikkinchisi, - ozarbayjon aktyorlaridan Aliasqar Asqarov, Gulzorxonim va M.Shaxbalovlar ijrosida bir pardalik ozarcha „Xo‘r-xo‘r“ kulgu tomoshasi. Uchunchi bo‘lim - „Milliy o‘qish va jo‘rlar“ bo‘lib, bunda sakkiz nomerlik konsert ko‘rsatilishi ma‘lum bo‘ladi. Konsertda Mulla To‘ychi hofiz, mashhur raqqosa Qurbonxon, mulla Ahmadjon to‘ra kabilar qatnashishi va so‘ngra „Turkiston faryodi“ va „To‘y“ nomli Abdulla Avloniy qalamiga mansub manzumalar jo‘rlikda aytilshidan ogoh etiladi. Maromnoma so‘ngida butun kecha uchun mudiri ma’sul Abdulla Xo‘ja o‘g‘li, rejissyor Aliasqar Asqarov ekani qayd qilinadi. Shu tariqa o‘zbek teatri va „Turon“ truppasini birinchi konserti muvaffaqiyatli kechadi. Ayniqsa „Padarkush“ning Toshkent truppasi tomonidan sahnalashtirilishi kutilgandan ko‘ra a‘lloq natijalar berdi. Bu voqea Turkistondagi shu davrda mavjud bo‘lgan barcha matbuot nashrlarida yoritilgan edi.

Jumladan, „Turkiston viloyatining gazetasi“ning ahboroti g‘oyat xarakterli: „Turkiston viloyati taraqqiylik Rusiya hukumatiga tobe bo‘lganiga yarim asr bo‘lib, sartiylarda bu o‘yin yaxshi o‘xshatdilarki, har qayu teatrni ko‘rib, teatr ishiga omil kishilar bularning, yangi o‘rganganlariga ishonmay, balki bular bir necha yil Ovro pada mashq qilgan odamlar, deb hayol qiladi... Rusiya hukumatiga tobe bo‘lganiga 300 yil bo‘lgan tatarlardan necha daraja ortiq deganda mubolag’a bo‘lmas. U muqallid o‘yinida sartiylar, tatarlar shu daraja ko‘p bo‘ldilarki, keyin kelgan odamlarga bilet yetmay qolib, teatr ichida va tepalarida odamlar mo‘ru malahdek qaynab turdilar. Rusiyalar ham bo‘ldilar. Sartiylarning bu tariqa ko‘p bo‘lganliklari teatrga ishlari va taraqqiyga qadam qo‘yishlarining alomati bo‘lib, teatrdan tushgan aqcha Toshkent jamiyati imdodiyasi foydasig’a berilar ekan”.³⁴⁵ Bundan ko‘rinib turibdiki spektakl hamma jihatdan yuqori saviyada tashkil etilgan. Bu o‘zbek teatr sohasida erishilgan ilk muvaffaqiyat edi desak yanglishmaymiz.

„Turon“ truppasi 1915-yildan boshlab teatr bilan birga shakllana boshlagan o‘zbek dramaturgiyasining yangi na‘munalarini muntazam sahnalashtirib boradi. Masalan, 1915 – 1916-yillarda Abdulla Qodiriyning „Baxtsiz kuyov“, Hoji Mu‘inning „Mazluma xotun“ pyesalari truppa repetuaridan joy oladi va truppa ilk qadamlaridan boshlab yangilikka, hamkorlikka intilib, professional jamoa sifatida

³⁴⁴ Shuhrat Rizayev – Jadid dramasi. „Sharq“ nashriyoti-matbaa konsernining Bosh tahririyati, Toshkent-1997. 64 – bet

³⁴⁵ Sotimboy Tursunboyev – Teatr tarixi. O‘quv qo‘llanma, - T. : O‘MKHTM, „Bilim“, 2005.- 3-bet

shakllanishiga, ijodiy o‘rishiga, xalqning madaniy-ma’rifiy saviyasini ko‘tarish yo‘lida, o‘ta qiyin bir sharoitda, dadil tashabbuslar ko‘rsatishga harakat qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, o‘zbek teatri jadidchilik harakatining mrvasi – ma’rifiy teatr sifatida tug‘ilgan edi. Birinchi o‘zbek ijodiy jamoasi bo‘lmish „Turon“ truppasining „Nizom“ida teatrning bosh maqsadi „a) aholi o‘rtasida sahna ishlari va hayriyaga jiddiy munosabatni rivojlantirish, b) xalq uchun spektakl ko‘rsatish, unga sog‘lom tomosha berish...“ deb ta’kidlangan edi.⁶ Umuman olganda jadid teatri va dramaturgiyasining muhim xususiyati – uning oila hayotini tasvirlash bilan inson qalbiga kirib boorish, uni ma’rifiy tarbiyalash va shu orqali jamiyat hayotida avj olib borayotgan milliy uyg‘onish g‘oyalarini tarannum etishda ko‘ringan edi.

Jadid ma’rifatparvarlari yoqqan mash’ala qariyb 1930-yillarga qadar yangi g‘oya va intilishlar bilan teatr hamda dramaturgiyaga kirib kelgan ahli san’at yo‘llarini yoritib turdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shuhrat Rizayev – Jadid dramasi. „Sharq“ nashriyoti-matbaa konsernining Bosh tahririyati, Toshkent-1997. 51-52 – betlar.
2. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. (Turkiston va Buxoro jadidchiligi tarixiga yangi chizgilar) Davriy to‘plam №1, „Universitet“. Toshkent – 1999. 119-bet.
3. Shuhrat Rizayev – Jadid dramasi. „Sharq“ nashriyoti-matbaa konsernining Bosh tahririyati, Toshkent-1997. 60 – bet.
4. Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, O‘ktamjon Ubaydullayev- Vatan tarixi (XVI – XX asr boshlari). Ikkinchi kitob. - „Sharq“ nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent – 2010. 295-bet.
5. Shuhrat Rizayev – Jadid dramasi. „Sharq“ nashriyoti-matbaa konsernining Bosh tahririyati, Toshkent-1997. 64 – bet.
6. Sotimboy Tursunboyev – Teatr tarixi. O‘quv qo‘llanma, - T. : O‘MKHTM, „Bilim“, 2005.- 3-bet.

JADIDLAR HARAKATI VA ULARNING ASOSIY G‘OYALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545060>

Eshumurodov Ikromjon

Alfraganus universiteti

Falsafa mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Alfraganus universiteti

Ilmiy rahbar: **Pulatov Sherdor Nematjonovich**

Alfraganus universiteti dotsenti,

Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa fanlari doktori(PhD)

Annotatsiya: *Jadidlar harakati XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida O‘rta Osiyoda musulmon jamoalarida paydo bo‘lgan ijtimoiy va madaniy islohotlar yo‘nalishidir. Ushbu harakat, asosan, ta’lim, madaniyat, va ijtimoiy hayotni yangilashga qaratilgan. Jadidlar o‘z vaqtida o‘qituvchilar, yozuvchilar, va jamoatchilik faoliyatiga kirishgan shaxslar sifatida tanilgan. Jadidlar harakati davomida olib borilgan islohotlar yoki tadbirlarga e’tibor qaratiladi, shuningdek, ularning o‘zgarishi va zamonaviy hayotimizga ta’siri tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Jadidlar, ijtimoiy yangilanish, ta’lim islohotlari, madaniyat, milliy o‘zlik.*

Jadidlar harakati o‘zining boshlanishini 1880-yillardan boshlab, O‘rta Osiyoda, xususan, Turkistonda rivojlanishiga olib keldi. Ularning faoliyati ko‘proq rus imperiyasining ta’siri ostida bo‘lgan davrga to‘g‘ri keladi. Turli xil ijtimoiy va siyosiy omillar, jumladan, ta’lim va madaniyatga ta’sir etuvchi yangiliklar, jadidlar harakatining shakllanishida muhim rol o‘ynadi.

Jadidlar harakati bilan bog‘liq adabiyotlar juda ko‘p va xilma-xildir. Ularning asarlarida o‘zaro ta’sirlar, tarixiy kontekstlar, shuningdek, jamoat hayotiga ta’siri haqida keng ma’lumot berilgan. Tadqiqotchilar jadidlar ta’limi, madaniyati va diniy g‘oyalarini o‘rganish orqali, ularning milliy identitetni shakllantirishdagi rolini ochib berishga harakat qilmoqdalar.

Jadidlar, ko‘plab ijtimoiy muammolarni hal etish uchun faoliyati davomida quyidagi qiyinchiliklarga duch kelishdi:

- Ta’lim tizimining yo‘qligi: An’anaviy maktablarda zamonaviy bilimlar yetarli darajada berilmas edi, bu esa jamiyatning rivojlanishiga to‘sqinlik qilardi.

- Qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi: Jadidlar harakati davomida mahalliy xalqlarning ba'zilari tomonidan qarshi chiqishlar yosh edi, bu esa harakatni cheklovchi omil bo'lib xizmat qildi.

- Siyosiy repressiyalar: Rossiya imperiyasi mahalliy faollarga qarshi repressiv siyosat olib bordi, bu esa harakatning muvaffaqiyatini pasaytirdi.

Jadidlarning harakatiga turtki bo'lgan omillar quyidagilardan iborat:

- Islom diniy tafakkuri va "islomiy yangilanish" tushunchalarining rivojlanishi.

- Ma'rifatni oshirish va yangi ta'lim metodlarini tatbiq etish zarurati.

- Rossiya imperiyasining madaniy va siyosiy bosimi, mamlakatdagi yangi ilmiy va texnologik yutuqlarga nisbatan qiziqish.

Jadidlar harakatining asosiy g'oyalari:

1. Ta'lim Islohotlari: Jadidlar taraqqiyoti uchun ta'lim tizimining yangilanishi zarurligini tushunishdi. Ular an'anaviy maktablarni zamonaviy talablarga mos sharoitlarda o'zgartirish va yangi ta'lim metodlarini joriy etish yo'lida faoliyat yuritdilar.

- Jadidlar ta'lim tizimini tarkibiy jihatdan tahlil qildilar va uni eski usullardan yangilanayotgan zamon talablariga moslashtirish zarurligini ta'kidlashdi.

- Ular maktablarda dars berish metodini o'zgartirishga, zamonaviy bilimlarni tarqatishga intildi.

- Yangi darsliklar va o'quv qo'llanmalar yaratildi, bu o'quv jarayonini sifat jihatdan yaxshilashga yordam berdi.

- Jadidlar asosan turk tilida asarlar yozgan va bu orqali mahalliy aholi o'rtasida milliy ongini oshirishga harakat qilishdi.

- Eslatib o'tish joizki, jadidlar ta'lim tizimiga matematika, fizika, kimyo va boshqa zamonaviy fanlarni kiritirishga intildilar.

- Ular ta'limga rus va xorijiy tillarni qo'shgan holda, yangi g'oyalarning tarqalishini ta'minlashga muvaffaq bo'ldilar.

- Jadidlar yangi maktab tizimlarini tashkil etishga kirishdilar. "Mahalla maktablari" yangi shaklda - "Jadid maktablari" sifatida faoliyat yurita boshlandi.

- Bu maktablarda o'quvchilar zamonaviy ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishdi.

- Jadidlar, shuningdek, Germaniyadan kelgan ta'lim usullarini inobatga oldilar va shunday metodlarni o'zlarining ta'lim tizimlariga tatbiq etishga harakat qilishdi.

Jadidlar tomonidan olib borilgan islohotlar, o'z navbatida, aholi orasida ta'lim darajasini oshirishga, milliy uyg'onish va mustaqilligini oshirishga yordam berdi. Ularning merosi hozirgi kunda ham ta'lim tizimini rivojlantirishda o'rin tutadi,

cho'zilishi va takomillashtirilishi davom etmoqda. Ta'lim jarayonida jadidlarning g'oyalari va yondashuvlari Yangi O'zbekiston ta'lim tizimida hali ham muhim ahamiyatga ega.

2. Madaniy Yangilanish: Jadidlar madaniyat va adabiyot sohasida yangiliklarni kiritishga harakat qildi. Ular o'z asarlarida turli mavzularda fikrlarni bayon etib, fikr almashishni qo'llab-quvvatladilar.

3. Diniy Tushuncha: Jadidlar diniy g'oyalarni zamonaviy g'oyalar bilan birlashtirishga intildilar. Ular islomning asosiy tamoyillarini ta'kidlagan holda, diniy zamonaviylikka moslashtirish kerakligini hisoblardilar.

4. Milliy O'zlikni Anglash: Jadidlar harakati milliy identitetni rivojlantirishga xizmat qildi. Ular o'z xalqining o'ziga xosligini, madaniyatini va tarixini tan olishni va rivojlantirishni muhim deb hisoblardi.

5. Erkin Fikrlash: Jadidlar jamiyatda erkin fikrlashni va ixcham muloqotni rag'batlantirishga harakat qildilar. Ular odamlarni o'z fikrini ifoda etishga undab, ijtimoiy va siyosiy muammolarni muhokama qilishga chaqirdilar.

6. Ijtimoiy adolat: Jamiyatda tenglik va adolatni ta'minlash maqsadida ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish.

Ismoilbek Gasprinskiy (1851–1914) Jadidlar harakatining eng mashhur vakili va jurnalistlardan biri bo'lib, u ta'limni isloh qilish va musulmonlarni zamonaviy ilmga moslashtirishga katta e'tibor qaratgan. Gasprinskiy "Tariqat" va "Shura" kabi gazetalar orqali o'z fikrlarini keng jamoatchilikka etkazgan.

Mahmudxo'ja Behbudi (1875–1919) Jadidlar harakatining yetakchilaridan biri, Turkistonning zamonaviy ta'lim tizimiga asos solgan. Behbudi yoshlarni yangi usullar bilan ta'lim olishga chaqirgan va jadidchilik g'oyalarini targ'ib qilgan.

Abdulla Qodiriy (1894–1938) Jadidchilarni adabiyotda yangi yo'nalishga olib chiqqan, o'zbek romanining asoschilaridan biri. Uning asarlari o'zbek xalqining kundalik hayotini va siyosiy holatini yoritadi.

Jadidlar harakati O'rta Osiyo ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynadi va uning g'oyalari bugungi kundagi zamonamizda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Bu harakat orqali jamoatchilikda yangicha fikrlash va ijtimoiy islohotlarga ehtiyoj tug'ilgan.

Jadidlar harakati o'z vaqtida ta'lim va madaniyat sohalarida ko'plab ijobiy o'zgarishlarga olib keldi. Ular yangi maktablar, madrasalar va ta'lim muassasalarini tashkil etish orqali zamonaviy bilimlar tarqatdilar. Jadidlar harakati O'rta Osiyoda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy holatga ta'sir etdi. Rossiya imperiyasining bosqinchilik siyosati, o'zbeklarning ijtimoiy va iqtisodiy holatini yomonlashtirib yuborgan edi. Shu sababli, jadidlar harakati bu bosqinchilikka qarshi ma'rifat va ilm-fan orqali kurashishga harakat qildi. Biroq, jadidlarning faqat ilmiy faoliyat bilan

cheklanganligi, ularning to‘liq siyosiy islohotlarni amalga oshira olmasligi sababli, bu harakatni ba‘zi mutaxassislar to‘liq ijtimoiy islohotlar amalga oshirilmagan deb baholashadi.

Jadidlarning g‘oyalari jamiyatda yangi fikrlarni shakllantirishga va tarixiy o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi, bu esa xalqlarning kelgusidagi taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Ularning siyosiy va ijtimoiy islohotlari hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi, va mustaqil O‘zbekistonda ta’lim tizimining asosiy tamoyillaridan biri sifatida davom etmoqda.

Jadidlar g‘oyalarining bugungi kundagi ahamiyati ayniqsa O‘zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlarining ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Jadidlar harakati o‘z zamonasida ta’lim, madaniyat, siyosat va ijtimoiy yangilanish sohalarida izchil o‘zgarishlar qilishni maqsad qilgan bo‘lsa, bu g‘oyalar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Quyida jadidlar g‘oyalarining zamonamizda qanday ahamiyatga ega ekanligi ko‘rib chiqiladi:

1. Ta’lim va ilm-fan sohasidagi yangilanish

Jadidlar harakati, ayniqsa, ta’lim tizimining yangilanishiga katta e’tibor qaratgan edi. Ularning ta’limga oid g‘oyalari, ta’lim usullari va pedagogik metodikalarining bugungi kunda ham ahamiyati katta. Jadidlar an’anaviy madrasalarda mavjud bo‘lgan diniy ta’limga qarshi chiqib, ilmiy-ommaviy ta’limning rivojlanishini targ‘ib qilishdi. Bugun:

- Zamonaviy ta’lim tizimi jadidlar tomonidan belgilangan yo‘nalishlarga asoslangan: ilmiy-pedagogik yondoshuvlar, ijtimoiy va madaniy bilimlarga ta’limni yanada kengaytirish, yangi fanlar va texnologiyalarni o‘qitish.

- Pedagogik yangiliklar: Jadidlarning ta’limga yangicha yondashuvi, metodikalar va zamonaviy darsliklar yaratishga bo‘lgan e’tiborlari bugungi kunda yangi ta’lim tizimlarining shakllanishida o‘z aksini topmoqda.

2. Ommaviy ta’lim va inkluzivlik

Jadidlarning g‘oyalaridan biri shundaki, ta’lim barcha qatlamlarga, ayniqsa, ayollarga va jamiyatning boshqa pastki qatlamlariga ham taqdim etilishi kerak. Ular:

- Ayollar ta’limiga katta e’tibor qaratganlar va ayollarni madaniy va ilmiy faoliyatda faol bo‘lishga rag‘batlantirganlar.

- Inkluziv ta’limning rivojlanishi bugungi kunning eng dolzarb mavzularidan biridir. Jadidlarning ijtimoiy tenglik, ta’limni keng miqyosda, hamma uchun imkoniyat yaratish g‘oyalari bu borada muhim o‘rin tutadi.

3. Ijtimoiy islohotlar va adolat

Jadidlar harakati ijtimoiy adolat, tenglik va inson huquqlarini himoya qilishni asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilagan edi. Bugungi kunda:

- Siyosiy erkinliklar va inson huquqlari bo‘yicha jadidlarning g‘oyalari mamlakatlarning siyosiy tizimida o‘zgarishlarni keltirib chiqarishga yordam bermoqda.

- Jadidlar islohotlarga intilishgan va o‘z vaqtida jamoatni yangilashga chaqirishgan, bu esa bugun ham ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda ahamiyatga ega.

4. Diniy yangilanish va diniy ta’lim

Jadidlar diniy yangilanishni, diniy tafakkurda zamon bilan uyg‘unlashishni qo‘llab-quvvatlashgan. Ular islomni faqat diniy an‘analarda qolmasdan, uning ilmiy va ma’rifiy jihatlarini rivojlantirishga chaqirganlar. Bugungi kunda:

- Zamonaviy islomiy tafakkur va islomiy ta’limni yangilash zarurati jadidlarning g‘oyalari asosida yanada rivojlanmoqda.

- Din va zamonaviylikni uyg‘unlashtirish, diniy ekstremizm va radikalizmga qarshi kurashda jadidlar g‘oyalarining ahamiyati yanada oshmoqda.

5. Milliy o‘zlikni anglash va madaniyatni rivojlantirish

Jadidlar harakati milliy o‘zlikni rivojlantirishga va musulmon jamiyatlarini yangi, ilmiy va madaniy yuksalish sari yo‘naltirishga qaratilgan edi. Bugungi kunda bu g‘oyalar:

- Milliy madaniyatni tiklash va rivojlantirish: O‘zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlarida milliy o‘zlikni tiklash, an‘anaviy madaniyat va san’atni zamonaviy izlanishlar bilan uyg‘unlashtirish jadidlarning g‘oyalarining davomidir.

- Milliy adabiyot va san’atni rivojlantirish: Jadidlar o‘z davrida yangi adabiy uslublarni yaratgan bo‘lsa, bugungi kunda ham adabiyot va san’atda yangiliklarga, zamonaviy uslublarga asoslangan ishlanmalar mavjud.

6. Milliy mustaqillik va modernizatsiya

Jadidlar harakati o‘z zamonida milliy ozodlik va mustaqillikni orzu qilgan bo‘lsa, bugungi kunda ham bu g‘oyalar:

- Milliy suverenitet va mustaqillikni ta’minlashda o‘z ahamiyatini saqlaydi. O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritganidan so‘ng, jadidlar g‘oyalari milliy taraqqiyotning yangi bosqichini boshlab berdi.

- Modernizatsiya va texnologik rivojlanish: Jadidlarning yangilanishga bo‘lgan intilishi bugungi kunda ham jamiyatni zamonaviylashtirishga yordam bermoqda.

Xulosa Jadidlar harakati va uning g‘oyalari bugungi kunda juda katta ahamiyatga ega. Ularning ta’lim, madaniyat, ijtimoiy islohotlar va diniy yangilanish bo‘yicha ilgari surgan g‘oyalari zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli rivojlanishning asosini tashkil etadi. Jadidlar harakatining g‘oyalari bugungi kunda O‘zbekistonning,

Markaziy Osiyo va butun musulmon dunyosining yangi davrga moslashish, modernizatsiya va globalizatsiya jarayonlarida muhim rol o‘ynamoqda

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta’limining rivojlanish bosqichlari. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
2. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VAZIIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
3. Po‘Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
4. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma’rifatga qo’shgan hissasi. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
5. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
6. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.
7. Po‘Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
8. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.
9. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востоковедения, 3(3), 214–224. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>
10. Po’latovSh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta’limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020 307-312.
11. Po’latovSh.N. Mahatma Gandhi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 у. 8-сон. 205-212 б.
12. Пўлатов, Ш. Н. (2023). ҲИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАХАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. International scientific journal of Biruni, 2(3), 96-103.
13. Abdurauf Fitrat. Jadidlar haqida o‘ylashlar.

14. Usmonov, B. Ta’lim va madaniyat: Jadidlar merosi.
15. Mahmudov, T. Jadid harakati va uning ijtimoiy ta’siri.
16. Karimov, I. O‘rta Osiyodagi jadidlar harakati.
17. Rahmonov, M. Milliy o‘zlik va jadidlar g’oyalari.

ZAMONAVIY DAVRDA ISLOM FALSAFASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545076>

Abdumalikov Raxmatulloh Abduqahhor o‘g‘li

Ko‘kaldosh o‘rta maxsus islom ta’lim muassasasi 1 kurs talabasi

+998910058604 abdumalikovraxmatulloh@gmail.com

Ilmiy maslahatchi: **Abdurahmonov Xolboy To‘xtayevich**

Annotatsiya: Zamonaviy davrdagi islom falsafasi an'anaviy islom tafakkurini zamonaviy muammolar va nutqlar bilan uyg'unlashtirishga intiladigan dinamik va ko'p qirrali intellektual manzarani ifodalaydi. Maqolada islom falsafasi va G'arb falsafiy an'analari o'rtasidagi davom etayotgan muloqotlarga urg'u berib, zamonaviy islom tafakkurida postkolonial nazariya, feministik tanqidlar va bioetik mulohazalar ta'siri muhokama qilinadi. Sayyid Husayn Nasr, Fotima Mernisiy va Amina Vadud kabi olimlarning hissalarini tanqidiy tahlil qilish zamonaviy islom falsafasidagi nuqtai nazarlar xilma-xilligini ko'rsatadi. Ushbu maqolada islom falsafasi o'zining boy intellektual merosini saqlab qolgan holda dolzarb global muammolar haqida qimmatli fikrlarni taqdim etishda davom etayotgani ta'kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Islom falsafasi, Zamonaviylik, Islom modernizmi, Ratsionallik, Klassik fikr, Bioetika, Siyosiy falsafa, Dinlararo muloqot, Islom axloqi, Zamonaviy masalalar, Madaniy o'ziga xoslik, Metafizika, An'ana va zamonaviylik, Intellektual nutq.

Аннотация: Современная исламская философия представляет собой динамичный и многогранный интеллектуальный ландшафт, который стремится примирить традиционную исламскую мысль с современными проблемами и дискурсами. В статье обсуждается влияние постколониальной теории, феминистской критики и биоэтических соображений на современную исламскую мысль, подчеркивая продолжающийся диалог между исламской философией и западными философскими традициями. Критический анализ вкладов таких ученых, как Сайид Хусейн Наср, Фатима Мерниси и Амина Вадуд, показывает разнообразие точек зрения в современной исламской философии. В этой статье утверждается, что исламская философия продолжает давать ценную информацию о текущих глобальных проблемах, сохраняя при этом свое богатое интеллектуальное наследие.

Ключевые слова: Исламская философия, Современность, Исламский модернизм, Рациональность, Классическая мысль, Биоэтика, Политическая философия, Межрелигиозный диалог, Исламская этика, Проблемы

современности, Культурная идентичность, Метафизика, Традиция и современность, Интеллектуальный дискурс.

Abstract: Contemporary Islamic philosophy represents a dynamic and multifaceted intellectual landscape that seeks to reconcile traditional Islamic thought with contemporary issues and discourses. The article discusses the influence of postcolonial theory, feminist critiques, and bioethical considerations in contemporary Islamic thought, emphasizing the ongoing dialogue between Islamic philosophy and Western philosophical traditions. A critical analysis of the contributions of scholars such as Sayyid Husayn Nasr, Fatima Mernisi, and Amina Wadud shows the diversity of perspectives in contemporary Islamic philosophy. This article argues that Islamic philosophy continues to provide valuable insights into current global issues while preserving its rich intellectual heritage.

Key words: Islamic philosophy, Modernity, Islamic modernism, Rationality, Classical thought, Bioethics, Political philosophy, Interreligious dialogue, Islamic ethics, Contemporary issues, Cultural identity, Metaphysics, Tradition and modernity, Intellectual discourse.

Zamonaviy davrda Islom falsafasi – bu Islom dinining zamonaviy ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishdagi roli va ahamiyatini hamda asosiy g'oyalari va ta'limotlarini falsafiy nuqtai nazardan o'rganadigan sohadir. U musulmon olimlarining fikrlari, ularning din, etik, metafizika, epistemologiya va boshqa falsafiy masalalar bo'yicha qarashlarini o'z ichiga oladi. Ushbu falsafa, asosan, Qur'on va Hadislar asosida shakllangan bo'lib, zamon talablariga mos ravishda yangilanmoqda. Zamonaviy davrdagi islom falsafasi an'anaviy islom tafakkurining zamonaviy muammolar bilan kesishishini o'rganadi, bugungi kunda musulmon jamoalari duch keladigan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy muammolarni hal qiladi. Islomda ilmga bo'lgan e'tibor va uning rivojlanishi bu - Ijtimoiy tenglik, adolat va inson huquqlari masalalaridir. Zamonaviy davrda Islom falsafasi, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy masalalarni hal qilishda muhim rol o'ynaydi.³⁴⁶ U Islomiy qadriyatlarni zamon talablariga mos ravishda yangilash va rivojlantirishga qaratilgan. Zamonaviy ilm-fan yutuqlari islom ta'limotlari bilan qanday birga yashashi mumkinligini o'rganadi. Zamonaviy davrdagi islom falsafasi an'anaviy islom tafakkurini zamonaviy muammolarni hal qilish uchun qayta talqin qilishga intiladi, diniy tamoyillarga ham, zamonaviy qadriyatlarga ham hurmat ko'rsatadigan muloqotni rivojlantiradi. Bu yondashuv islomning asosiy tamoyillarini saqlab qolgan holda yanada adolatli jamiyat yaratishga qaratilgan. Islomiy siyosat nazariyasi, hukumat va fuqarolik

³⁴⁶ Rahman, Fazlur. Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition. University of Chicago Press,

jamiyati o'rtasidagi munosabatlar, islomiy iqtisodiyot, iqtisodiy adolat va boylikni taqsimlash masalalari, zamonaviy dunyoda diniy ekstremizm va uning oldini olish yo'llari, imon va aql o'rtasidagi dialogni rag'batlantiradi. Islom doirasida tenglik, adolat va inson huquqlari tushunchalariga e'tibor qaratadi. Qashshoqlik, tengsizlik va kamsitish kabi zamonaviy muammolarni hal qiladi. Demokratiya, hokimiyat, din va davlat munosabatlari tushunchalarini muhokama qiladi. Islom falsafasi o'zining boy tarixiy asoslari va abadiy va zamonaviy masalalarni hal qilishda doimiy dolzarbligi bilan ajralib turadi.³⁴⁷ U aql va e'tiqodning uyg'unligiga urg'u beradi, dunyoni va undagi o'rnimizni tushunish uchun asos yaratadi.

Islom falsafasi VIII asrdan boshlab rivojlana boshladi. Avvalgi yunon falsafasi ta'siri ostida musulmon olimlari mantiq, tabiiy fanlar va axloqiy masalalar bo'yicha ko'plab asarlar yaratdilar. Al-Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Ibn Rushd kabi olimlar bu sohada katta hissa qo'shgan. Al-Farobiy: Siyosiy falsafa va axloqqa oid asarlari bilan mashhur bo'lgan u yunon falsafasini islom tafakkuri bilan uyg'unlashtirishga intilgan. Abu Ali Ibn Sino metafizika va gnoseologiyani ko'zga ko'ringan namoyandasi, u ruh va borliq haqidagi nazariyalari bilan mashhur. E'tiqod va aqlning uyg'unligini targ'ib qilgan, oqilona fikrlashning muhimligini ta'kidlagan olimdir. Islomning asosiy g'oyalar quyidagilardir:

1. Tavhid (Yagona Xudo): Islom falsafasining asosiy g'oyasi — Xudoning yagona ekanligi. Bu g'oya barcha islomiy ta'limotlarning poydevorini tashkil etadi.

2. Ilm va aql: Musulmon faylasuflar ilmni juda muhim deb hisoblashgan. Abu Ali Ibn Sino kabi olimlar bilim olish jarayonini va aqlning ahamiyatini ta'kidlaganlar.

3. Etika: Islom etikasida yaxshilik va yomonlik tushunchalari muhim ahamiyatga ega. Musulmon faylasuflari axloqiy qadriyatlarni belgilashda diniy qonunlarga tayanishganlar.

Islom falsafasida mavjudlik, moddiyat va ruh haqida turli xil qarashlar mavjud. Ibn Rushd metafizikani yunon falsafasi bilan birlashtirishga harakat qilgan. Islom iqtisodiyoti va adolatli savdo tamoyillari, boylik taqsimoti va axloqiy moliyaviy amaliyotlarni o'rganadi. Ekstremizm va radikallashuvning kuchayishi bilan shug'ullanadi, islomning mo'tadil talqinini targ'ib qiladi. Turli jamoalar o'rtasida tinchlik, bag'rikenglik va tushunish tarafdori, islomdagi falsafa boy va rang-barang tarixga ega bo'lib, turli tafakkur maktablarini o'z ichiga oladi va borliq, axloq va bilimlarning tabiati haqidagi fundamental savollarga javob beradi. Islom falsafasi islomning oltin asrida VIII – XIV asrlarda ravnaq topdi.³⁴⁸ Aristotel, Platon kabi yunon faylasuflari ta'sirida musulmon faylasuflari bu g'oyalarni islom ta'limotlari

³⁴⁷ Nasr, Seyyed Hossein. *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy*. State University of New York Press,

³⁴⁸ "Islamic Philosophy in the Modern World" in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

bilan birlashtirganlar. Mavjudlik va mohiyat: mavjud bo'lish nimani anglatishini va borliqning tabiatini o'rganish. Xudoning tabiati, yaratilish va yaratguvchi bilan koinot o'rtasidagi munosabatlar haqidagi falsafiy munozaralar, axloqiy qadriyatlarni, yaxshilik va yomonlikning tabiatini va inson harakatlarining axloqiy oqibatlarini tekshirishgan. Zamonaviy islom faylasuflari o'zlik, globallashuv va islomning zamonaviy dunyoda tutgan o'rni kabi zamonaviy masalalarga to'xtalib o'tadilar. Turli madaniyatlar va falsafalar o'rtasidagi muloqotga urg'u berish, islomni nozik tushunishni targ'ib qilishadi. Zamonaviy islom falsafasi globalizatsiya, ijtimoiy adolat va fan-texnika taraqqiyotiga oid masalalarni o'z ichiga oladi. Musulmon faylasuflari bugungi kunda ham islomning zamon bilan uyg'unligini ko'rsatishga intilmoqdalar.

Islom falsafasi dinning chuqurroq tushunilishini ta'minlaydi va inson hayoti, axloq va ilm-fan o'rtasidagi bog'lanishni o'rganishga yordam beradi. Uning tarixi boy va xilma-xildir, shuningdek u hozirgi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Islom falsafasidagi zamonaviy yondashuvlar mumtoz islom tafakkuri bilan shug'ullanib, zamonaviy masalalarga javob beradigan keng ko'lamli qarashlarni o'z ichiga oladi. Mana bir nechta asosiy mavzular va harakatlardan biri bu - Klassik tafakkurning tiklanishi: Muhammad Iqbol va Fazlur Rahmon kabi olimlar mumtoz islom falsafasini zamonaviylik kontekstida qayta talqin qilishga intilib, zamonaviy muammolar bilan shug'ullanishi mumkin bo'lgan islomni dinamik va rivojlanib borayotganligini tushunish uchun bahslashdilar. Bu harakat 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida paydo bo'lib, islom zamonaviylikka moslasha oladi degan g'oyani ilgari surdi. Nasr Abu Zayd va Ayman Shihodi kabi zamonaviy islom faylasuflari diniy tajriba, e'tiqod va e'tiqod va aql o'rtasidagi munosabatlarning mohiyatini o'rganadilar, ko'pincha e'tiqod va dunyoviylikning zamonaviy muammolarini hal qilish uchun tahliliy usullardan foydalanadilar. Edvard Said va Homi K. Bhabha kabi olimlar G'arb hikoyalarini tanqid qilish va mustamlakachilikning musulmon o'ziga xosligiga ta'sirini o'rganish orqali islomiy fikrga ta'sir o'tkazdilar.³⁴⁹ Bu yondashuv islom jamiyatlaridagi madaniy va falsafiy an'analarni qayta ko'rib chiqishga undaydi. Fotima Mernissiy va Amina Vadud kabi mutafakkirlar tomonidan taqdim etilgan zamonaviy islom feminizmi islomiy matnlarning an'anaviy talqinlarini tanqid qiladi va Islom doirasida ayollar huquqlari va gender tengligini ta'kidlashga intiladi. Fan va texnologiya taraqqiyoti bilan islom faylasuflari tibbiy etika, biotexnologiya va atrof-muhit etikasi kabi bioetik masalalarni hal qila boshladilar, ko'pincha an'anaviy ta'limotlarni zamonaviy ehtiyojlar bilan muvozanatlashtirdilar.

G'arb falsafasi bilan integratsiya: Seyyid Husayn Nasr va Abdulkarim Soroush kabi zamonaviy islom faylasuflari G'arb falsafiy g'oyalari bilan shug'ullanib, Islom va

³⁴⁹ Исламская философия на сайте Internet Encyclopedia of Philosophy.

G'arb tafakkuri o'rtasida dialog yaratmoqdalar, ayniqsa metafizika va epistemologiya kabi sohalarda. Ba'zi zamonaviy mutafakkirlar islom falsafasiga ekzistensializm va fenomenologiyani kiritib, mavjudlik, sub'ektivlik va insoniy holat mavzularini islom nuqtai nazaridan o'rganadilar.³⁵⁰ Islom, boshqaruv va zamonaviy siyosiy nazariyalar o'rtasidagi munosabatlar muhim tadqiqot sohasi bo'lib, Ali Shariati va Abdolkarim Soroush kabi faylasuflar islom nuqtai nazaridan demokratiya, adolat va ijtimoiy harakat haqidagi g'oyalarni o'z hissalarini qo'shishgan. Ushbu zamonaviy yondashuvlar zamonaviy islom falsafasidagi xilma-xillikni aks ettirib, an'anaviy islom tafakkuri va zamonaviy falsafiy munozaralar bilan shug'ullanishga qaratilgan sa'y-harakatlarni ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahman, Fazlur. *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. University of Chicago Press,
2. Nasr, Seyyed Hossein. *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy*. State University of New York Press,
3. "Islamic Philosophy in the Modern World" in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
4. Исламская философия на сайте Internet Encyclopedia of Philosophy.
5. "Contemporary Islamic Philosophy" by Khaled Abou El Fadl in various academic journals.
6. Po'Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta'limining rivojlanish bosqichlari. *Scienceand Education*, 1(Special Issue 1), 21-26.
7. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY VAZIYAT. *Academic Research In Educational Sciences*, (4), 468-474.
8. Po'Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 1134-1143.
9. Po'Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma'rifatga qo'shgan hissasi. *Scienceand Education*, 1(Special Issue 1), 136-143.
10. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 890-896.

³⁵⁰ "Contemporary Islamic Philosophy" by Khaled Abou El Fadl in various academic journals.

11. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.
12. Po‘latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
13. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.
14. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востоковедения, 3(3), 214–224. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>
15. Po‘latovSh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta’limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020 307-312.
16. Po‘latovSh.N. Mahatma Gandi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 у. 8-son. 205-212 b.
17. Пулатов, Ш. Н. (2023). ХИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАХАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. International scientific journal of Biruni, 2(3), 96-103.

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING AXLOQIY QARASHLARIDA TA‘LIM VA TARBIYA MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14545091>

Nishonov Muhammad Bahodir o‘g‘li

Alfraganus universiteti,

Ijtimoiy fanlar kafedra 2-bosqich magistranti,

muhammadnishonov1998@gmail.com

Ilmiy rahbar: **Pulatov Sherdor Nematjonovich**

Alfraganus universiteti,

Ijtimoiy fanlar kafedra mudiri,

falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mahmudxo‘ja Behbudi axloq - odob va ta‘lim–tarbiya haqida fikr bildirar ekan, mustamlakachilik davrida bu ishda muvoffaqiyatlarga erishishning birdan bir yo‘li o‘lkada o‘zaro ixtiloflarga barham berib, ahillik bilan ilm – fanni rivojlantirish ekanini aytadi. Behbudi ta‘lim – tarbiya ishini ijtimoiy hayot, jaxon miqyosida sodir bo‘layotgan voqealar bilan bog‘liq xolda olib borishni talab etadi.

Kalit so‘zlar: Turkistonda “usuli jadid” maktablar, axloq, tarbiya, teatr.

Abstract: Mahmudkhoj Behbudi, expressing his opinion on morality and education, says that the only way to achieve success in this work during the colonial period is to eliminate internal conflicts in the country and develop science in harmony. Behbudi demands that education be carried out in connection with social life and events taking place on a global scale.

Key words: “Modern” schools of Turkestan, morals, education, theatre.

Аннотация: Махмудходжа Бехбуди, комментируя вопросы этики и образования, говорит, что единственный способ добиться успеха в этой работе в колониальный период — это устранить взаимные различия в стране и гармонично развивать науку. Образование Бехбуди требует проведения обучения таким образом, чтобы оно было связано с общественной жизнью и мировыми событиями.

Ключевые слова: «Современные» школы Туркестанаб нравыб образование, театр.

Behbudi “usuli jadid” maktabining zarurligi, uning qonun-qoidalari, maktabda o‘tiladigan darslar, qanday imtihonlar olinishi, maktabning qay tarzda tuzilish, unga qanday asbob-uskunalar kerakligi, muallimlarning vazifalari, ularning

ta'minot masalalari va boshqa ko'p jihatlarini Gaspiralidan va uning asarlari hamda maqolalaridan o'rgandi. Shular asosida Turkistonda «usuli jadid» maktablarini tashkil etish uchun bor kuchini sarfladi. Nafaqat tashkil etish, u shu maktablarni kitoblar bilan ta'minlashda ham jonbozlik ko'rsatdi. U Samarqandning eski shahar qismida bepul kutubxona, qiroatxona, o'z hovlisida maktab ochdi. 1918 yilda Samarqandda «Musulmon ishchi va dehqon sho'rasi» tuzilganda Behbudiy maorif komissari etib tayinlanadi. Shunda u yangi maktablar tarmog'ini yanada kengaytiradi. O'quv rejalari tuzish, yangi darsliklar yaratish, o'qituvchilar tayyorlaydigan kurslar ochish kabi ishlarini rivojlantirib yuboradi. «Usuli jadid» maktablarida hamma o'qish huquqiga ega bo'lgan. Chor amaldorlari bu paytda Turkistondagi yangi usuldagi maktablarni biron ayb topib darhol bekittirib qo'yar edi. Chunki, podsho hukumati «begona xalq»ning qisman bo'lsa ham ilm-ma'rifatli bo'lishini, dunyoviy bilimlarni o'rganishini istamasdi. Yangi usul maktablarini faqat podsho hukumati emas, balki mahalliy ruhoniylar, eski maktabning domlari ham yoqtirmas edilar. Ular yangi usul maktablari «islom diniga rahna soladi», «bu maktablarning muallimlari «kofir», deb tashviqot yuritir edilar. Bunday qarash va to'siqlarga qaramasdan Behbudiy va uning maslakdoshlari «usuli jadid» maktablarida Turkiston farzandlarini o'qitish ishlarini jadal suratda olib borardilar. Maxmudxo'ja Behbudiyning «usuli jadid» maktabidagi o'qitish ishlari quyidagi tartibda olib borilar edi: «Maktab ikki bosqichdan iborat bo'lib, birinchi bosqich – ibtidoiy qism, deb nomlangan. Buning tahsil muddati to'rt yil. Birinchi yilida: forsha va arabcha yozuv hamda o'qishni o'rganilgan. Su'ralar yod olingan. Hisob darsi o'rgatilgan. Umuman bir yil davomida yozmoq o'qimoqni to'liq o'rganganlar. Ikkinchi yilida: xaftiyak, imon va e'tiqoddan dars, fors, turkiy va arab tilida she'rlar, qasidalar o'qitilgan. Uchinchi yilida: Qur'oni Karim, islom ibodati, tajvid, Sa'diydan nasihatlar, fors va turkiy til puxta o'rgatilib, undan insholar yozdirilardi. Hisobdan turli taqsimot va ish yuritish kabi zaruriy jihatlar o'qitilgan. To'rtinchi yilida: esa Kalom-u Sharif, mufassal tajvid, forsiy va turkiy nazm va nasr, axloq darsi, turkiy va forsiy til, hisob tarix, jo'g'rofiya o'qitilgan. Bu to'rt sinfni tamomlagan bolalarni muallimlarning o'zi taqsimlagan. Xohlasa ikkinchi bosqichga qoldirar, ularning o'zlashtirishlariga qarab madrasaga yuborar, bolaning o'zi xohlasa Yevropa maktablariga yuborar yoki tirikchilik uchun ishlashga yo'llanma berardi. Maktabning ikkinchi bosqichi – rushadiya bo'lib, bunga to'rt sinf – ibtidoiy qismni tamomlaganlar o'tkazilar edi. Bu bosqichda o'qitiladigan dars va ilmlarning mundarijasi quyidagicha: birinchi yili arab tili, jo'g'rofiya, shafaqiya, fors tili, tarjima jumla muxtasar, tarixi anbiyo va islom tarixi, Sa'diyning «Guliston», turkiy tili o'qitilgan; ikkinchi yil – arab tili, shifoxiya, tarix, islom axloq, turk tili, hisob, fors yozuvi va hokazolar; uchinchi yil – arab tili, hisob, xat yozuvi, tarix turkiy til, rus tili ham o'qitilgan; to'rtinchi yil – arab tili, rus qozixona xatlari,

bo‘listnoyxona xatlari, turk tili va adabiyoti, salomatlik, maktab va hayot, ishq va muhabbatsiz axloq va boshqa ko‘pgina hayotiy darslar o‘qitilgan. Behbudiy maktabida har yilning oxirida tantnali imtihonlar o‘tkazilib turilardi. Imtihonlarga, albatta, ota-onalar va boshqa mehmonlar ham taklif qilinardi. Bu birinchidan: «usuli jadid» maktablarini ko‘proq targ‘ib qilish va uning o‘qish tartiblarini ko‘rsatish bo‘lsa; ikkinchidan: maktabni hayotiyroq qilish, ya‘ni oila va maktab birligini amalga oshirish edi. Sakkiz sinf, ya‘ni ikki bosqichni tamomlagan shogird arabcha, forsha va turkchada bimalol so‘zlab yozardi. Ruschani ham o‘qib, bimalol gaplasha olardi. Turkistonning boshqarma mahkamalarining barchasida ishlashga qurbi yetardi. Bu shogird maktabda muallimlik ham qila olar, tijorat bilan ham shug‘ullanar, hatto muharrirlik ham qo‘lidan kelardi. «Usuli jadid» maktabini yo‘lga qo‘yish oson kechmadi. Behbudiy va Shakuriy buning uchun barcha musulmon taraqqiy etgan shaharlaridagi maktablarini o‘rgandi. Bunday mustamlakachilik davrida Turkistonning istiqboli uchun o‘z hovlisida ilm-ma‘rifat o‘chog‘ini ochgani uchun Behbudiyning boshida necha-necha tayoqlar sindi. Shunga qaramasdan jafokash muallim «usuli jadid» maktabini qattiq turib himoya qildi. Uning maktabiga chor rus inspektorlari kelib taftish o‘tkazishganida jo‘g‘rofiya, tarix va hisob kitoblarini otxonaning oxuri tagiga yashirib qo‘ygan. Behbudiy butun vujudi bilan muallim edi. Uning o‘zi ham yuqori sinf talabalariga jo‘g‘rofiya va tarixdan saboq berar. Misr, Turkiya, Qozon va boshqa joylardan olib kelgan turli yangi-yangi kitoblarini yuqori sinf o‘quvchilariga hamda eng yaxshi o‘qiganlarga hamda muallimlarga tortiq qilardi. U ne qilsa ulug‘ Turkiston uchun va uning kelajagi bo‘lgan yoshlar uchun qilardi. Behbudiy axloq va tarbiyaning asosi – maktab, barcha ilmning boshi va ibtidosi maktab. Saodatning, fozil insonning ma‘naviy chashmasi – maktab degan aqidaga amal qilardi. Bu borada «Turkiston viloyatining gazetasi», «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Osiyo», «Turon», «Xurriyat», «Oyna», «Samarqand», «Mehnatkashlar tovushi», «Ulug‘ Turkiston», «Najot», «Tirik so‘z», «Tarjimon», «Vaqt», «Sho‘ro» kabi matbuot sahifalarida yuzlab maqolalar bilan chiqishlar qildi. Ushbu maqolalar asosan tahsil va ta‘limning taraqqiyotiga bag‘ishlanardi. Masalan: «Tahsil oyi», «Ehtiyoji millat», «Samarqand usuli jadid maktabi xususida», «Majlis imtihon», «Tarix va jo‘g‘rofiya», «Samarqand kitobxon islomiya», «Samarqand kitobxona va matbaaxona», «Samarqand isloh rusum majlisi», «Buxoroda usuli jadida» kabi chiqishlarida yangi usul maktablari, uning ahamiyati o‘qitish tizimlari, yangi maorif va madaniyatni rivojlantirish, dunyoviy fanlarning nafi, ma‘rifatga rag‘bat, komil insonning tarbiyasi haqidagi muhim ma‘rifiy fikrlarni o‘qish mumkin edi. Behbudiy ta‘lim va tarbiya hamda uning muammolari to‘g‘risida boy publitsistik meros qoldirdi. Jumladan, «Imon va islom», «Ixtiyoji millat», «Buxoroda usuli jadida», «Hurriyat – ozodlik - erkinlik», «Tahsil oyi», «Ikki emas, to‘rt til lozim», «Turkiston», «Millatni

kim isloh etar», «Yoshlarga murojaat», «Vatanparvarlik kerak», «Bizni kemiruvchi odatlar», «Buxoro xonligiga sayohat», «Ibtidoiy maktablarimizning tartibsizligi yoxud taraqqiyning yo‘li», «Bizga isloh kerak», «Haq olinur, berilmas», «Samarqandda milliy ishlar haqida» va boshqalar.

Toshkent jadidlarining rahbari Munavvar qori Abdurashidxonov ham xuddi shu yilning 27 fevralida “Kolizey” teatri binosida “Turon” truppasining rasmiy ochilishi munosabati bilan so‘zlagan nutqida shunga yaqin fikr bildirib, shunday deydi: “...ba’zi kishilarimiz tiyotirg‘a, ehtimolki, o‘yinbozliq yohud masharabozluq ko‘zlari ila boqurlar. Holbuki, tiyotirning asl ma’nosi ibratxona yoki ulug‘lar maktabi degan so‘zdir. Tiyotr sahnasi har tarafi oynaband qiling‘on bir uyg‘a o‘xshaydurki, unga har kim kirsas, o‘zining husn va qabihini, ayb va nuqsonini ko‘rib ibrat olur. Va bu sahnada ko‘ziga yomon ko‘ringan past odatlardan va buzuk axloqlardan uzr qilmoqg‘a harakat qilur”.

“Ibratxona” mazmunini ifodalovchi iboralarni biz Ovro‘po ma’rifatparvarligida ham uchratamiz. Chunonchi, buyuk olmon mutafakkir- shoiri va dramaturgi Fridrix Shiller 1784 yili yozgan maqolalarining birini «Die schaubuhne als eine moralische anstalt betrashtet» - «Teatrning ibratxona sifatida olib qaralishi» deb ataydi. Bu jadidlarning jahon adabiyoti va san’ati tarixidan boxabarligidan, o‘z davri madaniyati bilan hamqadamligidan dalolat beradi.

Xullas, teatr jadid ziyolilari uchun o‘ziga hos, yangi va qulay minbar vazifasini o‘tay boshladi. Ular sahnadan turib Turkiston ahlini jaholat va nodonlik qa’ridan chiqishga, yuksak axloqiylikka, ma’rifatga, zamonaviy sivilizasiyadan yiroq turmaslikka chaqirar edilar.

Mahmudxo‘ja Behbudiy va boshqa jadidlar barcha maqsadlarini faqat ma’rifat vositasida amalga oshirishni ko‘zlar edilar. Ular milliy mustaqillik uchun mustamlakachilikka, jaxolat, zulmat va qoloqlikka qarshi kurashda ilm – fanga suyanardilar. Shuning uchun ham butun faoliyatlarini maktab, maorif, diniy, tabiiy ilmlarni rivojlantirishga qaratganlar.

Behbudiy faqat diniy maktablarnigina emas, rus–tuzem maktablaridagi ahvolni ham tanqid qiladi. “Russkiy–tuzemniy makktablarda o‘qiganlar ziyoli tugul, hayoli hisoblaymaydurlar. Ular faqat chalasavod kishilardur Ziyoli qatoriga kirmoq uchun boshqa oliy had (daraja) taxsil lozimdur. Ruscha taxsil qilg‘on ilm va fununni va Vatan ham dinlariga aytib bermoqg‘a kifoya qiladurg‘on, milliy din va qalam sohibi bo‘lmoq kerakdur. Vale madaniyatni sosializasiya ilmidan ... boshqasini bilmaydurg‘on... ziyolilardan bizga u ko‘zlagan manfaat aslo tegmaydur...”.

Mahmudxo‘ja Behbudiy axloq - odob va ta’lim–tarbiya haqida fikr bildirar ekan, mustamlakachilik davrida bu ishda muvoffaqiyatlarga erishishning birdan bir yo‘li o‘lkada o‘zaro ixtiloflarga barham berib, ahillik bilan ilm – fanni rivojlantirish

ekanini aytadi. Kattalar va muallimlarga murojaat qilib, ularni yoshlarni bilimli qilishga, mehnatga jalb etishga da’vat etadi. “Yoshlar, - deydi u, - istaydurlarki, millatga va xalq ommasiga xizmat etsalar ... Oldimizda ish ko‘p. Boshqa xalqlar har daqiqa taraqqiy etmoqdadurlar. Takror arz qilurmizki, yosh va kattalar bir bo‘lib ishlamoq kerak... Agar biz ta’lim – tarbiya ishlarini shu ruhda olib bormasak turonliklarga na xurriyat qolur, na muxtoriyat berilur...” Behbudiy ta’lim – tarbiya ishini ijtimoiy hayot, jaxon miqyosida sodir bo‘layotgan voqealar bilan bog‘liq xolda olib borishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Tarix va jug‘rofiya. // Oyina. 1914. 27-son. –502-505-b.
2. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Ehtiyoji millat // Sovet O‘zbekistoni. 1990. 18.09.
3. Zunnunov A. Xayrullaev M. Pedagogika tarixi. -T., 2002
4. “Sharq yulduzi” jurnali, 1992 yil, 3-son
5. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. -T.:Ma’naviyat, 1999.- B. 228.
6. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta’limining rivojlanish bosqichlari. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
7. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VAZIIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
8. Po‘Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
9. Po‘Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma’rifatga qo’shgan hissasi. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
10. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАХАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИИСИДА “САТЯГРАХА” ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
11. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.
12. Po‘Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
13. Pulatov Sh.N. The Concept of “Truth” in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.

14. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востоковедения, 3(3), 214–224. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683>
15. Po'latovSh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta'limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020 307-312.
16. Po'latovSh.N. Mahatma Gandi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 у. 8-son. 205-212 б.
17. Пўлатов, Ш. Н. (2023). ҲИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАҲАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. International scientific journal of Biruni, 2(3), 96-103.

ABDUL KARIM ASH-SHAHRISTONIYNING (1076/1086- 1153-y) HAYOT YO‘LI VA ILMIY FAOLIYATI

JURAYEV Sherali Soibnazar o‘g‘li

*TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix”
kafedrasi o‘qituvchisi*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XI-XII asrlar oralig‘ida yashagan Abdu al-Fatix Muhammad Abdul Karim ash-Shahristoniyning hayoti va ilmiy asarlari haqida qisqacha ma‘lumotlar keltirilgan bo‘lib, bugungi kunda o‘rganishga muhtoj bo‘lgan asarlari ro‘yxati keltirilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *Ash-Shahristoniy, “Al-Milal va an-Nihal”, aqliy va naqliy bilimlar.*

ABSTRACT

This article provides brief information about the life and scientific works of Abd al-Fatih Muhammad Abdul Karim al-Shahristani, who lived between the 11th and 12th centuries, and a list of his works that are worth studying today.

Keywords: *al-Shahristani, “Al-Milal wa al-Nihal”, intellectual and transmitted knowledge.*

Abdu al-Fatix Muhammad Abdul Karim ash-Shahristoniy (1076/1086- 1153-y) keng ilmiy musulmon olimi, ilohiyotshunos, ko‘plab ilohiy va falsafiy bilimlar namoyondasidir. Ash-Shahristoniy yashagan davr saljuqiylar hukmronligi davriga to‘g‘ri keladi.

Ulug‘ olim o‘z zamonasining mutakallimi, faylasufi bo‘lgan Abul Fath Muhammad ibn Abdul Karim ash-Shahristoniyning tug‘ilgan yili 467/1075 yoki 479/1076 yil deb ko‘rsatilgan³⁵¹. Ba‘zi manbalarda esa, mutafakkirning Xurosonning shimolidagi Shahriston shahrida 469/1076 yilda tavallud topgani aytiladi.³⁵² Shahriston xalifa Ma‘mun davrida Xuroson amiri Abdulloh tomonidan barpo etilgan³⁵³. "الملل والنحل" – (“Al-Milal va-n-nihal”) asarining turkcha tarjimasida esa, mutafakkirning tavalludi haqida shunday deyiladi: “Abul Fath “Toj ad-din” yoki “Lison ad-din” unvonlari sohibi Muhammad ibn Abdul Karim ibn Ahmad o‘rta asr islom olamining mashhur olimlaridan biri bo‘lib, din, mazhab va falsafiy muarrix sifatida nom qozongan. U 469/1076 yili Xuroson shimolidagi Shahriston qishlog‘ida

³⁵¹ Tojiddin as-Subkiy. Tabaqot ash-Shofe‘iyya al-Kubro. Bayrut. 1999. J.5.

³⁵² Al-Hasan Isnaviy. Tabaqot ash-Shofe‘iyya. –Riyoz, Dorul-ulum, 1981, J.2. –B.106.

³⁵³ Abdul Karim ash-Shahristoniy. “al-Milal va-n-nihal” Bayrut. 1995. J.1. –B.11.

tavallud topgan. Falsafiy-axloqiy va naqliy bilimlarni chuqur bilgani uchun unga “al-Afzal” unvoni berilgan”³⁵⁴.

Yoqut ibn Abdulloh Hamaviy ham uni Xuroson shimolidagi Shahrison³⁵⁵ shahrida tavallud topganini aytadi. Tabaqot ash-Shofe’iyya asarida esa, uning dunyoga kelishi 479/1087 sana deb ko‘rsatilgan³⁵⁶. Ibn San’oniydan uning tavalludi haqida so‘ralganda u Shahrisoniy 479 yil tug‘ilib, 548 yilda vafot etgan deydi³⁵⁷.

“Al-Milal va-n-nihal” asarining “Shahrisoniy kim?” mavzusi ostida berilgan ma’lumotlarda mutafakkirning tavallud sanasi to‘g‘risida bir necha ma’lumotlar keltiriladi³⁵⁸. Ulardan eng to‘g‘risi 479/1086 yil ekani ta’kidlanib o‘tilgan³⁵⁹. Shuningdek, Shahrisoniy 548/1153 yilda vafot etadi³⁶⁰. Ash-Shahrisoniy yetmish yilga yaqin hayot kechirganini hisobga olsak, asarda ko‘rsatilgan sana to‘g‘ri bo‘lib chiqadi³⁶¹. Kelib chiqishi asli fors bo‘lgan Muhammad Nishopur va Gurganjdagil o‘z davrining mashhur olimlaridan dars tinglab, an’anaviy musulmon ta’limotini oldi.

Mutafakkir tug‘ilgan yeriga nisbat berilib, “Shahrisoniy” deb nom olgan. Bundan tashqari “Al-Afzal”, “Alomat”, “Toj al-milla va-d-din” taxalluslari ostida ham ijod qilgan va tanilgan³⁶².

Shofe’iy mazhabiga e’tiqod qilgan va Ash’ariy ta’limoti asosida ish yuritgan olim Abdul Karim ash-Shahrisoniy ilk ta’limni Qur’oni karimni o‘rganish bilan boshlaydi va otasidan bu borada ko‘p narsalarni o‘rganadi. O‘z yurtida arab tili va adabiyoti, matematika va mantiq kabi ilmlarni turli ustozlar orqali o‘rganadi. Keyinchalik boshqa fanlarni o‘rganish uchun Xorazmga boradi. U yerda muhaddis Ali ibn Ahmad Madniy (vaf. 494/1100)dan hadis ilmini o‘rganadi va yana hadis ilmini Abul Hasan Ali ibn Ahmad al-Madaniy an-Naysoburiy (vaf. 497/1101)dan, kalom va fiqh ilmlari bo‘yicha esa, Abul Muzaffar al-Havoriy, Abul Qosim al-Fotimiylardan ta’lim oldi³⁶³.

Ilmiy izlanishlari:

Ash-Shahrisoniy ko‘plab mutafakkirlardan ilm olgan va ularning ta’sirlarida ijod qilgan. Ular quyidagilar:

1 - أبو القاسم الأنصاري : أخذ عنه التفسير وعلم الكلام .

Abul Qosim al-Ansoriydan tafsir va kalom ilmidan saboq olgan.

³⁵⁴ Muhammed eş-Şehrīstānī. El-Mīlāl ve’n-Nihāl. Istanbul. 1998. (Çeviri: Mustafa Öz.).

³⁵⁵ Yoqut ibn Abdulloh Hamaviy. Mo’jam al-buldon. Bayrut. Dor al-fikr. J.3. –B. 337.

³⁵⁶ Muhammad Tanjiy. Shahrisoniy. –Islam Ansiklopidisi. –Istanbul, 1971, J.11. –B.393.

³⁵⁷ Al-Isfara’iniy Abul Muzaffar. At-Tabsir fid-din va talmiyz al-firqa an-nadjiyna ’an al-firoq al-xoliqiyn. Misr. 1359/1940.

³⁵⁸ Ash-Shahrisoniy. al-Milal va-n-nihal, Bayrut, 1995. J.1. –B.11. (Keyingi o‘rinlarda: al-Milal va-n-nihal)

³⁵⁹ al-Milal va-n-nihal. Bayrut. J.1. –B.11.

³⁶⁰ al-Milal va-n-nihal. Bayrut. J.1. –B.11.

³⁶¹ al-Milal va-n-nihal. Bayrut. J.1. –B.11.

³⁶² S.M.Muxtor. Musora’at al-falosifa muqaddimasi. –Misr. 1976. –B.25. (Keyingi o‘rinlarda: Musora’at al-falosifa).

³⁶³ Ibn Xalliqon. Vafiyot al-a’yon. Bayrut, 1998.

2 - أبو الحسن المديني : أخذ عنه الحديث .

Abu Xasan Madiyniydan hadis ilmidan saboq olgan.

3 - أبو المظفر الخوافي : أخذ عنه الفقه .

Abu Muzaffar al-Xavafiydan fiqh ilmidan ta’lim olgan.

4- أبو نصر القشيري : أخذ عنه الفقه والأصول وعلم الكلام .

Abu Nasr Qoshiyriydan fiqh, mantiq va kalom ilmlarini o’zida mujassam etgan.

15 yil davomida Xuroson, Xorazm va Bog’dodda bo’lgan. Mutafakkirning ilmiy sayohati to’g’risida turli xil fikrlar mavjud. Ba’zilar avval Xorazmga borgan, keyin Xurosonga o’tgan, deydilar³⁶⁴. Bu haqda Abu Muso al-Xorazmiy “Xorazm tarixi” asarida: “Abdul Karim Shahrisoniy avval Xorazmga kelib, u yerda bir hovlida bir necha muddat yashaydi va so’ngra Xurosonga o’tadi. Mutafakkir 510 hijriy sanada Xorazmdan ketadi va shu yili hajga boradi. So’ngra Bag’dodda uch yil qolib, u yerdagi oliy madrasalardan biri “Nizomiyya” madrasasida dars beradi. Keyinchalik o’zining yurti Shahrisonga qaytadi va 549 hijriy sanada o’sha yerda vafot etadi”³⁶⁵, deydi.

Aslida esa, ash-Shahrisoniy avval Xorazm shahrida bir necha muddat yashagandan keyin Nishopurga boradi va u yerda Imom G’azzoliyning talabalik davridagi do’ssti faqih, shofe’iy Ahmad Havofiy (vaf. 500/1106) va Abu Nasr Qushayriy (vaf. 514/1120)lardan fiqh bo’yicha dars oladi. Keyinchalik Abu Nasr al-Ansoriy (vaf. 512/1118)dan kalom, jadal va islom falsafasini o’rganadi. Shahrisoniy o’zining “Nihoyat al-iqdom” asarini ustoziga tuhfa tarzida bitgan³⁶⁶.

Shahrisoniyning Nishopurda qancha vaqt yashagani manbalarda aniq keltirilmagan bo’lsada, u ilmining eng yuqori nuqtasiga aynan o’sha yerda yetishgani aytiladi. Chunki, u Nishopurdalik paytida unga “Al-Afzal” unvonining ham berilgani buning tasdig’idir.

Shahrisoniy Nishopurdan ketgandan keyin, yana Xorazmda mashhur olimlar bilan tanishadi. Faqih Asad Muhayniy (vaf. 527/1133), fors tarixchisi Muhammad ibn Mahmud ibn Arslonlar bilan turli mavzularda munozaralar olib boradi.

Xorazmda bir muddat yashagandan keyin 510/1116 yilda haj qilish uchun Hijozga boradi. Hajdan qaytishda Asad Muhayniy vositasi bilan Bagdoddagi “Nizomiyya” madrasasida dars beradi va xalqqa va’z-irshodlar qiladi. Mutafakkirning jo’shqinligi va notiqligini ko’rgan xalqning ixlosi oshib, Shahrisoniyning obro’-e’tibor qozonishiga sabab bo’ladi va u yerda uch yil yashaydi.

³⁶⁴ Muhammad Tanjiy. Shahrisoniy. –Islam Ansiklopidisi. –Istanbul, 1971, J.11. –B.393.

³⁶⁵ Abu Muso al-Xorazmiy. Xorazm tarixi.

³⁶⁶ Abdulkarim ash-Shahrisoniy. Nihoyatal-iqdom fi ilm al-kalom. Tad. Alfred Guilam. –London, 1934, -B.38.

“Kashf az-Zunun”da Shahrisoniy ilm izlab juda ko‘p sayohat qilgani yoziladi. Xuroson, Xorazmning hamma joylarini aylanib chiqqan. U yerlarda xalifalikning turli mintaqalaridan kelgan olimlar bilan bahs-munozaralar olib borib, shuhrat qozongan.

Shahrisoniy Bag‘dodda uch yil yashagach Xurosonga qaytadi va saljuqiylar sultoni Sanjarning vaziri Abul Qosim Muhammad ibn al-Muzaffarning xizmatiga bel bog‘laydi³⁶⁷. Mutafakkirning “Al-Milal va-n-nihal” asari o‘sha yerda sulton vaziriga tuhfa tarzida yozilgani tarixiy manbalardan ma‘lum³⁶⁸.

Shahrisoniy keyinchalik Termiz shahriga borib, u yerda o‘z davrining mashhur olimlari Naqib al-Ashraf Abul Qosim Ali Ibn Ja‘far Al-Musaviy (vaf. 550/1155)ning xizmatida bo‘ladi va Xurosonda yozgan “Al-Milal va-n-nihal” asarining bir nusxasini unga taqdim etadi. Shahrisoniy Termiz shahrida qancha bo‘lgani ma‘lum emas. Mutafakkir o‘zining “Al-Musora’a” asarini Termiz shahrida yozgani manbalarda keltiriladi³⁶⁹.

Mutafakkirning vafoti haqidagi ma‘lumotlar uning hayotining oxirgi yillarini Shahrisonda o‘tkazganini ko‘rsatadi. Shogirdi as-Sam‘oniy uning 548/1153 yilda Shahrisonda vafot etganini aytadi. Manbalarda Shahrisoniyning uylangan yoki uylanmagani yoki farzandlari haqida hech qanday ma‘lumot yo‘q³⁷⁰.

Ahli sunna aqidasi falsafiy tushunchalarning ilk tortishuvlari imom Ash‘ariy (vaf.324/936) tomonidan boshlangan. U falsafadan mo‘tazila ta‘limotining dalillarini inkor etishda foydalangan. Shu doirada Imom G‘azzoliy (vaf. 105-1111) ham falsafadan faylasuflarni tanqid qilishda foydalangan.³⁷¹

Kalom ilmi maktabining asoschilari – Imom Ash‘ariy, Imom Moturidiy va Imom G‘azzoliydan keyin bu maktabni jiddiy ravishda ta‘qib qilganlardan biri Abdul Karim ash-Shahrisoniy hisoblanadi³⁷².

Shahrisoniy islom olamida mashhur olimlardan biri hisoblanib, dinlar tarixi, falsafa, kalom va adabiyot sohalarida ko‘plab asarlar bitgan³⁷³.

Shahrisoniy o‘zini ahli sunna ekanini asarlarining bir necha o‘rinlarida keltirilib o‘tib, Abul Hasan Ash‘ariyni ustozimiz, deb e‘tirof etgan.³⁷⁴ Lekin Shahrisoniyning ba‘zi fikrlari Shi‘a va Ismoilialarni qo‘llab quvvatlagan, deganlar ham bor. Bunday qarashlar uning hech qaysi asarida uchramaydi va yuqoridagi fikrlar unga nisbatan tuhmatdir.

³⁶⁷ Ibn Xalliqon. Vafiyot al-a‘yon. Qohira. Maktaba an-Nahda al-Misriyya, 1948. J.1. –B.272.

³⁶⁸ O‘sha asar, –B.272.

³⁶⁹ Yusuf Z. Yorukan. Shahrisoniy. –Istanbul, –B.272.

³⁷⁰ Bayroqdor Mehmet. Islom falsafasiga kirish. –Anqara, 1992. –B.132, 212. (Keyingi o‘rinlarda: Islom falsafasiga kirish).

³⁷¹ Islom falsafasiga kirish. –Anqara, 1992. –B.132, 212.

³⁷² Ismoil H. Izmirli. Islomda falsafiy oqimlar. –Istanbul. 1995. –B.213.

³⁷³ Sharofiddin Golchuk. Kalom tarixi. –Ko‘nya, 1996. –B. 111.

³⁷⁴ Abdulkarim ash-Shahrisoniy. Nihoyat al-iqdom. –B.11-72

Shahristoniyning falsafiy atamalarni qo‘llashdagi uslubi barcha olimlarga ma’qul kelgan. Mutafakkir o‘z fikrlarini o‘rtaga tashlashdan oldin ularning tahliliy jihatlariga chuqur yondashgan.

Imom Ash’ariy bilan boshlangan kalom ilmi tortishuvlari Imom G‘azzoliy davrida falsafiy bo‘y ko‘rsatdi. Shahristoniy ham o‘zidan oldingi olimlarning yo‘lidan borib, faylasuflarni qattiq tanqid qilgan va ahli sunna val jamoa to‘g‘risida o‘z fikrlarini bayon qilgan. Shahristoniy Ibn Sinoning fikrlarini qo‘llab-quvvatlamaganini manbalarda uchratish mumkin³⁷⁵. Bu joyda e’tibor qaratish lozim bo‘lgan jihat shundan iboratki, Shahristoniy Ibn Sino orqali barcha faylasuflarni tanqid qilishga yo‘l topgan.

- شبهات أرسطو وبرقلس وابن سينا : كتاب في الرد على الفلاسفة

Uning zamondoshlari faylasuflar va botiniy-ismoiliylar dalillariga tarafdorlikda ayblaganlar. U ashaddiy munaqqidlar orasida ham mashhur bo‘lgan. Zamondoshlari uning o‘qimishli va bilimdonligini qayd qilish bilan birga, uni o‘z ma’ruzalarida hech qachon Qur’onga va rivoyatlarga asoslanmagan deganlar. Uning Qur’on mazmunini falsafiy jihatdan tahlil qilishga urinishini qoralaganlar³⁷⁶.

Shahristoniyning diniy-siyosiy qarashlarining bir o‘qishda anglash qiyin. Bir tomondan u ash’ariy mutakallimlari sifatida namoyon bo‘ladi³⁷⁷. Chunki, u al-Ash’ariyning beshinchi tabaqasiga oid bo‘lgan shogirdi sifatida keltirilgan³⁷⁸. U ash’ariyya oqimining mufasssal bilimini o‘zining "نهاية الإقدام في علم الكلام" ("Kitob nihoyat al-iqdom fi ilm al-kalom") asarida ko‘rsatib berdi³⁷⁹.

Shahristoniyning shogirdi as-Sam’oniyni ma’limotiga qaraganda, uning ustozlari "Tog‘dagi qal’a odamlari"ga tarafdorlikda (ahl al-qal’a) hamda odamlarni ismoiliy-nizoriy oqimiga jalb qilishda ayblashgan.

M.Jaloliy va M.T. Donish Pajux o‘z tadqiqotlarida Xorazm olimlarining fors tilidagi asarlarini o‘qib chiqqach, Shahristoniy "shubhali ismoiliydir", deya e’tirof etadilar. M.Jaloliy Shahristoniyning Qur’onga yozgan, qisman saqlanib qolgan izohlarida ismoiliylarga xos xarakterni ko‘rsatib o‘tadi. Qur’onga yozilgan "Sharh mafotih al-asror va masobiq al-abror" (Sirlar kaliti va yaxshilar sharhi) nomi ostida (tax. 540)gi sharh ta’lif etilgan edi. Umrining oxirida Shahristoniy aftidan o‘zining ismoiliy qarashlarini ochiq ifoda etgan bo‘lsa kerak³⁸⁰. Shahristoniyning ismoiliycha qarashlari u tomonidan Ibn Sinoga raddiya tarzida yozilgan "Kitob al-musora’a" nomli asarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Asar Termiz shahri noyibi Alaviylardan biri

³⁷⁵ Hilmiy Z. Ulkan. Ibn Sino falsafasi. –Anqara, 1995, J.4. –B.83.

³⁷⁶ Прозова О.М. Книга о религия и сектах. Ж.1. Москва 1984. стр.19-20..

³⁷⁷ Zahabiy Shamsiddin. Siyari a’lom an-nubalo. Bayrut, 1417/1997. J.15. –B.86.

³⁷⁸ Tojiddin as-Subkiy. Tabaqot ash-Shofe’iy al-Kubro. Bayrut, 1999. –B.21.

³⁷⁹ Книга о религиях и сектах. Ж.1. Москва 1984. стр.20.

³⁸⁰ Б.Б.Бартолд. Ислам. Москва. 1966. Ж.6. –Б.627.

bo‘lgan Abul Qosim al-Musaviyga bag‘ishlangan bo‘lib, taxminan 526/1132 yillardan keyin yozilgan edi³⁸¹.

Ibn Sinoni ilg‘or faylasuflardan deb tan olgan Shahrisoniy falsafiy muhohasa uchun metafizikaga oid yettita savol tanlab unga raddiya berishga jazm qiladi. U o‘z asarlarida Ibn Sino haqida fikr bildirgan³⁸².

Bu borliqning anglanishi va tasnifi, Xudoning borligi va birligi, dunyoning abadiy emasligi va ruhiy olamni boshqarish tamoyilidir. Shahrisoniy har bir savolga Ibn Sinoning fikrini keltiradi va unga raddiya beradi. O‘z mulohazalarini bayon qiladi. Shahrisoniyni aytishicha, nomoddiy borliqning zohir bo‘lish mohiyati manbalarda mavjud bo‘lgan “Mukammal so‘z” (al-kalima at-tamoma)dir³⁸³.

Ko‘proq oxirgi shi’a’lar, shu jumladan, ismoiliylar tomonidan muntazam ishlatilayotgan “taqiya” (e’tiqodni yashirish) tamoyiliga Shahrisoniyni munosabatini shu tarzda baholash mumkin. U o’sha davrdagi taqiya haqidagi “uni so‘zda ham, amalda ham” noma’qul (qilib bo‘lmaydigan) degan fikrlarini bid’at, deb hisoblaydi. Ismoiliylar hayotini qayd etib turib, ularning bilimni muvofiqlashtirgan Shahrisoniy ta’kidlashicha, ularda hamma vaqt, hamma tillarda targ‘ibot va g‘oyalarni tarqatish mavjud bo‘lganidan, chamasi ushbu e’tirof zamirida nafaqat “aqli va zehnli forslar”ning betakrorligi, balki uning ismoiliylarga xayrixohligi yotibdi³⁸⁴.

Mazkur munosabatga nisbatan xorazmliklarning o‘ziga yarasha mulohazalari bor. Unga ko‘ra, Shahrisoniyni yaxshi biladigan xorazmliklar: “Agar uning e’tiqodida adashish va bu toifalarga xayrixohligi bo‘lmaganida edi u Xorazmda imom bo‘lgan bo‘lar edi”, deyishadi³⁸⁵.

Yuqorida e’tirof etilgan barcha gaplar bizning nazarimizda Shahrisoniy dunyoqarashida ismoiliya g‘oyalarining aks ettirilishiga yetarlicha asos bo‘la oladi. Lekin asosli dalillar keltirish evaziga uni shofe’iy-ash’ariy sifatida tan oladigan omillar ham yo‘q emas. Tojiddin as-Subkiy uni shofe’iylikning besh tabaqasi ilohiyotchilari sifatida keltirgan. Shogirdi Sam’oniy ham ash’ariy ilohiyotchisi sifatida faoliyat olib borganini aytib o‘tadi.

“Al-Milal va-n-nihal” asarida ham ismoiliylarga yon bosish hollari kuzatilmadi. Ta’limotlarning bir-biridan farqi, oralaridagi aloqalarini mo’tadil bayon etadi³⁸⁶.

³⁸¹ Книга о религиях и сектах. Ж.1. Москва 1984. стр.21.

³⁸² Книга о религиях и сектах. Ж.1. Москва 1984. стр.21.

³⁸³ Книга о религиях и сектах. Ж.1. Москва 1984. стр.21.

³⁸⁴ Книга о религиях и сектах. Ж.1. Москва 1984. стр.21

³⁸⁵ Книга о религиях и сектах. Ж.1. Москва 1984. стр.21.

³⁸⁶ Qarang: Siyari a’lom an-nubalo. J. 15. –B. 86-87; Tarixi hukamo al-islom. –B. 141-144; Tabaqoti ibn Saloh. –B.14.; Kashf az-zunun. –B. 58-291.

Shahristoniy Ibn Sinoni tanqid qilar ekan, ilohiyotshunos sifatidagi kalom ilmining juda nozik jihatlariga ham e’tibor bergan. Uning fikrlari Imom G‘azzoliyning fikrlari bilan bir xil bo‘lgan. Shahristoniyning asarlarini shartli ravishda uch qismga bo‘lish mumkin: Qo‘lyozma, nashr qilinmagan va yo‘qolib ketgan asarlar.

1. Qo‘lyozma asarlari:

1. Qozi Umar ibn Sahlga yuborilgan Ibn Sinoning qarashlariga Shahristoniyning etirozlarini o‘zida jamlagan risola.

2. Kitob ilm al-ilohiy. Mufakkirning bu asari Muhammad Iyloqiy uchun yozilgan. Bu asarda Muhammad Iyloqiyning metafizika (Metafizika-yunoncha meta phusica-fizikadan keyin) dunyoni mohiyati yoki har qanday borliqning birlamchi asoslari to‘g‘risidagi falsafiy ta’limot. “Phusica”ning tarjimasi “tabiat”dir mavzulariga oid savollariga javob yozgan.

3. Muhammad Sahloniyga atab yozgan risolasi. Ash-Shahristoniyning bu asarining nomi manbalarda berilmagan, faqat Muhammad Sahloniyga atab yozilgani ma’lum.

4. Kitob qissatu sayyidina Yusuf [a.s.].

5. Kitob mafotih al-asror va masobih al-abror.

6. Kitob manojih fi ilm al-kalom.

7. Kitob al-manojih al-bayyinot.

3. Yo‘qolib ketgan yoki bizgacha yetib kelmagan asarlari:³⁸⁷

1. Kitob al-irshod ila aqid al-ibod (Bandalarni aqidalarga chorlovchi kitob).

2. Kitob asror al-ibodot. (Ibodatlarining sirlari kitobi).

3. Kitob al-aqtor fil usul (Usuldagi qatralar kitobi).

4. Kitob tarix al-hukamo (yoki falosifa) (Hukimlar (falsafalar) tarixi kitobi).

5. Kitob talxis al-aqsom li mazahib al-anom.

6. Kitob daqoiq al-ahvom (Nozik tushunchalar kitobi).

7. Risola fi mabda va ma’od.

8. Kitob shubuhot Aristotel va Ibn Sino (Arestotel va Ibn Sino shubhalari).

9. Kitob ash-Shajar al-ilohiya (Ilohiy shajara haqida kitob).

10. Kitob al-Uyun val-anhor (Buloqlar va daryolar haqida kitob).

11. Kitob g‘oyat al-marom fi ilm al-kalom (Kalom ilmida xohish chegarasi kitobi). Bu asar ham yo‘q bo‘lib ketgan. Bu asarning boshqa nomi “Kitob nihoyat al-aqdom fi ilm al-irshod ala aqid al-ibod).

12. Kitob qissatu sayyidina Muso va Hizr.

13. Kitob majlis fi usul al-hikma.

³⁸⁷ Musora’at al-falosifa. –Misr, 1976. –B. 21-22.

14. Kitob majlis fi hasr va anvo‘ at-taqaddumot.
15. Kitob majlis fi qissati sayyidino Muso.
16. Kitob manozirotn ma‘al islomiyat.
17. Kitob nihoyat ahvom al-hukamo al-ilohiyyun.
18. Kitob al-juz allaziy la tatajazza‘u.
19. Kitob sharh surati Yusuf.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Атамуратов С. // <i>Миллатнинг ўзликдан бегоналашув жараёни</i>	7
Расулов Б.М. // <i>Педагогик таълим кластери - фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро уйғунлашувида муҳим аҳамиятга эга</i>	13
Тураев Б.О. // <i>Синергетик тафаккур ва сунъий интеллект</i>	18
Раматов Ж.С. // <i>Глобаллашув жараёнлари ва инсон ижтимоий моҳиятининг трансформацияси</i>	29
Назаров Қ. // <i>“Ўзбек фалсафаси” фани шаклланиши ва унинг долзарб масалалари</i>	34
Пўлатова Д.А. // <i>Герменевтик методология асосида ислом фалсафаси ахлоқий қадриятларини тадқиқ этиш натижалари хусусида</i>	53
Ruzmatova G.M. // <i>Inson kamoloti, uning ijtimoiy omillar bilan shartlanganligi</i>	60
Masharipova G.K. // <i>Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino va Aristotelning ontologik va gnoseologik qarashlari</i>	70
Кодиров А. // <i>Бугунги фалсафа: таназзул сабаблари ва юксалиш омиллари</i>	81
Холмўминов Ж.М. // <i>Тасаввуф антропологияси: эътиқод ва илм уйғунлиги</i>	86
Pulatova S.A. // <i>Madaniy diplomatiya rivojining zamonaviy tendensiyalari</i>	99
Наврўзова Г.Н. // <i>Баҳоуддин Нақиббанднинг илмга оид қарашлари</i>	104
Ҳакимов Н.Х. // <i>Янги Ўзбекистонда яшил иқтисодиёт институционал тизимининг такомиллаштирилиши</i>	109
Бобомуродов Э.Х., Жовлиев Ж.А. // <i>Инсон онгининг шаклланиши мураккаб ижтимоий-психологик жараёндир</i>	119
Qodirov M. // <i>Falsafaning jozibasi</i>	123
Nishonova N.R. // <i>Globallashuv va global muammolarning falsafiy jihatlar</i>	127
Саидова К.У. // <i>Проблема воспитания в свете современной педагогико-философской компаративистики</i>	131
Махмаджонова М.Т., Диноршоева З.М. // <i>Амежкультурный диалог и современные проблемы философии</i>	136
Туленова К.Ж., Расулев Э.Х. // <i>О месте риска в обществе: методологический анализ</i>	144

Islamov K.T. // <i>Renessans davri Sharq va G‘arb ijtimoiy-falsafiy fikr rivojining xususiyatlari hamda o‘zaro ta‘siri</i>	149
Mukhtorov A., Kuchkarov V. // <i>Certain aspects of the criteria and principles of ecological culture in the life of society</i>	157
Эгамбердиев А. // <i>Интернетдан фойдаланишнинг горизонтал ва вертикал услуги</i>	175
Умедов М.Х. // <i>Джалаледдин Руми о человеке и толерантном отношении в обществе</i>	179
Абдуллаева Н.Б. // <i>Акутагава асарларида диний-мифологик мотивлар инъикоси</i>	187
Муҳаммадев Н.Э. // <i>Тиббиёт фалсафаси - тиббиётшунослик фанларини ривожлантиришдаги назарий-методологик асоси</i>	192
Karimov R.R. // <i>Zamonaviy falsafada qiyoslash va komparativistika metodologiyasining tahlili</i>	201
Маҳмудов Р. // <i>Янги Ўзбекистон бунёдкорларини шакллантиришда ижтимоий-сиёсий фанларнинг ўрни</i>	205
Muxamedjanova L. // <i>Бугунги ахборотлашган цивилизация контекстида инсон муаммоси (сунъий интеллект масаласи)</i>	212
Muhamedov A.A. // <i>Sharq renessansining o‘ziga xos ijtimoiy omillari</i>	218
Pulatov Sh.N. // <i>Mahatma Gandi dunyoqarashi shakllanishiga islom dinining tasiri</i>	223
Сапаров Б.Б. // <i>Туркистонда жадиличлик ҳаракатининг ўзига хос омиллари</i>	230
Окюлов Х.О. // <i>Халқ - фалсафий сиёсий категория сифатида ва уни бирлигини таъминловчи омиллар</i>	234
Абдуллаев Э.Б. // <i>Инсон капитали тушунчасига оид ёндашувлар: шарқ ва гарб назариялари</i>	239
Рўзметова Д.Н. // <i>Инсон маънавияти ва унинг борлиққа бўлган муносабати</i>	243
Рустамов Р.Р. // <i>Замонавий тарғибот тизимларининг геосиёсий манипуляция воситаси сифатида шаклланиши</i>	247
Хо‘janova T.J. // <i>Uchunchi Renessans yoshlari tushunchasi va uning falsafiy paradigmalar talqinlari</i>	254
Комилов Д.Р. // <i>Статус человековедческой мудрости в мировой культуре</i>	260
Степанова О.И. // <i>Влияние социального времени на особенности аргументации в гуманитарном знании</i>	268

Турсунова О.Ф. // Ёшлар маънавий тарбиясида беҳбудий меросининг аҳамияти.....	271
Саитмуродов Ж.Б. // Француз маърифатпарварларининг жамият тараққиётига оид қараишлари.....	276
Obidov A.Sh. // <i>Abu Nasr Forobiyning ideal jamiyat haqidagi ta’limoti</i>	281
Tursunkulova Sh.T. // <i>Tasavvuf falsafasining ko‘pma’noli mohiyati</i>	288
Jo‘rayev A.M. // <i>Jamiyat taraqqiyotiga tinchlikparvarlik tamoyili va g‘oyalarining ahamiyati</i>	293
Mamirov A.N. // <i>Siyosiy va diniy bag‘rikenglik tushunchalarining jamiyat ma’naviy qiyofasini shakllantirishdagi roli</i>	306
Мусаметов Б.Э. // <i>Ибн Синонинг илмий методологияга доир қараишлари...</i>	312
Raximdjanova D.S. // <i>Sugrot falsafiy ta’limotida erkinlik masalasining antropologik yechimi</i>	320
Маманов Ж.А. // <i>Маънавий маданият тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши</i>	324
Ergashev U.B. // <i>Ahmad Toshko ‘prizodaning islom ilmlari tasnifi</i>	329
Shodmonova L., Uralov D. // <i>Ibn Sinoning inson va ma’naviy kamolot masalasiga munosabati</i>	334
Sherboboyev M.A. // <i>Inson qadrini ulug‘lash demokratik prinsip sifatida</i>	339
Утамурадов А. // <i>Ижтимоий жараёнлар синергетик таҳлилининг ўзига хос хусусиятлари</i>	342
Nurmatova I. // <i>Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyat taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqish</i>	347
Вафаева Д.А. // <i>Гендерное равенство: путь к справедливому обществу</i>	354
Маматова Ф.А. // <i>Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг давлатчилик сиёсати</i>	359
Mirzayeva B.A. // <i>Ruhiy zo‘ravonlikning ko‘rinishlari</i>	364
Омонов Э.Б. // <i>Экологик муаммолар ва уларни ёритишнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари</i>	369
Xamdaminov E.I., To‘ychiyev B.T. // <i>Konfutsiyning ijtimoiy-axloqiy, falsafiy ta’limoti va uning hozirgi kundagi ahamiyati</i>	374
Xoliqulov M.Q. // <i>Ma’naviyat tushunchasining mohiyati, uning jamiyat strukturasidagi o‘rni va roli</i>	384
Ziyatova B.B. // <i>Innovatsion tafakkurning falsafiy, psixologok va didaktik mohiyati</i>	389

Achilova N.N. // <i>Yangi O‘zbekistonni bunyod etishda yoshlarning ijtimoiy-ma’naviy mas’uliyatini oshirish zaruriyat</i>	394
Djurayev G‘.A. // <i>Inson muammosi: ekzistensial absurd</i>	397
Axmadaliyev X. U. // <i>Saylov tushunchasining ijtimoiy-falsafiy tahlili</i>	403
Валиев Ш.И. // <i>Ақл табиати: табиий ва сунъий интеллект ўртасидаги фарқ таҳлили</i>	406
Ботиров М.Ш. // <i>Хуқуқий реаллик ҳақидаги фалсафий қарашлар ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари</i>	410
Жовлиев Ж.А., Бобомуродов Э.Х. // <i>Ёшлар тарбиясида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ўрни ва роли</i>	415
Исроилов М. // <i>Учинчи Ренессанс: тарихий пойдевор ва истиқбол</i>	419
Metinova M.X. // <i>O‘zbekistonda ta’lim tizimi modernizatsiyasining ijtimoiy falsafiy tahlili</i>	424
Karimova M.D. // <i>Diniy bag‘rikenglik va diniy qadriyatlarning yoshlar hayotidagi ahamiyati masalasi</i>	428
Жўрабоева Н.О. // <i>Мирзо Бедил ва Фаридиддин Аттор асарларида онтологик масалалар таҳлили</i>	433
Quvatov J., Pulatova D.A. // <i>Zamonaviy turk falsafasi muammolari</i>	439
Toshtemirova O.I. // <i>Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishlari talabalarida tafakkurni rivojlantirish dolzarbligi</i>	443
Xasanova Sh.S. // <i>Aziziddin Nasafiyning tasavvufiy falsafiy qarashlari</i>	446
Umarov M.Sh. // <i>Axloqiy ehtiyojlar tushunchasi va rivojlanishi</i>	452
Yadgarov B.Sh. // <i>Ibrohim Mo‘minov falsafiy merosini o‘rganilishining uchinchi renessans poydevorini yaratishdagi ahamiyati</i>	457
Jabborova D. // <i>Talabalar o‘rtasida gender madaniyatini shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirish</i>	461
Egamberdiyeva M. // <i>Mahalla, oila va ta’lim muassasalari hamkorligida pedagog xodimlarning gender madaniyatni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish</i>	466
Baqoyeva G.R. // <i>Neoplatonizmда emanatsiya nazariyasi</i>	471
Mamatg‘aniyeva S.A., Abdurahmonov X.T. // <i>Psixologiya fanining falsafiy metodologiyasi</i>	475
Farhodova O.O., Djurayev G‘.A. // <i>Temuriy malikalarining hayoti va faoliyatiga nazar</i>	480

Namozova Z. // <i>Davlat xizmati sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash.....</i>	485
Toshboltayeva S., Musametov B. // <i>Farzandlarni tarbiyalashda islom dinidagi axloq me'yorlarining o'rni.....</i>	490
Xolboyeva N.B., Masharipova G.K. // <i>Uchinchi Renessans yoshlarini allomalar merosini o'rgatish orqali tarbiyalash muammolari.....</i>	496
Qo'ziyev A.A., Kasimova Z.G'. // <i>Davlat va jamiyat boshqaruvida “Yumshoq kuch” omilining o'rni.....</i>	505
Hafizullayev J. // <i>Miranda qoidasi: tarixi, uning asosiy maqsadi va muammo va kamchiliklar.....</i>	510
Xabibjonov I.D., Pulatov Sh.N. // <i>In va Yan falsafasi sinergetikaning paydo bo'lishi sharti sifatida.....</i>	513
Mirzayeva Sh.Sh. // <i>Jadid ma'rifatparvarlari davrida o'zbek teatrining ilk bosqichi.....</i>	522
Eshumurodov I., Pulatov Sh.N. // <i>Jadidlar harakati va ularning asosiy g'oyalari.....</i>	526
Abdumalikov R.A., Abdurahmonov X.T. // <i>Zamonaviy davrda islom falsafasi.....</i>	533
Nishonov M.B., Pulatov Sh.N. // <i>Mahmudxo'ja Behbudiyning axloqiy qarashlarida ta'lim va tarbiya masalalari.....</i>	539
Jurayev Sh.S. // <i>Abdul Karim ash-Shahristoniyning (1076/1086- 1153-y) hayot yo'li va ilmiy faoliyati.....</i>	545